ОБЩЕСТВОТО НА ЗНАНИЕТО И ХУМАНИЗМЪТ НА XXI ВЕК
XXIV национална научна конференция с международно участие
София, 1 ноември 2026 г.

KNOWLEDGE SOCIETY AND 21st CENTURY HUMANISM
The 24rd International Scientific Conference
Sofia, 1st November 2026

ЗА БУКВИТЕ
О ПИСМЕНЕХЪ

Сборникът „Обществото на знанието и хуманизмът на XXI век“ е реализиран в рамките на проект „Организиране и провеждане на научна конференция с международно участие „Обществото на знанието и хуманизмът на XXI век“ (ПЧФНП-2026-09/24.03.2026 г.) по Наредбата на Министерството на образованието и науката, с ръководител доц. д-р Нина Дебрюне.

The Proceedings “Knowledge Society and 21st Century Humanism” has been realized within the project “Organizing and conducting a Scientific Conference with International Participation “Knowledge Society and 21st Century Humanism” (PCHFNP-2026-09/24.03.2026) under the Regulation of the Ministry of Education and Science, coordinated by Assoc. Prof. Nina Debruyne, PhD.

Университет по библиотекознание и информационни технологии
© Академично издателство „За буквите – О писменехъ“, 2026
ISSN 3033-2621
© Доц. д-р Нина Дебрюне – съставител

University of Library Studies and Information Technologies
© Academic Publisher “Za Bukvite – O Pismeneh”, 2026
ISSN 3033-2621
© Assoc. Prof. Nina Debruyne, PhD – compiler

Академично издателство „За буквите – О писменехъ“ и съставителят не носят отговорност за изказаните мнения, идеи и хипотези на авторите в техните доклади, включени в настоящия сборник.

The Academic Publisher “Za Bukvite – O Pismeneh” and the compiler do not take responsibility for the expressed opinions, ideas and hypotheses of the authors and their articles included in the current proceedings.

СЪСТАВИТЕЛ
доц. д-р Нина Дебрюне

МЕЖДУНАРОДЕН НАУЧЕН КОМИТЕТ

проф. д.н. Ирена Петева, председател, Университет по библиотекознание и информационни технологии, България

проф. д.ик.н. Стоян Денчев, Университет по библиотекознание и информационни технологии, България

проф. к.т.н. Александър Циганенко, Академия по медийна индустрия, Русия

проф. дпн Андрей Манойло, Московски държавен университет, Русия

проф. д-р Ванче Бойков, Нишки университет, Сърбия

проф. д-р Владо Бучковски, Скопски университет, Македония

проф. д-р Генадий Матрюхин, Московски държавен университет по печата, Русия

проф. д.т.н. Елена Шойкова-Стоянова, Университет по библиотекознание и информационни технологии, България

проф. д-р Енгин Бексач, Тракийски университет, Турция

проф. д-р Иван Гарванов, Университет по библиотекознание и информационни технологии, България

проф. д-р Иванка Павлова, Университет по библиотекознание и информационни технологии, България

проф. д.ик.н. Ирина Новикова, Беларуски държавен технологичен университет, Беларус

проф. д-р Йосип Бурушич, Институт по социални науки „Иво Пилар", Хърватия

проф. д-р Карла Базили, Университет „Гилермо Маркони", Италия

COMPILER
Assoc. Prof. Nina Debruyne, PhD

INTERNATIONAL SCIENTIFIC COMMITTEE

Prof. D.Sc. Irena Peteva, Chair, University of Library Studies and Information Technologies, Bulgaria

Prof. D.Sc. Stoyan Denchev, University of Library Studies and Information Technologies, Bulgaria

Prof. D.Sc. Aleksander Tsiganenko, Moscow State Press University, Russia

Prof. D.Sc. Andrey Manoylo, Moscow State University, Russia

Prof. Vanche Boykov, PhD, University of Niš, Serbia

Prof. Vlado Bučkovski, PhD, Skopje University, North Macedonia

Prof. Gennady Matriuhin, PhD, Moscow State Press University, Russia

Prof. D.Sc. Elena Shoykova, University of Library Studies and Information Technologies, Bulgaria

Prof. Engin Beksaç, PhD, Trakya Üniversitesi in Edirne, Türkiye

Prof. D.Sc. Ivan Garvanov, University of Library Studies and Information Technologies, Bulgaria

Prof. Ivanka Pavlova, PhD, University of Library Studies and Information Technologies, Bulgaria

Prof. D.Sc. Irina Novikova, Belarus State Technical University, Belarus

Prof. Josip Burusic, PhD, Institute of Social Sciences Ivo Pilar, Croatia

Prof. Carla Basili, PhD, Guglielmo Marconi University, Italy

проф. д-р Кристина Денчева,
Университет по библиотекознание
и информационни технологии, България

проф. дпн Маргарита Терзиева,
Университет „Проф. д-р Асен Златаров“,
Бургас, България

проф. д-р Мустафа Хатиплер,
Тракийски университет, Турция

проф. д-р Натали Стояноff,
Технически университет,
Сидни, Австралия

проф. д-р Невила Рама,
Средиземноморски университет,
Албания

проф. д-р Пламен Богданов,
Университет по библиотекознание
и информационни технологии, България

проф. д-р Румяна Папанчева,
Университет „Проф. д-р Асен Златаров“,
Бургас, България

проф. д-р Тереза Тренчева,
Университет по библиотекознание
и информационни технологии, България

проф. д-р Христина Христова,
Университет по библиотекознание
и информационни технологии, България

доц. д-р Антоанета Тотоманова,
Националната библиотека „Св. св. Кирил
и Методий“, България

доц. д-р Веселин Чантов,
Университет по библиотекознание
и информационни технологии, България

доц. д-р Йордан Деливерски,
Университет по библиотекознание
и информационни технологии, България

доц. д-р Калин Стоев,
Университет по библиотекознание
и информационни технологии, България

доц. д-р Красимира Александрова,
Университет по библиотекознание
и информационни технологии, България

Prof. Kristina Dencheva, PhD,
University of Library Studies
and Information Technologies, Bulgaria

Prof. D.Sc. Margarita Terzieva,
University Prof. Dr. Asen Zlatarov,
Burgas, Bulgaria

Prof. Mustafa Hatipler, PhD,
Trakya Üniversitesi in Edirne, Türkiye

Prof. Natali Stoyanoff, PhD,
Technical University, Sydney,
Australia

Prof. Nevila Rama, PhD,
Mediterranean University,
Albania

Prof. Plamen Bogdanov, PhD,
University of Library Studies
and Information Technologies, Bulgaria

Prof. Rumiana Papancheva, PhD,
University Prof. Dr. Asen Zlatarov,
Burgas, Bulgaria

Prof. Tereza Trencheva, PhD,
University of Library Studies
and Information Technologies, Bulgaria

Prof. Hristina Hristova, PhD,
University of Library Studies
and Information Technologies, Bulgaria

Assoc. Prof. Antoaneta Totomanova, PhD,
National Library St. St. Cyril
and Methodius, Bulgaria

Assoc. Prof. Veselin Chantov, PhD,
University of Library Studies
and Information Technologies, Bulgaria

Assoc. Prof. Jordan Deliversky, PhD,
University of Library Studies
and Information Technologies, Bulgaria

Assoc. Prof. Kalin Stoev, PhD,
University of Library Studies
and Information Technologies, Bulgaria

Assoc. Prof. Krasimira Aleksandrova, PhD,
University of Library Studies
and Information Technologies, Bulgaria

доц. д-р Николай Митев,
Университет по библиотекознание
и информационни технологии, България

Assoc. Prof. Nikolay Mitev, PhD,
University of Library Studies
and Information Technologies, Bulgaria

НАУЧЕН И ОРГАНИЗАЦИОНЕН КОМИТЕТ

SCIENTIFIC AND ORGANIZING COMMITTEE

доц. д-р Нина Дебрюне	**Assoc. Prof. Nina Debruyne, PhD**
гл. ас. д-р Боян Аспарухов	**Chief Asst. Boyan Asparuhov, PhD**
доц. д-р Веселин Чантов	**Assoc. Prof. Veselin Chantov, PhD**
гл. ас. д-р Деница Димитрова	**Chief Asst. Prof. Denitsa Dimitrova, PhD**
гл. ас. д-р Деница Младенова	**Chief Asst. Prof. Denitsa Mladenova, PhD**
доц. д-р Диана Стоянова	**Assoc. Prof. Diana Stoyanova, PhD**
гл. ас. д-р Елисавета Цветкова	**Chief Asst. Prof. Elisaveta Tsvetkova, PhD**
доц. д-р Ива Костадинова	**Assoc. Prof. Iva Kostadinova, PhD**
доц. д-р Калин Стоев	**Assoc. Prof. Kalin Stoev, PhD**
гл. ас. д-р Калина Минчева	**Chief Asst. Prof. Kalina Mincheva, PhD**
проф. д-р Катя Рашева	**Prof. Katya Rasheva, PhD**
гл. ас. д-р Надежда Томова	**Chief Asst. Prof. Nadezhda Tomova, PhD**
гл. ас. д-р Поли Муканова	**Chief Asst. Prof. Poli Mukanova, PhD**
гл. ас. д-р Светлана Сярова	**Chief Asst. Prof. Svetlana Syarova, PhD**
гл. ас. д-р Соня Спасова	**Chief Asst. Prof. Sonya Spasova, PhD**
доц. д.н. Стелиана Йорданова	**Assoc. Prof. D.Sc. Steliana Yordanova**
доц. д-р Стефка Толева-Стоименова	**Assoc. Prof. Stefka Toleva-Stoimenova, PhD**
доц. д-р Ралица Йотова	**Assoc. Prof. Ralitsa Yotova, PhD**
д-р Руска Манолова	**Ruska Manolova, PhD**
гл. ас. д-р Христо Христов	**Chief Asst. Prof. Hristo Hristov, PhD**
доц. д-р Ясена Чантова	**Assoc. Prof. Yasena Chantova, PhD**
ас. Стоян Боянов	**Asst. Prof. Stoyan Boyanov**

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР 18

ПЪРВА СЕКЦИЯ
КНИЖОВНОСТ И ХУМАНИЗЪМ

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЯТ МЕГАХИПЕРТЕКСТ В ЕСТЕСТВЕНО ПАРАМЕТРИЧНИЯ КЛАСИФИКАЦИОНЕН МОДЕЛ НА ЗНАНИЕТО (Авраамическите религии в България)
Александра Куманова *21*

ЕВОЛЮЦИЯ НА ПРОТИВОРЕЧИЯТА МЕЖДУ ХУМАНИТАРНИТЕ И ЕСТЕСТВЕНИТЕ НАУКИ
Мюмюн Тахиров *31*

ЧАШАТА НА СОЛОМОН И НАЧАЛОТО НА БЪЛГАРСКАТА ПИСМЕНОСТ
Инна Димитрова *40*

МАРШРУТИТЕ НА ЕДИН ВЪЗРОЖДЕНСКИ УЧИТЕЛ И РЕВОЛЮЦИОНЕР (ТОДОР ПЕЕВ, 1842–1904)
Мая Горчева *51*

ВОЙНАТА КАТО ЗАГУБА НА ИДЕНТИЧНОСТ В ТВОРЧЕСТВОТО НА ОЛГА ТОКАРЧУК
Димитрина Хамзе *59*

ИНСТИТУЦИОНАЛНОТО СЪТРУДНИЧЕСТВО КАТО ФАКТОР ЗА ДИГИТАЛНАТА ТРАНСФОРМАЦИЯ НА НАРОДНА БИБЛИОТЕКА „ИВАН ВАЗОВ“ – ПЛОВДИВ
Иван Крачанов, Димитър Минев *70*

ДЕТСКОТО ЧЕТЕНЕ ПО ПРИМЕРА НА СТОЛИЧНА БИБЛИОТЕКА
Божидара Борисова *80*

АПРОБАЦИЯ НА МОДЕЛ ЗА ЕКОЛОГИЧНО ВЪЗПИТАНИЕ ЧРЕЗ ХУДОЖЕСТВЕНА РАБОТА С ОТПАДЪЧНИ МАТЕРИАЛИ
Александра Иванова, Русана Гаджанова, Надежда Денева *85*

ГРУПОВИ АСПЕКТИ НА ПОЛИТИЧЕСКАТА КОМУНИКАЦИЯ
Мариана Атанасова *97*

ВТОРА СЕКЦИЯ
КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО – ИСТОРИЯ, СЪВРЕМИЕ И ПЕРСПЕКТИВИ

ЗА СТАТУАРНАТА ПОЛИХРОМИЯ В АНТИЧНОСТТА И НЕОБХОДИМОСТТА ОТ ЦВЕТОВА РЕКОНСТРУКЦИЯ
Димитър Иванов, Гергана Кюркчиева *107*

ОБРАЗЪТ НА БУДИТЕЛИТЕ РЕВОЛЮЦИОНЕРИ (80-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК – 40-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК): РАЙНА КНЯГИНЯ
Жоржета Назърска 122

ДОКУМЕНТАЛНИ СВИДЕТЕЛСТВА ЗА РАЗВИТИЕТО НА ВОЕННАТА КАРИЕРА НА ПОЛКОВНИК ПЕТЪР ДЪРВИНГОВ ДО КРАЯ НА МЕЖДУСЪЮЗНИЧЕСКАТА ВОЙНА (1892–1913)
Мила Кръстева 133

ДУХОВНОТО НАСЛЕДСТВО НА НОВОЗАВЕТНАТА МЪДРОСТ
Светла Шапкалова 148

БИБЛИОГРАФИЯТА НА ОРДЕНА НА ЗМЕЯ, ИЛИ ОРДЕНА НА ПОДЗЕМНАТА ВАВИЛОНСКА КУЛА
Стилианос Капатос 159

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНАТА ТЕРЕННА РАБОТА КАТО ОБРАЗОВАТЕЛНА ПРАКТИКА В ОБЛАСТТА НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО: ОПИТЪТ ОТ МОНТАНА
Поли Муканова, Тина Петрова, Светла Шапкалова, Нина Дебрюне, Христо Христов, Нарцис Торбов 169

МЕЖДУНАРОДНИЯТ ФЕСТИВАЛ НА МАСКАРАДНИТЕ ИГРИ „СУРВА“ – КУЛТУРНО СЪБИТИЕ И УСПЕШЕН НАЦИОНАЛЕН БРАНДИНГ
Румяна Стоянова 179

АКТУАЛИЗАЦИЯ И РЕИНЖЕНЕРИНГ НА КОНЦЕПЦИЯТА ЗА ТУРИСТИЧЕСКО РАЙОНИРАНЕ НА БЪЛГАРИЯ
Румен Драганов 190

BULGARIAN LIGHTHOUSES: REGULATORY, TECHNICAL, AND VISUAL CONSIDERATIONS IN DRONE DOCUMENTING OF MARITIME HERITAGE
Bela Benova, Yuliya Lazarkova 199

ТРЕТА СЕКЦИЯ
ИНФОРМАЦИОННИ ТЕХНОЛОГИИ И ДИГИТАЛНИ ТРАНСФОРМАЦИИ В ОБЩЕСТВОТО НА ЗНАНИЕТО

ИЗКУСТВЕНИЯТ ИНТЕЛЕКТ И ЧОВЕКЪТ – НЯКОИ ОТНОШЕНИЯ И РАЗБИРАНИЯ
Стоян Стойчев 220

РОЛЯТА НА ИЗКУСТВЕНИЯ ИНТЕЛЕКТ В ПРЕПОДАВАТЕЛСКАТА ПРОФЕСИЯ
Тотко Симеонов 230

АЛГОРИТМИЧНИЯТ ЛОГОС, МЕДИЙНАТА ЕКОСИСТЕМА
И СТЕГАНОГРАФИЯТА: БОГОСЛОВСКО-ФИЛОСОФСКИ МОДЕЛИ
ЗА ЕЗИКА В ЕПОХАТА НА ИЗКУСТВЕНИЯ ИНТЕЛЕКТ
Евелина Здравкова, Елена Симова *239*

ТЕОРЕТИЧНА И ПРАВНА РАМКА НА ОБЩЕСТВЕНОТО ДОСТОЯНИЕ
В КОНТЕКСТА НА КУЛТУРНИТЕ ИНСТИТУЦИИ
Даниела Симеонова-Коруджиева *249*

ПАРАДОКСЪТ НА УСКОРЕНИЕТО В UX/UI ДИЗАЙНА: КРИТИЧНОТО
МИСЛЕНЕ В УСЛОВИЯТА НА ИЗКУСТВЕН ИНТЕЛЕКТ
Мария Видева *259*

В СВЕТА НА ДИГИТАЛНИТЕ КРАДЦИ: АНАЛИЗ НА ВОДЕЩИТЕ
КОМПЮТЪРНИ ВИРУСИ ЗА КРАЖБА НА ДАННИ
Димитър Йончев, Ива Костадинова *270*

ИНФОРМАЦИОННА СИГУРНОСТ В СЪВРЕМЕННИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ:
ЗАПЛАХИ, УЯЗВИМОСТИ И МЕХАНИЗМИ ЗА ЗАЩИТА
Сергей Модев, Николай Атанасов, Мирослав Шалев, Бойко Велков *282*

ЧЕТВЪРТА СЕКЦИЯ
СИГУРНОСТ – ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА В XXI ВЕК

ВЪТРЕШНАТА СИГУРНОСТ – ЛИЦЕТО НА ЧОВЕШКАТА СИГУРНОСТ
В СЪЕДИНЕНИТЕ ЩАТИ
Иво Великов *294*

ЕВРОПЕЙСКАТА СИГУРНОСТ В УСЛОВИЯТА НА ХИБРИДНИ ЗАПЛАХИ:
СРАВНИТЕЛНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ШЕСТ ДЪРЖАВИ
Константин Казаков *303*

ЕВРОПЕЙСКАТА ОТБРАНА – НАСТОЯЩЕ И БЪДЕЩЕ
Пламен Богданов, Марио Маринов *312*

ПРЕВЕНЦИЯ НА ПРЕСТЪПНОСТТА СРЕД ПОДРАСТВАЩИТЕ
КАТО ЕЛЕМЕНТ НА НАЦИОНАЛНАТА СИГУРНОСТ: ОБЩЕСТВЕНИ
НАГЛАСИ, РИСКОВИ ФАКТОРИ И ПОЛИТИКИ В БЪЛГАРИЯ
Благослава Минчева *321*

„СЛУЧАЯТ ВЕВЧАНИ“ ПРЕЗ 80-ТЕ ГОДИНИ – СИМВОЛ НА СЪПРОТИВАТА
В СОЦИАЛИСТИЧЕСКА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЯ
Марияна Стамова *329*

ПОЛЕЗНОСТТА НА ГРЪЦКАТА МИТОЛОГИЯ ЗА СЪВРЕМЕННИТЕ
СПЕЦИАЛИСТИ ПО СТРАТЕГИЧЕСКИ КОМУНИКАЦИИ
Сашо Воденичарски *339*

КОНЦЕПТУАЛНИ ОСНОВИ НА СТРАТЕГИЧЕСКИЯ МЕНИДЖМЪНТ НА КОРПОРАЦИЯТА КАТО ДЕТЕРМИНАНТА НА ИКОНОМИЧЕСКАТА СИГУРНОСТ
Светослав Велков *349*

СПОРТНАТА ИНФРАСТРУКТУРА КАТО ФАКТОР ЗА ФИЗИЧЕСКАТА ПОДГОТОВКА И ЗАДЪРЖАНЕТО НА КАДРИ ВЪВ ВЪОРЪЖЕНИТЕ СИЛИ
Димитър Боботилов *356*

ПЕТА СЕКЦИЯ
СТУДЕНТИ, ДОКТОРАНТИ, ПОСТДОКТОРАНТИ И МЛАДИ УЧЕНИ

ПЕЧАТНИ КНИГИ И ДИГИТАЛНИ ФОРМАТИ. АНАЛИЗ НА ПРОМЕНИТЕ
Изабела Кръстева *367*

НАСИЛИЕ И ОБЪРНАТИ МОДЕЛИ НА ВЛАСТ В „СЧУПЕНАТА ВЯРА“, „АНХЕЛИКА В КАТАЙ“ И „ПРЕЗРЯНАТА ХУБОСТ“ ОТ ЛОПЕ ДЕ ВЕГА
Стела Ангелова *377*

СВРЪХЕСТЕСТВЕНОТО В СЪВРЕМЕННАТА ЯПОНСКА ПОПКУЛТУРА И НЕГОВИТЕ ИСТОРИЧЕСКИ КОРЕНИ: ПРОИЗХОД НА ОБРАЗА НА ШИНИГАМИ
Ивет Стефанова *387*

РЕПЛИКИ, КОПИЯ, ФАЛШИФИКАТИ В НУМИЗМАТИКАТА
Ина Лазова *396*

ИДЕОЛОГИЧЕСКИ ТРАНСФОРМАЦИИ И КОНСТИТУЦИОНЕН МОДЕЛ НА ВТОРАТА БЪЛГАРСКА РЕПУБЛИКА
Иван Петков *406*

ЖИЗНЕН ПЪТ И ПРОФЕСИОНАЛНО РАЗВИТИЕ НА ХОРЕОГРАФА ПРОФ. ГЕОРГИ АБРАШЕВ
Иван Иванов *409*

ДОСТЪПНИЯТ ТУРИЗЪМ И БЪЛГАРСКИЯТ ОПИТ: ПОСТИЖЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВИ
Радослав Христов *419*

LEADERSHIP AS A SAFEGUARD AGAINST PURPOSE WASHING: A CONCEPTUAL MODEL
Antonia Zedler *428*

WHY LEADERSHIP IN KNOWLEDGE MANAGEMENT REMAINS ELUSIVE: A CONCEPTUAL ANALYSIS OF THE OPERATIONAL SPECIFICATION GAP
Julia Kuschel-Maricek *438*

ФАКТОРИ ЗА ТРУДОВА МОТИВАЦИЯ: СЪВРЕМЕННО СЪСТОЯНИЕ
Ина Коемджиева, Светослав Димитров *448*

„БАЛАНСИРАНА СИСТЕМА ОТ ПОКАЗАТЕЛИ“ ОТ РОБЪРТ КАПЛАН И ДЕЙВИД НОРТЪН – ЕФЕКТИВНОСТ ПРИ ВЗЕМАНЕ НА РЕШЕНИЯ
Анета Райкова *461*

DOCUMENTATION AS A LEGAL REQUIREMENT: THE ROLE OF KNOWLEDGE PROCESSES IN THE IMPLEMENTATION OF THE EU AI ACT
Saskia Prause *467*

DIGITAL SOVEREIGNTY AS A LEADERSHIP RESPONSIBILITY: LEADERSHIP STRATEGY FOR SMES
Alexander Boschuk *475*

AGENTIC AI – A CURRENT EXAMINATION OF ITS IMPACT ON ORGANISING AND MANAGING MARKETING-RELATED INFORMATION PROCESSES IN ENTREPRENEURSHIP
Holger Walter Ehrsam *485*

INFORMATION GOVERNANCE AS A COMPLIANCE AND EVIDENCE ARCHITECTURE OF INFORMATION PROCESSES IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS
Konstantin Bischoff *496*

ИНФОРМАЦИОННИ РЕСУРСИ ЗА ОБУЧИТЕЛИ ПО ПРЕДПРИЕМАЧЕСКИ УМЕНИЯ НА МЛАДЕЖИ СЪС СПЕЦИАЛНИ ПОТРЕБНОСТИ
Галя Мадарова *508*

THE EFFECTS OF DIGITAL STIMULUS OVERLOAD ON ATTENTION, PERCEPTION, AND INFORMATION PROCESSING IN CHILDREN
Rolain Amin-Othman *516*

HOMO LEGENS В ЕРАТА НА AI: РАЗЛИЧНИ ВЪЗПРИЯТИЯ НА ИЗКУСТВЕНИЯ ИНТЕЛЕКТ И ВЛИЯНИЕТО МУ ВЪРХУ РАЗЛИЧНИ АСПЕКТИ ОТ СЪВРЕМЕННИЯ ЖИВОТ
Деми Райкова, Катя Митова, Ирена Станкулова, Александра Рангелова *527*

РОЛЯ НА СТАТИСТИЧЕСКАТА ГРАМОТНОСТ В ЕРАТА НА ИЗКУСТВЕНИЯ ИНТЕЛЕКТ – НОВ ЕТАП В РАЗВИТИЕТО НА ОБРАЗОВАНИЕТО
Петя Субева *537*

КАКВО Е ГЕОПОЛИТИКА
Мартина Тодорова *547*

UKRAINE: IN SEARCH OF AN ELUSIVE PEACE
Avduljselam Selami *557*

SYSTEMIC WEAKNESS OF THE JUDICIAL AUTHORITY IN THE REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA
Mira Jovanovska *566*

THE ETHICAL AND UNETHICAL SIDE OF LOBBYING
Aleksandar Ruzhin *574*

КАЧЕСТВОТО НА ВЪЗДУХА – ОСНОВЕН ПРОБЛЕМ НА МОДЕРНОТО ОБЩЕСТВО
Алекс Радев *583*

INFORMATION STRATEGIES FOR ENHANCING THE EFFECTIVENESS OF PHYSICAL ACTIVITY IN THE MANAGEMENT OF DEPRESSIVE SYMPTOMS
Yue Ruan *593*

БЕЛЕЖКИ НА РЕЦЕНЗЕНТА *603*

CONTENTS

FOREWORD 18

SECTION I
LITERATURE AND HUMANISM

ENCYCLOPEDIC MEGA HYPERTEXT IN THE NATURAL PARAMETRIC CLASSIFICATION MODEL OF THE KNOWLEDGE (Abrahamic religions in Bulgaria)
Alexandra Kumanova *30*

EVOLUTION OF CONTRADICTIONS BETWEEN THE HUMANITIES AND THE NATURAL SCIENCES
Myumyun Tahirov *39*

SOLOMON'S CHALICE AND THE ORIGIN OF BULGARIAN LETTERS
Inna Dimitrova *49*

THE ROUTES OF A NATIONAL REVIVAL TEACHER AND REVOLUTIONARY (TODOR PEEV, 1842–1904)
Maya Gorcheva *58*

WAR AS THE LOSS OF IDENTITY IN THE WORKS OF OLGA TOKARCZUK
Dimitrina Hamze *69*

INSTITUTIONAL COOPERATION AS A FACTOR IN THE DIGITAL TRANSFORMATION OF THE IVAN VAZOV NATIONAL LIBRARY IN PLOVDIV
Ivan Kratchanov, Dimitar Minev *79*

CHILDHOOD READING BY THE EXAMPLE OF SOFIA CITY LIBRARY
Bozhidara Borisova *84*

APPROVAL OF A MODEL FOR ENVIRONMENTAL EDUCATION THROUGH ARTWORK WITH WASTE MATERIALS
Alexandra Ivanova, Russana Gadzhanova, Nadezhda Deneva *96*

GROUP ASPECTS OF POLITICAL COMMUNICATION
Mariana Atanasova *105*

SECTION II
CULTURAL HERITAGE – HISTORY, MODERNITY AND PERSPECTIVES

ON STATUARY POLYCHROMY IN ANTIQUITY AND THE NEED FOR COLOR RECONSTRUCTION
Dimitar Ivanov, Gergana Kyurkchieva *116*

THE IMAGE OF ENLIGHTENERS AND REVOLUTIONARIES (1880S – 1940S): RAYNA KNYAGINYA
Georgeta Nazarska *132*

DOCUMENTARY EVIDENCE OF THE DEVELOPMENT OF THE MILITARY CAREER OF COLONEL PETAR DARVINGOV UNTIL THE END OF THE ALLIED WAR (1892–1913)
Mila Krasteva *147*

THE SPIRITUAL HERITAGE OF NEW TESTAMENT WISDOM
Svetla Shapkalova *158*

THE BIBLIOGRAPHY OF THE ORDER OF THE DRAGON OR THE ORDER OF THE UNDERGROUND TOWER OF BABEL
Stylianos Kapatos *168*

INTERDISCIPLINARY FIELDWORK AS AN EDUCATIONAL PRACTICE IN THE FIELD OF CULTURAL HERITAGE: THE EXPERIENCE FROM MONTANA
Polly Mukanova, Tina Petrova, Svetla Shapkalova, Nina Debruyne, Hristo Hristov, Nartsis Torbov *177*

THE INTERNATIONAL FESTIVAL OF MASQUERADE GAMES "SURVA" – A CULTURAL EVENT AND SUCCESSFUL NATIONAL BRANDING
Rumyana Stoyanova *189*

UPDATE AND RE-ENGINEERING OF THE CONCEPT FOR TOURIST REGIONIZATION OF BULGARIA
Rumen Draganov *198*

BULGARIAN LIGHTHOUSES: REGULATORY, TECHNICAL, AND VISUAL CONSIDERATIONS IN DRONE DOCUMENTING OF MARITIME HERITAGE
Bela Benova, Yuliya Lazarkova *199*

SECTION III
INFORMATION TECHNOLOGIES AND DIGITAL TRANSFORMATIONS IN THE KNOWLEDGE SOCIETY

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND HUMANS – SOME RELATIONSHIPS AND UNDERSTANDINGS
Stoyan Stoychev 229

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN TEACHING
Totko Simeonov 238

ALGORITHMIC LOGOS, MEDIA ECOSYSTEM AND STEGANOGRAPHY: THEOLOGICAL-PHILOSOPHICAL MODELS FOR LANGUAGE IN THE AGE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE
Evelina Zdravkova, Elena Simova 248

THEORETICAL AND LEGAL FRAMEWORK OF THE PUBLIC DOMAIN IN THE CONTEXT OF CULTURAL INSTITUTIONS
Daniela Simeonova-Koroudjieva 258

THE PARADOX OF ACCELERATION IN UX/UI DESIGN: CRITICAL THINKING IN THE AGE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE
Mariya Videva 269

THE REALM OF DIGITAL THEFT: A COMPARATIVE ANALYSIS OF PROMINENT DATA STEALERS
Dimitar Yonchev, Iva Kostadinova 281

INFORMATION SECURITY IN MODERN ORGANIZATIONS: THREATS, VULNERABILITIES AND PROTECTION MECHANISMS
Sergey Modev, Nikolay Atanasov, Miroslav Shalev, Boyko Velkov 291

SECTION IV
SECURITY – CHALLENGES IN THE 21ST CENTURY

HOMELAND SECURITY – THE FACE OF HUMAN SECURITY IN THE UNITED STATES
Ivo Velikov 302

EUROPEAN SECURITY UNDER HYBRID THREATS: A COMPARATIVE STUDY OF SIX STATES
Konstantin Kazakov 311

EUROPEAN DEFENSE – PRESENT AND FUTURE
Plamen Bogdanov, Mario Marinov 320

PREVENTION OF JUVENILE DELINQUENCY AS AN ELEMENT OF NATIONAL SECURITY: PUBLIC ATTITUDES, RISK FACTORS, AND POLICIES IN BULGARIA
Blagoslava Mincheva 328

"THE VEVCANI CASE" IN THE 1980S – A SYMBOL OF RESISTANCE IN THE SOCIALIST REPUBLIC OF MACEDONIA
Mariyana Stamova 338

THE UTILITY OF GREEK MYTHOLOGY FOR MODERN STRATEGIC COMMUNICATIONS PROFESSIONALS
Sasho Wodenicharsky 348

CONCEPTUAL BASES OF STRATEGIC MANAGEMENT OF THE CORPORATION AS A DETERMINANT OF ECONOMIC SECURITY
Svetoslav Velkov 355

SPORTS INFRASTRUCTURE AS A FACTOR FOR PHYSICAL FITNESS AND PERSONNEL RETENTION IN THE ARMED FORCES
Dimitar Bobotilov 365

SECTION V
STUDENTS, PHD STUDENTS, POST-DOCTORAL RESEARCHERS AND YOUNG SCIENTISTS

PRINTED BOOKS AND DIGITAL FORMATS. ANALYSIS OF CHANGES
Izabela Krasteva 376

VIOLENCE AND INVERTED MODELS OF POWER IN LA FE ROMPIDA, ANGÉLICA EN EL CATAY Y LA HERMOSURA ABORRECIDA, BY LOPE DE VEGA
Stela Angelova 386

THE SUPERNATURAL IN CONTEMPORARY JAPANESE POP CULTURE AND ITS HISTORICAL ROOTS: ORIGINS OF THE SHINIGAMI
Ivet Stefanova 395

REPLIES, COPIES, FAKES IN NUMISMATICS
Ina Lazova 405

IDEOLOGICAL TRANSFORMATIONS AND THE CONSTITUTIONAL MODEL OF THE SECOND BULGARIAN REPUBLIC
Ivan Petkov 408

LIFE AND PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF THE CHOREOGRAPHER PROF. GEORGI ABRASHEV
Ivan Ivanov 418

ACCESSIBLE TOURISM AND THE BULGARIAN EXPERIENCE:
ACHIEVEMENTS AND PROSPECTS
Radoslav Hristov *427*

LEADERSHIP AS A SAFEGUARD AGAINST PURPOSE WASHING:
A CONCEPTUAL MODEL
Antonia Zedler *428*

WHY LEADERSHIP IN KNOWLEDGE MANAGEMENT REMAINS ELUSIVE:
A CONCEPTUAL ANALYSIS OF THE OPERATIONAL SPECIFICATION GAP
Julia Kuschel-Maricek *438*

FACTORS OF WORK MOTIVATION: CURRENT STATE
Ina Koemdzhieva, Svetoslav Dimitrov *460*

"BALANCED SCOREBOARD" BY ROBERT KAPLAN AND DAVID NORTON –
DECISION-MAKING EFFICIENCY
Aneta Raykova *466*

DOCUMENTATION AS A LEGAL REQUIREMENT: THE ROLE OF
KNOWLEDGE PROCESSES IN THE IMPLEMENTATION OF THE EU AI ACT
Saskia Prause *467*

DIGITAL SOVEREIGNTY AS A LEADERSHIP RESPONSIBILITY:
LEADERSHIP STRATEGY FOR SMES
Alexander Boschuk *475*

AGENTIC AI – A CURRENT EXAMINATION OF ITS IMPACT
ON ORGANISING AND MANAGING MARKETING-RELATED
INFORMATION PROCESSES IN ENTREPRENEURSHIP
Holger Walter Ehrsam *485*

INFORMATION GOVERNANCE AS A COMPLIANCE
AND EVIDENCE ARCHITECTURE OF INFORMATION PROCESSES
IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS
Konstantin Bischoff *496*

INFORMATION RESOURCES FOR TRAINERS IN ENTREPRENEURIAL
SKILLS FOR YOUTH WITH SPECIAL NEEDS
Galya Madarova *515*

THE EFFECTS OF DIGITAL STIMULUS OVERLOAD ON ATTENTION,
PERCEPTION, AND INFORMATION PROCESSING IN CHILDREN
Rolain Amin-Othman *516*

HOMO LEGENS IN THE ERA OF AI: DIFFERENT PERCEPTIONS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ITS INFLUENCE IN CURRENT LIFE
Irena Stankulova, Katya Mitova, Alexandra Rangelova, Demi Raykova *536*

THE ROLE OF STATISTICAL LITERACY IN THE ERA OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE – A NEW STAGE IN THE DEVELOPMENT OF EDUCATION
Petya Subeva *546*

WHAT IS GEOPOLITICS
Martina Todorova *556*

UKRAINE: IN SEARCH OF AN ELUSIVE PEACE
Avduljselam Selami *557*

SYSTEMIC WEAKNESS OF THE JUDICIAL AUTHORITY IN THE REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA
Mira Jovanovska *566*

THE ETHICAL AND UNETHICAL SIDE OF LOBBYING
Aleksandar Ruzhin *574*

AMBIENT AIR QUALITY – A MAIN PROBLEM OF THE MODERN SOCIETY
Alex Radev *592*

INFORMATION STRATEGIES FOR ENHANCING THE EFFECTIVENESS OF PHYSICAL ACTIVITY IN THE MANAGEMENT OF DEPRESSIVE SYMPTOMS
Yue Ruan *593*

REVIEW *603*

ПРЕДГОВОР

Уважаеми колеги,

В навечерието на Деня на народните будители отново се обръщаме към една от най-устойчивите идеи в българския духовен живот, а именно, че знанието придобива своя най-дълбок смисъл, когато разширява хоризонтите на човека и служи на обществото. В тази идея се срещат историческата памет и съвременният ни дълг като учени и университетски преподаватели. Тя стои в основата на националната научна конференция с международно участие „Обществото на знанието и хуманизмът на XXI век", която Университетът по библиотекознание и информационни технологии организира за двадесет и четвърти път.

През годините конференцията се утвърди като място за свободен академичен разговор между представители на различни научни области, институции и поколения. Нейната стойност се измерва както с представените резултати, така и с възможността да бъдат поставени нови въпроси, да се съпоставят различни научни подходи и да се направят връзки между изследвания, които на пръв поглед принадлежат на отдалечени области на познанието. Настоящият сборник съхранява тази среща на идеи и я продължава отвъд дните на форума. На неговите страници научният труд на авторите достига до следващи читатели, изследователи и студенти.

Конференцията през 2026 г. преминава под знака на бележити годишнини, свързани с историята и културата на българския народ – 150 години от Априлското въстание и 150 години безсмъртие на Христо Ботев. Тези събития ни връщат към време, в което стремежът към свобода е бил едновременно политическа воля, духовен избор и готовност за саможертва. Въстанието и Ботевото дело принадлежат на националната ни памет, но тяхното значение надхвърля границите на историческото честване. Те поставят въпроси за достойнството, личната отговорност и силата на убежденията – въпроси, на които всяко поколение трябва да търси и да намери собствен отговор.

За академичната общност почитта към миналото предполага и особена отговорност. Необходимо е да изследваме историческите събития задълбочено, да разграничаваме документалното свидетелство от удобния мит и да предаваме паметта честно и достойно. Така науката помага на обществото да разбира основанията на своите ценности. Тя ни учи да виждаме в личностите и събитията от 1876 г. не само символи, но и човешки съдби, сложни решения и исторически обстоятелства, чието осмисляне прави паметта ни по-зряла и по-богата.

През настоящата година отбелязваме и 170 години читалищно дело в България. Читалищата са пространства за просвета и култура. В тях знанието излиза извън кръга на образованите и се превръща в споделено обществено достояние. Чрез читалищната дейност поколения българи са откривали литературата, театъра и музиката, съхранявали са паметта и са формирали чувство за принадлежност. Тази традиция показва колко важни са институциите и хората, които поддържат жив интереса към културата във всекидневието на общността.

Днес средата, в която се създава и разпространява знание, се променя с изключителна бързина. Новите технологии предоставят възможности за изследване,

обучение и общуване, които доскоро изглеждаха недостижими. Наред с тях възникват и въпроси за достоверността на информацията, за опазването на културното наследство, за сигурността и за мястото на човека в процесите на технологична трансформация. Затова връзката между обществото на знанието и хуманизма е същностна. Научният напредък трябва да бъде съпроводен от критично мислене, етична преценка и съзнание за последиците от неговото приложение.

Тази широта на проблемите намира отражение в изследванията, събрани в настоящия том. Те разглеждат книжовността и хуманизма, културното наследство, технологичните промени, лидерството и сигурността. Всеки автор допринася със своя метод, предмет на изследване и научна перспектива. Заедно текстовете очертават картина на общество, в което опазването на паметта и създаването на ново знание са взаимносвързани. Убедена съм, че именно диалогът между дисциплините може да предложи по-пълно разбиране за сложните процеси, които определят и нашето съвремие.

Особено ценен за нас е гласът на младите учени, докторантите и студентите. Първите стъпки в науката изискват смелост да формулираш въпрос, търпение да провериш предположенията си, и готовност да приемеш аргументирана критика. Когато младите изследователи участват пълноценно в академичния разговор, те обогатяват общността със своята любознателност и с нови начини да погледнат към познати проблеми. Наша задача е да подкрепяме този стремеж чрез взискателност, доверие и възможности за съвместна работа.

Значимо място в традицията на конференцията заема връчването на годишните награди на името на акад. Благовест Сендов за принос в образованието и науката. Чрез тях изразяваме признателност към личности, които с труд, талант и обществена отговорност утвърждават високите стандарти на научната и преподавателската дейност. Отличието носи името на учен, чийто пример ни напомня, че образованието и науката се развиват благодарение на хора с мащабна мисъл и трайна отдаденост. За младите наградите са свидетелство, че истинското научно постижение оставя следа не само в публикациите, но и в умовете, които е вдъхновило.

Благодаря на авторите за доверието към нашия форум и за изследванията, които споделят с читателите на сборника. Благодаря на рецензентите за тяхната компетентна и добросъвестна работа, както и на всички, чиито усилия стоят зад всяко издание на конференцията. Вярвам, че публикуваните доклади ще бъдат прочетени с интерес, ще породят нови въпроси и ще дадат начало на бъдещи сътрудничества.

В Деня на народните будители си припомняме, че духовното пробуждане няма окончателно завършен вид. То продължава във всяко поколение чрез стремежа да разбира, да учи и да поема отговорност за света, който оставя след себе си. Нека пазим този стремеж в академичната си работа – с вярност към истината, уважение към човешкото достойнство и убеждението, че знанието е общо благо.

проф. д.н. Ирена Петева
Ректор

ПЪРВА СЕКЦИЯ
КНИЖОВНОСТ И ХУМАНИЗЪМ

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЯТ МЕГАХИПЕРТЕКСТ В ЕСТЕСТВЕНО ПАРАМЕТРИЧНИЯ КЛАСИФИКАЦИОНЕН МОДЕЛ НА ЗНАНИЕТО (*Авраамическите религии в България*)

Александра Куманова
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Разкрита е ролята на систематизацията на знанието за целите на информатизацията без граници на XXI век, при която се наблюдават: преодоляване на изкуствено издиганите демаркационни линии между сферите на познание и обикновения живот; сближаване на очертаващите се от различните страни на тези демаркационни линии присвоявания на правото да се детерминира истината под формата на институциолизиране, професионализиране, персонализиране и всяко прочее топологизиране (държава, народ).*
С помощта на построената естествена параметрична класификация на метазнанието е показана философската натовареност на всяко знание, при което е видим механизмът на рационалното интерпретиране на философско-религиозния контекст, характерен за съществена част от документалната информация, която следва да се инкорпорира в общите универсални холистични когнитивни и информационни научни картини на света.
Генериран е материал на когнитивната информатика за целите на широкомащабно информационно моделиране, като в центъра на внимание е изведен рационален модел за представяне на окултното знание в мегахипертекст – тривиумът на проф. Милен Куманов (1942–2021) – неговото последно, незавършено трикнижие от кратки исторически енциклопедии „Авраамическите религии (Юдаизмът – Християнството – Ислямът) в България" – АРБ (Ю–Х–И) (КИЕ), доведено до публикация през 2025 г. с участието на учени от шест страни на света (България, Израел, Иран, Русия, САЩ, Франция).
Ключови думи: *систематизация на знанието; естествена параметрична класификация на метазнанието; философска натовареност на всяко знание; рационален модел за представяне на окултното знание в мегахипертекст; Авраамическите религии в България*

„кога дойде съвършеното знание,
тогава това „донейде", ще изчезне"
(1 Кор. 13:10)

ВЪВЕДЕНИЕ
(Систематизацията на знанието за информатизацията без граници)

Известно е, че знанието прави човека това, което той знае.

И с настъпването на ерата на изкуствения интелект все по-настойчиво изпъква въпросът за **универсалното човешко знание** като **интегрална холистична величина от *всички* знания и техните видове**, свързани с *всички* хора

(цялата човешка популация) във времевата вечност, за да не бъде пренебрегнат нито един от аспектите и да се преодолее всяка едностранност на проблема, изкривяваща неговата хуманитарна сърцевина: насочеността на Homo Sapiens към *извеждането на универсални модели за човешко поведение през ситото на многообразието на индивидуалната менталност, сама явяваща се част от интерактивната инфосфера*:

– преодоляването на изкуствено издиганите демаркационни линии между сферите на познание и обикновения живот;

– сближаването на очертаващите се от различните страни на тези демаркационни линии присвоявания на правото да се детерминира истината под формата на институциолизиране, професионализиране, персонализиране и всяко прочее топологизиране (държава, народ) …

В битовистичното съзнание, обвързано с информационно-търсещата ситуация, понятията „информация“ и „знание“ често се оказват тъждествени, макар че не са синоними. Всъщност информацията е „суровина“, потенциал, ресурс за „производство“ и „конструиране“ на **концептуалната натовареност на знанията** (което се осъществява с помощта на **философска картина на свързаност между нещата**, трансформираща се в **информационна картина**).

Отъждествяване на обществото на знанието с инженерията на знанието е желателно да бъде преодоляно и представено като проява на **вид знание – техническо знание** (знание techne */старогр., лат., англ./*), което се съпровожда от редица други видове знание.

Основание за диференциацията на видовете знание в **общо класификационно поле** е отразяването чрез тях на **различни аспекти на реалността и съзнанието на човека**, при което отказът на *която и да е* информационна система от *който и да е* от тях е отказ от **правото на индивида да пребивава безпрепятствено в информационното пространство**.

Човекът – и за себе си, и за другите – е това, което ТОЙ ЗНАЕ, НО И ТОВА, КОЕТО ТОЙ НЕ ЗНАЕ.

В този смисъл приведеният към настоящия текст епиграф е метафора на процеса на установяването на **съответствието и взаимодействието между науката, философията, религията, изкуството, литературата като качествено ново знание – апотеоз на XXI век.**

Това ново метазнание отразява синтеза на знанието на човека за самия себе си, за обществото и за природата без парадигмални ограничения, ЗАЩОТО ПОЗВОЛЯВА ДА СЕ РАЗБИРА И ПРОУЧВА И ТОВА, КОЕТО ЧОВЕКЪТ НЕ ЗНАЕ, ЧЕ ЗНАЕ, И ТОВА, КОЕТО ЧОВЕКЪТ НЕ ЗНАЕ, ЧЕ НЕ ЗНАЕ.

Границите тук се определят от съзнанието и психиката и изучаването на проблема хвърля светлина върху философско-научната платформа на информатизацията на XXI век.

Настоящото изследване поставя материал на когнитивната информатика за целите на широкомащабно информационно моделиране, като в центъра на внимание е изведен **рационален модел за представяне на окултното знание**

в мегахипертекст – тривиумът на проф. Милен Куманов (1942–2021) – неговото последно, незавършено трикнижие от кратки исторически енциклопедии ***„Авраамическите религии (Юдаизмът – Християнството – Ислямът) в България" – АРБ (Ю – Х – И) (КИЕ)*, доведено до публикация с участието на учени от шест страни на света (България, Израел, Иран, Русия, САЩ, Франция)** (Kumanov, 2025).

Терминът *Авраамически религии* е обобщен дескриптор на елементите, споделяни от *юдаизма*, *християнството* и *исляма* и произхожда от името на *Пазителя на Вярата* и *Приятел на Бога Авраам (Ибрахим)* – легендарния общ основател на трите Авраамически религии: юдаизъм, християнство и ислям. Изучаването на тези три религии с техните основни понятия и образи изгражда основата на енциклопедичния тривиум.

МЕТОДОЛОГИЯ (Естествена параметрична класификация на метазнанието)

Съвременната компаративистична когнитология различава следните **видове знание**, които в холизъм обществениият интелект осигурява информационно: **явно** (формализирано, дискретно, естествено, съответстващо) знание – explicit (formalized, discreet, natural, common /*гр., лат., англ.*/); **неявно** (мълчаливо), подразбирано знание – implicit (tacit knowledge /*гр., лат., англ.*/); **научно** (рационално) знание – scientific (rational) knowledge /*англ.*/; **скрито** (мистично, езотерично, агностично, трансцендентално, присъствено, окултно) знание – hidden (mystical, esoteric, agnostic, transcendental, presence-knowledge, knowledge by presence, occult /*гр., лат., англ.*/) …

В редица изследвания на древността се преоткрива знание, което отдавна е **изчезнало** – **изгубено** знание – lost knowledge /*англ.*/.

Знанието, постигано чрез духовна медитация и съприкосновение с висша природна мъдрост и **божествено откровение** (occult knowledge /*англ.*/), за което се повествува в някои документи – Свещените книги и пр., се различава от **съответстващото** (естествено, обикновено) знание (knowledge by correspondence /*англ.*/), основано на причинно-следствени връзки и наречено още **знание по съответствие** …

Различните видове **присъствено знание** (**presential knowledge** /*Arabic: al-ʿilm al-ḥuḍūrī* [immediate, intuitive knowledge]/ – presence-knowledge /*англ.*/) са **самопознание** (знание за себе си – **self-knowledge** /*англ.*/ или познание, откриване на себе си – **self-discovery** /*англ.*/) …

Пренос на знание – **преносно знание** (bringing knowledge /*англ.*/) може да има във *всяка* сфера, поради което понятието се трактува като процес, а не като вид (знание).

Универсалното – хуманитарното, философско-научното епистемологично знание (episteme /*старогр., лат., англ.*/) е съставено от всички знания.

Елемент на *всяко* знание е инструментарното му изражение – **техническо знание** (techne /*старогр., лат., англ.*/). Самото техническо знание – като всяко

епистемологично знание – е и философски натоварено.

Епистемичната логика разкрива модалност, включваща едновременно такива оператори като „доказуемо", „опровержимо", което е условие за възможността всестранно и цялостно да бъде структурирана и изучавана семиосферата като единство от съответствия и противоречия.

В най-общ вид, фиксиран чрез **етимологичния изказ**, знанието може да бъде представено по следния начин на отразяване чрез него на различни аспекти на реалността и съзнанието на човека:

I. **ЕПИСТЕМОЛОГИЧНО** (знание episteme /*старогр., лат., англ.*/: epistemologia) – теория на позанието (разпространявано чрез принципно дешифриране на философската картина на връзки между нещата, пораждаща това знание):

I.I. **УНИВЕРСАЛНО** (universal /*старогр., лат., англ.*/) – общо, всеобщо знание:

I.I.I. **ХУМАНИТАРНО-НАУЧНО** (humanities, art and humanities – nonscience /*англ.*/ – *в смисъл:* неестествени науки) – знание за човека;

I.I.II. **ЕСТЕСТВЕНОНАУЧНО, научно знание** (scientific /*англ.*/) – рационално (rational /*лат., англ.*/) – знание, доказвано чрез опита – *вж.* II.I.III;

I.I.III. **ОБЩЕСТВЕНО-НАУЧНО** (social-scientific /*англ.*/) – знание за обществото;

I.I.IV. **ТЕХНИЧЕСКО** (знание techne /*старогр., лат., англ.*/) – инструментарно знание (приложение в техносферата по *всички* видове знание чрез моделите на естественонаучното – *вж.* I.I.II);

II. **ЕМПИРИЧНО** (опитно знание – empeiria /*гр., лат., англ.*/) – знание, придобито чрез научни експерименти – *вж.* I.I.II (разпространяването му е възможно и без дешифриране на философската картина на връзки между нещата, пораждаща това знание):

II.I. **Явно** (explicit /*гр., лат., англ.*/) знание – общоизвестно и безспорно знание;

II.I.I. **Формализирано** (formalized /*гр., лат., англ.*/) знание – знание, изразено чрез формални дефиниции и категории;

II.I.II. **Дискретно** (discreet /*гр., лат., англ.*/) знание – знание, изразено по непряк и неформален начин;

II.I.III. **Естествено** (natural /*гр., лат., англ.*/) знание – *вж.* I.I.II;

II.I.IV. **Съответстващо** (common /*англ.*/) знание – общоприето знание;

II.II. **Неявно, подразбирано** (implicit /*гр., лат., англ.*/) знание – знание, изразено по косвен начин;

II.II.I. **Мълчаливо** (tacit /*лат., англ.*/) знание – традиционно (табуизирано) знание;

II.II.I.I. **Скрито** (hidden /*англ.*/) – обобщено обозначение на мистичното, езотеричното, агностичното, трансценденталното, присъственото, окултното (mystical, esoteric, agnostic, transcendental, presence-knowledge, knowledge by presence, occult /*гр., лат., англ.*/) знание;

II.II.I.I.I. **Мистично** (mystical /*гр., лат., англ.*/) знание – знание въз основа на духовен опит;

II.II.I.I.I.I. **Езотерично** (esoteric /*гр., лат., англ.*/) знание – знание за посветени в култови практики;

II.II.I.I.I.II. **Агностично** (agnostic /*гр., лат., англ.*/) знание – знание за трудно познаваемото;

II.II.I.I.I.III. **Трансцендентално** (transcendental /*гр., лат., англ.*/) знание – знание за непознаваемото духовно;

II.II.I.I.I.IV. **Присъствено** (presence-knowledge /*англ.*/) знание – месианско знание, произтичащо от духовно присъствие свише;

II.II.I.I.I.V. **Окултно** (occult /*гр., лат., англ.*/) знание – знание въз основа на мистериални практики;

II.III. **Изгубено** (lost /*англ.*/) знание – изчезнало знание…

РЕЗУЛТАТИ

(Мегахипертекстов модел на *Авраамическите религии в България*)

В *АРБ (Ю – Х – И)* най-важна за историка филантроп е линията на **толерантното уважително отношение *към ДРУГИЯ***, защото ученият фокусира вниманието ни върху *нравствения закон в човешките прояви*, който всяко **индивидуално и религиозно съзнание *универсализира*** в хода на *общия историко-културен процес*. И в *тези* прояви на универсализация на *житейска и историологична основа* се наблюдават неизменни преплитания, съотнасяния – като форма на висше ***етично*** **предизвикателство на битието на човечеството** (*лат.:* **religio** – **обединение**).

Неслучайно семиотиците – структуралисти на Новото и Най-новото време, определят именно ДРУГИЯ – в качеството на **върхова знакова система на семиозиса**: **„по законите на природата“** (израз: У. Еко) – като **еманация на културата** (Ю. М. Лотман, Т. А. Сибиък, У. Еко). Описваният възглед хомологизира **англо-американската *културна антропология*** (Великобритания, САЩ) с **когнитивните разреди на европейската** – ***философската антропология*** (Германия), ***социалната антропология*** (Франция) и **евразийската антропология** – ***космизма*** (Русия).

Мисълта за *цялото – геокосмичната битност на човека / човечеството – планетарното мислене* в неговата *екзистенциална многовариантност* – е съществено условие за **общия универсален енциклопедизъм** като онтологичен ипостас на *менталната природа на Homo Sapiens да постига рационално картината на света, бидейки съставна част от нея*.

Универсализмът на енциклопедизма за планетарната библио-инфо-ноосфера се родее по свой начин с *всеки* и *всички* едновременно **антропологични концепти**, които по същество са *космични*, достигащи в повечето случаи до *връзката на човека с Бога*:

– религиозен и философско-религиозен космизъм (***Св. Веди***, ***Св. Авеста***, ***Св. Упанишади***; даоизъм; **философските системи на мислителите от**

всички времена (… Анаксимандър, Питагор, Анаксагор, Платон, Аристотел, Плотин…); **всички разклонения на християнската философия, започвайки със *Св. Библия***, преминавайки през имената на **християнските философи** – … Августин Блажени, св. Тома Аквински, У. Окам…; **ученията от средноазиатско-иранския регион**, станали необичайно популярни и на Изток, и на Запад – … Ибн Сина (Авицена), Ибн Рушд (Авероес)…; **разклоненията на мохамеданската религия**, преминавайки през ***Св. Коран***: *... Сухраварди, Молла Садра...*; **мислителите на западната култура**, синтезирали магистралните пътища на развитие на идеите – … Р. Декарт, Б. Спиноза, Г. В. фон Лайбниц, И. Кант, Г. В. Ф. Хегел, Ф. В. Й. фон Шелинг, А. Шопенхауер, Е. Хусерл, М. Хайдегер, Ж. Дельоз, …, както и **източноевропейските, руските космисти** – А. С. Хомяков, В. С. Соловьов, Н. К. Рьорих, С. Н. Булгаков, С. Л. Франк, Н. А. Бердяев, П. А. Флоренски, Л. П. Карсавин, И. А. Илин, Б. П. Вишеславцев, И. С. Кон, А. Ф. Лосев; **историците на религията – космисти** – … Дж. Фрейзър, … Дж. Кембъл, М. Елиаде, А. Корбен…, **съвременните религиоведи** – Голамхосеин Ибрахими Дейнани, Цветан Теофанов, Месуд Ахмеди Афзади Разие Маафи…);

– **научен космизъм** (… Емпедокъл, Демокрит, …, Й. Кеплер, И. Нютон, М. Планк, А. Айнщайн…);

– **теоретичен космизъм** (А. Ф. Фьодоров, В. И. Вернадски, П. Теяр дьо Шарден, Е. льо Роа, Н. А. Умов, Н. Д. Кондратиев, А. Л. Чижевски, Л. А. Уайт, А. А. Любишчев, С. В. Мейн, В. П. Казначеев, А. И. Субето; А. Е. Акимов, Г. И. Шипов, Б. И. Исхаков…);

– **практически космизъм** (… Хипократ, … Гален, … Ибн Сина /Авицена/, … Н. И. Пирогов, А. Швайцер…, Н. Яръмов…);

– **хуманитарен космизъм** (М. М. Бахтин, Л. Н. Гумильов, В. И. Иванов, А. Ф. Лосев, Ю. М. Лотман, Ю. А. Шрейдер…, … А. Куманова…);

– **естественонаучен космизъм** (от неизвестните астрономи на древния свят – Арктида /Хиперборея/, Елам, Иран, Акад, Шумер, Китай, Индия, Египет, Вавилон, арабско-мюсюлманския свят, Централна и Южна Америка, … до величествените имена на цялата човешка култура – Архимед, Н. Коперник, Г. Галилей, Й. Кеплер, И. Нютон, М. В. Ломоносов, Н. И. Лобачевски, Д. И. Менделеев, С. А. Подолински, … А. Айнщайн…);

– **научно-технически космизъм** (К. Е. Циолковски, С. П. Корольов…);

– **библиографски космизъм** (Калимах Александрийски, К. Геснер, Ф. Лабе, А. Тейсие, Е. Г. Пеньо, Ю. Петцхолд, А. Г. С. Джозефсън, В. Грундтвиг, Й. Форстиус, Т. Бестерман, …, Н. Михов, Т. Боров…; Г. Шнайдер, Л.-Н. Малклес, К. Р. Симон; А. Тейлър, И. В. Гудовшчикова, … А. Куманова…)…

… Поради многовековното инородско и иноверско владичество България има значително изоставане в културната област от света… За съжаление, това се случва в рамките на империи, които именно по това време западат също в продължение на векове…

Благодарение на **Кирило-Методиевата цивилизационна инвенция** и плеяда будители – като епископ Константин Преславски, Йоан Екзарх… и по-късно св. о. Паисий Хилендарски и много други – страната и народът ни съхраняват своята самобитна култура и оцеляват на историческата сцена.

Най-силно се усеща културното изоставане на полето на **енциклопедичната парадигма на знанието** – парадигмата, насочна съм универсално и холистично сближаване на видовете знание. Неслучайно първите и най-авторитетни съвременни енциклопедии по планетарния ареал в Европа са родени в най-развитите нации, като Франция, Англия и Германия…

Към кратките исторически енциклопедии за *Авраамическите религии (Юдаизмът–Християнството – Ислямът) – АРБ(Ю–Х–И)* М. Куманов върви през целия си живот.

В България – след националните катастрофи (по които именно М. Куманов е най-вещият всепризнат познавач в дълбочина) и по време на тоталитарното безвремие – енциклопедизмът е в немилост. Първопроходци и апостоли на енциклопедизма в България – като д-р Петър Берон, акад. Никола Михов, проф. Тодор Боров, д-р Николай Н. Николаев и особено проф. М. Куманов – подготвят почвата за енциклопедичния бум след 1990 г.

Триптихът *АРБ (Ю – Х – И)*, замислен от М. Куманов и предоставен на обществото във вид на публикация с усилията на неговите ученици и последователи, е апотеоз на Новото възраждане на българската енциклопедична култура, което по същество започва със зората на **Кирило-Методиевата цивилизация – *„Азбучна молитва“* на Константин Преславски** и ***„Шестоднев“* на Йоан Екзарх**. Самият Йоан Екзарх е блестящ възпитаник и на Константинопол, и на Рим. В неговото енциклопедично творение няма религиозен фанатизъм, а струят чиста култура и наука в християнско обличие.

Обединяващото в *АРБ (Ю – Х – И)* е в *естествения* им онтологичен **патрологичен корен**.

ДИСКУСИЯ

(Феноменологична същина на енциклопедичния мегахипертекст)

Онтологичните особености на *АРБ (Ю – Х – И)* могат в обобщен вид лапидарно да бъдат представени по следния начин:

1. Познавайки в детайли – като *историк, филолог, библиограф, историограф, архивист и текстолог* – тънкостите на справочно-информационния енциклопедичен жанр, М. Куманов пристъпва към *АРБ (Ю – Х – И)*, за да е в услуга на обществото, съоръжавайки го *информационно* с *компактно общо универсално енциклопедично справочно-информационно знание* по феномена на *християнството* – с акцент върху *отечествения* духовен ипостас – *православието* в България – като част от *духовния диалог в историята* от най-висока класа между религиите и между *юдаизма* и *исляма* в частност;

2. Бидейки *христолюбив по природа и въцърковен православен християнин*, той добре осъзнава, че патрологичната линия на знанието в енциклопедично

общо универсално историческо издание най-добре може да бъде въплътена от богословите, и се заема с *историко-културния контекст* на *АРБ (Ю – Х – И)*, който представя не изолирано и капсулирано във всяка от религиозните форми на това *триединство*, а – върху *жизнената основа* на нейната *свързаност с целия религиозен спектър на човечеството – и в страната, и по света*;

3. Явявайки се всестранно хуманитарно и постоянно естествено самообразоваща се личност, ученият включва в свода на *АРБ (Ю – Х – И)* не само директно – предметно, но и онтологично – комплексно: посветената на *православието (християнството) енциклопедия – ПБ (КИЕ)*, в която цялата конструктивна част на *юдаизма – ЮБ (КИЕ)* – както се изтъкна – е инкорпорирана, и *исляма – ИБ (КИЕ)*, но и свързаната *холистично* с целия свод от *религиозния нравствено-етичен планетарен план на съществуващите философско-религиозни картини на човечеството (Дж. Кембъл, М. Елиаде, А. Корбен), което е осъществено от позициите на религиозно конституираната същност на рационално действащ изследовател*.

Филантроп по натура – както и в останалите свои 222 мащабни енциклопедични труда – дело на цели научноизследователски центрове по света – М. Куманов и в *АРБ (Ю – Х – И)* кани за свои съавтори въвлечените от него в създаденото от самия него *енциклопедично движение на България* представители на по-младата генерация учени.

В разгърналото се под началото на М. Куманов истинско *национално енциклопедично движение по белите полета на системното кумулативно справочно-информационно когнитивно осигуряване на библиотеките, университетите, архивите и музеите* – по *методологичния възел: биографика, библиография, архивистика, история, историография, енциклопедика* – движение, което той инициира, въплъщава и обозначава чрез себе си (!) – вземат участие *библиотекари, архивисти, музейни работници, историци, учители, журналисти…* – все млади и ентусиазирани колеги, но и представители на всички поколения изследователи, вдъхновени от неговия самоотвержен *апостолат на историческата справочно-енциклопедична универсална когнитивна нива*.

Библиографските архитектури на *АРБ (Ю – Х – И)* включват общо *7799 ном. назв.* общо на *24 езика* (*арабски, английски, арамейски, български, гръцки, иврит, испански, италиански, ладино, латински, македонски, немски, полски, румънски, руски, санскрит, сръбски, старобългарски – църковнославянски, сърбохърватски, турски, украински, унгарски, френски, хърватски*). Разпръснати по многообразни книгохранилища и каталози в страната и чужбина – и в традиционен, и в *е*-вид, – библиографските сведения, посочени от М. Куманов за *АРБ (Ю – Х – И)*, за първи път съсредоточават *в едно* справочно-библиографско енциклопедично платно многостранното знание за *историческия* дискурс на Вярата в България. *Този* уникален енциклопедичен поливалентен ресурс е сегментиран от автора на *АРБ (Ю – Х – И)* чрез посочените от него вторично-документални рудименти към системологично фрагментираните в хипертекста на опуса по буквените му корпуси в общо 92 628 информационни реалии. Кумулирането на представяната в *АРБ (Ю – Х –*

И) корелираща библиографска база, осъществена от редакторите *изд.*, разгърна пред погледа на целия наш екип необозримото търсаческо и откривателско *холистично* intentio на автора на *трикнижието*, което буди във всекиго от нас и възхищение, и удивление, но и чувство за досег до *ДУХА НА ЕНЦИКЛОПЕДИЗМА* ЗА *ВЯРАТА В БЪЛГАРИЯ*.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ (Духът на хипертекста)

АРБ (Ю – Х – И) на М. Куманов подемат и свързват *енциклопедичните библиографски и биографски речникови архитектури на каталожната библиотечна библиография*, възникващи като крещяща когнитивна потребност и за възпитаването на нравствено-етичен климат в обществото, и за съотнасянето на познанието в менталните представи от *времето на Българския библиографски институт* (акад. Никола Михов – проф. Тодор Боров – д-р Николай Н. Николаев) с *тези на нашето съвремие – на глобалната планетарна информатизация без географски, институционални и административни граници.*

Ставайки първата и единствената въплътена в информационната реалност *хипертекстова* – енциклопедична биографска и библиографска информационно-търсеща система по широкия спектър на свързаните с процесите и явленията на обществения и духовния живот, мегахипертекстът на *АРБ (Ю – Х – И)* – като феномен и на БУЛГАРИКА, и на ЕНЦИКЛОПЕДИЗМА *едновременно* – е *емanация на възделенията на три поколения библиографи – ерудити на Новото и Най-новото време*: 1. акад. Н. Михов – 2. проф. Т. Боров – д-р Н. Н. Николаев – 3. проф. М. Куманов.

В строго азбучната подредба на материала в *АРБ (Ю – Х – И)*, владеейки в съвършенство принципите на световната универсална *библиотечна – каталожната – библиография*, структурирани от III век пр.н.е. (Калимах Александрийски – Калимах от Кирена /Callimachus, 310–240 г. пр.н.е./), М. Куманов възприема гъвкава методология – допълнително по *конотации* и *контаминации семантично* структурира отделни части от статийния корпус на хипертекста на трикнижието, с което обозначава *чрез* прецизна *система от препратки метода*: *НЕ* Е ДОСТАТЪЧНО ДА СЕ СЪБЛЮДАВА ЕДИНСТВЕНО *БУКВАТА* НА ПОДРЕДБАТА НА МАТЕРИАЛА; НЕОБХОДИМО Е ДА СЕ СЛЕДВА *ДУХЪТ* НА СПРАВОЧНО-ИНФОРМАЦИОННОТО *КОГНИТИВНО* МОДЕЛИРАНЕ.

Знаменитото прозрение на Й. В. фон Гьоте (1749–1832) за екзистенциалния смисъл на *единството* на света в неговото знаково диалектично *многообразие* Изток – Запад: *„В този свят един за друг сме дошли“* (*West-östlichen Divan.* – Frankfurt am Main, 1819, 1827) – *„Nur für einander da“*, става средоточие за М. Куманов в неговото последно, незавършено трикнижие от кратки исторически енциклопедии *АРБ (Ю – Х – И) (КИЕ). Тук* М. Куманов вижда не само с *очите*, а с *интелекта* – един от знаменитите закони на *универсалното* познание, въведен като негов *основен* принцип от Леонардо да Винчи (1452–1519): *Sapre vede* (sapor – изтънчено + vide – виждам, гледам /*калка от стар. разговорен итал.*/). Именно

принципът *Sapre vede* следва да бъде определян и като *крусиален* за енциклопедизма и особено за енциклопедизма от новото парадигмално поколение на информационното – знаниевото, общество в XXI век, както и за генерирането на съпътстващите това общество информационно-търсещи системи като негови знакови кохерентни модели.

REFERENCES

Kumanov, M. (2025). *Avraamicheskite religii Avraamicheskite religii (Yudaizam – Hristiyanstvo – Islyam) v Balgaria* [The Abrahamic religions (Judaism – Christianity – Islam) in Bulgaria]. Za bukvite – O pismeneh. [Куманов, М. (2025). *Авраамическите религии (Юдаизмът – Християнството – Ислямът) в България*. За буквите – О писменехъ.]

ENCYCLOPEDIC MEGA HYPERTEXT IN THE NATURAL PARAMETRIC CLASSIFICATION MODEL OF THE KNOWLEDGE (*Abrahamic religions in Bulgaria*)

Abstract: *It is revealed the role of the systematization of the knowledge for the purposes of the informatization without boundaries in XXI c. when it is observed: surmounting of the artificially erected demarcation lines between the spheres of knowledge and ordinary life; rapprochement of the outlining from the different sides of these demarcation lines misappropriations of the right to determine the truth under the form of an institutional, professional, personalization abuse, and any other typology (state, nation).*

With the help of the built natural parametric classification of the meta-knowledge it is shown the philosophical burden of every knowledge in which is seen the mechanism of the rational interpretation of the philosophical-religious context inherent to the substantial part of the documental information which should be incorporated in the global holistic cognitive and information scientific images of the world.

It is generated a material of the cognitive informatics for the purposes of the large scaled information modeling when in the cynosure is brought a rational model for presentation of the occult knowledge in a mega hypertext – the trivium of Prof. Milen Kumanov (1942–2021) – his last uncompleted triptych of concise historical encyclopedias Abrahamic Religions (Judaism – Christianity – Islam) in Bulgaria – ARB (J-C-I) (CHE) published in 2025 with the participation of scientists from six countries (Bulgaria, France, Iran, Israel, Russia, USA).

Keywords: *systematization of the knowledge; natural parametric classification of the meta-knowledge; philosophical burden of every knowledge; rational model for presentation of the occult knowledge in a mega hypertext; Abrahamic Religions in Bulgaria*

Prof. DSc Alexandra Kumanova
ORCID 0000-0002-6227-247X, WoS, SCOPUS ID 57217853142
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: a.kumanova@unibit.bg

ЕВОЛЮЦИЯ НА ПРОТИВОРЕЧИЯТА МЕЖДУ ХУМАНИТАРНИТЕ И ЕСТЕСТВЕНИТЕ НАУКИ

Мюмюн Тахиров
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Изграждането на цялостна концепция за даден цивилизационен модел изисква в определена степен да се изясни взаимната му субординация с културата на хуманитарните науки и културата на естествените науки.*
Тезата на настоящия статия е, че независимо от това, че много науки обясняват света през призмата на своята предметна ориентация, други – тясно предметно и извеждат закономерности, има крайна необходимост от интеграция между хуманитарните и социалните науки, като се използват мултидисциплинарни и общонаучни методи в процеса на обучението на младите хора. В този процес адекватно трябва да бъдат включени както естествените, така и хуманитарните дисциплини. По този начин биха могли да бъдат премахнати бариерите между тях. И това би могло да бъде основа за пълноценно разбиране на многообразието на света от страна на студентите и другите млади хора.
Ключови думи: *наука; култура; цивилизация; хуманитарни науки; естествени науки*

ВЪВЕДЕНИЕ

Изграждането на цялостна концепция за даден цивилизационен модел изисква в определена степен да се изясни взаимната му субординация с културата на хуманитарните науки и културата на естествените науки. В книгата си „Двете култури и още веднъж за двете култури“ Чарлс Пърси Сноу[1] описва пропастта между културата на духовните науки и културата на естествените науки, представяйки ги като две поляризирани групи: на единия полюс стоят литературните интелектуалци, на другия – учените, като най-представителните от тях са физиците. Между двата полюса – бездна от взаимно неразбиране; понякога враждебност и неприязън, но преди всичко липса на разбиране. Те имат странно изопачена представа едни за други. Техните становища са тъй различни, че дори на равнището на чувствата не могат да намерят обща почва. Но голяма част от тях почиват на недоразумения, които са опасни (Snow, 1983).

За разликата между естествените и социалните науки пише и американският учен Каръл Каугли. Той отбелязва, че една от основните разлики между тях е предположението, направено в естествените науки, че човешките мисли не могат да повлияят на случващото се. Това е предположение, оправдано от правилото за простота, въпреки че малцина признават, че е така. Има значителен брой доказателства, че човешките мисли могат да влияят на физическия свят, но тези доказателства, разделени в области като парапсихология или духовен свят, не са приемливи за естествените науки. В резултат на това явления като прояви на полтъргайст (главно защото не могат да бъдат повторени по жела-

ние) остават необяснени и като цяло се пренебрегват от естествените науки; те продължават да приемат, че физическите процеси са имунизирани срещу духовни явления (Kaugly, 2026).

В социалните науки, продължава К. Каугли, е напълно ясно, че човешките мисли могат да повлияят на това, което се случва; и съответно социалният учен трябва да се изправи пред по сложна ситуация, създадена от това признание. По този начин приемаме, че камък, хвърлен от висок прозорец, ще падне дори ако всички хора по света очакват или искат той да се издигне. От друга страна, сме напълно готови да видим цената на обикновените акции на „Дженерал мотърс" да се вдигне, ако голяма група хора очакват това да се случи. По подобен начин очакването или желанието за война ще направи войната по-вероятна.

Тази разлика, заключава К. Каугли, между социалните и естествените науки позволява да се формулират доста точни условия, които ги разграничават: естествените науки се занимават с явления, при които не очакваме субективни фактори да повлияят на случващото се, докато социалните науки се занимават с явления, при които субективни фактори могат да повлияят на резултата (Kaugly, 2026).

В настоящата статия се прави опит да се покаже, че хуманитарните и естествените науки биха могли да съжителстват безконфликтно, без враждебности и неприязън, а и да се допълват взаимно, за да бъде проучен по-всеобхватно и задълбочено животът, който живеем.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Разработката използва качествена изследователска методология, основана на систематичен преглед на литературата. Тя включва избор на изследователски проблем, събиране на релевантни доказателства, получаване на емпирични знания, формулиране на хипотеза, систематичен анализ на резултатите и изводи.

РЕЗУЛТАТИ

В самото начало на книгата си, която е публикувана като статия на 6 октомври 1956 г. в сп. New Statesman (Нов държавник), Сноу предупреждава:

– Ние се придвижваме към големи опасности, като една от тях е възможността за термоядрена война. Тази опасност, въпреки че е реална, е по-малко вероятно от другите две опасности, произтичащи от пропастта между богатите и бедните страни и изгледите за пренаселване и страданията, които то ще донесе.

– Тези опасности са предизвикани от техниката, или от това, което можем да наречем сега приложна наука. Техниката има две лица – приятно и заплашително; в продължение на цялата човешка история тя е предизвиквала и благословии, и ругатни.

– Единственото оръжие, което имаме, за да се противопоставим на лошите последствия от техниката, е самата техника. Няма друг начин. Ние не можем да се оттеглим в някакъв нетехнически рай, който никога не е съществувал. Само

чрез рационално използване на техниката, т.е. контролиране и управление на това, което техниката прави, можем да запазим вярата в обществения живот с повече надежда, отколкото в самите нас.

– В този смисъл трябва да разберем какво всъщност представляват технологиите и техниката, какво могат и какво не могат. Ние се нуждаем от обща култура, в която науката да е съществен компонент. В противен случай никога не ще видим възможностите нито за добро, нито за лошо (Snow, 1983).

След тези кратки въвеждащи думи, преди да пристъпи към описването на „пропастта между интелектуалците писатели и други представители на изкуството и хуманитарните науки, от една страна, и представителите на точните науки, от друга, Сноу прави уговорката, че жизненият му опит не е от често срещаните: по подготовка той е учен, а по призвание – писател". В това няма нищо чудно, защото, както пише Фридрих Ницше, човекът на науката е продължение на човека на изкуството. Истинският писател само облича афекта и опита на други със слова, той е творец, отгатващ в малкото, което е почувствал, много неща.

Имаше много дни, „когато служебните ми часове минаваха с учени, после прекарвах вечерта с литературни колеги. Благодарение на това, че живях между тези кръгове и нещо повече, навярно благодарение на това, че редовно се местех от едните към другите, се натъкнах на проблема, който дълго преди да напечатам статията бях назовал за себе си „две култури" (Snow, 1983). И ето че сега вече навлизаме дълбоко в темата: „Това название дойде, пише Сноу, от постоянното ми усещане, че се движа между две групи – сравними по интелект, еднакви по раса, неразличаващи се силно по социален произход, с почти еднакви доходи, но които като че бяха престанали да общуват помежду си и по интелектуален, морален и психологически климат имаха толкова общо… колкото прекосяването на един цял океан".

Философията според Бъртранд Ръсел е нещо средно между теологията и науката. Подобно на теологията тя се състои в разсъждения върху неща, по отношение на които е неустановимо каквото и да е крайно познание; но подобно на науката тя се обръща по-скоро към човешкия разум, отколкото към някакъв авторитет – без значение дали това ще бъде традицията, или някакво откровение. Почти всички въпроси, интересуващи най-силно теоретичните умове, са такива, на които не би могло да се отговори, а благонадеждните отговори на теолозите вече не звучат така убедително, както през предходните векове (Russell, 1994). Изхождаме от презумпцията, че философията търси отговорите на въпросите за произхода на света, мястото и предназначението на човека в него, за смисъла на човешкия живот и пр. с понятия, категории и термини, а математиката – с числа. Питагорейците считат, че в основата на всички неща и явления е числото. С това се прави първата стъпка към разбиране на закономерността на света. Също както числото е подчинено на определени закони, така и на тях се подчинява Вселената; с това за първи път се изказва мисълта за закономерността на Вселената (Pametnitsi na svetovnata esteticheska misal, 1966).

Отговорите на въпросите разделен ли е светът на дух и материя и ако е така, какво е дух и какво е материя; подчинен ли е духът на материята, или пък притежава независими възможности; притежава ли Вселената някакво единство или предназначение; какъв е смисълът на живота и т.н., не могат да бъдат изнамерени в лаборатория. Теологиите претендират да предоставят отговорите – до един ясни и категорични, но именно тази тяхна категоричност подтиква съвременния ум да гледа на тях с подозрение. Изучаването на тези въпроси, ако ли не изнамирането на отговори, е предметът на философията. А това става с творчески поглед към света (Snow, 1983).

Философията изяснява поредица от специален кръг въпроси, като що е битие, откъде се е появило то, що е съществуване, коя е първопричината, кой е смисълът и коя е целта на всичко съществуващо, какви са взаимоотношенията между отделните сфери на битието, какво е отношението между дух и материя, между Бог и творение, между съзнание и битие. В тази проблемна област могат да се посочат още: що е движение, що е причинна взаимовръзка, какво представляват времето и пространството. Трябва да отбележим, че няма философско учение, което да не търси отговор най-малко на следните въпроси: каква е първичната реалност на света и познаваем ли е светът в своята същност и конкретните си форми на съществуване. Общо взето, се приема, че светът е обективен, без начало и край, единен в своята материалност и представлява динамична картина, защото се намира в непрекъснат процес на движение, изменение и развитие. Човекът, неговият дух (съзнание, развитие) е резултат от дългата еволюция на съществуващия независимо и вън от него свят и той е даден на човека в неговото съзнание, самосъзнание и разум (Zagorov, 2002). Големият въпрос, чийто отговор продължаваме да търсим, е какво е предназначението на човека, смисълът на неговото съществуване? Когато се търси отговор на въпроса как светът би могъл да бъдат опознат, схващанията се разделят в две направления:

– Детерминизъм. Това е философска теория, според която всяко събитие, включително човешкото съзнание и действия, е причинно предопределено от непрекъсната поредица от по-ранни събития. Основно последствие от детерминистичната философия е, че свободната воля е илюзия. Сред философите, които се занимават с тази тема, са Пиер-Симон Лаплас, Артур Шопенхауер, Дейвид Хюм, Томас Хобс, Имануел Кант. Неговите привърженици смятат, че светът е подреден и събитията са предвидими, защото са подчинени на закони, разкриващи причинно-следствените връзки между тях. Детерминизмът поддържа разбирането, че всичко в света е подчинено, обусловено, закономерно, детерминирано като реална промяна, движение и развитие. На причинността (каузалността) се подчиняват и човешките действия. Материалистическият метафизически детерминизъм отрича божественото провидение, но обосновава всеобщата причинност и абсолютна необходимост на явленията в света с неговата обективна същност и природа, в които няма място за свободна воля (Демокрит, Спиноза, Дидро, Хелвеций, Холбах) (Zagorov, 2002).

В съчинението си „Физика“ Аристотел (384–322 г. пр.н.е.) пише, че всяко нещо, което се случва, е причинено от нещо друго; всяка причина е резултат от друга причина и ние не можем да проследим тази верига назад във времето, докато не стигнем до първопричината (абсолютното) на всички неща. Според него ще открием една първопричина, която е съществувала, без да е била причинена от друга причина – „Съществува първичен неподвижен двигател“ (Aristotel, 2012).

Френският философ и математик Рене Декарт (1596–1650) твърди, че в нашия добре структуриран свят математическите теореми са абсолютна истина и служат за основа на познанието (Dekart, 1978). Алберт Айнщайн (1879–1955) е дълбоко убеден, че случайността не играе роля във физическите явления. В писмо до Макс Борн той пише: „Бог не играе на зарове. Във Вселената има ред, закономерности и хармония, а не вероятности и неопределеност“.

– Индетерминизъм. Това е научно направление, според което явленията и процесите не са напълно обясними с термините на предшестващите събития. То отхвърля всеобщата закономерност и причинна зависимост в природата и обществото, като признава абсолютната свобода на човешката воля. „Индетерминизмът абсолютизира човешкото съзнание като нещо субстанционално, зависещо само от себе си. Главният негов аргумент е съзнанието за вътрешното „аз“, по-точно за пълната и абсолютна независимост на волевия акт от външните условия (волунтаризъм)“ (Zagorov, 2002). Волунтаризмът е признаване на първичността на волята над другите прояви на духовен живот на човека, включително мисленето. Корените на волунтаризма се характеризират в християнската догматика, в ученията на Кант, Фихте, Шопенхауер, Ницше. Волята се смята за сляпо неразумно първоначалие на света, диктуващо своите закони на човека. Да се действа в духа на волунтаризма, означава да не се съобразяваме с обективните условия на битието, със законите на природата и обществото.

Модерните последователи на тази идея се позовават на квантовата механика, чиито основи са поставени от Макс Планк и Нилс Бор, и принципа на неопределеността, дефиниран от Вернер Хайзенберг през 1927 г.[2] Според квантовата механика и принципа на неопределеността елементарните частици не се подчиняват на законите, установени от Исак Нютон. Те не са подвластни на каузалността, а на вероятностите.

Според английския философ Джон Лок (1632–1704) човешките същества притежават вродена склонност да създават и следват правила. Те могат да се разглеждат като полезна адаптация към условията на социалната среда. Създаването и спазването на правила значително улесняват социалното взаимодействие и повишават неговата ефективност. Човек има нужда да подреди не само социалния, но и природния свят, според възможностите си, разбира се. Той притежава естествен стремеж да вярва, че живее в подреден и предвидим свят. Но много от процесите и явленията в нашия свят имат вероятностен и хаотичен характер (Lok, 1972).

В статията си „The Spandrels of san Marko end the Panglassion Program: A Critique of the Aadaptationist Programme“ от 1979 г. биолозите Стивън Гулд и Ричард Левонтин твърдят, че голяма част от биологичните особености на организмите еволюират в резултат на една причина, но по-късно става ясно, че носят адаптивни ползи поради друга причина, т.е. става ясно, че процесът на еволюция протича по начин, който не е напълно предвидим. Голяма степен на непредвидимост се вижда и в историческото развитие на човешкото общество. Често се случва политически промени, които се схващат като резултат на продължителна последователност от събития, да имат неочаквани резултати (Gould, Lewontin, 1979).

Очевидно това налага необходимостта винаги да се преразглежда смисълът на природните закони и на социалните теории. В рамките на една статия изключено е това да се направи. Тук се прави само едно плахо предложение. Като ефективно средство за преосмисляне на нещата се явява теорията на хаоса. Приемам дефиницията за хаос, дадена от Джеймс Йорк, че той е структуриран безпорядък. Тази теория се заражда през 60-те години на XX век с изследванията на Едуард Лоренц (1917–2008) и по-специално със заглавието на изказването му през 1972 г. пред Американската асоциация за развитие на науката (American Association for the Advancement of Science): „Предсказуемост: може ли махането с крила на пеперудата в Бразилия да предизвика торнадо в щата Тексас“. Той издига тезата, че незначителни събития могат да имат глобални последици. Тази теория е известна още като Ефектът на пеперудата. Най-общо, смисълът му се свежда до идеята, че вибрациите от трептенето на една пеперуда в Ню Йорк могат да доведат до тайфун в Япония. Съществуват и други интерпретации на географското място, например такава: „Когато в дъждовните гори на Амазония една пеперуда размаха крилца – тя предизвиква ураган в Мексико“, или малко по-различна: „Една пеперуда безразборно размахва криле в Китай и това предизвиква ураган във Флорида“. А преведено на прагматичен език, означава, че дори най-слабите молекулярни въздействия водят до пагубни последствия, че в световен мащаб дори и незначителни събития могат да имат огромно въздействие върху света, че малките промени на едно нещо могат да породят неизмеримо отражение върху друго. По-късно, през 1975 г., математикът Джеймс Йорк определя хаоса като структуриран безпорядък. Заедно с биолога Робърт Мей съставят т.нар. „логистично уравнение“ и изследват неговите свойства (Makroun, 1977).

Антропната същност на Вселената се основава на онези „опорни стълбове, върху които се изграждат новите идеи, новият възглед за света, опрян върху принципите на универсалната еволюция на Вселената във физическите, химическите и биологичните форми, продължени в историята на човечеството чрез формите и духа на културата и принципите на „Божието творение“ на света, проявяващи се като антропен и космологичен принцип в универсалната еволюция на Вселената, а в човешката история – като принципи на свободата и дълга“ (Prigozhin, 1986).

Научно е доказано, че Вселената е възникнала преди 13,5–14 млрд. години в резултат на Големия взрив. Това е космологична научна теория, която описва

ранното развитие на Вселената, чието разширяване бива потвърдено с наблюденията за раздалечаване на галактиките. В началото Вселената е в безкрайно плътно състояние с огромна температура и налягане. Смята се, че Вселената се ражда от 0 см сингулярност, съдържаща непредставими за човешкия ум огромни количества енергия/светлина, която в следващите секунди, минути, години се превръща във вещество, в материя, съставена от нови и нови елементи, взаимодействащи в определени форми и мащаби. За първите 10–33 секунди от съществуването ѝ няма задоволителен физически модел. Общата теория на относителността предвижда гравитационна сингулярност, където плътността става безкрайна. За разрешаване на този парадокс е нужна Теорията на квантовата гравитация. Разбирането на този период от историята на Вселената е сред най-важните неразрешени проблеми на физиката. Учените смятат, че преходът от едно ниво, едни форми на организираност към други, по-висши не е ставал постепенно, в продължение на милиарди и милиони години, а „взривоподобно", чрез „скокове", „мутации". В резултат на такива „взривове" във веригата на Универсалната еволюция при определени условия и обстоятелства, също подготвени от цялата еволюция на Земята, възниква Животът.

Всички данни от различните изследвания показват, че още първият Homo Sapiens (разумен човек) наред с другите предпоставки – способности в епигенетичните си структури, е притежавал и способността да прави избор между доброто и злото. Учените са констатирали специални мозъчни центрове, които поемат тези оценъчни функции и водят до моралния избор на човека. Когато Протагор казва, че „човекът е мярка на всички неща", той дава всъщност и първото определение на човека като върховна цел и смисъл на света. Човекът е „изведен на върха на универсалната еволюция на Вселената, разгръщаща се в съответствие с действието на антропния и космологическия принцип. Именно изведен на този космически път като нов космически фактор, независимо дали осъзнава това, или не, човекът заедно с това решава въпроса за своето оцеляване, обезсмъртяване, за преодоляването на своята крайност и ограниченост във времето и пространството" (Prigozhin, 1986).

ДИСКУСИЯ

Философията търси отговор на фундаменталните въпроси, свързани с битието и съзнанието. Тя установява, че макар да е сложен и многообразен, светът е познаваем. В същото време философията поставя за решаване пред частните науки редица въпроси, съответстващи на техния предмет.

Независимо от това, че много науки обясняват света през призмата на своята предметна ориентация, други – тясно предметно и извеждат закономерности, бихме искали още веднъж да отбележим необходимостта от интеграция между хуманитарните и социалните науки, като се използват мултидисциплинарни и общонаучни методи, за да се намерят решения на въпросите, които вълнуват човека и човечеството. Разбира се, ще се намерят изследователи, които няма да са съгласни с някои от основните тези. Кен Уилбър, без да отхвър-

ля диференциацията между науките, подчертава, че „те могат да преследват собствено познание без насилнически нахлувания или дори наказания от останалите области“ (Kaugly, 2026).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Бездната между културата на хуманитарните науки и литературата и културата на естествените науки би могло да бъде преодоляна (запълнена) и те биха могли да съществуват в условията на специфична конвергенция.

Много изследователи и педагози предлагат изучаването на хуманитарните дисциплини още в първи курс в университетите като фундамент за разбиране на естествените дисциплини. В учебните заведения има бариери между всички дисциплини, необходимо е те да бъдат премахнати. В случая всеки си гледа своята дисциплина и не търси връзката ѝ с другите предметни области. Мнозина са на мнение, че е необходимо да се премахне цеховата култура, както се казва, и да се създаде едно общо предприятие, от което да излезе цялостен продукт.

Благодарности: Настоящият доклад е по проект с договор № КП-06-Н75/17 от 15.12.2023 г. на тема „Изследване на възможности за прилагане и развитие на образователен туризъм в България: Културното наследство в подкрепа на формалното образование“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката.

БЕЛЕЖКИ

1. Чарлз Пърси Сноу става известен с лекцията си „Двете култури“, в която описва пропастта между културата на духовните науки и литературата, от една страна, и културата на естествените науки и техниката, от друга. Това е фундаментално разграничение между научна и хуманитарна култура, между технологично и човешко. Всяка от тези две култури не разбира и не цени стойността на другата. Невъзможността за комуникация между тези две култури според Чарлз Пърси Сноу е главната пречка да не се решават задоволително проблемите на света.
2. Съотношение на неопределеност на Хайзенберг е твърдение в квантовата физика, че мястото и импулсът на дадена частица не могат да бъдат точно определени едновременно.

REFERENCES

Aristotel (2012). *Fizika 1–4*. Sofia. (VIII, V, 258b5). [Аристотел (2012). *Физика 1–4*. София.]

Dekart, R. (1978). *Izbrani filosofski proizvedenia*. Sofia. [Декарт, Р. (1978). *Избрани философски произведения*. София.]

Fukuyama, F. (2015). *Proizhod na politicheskia red*. Sofia. [Фукуяма, Ф. (2015). *Произход на политическия ред*. София.]

Gould, S. J., Lewontin, R. C. (1979). *The spandrels of San Marco and the Panglossian*

paradigm: A critique of the adaptationist programme.
Kaugli, K. (2026). *Evolyutsiyata na tsivilizatsiite*. Sofia. [Каугли, К. (2026). *Еволюцията на цивилизациите*. София.]
Klincharski, V. (1998). *Haosat*. Sofia. [Клинчарски, В. (1998). *Хаосът*. София.]
Lok, D. (1972). *Opit varhu choveshkia razum*. Sofia. [Лок, Д. (1972). *Опит върху човешкия разум*. София.]
Makroun, M. (1977). *Evrika*. Sofia. [Макроун, М. (1977). *Еврика*. София.]
Maslou, E. (2010). *Motivatsia i lichnost*. Sofia. [Маслоу, А. (2010). *Мотивация и личност*. София.]
Pametnitsi na svetovnata esteticheska misal. (1966). Sofia. *[Паметници на световната естетическа мисъл*. (1966). София.]
Prigozhin, I., Stengers, I. (1986). *Poryadok iz haosa*. Moscow. [Пригожин, И., & Стенгерс, И. (1986). *Порядок из хаоса*. Москва.]
Prigozhin, I., Stengers, I. (1994). *Vremya, haos, kvant*. Moscow. [Пригожин, И., Стенгерс, И. (1994). *Время, хаос, квант*. Москва.]
Rasel, B. (1994). *Istoria na zapadnata filosofia* (Vol. 1). Sofia. [Ръсел, Б. (1994). *История на западната философия* (Т. 1). София.]
Snow, Ch. P. (1983). *Dvete kulturi i oshte vednazh za dvete kulturi*. Sofia. [Сноу, Ч. П. (1983). *Двете култури и още веднъж за двете култури*. София.]
Zagorov, O. (2002). *Filosofiyata kato kultura na duha*. Sofia. [Загоров, О. (2002). *Философията като култура на духа*. София.]

EVOLUTION OF CONTRADICTIONS BETWEEN THE HUMANITIES AND THE NATURAL SCIENCES

Abstract: *The construction of a coherent conceptual framework for a given civilizational model requires, to a certain extent, clarification of the mutual subordination of its culture – on the one hand, to the culture of the humanities and, on the other, to the culture of the natural sciences.*

The thesis of this article is that, irrespective of the fact that many sciences explain the world through the prism of their specific disciplinary orientation – either broadly or in a narrowly subject-focused manner – there is an ultimate necessity for integration between the humanities and the social sciences, employing multidisciplinary and general-scientific methods in the educational process of young people. In this process, natural-science and humanities disciplines must be involved adequately. In this way, barriers between them could be removed. This, in turn, could serve as a foundation for a more complete understanding of the diversity of the world by students and other young people.

Keywords: *science; culture; civilization; humanities; natural sciences*

Prof. Myumyun Tahirov, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: m.tahirov@unibit.bg

ЧАШАТА НА СОЛОМОН И НАЧАЛОТО НА БЪЛГАРСКАТА ПИСМЕНОСТ

Инна Димитрова
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Статията анализира глава XIII от Пространното житие на Константин-Кирил Философ (ЖК), посветена на епизода за чашата на Соломон. Разглеждат се основните текстологични и историографски хипотези относно произхода на надписа върху чашата, неговите гръцки, латински и славянски паралели и възможността за самостоятелното му битие като поетичен или литургичен текст. Особено внимание се отделя на слабо изследваните числови елементи и тяхната възможна връзка с глаголическата числова система и христологичната символика. Предлага се интерпретация на числото 909 като криптографски запис на глаголица от еврейска (самарянска) числова основа и знак за Въплъщението и Божието царство. В заключение, се подчертават многопластовият характер на разказа и неговото значение в контекста на Житието*
Ключови думи: *Житие на Константин-Кирил; старобългарска писменост; глаголица; чаша на Соломон; еврейско писмо*

ВЪВЕДЕНИЕ

Глава XIII от Пространното житие на Константин-Кирил Философ (ЖК), съдържаща разказа за чашата на Соломон (потирь w(т) драгаго камене, Соломонѣ дѣла), е една от най-интересните в Житието. Макар и твърде кратък, разказът интригува не само заради въпросите, свързани с неговото съдържание и място в Житието, но и поради съществуването му като самостоятелно произведение в славянската, гръцката и латинската ръкописна традиция. Макар да е широко разпространено схващането, че по Житието трудно могат да се предложат нови интерпретации, именно този епизод опровергава подобна нагласа чрез постоянно изникващи нови находки и хипотези. В настоящата статия ще изложа някои от основните дискусионни въпроси и ще предложа своя интерпретация на част от тях.

Текстът на разказа представя епизод от Пространното житие, в който бъдещият славянски първоучител разчита надпис върху скъпоценна Соломонова чаша, съхранявана в Константинополската катедрала „Света София". Изписани с еврейски и самарянски букви, словата дълго време остават неразгадани за византийските учени. Благодарение на филологическите си познания върху старозаветните езици, придобити в предходната Хазарска мисия, Константин успешно разчита написания на чашата текст и вижда в него пророчество за идването на Христа. Едновременно с това той успява да разчете и посланието, съдържащо се в цитираното след текста число, и да изчисли според него точното време за настъпване на предсказаното в текста събитие.[1]

Този полулегендарен разказ играе важна роля в агиографската композиция на Житието – той въвежда условно разделение между различните по характер и значение етапи от мисионерската дейност на философа – проповедническата дейност при други народи и апостолската мисия при славяните. Разказът съществува в няколко редакции в славянските ръкописи – освен кратката агиографска от Житието, той се среща и в разширен тълковен вариант в палейни текстове и сборници, в много от които разчитането на Соломоновия надпис не е свързано с името на Константин Философ.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Изследването си поставя за цел да очертае основния кръг въпроси, които се дискутират във връзка с изследването на глава XIII от ЖК, и като анализира определени аспекти от текста, да предложи нова формулировка на някои от поставените в предишни изследвания въпроси. Епизодът с чашата на Соломон в Пространното житие на Константин-Кирил Философ (глава XIII) е сред най-емблематичните примери за това как се пресичат филологията, теологията и средновековната символика. Поради това при изследването е необходимо да бъдат съчетани прилагането на сравнително-текстологичен анализ, на историко-културологичен подход и на теологична интерпретация, съответна на контекстуалния прочит на извора.

РЕЗУЛТАТИ

Текстологични и историографски въпроси

Още с най-ранната публикация на разказа за чашата на Соломон през 1894 г. (Petrov, 1894), руската предреволюционна школа в лицето на Евсеев, Тихонравов, Петров и Истрин до голяма степен очертава основния кръг от текстологични и историографски въпроси, свързани с творбата. Според Истрин това е оригинален славянски текст, представляващ агиографски топос, докато Евсеев е убеден, че кратката версия е южнославянски превод от гръцки оригинал. Тези две мнения и досега разделят славистите на два лагера по отношение на произхода на творбата.

Отделна група въпроси се отнася до тълковните варианти на текста, които се намират като самостоятелен разказ („Сказание о потире Соломона“), приложен към Пълната палея (Vodolazkin, 2000, p. 525), съдържаща „Словеса на светите пророци“ (ССП), както и до техните текстологични и лингвистични аспекти. Вниманието на учените е привлечено от несъответствията между различните тълковни преписи, като например употребената в тълковния текст полисемантична дума ГРАНЪ (стих; повърхност на скъпоценен камък). В някои текстове вместо ПОТИРЪ (чаша, тълкувана като пророчество и мъдрост на Соломон) стои КОМОРА (стая) / КЕЛИЯ келиѧ (килия, съкровищница) / ЦЪРКВА цръкы (като символ на Светая светих); съчетанието ОТ ДРЕВА ИНОГО (тълкувано като символ на Христовия кръст) също има две значения (едно дърво / друго дърво) и пр. Тези колебания свидетелстват за сложна история на тълковния текст.

Нов етап в изследванията поставя откритието на И. Шевченко, който през 1966 г. намира в ръкопис от Кралската библиотека в Мадрид (Scorial. gr. Ψ.III.7) гръцки паралел на първите два стиха от надписа (Ševčenko, 1967). Това стимулира сравнителните анализи и води до хипотези за библейски произход на текста, за ритмизирания му характер и за преводните несъответствия между славянския и гръцкия текст. Особено значима е тезата на Р. Пикио (Pikio, 1993), че надписът се основава на два библейски цитата – Езек. 34:24 (*„Аз Господ ще им бъда Бог, и слугата ми Давид княз между тях“*) и Исая 35:2 (*„те ще видят славата Господна“*).

Според Р. Якобсон текстът има ритмизирана структура и е жанрово определим като евхаристиен тропар, епиграма или стих. Друг аспект от полемиката засяга лексикографските въпроси, които разглеждат (не)съответствието в превода между славянските *кънѧзъ* / гр. *κύριος* и *цѣсарь* / гр. *архон* (Capaldo, 1994).

Допълнителен импулс дава съобщението на С. Темчин (Temchin, 2013) за наличие на разширена латинска версия в ранни ръкописи (IX–X век), което отваря въпроса за първоезика на надписа и за възможността той да е съществувал като самостоятелен текст, преди да стане част от ЖК.

Структура на разказа и език на първоначалния текст

В структурно отношение разказът (в своята кратка агиографска версия) може условно да се раздели на пет модула:

1. съобщение въведение – Философът се отдава на уединение и размисъл след успешното завършване на Хазарската мисия (при която, според сведението, е усвоил еврейски и самарянски);

2. разказ описание – дава информация за чашата: дело на цар Соломон; намира се в църквата „Света София“ в Константинопол; на нея има написано пророчество в стихове; единствен философът прочита надписа и го разтълкува;

3. текст на разчетения от Константин надпис, съдържащ пророчество за идването на Христа;

4. числов надпис;

5. тълкуване на числовия надпис с добавяне на нови елементи – числото 12 и връзка с царуването на Соломон.

Както много автори отбелязват, тези части като че ли не са възникнали едновременно, а по различен начин са стигнали до Житието. Намирането на гръцки и латински еквиваленти на една част от приведения по-горе разказ, а именно модул 3 (надписът върху чашата), кара много от тях да приемат историята в глава XIII от ЖК за късна интерполация (Balkarek, 2011). Анализът на текста в модул 3 и неговите варианти показват, че той има друг жанров характер, което предполага самостоятелна употреба като поетичен текст – евхаристиен тропар, епиграма върху свещен предмет, библейски цитат (при ритуално действие) и пр. Основен дебатен въпрос е дали надписът е съществувал реално, за което би могла да говори идентичността на текста на славянски, гръцки и латински. Тук възниква въпросът за езика на първоначалния надпис: дали

преводът е от еврейски>гръцки>славянски>латински, или еврейски >славянски>гръцки>латински? Аргументи съществуват в подкрепа и на двете твърдения (Lourié, 2017).

Въпросът за езика на първоначалния надпис остава открит. Според някои изследователи посочените в текста езици – еврейски и самарянски, на които е написано пророчеството, могат да се тълкуват и като различни писмени системи или криптографски знаци. Според Темчин т.нар. „Соломоново писмо" напомня глаголическата графика и може да функционира като алюзия за темата за Премъдростта и самото начало на славянската писменост (Temchin, 2013).

Останалите части на историята (условно разделена от нас на 5 дяла) – 4) числовият надпис и 5) тълкуването на числовия надпис от Константин Философ, нямат еквивалент на друг език и затова се считат за създадени на славянска почва (тук също има дебат дали в източно-, или в южнославянска среда).

Тезата за южнославянски произход на разказа

Според М. Капалдо в основата на *stemma codicum* би могло да се предположи и моравско-панонски оригинал, създаден от самия Константин Философ. Както става ясно от генеалогията, предложена от италианския славист, разказът за чашата в славянските ръкописи съществува и извън ЖК в няколко разновидности: 1) кратка – тази в ЖК; 2) кратка тълковна – историята от ЖК с прибавено тълкуване към всеки стих; 3) разширена тълковна – разширено тълкуване на стиховете (единствено в славянски ръкописи) (Capaldo, 1994).

Съществуват и множество извадки от ЖК и историята за чашата в Тълковната палея, които са посочени от Ангелов, Куев и Кодов (Angelov et al, 1973). За да завършим списъка от варианти, трябва да споменем също и това, че разказът за чашата съществува и в ръкописи, без да се свързва с името на Константин Философ. Един такъв източник се явява Лаврентиевият сборник (среднобългарски паметник от 1348 г. (Zashev, 2015, p. 486), в който кратката тълковна версия не съдържа името на Константин Философ. Това добавя този сборник към източниците, които потвърждават теорията за самостоятелното възникване на разказа и неговата по-късна интерполация в ЖК.

Друго обяснение за появата на разказа в южнославянски сборници е представено от Водолазкин в неговите две статии (Vodolazkin, 2000; 2009), в които защитава възприетото и от други мнение (Turilov, Miklas, 1988) за наличие на обратно влияние от източното славянство към южното през XII–XIII век (първо древноруско влияние) и в края на XV – първата четвърт на XVIII век (второ древноруско влияние). Според руския учен историята за чашата в глава XIII на ЖК е била изначално създадена в източнославянска среда, а после пренесена на юг (в Лаврентиевия сборник, както и в ръкописите на Владислав Граматик от 1469 и 1479 г.). На това се противопоставя Т. Славова, която счита, че ЖК е сред източниците на палейния съставител, тъй като текстовите извадки съвпадат до буквалност и са едно цяло със заобикалящия ги палеен текст. Изследователката приема, че те са принадлежали на най-ранния състав на Тълковната палея, която е компилирана в България (Slavova, 2002, p. 243).

Спорът за това дали произведението „Слова на Светите Пророци“ (ССП), в което се намира и историята за чашата, е съставено на руска почва, или е южнославянско, все още не е приключил. Голяма част от руските слависти поддържат мнението, че текстът на ССП е създаден в Русия, но както сами признават, обосноваването на неговата „антиюдейска“ насоченост при липсата на подобна конфликтна ситуация в историята на Рус в този случай е проблематично. Привеждат се множество косвени аргументи, които не доказват убедително тезата (като например необходимостта от полемичен опонент при създаване на апологетично произведение, който в идеалния теоретичен вариант се изобразява чрез евреите, които, както е прието в Средновековието, носят вина за смъртта на Христос).

Много по-аргументирано е становището на Капалдо, според когото тълковните версии са свързани както една с друга, така и с ЖК; т.е. те представят една и съща история. Той отхвърля мнението на Пикио за източнославянски произход на историята и посвещава цяла глава на връзката между употребената в стих 3 дума КНЯЗ и образа на ПИЛАТ, свързан с нея. Във връзка с това той прави наблюдението, че през IX век в столицата Константинопол съществува специален обряд, в който василевсът влиза в ролята на ПИЛАТ като положителен образ на човек, видял славата на Христа. По това Капалдо предполага, че връзката между КНЯЗ и ПИЛАТ от тълковната версия е създадена в България през IX век, и дори допуска, че произведението „Слова на Светите Пророци“ е творба на Константин Философ, създадена на гръцки език и преведена от Методий, който компилира двата текста – пророчеството от чашата и „Слова“ – и създава кратката тълковна версия, включена в Житието.

В подкрепа на тезата за южнославянски произход се явява и паралелното съществуване на гръцки и латински текстов вариант на модул 3 от IX–X век. Намереният латински текст съдържа един стих повече от гръцкия (т.е. целия модул 3) и добавя нова информация към полемиката, свързана със славянските думи КНЯЗ и ПИЛАТ, като въвежда еквивалента JUDEX – ПИЛАТ (съдия, съдник) (Lourié, 2017). При липсата на по-пълен гръцки вариант това дава превес на хипотезата за южнославянски оригинал на разказа.

Чашата като артефакт

Една друга обширна тема, свързана с историята за чашата на Соломон, е съществуването на чашата като артефакт и нейната връзка с подобни свещени реликви, като Светия Граал. В полза на съхранението на подобна утвар в църквата „Света София“ в Константинопол говори сведението на Прокопий Кесарийски за пренасянето на реликвите от Храма на Соломон в Йерусалим след неговото разрушаване при погрома над въстанието на Бар-Кохба в три посоки – Картаген, Рим и Константинопол (Lafrate, 2015, p. 35). Според Лафрате, която изследва въпроса за еврейските свещени реликви, една част от тях се появява и в Испания. Много изследователи считат за възможно епизодът от живота на Константин Философ да бъде разглеждан и в биографичен аспект (Cheshmedziev, 1999).

ДИСКУСИЯ

Както личи от изложените по-горе изследвания, най-слабо застъпен е интересът към онази част на разказа (модули 4 и 5), която липсва в гръцкия и латинския вариант. Тя включва цитирането на числото 909 и разтълкуването му в христологичен план като старозаветно пророчество за идването на Христа.

Еврейска числова система и еврейски азбучно-тълковен акростих

Ако приемем, че езикът на надписа върху чашата на Соломон е староеврейски или самарянски, то поради особеностите на еврейската буквено-числова система числовата част от надписа не би имала същия вид, както на гръцки или славянски. Както е известно, еврейската азбука се състои от 22 букви, които според йонийската (александрийската) буквено-числова система изобразяват едновременно звукова и числова единица. Исторически наследеният брой от 22 букви обаче не е достатъчен за пълноценното отразяване на десетичната бройна система, за която са необходими 27 единици (от 1 до 900). Затова в ранната епоха от възприемането на това правило (след II век пр.н.е.), числата след 400 в еврейската традиция се представят като сума от две или три числови единици (например 909 е сума от 400 + 400 + 100 + 9, което се изразява чрез буквите тау + тау + коф + тет).

Поради това, че староеврейските (самаританските) буквени знаци имат буквени имена, чието значение е познато и тълкувано в христологичен аспект още от най-ранните християнски екзегети и отци на църквата, можем да предположим, че философът (който е изучил цялата гръцка и елинска мъдрост) познава еврейския тълковен акростих към библейската книга Плач Йеремиев (таблица 1), който се намира в множество гръцки ръкописи. Още повече че ранният славянски граматически трактат „О Писменехь“ изрично цитира част от този акростих като практика, която се заучава в училищата.[2] Според имената на буквите горното съставно еврейско число има следното значение: ТАУ (знак, знамение за избраните), КОФ (призоваване, освещаване), ТЕТ (добро). Ако първата буква ТАУ може да се разтълкува като символизираща Исаевото пророчество (Исая 7:14) *„Затова сам Господ ще ви даде знамение: Ето, девицата ще зачене и ще роди син, и ще го нарече Емануил“*, то втората буква Тау поради кръстообразната форма на старосемитския знак може да се възприеме като chrismon – знак за Христовия кръст и мисията по спасение на човечеството. Такава интерпретация на буквата има у Климент Александрийски.[3] В допълнение към това значението на буквите КОФ (с числова стойност 100) и ТЕТ (числова стойност 9), според отците на църквата св. Йероним и Евсевий Кесарийски, е свързано с призоваване на избраните в църквата Христова, водени от Бога, който е Добро/Благо (таблица 1).

В контекста на Житието разказът за чашата на Соломон и тълкуването на числовия надпис има за цел да покаже дълбокото познаване от страна на Константин Философ както на еврейската писмена и числова система, така и на тълковната традиция, свързана с имената на еврейските букви. Затова можем да предположим с голяма вероятност, че това именно е контекстът, според кой-

то е разчетен и разтълкуван пророческият текст, намиращ се върху чашата на Соломон. Това дава отговор и на въпроса какъв е езикът на текстовия архетип.

Глаголически контекст в разказа

От друга страна, интерес представлява и начинът, по който числовият надпис е транслитериран в славянския текст. Ако текстът първоначално е записан на глаголица, както е основателно да се предположи (понеже според приетото мнение ЖК е създадено скоро след Успението на Кирил), то в записаното число може, на свой ред, да се търси криптографска употреба. Поради присъщата за глаголическата азбука смислова зависимост между звука, образа, името, числовата стойност и подредбата на буквените знаци средновековният читател възприема числото 909 (ЦЗ – ЦЗ) освен като число, и като фраза (образувана от имената и богословската символика на двете букви – Цы (900) – църква, царство, цар, Божие царство, Небесно царство и ЗЕМЛЯ (9) земя, пръст, плът Адамова), която би имала следния вид: „Божие царство на земята". В числовата редица на глаголицата, подредена по енеади, ЗЕМЛЯ (9), ПОКОЙ (90) и Цы (900) оформят завършека на числовата редица на единици, десетици и стотици, като съдържат идеята за завършеност и съвършенство.

Освен в глаголическата тълковна схема, числото 9 може да бъде разтълкувано като свързано с идването на Спасителя и в контекста на новозаветната хронология, засягаща празниците Благовещение, Рождество и Обрезание (като символ на кръщението), между които има 9 месеца и 9 дни (инклузивно отброяване). В астрономически план двете събития – Благовещение и Рождество – са свързани с движението на слънцето и отбелязват дните на пролетното равноденствие и зимното слънцестоене, рамкиращи най-свещеното събитие от неподвижния литургичен календар – раждането на Божието Слово – Иисус. В богословски план трите празника са свързани с Името на Божия син (Иисус), съобщено от ангела при Неговото зачатие (Л 1:31: *и ето, ти ще заченеш в утробата, ще родиш Син и ще Го наречеш с името Иисус*), и дадено на отрока при неговото Обрезание (Л 2:21: *Като се изпълниха осем дена, за да бъде обрязан Младенецът, дадоха Му името Иисус, наречено от Ангела, преди да се зачене Той в утробата*). С Името на Бога се свързва и храмът, изграден от библейския цар Соломон (3Цар 5:5 5: *И ето, аз имам намерение да съградя дом на името на Господа, моя Бог*), чието строителство продължава 11 години и завършва, според съвременни изчисления, ок. 950 г. пр. н.е. (хронологията е приблизителна) (3Цар 6:38).

В този аспект може да се анализира и част 5 от разказа, в която философът изчислява времето за сбъдване на пророчеството. Както повечето автори отбелязват, изчислението на годината не дава резултат, който съвпада с управлението на цар Соломон (прибл. 970–931 г. пр.н.е.). Предполага се, че името на цар Соломон е добавено като агиографски топос при съставяне на Житието или е било част от самостоятелно възникнал разказ, който впоследствие става част от житийния текст (Capaldo, 1994). Начинът, по който се записва числото 909 с глаголически букви (Цы+Землѣ), добавя нова отправна точка за изчисляване на

хронологията – годината 33 от н.е., когато е създадена Църквата Христова. Тогава първата година след построяването на Храма ще бъде 942 г. пр.н.е., която се пада в управлението на цар Соломон. Това разчитане се подкрепя и от една част от славянските преписи на разказа, в които изчисляването на годините е цитирано според раждането на Христовата църква (т.е. празника Петдесетница), а не според Рождество Христово (Angelov et al, 1973:117).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Представеният по-горе анализ на числото 909 от разказа очерта неговата криптографска употреба в две писмени системи – староеврейска (самаританска) и глаголица, които имат сходни тълковни модели. Езикът на текстовия архетип вероятно е староеврейски, най-рано от II век пр.Хр. и съдейки по числовия еквивалент, славянският превод е направен от староеврейски.

Мястото на разказа в структурата на ЖК носи дълбок символичен характер – той служи като своеобразен „мост" към по-късната легитимация на славянското писмо, което позволява не само прочит на библейския текст, но и неговото тълкуване чрез образа и свойствата на буквите.

БЕЛЕЖКИ

1. Съдържание на гл. 13 от ЖК (Киселков, 1923).
Философът отиде в Цариград. След като се яви пред царя, той отседна в църквата на Светите апостоли и заживя безмълвно, молейки се Богу.
В „Света София" имаше чаша със скъп камък, Соломоново изделие. Върху нея с еврейски и самарянски букви бяха написани стихове, които никой не можеше нито да прочете, нито да разясни. Като взе чашата, философът ги прочете и разясни. Първият стих беше тъй: Чашо моя, чашо моя предсказвай, докато звездата (изгрее)! За питие бъди на Господа първенец, който бди нощя! – След него вторият: От друго дърво направена за вкусване Господне; с радост пий и се опий, и извикай: алилуя. – След него третият: Ето княза, и целият събор ще види неговата слава и цар Давид сред него. – А след него написано числото 909.
Като пресметна по-точно, Философът намери, че от 12-та година от Соломоновото царуване до рождението на Христа (има) 909 г. А това е пророчество за Христа.
2. Черноризец Храбър „За буквите": Първата буква у евреите е „алеф", което ще рече „учение". Като се завежда отначало детето на училище, казва му се: „Учи се" – това е алеф. (Христоматия по старобългарска литература, 1978, с. 99).
3. В своите „Строматы" (Книга VI, глава 11) раннохристиянският богослов Климент Александрийски прави прочутото си тълкуване на числото 318 (броя на слугите на Авраам от Битие 14:14), като използва гръцката буквено-числова система (изопсефия). Той обяснява, че в числото 318 са закодирани знакът на Господ (кръстът) и името на Исус: „Казват прочее, че числото триста, изразено чрез буквата Тау, по своята форма е предобраз на Господния знак (кръста), а буквите Йота и Ета посочват Името на Спасителя" („Строматы", Книга VI, 11:84.1).

REFERENCES

Balkarek, P. (2011). Some remarks on Solomon's chalice in *Vita Constantini*. *Palaeobulgarica, 1*, 34–49.

Capaldo, M. (1994). Respect of the *Textus Traditus* or venture into conjecture. *Polata Knigopisnaja, 25–26*, 4–92.

Cheshmezhiev, D. (1999). "Sofiya Premudrost Bozhiya" v Kirilo-Metodievskiya agiografski tsikal ["Sophia the Wisdom of God" in the Cyrillo-Methodian hagiographic cycle]. *Palaeobulgarica, 1*, 67–79. [Чешмеджиев, Д. (1999). „София Премъдрост Божия" в Кирило-Методиевския агиографски цикъл. *Palaeobulgarica, 1*, 67–79.]

Kiselkov, V. (1923). *Panonskite legendi* [The Pannonian legends]. Prosveta. [Киселков, В. (1923). *Панонските легенди*. Просвета.]

Kliment Ohridski. (1973). *Sabrani sachineniya* [Collected works] (Vol. 3; B. Angelov, K. Kuev, & H. Kodov, Eds.). BAN. [Климент Охридски. (1973). *Събрани съчинения* (Т. 3; Б. Ангелов, К. Куев, & Х. Кодов, съст.). БАН.]

Lafrate, A. (2015). *The wandering throne of Solomon*. Brill.

Lourié, B. (2017). Inscription on the chalice of Solomon: A new reading in the light of new textual and liturgical witnesses. *Scrinium, 13*, 170–198.

Lurje, V. (1994). Chasha Solomona – chasha Ezdry [Solomon's chalice – Ezra's chalice]. *Slavyane i ikh sosedi, 5*, 9–25. [Лурье, В. (1994). Чаша Соломона – чаша Ездры. *Славяне и их соседи, 5*, 9–25.]

Miklas, H. (1988). Kyrillomethodianisches und nachkyrillomethodianisches Erbe im ersten ostslavischen Einfluß auf die südslavische Literatur [Cyrillo-Methodian and post-Cyrillo-Methodian heritage in the first East Slavic influence on South Slavic literature]. In K. Trost, E. Völkl, & E. Wedel (Eds.), *Symposium Methodianum: Beiträge der Internationalen Tagung in Regensburg (17. bis 24. April 1985) zum Gedenken an den 1100. Todestag des heiligen Method* (Selecta Slavica 13, pp. 437–472).

Petrov, A. (1894). *Apokrificheskoe prorochestvo tsarya Solomona o Khriste* [The apocryphal prophecy of King Solomon about Christ]. [Петров, А. (1894). *Апокрифическое пророчество царя Соломона о Христе*.]

Picchio, R. (1993). *Pravoslavnoto slavyanstvo i starobalgarskata kulturna traditsiya* [Orthodox Slavdom and the Old Bulgarian cultural tradition]. Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski". [Пикио, Р. (1993). *Православното славянство и старобългарската културна традиция*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски".]

Slavova, T. (2002). *Talkovnata paleya v konteksta na starobalgarskata knizhnina* [The explanatory Paleia in the context of Old Bulgarian literature]. [Славова, Т. (2002). *Тълковната палея в контекста на старобългарската книжнина*.]

Ševčenko, I. (1967). The Greek source of the inscription on Solomon's chalice in the *Vita Constantini*. In *To honour Roman Jakobson* (pp. 1806–1817). Mouton.

Taube, M. (1987). Solomon's chalice, the Latin Scriptures and the Bogomils. *Slovo*, 161–169.

Temchin, S. (2019–2020). Prostrannoe zhitie sv. Kirilla Filosofa: Solomonova chasha i glagolicheskoe pismo (gl. 13) [The long life of St. Cyril the Philosopher: Solomon's chalice and the Glagolitic script, chapter 13]. *Fragmenta Hellenoslavica, 6*, 229–245. [Темчин, С. (2019–2020). Пространное житие св. Кирилла Философа: Соломонова чаша и глаголическое письмо (гл. 13). *Fragmenta Hellenoslavica, 6*, 229–245.]

Turilov, A. (n.d.). Drevnerusskie vliyaniya [Old Russian influences]. In *Pravoslavnaya entsiklopediya*. Retrieved December 15, 2015, from http://www.pravenc.ru [Турилов, А. (б.д.). Древнерусские влияния. В *Православная энциклопедия*. Получено на 15 декември 2015 г. от http://www.pravenc.ru]

Vodolazkin, E. (2000). Prorochestvo Solomona i Tolkovaya paleya [The prophecy of Solomon and the explanatory Paleia]. *Trudy Otdela drevnerusskoy literatury, 52*, 518–529. [Водолазкин, Е. (2000). Пророчество Соломона и Толковая палея. *Труды Отдела древнерусской литературы, 52*, 518–529.]

Vodolazkin, E. (2009). Kak sozdavalas polnaya khronograficheskaya paleya [How the complete chronographic Paleia was created]. *Trudy Otdela drevnerusskoy literatury, 60*, 327–353. [Водолазкин, Е. (2009). Как создавалась полная хронографическая палея. *Труды Отдела древнерусской литературы, 60*, 327–353.]

Zashev, E. (2015). *Lavrentiy's miscellany*. BAS.

SOLOMON'S CHALICE AND THE ORIGIN OF BULGARIAN LETTERS

Abstract: *The article analyzes chapter 13 of Vita Constantiti, dedicated to the episode of the Cup of Solomon. The main textological and historiographic hypotheses regarding the origin of the inscription on the cup, its Greek, Latin and Slavic parallels and the possibility of its independent existence as a poetic or liturgical text are examined. Particular attention is paid to the poorly studied numerical elements and their possible connection with the Glagolitic numerical system and Christological symbolism. An interpretation of the number 909 is proposed as a Glagolitic cryptographic record based on a Hebrew (Samaritan) numerical base and as a sign of the Incarnation and the Kingdom of God. In conclusion, the multilayered nature of the narrative and its significance in the context of the Vita are emphasized.*

Keywords: *Vita Constantiti; OCS tradition; Glagolitic script; Solomon's chalice; Hebrew script*

Inna Dimitrova, PhD
ORCID 0000-0002-8480-7965
WoS PGT-8364-2026
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: i.dimitrova@unibit.bg

Таблица 1

Еврейски азбучно-тълковен акростих: гръцки текст, Codex Marchalianus; старобългарски текст, РНБ, ф. 173, рък. 89; латински текст (Sancti Hieronymi Epistola Ad Paulam De Alphabeto Hebraico Psalmi CXVIII)

		Cod.Vat.2125		РНБ ф.173 №89		HIERONYMUS, epis.XXX	
1	א	ΑΛΦΑ /ΑΛΦ	ματαίωσις ἢ τελείωσις	АЛ‹ (sic!)	wбу чение, или окончание	ALEPH	Doctrina
2	ב	ΒΗΘ	οἰκοῦσα ἐν αὐτῷ	ВИТ	дом© в немь	BETH	Domus
3	ג	ΓΙΜΛ	πλήρωσις ἀνώτερον	ГИМЕЛ	окончание бѪшьню¹му	GEMEL	Plenitudo
4	ד	ΔΕΛΘ	Δέλτοι ὑψηλότεροι	ДЕЛТ	книгѪ вѪшьш-	DELETH	Tabularum
5	ה	Η	Αὐτή	И ПТ	/...../	HE	Ista
6	ו	ΟΥΑΥ	Ἐν αὐτῷ	/...../	/...../	VAU	Et
7	ז	ΖΑΙ	Ζῇ	ЗАИ	живъ есть	ZAI	Haec
8	ח	ΗΘ	Ζῶν	ИТ	жив- и	HETH	Vita
9	ט	ΤΗΘ	Καλόν	ТИТ	добро	TET	Bonum
10	י	ΙΩΘ	Ἀρχή	ИОТ	wбращение	IOD	Principium
11	כ	ΧΑΦ	Ὅμως	ХАТ	wбане	CAPH	Manus
12	ל	ΛΑΒΔ	Μάθε	ЛАВД	¹чи с-	LAMED	Disciplinae (sive) cordis
13	מ	ΜΗΜ	Ἐπ/ἀπ αὐτοῦ	/...../	/...../	MEM	Ex ipsis
14	נ	ΝΟΥΝ	Αἰών	НУ НЪ	вýкъ	NUN	Sempiternum
15	ס	ΣΑΜΧ	Βοήθεια	САМХ	помощь	SAMECH	Adjutorium
16	ע	ΑΙΝ	Πηγὴ, ἢ ὅρασις, ἢ ὀφθαλμός	АИНИ	источникъ /...../	AIN	Fons (sive) oculus
17	פ	ΦΗ	Στόμα	ФИ	у ста	PHE	Os
18	צ	ΣΑΔΗ	δικαιοσύνη	САДИ	правда	SADE	Justitia
19	ק	ΚΩΦ	Κλῆσις, ἁγιασμός	КѠФ	звание wсвýщение	COPH	Vocatio
20	ר	ΡΗΣ	Ὁρατὸς, ἀρχηγὸς, ἢ κεφαλή	/...../	/...../	RES	Capitis
21	ש	ΣΕΝ	ὀδόντες	СЕН	зу би	SEN	Dentium
22	ת	ΤΑΥ	Σημεῖον, ἢ κλῆσις	ТАх¨	знамение избранѪиа	THAU	Signa

МАРШРУТИТЕ НА ЕДИН ВЪЗРОЖДЕНСКИ УЧИТЕЛ И РЕВОЛЮЦИОНЕР (ТОДОР ПЕЕВ, 1842–1904)

Мая Горчева
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Тодор Пеев е личност с приноси както във възрожденската просвета, така и в борбите за национална независимост. Цел на разработката е да скицира маршрутите на дейността му в пределите на Османската империя и в емиграция както преди, така и след Освобождението. Век по-късно е преоткрито и творчеството му. По маршрутите на Тодор Пеев можем да възстановим картината на мобилността на възрожденеца и да очертаем основните ѝ мотиви: в търсене на по-добро образование, учителската професия, революционната дейност, принудителната емиграция, служебните назначения. В контраст с представата за традиционната уседналост, възрожденският човек се движи свободно в пространството, следвайки своите цели. Припомняйки детайли от биографията на етрополския учител, отдаваме почит на приноса му към революционните и просветителските идеали. Чрез личната история се разкриват етнокултурното богатство и многоезичието на възрожденската епоха.*
Ключови думи: *Тодор Пеев; мобилност; възрожденски учител; революционер; емиграция*

ВЪВЕДЕНИЕ

Мястото на Тодор Пеев в историята на Българското възраждане отдавна е очертано и с авторитета му на отлично подготвен учител, и като председател на тайния революционен комитет в Етрополе, близък съратник на Васил Левски и Димитър Общи, а по-късно в емиграция – на комитета в Браила. Именно нему поръчва Христо Ботев да предадат тефтерчето му, преди да тръгне с четата си. Близо век по-късно, в края на 60-те години на XX век, се установява неговото авторство на пиесата „Фудулеску, прокопцаният зет на хаджи Стефания", получила оценката, че е „най-добрата българска драма на предосвобожденската епоха" (Peleva, 1992, p. 155). В личността и дейността на етрополския учител се събират най-разностранни прояви на възрожденския деец – учител, революционер, по-късно в емиграция – редактор и журналист, чийто драматургичен талант така и не успява да се разгърне. А след Освобождението дългът го призовава да заеме редица административни постове и да съдейства за изграждането на новата държавност.

Фактите от житейския път и дейността на Тодор Пеев са изложени въз основа на съхранени и издадени архивни документи, както и авторовите спомени, но колкото пълно са осветлени отделни епизоди, толкова други хронологични отрязъци липсват. Най-цялостно са проследени в монография на Дочо Леков, озаглавена „Тодор Пеев. Страници от живота и съдбата на един възрожденец" (Lekov, 1978). Фокусирането върху определени моменти и извеждането им като

особено натоварен смислово наратив виждаме и в появата им в жанрове, които са на границата между документа и авантюрното повествование, например в епизоди от „Миналото“ на Стоян Заимов (с първо издание от 1884–1889 г. и второ преработено от 1898–1899 г.), а Петър Мирчев определя своята книга „Етрополецът“ (1977) като „документална повест“. Следвайки Стоян-Заимовия стил на превръщането на фактите от нелегалната комитетска дейност в сензационно четиво, в наше време Тодор Пеев се превръща в персонаж от романа „Възвишение“ на Милен Русков (2006). Като изцяло фикционален персонаж е представен в романа „Брегове на Бохемия“ от Румен Денев (2025), но не във връзка с революционната му дейност, а в следосвобожденската действителност и във въображаем политическо-шпионски сюжет.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

От основните източници (Lekov, 1978), авторовите спомени, както от конкретни изследвания върху Априлското въстание или краеведски трудове за Етрополе може да се извлече основният разказ за историческата личност Тодор Пеев.[1] За възстановяването му в пълнота, за да се осветлят отделни детайли и да се фиксира точната датировка на събитията, се изисква още изследователска работа в наличните архиви, както и съпоставяне с общоисторическия контекст. Въз основа на вече изнесените данни и изследвания в разработката си поставям за цел да очертая житейския път на Тодор Пеев и дейността му, като ги насложа върху географската карта и проследя личната биография в единство с родното пространство. Вместо строго историографско описание, личната биография дава материал за културно-антропологически наблюдения. От съществуващите данни са дестилирани неоспоримите пространствени маркери и са проследени точките на установяване и маршрутите на възрожденеца. На тази основа може да се изследва социалната мобилност на възрожденския човек като подстъп към разбирането на манталитета и нагласите му. Вниманието в предприетия анализ е насочено към очертаването на мобилността като характерна черта в социалната и професионалната характеристика на възрожденеца. Представянето на дейността на възрожденеца ще бъде основа за систематизиране на маршрутите и на жизнените цели.

РЕЗУЛТАТИ

Маршрутите на Тодор Пеев ще изведем, като маркираме някои основни житейски събития от биографията му. Най-малък син в многолюдното семейство на виден етрополец, Тодор отрано показва склонност към учение. В училището в родния град постъпва шестгодишен и скоро след това заминава да продължи обучението си в по-доброто Ловешко училище. Още в края на същата 1858 г. обаче заминава в София, научил за тамошното трикласно училище на Сава Филаретов. Поради добрите си резултати само след няколко месеца той е определен за помощник на учителя за по-долните класове, а когато от Самоков търсят учител за своя град, за такъв е определен Тодор Пеев. От края на 1860 г. той енергично започва преустройството на класното училище в Самоков, въ-

вежда нови предмети и нови педагогически методи. С опора върху предходния опит в училището съставя „Главни правила за управлението на Самоковското общенародно българско училище“ (Kyulanov, 2018). След две успешни учебни години съвсем младият даскал напуска. В края на 1862 г. е починал баща му и той решава със своя дял от наследството да замине за Цариград за по-високо учение във френския лицей в квартала „Бебек“. След като изкарва две години при френските учители лазаристи (1863–1864), недостигът на средства го принуждава да напусне и да се услови за учител в Силистра. От началото на 1865 г. той попада в мултиетническата среда на крайдунавския град и сред това „българо-влахо-гагаузо-гръцко общество“ той усвоява и румънския наред с езиците, които вече владее – български, турски, френски и гръцки. И тук, както в Самоков, той предприема преустройване на учебната система и отваря трикласно мъжко училище и девическо училище. Още по-активно от Самоков се намесва в борбите за църковна независимост, така че е принуден да напусне града заради местните гръцки архиереи. Така се озовава в Русе (Русчук) и с издействано от Митхад паша писмо заминава за София да търси учителско място.

В късната есен на 1867 г. той е в Кюстендил, където също застава начело на бунтовете на българското население срещу гръцките владици и отстоява правата му пред османските власти с други първенци на града. Тук също развива широка просветна дейност, основава през 1869 г. читалище „Искра“. След три години, когато се завръща в родния си град през лятото, е поканен да остане като учител, така че от есента на 1870 г. се установява там. Наред с реорганизирането на училището създава читалище „Напредък“ след събрание на 7 януари 1871 г. (Рождество) и е в центъра на учредяването на таен революционен комитет.

Преди да станат разкритията след обира на хазната в Арабаконашкия проход, той напуска града на 14 октомври 1872 г. Съвсем като в сюжет от приключенски филм той е изпратен от каймакамина на Орхание в делегация да издири извършителите на обира, смятани за външни разбойници, във Влашко. Така по неочаквано стечение на обстоятелствата (и с умело лавиране) се измъква от преследване и заточение и се слага начало на дейността му в емиграция – отново на учител и съратник в революционната дейност. След месеци обиколки из Румъния или Новорусия, за да избегне екстрадирането си и предаването на османското правосъдие, в края на пролетта на 1873 г. се установява в Браила. По това време Васил Друмев взема решение да приеме свещенически сан, и Тодор Пеев поема от него както директорството на българското училище в града, така и деловодството на „Периодическо списание“ на наскоро учреденото Българско книжовно дружество. Под редакцията на Тодор Пеев то се съхранява и излизат кн. IX–X (1874) и кн. XI–XII (1876).

След Априлското въстание вестите от българските краища преобръщат всички начинания и живота на емиграцията. Дори училището преустановява работа, а главният учител напуска. От лятото на 1876 г. той замисля издаването на вестник с новини за положението в родината и да активизира общественото мнение.[2]

В началото на 1877 г. Тодор Пеев е в Браила, но с обявяването на Руско-турската война е с настъпващите войски като секретар-помощник на командващия Семьоновския лейбгвардейски полк. С навлизането в българските земи е натоварен с управлението на русенските села Мечка, Пиргос и Батин и така става един от първите българи, получили административно назначение в новоосвободените земи. Според сверките от кореспонденцията му и различни източници можем да възстановим следната последователност на първите му назначения:

1878 г.: председател на Окръжния съвет в Орхание;

1880 г.: окръжен управител във Варна; в Свищов;

1881–1883 г.: главен секретар на Държавния съвет;

С неуточнена дата е назначението като окръжен управител в Златица, Кюстендил и Плевен и като чиновник с особени поръчения в Министерството на вътрешните работи.

1882 г.: уволнен и пенсиониран;

1888 г.: административен инспектор;

1894 г.: Окръжен управител във Варна;

Август 1899 г. – май 1901 г.: княжески търговски агент в Скопие.

Многобройни са високите постове, които заема Тодор Пеев, но все за кратък период от няколко месеца. Има и дълги периоди без данни за назначение. Запазено е и негово писмо от 8 август 1889 г. до Захари Стоянов от последните му дни, с което му отправя молба да бъде назначен като учител, какъвто е бил дванайсет години.[3]

През целия следосвобожденски период Тодор Пеев има статута на действителен член на Българското книжовно дружество и двукратно се връща към своята длъжност на деловодител. Под негова редакция излизат три книжки – X, XI и XII от 1884 г., шестте книжки XIII–XVIII от 1885 г. и кн. LVII (57) от август 1898 г. При кореспонденцията им през 1885 г. Тодор Пеев предлага на председателя Марин Дринов да прави преводи, за да получи хонорар, тъй като не е на служба.

За възрожденеца завръщането в родината е и възстановяване на семейството и преместване в столицата.

ДИСКУСИЯ

В скицираните етапи от живота на Тодор Пеев можем да очертаем следните пет мотива за това прекосяване на пространства: в търсене на по-добро образование; учителски назначения; революционна дейност; емиграция; професионални задачи и постове. Ще сумираме отбелязаните дотук места, като допълним с още детайли.

1. В търсене на по-добро образование

Етрополе – Ловеч – София – Цариград

2. Учител

Самоков – Силистра – Кюстендил – Етрополе – Браила

Придвижването от едно селище до друго е било свързано с престой и в други места. Например след напускането на Силистра се озовава в Русчук, откъдето пътува до София и едва там получава назначението за Кюстендил. Освен в тези центрове главният учител е посещавал и училищата в околните села. Например от Кюстендил той пътува до Радомир, за да присъства на училищния изпит през декември 1869 г. От Кюстендил пътува до Цариград, за да се срещне с руския посланик граф Игнатиев и да издейства стипендии за двама ученици и една ученичка. Или отскача до София, за да се снабди с нужните му книги. Друго пътуване до София прави с група представители на града, задържани поради общоградските вълнения срещу гръцкия владика.

3. По комитетски дела

Макар че това са тайни маршрути, оказва се, че именно за тях са запазени най-много преразкази, както и спомени от самия Тодор Пеев. Като представител на вътрешната организация, натоварен с пълномощия от 11 комитета, той взема участие в учредителното събрание на БРЦК, свикано в Букурещ на 29 април 1872 г. Именно той е протоколчик на събранието.

Това пътуване е един от сензационните епизоди, сякаш излезли от приключенски роман. За дните на своето отсъствие Тодор Пеев съумява да намери оправдание, като се нагърбва с послание на етрополските първенци до валията в Русчук. Маршрутът му започва по стария път от Етрополе до Никопол, откъдето пътува до Русчук, но оттук през Гюргево първо се отбива в Букурещ и участва в заседанията на БРЦК от 29 април до 4 май (тъкмо той е протоколчик на заседанията). След това от Букурещ през Гюргево се връща в Русе и изпълнява мисията да предаде писмото, с което етрополци се опитват да получат по-благосклонно отношение, след като градът им е понижен от околийски център в община и остава встрани от новия път между Русе и София.

През лятото на 1872 г. с пълномощно от комитетите в Етрополе, Орхание и Тетевен, в разрез с разпореждания на Васил Левски, той основава комитет в Кюстендил и посещава Радомир и Крива паланка.

4. Емиграция

Крайова; Одеса; Браила

Пътят на Тодор Пеев и „делегацията“ за търсене на извършилите обира в Арабаконак следва стария търговски път от Етрополе – Оряхово – Бекет – Крайова. По този път в миналото са се изтеглили мнозина българи и е имало цял български квартал в Крайова. По оставените данни трудно бихме могли да проследим последвалото му придвижване из Румъния или Новорусия. Вероятно първите месеци са период на укриване в различни селища с български преселници. След установяването в Браила са известни два маршрута, свързани с дейността му: до Букурещ за участие в събрание на БРЦК (20–21 август 1874 г., на което е отново протоколчик) и до Одеса в началото на 1875 г. във връзка с възстановяването на финансовите въпроси около капитала на Българското книжовно дружество. По запазената му кореспонденция обаче можем да очертаем много по-широк ареал, например покрай продължаването на революционната

подготовка разменя писма с редица българи в емиграция. Още по-широк ареал покрива кореспонденцията му за разпространението на „Периодическо списание“ и за установяването на международни връзки на научното дружество: не само до българските земи, а и до Цариград, Загреб, Виена, Прага и Писек в Чехия…

5. Административни постове

Без следване на точна хронология и изчерпателност (поради липса на изследвания по темата досега) тук ще изброим: Орхание, Варна, Свищов, София, Златица, Кюстендил, Плевен, София, Варна, София, Скопие, София.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Дейността и житейските маршрути на Тодор Пеев прокарват връзки с най-отдалечени точки от българското пространство, сякаш обединявайки ги в едно. Някои от маршрутите произтичат от естествените цели на израстването и образованието или търсенето на работно поприще, а други, като емиграцията, са принудително наложени. Тази мобилност разкрива особената гъвкавост на възрожденския човек, който с лекота напуска традиционните рамки и поема риска на новото и утвърждаването на своите жизнени идеали и цели. Към тази пространствена мобилност трябва да добавим и високата езикова компетентност (освен родния български, и на турски, френски, гръцки и румънски), която е съпроводена и с познаване на стереотипите на общуване на различните етнокултурни общности на Балканите и движението по социалната стълбица при различния тип комуникация.

Като разностранна космополитна личност се разкрива Тодор Пеев и в творческите си начинания. Макар драмата „Фудулеску“ да остава в архив, със задна дата тя влиза в полезрението на изследователите с разглеждането на проблема за отношенията между свое и чуждо и със задълбочения анализ на нравствените дилеми пред модерния човек, излязъл от еднозначните прости решения. Конфликтите се разиграват също в модерна космополитна среда и разкриват светоусещането на градския човек. Личната история на Тодор Пеев има значение не само за припомняне на приносите му за епохата на Възраждането, но и е подстъп към по-задълбочено опознаване на ценностите и антропологията, оформени от тази епоха, а с това – на многообразието на националната традиция.

БЕЛЕЖКИ

1. Освен посочените по-горе източници на документални романизовани биографии информация може да се получи от краеведски изследвания като: Петков, П. В. Етрополе през отминалите времена. Изток-Запад, 2005, 212–221. Или от запазената кореспонденция: Архив на Възраждането. 1908. Том I. Документи по политическото Възраждане. Под редакцията на Д. Т. Страшимиров. Държавна печатница, 1908; Документи за историята на Българското книжовно дружество 1868–1876, т. I. Съст. П. Миятев, Г. Димов. Издателство на БАН.

1958; Документи за историята на Българското книжовно дружество 1878–1911, т. II. Съст. Ив. Снегаров, П. Миятев, Д. Велева, Д. Върбалянска, Л. Костадинова. Издателство на БАН. 1966; Думи от букви. Кореспонденцията между В. Д. Стоянов, М. Дринов, Гр. Начович, В. Друмев и Т. Пеев (1878–1910). Съст. К. Божанова. Ак. изд. Марин Дринов. 2005.
Подборка от Тодор-Пееви писма, наред с неговите мемоарни и автобиографични записки и литературното му творчество, е издадена в: Пеев, Т. Съчинения. Съст. и ред. Д. Леков, Ив. Сестримски. София: Изд. БАН, 1976.
2. На 5 юни 1876 г. излиза първият брой на вестник „Възраждане“ – двуезично издание с материали на български и френски, списвано заедно със Светослав Миларов – съученик от френския лицей, и Иван Драсов, а Тодор Пеев е негов „управител и отговорник“. Обърнато към международната публика, изданието обаче няма солидна финансова подкрепа и се опира основно на средствата на своя „управител“. Последният, 25-и брой излиза на 12 ноември 1876 г. (Getova, 2005, 153–170).
3. Писмото се съхранява в НБКМ – БИА, II А 8852. Препечатано е в: Тодор Пеев. Съчинения. Съст. и ред. Д. Леков, Ив. Сестримски. София: Изд. БАН, 1976, с. 211.

REFERENCES

Getova, E. (2005). *Zhurnalisticheski ezitsi na Vazrazhdaneto (balkgaro-frenski konteksti). [Revival Journalism Languages]*. Faber. [Гетова, Е. (2005). *Журналистически езици на Възраждането (българо-френски контексти)*. Фабер.]

Kyulanov, D. (2018). *Samokovskiyat uchilisten pravilnik, sastaven 1861 g. ot Todor Peev. [Samokov's School Code From 1861]*. Samokov, Gradski istoricheski muzey. [Кюланов, Д. (2018). *Самоковският училищен правилник, съставен 1861 г. от Тодор Пеев.* Самоков, Градски исторически музей.]

Lekov, D. (1978). *Todor Peev. Stranitsi ot zhivota i sadbata na edin vazrozhdenetz. [Todor Peev. Pages from the life and destiny…]*. Izdatelstvo na OF. [Леков, Д. *Тодор Пеев. Страници от живота и съдбата на един възрожденец.* Издателство на ОФ.]

Peleva, I. (1999). Vazrozhdenskoto i postvazrozhdenskoto v dramata "Fudulesku" ot Todor Peev. [Revival and post-Revival in Todor Peev's drama "Fudulescu"]. *Literaturna misal,* 5–6, 144–155. [Пелева, И. (1999). Възрожденското и поствъзрожденското в драмата „Фудулеску“ на Тодор Пеев. *Литературна мисъл*, 5-6, 144-155.]

THE ROUTES OF A NATIONAL REVIVAL TEACHER AND REVOLUTIONARY (TODOR PEEV, 1842–1904)

Abstract: *Todor Peev is a prominent figure in both the National Revival education and the struggles for national independence. The aim of this essay is to outline the paths of his activities within the Ottoman Empire and in exile, before and after the Liberation. It was not until a century later that his dramaturgy was rediscovered. By retracing Todor Peev's routes, we can reconstruct the picture of human mobility during that period and outline its main motivations: the search for a better education, the teaching profession, revolutionary activities, forced emigration, and civil service appointments. In contrast to the notion of traditional sedentary life, the Revival-era person moved freely through space, pursuing his goals. By recalling details from the biography of the Etropole's teacher, we pay tribute not only to his contribution to the revolutionary and enlightenment ideals. His personal story is instance revealing the ethno-cultural and linguistic diversity of the National Revival era.*
Keywords: *Todor Peev; mobility; National Revival-era teacher; revolutionary; emigration*

Assoc. Prof. DSc Maya Gorcheva
ORCID 0000-0002-4526-6799
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: m.gorcheva@unibit.bg

ВОЙНАТА КАТО ЗАГУБА НА ИДЕНТИЧНОСТ В ТВОРЧЕСТВОТО НА ОЛГА ТОКАРЧУК[1]

Димитрина Хамзе
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Войната е като треска – никой не я желае,
но изведнъж ти идва до главата. Ние не искахме война,
другите казват същото и въпреки това
половината свят е затънал в нея.
Ерих Мария Ремарк

Резюме: *Идентичността е сложно, многоаспектно и развойно понятие, което се надгражда и дооформя през целия живот. Вътрешно конфликтният характер на човешката психика усложнява процеса, но и дава възможност за трансформация и трансценденция на психичните съдържания. Усещането за война е интегрална част от психиката на поляка и затова има своя дял във фомирането на неговата идентичност. Това усещане се проявява на различни нива в екзистенцията на индивида. Целта на изследването е да покаже какви психологически механизми пораждат и задвижват идеята за война, а чрез някои произведения на Олга Токарчук да проследи как войната причинява деструкция и деградация на идентичността, често пъти прикривана зад фасадата на патриотични подвизи, издигани в ранг на висша национална и обществена ценност.*
Ключови думи: *война; идентичност; загуба; власт; свобода*

ВЪВЕДЕНИЕ

Историческата опитност на полския народ, чието генетично наследство се предава от поколение на поколение, неизменно включва войната като преживяване, което маркира идентичността на поляка. Човешката идентичност е сложна и противоречива категория, затова има драматичен характер, а милитаристичните преживявания изострят драматизма, често до степен на непоносимост. Собствените проекции върху Другия са главната причина за кризите както в личен, така и в универсален план. Безумното прехласване пред героичното, издигането му в култ е основната причина за културната криза. Подмяната на ценности и преобърнатото оценяване на екзистенциални явления води до аномалии в обществото и до личностен крах. В някои от произведенията на О. Токарчук особено релефно се открояват тенденции, които имат решаващо влияние върху съдбините на човечеството. За тях, разбира се, е отговорен човешкият фактор.

Проблемът за войната в творчеството на полската писателка досега не е бил предмет на проучване от други изследователи.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Методите, с помощта на които е проведено изследването, са: когнитивно-психологическият, сравнителният и аналитично-прогностичният. По наша преценка те са най-адекватни по отношение на избраната изследователска перспектива.

РЕЗУЛТАТИ

1) Загубата на идентичност е свързана със самите основания за разпалване и водене на войни – толкова привлекателни поради наложилото се суеверие, че са извънредно целесъобразни.

2) Разпадането на идентичността може да се търси в три посоки: като причина за разпалване на война (дефективна идентичност), като подготовка (възпитание, „дресировка“) за водене на война/участие във война и като травма от преживяната война.

3) Изграждането на идентичността е свързано с цялостната личност и индивидуацията, а войната е техният провал.

4) Прекалените обществени очаквания от мъжете също ги тласкат към войната като поле за изява, а това е честа причина за загуба на идентичност.

5) Всеобщата ощетеност на хората не се възприема като щета. Напротив, тя носи някаква удовлетвореност. Войната като вид „социална активност“ в известен смисъл също е удовлетворяваща и това създава измамна представа за значима идентичност.

ДИСКУСИЯ

Досегашните изследвания на творчеството на О. Токарчук страдат от оскъдност и едностранчивост. Избира се само някаква преобладаваща според изследователя линия (тема, мотив) в отделно произведение на авторката и тя се разглежда само в литературоведски аспект. До момента има една-единствена монография[2] върху цялостното ѝ творчество, която избирателно и целенасочено обхваща не напълно всички, но повечето от нейните произведения. Този текст не е включен в монографията.

Резултатите от настоящото изследване могат да допринесат не само за умножаването и обогатяването на интерпретативните подстъпи към творчеството на О. Токарчук, но и за осветляването на въпроси с широк обществен отзвук и най-вече като опит и стъпка за решаването на жизненоважни екзистенциални и универсални проблеми на човечеството. Изучаването на творчеството на писателката от различни ракурси дава възможност и други проблеми, намерили място в него, да бъдат интегрирани помежду си и да бъдат поставени в широк, световен контекст. Една всеобхватна изследователска перспектива би звучала като „предупреждение“ за опасности, които дебнат всички хора по света, и като призив за противодействие. Това налага и промяна в методологията, която трябва да бъде доминирана от метода на когнитивно-психологическия анализ.

Полският национален характер е формиран до голяма степен в дълготрайно военновременна обстановка. Тройната окупация и трикратното разделение на Полша обхващат впушителен период – цели 123 години (от 1772 до 1795 г.). Усещането за трагизъм става част от „кръвообращението" на поляка. Под този знаменател се формират неговата менталност и емоционалната му конституция. Той белязва и артистичните му проявления, творческите му пориви във всички сфери на изкуството. Полският субект носи дълбокото усещане, че е част от историческата съдба на народа си, т.е. носи неговото страдание заради мъките и героичната му жертва, но едновременно с това се отделя (разграничава) от масите, разтърсван от чувство за вина за тяхната участ. Този биполярен психологически статус – тотална идентификация с масата и рязка индивидуализация на Аза – маркира и специфицира националната идентичност на поляка. Копнежът за освобождаване от това мъчително чувство за вина, както и желанието за максимален принос за благоденствието и просперитета на народа си, оцветяват полската артистично-творческа и прагматична дейност понякога с подчертана патосност и екзалтация. Трите емблеми на всеобщата полска екстатичност са: Бог – чест – отечество. В представата на поляка едно от средствата за постигане на вътрешна хармония в тази сакрална триада е войната, без значение дали е желана, или не.

В размирни времена усещането за война е константа в психиката на полския субект. Дори в относително мирновременни условия то латентно присъства – или като отзвук от минали военни преживелици, или като задаващи се катастрофи. В някои от произведенията си О. Токарчук осветлява феномена война от различни перспективи, главно чрез одисеята на своите персонажи.

В романа *Правек и други времена* (Tokarczuk, 2021) войната съпътства героите, тя е част от битието им, пряко „се намесва" в техните взаимоотношения и съдби, оставя своя дълбок и траен отпечатък върху психиката им, рефлектира върху поведението им. В романа *Емпузион* (Tokarczuk, 2022) феноменът на войната, военната „закваска" присъства имплицитно (невидимо) – и като предупреждение, и като предусещане, но също и като нужда от взривяване на стереотипа, като подтик за пробразуване на психологически модели.

Драмата на идентичността

Природата на човека винаги ще си остане загадка. Само части от нея излизат на светло с цената на упорити, продължителни и многопосочни изследвания.

Ние различаваме дълбока и повърхностна **идентичност**. Дълбоката идентичност е сложен биопсихичен комплекс, който включва унаследени, придобити и преработени съдържания от емоционален, когнитивен, социален, културен и национален характер. Повърхностната идентичност е зависима от повече или по-малко продължително състояние на субекта – тя е преходна. Свързана е пряко с временни увлечения, пориви, активности. Тук ще ни интересува дълбоката идентичност.

Идентичността (наречената от нас дълбоката идентичност) е свързана с цялостната личност[3], а тя според Карл Густав Юнг е онази органична, органи-

зираща енергия, която задвижва живота ни. Тя е едновременно инструментът, енергията и целта. Цялостната личност е телеологична, тя ни придвижва през фазите на нашето пътуване, носи ни и ни подтиква, но също ни се противопоставя, когато е потискана (срв. Hollis, 2024, pp. 181–182).

Дълбоката идентичност е свързана и с индивидуацията[4]. Непреработеният собствен (вътрешен) конфликт на субекта, несправянето с него води до екстериоризация на конфликта – проецирането му върху Другия (приписването му на Другия като антагонистична стратегия, насочена към мен) – вместо сами да се борим със собствената си пречка, ние третираме Другия като пречка и така спъваме собствената си индивидуация (правим я дефективна). По този начин лесно се стига и до въоръжен конфликт, т.е. до война.

Мари-Луиз фон Франц установява, че една от най-големите пречки в процеса на индивидуация е завистта – „Искам го, защото и другият го има" (von Franz, 2003, p. 184). Завистта подпалва войни, а това означава: искам още власт (господство, контрол), материални придобивки, земи, жени… Ето какво казва швейцарската психоложка:

„Завистта е един от най-големите врагове на човешката цивилизация навсякъде по света. Ето защо завистта и ревността винаги се предизвикват в политическата пропаганда. Просто трябва да се напише: „Вижте, те го имат, а ние не!" – и това у всички предизвиква емоции. През цялата история този вещерски номер се използва, за да отклонява хората от самите тях към масови движения" (von Franz, 2003, p. 185).

Индивидуацията е път към откритието на онова житейско преживяване, което ни води към просветление, към трансформация на съзнанието. Нашите собствени конфликти и битки няма да ни бъдат спестени, но те могат да работят в служба на уголемяването и разширяването, а не на смаляването. Юнг го формулра така: „Индивидуацията означава… интензивно осъзнаване на конфликтите. Никога няма да сте в безопасност от конфликта, колкото и дълго да живеете, иначе ще сте мъртви далеч преди да умрете. Конфликтът не може да се отстрани. Ако изглежда отстранен, това е илюзорно. Ако ще живеем, трябва да има конфликт. Но начинът, по който се справяме с него, това е въпросът – дали сме зашеметени от него, дали се улавяме в него, дали се идентифицираме с едната или другата страна на конфликта. Индивидуацията означава само, че намираме мястото си в бъркотията, запазваме себе си в окото на бурята; ние сме в конфликта, но в същото време над него" (цит. по Hollis, 2024, pp. 85–86).

Индивидуацията изисква енергия, която е по-мощна и по-упорита от нарцисизма на райския проект – т.е. на завръщането в блената наслада и безметежност на Материнското лоно, на пълното сливане с Космоса чрез пълната (абсолютната) защита. Дж. Холис казва, че да станем самите себе си, не е работа на Аза, въпреки че Азът може да го подкрепя или да му пречи. Азът може и да бъде изтласкан встрани, когато инстинктът за индивидуация не може повече да бъде отричан. „Въпреки че всичко това остава велика мистерия, ние сме предопределени да бъдем тук, на този път, като пътуваме към зрелостта на изток от

Рая. Ако можехме да разберем всичко, мистерията щеше да бъде ограничена до артефакт на Аза. Но както виждаме, Азът е крехък, ужасен, зависим и копнеещ за този Друг. Приемайки пътуването, ние сме задължени да приемем страха и да се освободим от главните си фантазии" (Hollis, 2015, p. 121). Това означава да търсим истината за себе си, а то от своя страна означава да поемем отговорност за самите себе си, да прекрачим отвъд интелектуализацията и рационализацията и различните механизми (маневри) на съпротивата, за да навлезем в неизследвани територии, където да открием болката и да разберем, че въпреки нея можем да оцелеем и да се справяме с нея, че тя може да ни бъде катализатор в процеса на разширяване и растеж на възможностите ни. Нараняването, предизвикващо болката, е нож с две остриета. Има рани, които съкрушават душата, изкривяват и пренасочват енергията на живота, и такива, които ни подтикват да пораснем (срв. Hollis, 2014, p. 89). Има „необходими" рани, които повишават съзнанието и ни задължават да преминем към нов живот – те катализират следващата фаза на растеж. Юнг казва, че зад нечия рана често лежи геният на даден човек. Двойната природа на раняването ни задължава да различаваме това, което ни съкрушава, от това, което ни съживява (срв. Hollis, 2014, pp. 89–90). Основните мъжки роли, които представляват архетипи на функциониране, са: *цар, войник, магьосник, любовник*. Всеки от тях има положителна и отрицателна страна. Тук ще обърнем внимание само на първите две. Царят представлява изпълнителната функция на мъжа, властта да контролира, да взема решения. Аспектът на Сянката[5] обаче – когато царят усеща своето безсилие – е агресивна мощ. Той се опитва да контролира другите, за да компенсира собствения си дефицит. Тогава започва да парадира с голямото, начело с голямото перчене: големи претенции и апетити, големи коли, големи пари (печалби), големи сгради, големи молове, големи армии… Сенчестата страна на царя е потенциалната причина за разпалването на войни. Затова, както казва Дж. Холис, архетипът на царя трябва да се притежава осъзнато, в противен случай мъжът ще бъде още по-податлив на разрушителната стихия на Сатурн (срв. Hollis, 2014, p. 135).

Войникът обслужва императива мъжът да е готов да се бие за това, което желае, за своя интегритет, за кауза или справедливост. Сянката на войника е разрушителят, подпалвачът. Историята изобилства с примери за мъже, потопили в кръв огромна част от света само защото са неспособни да се борят за собствените си истини, проецират собствената си ярост в другите и ги унищожават. Те не са открили своята идентичност, не са работили за нея. Думите на Дж. Холис са показателни: „Всички войни са граждански войни – мъже срещу своите братя" (Hollis, 2014, p. 135).

Идентичността може да бъде увредена (поразена) и от жаждата за **героизъм**. Тази жажда е и едно от основанията за война. Йохан Хьойзинха забелязва, че възторгът от героичното е най-красноречивият знак за големия поврат от познаване и разбиране към незабавното преживяване и изпитване. Този поврат е сърцевината на културната криза. Възхваляването на действието като такова, притъпяването на критическото различаване чрез силни дразнители на волята,

замъгляването на идеята чрез красива самозаблуда – всичко това е част от новия култ към героизма. Тази висока ценност с поетическо съдържание дарява действащия индивид с онази напрегнатост и екзалтация, под въздействието на които се вършат велики дела (Huizinga, 2020, pp. 149–150).

В съвременния свят войната е и част от преобърнатото оценностяване на човешките дейности. Й. Хьойзинха казва, че от една страна, дадено явление се представя като не напълно сериозно схващане за работа, дълг, съдба и живот, а от друга – като признаване на висока сериозност на занимания, които са по същество дребни и детински. Това означава, че истински и значими дела се третират като инстинкт и жестове на игра. Войната за някои политици също е игра и прилича на лудория на лоши момченца (Huizinga, 2020, p. 163). От призива „Да бъдем герои!" започва голямата игра. Героизмът е пряко свързан с пуерилизма[6]. Играта се развихря в политически действия, в паради, дресировки на рода, в ораторски хвалби и продиктувани от властта вестникарски статии, а обществото приема всичко това като висша сериозност (Huizinga, 2020, p. 165). Войната е вид суеверие. Нидерландският философ констатира, че най-разпространената и фаталистична форма на съвременното суеверие е търсенето на смисъл изцяло в сферата на рационалното мислене и доверието в „истинската" наука и техника. Това е вярата в целесъобразността на съвременната война и средствата за воденето ѝ. Дълго време на войната е била приписвана висока степен на целесъобразност. Почти във всички случаи обаче целесъобразността се ограничава до непосредствения резултат.

„Крайната цел – мир и сигурност – всъщност идва не вследствие на военните действия, а на изтощението" (Huizinga, 2020, p. 169).

С въвеждането на задължителна военна служба, отбелязва Й. Хьойзинха, пожертването на народните сили става неимоверно. Светът вече не би понесъл една съвременна война. Суеверието няма да помогне, защото народите седят заедно в една лодка – или ще потънат заедно, или заедно ще се спасят (срв. Huizinga, 2020, pp. 170–172).

Целесъобразността на войната закрепва доктрината за държава на неограничената власт, която предварително оправдава всеки узурпатор.

„Беззащитният свят е заплашен от безумието на опустошителна война, носеща в лоното си ново и още по-страшно подивяване. […]

Но силите на разумния интернационализъм няма да стигнат, ако не се промени духът. Както възстановяването само на благоденствието и реда само по себе си не обещава пречистване на културата, така то не бива да се очаква и единствено от предотвратяване на войната с помощта на международната политика. Нова култура може да бъде донесена единствено от едно пречистило се човечество" (Huizinga, 2020, p. 213).

Идентичност и стереотип

Човекът има биологична и социална природа. Драстичният дисбаланс в съотношението между двете води до опасни аномалии – една от които безспорно е стремежът към война. Както изтъква Ерих Фром, човек придобива

душевно здраве, ако достигне в развитието си до пълна зрялост в съответствие с характеристиките и законите на човешката природа. Душевните болести се състоят в неуспеха да се постигне такова развитие. Оттук следва, че критерий за душевното здраве не може да бъде индивидуалното приспособяване към даден социален ред, а трябва да е нещо всеобщо, валидно за всички хора. Една от най-големите заблуди относно умственото състояние на членовете на дадено общество е „единодушното одобрение“ на техните представи. Фактът, че едно мнозинство от хора споделя определени идеи и чувства, наивно се приема за доказателство за валидността на тези идеи и чувства. Нищо не е по-далече от истината от тази представа (Fromm, 2004, p. 26). (Бихме добавили, че единодушното одобрение на нещо ражда стереотипа, включително стереотипа на войната). Германският философ прави ценен извод: „Фактът, че милиони хора споделят едни и същи пороци, не превръща тези пороци в добродетели. Фактът, че милиони хора споделят толкова много грешки, не превръща грешките в истини. А от това, че милиони хора споделят едни и същи форми на душевна патология, тези хора не стават душевно здрави“ (Fromm, 2004, p. 27).

Това принуждава този, който няма боен дух и не се влияе от стимулирането му по време на война, да се чувства неадекватен, малодушен и отхвърлен. А всъщност истинското родолюбие не се състои в размахването на лозунги и във високопарни „патриотични“ ексцесии, а в упорита индивидуална работа за развиване и разгръщане на собствените способности, чиито плодове биха били в максимална полза на обществото, в полза на Другия.

В романа *Правек и други времена* войната оставя своя тежък отпечатък върху живота и психиката на селяните – обитателите на Правек.

Войната обърка света. Изгоря гората в Пшийме, казаците застреляха сина на Херубинови, мъжете липсваха, нямаше кой да коси нивите, нямаше нищо за ядене.

Господарят Попелски от Йешкотле натовари имуществото си на каруца и изчезна за няколко месеца. После се върна. Казаците бяха ограбили имението и избите му. Бяха изпили стогодишните му вина. […]

Наложи се Геновева да наеме нови хора във воденицата, защото много от предишните не се върнаха от фронта (Tokarczuk, 2021, pp. 26, 29).

За да бъдат изтърпени пораженията на психиката, които причинява войната, трябва да се намери „противоотрова“. Немският офицер Курт си измисля оправданието – рисува си войната като разчистване на терена от всичко лошо, ненужно и негодно за нов, по-съвършен живот – с по-съвършен човешки ресурс. Понякога го тормозят угризения на съвестта, но той се опитва да ги заглуши.

През пролетта на четиресет и четвърта година Курт получи заповед за пренасяне на всичко в Котушув, с едно село по-нататък на запад, с едно село по-близо до дома. Говореше се, че идват болшевиките, въпреки че на Курт не му се вярваше. После, когато всичко се опаковаше и товареше на камионите, Курт преживя руска въздушна атака. Бомбардираха немските гарнизони в Ташув. Няколко бомби

удариха рибарниците. Една – плевнята на старицата с кучетата. Обезумелите животни се разбягаха по Хълма. Войниците на Курт започнаха да стрелят. Курт не се опита да ги спре. Не те стреляха. Стреляше страхът им. В чуждата страна стреляше тъгата по дома. Стреляше страхът им от смъртта. [...] *Длъжен беше като командир да прекрати тази глупава стрелба, но го завладя внезапната мисъл, че е свидетел на края на света и принадлежи към тези ангели, които трябва да очистят Земята от мръсотията и греха. Че нещо трябва да свърши, за да започне новото. Че затова е страшно, но така трябва да бъде. Че няма връщане назад, че този свят е осъден на смърт.* [...]

Понеже Бог четеше мислите на Курт като карта и беше свикнал да изпълнява неговите желания, му позволи да остане в Правек завинаги. Определи за него един от тези случайни куршуми, за които се казва, че ги носи Бог (Tokarczuk, 2021, pp. 132–135).

Войната предизвиква пълно морално разложение и самоунижение, а това е катастрофа за идентичността. Волтер коментира с помощта на следния пример:

„Далечни народи научават, че ще има битка и че далечни народи ще спечелят пет-шест петачета, ако и те вземат участие в нея; разделят се веднага като жетвари на две групи и тръгват да се продават на всеки, който иска да ги наеме.

Тези тълпи се настървяват едни срещу други, не само без да са заинтересувани от спора, но и без дори да знаят за какво става дума“ (Voltaire, 1982, p. 228).

На пръв поглед изглежда необяснимо и съвсем патологично да се уповаваме на Бог и да се молим за Неговата помощ в пъклени начинания със садистична цел, водещи до пълна разруха и унищожение, но всъщност има психологическа логика. Страхът и бягството от себепознанието търсят компенсация навън – в героични дела, които да заглушат воя на този страх, и то с „благословията“ на висша инстанция, каквато е Бог. В представата на субекта Той ще го освободи от чувство за вина и дори „ще сакрализира“ злодеянията му. Призовавайки името Божие, докато извършва най-кървавите актове на насилие, субектът си осигурява патент за тях и ги принася като дар на Всевишния, за Негова чест и слава.

„Забележителното на подобни дяволски начинания е, че всеки шеф на убийци освещава своите знамена и тържествено призовава бог, преди да тръгне да унищожава ближния си“ (Voltaire, 1982, p. 228).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Произведенията на О. Токарчук предлагат перспектива на мислене, която би имала ценен принос в оздравяването на човечеството. Причината за разпалването на войни трябва да се търси в полето на субекта – в неговите непреработени комплекси и вътрешни конфликти. Човешкото съществуване перманентно и неизбежно е съпътствано от конфликта, но за да има градивно участие във формирането на идентичността, той трябва да бъде преработен, трансформиран и трансцендиран. Има рани, които ни помагат да израснем. Идентичността може да бъде поразена и от ламтежа за героизъм. Това е и едно от основания-

та за водене на войни. Социалните очаквания от мъжете са прекалено високи. Едно от тях е те да бъдат достойни воини, заплащайки твърде висока психологическа цена. Така се стига до нарушаване на баланса между биологичната и социалната природа на субекта, а това води до крах на идентичността. Склонността на отделния индивид да приема масовата ощетеност за своя лична „привилегия", доказва неговата податливост на влияние и манипулации. Вместо да се чувства излъган и ограбен, той черпи удовлетворение от участието си в милитаристични инициативи, които в неговите очи биха му придали „значимост". Човешката психика не се нуждае само от рационалното, по-съществена роля в нея играят Несъзнаваното и интуицията. Потискано и игнорирано, Несъзнаваното, както ни подсказва О. Токарчук в *Емпузион*, превръща хората в чудовища. Глорифицирането на рационалното в „целесъобразността" на съвременната война и средствата за воденето ѝ „оправдава" опустошенията, които тя предизвиква най-вече в психическата сфера. Универсално-антропологичният баланс е непостижим, ако не се прочисти и развие собствената идентичност.

Бъдещите изследвания могат да продължат в посока психоанализа в литературни текстове за ограничаване и предотвратяване на опасността от нови войни.

Благодарности: Изразявам специална благодарност на полските ми колеги, и специално на колегата ми д-р Мачей Кшеминski от Държавната академия за приложни науки във Влоцлавек (Полша) за чудесната възможност да работим заедно в хармонично и вдъхновяващо сътрудничество в рамките на нашия безвъзмезден съвместен Договор-Проект № BR.078.2.2025 между тяхната Академия и нашия Пловдивски университет „Паисий Хилендарски".

БЕЛЕЖКИ

1. О. Токарчук е полска писателка, лауреат на Нобелова награда за литература през 2018 г. за цялостно творчество.
2. Става дума за „Измерения на съществуването в творчеството на Олга Токарчук" (Хамзе: 2026).
3. Цялостната личност включва едновременно архетипа на цялостност и управляващия център на личността. Преживява се като трансперсонална сила, която трансцендира Аза, т.е. както се преживява Бог.
4. Индивидуацията е осъзнато разбиране на уникалната психологическа реалност на човека, което включва и сила, и ограничения. Именно тя води до преживяване на цялостната личност като регулиращ център на психиката.
5. Сянката представлява несъзнаваната част на личността, свързана с черти и нагласи – положителни или отрицателни, които Съзнаваният Аз отхвърля или игнорира. Осъзнатото приемане на Сянката повишава позитивната енергия.
6. Пуерилизъм е положението на едно общество, което се държи по-незряло и по-неразумно, отколкото му позволява състоянието на неговата съдна способност, и което, вместо да тласка момчето да стане мъж, пригажда своето поведение към това на подрастващите (срв. Huizinga, 2020, p. 154).

REFERENCES

von Franz, M.-L. (2003). *Arhetipovi motivi vav valshebnite prikazki*. [Archetypal Motifs in Fairy Tales]. (Transl.) Bistra Vasileva. Lege Artis. [фон Франц, М-Л. (2003). *Архетипови мотиви във вълшебните приказки*. (Прев.) Бистра Василева. Леге Артис.]

Fromm, E. (2004). *Dushevno zdravoto obshtestvo*. [A Mentally Healthy Society]. (Transl.) Rosen Angelov. „Zahariy Stoyanov". [Фром, Е. (2005b). *Душевно здравото общество*. (Прев.) Росен Ангелов. „Захарий Стоянов".]

Hollis, J. (2014). *Pod syankata na Saturn. Ranyavane i lekuvane na mazhkata dusha*. [In the Shadow of Saturn: Wounding and Healing the Male Soul]. (Transl.) Marina Boyadzhieva. „Lege Artis". [Холис, Д. (2014). *Под сянката на Сатурн. Раняване и лекуване на мъжката душа*. (Прев.) Марина Бояджиева. „Леге Артис".]

Hollis, J. (2015). *Rayskiyat proekt. V tarsene na magicheskia drug*. [The Paradise Project: In Search of the Magical Other]. (Transl.) Gergana Manolova. Lege Artis. [Холис, Д. (2015). *Райският проект. В търсене на магическия друг*. (Прев.) Гергана Манолова. Леге Артис.]

Hollis, J. (2024). *Schupenoto ogledalo. Prechupenite otrazhenia na samite nas*. [The broken mirror. The shattered reflections of ourselves]. (Transl.) Gergana Manolova. Lege Artis. [Холис, Д. (2024). *Счупеното огледало. Пречупените отражения на самите нас.* (Прев.) Гергана Манолова. Леге Артис.]

Huizinga, J. (2020). *V senkite na utreshnia den. Diagnoza na duhovnite stradania na nasheto vreme*. [In the Shadows of Tomorrow. A Diagnosis of the Spiritual Suffering of Our Time]. (Transl.) Aneta Dancheva-Manolova. Sonm. [Хьойзинха, Й. (2020). *В сенките на утрешния ден. Диагноза на духовните страдания на нашето време*. (Прев.) Анета Данчева-Манолова. Сонм.]

Tokarczuk, O. (2021). *Pravek i drugi vremena*. [Prawiek i inne czasy]. (Transl.) Georgi Krastev. ICU. [Токарчук, О. (2021). *Правек и други времена*. (Прев.) Георги Кръстев. ICU.]

Tokarczuk, O. (2022). *Empuzjon*. Wydawnictwo Literackie.

Voltaire, F. (1982). *Filosofski rechnik*. [Philosophical Dictionary]. (Transl.) Stoyan Atanasov. Knigoizdatelstvo „Georgi Bakalov". [Волтер, Ф. (1982). *Философски речник*. (Прев.) Стоян Атанасов. Книгоиздателство „Георги Бакалов".]

WAR AS THE LOSS OF IDENTITY IN THE WORKS OF OLGA TOKARCZUK

Abstract: *Identity is a complex, multifaceted, and dynamic construct that evolves and is continuously shaped throughout an individual's life. The inherently conflictual nature of the human psyche complicates this process, while simultaneously creating opportunities for transformation and the transcendence of mental contents. The sense of war is an integral part of the Polish psyche and therefore plays a role in shaping Polish identity. This sense manifests itself at various levels of an individual's existence. The aim of this study is to show what psychological mechanisms give rise to and fuel the idea of war, and, through selected works by Olga Tokarczuk, to trace how war causes the destruction and degradation of identity, often concealed beneath the façade of patriotic heroism elevated to the status of a supreme national and social value.*
Keywords: *war; identity; loss; power; freedom*

Prof. Dimitrina Hamze, PhD
ORCID 0000-0002-3318-5254
Head of the Department of Slavic Studies
Paisii Hilendarsky University of Plovdiv
Plovdiv, Bulgaria
E-mail: hamzed@uni-plovdiv.bg

ИНСТИТУЦИОНАЛНОТО СЪТРУДНИЧЕСТВО КАТО ФАКТОР ЗА ДИГИТАЛНАТА ТРАНСФОРМАЦИЯ НА НАРОДНА БИБЛИОТЕКА „ИВАН ВАЗОВ“ – ПЛОВДИВ

Иван Крачанов, Димитър Минев
Народна библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив

Резюме: *Настоящият текст разглежда развитието на дигиталните ресурси и услуги на Народна библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив в контекста на съвременните технологични и инфраструктурни промени в библиотечния сектор. Акцент е поставен върху изграждането и усъвършенстването на дигиталната библиотека на институцията, базирана на платформата CultIS, както и върху стремежа за по-висока достъпност, свързаност и по-ефективно управление на дигитализираното културно наследство. Разгледани са решения като пълнотекстово търсене, обработка на OCR текстове и оптимизиране на административните процеси.*

Особено внимание е отделено на участието на библиотеката в проекта КЛаДА-БГ, който създава условия за сътрудничество с технологични и академични партньори в областта на езиковите технологии и изкуствения интелект. Анализирани са възможностите за подобряване на разпознаването и нормализацията на исторически текстове, за семантично обогатяване на съдържанието и за разширяване на услугите към потребителите. В този контекст е представено и значението на включването на библиотеката в проекта PressMint, чрез който българоезичните колекции от историческа периодика могат да се интегрират в общоевропейска изследователска среда. Така дигитализацията се очертава не само като средство за опазване, но и като стратегически инструмент за по-широка видимост, научна употреба и устойчиво присъствие на българското културно наследство в цифровата епоха.

Ключови думи: *дигитализация; дигитална библиотека; културно наследство; изкуствен интелект; историческа периодика*

ВЪВЕДЕНИЕ

През последните години развитието на дигиталните ресурси в Народна библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив (НБИВ) се очертава като последователен преход от натрупване на дигитални ресурси към изграждане на среда за търсене, обработка, свързване и повторна употреба на предоставената информация. Този преход е обусловен както от вътрешните потребности на библиотеката да осигури по-удобен достъп до ценни и труднодостъпни фондове, така и от включването ѝ в по-широки национални и европейски инфраструктури. В този контекст дигитализацията не следва да се разбира единствено като консервационна дейност, а като процес по създаване на използваеми цифрови ресурси, които могат да бъдат индексирани, анализирани и интегрирани в среди за приложна и научна работа (Luchev et al., 2021; Wilkinson et al., 2016).

Съществена роля за тази трансформация има участието на библиотеката в проектите PressMint (CLARIN, 2025a) и КЛаДА-БГ – национална изследователска инфраструктура, интегрирана в рамките на европейските инициативи CLARIN и DARIAH (CLaDA-BG, 2025). Чрез тези партньорства в НБИВ се установява специфичен модел на работа, взаимноизгодно партньорство, в което културни институции и технологични центрове си сътрудничат, обменят съдържание и експертиза и заедно създават услуги и инструменти. От една страна, библиотеката предоставя дигитализирани текстове и знание, а от друга, научните партньори разработват решения за по-ефективно оптично разпознаване на символи (OCR), езикова обработка, създаване и управление на метаданни, семантично обогатяване и др. Така библиотечната колекция започва да функционира не само като дигитален архив, но и като база за научна дейност и намира приложения в областта на обработката на естествен език.

Целта на доклада е да анализира как междуинституционалното проектно сътрудничество подпомага прехода в библиотеката от традиционна дигитализация към изграждане на колекции от дигитални ресурси, които са машинно обработваеми и оперативно съвместими в глобален мащаб. В този контекст изследването си поставя два основни въпроса:

1. Какви конкретни инфраструктурни, технологични и организационни резултати произтичат от участието на библиотеката в партньорства като КЛаДА-БГ?
2. Как участието в проекта PressMint разширява вече постигнатите резултати към по-високо равнище на корпусна обработка, семантично обогатяване и научна видимост на европейско равнище и какви са позите от тези нови перспективи за библиотеката?

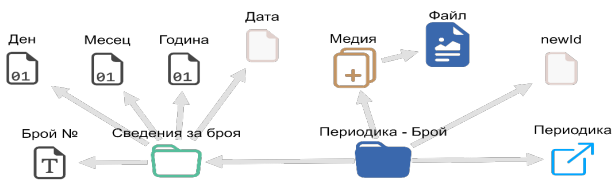
МЕТОДОЛОГИЯ

Методологическият дизайн на изследването е качествен и се основава на подхода „case study approach“ (анализ на казус). Като обект на анализ е избран конкретен институционален случай, чрез който се изследват изследователските въпроси/хипотези. Предмет на анализа са дигиталната библиотека на НБИВ и участието в проектите КЛаДА-БГ и PressMint. Проследява се развитието на дигитализацията в конкретна институция в нейния реален организационен и технологичен контекст. Предмет на анализа са процесите, чрез които дигитализираните културно-исторически ресурси се превръщат от цифрови копия в съвместими, машинно обработваеми и потенциално повторно използваеми данни. Документалният подход се прилага при разглеждането на проектна информация, функционални описания, публикации, технически решения и данни за дигитализираните ресурси. Примерите са подбрани по три критерия: пряка връзка с междуинституционално сътрудничество, наличие на конкретен технологичен или организационен резултат и значимост за достъпа, търсенето, обработката или повторната употреба на дигитализираното културно наследство.

РЕЗУЛТАТИ

Инфраструктурни резултати: КЛаДА-БГ, CultIS и изграждане на дигитална библиотека на НБИВ

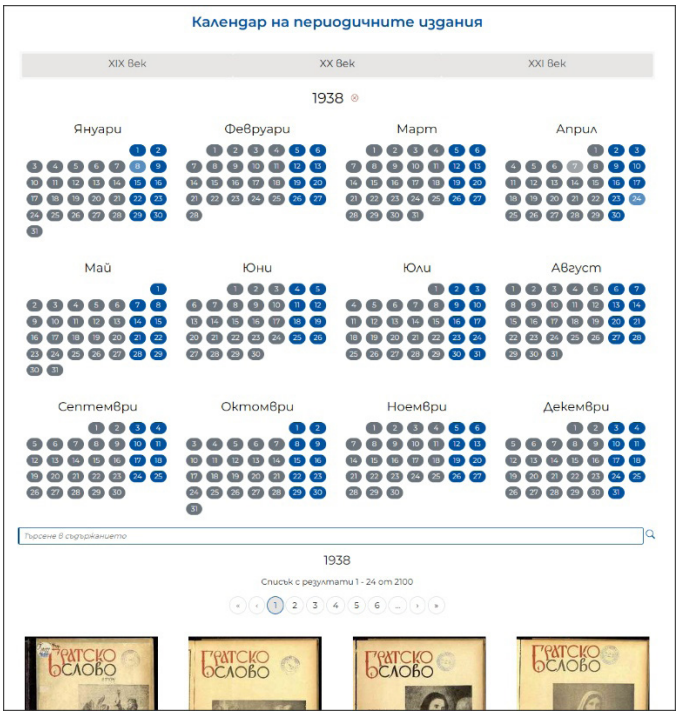
В институционален план един от най-видимите резултати от тази линия на развитие е новата Дигитална библиотека на НБИВ, изградена върху модифицирана версия на платформата CultIS (Goynov et al., 2024). Нейната значимост се състои в обединяването на няколко изисквания: представяне на разнообразни по тип дигитални обекти, пълнотекстово търсене в наличните ресурси, двуезична среда, различни нива на потребителски и административен достъп, възможност за по-ефективно управление на метаданните, оптимизирана и бързо работеща среда, визуално привлекателен интерфейс. Платформата е модулна и позволява адаптиране към спецификата на културното съдържание, което е особено важно за библиотеки, работещи едновременно с книги, периодика, ръкописи, изображения и аудио-визуални материали (фиг. 1).

Фиг. 1. Модул „Периодика – Брой“. Специфичното тук е, че при добавяне на нов брой е необходимо само да се въведат номерът на броя, датата на издаване и от спускащо меню да се избере заглавието на периодичното издание. Всички останали метаданни, свързани със заглавието, са предварително въведени еднократно в друг модул – „Периодика“. По този начин се елиминира нуждата от въвеждане на пълен набор от метаданни за всеки отделен брой (Goynov et al., 2024).

Потребителската част на системата е насочена към по-добра ориентация, висока скорост на извеждане на резултати и по-нисък праг на достъп до ресурсите. Важен акцент е съчетаването на визуална яснота и функционалност, тъй като качеството на уебсредата влияе върху начина, по който потребителите оценяват надеждността и полезността на дигиталната услуга (Flavián et al., 2009). В този смисъл решения като ясно структурирана начална страница, адаптивен изглед за различни устройства, удобен преглед на PDF ресурси, тъмна/светла основна тема, възможност за преглеждане на ресурсите в цвят или в скала на сивото целят да направят използването на наличните ресурси по-удобно и същевременно да има определена степен на персонализация според желанието на потребителите. Особено важна е възможността периодиката да бъде разглеждана не само чрез списъци и филтри, а и по хронологичен модел, чрез календар (фиг. 2), който съответства по-добре на логиката на историческите проучвания.

Също толкова съществено е, че административната част на системата е проектирана така, че да намали ръчния труд при добавяне на ново съдържание. Повторното използване на вече въведени данни, автоматичното попълване на свързани полета, историята на редакциите, проследимостта на промените и помощните функции за транслитерация и превод подпомагат администраторите при управлението на дигиталните обекти. Подобни решения имат непосредствен ефект както върху производителността, така и върху качеството и консистентността на метаданните. Значение има и стремежът към по-голяма инфраструктурна автономия чрез хостване на собствен сървър и бекъп на данните в партньорската среда на проекта КЛаДА-БГ, тъй като устойчивостта на дигиталната библиотека зависи не само от софтуера, но и от модела на съхранение и контрол върху цифровите активи (Goynov et al., 2024).

Фиг. 2. Календар на периодичните издания (National Library Ivan Vazov, 2026)

Технологични резултати: OCR, речникови ресурси и търсене по стари правописни форми

Централният технологичен проблем, който свързва текущите три главни линии на развитие – локалната Дигитална библиотека, проектите КЛаДА-БГ и PressMint, са обработката, разпространението и употребата на исторически

текстове. В случая на НБИВ значителна част от ценните материали са създадени преди правописната реформа от 1945 г., съдържат остарели буквени символи, словоформи и се характеризират с типографски особености, които затрудняват OCR (Kratchanov et al., 2020). За да стане един документ по-използваем в цифрова среда, е необходимо текстът да бъде достатъчно точно разпознат, също така да бъде индексиран и поставен в контекст, който допуска откриване и анализ. При масовата дигитализация ръчната корекция на грешки при OCR е с проблематично приложение като основен метод, тъй като изисква значителен човешки ресурс и забавя публикуването на ново съдържание (Balk, Ploeger, 2009; Jain et al., 2021). Поради това НБИВ развива модел, основан на баланс между автоматизация и експертен контрол, който цели максимално качествен резултат без твърде голямо забавяне на процеса от сканирането на оригинала до превръщането му в дигитален обект.

В рамките на проекта КЛаДА-БГ и сътрудничеството с Института по информационни и комуникационни технологии на БАН (ИИКТ-БАН) се разработват речникови и езикови ресурси, които подпомагат разпознаването на стари български текстове и улесняват търсенето в различни правописни варианти (Kratchanov et al., 2020; Simov, 2019). Пример за работата в тази насока е разработеният речник CLADABG-MODEL – морфологичен ресурс, който включва словоформи от основния речников състав на българския език, преобразувани според по-стари правописни норми, като при създаването му са отчетени буквени замени, позиционен контекст и граматични характеристики и неговата „състарена“ версия съдържа 1 121 872 словоформи. Подобряването на точността на OCR е важна, защото резултантният текст се счита за начална стъпка към автоматизация и усъвършенстване на методите за откриване на информация, анотация и извличане на знание (Hinze et al., 2016). Друг пример е подпомагането на търсещата машина на Дигиталната библиотека с речник от състарени словоформи, чрез който потребителят може да достигне до релевантни резултати, без да познава историческите правописни норми. Ако се потърси думата „вяра“, ще бъдат изведени резултати, които съдържат както „вяра“, така и остарялата словоформа „вѣра“. Създават се методи за автоматично нормализиране на остарели текстове, които създават условия върху историческите документи да бъдат прилагани езикови инструменти, разработени за съвременния български език (Simov et al., 2025).

Взаимодействието между библиотеките и технологичните институти във връзка с усъвършенстването на езиковите инструменти е двупосочно и взаимно обогатяващо. От една страна, технологичните партньори предоставят на библиотеката нови възможности за подобрен достъп до културното наследство, семантично обогатяване, по-ефективно пълнотекстово търсене и управление на дигиталните колекции. От друга страна, библиотеката може да предостави автентичен и богат езиков и културно-исторически материал, който е необходим за обучението, тестването и усъвършенстването на модели за обработка на естествен език. В този смисъл библиотеката не е само ползвател на нови технологии, а и активен участник в тяхното развитие.

Организационни резултати: нов модел на сътрудничество между НБИВ и технологичните партньори

Естествено продължение на развитието на дигиталната екосистема на НБИВ е участието на библиотеката в проекта PressMint – инициатива на CLARIN за изграждане на многоезикови, съпоставими и оперативно съвместими корпуси от исторически вестници, в която библиотеката участва заедно с ИИКТ-БАН. В проекта се включват институции от общо 17 държави. Значимостта му за НБИВ е стратегическа, защото измества фокуса от локалното публикуване към включване в общоевропейска среда за обмен на данни, инструменти и изследователски практики. В подобен контекст дигитализираната периодика се превръща в свързан, анотиран корпус, компонентите на който могат да бъдат сравнявани, превеждани, използвани за изследвания в дигиталната хуманитаристика, лингвистиката и др. (CLARIN, 2025a).

PressMint е особено важен и поради това, че поставя работата с исторически вестници в рамката на FAIR принципите. За културното наследство това означава подготовка на данните така, че да бъдат откриваеми, достъпни, оперативно съвместими и повторно използваеми (Hermon, Niccolucci, 2021; Wilkinson et al., 2016). PressMint стъпва върху вече натрупаната методологическа и технологична експертиза от по-ранни проекти на CLARIN, като особено важен ориентир е ParlaMint (CLARIN, 2025b) – проект, насочен към изграждането на стандартизирани, взаимно съпоставими и анотирани корпуси от парламентарни дебати, главно от европейски държави. Данните в PressMint са организирани по стандарта TEI и следват специализирания модел на ParlaMint, което осигурява висока степен на оперативна съвместимост на данните и устойчивост при дългосрочното им използване.

В рамките на PressMint приносът на НБИВ е в няколко взаимносвързани направления. Библиотеката предвижда включване на значителна част от своята дигитализирана историческа периодика (около 150 хил. страници), като се цели представителност на регионалния и националния печат. От библиотеката се очаква да осигури машинно четим текст с възможно най-високо качество за предоставения масив историческа периодика. Съвместно с ИИКТ-БАН се предвижда създаването на инструменти за обучение и оценка на модели за корекция на текста след OCR, включително чрез двойки от некоригиран и ръчно коригиран текст. Именно такива паралелни набори са особено ценни за разработване на по-точни автоматични решения, защото позволяват моделите да се учат от реални, а не изкуствено симулирани грешки (Booth et al., 2024). Паралелно с работата по корекция на OCR се създават инструменти за автоматизирано сегментиране на текстовите полета според тяхното предназначение (заглавни редове, статии, реклами и др.). Предвидено е създаването на нормализирани версии на старите текстове, така че корпусът да бъде по-лесно използваем както за подобрено откриване на информация, така и за автоматичен езиков анализ и превод. Включено е също обогатяването на документите с метаданни, ключови думи и именувани същности, които ги правят по-добре свързани в мрежи от знание и с други корпуси.

ДИСКУСИЯ

Представените резултати показват, че дигиталната трансформация на НБИВ разчита на нещо повече от натрупване на дигитални копия или внедряване на отделна софтуерна платформа. По-съществено е постепенното формиране на институционален модел, при който дигитализацията акцентира върху съвместимостта на ресурсите, пълнотекстово търсене, езикова обработка, инфраструктурна устойчивост и възможност за повторна научна употреба на съдържанието. В този смисъл участието в проектни партньорства като КЛаДА-БГ не е само външен източник на технологична подкрепа, а механизъм за преход от традиционна дигитална колекция към по-сложна екосистема от ресурси, експертни знания и споделени стандарти.

Важен е акцентът за трансформацията на вече постигнатите резултати в бъдещи възможности. Към първата група могат да се отнесат изграждането и усъвършенстването на Дигиталната библиотека, въвеждането на функционалности за по-ефективно администриране на периодични издания, пълнотекстовото търсене, разширените възможности за преглед и достъп до дигиталните обекти.

Втората група включва дейностите, свързани с проекта PressMint, които следва да се разглеждат преди всичко като следващ етап от развитието на процесите по дигитализация в библиотеката. Значението на PressMint се състои в това, че поставя локално натрупаните дигитални ресурси в по-широка рамка на междуинституционално сътрудничество в европейски контекст, като акцентът е върху корпусната обработка, оперативна съвместимост и международна научна употреба. Поради това участието на библиотеката в подобна инициатива изисква не само предоставяне на дигитализирано съдържание, но и активно участие в процеси по оценка на качеството, подготовка на текстови данни, описание на колекциите и съгласуване със стандарти за корпусно представяне.

От институционална гледна точка най-съществения извод е, че проектното сътрудничество променя ролята на библиотеката. Тя не функционира единствено като пазител и доставчик на съдържание, а постепенно се включва като партньор в създаването на езикови ресурси, данни, корпуси и инструменти за анализ. Тази промяна е тенденция в развитие и нейната устойчивост зависи от няколко условия: наличие на техническа инфраструктура, поддържане на експертен капацитет, ясни стандарти за съвместимост, дългосрочно съхранение на данните и продължаващо сътрудничество с академични и технологични партньори.

Ограничение на настоящия анализ е, че той разглежда един институционален случай и не претендира за универсална валидност за всички библиотеки. Изводите са приложими преди всичко към институции, които разполагат със значими дигитализирани колекции, имат потребност от пълнотекстово търсене и могат да участват в изследователски инфраструктури. За по-нататъшно потвърждаване на резултатите биха били полезни допълнителни емпирични данни: статистика за използването на дигиталната библиотека, анализ на потребителското поведение, както и оценка на ефективността на бъдещите инструменти за пост-OCR корекция и семантично обогатяване. Така настоящият доклад може да послужи като ос-

нова за следващ етап на изследване, в който институционалният анализ да бъде допълнен с количествени показатели за ефективност, качество и научна употреба на дигиталните ресурси.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Разгледаният институционален случай показва, че дигиталната трансформация на НБИВ се развива като последователен процес, в който дигитализацията, технологичната инфраструктура, езиковата обработка и проектното сътрудничество се свързват в обща стратегическа посока. Изграждането на Дигиталната библиотека, използването на платформата CultIS, участието в КЛаДА-БГ и включването в PressMint очертават преход от създаване и публикуване на дигитални копия към формиране на комплексна среда за обработка, обогатяване и повторна употреба на културно-историческо съдържание.

Основният извод е, че междуинституционалното сътрудничество има съществена роля за развитието на библиотечните дигитални ресурси. То осигурява достъп до технологична експертиза, стимулира въвеждането на стандарти за съвместимост, подобряване на достъпността на дигиталните копия и метаданните и създава условия за включване на местните колекции в национални и европейски изследователски инфраструктури.

Научният принос на доклада се състои в систематизирането на проектното сътрудничество като фактор за дигитална трансформация в библиотечна среда. Чрез анализа на конкретен институционален случай се показва как дигитализацията може да надхвърли функцията на опазване и онлайн достъп и да се развие в модел, ориентиран към съвместимост в глобален контекст, с акцент върху пълнотекстовото търсене, езиковата обработка, семантичното обогатяване и корпусната употреба на исторически текстове. Докладът откроява връзката между инфраструктурните решения, езиково-технологичните ресурси и международните изследователски мрежи като условие за по-висока видимост, устойчивост и повторна научна употреба на българското културно наследство.

Благодарности: Изследването, представено в този доклад/работа, е извършено в рамките на CLaDA-BG, българската национална изследователска инфраструктура за ресурси и технологии за езиково, културно и историческо наследство, интегрирана в рамките на CLARIN EU и DARIAH EU, финансирана от Министерството на образованието и науката на Република България (подкрепа за българската Национална пътна карта за научноизследователска инфраструктура).

REFERENCES

Balk, H., Ploeger, L. (2009). IMPACT: Working together to address the challenges involving mass digitization of historical printed text. *OCLC Systems & Services: International Digital Library Perspectives, 25*(4), 233–248. https://doi.org/10.1108/10650750911001824

Booth, C. W., Thomas, A., Gaizauskas, R. (2024). BLN600: A parallel corpus of

machine/human transcribed nineteenth century newspaper texts. In *Proceedings of the 2024 Joint International Conference on Computational Linguistics, Language Resources and Evaluation* (LREC-COLING 2024) (pp. 2440–2446).

CLaDA-BG. (2025). *E-infrastruktura za balgarskoto ezikovo i kulturno nasledstvo* [E-infrastructure for Bulgarian language and cultural heritage]. https://clada-bg.eu

CLARIN. (2025a). *PressMint: Interoperable corpora of historical newspapers*. https://www.clarin.eu/pressmint

CLARIN. (2025b). *ParlaMint: Comparable and Interoperable Parliamentary Corpora*. 2025. https://www.clarin.eu/parlamint

Flavián, C., Gurrea, R., Orús, C. (2009). Web design: A key factor for the website success. *Journal of Systems and Information Technology, 11*(2), 168–184. https://doi.org/10.1108/13287260910955129

Goynov, M., Luchev, D., Paneva-Marinova, D., Senka, G., et al. (2024). *CultIS: Web-based platform for intelligent cultural content management. Digital Presentation and Preservation of Cultural and Scientific Heritage, 14*, 19–36. https://doi.org/10.55630/dipp.2024.14.1

Hermon, S., Niccolucci, F. (2021). FAIR data and cultural heritage: Special issue editorial note. *International Journal on Digital Libraries, 22*(3), 251–255. https://doi.org/10.1007/s00799-021-00309-8

Hinze, A., Bainbridge, D., Cunningham, S. J., Downie, J. S. (2016). Low-cost semantic enhancement to digital library metadata and indexing: Simple yet effective strategies. In *Proceedings of the 16th ACM/IEEE-CS on Joint Conference on Digital Libraries* (pp. 93–102). https://doi.org/10.1145/2910896.2910910

Jain, P., Taneja, K., Taneja, H. (2021). Which OCR toolset is good and why: A comparative study. *Kuwait Journal of Science, 48*(2). https://doi.org/10.48129/kjs.v48i2.9589

Kratchanov, I., Laskova, L., Simov, K. (2020). Towards improving OCR accuracy with Bulgarian language resources. *DHNB Publications, 3*(3), 115–123. https://doi.org/10.5617/dhnbpub.11226

Luchev, D., Goynov, M., Paneva-Marinova, D., Stoykov, J., et al. (2021). Synergy of national cultural heritage and technology. *Digital Presentation and Preservation of Cultural and Scientific Heritage, 11*, 281–286. https://doi.org/10.55630/dipp.2021.11.26

National Library Ivan Vazov. (2026). *Digitalna biblioteka: Kalendar na periodichnite izdania* [*Digital Library: Periodical Issues Calendar*]. https://digital.libplovdiv.com/bg/calendar?page=1&year=1938

Simov, K. (2019). Integrated language and knowledge resources for a Bulgarian-centric knowledge graph. *Digital Presentation and Preservation of Cultural and Scientific Heritage, 9*, 65–74. https://doi.org/10.55630/dipp.2019.9.5

Simov, K., Paev, N. Osenova, P. (2025). LLM-based Models for Transforming of Diachronic Bulgarian Spelling to Contemporary Bulgarian. In *Proceedings of CLARIN Annual Conference 2025* (CLARIN2025), Vienna, 2025. https://www.

clarin.eu/sites/default/files/CLARIN2025_ConferenceProceedings.pdf
Wilkinson, M. D., Dumontier, M., Aalbersberg, I. J., et al. (2016). The FAIR guiding principles for scientific data management and stewardship. *Scientific Data, 3*, Article 160018. https://doi.org/10.1038/sdata.2016.18

INSTITUTIONAL COOPERATION AS A FACTOR IN THE DIGITAL TRANSFORMATION OF THE IVAN VAZOV NATIONAL LIBRARY IN PLOVDIV

Abstract: *The present text examines the development of the digital resources and services of the Ivan Vazov National Library in Plovdiv (IVNL) in the context of contemporary technological and infrastructural changes in the library sector. Particular emphasis is placed on the creation and continuous improvement of the institution's Digital Library, based on the CultIS platform, as well as on the pursuit of greater accessibility, connectivity, and more efficient management of digitized cultural heritage. The discussion addresses solutions such as full-text search, the processing of OCR-generated texts and the optimization of administrative workflows.*
Special attention is given to the library's participation in the CLaDA-BG project, which creates conditions for cooperation with technological and academic partners in the fields of language technologies and artificial intelligence. The text analyzes the possibilities for improving the recognition and normalization of historical texts, semantically enriching content, and expanding user-oriented services. In this context, it also outlines the significance of the library's involvement in the PressMint project, through which Bulgarian-language collections of historical periodicals can be integrated into a pan-European research environment. In this way, digitization emerges not only as a means of preservation, but also as a strategic instrument for broader visibility, scholarly use, and the sustainable presence of Bulgarian cultural heritage in the digital age.
Keywords: *digitization; digital library; cultural heritage; artificial intelligence; historical periodicals*

Ivan Kratchanov, PhD Student
ORCID: 0000-0002-0430-7953
Institute of Mathematics and Informatics,
Bulgarian Academy of Sciences Mathematical Linguistics
Sofia, Bulgaria
Head of Digitization Centre
Ivan Vazov National Library – Plovdiv
Plovdiv, Bulgaria
E-mail: digitization@libplovdiv.com

Dimitar Minev, Director
Ivan Vazov National Library – Plovdiv
Plovdiv, Bulgaria
E-mail: dimin@libplovdiv.com

ДЕТСКОТО ЧЕТЕНЕ ПО ПРИМЕРА НА СТОЛИЧНА БИБЛИОТЕКА

Божидара Борисова
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Докладът разглежда проблема за детското четене и ролята на семейната среда и библиотеките за неговото насърчаване в дигиталната епоха. Целта е да се анализират читателските навици на децата, влиянието на родителите за формиране на интерес към литературата и значението на съвременните библиотечни инициативи по примера на Детския отдел на Столична библиотека. Приложена е количествена методология чрез онлайн анкета сред 41 родители – редовни посетители на отдела. Резултатите показват изключително висока семейна ангажираност: 97% четат на децата си ежедневно или седмично, с категорично предпочитание към хартиените издания (100%). Идентифицирани са и предизвикателствата пред библиотеките: нужда от по-често обновяване на фонда, по-гъвкаво работно време и повече интерактивни и дигитални услуги. Докладът допринася за разбирането на нуждите на младите читатели и предлага практически насоки за модернизиране на библиотечните услуги. В заключение, се акцентира върху нуждата от стратегическо сътрудничество между семейството, образователните институции и библиотеката за изграждане на устойчива култура на четене.*
Ключови думи: *детско четене; Детски отдел; Столична библиотека; библиотечен мениджмънт; читателски навици*

ВЪВЕДЕНИЕ

Детското четене е важен аспект от образованието и развитието на всяко дете, като развива когнитивните и езиковите умения, логическото мислене и въображението (Krashen, 2004). В днешния все по-дигитален свят ангажирането на младите читатели се превръща в ключово предизвикателство. С нарастващото влияние на технологиите и социалните медии все повече деца се обръщат към екраните, което води до намаляване на времето, прекарано в четене на печатни издания. В този контекст ролята на библиотеките като институции, насърчаващи четенето, става все по-важна.

Основният изследователски проблем, който настоящият доклад разглежда, е въздействието на семейната среда и библиотечните услуги върху изграждането на устойчиви читателски навици у децата в условията на съвременната дигитална среда. Целта на изследването е да анализира читателските навици на децата, факторите, които стимулират интереса им към книгите, и въздействието на съвременните библиотечни програми, като се фокусира върху практиките на Детския отдел на Столична библиотека (Stolichna biblioteka, n.d.). За постигането на тази цел са формулирани следните изследователски въпроси: „Какви са читателските навици и предпочитания на децата в семейна среда?“ и „Какви са очакванията и препоръките на родителите за подобряване на библиотечните услуги?“.

Според предходни проучвания (Clark, Foster, 2005) читателските навици на младите хора са богати и разнообразни, но се влияят силно от външната среда. Споделеното четене между родител и дете има доказано положително въздействие (Parizhkova, Zholeva, 2023). Именно поради това настоящото изследване си поставя за цел да надгради съществуващата литература чрез конкретни емпирични данни от българския контекст.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

За реализирането на поставената цел е приложен количествен метод за събиране на данни чрез анкетно проучване. Анкетата е проведена онлайн на 20 ноември 2024 г. чрез платформата Google Forms и е разпространена чрез официалната Facebook страница на Детския отдел на Столична библиотека.

Анкетната карта съдържа 20 въпроса, включващи както затворени въпроси (за събиране на демографски данни и честотни показатели), така и отворени въпроси, позволяващи на респондентите да споделят лични мнения, предизвикателства и препоръки за подобряване на библиотечните услуги. Извадката обхваща 41 респонденти – родители на деца, които са активни посетители на отдела. Профилът на респондентите показва, че 98% от отговорилите са жени, разпределени във възрастовия диапазон от 27 до 44 години. Техните деца са на възраст от 2 до 13 години (6 момчета и 23 момичета, за които е предоставена конкретна информация).

Изследването има определени методологични ограничения. Извадката от 41 души е относително малка и е фокусирана изключително върху родители, които вече имат изграден навик да посещават конкретната библиотека. Поради това резултатите отразяват нагласите на вече ангажирана с четенето целева група и не могат да бъдат генерализирани за цялото общество.

РЕЗУЛТАТИ

Емпиричните данни от проучването разкриват конкретни тенденции в поведението на изследваната група относно семейното четене и използването на библиотечни ресурси. 100% от анкетираните декларират, че разполагат с лична библиотека в дома си и категорично предпочитат книгите на хартиен носител. Основните резултати са представени систематизирано (таблица 1).

Таблица 1. Основни показатели за детското четене в семейна среда (базирани на 41 респонденти)

Показател	**Резултат (в %)**
Честота на четене	
Четене всеки ден	85,4%
Четене няколко дни в седмицата	12,2%
Продължителност на четенето	
Между 30 минути и 1 час	53,7%
Около 1 час	39%
Над 2 часа	7,3%
Предпочитани жанрове (с възможност за повече от 1 отговор)	
Приказки	90,2%
Книги с картинки	51,2%
Образователни книги	48,8%
Поезия/Стихове	26,8%
Основни цели на четенето според родителите	
Развитие на въображението	87,8%
Образователно развитие	78%
Създаване на навик за четене	78%
Забавление	75,6%

ДИСКУСИЯ

Резултатите от проучването потвърждават водещата роля на семейството, и в частност на майките (98% от респондентите), за изграждането на читателски навици, което съответства на утвърдените разбирания за традиционната роля на майката в ранното образование. Високата честота на четене (97% четат ежедневно или няколко пъти седмично) и фактът, че 95% от децата възприемат четенето като забавно занимание, доказват, че родителите в изследваната група успешно създават положителна емоционална връзка с литературата. Този подход съвпада с изводите на Парижкова и Жолева (2023), че споделеното четене е ключов фактор за траен интерес.

Единодушното предпочитание към хартиените носители (100%) е показателно за нуждата от физическо докосване и сетивно преживяване в ранна детска възраст, въпреки глобалната дигитализация. Основните цели на четенето, дефинирани от родителите – развитие на въображението (87,8%) и образователно развитие (78%), подчертават осъзнатостта им, че книгата е инструмент за когнитивно развитие, а не просто запълване на свободното време.

Данните, свързани с препоръките към библиотечните услуги, разкриват съвременните очаквания на потребителите. Исканията за по-нови колекции, гъвкаво работно време и иновативни формати (творчески работилници, срещи с автори) показват, че библиотеката вече не се възприема само като хранилище за книги, а като активно социално и образователно пространство. Това кореспондира с теоретичните постановки на Стойкова (2000), че съвременните библиотеки трябва да обслужват децата чрез интерактивни подходи. Също така, изразеното желание за електронни услуги, като онлайн резервации, показва необходимост от дигитално улесняване на физическия достъп до книги.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изследването категорично потвърждава, че ранното детско четене е фундамент за интелектуалното развитие на детето и че семейството играе първостепенна роля в този процес. Библиотеките, и в частност Детският отдел на Столична библиотека, функционират като ключов посредник, който предоставя необходимия ресурс и културна среда. Основният принос на доклада е извеждането на ясни емпирични доказателства за нуждите на съвременните активни родители: те търсят не само достъп до физически книги, но и комплексни библиотечни услуги, включващи актуална литература, удобни дигитални инструменти за обслужване и социализиращи събития.

Тъй като настоящото проучване е базирано на сравнително малка извадка и отразява единствено гледната точка на родителите, бъдещите изследвания биха могли да се разширят чрез включване на перспективата на самите деца. Полезно би било да се направи сравнителен анализ между различни библиотеки в страната, както и да се анализират реалните статистически данни за заеманията на библиотечните единици, за да се изгради още по-обективна картина на състоянието на детското четене в България. Инвестирането в детското четене е стратегическа инвестиция в бъдещето, изискваща координирани усилия между семейството, образователните институции и библиотеките.

REFERENCES

Clark, C., Foster, A. (2005). *Children's and young people's reading habits and preferences: The who, what, why, where and when*. National Literacy Trust.

Krashen, S. (2004). *The power of reading* (2nd ed.). Libraries Unlimited.

Parizhkova, L., Zholeva, Z. (2023). Spodelenoto chetene – prouchvane na balgarski roditeli [Shared reading – a study of Bulgarian parents]. In *Sbornik s dokladi ot mezhdunarodna nauchna konferentsiya "Buditelite dnes"* (pp. 527–538). UniBIT.

[Парижкова, Л., Жолева, З. (2023). Споделеното четене – проучване на български родители. В *Сборник с доклади от международна научна конференция „Будителите днес“* (сс. 527–538). УниБИТ.]
Stolichna biblioteka. (n.d.). *Ofitsialen sayt na Stolichna biblioteka* [Official website of the Sofia City Library]. https://www.libsofia.bg/ [Столична библиотека. (n.d.). *Официален сайт на Столична библиотека.* https://www.libsofia.bg/]
Stoykova, D. (2000). *Obsluzhvane na detsa i uchenitsi v nemski uchilishtni i publichni biblioteki* [Service for children and students in German school and public libraries]. Paradigma. [Стойкова, Д. (2000). *Обслужване на деца и ученици в немски училищни и публични библиотеки*. Парадигма.]

CHILDHOOD READING BY THE EXAMPLE OF SOFIA CITY LIBRARY

Abstract: *This report examines the issue of children's reading and the role of the family environment and libraries in promoting it in the digital age. The study aims to analyze children's reading habits, parents' influence on forming an interest in literature, and the significance of modern library initiatives, using the Children's Department of the Sofia City Library as an example. A quantitative methodology was applied through an online survey among 41 parents – regular visitors. Results show high family involvement: 97% read to their children daily or weekly, with a categorical preference for printed books (100%). The main challenges facing libraries are also identified: the need for more frequent updating of book collections, flexible working hours, and more interactive and digital services. The report contributes to understanding young readers' needs and offers practical guidelines for modernizing library services. In conclusion, emphasis is placed on the need for strategic cooperation between the family, educational institutions, and the library to build a sustainable reading culture.*
Keywords: *children's reading; children's department; Sofia City Library; library management; reading habits*

Bozhidara Borisova, Bachelor's degree
Scientific Advisor: Assoc. Prof. Lubomira Parijkova, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: bogidara6666@gmail.com

АПРОБАЦИЯ НА МОДЕЛ ЗА ЕКОЛОГИЧНО ВЪЗПИТАНИЕ ЧРЕЗ ХУДОЖЕСТВЕНА РАБОТА С ОТПАДЪЧНИ МАТЕРИАЛИ

Александра Иванова
Висше строително училище „Любен Каравелов“
Русана Гаджанова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Надежда Денева
Сдружение „Шанс и подкрепа“, гр. Трявна

Резюме: *Повторното използване на излезлите от употреба вещи е част от разбирането за така наречената „кръгова икономика“ и изисква усилия за промяна на нагласите в обществото. Целесъобразното изразходване на ресурсите е свързано не само с опазването на околната среда в конкретните населени места, но също така е част от усилията на Европейския съюз да изгради кръгова и неутрална спрямо климата икономика до 2050 г.*
Докладът представя част от дейностите, включени в проект „Отпадъците като арт възможности“, като инициатива за промяна на отношението и нагласите по темата екология. Целта на изследването е да представи процеса и част от резултатите на модела за екологично възпитание. Дългосрочните цели на проекта са свързани с въздействието, което очакваме да има работата с деца в училищна възраст по програми с използване на отпадъчни материали (хартия, текстил, керамика). Тези програми могат да обогатят педагогическото взаимодействие и да предложат допълнителни възможности на родители и учители в усилията им да формират отговорно отношение от страна на следващото поколение граждани.[1]
Ключови думи: *екология; възпитание; изобразително изкуство; компетентност; модел*

ВЪВЕДЕНИЕ

В Декларация на ЮНЕСКО от 2015 г. (Инчон, Южна Корея)[2] се казва, че до 2030 г. е необходимо да се гарантира придобиването от всички учащи на знания и умения, необходими за насърчаване на устойчивото развитие чрез образование, устойчив начин на живот, човешки права, културно многообразие, глобално гражданство, мир и ненасилие, равенство и др. Съвременната парадигма за „учене през целия живот“ се свързва с развитието на компетентност[3], обединяваща обучение и възпитание, а препоръките на Съвета на ЕС от 2018 г. са отразени в българското законодателство.[4] В обхвата на компетентностите освен ключовите (грамотност, общуване, математическа компетентност и др.) се включват още: културна и социално-гражданска компетентност, инициативност, творчество и креативност, умения за устойчиво развитие и здравословен начин на живот.

През 2025 г. бе реализиран проект „Отпадъците като арт възможности“ с участието на авторите. Неговата философия беше насочена към формирането

на отношение и разбиране за ползите от разделното събиране на отпадъците, както и към умения за тяхното различно приложение. Постигането на заложените цели бе осъществено чрез разработване и апробиране на програми с възпитателна функция за работа с ученици. Те съчетават артпедагогически, възпитателни и обучителни методи. Освен това са съобразени и с общообразователните цели и съдържание на учебните програми по изобразително изкуство. Дейностите по проекта предоставиха възможност за реализация на това намерение в посока изграждане на отговорно отношение към екологичните въпроси, социално-емоционалните умения, гражданското участие и промяната на стереотипите във възприемането на отпадъците като материали без бъдеще и възможности. Реализацията на предвидените дейности показва практическата приложимост на програмата в прогимназиален етап и нейния потенциал в полза на учебно-възпитателния процес при формирането на различни нагласи във връзка с рециклирането и повторната употреба на отпадъците.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

В методологически план са осъществени литературен обзор и анализ на актуални национални и наднационални източници по темата (изследвания, стратегии, програми и др.); разработен е дизайн на модел; включени/използвани са качествени методи (наблюдение, анализ на продукти от дейността и др.).

Работните екипи по проекта включват специалисти с разнообразна и необходима експертиза в областта на педагогиката, изобразителното изкуство, правото и психологията – за разработка на методическа рамка и дизайн на програми и за работа на терен по реализация на дейностите.

В подготвителния етап на апробацията бяха проведени предварителни информационни срещи в две училища на територията на гр. Севлиево – Основно училище „Ст. Пешев“ и Професионална гимназия по механоелектротехника „Ген. Ив. Бъчваров“. Темата за екологията и опазването на природните ресурси е актуална за града предвид видовете производства на територията на община Севлиево (керамични санитарни изделия, текстил и др.). Работата по проекта е възможност за възпитателно въздействие и формиране на качества като отговорност, трудолюбие и природосъобразен начин на живот като инвестиция в бъдещето. Трите тематични програми за рециклиране на отпадъци от хартия, текстил и керамика бяха представени през ноември 2025 г. в ОУ „Ст. Пешев“. Участие в дейностите взеха над 60 ученици. В професионалната гимназия беше договорено работата по модела да се реализира на по-късен етап в часовете по екология. Двете училища са ориентирани и съпричастни към темата за екологията, което е критерий при избора на учебни заведения. В края на работата по всеки модул е проведена дискусия с учениците, което позволява проследяване на промяна в нагласи и отношение по тематичното направление, свързано с повторната употреба на конкретния материал. Фотодокументацията в изследването е осъществена със съгласие на училищното ръководство и е част от архива на проект „Отпадъците като арт възможности“.

Дизайн на програмите

Съвременните тенденции в образованието са свързани с интерактивност в обучението и предоставяне на свобода, поемане на отговорност от страна на учениците, напътствие и менторство от страна на учителя. С подобна цел могат да бъдат използвани разнообразни методи, които включват преживяване „тук и сега". Творческо-приложната насоченост на разработените програми не само носи духа на реформаторската педагогика, но отразява и новата визия в разбирането на дидактическата триада.

В рамките на проекта бяха разработени девет програми в общо три модула: „Текстил", „Хартия" и „Керамика", свързани с възможността за включване на изобразителните изкуства в подкрепа на педагогическия процес и стремежа за засилване на възпитателната роля на училището по теми, свързани с екологията. Три от тези програми бяха успешно апробирани в училищната система.

От гледна точка на артпедагогиката изкуството е полифункционално. Този факт от своя страна позволява чрез артпедагогическата дейност да се реализира широк кръг от педагогически задачи, при това едновременно (Sergeeva, 2016, p. 73).

В рамките на учебния час (часовете по изобразително изкуство, занималня) заложените задачи се реализират с оглед постигане на конкретни цели (програма по класове и етапи на образование). Приложен е таксономичен подход. Таксономичните модели позволяват ориентация на работата към постигане на конкретни цели, като най-популярна е когнитивната таксономия на Бенджамин Блум, ориентирана към разбиране, обработка и прилагане на знания. Д. Кратуол, Б. Блум и Мейша разработват афективна таксономия, ориентирана към емоционално-ценностната сфера, поради което някои автори я определят като касаеща възпитателната сфера (по Radev, 2005, p. 219).

Формирането на нагласи и убеждения по проблемите за опазване на околната среда се явява смислово-съдържателен елемент за всяка от планираните дейности. Материал като хартията се разглежда като по-конвенционален (познат за учениците), докато текстилът и керамиката не са така използвани в учебния процес. В разработването на програмите за работа с хартия е използван афективният таксономичен модел на Д. Кратуол за емоционално-ценностно осмисляне във връзка с работата по актуалната тема екология. Съвременната тенденция към развитие на компетентност предполага засилено възпитателно въздействие, което чрез осмисляне да води до формирането на ценности, качества и отношение към актуални за съвременното общество въпроси. Педагогическата практика предлага нови подходи и модели за работа с учениците в часовете по различни учебни предмети и часа на класа. Подобен модел за учебно-възпитателна работа, следващ йерархичния модел на Кратуол за формиране на емоционално-личностно отношение, предлага Е. Томова (Tomova, 2022). Цялостният дизайн на разработените по представената тук проектна дейност програми предоставя практически модел, съчетаващ предаването на знание, практическо занимание и промяна на нагласи чрез преживяване. Включването на афективни елементи

при възприемането, ангажирането и оценяването на дейността, формирането и организацията на ценности, способства за формирането на концепция за природосъобразен живот. По този начин у учениците се формира ценностно отношение и разбиране за значимостта и отговорността на всеки член на обществото за опазването на планетата. За постигане на конкретните цели при работа със специфични материали като текстил и керамика в програмата са заложени задачи, които следват таксономия в психомоторната област. Йерархичните модели, свързани с движения и операции, се разработват паралелно с тези в първите две области (когнитивната и афективната област), но стават популярни най-късно в разработките на Хароу, Мур и др. (Andreev, 2001). Те са насочени към развитие на моторни и двигателни умения и намират своето приложение в обучението по различни учебни предмети – от спорт до изкуство. Подобни технологии позволяват развитие на комплексни умения (сила, ловкост, сръчност), като в същото време подпомагат социално-емоционалното и интелектуалното развитие (Merritt, 2021). К. Мур създава опростен и приложим модел на психомоторна таксономия, който включва: *подражание*, *сръчност*, *точност* (по Andreev, 2001, p. 71). В дизайна на програмите за работа с текстил и керамика оперирането с материалите развива както общата, така и фината моторика. Същевременно дейностите имат изразен възпитателен елемент в сферата на естетическото и екологичното възпитание, като предизвикват и емоционална ангажираност поради естествената свързаност на когнитивна, емоционална и действена сфера. Докато хартията и текстилът се рециклират в по-голяма степен, то вторичната употреба на негоден керамичен материал е незначителна и е обект на изследвания оглед на възможността за повторно използване на отпадъци с нисък коефициент на рециклиране, като същевременно се цели постигане на уникалност и естетически качества в жизнената среда (Marinova, Ivanova, 2024).

Съдържание на програмите

Разработеният по проекта модел включва три модула – за всеки етап от образованието. За съответните възрастови групи са разработени програми за практическа работа с различни материали (хартия, текстил, керамика), както и допълнителна информация относно използването им. Съдържанието на предложените програми е ориентирано към потребностите, интересите и възрастовите особености на учениците в класовете от начален, прогимназиален и гимназиален етап на образованието. Направен е опит за интегриране на знания, умения и компетенции в интердисциплинарна свързаност. Планирането е съобразено и с други фактори, които повлияват на избора на методи, на протичането, както и на резултатите от планираните дейности (място, време, средства и др.).

Програма 1 – начален етап (1.–4. клас): В началните класове децата са активни и любопитни, но за да могат да се справят успешно с поставените задачи, се нуждаят от структуриране на дейността, ясни правила (инструкции) и подкрепа (насока) от страна на учителя. На този етап от детството взаимодействието с учителите и връстниците, създаването на пълноценни приятел-

ства играят важна роля за самовъзприятието (Аз-образа), самочувствието и изявата на учениците.

В началния етап на образование програмата е насочена към:

– запознаване с материалите;

– усвояване на правилата за разделното събиране и чистотата на околната среда;

– развиване на умения за работа по творческа задача.

Използвани методи: беседа, демонстрация, обяснение, практически творчески проект, групова работа, игра, увличане, поощрение и др.

Програма 2 – прогимназиален етап (5.–7. клас): В когнитивен план развитието на въображението позволява по-ефективна работа с абстракции и метафори. Въвеждат се на следващо ниво понятия като „справедливост", развиват се социално-емоционални умения, емпатия.

В прогимназиалния етап на образование програмата е насочена към:

– опознаване на материалите и техните характеристики;

– усвояване на правилата за разделно събиране и чистотата на околната среда;

– запознаване с добри практики;

– запознаване с националните традиции и световното културно наследство;

– развиване на умения за създаване на художествен проект.

Използвани методи: беседа, демонстрация, обяснение, практически творчески проект, групова работа и др.

Програма 3 – гимназиален етап (8.–12. клас): Във възрастта на юношеството водещи са интегрирането на различните елементи на идентичността, оформянето на представа за себе си, търсенето на съмишленици и среда. Развиват се интереси към глобални явления и процеси, структурира се житейска перспектива и се конституира мироглед; постепенно се навлиза в гражданската роля и се поема отговорност.

В гимназиалния етап на образование програмата е насочена към:

– опознаване на процесите на обработка и преработка;

– познаване на правилата за разделно събиране и чистотата на околната среда;

– процесите по вторична употреба на материали;

– познаване на историята на изкуството и архитектурата;

– познаване на стиловете в изкуството;

– материалознание;

– умения за синтезиране на идеи в творчески продукт.

Използвани методи: лекция, дискусия, обяснение, практически творчески проект, групова работа, (само)рефлексия и др.

Очаквани резултати от приложението на модела

След реализация на програмите се очаква учениците, съобразно своята възраст, способности и интереси, да са:

– усвоили основни знания и факти, свързани с разглежданите материали и тяхната употреба;

– усвоили знания и развили умения за разделно събиране на отпадъци с оглед опазване на околната среда;

– развили компетенции за креативно и пространствено мислене;

– развили умения за вторична употреба на отпадъци от представените материали;

– развили своите социално-емоционални умения чрез работа в екип и творческо себеизразяване.

РЕЗУЛТАТИ ОТ АПРОБАЦИЯТА НА МОДЕЛА

Апробацията на модела е реализирана в прогимназиален етап чрез проведени седем срещи с ученици от 6. клас (четири паралелки) в ОУ „Ст. Пешев". Училището развива от години проектни инициативи във връзка с опазването на околната среда[5] и е със статут на „зелено училище". За осъществяване на целите на проекта бяха избрани две възможности за работа в 6. клас – в часовете по изобразително изкуство и в учебната дейност на занималните, които бяха съобразени с:

– тематичното съдържание на учебната програма по изобразително изкуство;

– възможността за свободно себеизразяване чрез подбраните материали за работа;

– сборната група в занималните с оглед на ефективно взаимодействие с връстници;

– целодневната форма на обучение.

В часовете по изобразително изкуство се реализира програмата за работа с текстил (изработка на коледни играчки от стари пуловери). В занималните бяха проведени работата с керамика (изработка и украса на чинийка от глина и счупени плочки) и работата с хартия (изработка на колаж). Практическите занимания в модулите „Керамика" (фиг. 1, 2) и „Хартия" са реализирани в групов формат (малки групи по 4–5 деца). В модул „Текстил" програмата даде възможност за по-голяма индивидуализация на практическите занимания (фиг. 3, 4). Дейностите и резултатите от апробацията на модела в трите модула са представени в табличен вид по-долу (таблица 1).

Таблица 1. Резултати от апробацията на модела в трите модула.

Модул	Текстил	Хартия	Керамика
Теми	произход на облеклото, текстилна индустрия, производство и технология	цикъл на производство на хартията и екологични проблеми, разделно събиране и повторна употреба	история на керамиката, видове битова керамика, материали и технологии за производство
Екологични измерения	„бърза мода“, пачуърк, траш мода, еко мода	работа с метафората „отпадък → ресурс“ и изкуство от отпадъчна хартия: колажите на Пикасо и Брак; папиемаше; скулптури от вестници	създаване на художествен предмет чрез употреба на отпадъчен керамичен материал
Задача	индивидуален проект „От стар плат – ново гномче“	групова тема „Днес ще се опитаме да дадем втори живот на хартията, като я превърнем в послание“	групова изработка на съд/декоративно пано от глина и различни по вид и размер счупени плочки
Умения	шиене: вдяване на игла, възел; шиене с ръчна игла бод тропоска	композиране, колажиране, работа с папиемаше	моделиране, композиране, материалознание; работа в екип; умения за представяне
Резултати	Учениците споделиха свои идеи и примери за рециклиране, повторна употреба и пестене на ресурси.	Учениците подреждат изрезките хартия, комбинират текст и образ в колажи и представят проектите си пред класа.	Учениците изработват чиния/пано. Задачата предостави възможност за избор на форма и декорация; намиране на решения; договаряне.
Наблюдения	Макар шиенето да им се стори предизвикателство, учениците проявиха голям интерес, старание и желание да се справят самостоятелно, и останаха впечатлени от възможностите на творческото рециклиране.	Учениците синтезират кратко изречение/фраза на тема „Опази гората“, „Хартията има втори живот“ или „Пази водата“. Осъзнават значението на повторната употреба и рециклирането. Разбират, че чрез творчество могат да дадат нов живот на непотребните материали.	Повечето екипи избират познато и по-лесно за тях решение – пано, има и екипи, които избират по-предизвикателна творческа форма (моделиране вътре – вън). Екипите сами представят своята работа, някои – със сюжет и история.

Фиг. 1. Керамични пана от глина и счупени плочки.

Фиг. 2. Групов процес в модул „Керамика“

Фиг. 3. Индивидуален процес в модул „Текстил“

Фиг. 4. Ново гномче от стар плат

ДИСКУСИЯ

Предварителният ни анализ сочеше нужда от промяна на нагласите за разделно събиране на отпадъците и разбиране на идеята за повторното им използване. Считаме, че съществена крачка към тази цел е промяната да бъде възпитана най-вече у младото поколение. Работата с деца в училищна възраст по програмите с използване на отпадъчни материали (хартия, текстил, керамика) е целево ориентирана към формиране на отговорен и екологичен светоглед в бъдещото поколение. Наблюденията от провеждането на заниманията и постигнатите резултати дават положителен знак за необходимостта от ранно възпитание за опазване на природата и рециклиране на отпадъчните материали. Промяната на нагласите и значението на оползотворяването на ресурсите бе проследена чрез качествен анализ в следните направления:

– рефлексия на участниците;

– творчески продукти;

– обмен на мнения и споделяне в дискусионния формат като част от артпедагогическото взаимодействие.

Може да се обобщи, че децата са впечатлени от възможностите за творческо рециклиране и превръщане на привидно ненужните отпадъци в художествени произведения с нов живот и предназначение. Повечето от тях се доверяват на познатото и по-лесното решение, но има и такива, които избират да експериментират творчески. Прави впечатление, че децата сами представят своята работа, някои – със сюжет и история. Тяхната креативност е пробудена в една или

друга форма чрез предизвикателството да приемат нови представи и да усвоят нови знания и умения. В процеса на апробацията на модела в 6. клас се откроиха необходимостта от по-добра организация в малки групи за работа и повече възможности за индивидуален творчески процес. Независимо от предимствата на работата в екип, следва да се осигурят допълнителни възможности за самостоятелна дейност. Заложените в програмите домашни проекти биха могли да се изработват индивидуално и да се представят в клас. Програмите би следвало да бъдат адаптирани в работата на училището за по-дълъг период от време и с възможности за надграждане. Като по-дългосрочна цел предстои да се разгледа потенциалът им да бъдат планирани в общата образователна програма.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Съвременните тенденции за развитие на образованието в глобален мащаб предвиждат изграждане на компетентност, която включва знания, умения и отношение. Учебно-възпитателният процес като основно средство на социализация следва да се ориентира към развитие на умения за живот и дейност, свързани с разбиране, ангажираност, съзнателност и отговорност. Разработеният модел е насочен именно към постигане на такива цели в контекста на социално-гражданска компетентност, творчество, креативност и инициативност, както и развиване на умения за здравословен начин на живот.

В заключение, може да се каже, че апробацията на модела в прогимназиален етап е успешно осъществена и следователно има потенциал да се приложи в начален и в гимназиален етап на образованието. Апробацията на модела дава поле за размисъл и за подобряване на конкретни аспекти от приложението му. Надяваме се, че с развиването и надграждането на неговите възможности скоро моделът ще бъде готов за приложение в широката училищна мрежа. Предварителните проучвания върху нагласите в училищата дават достатъчно данни за готовността и желанието на педагогическия състав и на учениците да се включат активно в творческата работа по програмите с използване на отпадъчни материали. Ранното екологично възпитание е начин за формиране на отговорно отношение към развитието на технологиите и опазването на околната среда, а отговорността към нея представлява инвестиция в бъдещето.

Благодарности: Авторите изказват благодарност на Сдружение „Шанс и подкрепа“, гр. Трявна, за възможността да използват предоставените материали по проект „Отпадъците като арт възможности“, финансиран по програма „Ти и Lidl за нашето утре“.

БЕЛЕЖКИ

1. Сдружение „Шанс и подкрепа“ – работилница. https://shansipodkrepa.org/workshop/
2. Бокова, И. Предговор. В *Incheon Declaration: Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all*, с. 6. The UNESCO Digital

Library. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000233813?posInSet=3&queryId=7bae53d8-38d9-4db8-9677-f1c7dba39400

3. Компетентността се разглежда не като механичен сбор, а като динамична съвкупност от знания, умения, нагласи и отношения, които учениците придобиват в процеса на обучение.

4. Вж. чл. 77 от Закона за предучилищното и училищното образование.

5. „Зелено училище в училище“ – Основно училище „Стефан Пешев“. https://ou2-sevlievo.com/

REFERENCES

Andreev, M. (2001). *Protsesat na obuchenieto* [The learning process]. Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski". [Андреев, М. (2001). *Процесът на обучението*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.]

Marinova, I., Ivanova, A. (2024). Living environment quality improvement potential of scrap glazed ceramic wall coverings. In *Zbornik radova sa Nacionalne konferencije sa međunarodnim učešćem "Zelena gradnja 2024"* [Proceedings of the National Conference with International Participation "Green Building 2024"] (pp. 279–284). https://doi.org/10.5937/greenb24039M

Merritt, R. D. (2019). *Psychomotor domain*. EBSCO Research. https://www.ebsco.com/research-starters/social-sciences-and-humanities/psychomotor-domain

Radev, P. (2005). *Obshta uchilishtna didaktika* [General school didactics]. Universitetsko izdatelstvo "Paisiy Hilendarski". [Радев, П. (2005). *Обща училищна дидактика*. Университетско издателство „Паисий Хилендарски“.]

Sergeeva, N. Yu. (2016). Art-pedagogika i art-terapiya: K voprosu o razgranichenii ponyatiy [Art pedagogy and art therapy: On the delimitation of the concepts]. *Uchenye zapiski Zabaykal'skogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Pedagogika. Psikhologiya, 11*(2), 69–75. https://doi.org/10.21209/2308-8788-2016-11-2-69-75 [Сергеева, Н. Ю. (2016). Арт-педагогика и арт-терапия: к вопросу о разграничении понятий. *Ученые записки ЗабГУ. Серия: Педагогика. Психология, 11*(2), 69–75. https://doi.org/10.21209/2308-8788-2016-11-2-69-75]

Tomova, E. Z. (2022). *Inovativen model za formirane na lichnostna i sotsialna kompetentnost v chasa na klasa* [An innovative model for developing personal and social competence in the classroom] [Doctoral dissertation, Sofia University "Sv. Kliment Ohridski"]. [Томова, Е. З. (2022). *Иновативен модел за формиране на личностна и социална компетентност в часа на класа* [Дисертация, Софийски университет „Св. Климент Охридски“].]

World Education Forum. (2015). *Incheon Declaration: Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all*. UNESCO. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000233813

Zakon za preduchilishtnoto i uchilishtnoto obrazovanie [Preschool and School Education Act]. (2015). *Darzhaven vestnik* [*State Gazette*], 79. https://lex.bg/laws/ldoc/2136641509

APPROVAL OF A MODEL FOR ENVIRONMENTAL EDUCATION THROUGH ARTWORK WITH WASTE MATERIALS

Abstract: *Reusing end-of-life items is part of the understanding of the so-called "circular economy" and requires efforts to change attitudes in communities. The appropriate use of resources is not only related to environmental protection in specific settlements, but is also part of the EU's efforts to build a circular and climate-neutral economy by 2050.*
The report presents some of the activities included in the project "Waste as Art Opportunities", as an initiative to change attitudes and mindsets on the topic of ecology. The aim of the study is to present the process and some of the results of the model for environmental education. The long-term goals of the project are related to the impact that we expect to have working with school-age children in programs using waste materials (paper, textiles, ceramics). These programs can enrich pedagogical interaction and offer additional opportunities to parents and teachers in their efforts to form a responsible attitude on the part of the next generation of citizens.
Keywords: *ecology; education; fine arts; competence; model*

Assoc. Prof. Alexandra Ivanova, PhD
ORCID ID 0009-0000-6730-1500
VSU "Lyuben Karavelov"
Sofia, Bulgaria
E-mail: alexivanova@vsu.bg

Assist. Prof. Russana Gadzhanova, PhD
ORCID ID: 0009-0001-1259-0517
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
Sofia, Bulgaria
E-mail: gadjanova@uni-sofia.bg

Nadezhda Deneva
"Opportunity and Support" Association
Tryavna, Bulgaria
E-mail: nadia_deneva@hotmail.com

ГРУПОВИ АСПЕКТИ НА ПОЛИТИЧЕСКАТА КОМУНИКАЦИЯ

Мариана Атанасова
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Исторически в изследванията на политическата комуникация през първата половина на миналия век господстваща е психологическата парадигма за изследване на индивидуалния избор. На по-късен етап бихейвиористките психологически направления заемат водещо място в изследването на тези явления. Едва през 70-те години на XX век започват по-сериозни проучвания в областта на груповата идентификация и участието и влиянието на групите в политическата комуникация и политическия живот. Големият брой научни трудове в това направление убедително доказва съществената роля на груповата и междугруповата комуникация като основни съставни части на политическата комуникация и демонстрира нейното влияние и въздействие върху различни нива на обществото – индивидуално, групово, организационно и медийно, както и върху структурите на властта. Прилагането на изследователски подход, който поставя групата в центъра на научния интерес, ни дава нови възможности за изучаване на различни аспекти на политическата комуникация.*

Ключови думи: *индивид; група; политическа комуникация; групова идентичност; междугрупова комуникация; социална идентичност*

ВЪВЕДЕНИЕ

Теорията на политическата комуникация се използва за обяснение на различни аспекти от заобикалящата ни политическа реалност. Моделите, които се използват за обработка на политическата информация, са в основата си рационалистични и не могат добре да обяснят както новите форми на дигитално активна политика, така и ерозията на журналистиката като източник на споделена реалност (Bimber, Gil de Zúñiga, 2020).

Индивидуалистичната ориентация в изучаването на общественото мнение и медийните ефекти до голяма степен се базира на анкети, които оценяват индивидуални нагласи, убеждения и поведение (Igo, 2007). В изследванията на комуникацията след Втората световна война навлиза психологически подход, който чрез проследяване на индивидуалните и психологическите черти се опитва да определи такива начини на взаимодействие на индивидите с медиите, които да повлияят върху убежденията и поведението. Бихейвиористката ориентация на изследванията през 70-те години на миналия век довежда до господството на парадигми, ориентирани към анализ на ефектите на медиите и комуникацията върху индивидите.

Макар че индивидуалистичната ориентация на изследванията в този период е господстваща, дори в ранните изследвания на общественото мнение се отбелязва, че хората използват членството си в различни групи, за да формират и изразяват своите политически убеждения (Blumer, 1948). Разбира се, под влияние на господстващата парадигма влиянието на групите се смята за незначително в

сравнение с другите психологически фактори на индивидуално ниво. Едва напоследък вниманието на учените се измества към ролята на идентичността за политическото възприятие. Водеща теория, която обяснява поведението на хората, когато се определят като принадлежащи към различни социални групи, е Теорията на социалната идентичност (ТСИ) (Reid, 2012). Първоначалните цели на тази теория са да обясни междугруповото поведение в различни йерархии на властта и статуса. Изследванията, базиращи се на ТСИ, демонстрират добри резултати при разглеждането на проблема как идентификацията на хората със социални и политически групи формира основни процеси на политическата комуникация.

Целта на настоящото изследване е да обоснове и концептуализира подход при изследването на политическата комуникация, като очертае теоретичните основания, върху които групата може да бъде поставена в центъра на анализа и да покаже какви аспекти на политическата комуникация остават необясними в рамките на доминиращата индивидуалистична парадигма. За постигането на тази цел изследването търси отговор на два основни изследователски въпроса. Първият въпрос е по какъв начин груповата и междугруповата комуникация участват в самото формиране, поддържане и трансформиране на политическите групи и техните идентичности, а не само отразяват вече съществуващи групови нагласи. Вторият въпрос, чийто отговор се търси, е как груповата политическа комуникация структурира отношенията на власт и статус на различните нива на обществото – индивидуално, организационно, медийно и на равнището на властовите структури.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Настоящото изследване е теоретично и се основава на качествен анализ на научни източници, разглеждащи груповите аспекти на политическата комуникация. Анализираните източници са публикации от три области – социалната и междугруповата психология, социологията на групите и груповата култура, както и изследвания на медиите и политическите комуникационни практики. Подборът на източниците е целенасочен и следва няколко критерия: релевантност към ролята на групата и груповата идентичност в политическата комуникация, теоретична значимост и влияние на съответната концепция в научното поле. Приложен е тематичен анализ, чрез който от източниците са откроени и групирани следните теми – формиране на групите чрез комуникация, реципрочност между идентичност и комуникация, групи и власт. Извършен е и сравнителен анализ, който съпоставя психологическите и социологическите обяснения на груповите явления и очертава характеристиките на политическата комуникация, обусловени от нейния групов характер.

РЕЗУЛТАТИ

Проведеният тематичен анализ на разгледаните източници откроi три устойчиви тематични линии, които структурират представянето на резултатите по-долу. Първата се отнася до начина, по който групите и груповите иден-

тичности се конституират чрез комуникация, а не само я предхождат. Втората обхваща реципрочната връзка между идентичност и комуникация и ролята на комуникацията в груповата динамика. Третата засяга функцията на политическата комуникация при структурирането на отношенията на власт и статус между групите.

Въпреки очевидните успехи на Теорията на социалната идентичност (ТСИ) в обяснението на редица явления, трябва да се отбележи един парадокс. Тя обяснява механизма на работа на групите чрез индивидуалната психология, тоест групите се разбират предимно като обекти, които съществуват в индивидуалните съзнания. В първоначалната формулировка на ТСИ изрично се подчертава, че груповата психология произлиза от йерархиите на властта и статуса (Reid, 2012). Голяма част от изследванията, базиращи се на тази теория, обаче игнорират тази основополагаща формулировка, в резултат на което често не може да се получи адекватно обяснение на моделите на политическата комуникация между групи, които заемат различни позиции във властовите и статусните йерархии.

Голям брой от изследванията, посветени на политическата комуникация, третират идентичността като предшестваща политическата комуникация. В подобни концепции социалните и политическите идентичности са външни (екзогенни) фактори, които влияят на комуникацията. Проучванията на междугруповата комуникация показват обаче, че групите и идентичностите, които те създават, се конструират чрез комуникация (Giles, 2012).

В рамките на психологическите теории съществува твърдението, че групите произлизат от еволюционната необходимост за подобряване на оцеляването и репродуктивната годност (Reid, 2012). Психологическите теории разглеждат групите като произтичащи от психологическите нужди на индивида, тоест индивидите и групите се свързват в процеса на идентификация, при който индивидите получават психологически ползи (сигурност, самочувствие) от груповата принадлежност.

Социологическите концепции разглеждат групите като съществен елемент в структурирането на социалния живот – „групите съставляват социалния ред точно както самите групи са съставени от този ред“ (Fine, 2012).

Съществуват множество изследвания върху междугруповата комуникация, разкриващи как груповата и междугруповата динамика оформят езика, комуникацията и културата (Giles, 2012). Социалната идентификация и категоризацията по групови признаци също оказват влияние върху комуникацията и езика (Reid, 2012). Изследванията на Jung и Hecht подчертават, че символите и комуникацията са самите градивни елементи на социалната идентичност (Jung, Hecht, 2004). В този смисъл комуникацията определя значенията на груповите идентичности и ролята, която хората играят в рамките на своите групи. Използвайки език и символи, групите очертават граници, норми и култура по начин, който кара членовете на групата да се чувстват добре и да поддържат благоприятни позиции в йерархията (Jardina,

2019). Чрез колективни процеси се създават набори от символи, с помощта на които членовете на групите се идентифицират.

Групова и политическа комуникация

Ролята на комуникацията в груповата динамика има специфично значение за политическата комуникация. От една страна, задаването и отговарянето на политически въпроси е от голямо значение за формирането на политически групи. Комуникацията се използва за мобилизиране на групи около различни социални категории (например пол, възраст, етническа принадлежност) – както съществуващи и добре установени, така и групи около различни обстоятелства (хора без жилище). Комуникацията е от определящо значение за това как групите възникват, как съществуват и как привличат нови членове.

Друга важна роля, която комуникацията играе, е свързването и разграничаването на групите. Тя не само създава, но и променя състава на групите, както и груповата динамика. Чрез комуникация групите се разширяват, свиват или сътрудничат. Например тя позволява на различните групи да видят сходство в своите вярвания и разбирания, както и в социалните и политическите си искания, което прави възможно изграждането на коалиции – както трайни, така и по определени въпроси. Комуникацията не само позволява съвместната работа, но и дава възможност някои групи да абсорбират други групи, разширявайки понятието за идентичност (Giles, 2012). Изследванията са демонстрирали как категорията „бяла раса“ се е разширила през XX век в Америка и е абсорбирала етнически групи, които преди това са били изключени, като това разширение е помогнало да се запази демографското мнозинство на господстващата група.

Важна функция на комуникацията е предоставянето на ментални модели за междугруповите взаимоотношения, които помагат на индивидите при оформянето на тяхното поведение и политически нагласи. Комуникацията влияе върху това как хората разбират кои групи са „политически“ и как те се отнасят една към друга в контекста на политическата реалност. Този процес води своето начало още от ранното детство, когато децата научават за съществуването на различни групи, започват да ги разграничават и получават сигнали за груповия статус от своите родители, роднини, други възрастни и от медиите (Kramer, 2011).

Масмедиите излъчват примери за такива отношения както на междуличностно, така и на групово ниво. Създадените ментални модели за междугрупови отношения се транслират чрез комуникацията и могат да варират от антагонистични до кооперативни. И накрая, но не на последно място, комуникацията се използва, за да се изпълняват основни политически функции, като определяне на общи интереси, защита на споделени каузи и предявяване на претенции за и към властта.

Групите защитават своите интереси чрез специфични комуникативни актове, като протести, реторика и ежедневни разговори (Lee, Abidin, 2023). В по-ново време ролята на онлайн комуникацията в рамките на различни общности представлява важен аспект от политическото поведение на самите групи.

Всички гореспоменати компоненти потвърждават, че комуникацията е от съществено значение за груповата динамика не само на психологическо ниво, но и със своето участие във формирането на групите, тяхното взаимодействие и осъществяването на основните групови функции.

Взаимодействие между групите и политиката

В много изследвания, посветени на политическата комуникация, групите и идентичностите се считат за външни фактори. Всъщност те са вътрешни фактори, тъй като групите, идентичностите и политиката си влияят взаимно чрез политическата комуникация. Групите играят важна роля, като влияят върху политическата информация, поведението и дискурса, докато политическата комуникация маркира границите и значенията на самите групи. Концепцията за реципрочност между идентичността и комуникацията се появява в множество теоретични модели, като Модела на подсилващите спирали (Slater, 2015). Важно е обаче да се отбележи, че споменатата реципрочност е фундаментално условие на всички нива на анализ на политическата комуникация.

Множество теоретични конструкции предполагат, че комуникацията е от съществено значение за това как групите се борят за власт или поддържат своя статус една спрямо друга.

Оспорването и поддържането на властта, поне в западните демокрации, се извършват чрез убеждаване и влияние, спечелени на избори, а не чрез прилагане на сила (като само държавите имат право на легитимна употреба на сила). Някои изследователи въвеждат понятието „дискурсивна власт" (Jungherr et al., 2019, p. 406) – способността на участниците в политическите комуникационни пространства да въвеждат, разпространяват и поддържат теми, рамки и говорители, които доминират в политическия дискурс. Това понятие измества разбирането за власт от прякото прилагане на сила към овладяването на комуникацията. Комуникацията в развитите демокрации се е превърнала в основен начин за легитимиране на отношенията и социално-политическия ред, за разработване на колективни решения и за убеждаване на групите да живеят в системи на неравенство (Jost, 2020).

ДИСКУСИЯ

Социалнопсихологическите подходи, и в частност Теорията на социалната идентичност, обясняват груповото поведение чрез психологическите нужди на индивида. Социологическите концепции, обратно, разглеждат групата като елемент на самия социален ред, който предшества и формира индивида. Съпоставянето на разгледаните две перспективи разкрива съществено разминаване в теоретичните модели. Противоречието на тези перспективи не е само терминологично: то води до различни обяснения на политическата комуникация – като ефект върху индивидуални нагласи или като механизъм, който конституира самите групи. Позицията, която настоящото изследване заема, е, че двете перспективи не са взаимно изключващи се, а описват различни моменти от един и същи процес: идентичността и комуникацията са във взаимна, ре-

ципрочна връзка, при която групите се конструират чрез комуникация, но и сами насочват комуникацията, чрез която отстояват власт и статус. Именно затова групата следва да се третира като вътрешен, а не като външен фактор на политическата комуникация.

Силата на комуникацията се проявява в способността да убеди групите да правят дори неща, които не са в техен интерес, и да реифицират или оспорват съществуващи социални, икономически или политически отношения. Понякога силата на комуникационното убеждение успява да накара групите да поставят в центъра на своята идентичност идеи и концепции, които отслабват способността на групата за колективно действие или за отправяне на предизвикателства към властта.

Изследвайки комуникацията като начин за структуриране на властта чрез убеждаване и влияние, можем да проследим, че груповата политическа комуникация протича на няколко нива – на индивидуално ниво; на нивото на организациите, общностните и медийните системи; на нивото на социалните, културните и политическите системи, както и на нивото на структурите на властта (Reed, 2020).

Разглеждайки влиянието на комуникацията на различните нива, трябва да отбележим, че политическата комуникация на индивидуално ниво не е просто психологически феномен. Индивидуалните комуникационни прояви – изразяване на мнение, участие, дискусия – служат за маркиране на групови граници или за дефиниране на членство в дадена група. Съществен е въпросът как отделните индивиди използват своята групова идентичност, за да очертаят политическите въпроси и да разширят видовете комуникация, които определяме като политически. Изследването на тези проблеми изисква концепции от междугруповата психология, като социална мобилност, креативност и конкуренция. Тези концепции помагат да разберем как емоциите, знанието и поведението на членовете на дадена група са свързани не само с идентификацията, но и с йерархичния статус и отражението му в медиите и комуникацията.

На следващото ниво на влияние интерес представлява как групите използват комуникацията, за да създават организации (НПО, фондации, синдикати и др.), да дефинират проблеми и да влияят на приеманите решения, така че да защитават своите интереси.

Известно е, че партиите и другите организации, защитаващи определени интереси, използват медиите и комуникацията, за да въздействат върху значимостта и влиянието на групите. Това определя големия интерес към механизмите, чрез които журналистите, медиите и технологичните фирми въздействат на груповото поведение и междугруповите отношения. Така наречените „медийни екосистеми“ – мрежите от взаимносвързани медийни платформи, технологии и аудитории, в които се произвежда и разпространява политическата информация – имат специфични настройки към предлагането и търсенето на политическа информация, включително дезинформация. Работата на журналистите, политическите технолози и лидерите на общественото мнение

с различните социални и обществени групи се оформя от тяхното разбиране за това какви са отношенията между групите и властта и каква е тяхната собствена роля в груповата политика.

Анализирайки спецификите на въздействието на политическата комуникация върху структурите на властта, можем да дефинираме основното качество, което определя формирането на групи на ниво общество – а това е способността на групите да упражняват влияние или да убеждават други групи. В исторически контекст може да се демонстрират редица примери как дадени групи използват дезинформацията като инструмент, за да доминират и контролират други групи. На това ниво на разглеждане на политическата комуникация може да се твърди, че по своята същност тя е определена от политическата система, в която се осъществява, включително от групите, които я определят.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение, ще подчертаем няколко предимства, които изследването на политическата комуникация от гледна точка на групите предоставя. Разглеждането на групите като продукт на политическата комуникация дава възможност да се определи как измененията на комуникационните практики водят до нови групови формации. Тази концептуална рамка отхвърля груповата идентичност като константна характеристика и изследва груповата идентификация като резултат от комуникацията.

Политическите въпроси, които групите задават и на които отговарят, разкриват нови възможности за изучаване на политическата комуникация. Изследвания в това направление могат да ни дадат отговори на въпроса как групите използват комуникацията, за да преформатират проблемите от частни въпроси към обществени интереси.

Докато по отношение на политическия избор господстващите теории са от областта на индивидуалната психологическа ориентация, поставянето на изследователския фокус върху групите изисква изследването на техните относителни статуси, на тяхната власт и цели, както една спрямо друга, така и спрямо обществените норми и стила на комуникация.

Научният принос на настоящото изследване може да бъде обобщен в две посоки.

На първо място, изследването предлага концептуализация на подход за изследване на политическата комуникация, при която групата се разглежда не като външен, предшестващ комуникацията фактор, а като формация, която се конституира, поддържа и преобразува именно чрез политическата комуникация. Това измества фокуса от индивидуалната психологическа ориентация към групово равнище на анализ и преодолява парадокса, при който груповите явления се обясняват изцяло чрез индивидуалната психология.

На второ място, изследването прави опит да обедини различни теоретични перспективи – социалнопсихологическата (Теорията на социалната идентичност), социологическата (групата като елемент на социалния ред) и медий-

но-политическата (дискурсивната власт и медийните екосистеми) – в единна рамка, която обвързва груповата идентификация, комуникацията и отношенията на власт и статус. Именно тази интеграция позволява груповата политическа комуникация да бъде проследена последователно на всички нива на обществото, и представлява основният резултат на настоящата работа.

Настоящото изследване има ограничения, които очертават границите на изводите му, но същевременно открояват насоките за бъдещи изследвания. То е теоретично и се опира на анализ на научна литература, като източниците са целенасочено подбрани и не могат да претендират за изчерпателност. В изследването не са включени собствени емпирични данни, поради което предложената концептуална рамка има нужда от последваща емпирична проверка, като особено перспективно е изследването на онлайн и дигиталната групова комуникация, в която границите и съставът на групите се променят бързо. По този начин предлаганият подход за анализ на политическата комуникация има потенциал да обедини теоретичната рамка с проверими емпирични изследвания.

REFERENCES

Bimber, B., Gil de Zúñiga, H. (2020). The unedited public sphere. *New Media & Society, 22*, 700–715.

Igo, S. E. (2007). *The averaged American: Surveys, citizens, and the making of a mass public*. Harvard University Press.

Blumer, H. (1948). Public opinion and public opinion polling. *American Sociological Review, 13*, 542–549. https://doi.org/10. 2307/2087146

Reid, S. A. (2012). Social psychological approaches to intergroup communication. In H. Giles (Ed.). *The handbook of intergroup communication* (pp. 41–52). Routledge.

Giles, H. (Ed.). (2012). *The handbook of intergroup communication*. Routledge.

Fine, G. A. (2012). Group culture and the interaction order: Local sociology on the meso-level. *Annual Review of Sociology, 38*, 159–179. https://doi.org/10.1146/annurev-soc-071811-145518

Jung, E., Hecht, M. L. (2004). Elaborating the communication theory of identity: Identity gaps and communication outcomes. *Communication Quarterly, 52*, 265–283. https://doi.org/10.1080/01463370409370197

Jardina, A. (2019). *White identity politics*. Cambridge University Press.

Kramer, M. W. (2011). Toward a communication model for the socialization of voluntary members. *Communication Monographs, 78*, 233–255. https://doi.org/10.1080/03637751.2011.564640

https://doi.org/10.1177/20563051231157452

Lee, J., Abidin, C. (2023). Introduction to the special issue of "TikTok and Social Movements." *Social Media + Society, 9*.

https://doi.org/10.1080/15213269.2014.897236

Slater, M. D. (2015). Reinforcing spirals model: Conceptualizing the relationship between media content exposure and the development and maintenance of

attitudes. *Media Psychology, 18*, 370–395.
Jungherr, A., Posegga, O., An, J. (2019). Discursive Power in Contemporary Media Systems: A Comparative Framework. *The International Journal of Press/Politics, 24*, 404–425.
Jost, J. T. (2020). *A theory of system justification*. Harvard University Press.
Reed, I. A. (2020). *Power in modernity: Agency relations and the creative destruction of the King's two bodies.* University of Chicago Press.

GROUP ASPECTS OF POLITICAL COMMUNICATION

Abstract: *Historically, in the studies of political communication in the first half of the last century, the psychological paradigm for the study of individual choice was dominant. At a later stage, behavioral psychological directions occupied a leading place in the study of these phenomena. Only in the 70s of the twentieth century did more serious studies begin in the field of group identification and the participation and influence of groups in political communication and political life. The large number of scientific works in this direction convincingly proves the essential role of group and intergroup communication as the main components of political communication and demonstrates its influence and impact on different levels of society - individual, group, organizational and media, as well as on power structures. The application of a research approach that places the group at the center of scientific interest gives us new opportunities for studying various aspects of political communication.*
Keywords: *individual; group; political communication; group identity; intergroup communication; social identity*

Chief Assist. Prof. Mariana Atanasova, PhD
ORCID:0000-0002-9601-0021
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: m.atanasova@unibit.bg

ВТОРА СЕКЦИЯ

КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО – ИСТОРИЯ, СЪВРЕМИЕ И ПЕРСПЕКТИВИ

ЗА СТАТУАРНАТА ПОЛИХРОМИЯ В АНТИЧНОСТТА И НЕОБХОДИМОСТТА ОТ ЦВЕТОВА РЕКОНСТРУКЦИЯ

Димитър Иванов, Гергана Кюркчиева
Лаборатория „Експертика“
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Настоящата статия разглежда проблема за статуарната полихромия в Античността и необходимостта от нейното научно аргументирано възстановяване като част от съвременната културно-историческа експертиза. Оспорва се утвърденото схващане, че античните скулптури са били изцяло бели, като се представят доказателства за тяхното първоначално оцветяване с различни пигменти и техники. Проследява се историческото развитие на полихромията – от ранните цикладски фигури (III хил. пр.Хр.) до елинистическите бронзови статуи (IV–I век пр.Хр.) – акцентира се върху ролята на цвета като носител на сакрална, социална и естетическа символика. Представен е концептуален модел, основан на философията на Александър Фол, който разглежда археологическата работа и научната експертиза като свързани етапи в изследователския процес. Изтъкнат е приносът на проф. Винценц Бринкман и д-р Улрике Кох-Бринкман като създатели на методиката за реконструкция на античната полихромия чрез мултиспектрален анализ, спектроскопия и експериментални възстановки. Метод, приложен за първи път в българската експертна практика при цветова възстановка на културни ценности в РАМ – Пловдив. Защитава се тезата, че реконструкцията на цветове върху антични артефакти не е произволна намеса, а акт на научна и етична отговорност, осигуряващ автентично възприемане на античното изкуство. Цветът се разглежда не само като физически, но и като психологически и символен феномен, част от универсалната естетика на човешката култура.*

Ключови думи: *статуарна полихромия; Античност; реконструкция; експертиза; цветова символика*

ВЪВЕДЕНИЕ

През последните години на значими находки при археологически разкрития на обекти от Античността по българските земи неизбежно възниква въпросът за оригиналното им художествено-естетическо оформяне и ролята на цветовото покритие като носител и изразител на определена символика. Традиционното схващане, че мраморът и бронзът след скулптиране на богове, герои, животни, растения и геометрични фигури са оставали в естествения си цвят, се сблъсква с хипотезата за допълнително оцветяване. С навлизането на модерните технологични методи за анализ на движимите културни ценности експертите вече разполагат с необходимия инструментариум за откриване на наличието на „статуарна полихромия“ върху различни археологически експонати от камък и метал, съхранявани в музеите. Един от възгледите за същността на културно-

то наследство е, че е създавано в резултат на усилията на групи хора, обединявани от споделени ритуали. Изкуството в резултат на тези специфични условия трябва да бъде предпазвано от външна намеса – човешка или природна, която да не унищожава автентичността като цяло или част от елементите ѝ. Проявление на този възглед е, че ценим високо собственото си наследство и полагаме усилия за опазването и социализацията му. Очевидно е обаче, че културата се създава от една „синхронна" общност, но наследството ѝ се споделя във времето и пространството от други, асинхронни на създаването му общности – след векове и хилядолетия. „Тя (културата – б. авт.) е изкована не само от житейския опит на една общност, но и от заимствани форми и идеи, които помагат на индивида да изрази преживяното по нови начини" (Puchner, 2021/2025, p. 8). С нов език и изразни средства, които да търсят отговори на въпроса как функционира културата – на емпирично или на теоретично равнище. И отговорът, макар до голяма степен да е резултат от силата на притежаваната интелектуална енергия (пак според Ал. Фол), е: културата функционира и на двете нива на изследователския процес (Fol, 1986, pp. 45–47).

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

В настоящото изследване по темата на статуарната полихромия акцентът е поставен на Античността. Въпреки това за полихромия може да се говори още 4–5 хилядолетия назад във времето, когато на Цикладските острови (дн. Гърция) започнали да се изработват малки мраморни фигури на голи жени с богато оцветяване. Поради липсата на писмени свидетелства и тълкувания на полихромията върху фигури и релефи, днес възстановяваме това знание по дедуктивен път: от общото – през особеното – към частното. Този интердисциплинарен подход съчетава технологичен анализ, културно-историческа интерпретация и изкуствоведска експертиза. Пример за новаторство в тази област са учените в музей „Либигхаус" във Франкфурт – Германия, под ръководството на проф. Винценц Бринкман. Научният анализ и фотографиите с ултравиолетова и инфрачервена светлина, както и археологическите сравнения позволяват почти напълно да се възстанови цветовата гама при полихромната украса. С помощта на спектроскопия в ултравиолетовия диапазон и с рентгенова флуоресцентна спектроскопия (XRF) вече се разкриват пигментите, положени върху мраморното изображение при неговото създаване.

РЕЗУЛТАТИ

Резултатите от изследването на полихромията върху антични скулптури от Гърция и Рим, което Бринкман извършва със своя екип, са представени в пътуващата експозиция „Боговете в цвят". А изображенията, които ще ползваме в настоящата публикация, са от каталога към изследователския проект за полихромията в древногръцкото и римското изкуство (http://www.stiftung-archaeologie.de/reconstructionsen.html) и от каталога, издаден от „Метрополитен музей" – Ню Йорк във връзка с гостуването на изложбата „Боговете в цвят"

(https://drakosh-a.livejournal.com/294075.html).

Мраморната надгробна статуя, датирана от 550–540 г. пр.Хр., разкопана през 1972 г. в Атика, идентифицирана по надпис върху постамента като творба на Аристон от Парос, е на починала девойка. Статуята е била полихромна, като цветовете при реконструкцията били идентифицирани от следи върху оригинала. Използването на съвременните технологии и разработената методика разкриват пигментите, положени върху мраморното изображение при създаването му: 1) червен, 2) кафяв, 3–4) бял – в два различни нюанса, 5) черен, 6) оловносив, 7) позлата.

Палитрата на друга антична фигура – Феникс от 530 г. пр.Хр., включва също седем основни цвята: 1) цинобър; 2) охра; 3) египетско синьо; 4) азурит; 5) черен; 6) жълт; 7) кафяв. Отделните цветове подчертават различни части или елементи на фигурата.

Работата по възстановяване на полихромията върху каменна пластика – скулптура и архитектурни елементи, изисква щателно комплексно проучване на боите преди началото на нанасянето на цветовете. Започвайки от материала – мрамор, гипс, бронз (или друг камък и метал), формата, техниката на изпълнение, технологията, философско-символната и естетическата проекция на сюжета, контекста на ситуиране в оригиналното пространство и други аспекти, свързани с историята и нормативността на епохата. В хода на тези предварителни проучвания се ситуализират старите или се изработват нови интерпретации на фигурите – единична скулптура, скулптурна група, барелефни или орелефни изображения. Подобен подход бе приложен през 2023 г. в Регионалния археологически музей – Пловдив при възстановяване на полихромията върху два посветителски мраморни барелефа на Тракийския Херос и на здравоносните божества (Manova, 2023, pp. 193–198), както и върху вътрешната мазилка на гроб от елинистическата епоха.

Прочитът на древни писмени източници показва, че ефектът на оцветяване се е постигал по няколко способа. За да се придобие чувствено впечатление, съчетаващо изделието с реалния живот, цветовете играят особено важна роля. Те въздействат емоционално създавайки илюзии за живота и смъртта. Постигането на тази полифоничност ставало с използването на различни материали – видове камък или метални сплави при отливане, изкуствено патиниране, инкрустиране с благородни метали (злато, сребро, платина) или със скъпоценни камъни. Тези операции оживявали изображенията, поставени на обществен показ в храмове, форуми, обществени сгради и частни домове.

В Националния музей на Рим се съхраняват знаменитите бронзови статуи от елинистическата епоха „Управникът“ и „Боксьорът“, които са били оцветени след отливането им от бронз с мед, битум, пигменти, скъпоценни камъни придавали движение на фигурите и подчертавали анатомичните особености, облеклото и въоръжението.

Още през XVIII век немският историк на изкуството Йохан Винкелман твърдял, че мраморна фигура на гръцката богиня Артемида, разкопана в Пом-

пей, е била оцветена (Winckelmann 2006/2006, pp. 30–36). Спектърът от пигменти бил идентифициран чрез метода на спектроскопия и включвал седем цвята: 1) египетски син; 2) розова морена; 3) оловна бяла; 4) червена охра; 5) цинобър; 6) умбра; 7) жълт, и няколко техни производни получени чрез смесване: оранжев, хематит, оловен.

Цветовете, положени върху скулптури и архитектурни елементи от камък и метал, оживявали художествените форми и подчертавали идентичност, статус, богатство, както и различни атрибути, доспехи, драпировка на дрехите, украшения. Например върху мраморната Кора от музея на Акропола в Атина (520–500 г. пр.Хр.) визуално са уточнени цвят на кожа (1), сини (2) и червени (3) части на облеклото, а с помощта на спектроскопия в ултравиолетовия спектър – цинобър (4), оранжева охра (5), жълта охра (6), оловна бяла (7). Седемте основни цвята в сравнително постоянни комбинации е „нормативно" наложено от жреците в Египет, а по-късно е прието в Гърция, Анатолия, Вавилония, Тракия през класическия и елинистическия период (Ivanov, 2025, pp. 112–115).

При откриване по време на разкопки на каменна или метална пластика обикновено не се забелязва оцветяване върху нея и отделните ѝ части поради хилядолетния ѝ престой под земята под въздействието на химични, физични и биологични вредители и разрушители. Така от органичните цветове са оцелели евентуално само бледи следи. Тяхното констатиране и реконструирането на оригиналните цветове са възможни само след комплексна експертиза в лабораторни условия с подходяща апаратура от експерт с необходимата квалификация.

Статуарната полихромия е представена в самостоятелна изложба на музей „Либигхаус" във Франкфурт, Германия, в над 30 държави под надслов „Боговете в цвят" (2003–2023). В основата на методиката на полихромното изследване на Гръцката и Римската античност са професор Фолкмар фон Граеве и неговият състудент Ханс Валтерс. Методиката е разработена през 70-те години на XX век, когато професор Граеве изследва оцветяването върху релефните изображения на т.нар. Александров саркофаг в Историческия музей в Истанбул, Турция.

През 1982 г. Германската фондация „Deutsche Forschungsgemeinschaft" (DFG) подкрепя проекта на д-р В. Бринкман и за оптимизиране на възможностите на мултиспектралната фотография, а на д-р Улрике Кох (Бринкман) – да изучава древната живопис. През 90-те години на XX век те извършват първата реконструкция на оцветяване върху отливка от изкуствен мрамор на „Стрелец от фронтона на храма на Афая". Възпроизвеждането на орнаментацията изисква реконструкцията и на античните математико-геометричните методи. През 2001 г., когато вестник „Франкфуртер Алгемайне Цайтунг" публикува за първи път снимка на цветова реконструкция, ярките цветове не се приемат охотно. Независимо от това екипът на д-р Улрике Кох-Бринкман продължава, извършвайки над 60 възстановки на цветовете върху копия на древни мраморни и бронзови скулптури. Тези копия са изработвани от гипс, изкуствен мра-

мор и полиметилметакрилат, но също от бронз и мед.

Моделът на полихромна реконструкция постоянно се усъвършенства и в бъдеще ще се появяват нови, още по-усъвършенствани методи. Всички те недвусмислено показват, че античната скулптура и представителните елементи на обществената архитектури са били оцветявани изначално. Към настоящия момент използваният от проф. В. Бринкман и д-р У. Кох-Бринкман метод ни насочва към най-точна цветова реконструкция на антични мраморни и бронзови произведения. Успехът на този метод напълно подкрепя предложеното изискване за комплексна експертиза чрез „концептуален модел на научни и технологични изследвания и обективен прочит на данните", който предлагаме в табличен вид.

Таблица 1. Философски, символни, изкуствоведски, технологични елементи

№	Елемент	Съдържателно описание	Цел на прилагане / верификационна функция	Пример от текста
1	Научно-аналитичен елемент	Включва спектроскопия, UV и IR фотография, рентгенова флуоресценция, мултиспектрален анализ.	Да се идентифицират остатъчни пигменти и да се реконструира оригиналната цветова гама.	Методологията на проф. В. Бринкман и д-р У. Кох – Бринкман
2	Технологичен елемент	Изследва материалната база на произведението: мрамор, бронз, гипс, мед; техники като позлата, инкрустации, патиниране, оцветяване с естествени пигменти.	Да се гарантира технологична достоверност при възстановяване на цветовете.	Използването на бронз, битум, скъпоценни камъни в статуи
3	Контекстуален елемент	Цветовете се разглеждат във връзка с пространството, сюжета и функцията на обекта (храм, гроб, форум)	Да се постигне съгласуваност между художествената и функционалната среда.	Мраморни барелефи на Тракийския Херос и здравеносното общество от Пловдив
4	Изкуствоведски елемент	Анализира стилистичните и композиционните принципи на античната пластика. Полихромията се тълкува като активатор на формата – средство за „оживяване" на образа.	Да се оцени взаимодействието между форма и цвят, както и тяхното въздействие върху зрителя.	Примери: надгробната статуя от Атика, Кора от Акропола, Артемида от Помпей
5	Историко-културен елемент	Разглежда културата като автентична, но споделена във времето от различни общности. Наследството не се „притежава", а се съхранява чрез експертиза	Да се осмисли реконструкцията като морална отговорност, а не като притежание.	Съвременното разбиране за културното наследство като национален приоритет

№	Елемент	Съдържателно описание	Цел на прилагане / верификационна функция	Пример от текста
6	Символен елемент	Цветът се разглежда като носител на сакрална, социална и културна символика – обозначение на идентичност, статус и митологичен контекст. Утвърждава се системата от седем основни цвята, както и връзката цвят – форма (червено – квадрат, жълто – триъгълник, синьо – кръг и т.н.).	Да се осигури съответствие между цветовата схема и духовно-естетическите норми на Античността.	Египетската жреческа система и елементи от нея в Гърция, Анатолия и Тракия
7	Естетико-психологически елемент	Цветът действа импресивно (чувствено), експресивно (емоционално) и конструктивно (символно). Важна е хармонията на контрастите.	Да се оцени въздействието на цветовата реконструкция върху възприемането и психологията на зрителя.	Системата на седемте цветови контраста, полихромен баланс
8	Експозиционно-комуникативен елемент	Включва музейното представяне, обществеото възприятие и научната комуникация.	Да се осигурят прозрачност и професионална стойност на реконструкциите.	Изложбата „Боговете в цвят“ (2003–2023) – музей „Либигхаус“, Франкфурт
9	Етично-експертен елемент	Експертът е научен посредник между миналото и бъдещето; експертизата е инструмент за съхранение, не за притежание.	Да се утвърди експертната роля като морална гаранция за автентичност.	Ал. Фол – „експертизата като надграждане на археологията“
10	Философско-методологичен елемент	Опира се на подход, развит в европейската археологическа традиция и популяризиран у нас от Александър Фол, за двустепенния процес „археологическа работа – експертиза“. Дедуктивният метод – от общото към частното – осигурява логическа последователност и мирогледен подход.	Да се осигурят научна и етична обоснованост на реконструкциите в съответствие с ценностния контекст на епохата.	Подходът на Ал. Фол, Г. Китов и съпоставката с теорията за „Тракийския орфизъм“

Горната таблица с 10 показателя представлява централната аналитична рамка на публикацията – тя обединява философски, символни, изкуствоведски и технологични измерения, върху които стъпва „концептуалният модел за полихромна реконструкция“.

Чрез тях се извършва верификация на автентичността при реконструиране на статуарната полихромия.

По-долу предлагаме таблично примерен модел за цветова реконструкция на мраморна и бронзова пластика или на архитектурни елементи в контекста на културно-историческото наследство от Античността.

Таблица 1. Видове изследвания и резултати от тях

№	**Вид изследване / метод**	**Основно предназначение**	**Какво установява / резултат**	**Пример от текста**	**Ограничения и особености**
1	Визуален оглед и макродокументация	Първоначално обследване на повърхността на артефакта	Разкрива бледи следи от пигменти, позлата, патина или следи от механични и химични въздействия.	Полевите наблюдения при мраморни и бронзови обекти, където оцветяване не се забелязва без апаратура.	Методът е субективен и често недостатъчен без лабораторни потвърждения.
2	Спектроскопия (ултравиолетов диапазон)	Анализ на остатъчни пигменти чрез тяхната флуоресценция	Определя наличието и разпределението на неорганични и органични пигменти.	Надгробната статуя от Атика (550–540 г. пр.н.е.) – идентифицирани червен, кафяв, черен, бял, оловносив и златен тон.	Необходима е внимателна калибрация на осветлението; възможни са вторични отражения.
3	Рентгенова флуоресцентна спектроскопия (XRF)	Елементен анализ на повърхностния слой	Разкрива химичния състав – наличие на метални елементи и съединения в пигментите.	При същата статуя – потвърдена позлата и наличие на метални оцветители.	Анализът е повърхностен и не засича органични пигменти.
4	Инфрачервена фотография / рефлектография	Отчитане на скрити пигменти, рисунки и знаци	Възстановява невидими за окото елементи от оцветяването.	Използвана в съчетание с UV снимки при изследванията на гръцки и римски статуи.	Не всички пигменти имат отчетлив IR отклик; резултатите изискват интерпретация.
5	Мултиспектрална фотография	Комплексно комбиниране на данни от различни дължини на вълната	Създава спектрални карти на повърхността, идентифицирайки пигментните следи.	Разработена от проф. Винценц Бринкман („Либигхаус“, 1982 г.) и финансирана от DFG.	Изисква високоспециализирана техника и последваща обработка на данните.

№	Вид изследване / метод	Основно предназначение	Какво установява / резултат	Пример от текста	Ограничения и особености
6	Сравнителен емпиричен и изкуствоведски анализ	Съпоставка на стилови, технологични и цветови характеристики с други синхранни обекти	Позволява хипотетично възстановяване на липсващи елементи и цветови схеми.	Сравнения с Кора от Акропола, Артемида от Помпей и цикладски фигурки.	Зависи от количеството и качеството на съпоставимите обекти.
7	Технологичен анализ на материал и повърхност	Определяне на вида камък, сплави, техника на обработка и патина	Уточнява използваните материали и технологията на създаване.	При бронзовите статуи „Управникът“ и „Боксьорът“ – установени бронз, мед, битум, инкрустации.	Изисква неразрушителни методи и опитен специалист.
8	Експериментална реконструкция върху копие	Визуализиране на възможните варианти на полихромия	Тества различни комбинации от пигменти, техники и пропорции.	Първата реконструкция на „стрелеца от фронтона на храма на Афая“ (1990-те).	Има множество допустими решения; необходима е ясна документация.
9	Социализация и музейна комуникация	Представяне на резултатите пред научна и широка публика	Осигурява прозрачност и публичност на научните резултати.	Пътуващата експозиция „Боговете в цвят“ (2003–2023).	Общественото възприятие изисква предварителна образователна подготовка.

Таблицата систематизира в 9 стъпки целия научно-методически апарат, използван при реконструирането на античната полихромия.

Тя може да се използва и като основа за лабораторен протокол или експериментална експертиза, като към всеки метод се добавят технически параметри (дължина на вълната, вид камера, софтуер, тип пигментна проба и др.).

ДИСКУСИЯ

Необходимо е тук да отбележим, че си даваме сметка за възможните несъгласия и оспорване на предлагания концептуален модел за комплексна експертиза в таблица 1, както и на методиката в таблица 2. Но всеки спор е полезен, щом ни доближава до истината. Твърденията за произход се използват за потвърждение на амбицията за изключителност и конкурентно превъзходство на откривателя. Такава една позиция не е издържана диалектически, защото всичко идва от някъде – изкопано, пренесено, купено, откраднато, копирано, и често остава неразбрано, или поне не изцяло е разбрано. Много по-важно от това

откъде и как е дошла при нас културната ценност, е какво правим с нея. Време е да приемем хладнокръвно и с разбиране, че културното наследство – движимо и недвижимо, материално и нематериално – е национален приоритет, а експертите са посредници, които го запазват за бъдеща употреба, като най-добрите и отговорните от тях го възстановяват и предават на следващото поколение (Puchner, 2021/2025, p. 117).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Когато говорим за цветова хармония, обикновено се опираме върху впечатленията за взаимодействието поне на два и повече цветове. Разбирането за цветова хармония трябва да напусне сферата на субективните чувства и да бъде пренесено в обхвата на обективните закономерности. Хармонията е равновесна симетрия на силата на въздействие. То извира основно от формата и цвета, които са универсални категории за всеки вид творчество (Itten, 2024, p. 7). Неоспорима е връзката на основните цветове с основните форми, което от най-дълбока древност творците разбират, а в по-ново време теоретиците обосновават: на червения цвят – с квадрата; на жълтия – с триъгълника; на синия – с кръга, и т.н. Връзката ис формата и възможността за емоционално въздействие се опира на символиката на седем типа цветови контрасти, без които е невъзможно построяването на живописно произведение. В самия цвят се проявява силата на природата, без която е невъзможно да се приеме художествената колористика в изкуството (Itten, 2024, pp. 8–9).

Древните народи – от египтяните до траките, гърците и римляните, изпитвали радост и наслаждение от многоцветните форми (Itten, 2024, p. 10).

Цветът се преживява не само зрително, а психологически и символно. Оптическите, емоционалните и духовните проявления на цвета в изкуството са взаимносвързани. Експертизата търси в три направления естетическите аспекти на цветовото въздействие:

– импресивно, т.е. чувствено (онтологическо);

– експресивно (психическо);

– конструктивно (интелектуално-символическо).

Изучавайки експертно културното наследство, установяваме, че цветовете се използват за обозначаване на принадлежност към различни социални слоеве или като символно обозначение на митологически и художествени идеи и сюжети (Itten, 2024, pp. 14–15).

Така експертизата се явява резултативна величина от методология, методика и интердисциплинарност (Manova, 2023, p. 199).

REFERENCES

Winckelmann, Y. (2006). *Istoria na izkustvoto na drevnostta*. Izd. Zahariy Stoyanov, UI "Sv. Kliment Ohridski" [Винкелман, Й. (2006. *История на изкуството на древността*. Изд. Захарий Стоянов, УИ „Св. Климент Охридски".]

Ivanov, D. (2025). *Egipetskia koridor*. Izd. Balgarski pisatel, pp. 112–115. [Иванов,

Д. (2025). *Египетския коридор*. Изд. Български писател.]
Itten, Y. (2024). *Iskusstvo tsveta*. Izd. Dmitriy Aronov. [Иттен, Й. (2024). *Искусство цвета*. Изд. Дмитрий Аронов.]
Manova, R. (2023). *Tsvetovete na Antichna Trakia i tyahnata simvolika*. AI. „Za bukvite – O pismeneh". [Манова, Р. (2023). *Цветовете на Антична Тракия и тяхната символика*. София: За буквите – О писменехь.]
Puchner, M. (2025). *Kulturata. Istoriyata na chovechestvoto: Ot peshternite risunki do key-pop*. IK Trud. [Пъчнър, М. (2025). *Културата. Историята на човечеството: От пещерните рисунки до кей-поп*. ИК Труд.]
Fol, A. (1986). *Thrakiyskiyat orfizam*. Izd. Nauka i izkustvo. [Фол, А. (1986). *Тракийският орфизъм*. Изд. Наука и изкуство.]
http://www.stiftung-archaeologie.de/reconstructionsen.html
https://drakosh-a.livejournal.com/294075.html

ON STATUARY POLYCHROMY IN ANTIQUITY AND THE NEED FOR COLOR RECONSTRUCTION

Abstract: *The present article examines the issue of statuary polychromy in Antiquity and the necessity of its scientifically substantiated reconstruction as part of contemporary cultural and historical expertise. It challenges the established notion that ancient sculptures were entirely white, presenting evidence for their original coloring using various pigments and techniques. The article traces the historical development of polychromy – from the early Cycladic figures (3rd millennium BCE) to the Hellenistic bronze statues (4th–1st centuries BCE) – and emphasizes the role of color as a bearer of sacred, social, and aesthetic symbolism. A conceptual model is presented, based on the philosophical methodology of Alexander Fol, who views archaeological work and scholarly expertise as interrelated stages within the research process. In the context of modern studies and reconstructions, the contribution of Prof. Vinzenz Brinkmann and Dr. Ulrike Koch-Brinkmann is highlighted; they developed a methodology for reconstructing ancient polychromy through multispectral analysis, spectroscopy, and experimental reconstructions. These approaches have found initial application in Bulgarian expert practice (D.Sc. Rositza Manova) in the color restoration of cultural artifacts at the Regional Archaeological Museum – Plovdiv. The article defends the thesis that the reconstruction of color on ancient artifacts is not an arbitrary intervention, but an act of scientific and ethical responsibility that ensures the authentic perception of ancient art. Color is viewed not only as a physical but also as a psychological and symbolic phenomenon, whose harmony and energetic impact form part of the universal aesthetics of human culture.*
Keywords: *statuary polychromy; Antiquity; reconstruction; expertise; color symbolism*

Prof. DSc Dimitar Ivanov
Expertika Laboratory
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: srl.ekspertika@unibit.bg

Assist. Gergana Kyurkchieva, PhD
Expertika Laboratory
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: srl.ekspertika@unibit.bg

ФОТОАЛБУМ НА ВЪЗСТАНОВЕНА ПОЛИХРОМИЯ ВЪРХУ КОПИЯ НА АНТИЧНИ СКУЛПТУРИ

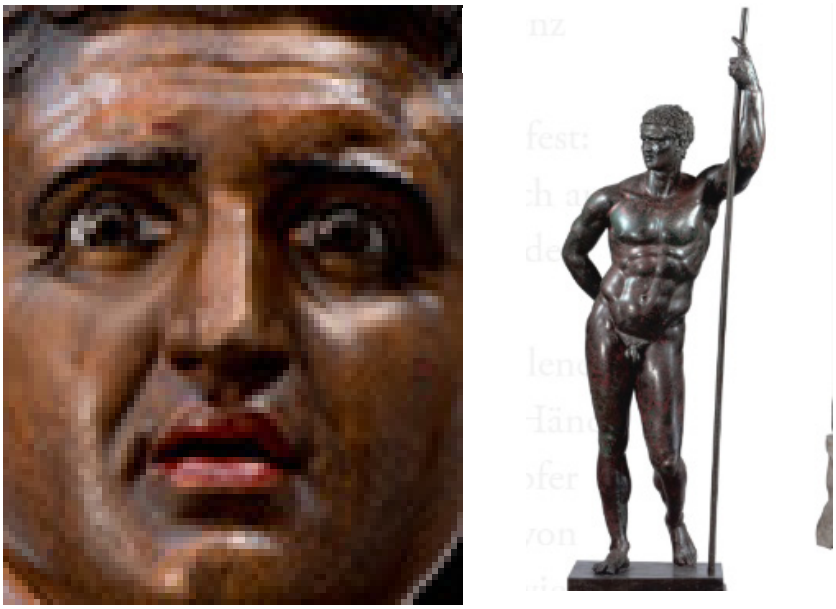
Фиг. 1. Мраморна надгробна статуя, реконструкция на творба на Аристон от Парос (550–540 г. пр.Хр.) Колекция на музей „Либигхаус“, Франкфурт

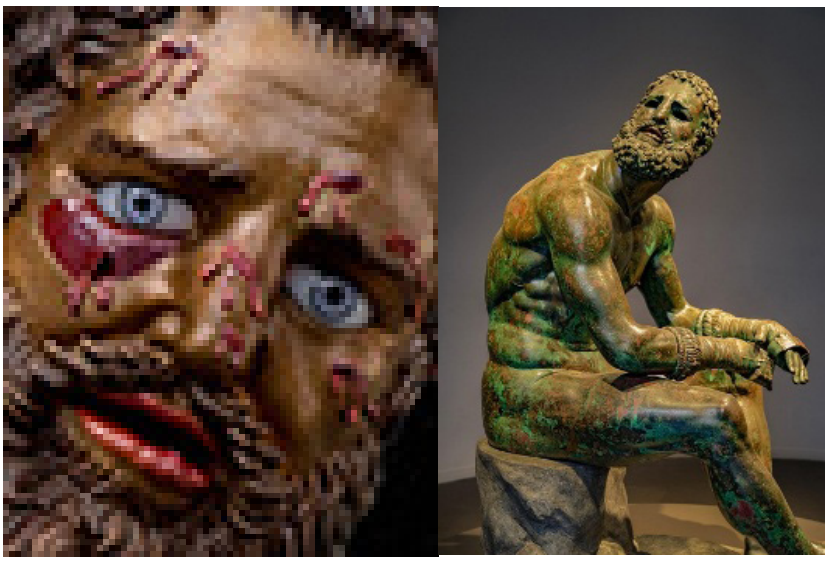
Фиг. 2. Кора от Акропола в Атина (т.нар. Хиос Кора). Цветна реконструкция по метода на Прайс в темперна техника: Улрике Кох-Бринкман, 2012. Колекция на музей „Либигхаус“, Франкфурт, ST.P707

Фиг. 3. Гръцки стрелец с лък („Тевкрос“) от храма „Афая“, цветна реконструкция с добавени ръце, глава и части от краката по метода на Прайс в темперна техника: Улрике Кох-Бринкман. Колекция на музей „Либигхаус“, Франкфурт, ST.P689K-M

Фиг. 4. „Управникът“ от хълма Квиринал в Рим. Експериментална реконструкция (преотливане от бронз) на т.нар. Изследователски проект за полихромия „Колекция на музей „Либигхаус“

Фиг. 5. „Боксьор“ от хълма Квиринал в Рим. Експериментална реконструкция (преотливане на бронз). Изследователски проект за полихромия „Колекция на музей „Либигхаус“

Фиг. 6. Артемида от Помпей, Национален музей Неапол. Цветна рекострукция: Улрике Кох-Бринкман, триизмерни допълнения: Бертрам Шулер. Колекция на музей „Либигхаус“, Франкфурт, LGLHZ04, постоянно предоставена от LMU Мюнхен

Фиг. 7. Дигитална възстановка на полихромия. Мраморен фриз на здравоносните божества. РАМ – Пловдив, инв. № 1021

Фиг. 8. Дигитална възстановка на полихромия. Оброчна мраморна плоча на Тракийския конник, III век. РАМ – Пловдив, инв. № 986

ОБРАЗЪТ НА БУДИТЕЛИТЕ РЕВОЛЮЦИОНЕРИ (80-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК – 40-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК): РАЙНА КНЯГИНЯ

Жоржета Назърска
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *В статията се изследват средствата, чрез които образът на Райна Княгиня е включен в националната колективна памет през 80-те години на XIX век, – 40-те години на XX век. За целта се проучват предимно символните „места на памет“ за нея. Статията се базира на подхода на социалната история и е написана въз основа на разнообразни публикувани и непубликувани източници.*
Ключови думи: *Райна Княгиня; Априлско въстание; национална памет; места на памет; юбилеи*

ВЪВЕДЕНИЕ

В статията се изследват средствата, чрез които образът на Райна Попгеоргиева Футекова-Дипчева (1856–1917) е включен в националната колективна памет през 80-те години на XIX век – 40-те години на XX век. За целта се проучват предимно символните „места на памет“ за нея. Статията се базира на подхода на социалната история и е написана въз основа на разнообразни публикувани и непубликувани източници.

Според френския социолог Пиер Нора колективната памет може да бъде измерена чрез т.нар. места на памет, типологизирани от него като символни (честванията, годишнини, възпоминания, юбилеи, наименования на обекти), мемориални (паметници, паметни плочи, надгробия), функционални (автобиографии, мемоаристика, публикации, енциклопедии, биографични речници) и топографски (библиотеки, архиви, музеи, галерии) (Nora, 1998; 2004, pp. 27, 44–45). Понастоящем подобни изследвания съществуват за по-главните фигури в българската културна памет, включително за Левски, Ботев, Стамболов и Баба Тонка (Daskalov, 2002; Todorova, 2009; Peleva, 1998; Zhenite, 2013; Dechev, 2022; Alexieva, 2025). Подобно цялостно проучване не е направено за Райна Княгиня, макар редица публикации да засягат отделни „места на памет“, свързани с нейната личност (Paskaleva, Patarchanova, 1976; Boneva, 2002; Patova, 2001; Zografova, 2021; Kirova, 2025).

ОБРАЗЪТ НА РАЙНА КНЯГИНЯ ВЪВ ВЪЗПОМИНАНИЯТА И ЮБИЛЕИТЕ (1879 – 1950)

От Освобождението до края на 40-те години на XX век тече процес на постепенно включване на образа на Райна Княгиня в колективната памет. Създаването на символни „места на памет“ за нея, т.е. устройването честванията, годишнини, възпоминания и юбилеи и наименуването на обекти (природни места, улици, институции и др.), е дело на разнообразни институции. Най-дейни сред

тях са НПО: поборническо-опълченските и локалните дружества (землячески и възпоминателни) са първи, следвани от т.нар. родолюбиви и паравоенни организации, както и женските формации. През 20-те–30-те години се включват частни културни институции (издателства, киносалони и др.) и държавата чрез своите министерства на войната (МВ), на вътрешните работи и народното здраве (МВРНЗ) и на народното просвещение (МНП), и чрез Дирекцията на обществената обнова (ДОО).

Първите стъпки за изграждане на „идеалния" образ на Райна Попгеоргиева като видна фигура в Българското възраждане прави Поборническо-опълченското дружество (ПОД), чиято основателка е. Наред с посредничеството пред властите за осигуряване на пенсии на поборниците Pachkova, 1988)[1], то организира първите чествания на Априлското въстание и Освобождението. Възпоминанията за загиналите революционери и мирните жертви постепенно еволюират в исторически реконструкции, където ветераните се дегизират и фотографират с оръжие и униформи, зрелищно и публично разиграват отделни епизоди от въстанието и посещават важни места. Още през 1886 г. дружеството изработва пощенски карти на заслужилите национални герои. Сред тях е и образът на Райна Футекова, заснета пред трикольор, с револвер и сабя и наречена „известната геройка" (фиг. 1). През 1901 г., когато поборниците отбелязват 25-годишния юбилей от Априлското въстание, тя се съгласява да направи три реплики на знамето на Панагюрския комитет, и се снима отново въоръжена пред него (фиг. 2).

Фиг. 1, 2. Пощенски карти на Райна Попгергиева, 1886 и 1901 г. (Източници: БИА – НБКМ; личен архив на автора)

През същата година знаменоската участва в тържеството, организирано в Панагюрище съвместно от ПОД, Панагюрското благотворително дружество „Оборище" (осн. 1884 г., ПБД) и Комитета „20.04.1876" (осн. 1900 г.)[2] . Там

специално се снима под триумфалната арка с оцелелите поборници. Фотографията отново е превърната в пощенска карта, носеща приходи на организацията, но разпространяваща широко образа на деятелката и внушаваща нейната значимост (фиг. 3).

Фиг. 3. Пощенска карта от честване на 25 години от Априлското въстание, 1901 г. (Източник: личен архив на автора)

Попгеоргиева не пропуска и 30-годишнината от Освобождението през август 1909 г., когато присъства на освещаване на опълченския паметник в Русе, построен със средствата на ПОД. Там тя гостува по покана на местните ветерани и специално на Петрана и Никола Обретенови. В местната преса е описана като жена, „взела живо участие във въстанията", вдъхнала „любов и кураж та въстаналия роб за свобода" (Roshkeva, 2023).

Поборническите дружества имат продължител в лицето на македоно-одринските опълченски дружества, разполагащи с разклонена мрежа. През 20-те–30-те години те финансират заснемането на документални филми с акцент върху Възраждането и Освобождението. Кирил Петров – панагюрец, собственик на пловдивското кино „Екзелсиор" и вероятно член на Д-во „Оборище", заснема заедно с оператора М. Балкански филм за Априлското въстание, в който основните дейци са портретирани, а биографиите им се представят с титри. Сред тях е и Райна Княгиня. Лентата е показана на две възпоминателни утра на местното македоно-одринско опълченско дружество (1933, 1940) и на софийско събитие (юни1936 г.), посветено на 60 години от въстанието и Ботевата гибел (Kadzhilov, 2024).

На подобно събитие произнася реч синът на героинята ген. Ив. Дипчев, не само в качеството си на началник на канцеларията на МВ, но и като член на ПБД „Оборище" (Kadzhilov, 2024). То е основано през 1884 г. в София от преселници панагюрци, сред които е самата Райна Дипчева. Неслучайно още в началото на

XX век организацията разпространява табло, предназначено за средните училища, с нейния образ и надпис „героинята от Априлското въстание“ (фиг. 4).

Фиг. 4, 5. Табла с образа на Райна Княгиня, началото на XX век и 1935 г. (Източник: личен архив на автора)

Подобна инициатива е повторена от дружеството след три десетилетия, когато ген. Дипчев използва поста си в МВ, за да издаде от името на МНП и ДОО нови табла. На едното поборницата е в позата от снимката си от 1886 г., но с оригиналното знаме в ръка и с надслов „Райна Княгиня“ (фиг. 5). На другото портретът ѝ със същото име е поставен най-високо сред плеяда народни будители, наред с Бачо Киро, Стамболов, А. Кънчев, Г. Мамарчев и Поп Харитон (Zdravchev, 2025; cf. Yakimov, 2023). Като „Райна Княгиня“ героинята се споменава и в почти всички юбилейни листове, издавани от едноименното дружество (1933–1938) и Комитета „Бележити панагюрци и Панагюрско“ (1937) (Oboriste, 1937, 1938; Aprilska, 1938)[3]. Така псевдонимът, с който я зоват съвременниците ѝ, постепенно замества дотогава употребяваните фамилии (моминска Футекова и съпружеска Дипчева) и се налага в колективната памет.

Ключов период за утвърждаване образа на Райна Княгиня в националната памет са 20-те–30-те години, когато в страната расте популярността на т.нар. родолюбиви организации (всъщност крайнодесни формации, повлияни от фашистката и националсоциалистическата идеология), като Български народен съюз „Кубрат“, Всебългарски съюз „Отец Паисий“, Съюз на бойците, Съюз на българските фашисти, Ратници за напредъка на българщината и др. Повечето от тях са продукт на следвоенната криза, която те предлагат да бъде преодоляна чрез семпли, но обществено привлекателни лозунги: силна авторитарна, безпартийна и монаршеска власт; изключване от нацията на вътрешните „врагове“ (етнорелигиозни малцинства и чужденци); външнополитически реваншизъм; консервативни ценности. Част от тези формации са доминирани от бивши военни (Poppetrov, 1999, 2008; Georgieva, 2002; Altankov, 2004).

Ген. Иван Дипчев е професионален офицер, възпитаник на Военното училище и командвал пехотни подразделения. Подобно на майка си той е деен общественик – член на ръководството на ПОД „Оборище“, на промонархическото крило на Военния съюз (ВС) и на Съюза „Българска родна защита“ (СБРЗ) – националистическа организация, основана от о.з. офицери през 1924 г. и лансираща идеи за безпартийно управление, силна водаческа власт и елиминиране на либерали, комунисти, масони, атеисти, чужденци и малцинства като национална „опасност“. Тя призовава за връщане към идеалите на Възраждането и прослава на неговите герои (Georgieva, 2002, pp. 148–252; Altankov, 2004, pp. 111–117). Като началник на канцеларията на МВ (1934–1936) и деец на ВС, генералът пропагандира примера на Райна Княгиня, разпространявайки таблото с нейния лик и това на народните будители в държавните училища, и инициира през 1936 г. честване на годишнините от нейното рождение и Априлското въстание.

През 1935 г. ген. Дипчев се свързва чрез СБРЗ с нейната „дъщерна“ организация Българския женски съюз „Любов към Родината“ (БЖСЛР) (Daskalova, 2012; Nazarska, 2025a). Основана през 1926–1927 г. от близки на военни, тя пренася идеологията на съюза в семейните отношения, въздигайки в култ „Родината, Вярата и Домашното огнище“ и призовавайки съвременничките към „национално и религиозно възраждане“, да „продължават делото на българите от предосвободенската епоха“, да „присадят“ „ония добродетели, … които красяха българките“, и да подражават на „заслужилите героини“ (Dejnost, 1942). БЖСЛР описва дейците на Възраждането като „големи характери, цялостни люде, устойчиви борци“, носители на „прастари традиционни добродетели“ (Mutafova, 1942a, b) и съвсем естествено приема да организира индивидуален юбилей на Райна Княгиня.

Подкрепа на начинанието оказва Съюзът на българските писателки (осн. 1931 г., СБП), в който влизат членки на БЖСЛР и близки на видни революционери. Със съвместни усилия двете организации не само почитат фигурата на „известната патриотка“[4], но я утвърждават в публичното пространство наред с (и дори в противовес на) Баба Тонка. През 1935 г. Теодора Пейкова – потомка на копривщенски род, пострадал през Априлското въстание, съпруга на бивш офицер и управител на Военноиздателския армейски фонд, собственичка и главна редакторка на сп. „Икономия и домакинство“, превежда от руски „Автобиографията“ на Райна Княгиня и я разпространява в огромен тираж като притурка на своето списание (Ikonomia, 1935; Nazarska, 2025a). Членките на СБП Христина Стоянова, Мара Кинкел и Наталия Футекова публикуват стихове и статии, а участничките в БЖСЛР Ф. Попова-Мутафова и Л. Шокова-Войводова ѝ посвещават свои речи и публикации (Futekova, 1938; Kinkel, 1938; Mutafova, 1942a, b; Vojvodova-Shokova, 1942)[5]. Писателката включва разказ за знаменоската в сборника си „Велики сенки“ (Popova-Mutafova, 1935). В тях окончателно се утвърждава названието „Райна Княгиня“, наричана „апостолка“ и сравнявана с известни революционерки (Баба Тонка, Сирма и Бояна

войвода, Мара Бунева), но най-вече сочена за национална героиня по аналогия с Жана д'Арк (нейният прякор „Орлеанската дева" е трансформиран специално в „Панагюрската дева"). Кулминация на честването е панихидата до паметника на Попгеоргиева на Централните софийски гробища (май 1936 г.), посетена от много граждани и нейни почитатели.

Окончателното включване на Райна Княгиня в пантеона на национално значимите личности става с участието на държавата. За това особено много допринасят юбилейните чествания, устроени в междувоенния период.

През 1926 г. специалното отбелязване на 50 години от Априлското въстание (1926) е съсредоточено в Копривщица. Въпреки желанието на местния Комитет „20.04.1876", в Панагюрище са направени само инсценировка с черешово топче и поклонение в местността Оборище (Ilustrovana, 1926). Едва през 1929 г., когато се празнуват 50 години от въстанието и Освобождението и 10 века от цар-Симеоновата епоха, Панагюрище става домакин на тридневни тържества. В присъствието на много гости са отслужени панихида и молебен, произнесени са речи, посещават се поборническите къщи и важни местности, освещава се оборищенския паметник. Шествието преминава и по ул. „Райна Княгиня". Вечерта ликовете на заслужилите дейци (включително на Р. Попгеоргиева) са прожектирани пред паметника музей в центъра на града (Panagurski, 1929b)[6]. Тази традиция е продължена и през 30-те години, когато вече станалото традиционно отбелязване деня на въстанието е подпомогнато и от ДОО. През 1935 г. пряко участие в него взема и ген. Ив. Дипчев (Zora, 1935).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Направеното проучване показва, че в периода от Освобождението до средата на XX век образът на Райна Княгиня трайно се включва в националната кулурна памет. Механизмите за това действат „от долу нагоре", като най-ангажирани са редица НПО и местната власт. Едва през 30-те години започва обратният процес, „от горе надолу", дирижиран от държавните културни политики и основно издържан в духа на национализма. В сравнение със своите мъртви и живи съратници Попгеоргиева заема късно мястото си в националния пантеон и се придвижва от „периферията" към неговия „център". Това е резултат от разнообразни причини: женския ѝ пол, подценяван въпреки заслугите ѝ; съдбата ѝ на оцеляла, а не загинала в борбата; съществуващите други фигури на революционерки.

Доминацията на символните „места на памет", свързани с чествания, юбилеи и наименования, над функционалните (мемоаристика, научнопопулярни книги и публицистика) и практическото отсъствие на топографски свидетелства очертават други значими характеристики на паметта за нея като историческа личност. Образът на Райна Княгиня е трансформиран според социокултурния контекст: докато в края на XIX век тя е сочена еднозначно за революционерка и уважавана поборница, през 30-те години вече е описвана като безспорна национална героиня и сравнявана с такива от други държави. Симптоматично е

обаче, че в никое десетилетие колективните възприятия не я свързват с няколко групи, към които Попгеоргиева безспорно принадлежи: жените с високо образование, с професия и с обществена активност.

БЕЛЕЖКИ

1. На Р. Дипчева Народното събрание отпуска голяма по размер пенсия от 1200 лв. За сравнение, тази на майката на Бенковски е 450 лв. (ДВ, 1896).

2. В управлението на ПБД „Оборище“ участват Ив. Белопитов, Ст. Костурков, Ив. Муховски, Г. Байрактаров, Ст. Мачев, Ив. Дипчев – син на Р. Попгеоргиева и председател през 1915 г., и др. Инициира построяване на паметник за загиналите от Търновската дружина (1925–1932), подпомага строежа на театралната сграда (1929) и издаването на в. „Оборище“ (ЦДА, ф. 264К, оп. 6, а.е. 143; Boteva, 2004; Gemidzhiev, 2009, pp. 463–468; Belopitov, 2014). Комитетът „20.04.1876“ си поставя за цел да построи паметник-музей-театър в памет на участниците във въстанието (Panagurski 1928, 1929).

3. Комитетът „Бележити панагюрци и Панагюрско“ (София, 1933) цели да съхрани спомена за „великите покойници, най-великите възпитатели на подрастващите поколения“, но не се занимава с Р. Попгеогриева, макар негов активен член да е брат ѝ З. Футеков (Boteva, 2019).

4. ЦДА, ф. 264К, оп. 5, а.е. 102, л. 69.

5. По същото време статии за Р. Попгеоргиева публикуват също в. „Женски глас“ (Ivanova, 1935; R-va, 1935) и „Зора“ (Nikolchev, 1935). За Райна Княгиня пише в спомените си Ц. Миладинова (1939). Други функционални „места на памет“ са повестта на Н. Станев (1936) и научнопопулярните очерци на П. Кепов (1933) и Н. Никитов (1936, 1942). В тях Райна княгиня е наричана „легендарна героиня от Средногорското въстание“, „героиня и мирна културна труженица“, оприличавана е на българската Жана д'Арк, нареждана е по значимост до Баба Тонка, Бенковски и Каблешков. През 1933 г. Райна Княгиня е включена в американски биографичен речник заедно с български учителки, революционерки, филантропки, деятелки на женските дружества и едни от първите работещи жени (Moscherosch Schmidt, 1933, p. 68).

6. Това „място на памет“ остава едно от най-неразработените до края на разглеждания период. Подобна е ситуацията с топографските „места на памет“. Родната къща на Р. Попгеогриева е била отворена за посещения, като гостите е посрещал брат ѝ Захари Футеков. През 1941 г. тя е обявена за народна старина, а едва през 1950 г. е превърната в къща музей по идея на НЧ „Виделина“ и Женското дружество. Това е първата къща музей на жена (преди тези на В. Пеева във Велинград – 1951 г., Баба Тонка в Русе – 1958 г., и А. Будевска в Добрич – 1978 г.), третата на революционер (след тези на Левски в Карлово – 1937 г., и Ботев в Калофер – 1944 г.) и шестата изобщо в страната (след изброените и тези на писателите Ив. Вазов в София, 1926 г., и в Сопот, 1935 г., и А. Константинов в Свищов – 1926 г.) (Zora, 1935; Mir, 1941).

REFERENCES

Aleksieva, A. (2025). *Hristo Botev: Ideologichesko modelirane na geroichniya obraz*. Kralitsa Mab. [Алексиева, А. (2025). *Христо Ботев: Идеологическо моделиране на героичния образ*. Кралица Маб.]

Altankov, N. (2004). *Narekoha gi fashisti*. Tangra-Tanakra. [Алтънков, Н. (2004). *Нарекоха ги фашисти*. Тангра-Танакра.]

Aprilska epopeya [April epic]. (1938, May). [Single sheet]. Sofia. [Априлска епопея. (1938, май). Ед. лист. София.]

Belopitov, I. (2014). *Prinosi kam istoriyata na Panagyurishte i Balgarskoto vazrazhdane*. Oborishte. [Белопитов, Ив. (2014). *Приноси към историята на Панагюрище и Българското възраждане*. Оборище.]

Boneva, V. (2002). Rayna, balgarska knyaginya. *Istorichesko badeshte, 1–2*, 10–19. [Бонева, В. (2002). Райна, българска княгиня. *Историческо бъдеще, 1–2*, 10–19.]

Boteva, I. (2004, July 1). 120 godini Panagyursko blagotvoritelno druzhestvo v Sofia. *Oborishte (Panagyurishte), 28*. [Ботева, И. (2004, 1 юли). 120 години Панагюрско благотворително дружество в София. *Оборище (Панагюрище), 28*.]

Boteva, I. (2019). Komitetat "Belezhiti panagyurtsi i Panagyursko": Pametnikat na M. Drinov – parva i povelitelna zadacha. *Istoricheski pregled, 3*, 97–107. [Ботева, И. (2019). Комитетът „Бележити панагюрци и Панагюрско": Паметникът на М. Дринов – първа и повелителна задача. *Исторически преглед, 3*, 97–107.]

Danchov, N., Danchov, I. (Eds.). (1936). *Balgarska entsiklopedia* (Vols. 1–2). St. Atanasov. [Данчов, Н., Данчов, И. (съст.). (1936). *Българска енциклопедия* (Т. 1–2). Ст. Атанасов.]

Darzhaven arhiv – Sofia. (n.d.). *Fond 1K, inventory 1, archival unit 58*. [ДА-София, ф. 1К, оп. 1, а.е. 58.]

Darzhaven vestnik. (1896, November 6). No. 245. [Държавен вестник. (1896, 6 ноември). № 245.]

Daskalov, R. (2002). *Kak se misli Balgarskoto vazrazhdane*. LIK. [Даскалов, Р. (2002). *Как се мисли Българското възраждане*. ЛИК.]

Daskalova, K. (2012). *Zheni, pol i modernizatsiya v Balgariya, 1878–1944*. Universitetsko izdatelstvo. [Даскалова, Кр. (2012). *Жени, пол и модернизация в България, 1878–1944*. УИ.]

Dechev, S. (2022). *Stambolov sled Stambolov: Istoriya, politika i pamet (1895–2020)*. Prosveta. [Дечев, Ст. (2022). *Стамболов след Стамболов: История, политика и памет (1895–2020)*. Просвета.]

Deynost na BZHS "Lyubov kam rodinata". (1942, June 27). *Lyubov kam rodinata, 1*. [Дейност на БЖС „Любов към родината". (1942, 27 юни). *Любов към родината, 1*.]

Elenkov, I. (1998). *Rodno i dyasno*. LIK. [Еленков, Ив. (1998). *Родно и дясно*. ЛИК.]

Futekova, N. (1938, May 3). Uchastieto na zhenata v Aprilskoto vastanie. *Oborishte*. [Футекова, Н. (1938, 3 май). Участието на жената в Априлското въстание. *Оборище* [ед. лист].]

Gemidzhiev, G. (2009). *Istoriya na Panagyurishte, 1878–1944*. Bogianna. [Гемиджиев, Г. (2009). *История на Панагюрище, 1878–1944*. Богианна.]
Ikonomiya i domakinstvo. (1935). No. 5, supplement. [Икономия и домакинство. (1935). № 5, приложение.]
Ilyustrovana sedmitsa. (1926, April; 1926, May 9). Nos. 176–177. [Илюстрована седмица. (1926, април; 1926, 9 май). № 176–177.]
Ivanova, D. (1935, May 15). Balgarkata – geroinya i mirna kulturna truzhenitsa. *Zhenski glas, 15–16*. [Иванова, Д. (1935, 15 май). Българката – героиня и мирна културна труженица. *Женски глас, 15–16*.]
Kardzhilov, P. (2024, April 19). *Aprilskata epopeya na film*. Portal Kultura. https://kultura.bg/web [Кърджилов, П. (2024, 19 април). *Априлската епопея на филм*. Портал Култура. https://kultura.bg/web]
Kirova, M. (2025, April 7). *Rayna – knyaginya (i) na balgarskata literatura*. Portal Kultura. https://kultura.bg/web [Кирова, М. (2025, 7 април). *Райна – княгиня (и) на българската литература*. Портал Култура. https://kultura.bg/web]
Mir. (1941, December). No. 12998. [Мир. (1941, декември). № 12998.]
Moscherosch Schmidt, M. (1933). *400 outstanding women of the world and costumology of their time*. Minna M. Schmidt.
Mutafova, F. (1942a, June 27). Nashite zadachi. *Lyubov kam rodinata, 1*. [Мутафова, Ф. (1942а, 27 юни). Нашите задачи. *Любов към родината, 1*.]
Mutafova, F. (1942b, June 27). Rech na vecherya pred IX kongres. *Lyubov kam rodinata, 1*. [Мутафова, Ф. (1942б, 27 юни). Реч на вечеря пред IX конгрес. *Любов към родината, 1*.]
Nazarska, Zh. (2025a). "Raboti samo za rodinata": Balgarskiyat zhenski sayuz "Lyubov kam Rodinata" (1926–1952). *Balkani, 14*, 97–109. [Назърска, Ж. (2025а). „Работи само за родината": Българският женски съюз „Любов към Родината" (1926–1952). *Балкани, 14*, 97–109.]
Nazarska, Zh. (2025b). Sotsialna promyana i kulturna traditsiya: Izdatelstvo "Ikonomiya i domakinstvo" na Teodora i Stefan Peykovi (1921–1940). In N. Tomova (Ed.), *Kulinarniyat kod na balgarina* (pp. 26–73). Za bukvite – O pismeneh. [Назърска, Ж. (2025б). Социална промяна и културна традиция: Издателство „Икономия и домакинство" на Теодора и Стефан Пейкови (1921–1940). В Н. Томова (съст.), *Кулинарният код на българина* (с. 26–73). За буквите – О писменехъ.]
Nikolchev, P. (1935, May). Edna legendarna geroinya ot Srednogorskoto vastanie Rayna Knyaginya (po razkazi na savremennitsite i). *Zora, 4755*. [Николчев, П. (1935, май). Една легендарна героиня от Средногорското въстание Райна Княгиня (по разкази на съвременниците ѝ). *Зора, 4755*.]
Nora, P. (Ed.). (1998). *Realms of memory: Rethinking the French past*. University of Chicago Press.
Nora, P. (Ed.). (2004). *Mesta na pamet* (Vol. 1). DNC. [Нора, П. (съст.). (2004). *Места на памет* (Т. 1). ДНЧО.]
Oborishte. (1937, June 28). No. 1. [Оборище. (1937, 28 юни). № 1.]

Oborishte. (1938, May 3). [Оборище. (1938, 3 май). Ед. лист.]
Pachkova, P. (1988). *Ideynoto razvitie na pobornitsite sled Osvobozhdenieto: Sotsiologichesko-istorichesko izsledvane*. NI. [Пачкова, П. (1988). *Идейното развитие на поборниците след Освобождението: Социологическо-историческо изследване*. НИ.]
Panagyurski glas. (1928a, May 3). No. 53. [Панагюрски глас. (1928а, 3 май). № 53.]
Panagyurski glas. (1928b, December 18). No. 85. [Панагюрски глас. (1928б, 18 декември). № 85.]
Panagyurski glas. (1929a, March 27). No. 99. [Панагюрски глас. (1929а, 27 март). № 99.]
Panagyurski glas. (1929b, April 24). No. 103. [Панагюрски глас. (1929б, 24 април). № 103.]
Paskaleva, V., Patarchanova, R. (Eds.). (1976). *Rayna knyaginya (Rayna Popgeorgieva Futekova): Avtobiografiya, dokumenti i materiali*. NI. [Паскалева, В., Патърчанова, Р. (съст.). (1976). *Райна княгиня (Райна Попгеоргиева Футекова): Автобиография, документи и материали*. НИ.]
Patova, N. (2001). Tya, Knyaginyata. In *Tya na Balkanite* (pp. 203–214). YZU. [Пътова, Н. (2001). Тя, Княгинята. В *Тя на Балканите* (с. 203–214). ЮЗУ.]
Peleva, I. (1998). *Botev: Tyaloto na natsionalizma*. Kralitsa Mab. [Пелева, И. (1998). *Ботев: Тялото на национализма*. Кралица Маб.]
Popova-Mutafova, F. (1935). *Veliki senki*. [Попова-Мутафова, Ф. (1935). *Велики сенки*.]
Poppetrov, N. (1999). Opiti za dirizhirane na kulturata v Balgariya, 1934–1944. In *Moderna Balgariya* (pp. 182–201). [Поппетров, Н. (1999). Опити за дирижиране на културата в България, 1934–1944. В *Модерна България* (с. 182–201).]
Poppetrov, N. (2008). *Fashizmat v Balgariya: Razvitie i proyavi*. Kama. [Поппетров, Н. (2008). *Фашизмът в България: Развитие и прояви*. Кама.]
Poppetrov, N. (Ed.). (2009). *Sotsialno nalyavo, natsionalizmat – napred*. Gutenberg. [Поппетров, Н. (съст.). (2009). *Социално наляво, национализмът – напред*. Гутенберг.]
Roshkeva, R. (2023, October 23). Malko poznata snimka razkazva za gostuvane na Rayna Knyaginya v Ruse. *Utro (Ruse)*. https://utroruse.com/article/976064/ [Рошкева, Р. (2023, 23 октомври). Малко позната снимка разказва за гостуване на Райна Княгиня в Русе. *Утро (Русе)*. https://utroruse.com/article/976064/]
R-va, M. (1936, February 1). Edno ot nay-starite zhenski druzhestva. *Zhenski glas, 8–9*. [Р-ва, М. (1936, 1 февруари). Едно от най-старите женски дружества. *Женски глас, 8–9*.]
Todorova, M. (2009). *Zhiviyat arhiv na Vasil Levski i sazdavaneto na edin natsionalen geroy*. Paradigma. [Тодорова, М. (2009). *Живият архив на Васил Левски и създаването на един национален герой*. Парадигма.]
Valchev, G. (2010). *Zahariy Stoyanov i simvolniyat kapital na Balgarskoto vazrazhdane*. Universitetsko izdatelstvo. [Вълчев, Г. (2010). *Захарий Стоянов и символният*

капитал на Българското възраждане. УИ.]
Velichkova, G. (2002). *Propaganda na fashizma v Balgariya, 1922–1934*. Tilia. [Величкова, Г. (2002). *Пропаганда на фашизма в България, 1922–1934*. Тилиа.]
Voyvodova-Shokova, L. (1942, June 27). Geroizmat na balgarkata. *Lyubov kam rodinata, 1*. [Войводова-Шокова, Л. (1942, 27 юни). Героизмът на българката. *Любов към родината, 1*.]
Yakimov, G. (2023). *Balgarskoto obrazovanie (1934–1939): Reformi, natsionalizam, darzhavno-grazhdansko vazpitanie*. Universitetsko izdatelstvo. [Якимов, Г. (2023). *Българското образование (1934–1939): Реформи, национализъм, държавно-гражданско възпитание*. УИ.]
Zdravchev, Z. (2025). *Znay svoya rod i badi*. Artgraf. [Здравчев, З. (2025). *Знай своя род и бъди*. Артграф.]
Zhenite v modernostta: Po povod 200 g. ot rozhdenieto na Baba Tonka Obretenov. (2013). *Izvestiya na RIM – Ruse, 17*. [Жените в модерността: По повод 200 г. от рождението на Баба Тонка Обретенов. (2013). *Изв. РИМ – Русе, 17*.]
Zhenski glas. (1935, May 15). Nos. 15–16. [Женски глас. (1935, 15 май). № 15–16.]
Zhenski glas. (1936, February 1). Nos. 8–9. [Женски глас. (1936, 1 февруари). № 8–9.]
Zografova, K. (2021). Panagyurskata knyaginya. In *Belezhiti zheni na/za Balgariya* (pp. 94–106). Faber. [Зографова, К. (2021). Панагюрската княгиня. В *Бележити жени на/за България* (с. 94–106). Фабер.]
Zora. (1935, May 2). No. 4753. [Зора. (1935, 2 май). № 4753.]

THE IMAGE OF ENLIGHTENERS AND REVOLUTIONARIES (1880s – 1940s): RAYNA KNYAGINYA

Abstract: *The article examines the means by which the image of Rayna Knyaginya was included in the national collective memory in the period of the 1880s- the 1940s of the 20th century. For this purpose, the symbolic "places of memory" for her are mainly studied, and where necessary they are compared with the memorial and functional ones. The article is based on the approach of social history and is written on the basis of various published and unpublished sources.*
Keywords: *Rayna Knyaginya; April Uprising; national memory; places of memory; anniversaries*

Prof. Georgeta Nazarska, PhD
ORCID https://orcid.org/0000-0002-6448-3692
WoS AAI-9342-2020
SCOPUS ID 24344794500
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: g.nazarska@unibit.bg

ДОКУМЕНТАЛНИ СВИДЕТЕЛСТВА ЗА РАЗВИТИЕТО НА ВОЕННАТА КАРИЕРА НА ПОЛКОВНИК ПЕТЪР ДЪРВИНГОВ ДО КРАЯ НА МЕЖДУСЪЮЗНИЧЕСКАТА ВОЙНА (1892–1913)

Мила Кръстева
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Настоящата статия се базира на оригинални документи, комплектувани в личния архивен фонд на полковник Петър Дървингов (1875–1953). В хронологична последователност са представени ключови етапи от формирането му като патриот, революционер и военен. Поставен е акцент върху изграждането на личността на Дървингов, развитието му във Военното училище в София, революционната дейност, която осъществява по време на Горноджумайското (1902) и Илинденско-Преображенското въстание (1903), повишаването на квалификацията му във Висшата военно-кавалерийска школа в Торино, активното участие в Балканската и Междусъюзническата война (1912–1913).*

Обект на проучването са документите, свързани с военната кариера на Петър Дървингов до 1913 г.

Предмет на изследването са заслугите на Дървингов за развитието на военното дело в България.

Целта на настоящата статия е да проследи детайли от професионалния път на полковник Дървингов в контекста на войните за национално освобождение и обединение от 1912–1913 г.

Периодът на Балканската и Междусъюзническата война е особено сантиментален за Петър Дървингов. От една страна, това са първите войни, в които взема пряко участие, а от друга страна, те носят допълнително разочарование за Македония. През целия си живот той не може да превъзмогне тежките последствия на двете неуспешни войни. Въпреки всичко до края на живота си полковник Дървингов остава отдаден на идеята за обединение на всички българи.

Ключови думи: *Петър Дървингов; архивни документи; Междусъюзническа война*

ВЪВЕДЕНИЕ

В Научния архив на Българската академия на науките (НА-БАН) се съхраняват множество лични документални фондове, които представят в детайли живота и заслугите на някои от най-изявените български интелектуалци, общественици и патриоти.

В настоящата статия е представена една част от архивен фонд 73К – Петър Дървингов. Фондът се отличава със значителен обем, видово разнообразие на комплектуваните документи, висока познавателна стойност. Архивните специалисти оценяват важността на запазените документи още преди седем десетилетия. Научният архив успява да откупи документалното наследство на Дървингов от неговата племенница. То е обособено в 2949 архивни единици, състоящи се от над 29 000 листа. Въпреки че масивът е обработен сравнително

бързо и навлиза в научна употреба във втората половина на 50-те години на XX век, и днес изследователите откриват поле за научна работа върху многоаспектната дейност на офицера, революционера, общественика, военния историк и член-кореспондента на Българската академия на науките Петър Дървингов.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Настоящата статия насочва вниманието на читателите конкретно към развитието на военната кариера на полковник Дървингов до края на Междусъюзническата война.

Логично, обект на проучването са документалните свидетелства, свързани с военната кариера на Петър Дървингов до 1913 г.

Предмет на изследването са заслугите на Дървингов за развитието на военното дело в България.

Целта на настоящата статия е да проследи детайли от професионалния път на полковник Дървингов в контекста на войните за национално освобождение и обединение от 1912–1913 г.

От поставената цел произтичат следните изследователски задачи:

1. Проучване на документални източници, свързани с личността на Петър Дървингов;

2. Систематизиране на издирените сведения;

3. Анализ, оценка и обобщение на получената информация;

4. Формулиране на изводи, въз основа на които да се допълни съществуващата историческа теза.

Методологията на изследването се основава на интердисциплинарен подход. Той включва създаване на исторически разказ за развитието на Петър Дървингов като един от изявените военни стратези на България, съдържателен анализ на архивни документи, систематизиране на публикувани информационни източници, синтез на получената информация.

РЕЗУЛТАТИ

Петър Георгиев Дървингов е роден на 23 май 1875 г. в занаятчийско семейство от град Кукуш, Егейска Македония (днес в пределите на Република Гърция) (Minchev et Eldarov, 2020).

Градът се отличава с добре развито земеделие и занаятчийство. От началото на XIX век се налага като авторитетно образователно средище. Открити са няколко български начални училища, предназначени за нуждите както на градското население, така и за децата от близките села.

В разглеждания период Кукуш е населен предимно от по-образовани, заможни и свободолюбиви българи. Тези качества на местото население намират изява в борбата за независима Българска църква.

Руско-турската война от 1877–1878 г. не е освободителна за българите в Македония. Дълбоко разочаровани, те продължават да живеят при тежки условия под властта на султан Абдул Хамид II. Може да се предположи, че това

обстоятелство дава отражение върху формирането на личността на Дървингов още в най-ранна детска възраст. Той не е изолиран от процесите в местната общност. Решителността и борбения дух на кукушкото население са пословични. Сред изявените личности, родени и възпитани в патриотични ценности в Кукуш, личат имената на революционерите Гоце Делчев, Тома Измирлиев, Димитър Влахов, поета Христо Смирненски, политика Константин Станишев (Stoycheva, 2018).

В описаната реалност Петър Дървингов получава своето начално образование в родния град. Поради своите задълбочени интереси и високи образователни резултати е изпратен в Солунската българска мъжка гимназия „Св. св. Кирил и Методий".

След като завършва средното си образование, Петър Дървингов постъпва във Военното училище в София. Той е част от първия випуск, настанен в специално проектирана съвременна сграда в югоизточната част на столицата. В началото на 90-те години на XIX век командването на училището се упражнява от княз Фердинанд I. Този факт говори недвусмислено за спокойствието в юнкерските и офицерските среди (Ruhchev, 2012).

В тази благоприятна обстановка Дървингов бързо проявява личностните си качества. Той се отличава от останалите курсанти с високо образование, добри физически умения и завидна лична мотивация, продиктувана от стремежа за освобождение на родния край (Приложение 1)[1].

Придобитите отлични военни умения са документално засвидетелствани в патент, издаден на Петър Дървингов през януари 1896 г. от Военното училище[2]. През същата година той се дипломира и е произведен в чин „подпоручик" (Приложение 2)[3].

Впоследствие военната кариера на младия подпоручик се развива бързо и успешно. През 1900 г., само четири години след успешното завършване на Военното училище, той е произведен в чин „поручик". В личния архивен фонд на Дървингов е запазена фотография, направена специално по случая (Приложение 3)[4].

Благоприятното развитие на военната кариера на Петър Дървингов не повлиява на неговата силна отдаденост на идеята за освобождаване на Македония от османска власт. Той не е склонен да изчака промяна в нагласите на българските управляващи и да се съобрази с актуалното международно положение. Дървингов вижда възможност за осъществяване на мечтата си за свободна Македония в Горноджумайското (1902) и Илинденско-Преображенското въстание (1903).

Сред имената на ръководителите на четите, които вземат участие в Горноджумайското въстание, личи това на Петър Дървингов. Той е предпочетен заради познанията в областта на военното дело и практическите стратегически умения.

Горноджумайското въстание е организирано от Върховния македоно-одрински комитет (ВМОК) и представлява въоръжен бунт на българите от Се-

вероизточна Македония против османската власт. Целта на революционната организация е да предизвика масово въстание в цяла Македония. Рискът от подобно начинание не е оценен правилно. Акцията се провежда без съгласието на княз Фердинанд I, българското правителство и Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО). Също така трябва да се вземе предвид фактът, че не е осигурена подкрепата на международните дипломатически среди (Yanakiev, 1992).

Свелозар Елдъров обобщава изхода от Горноджумайското въстание като предопределен от *„прибързаността и несистемността на подготовката, липсата на предварително планиране, довела до хаотични и безразборни действия, недостатъчната мобилизация на човешките и материалните ресурси, нищожното въоръжение, слабата дисциплина“* (Eldarov, 2003).

След потушаването на въстанието на много места в Османската империя, революционните комитети са ликвидирани, а оръжието им е конфискувано от официалната власт. Прибързаната акция нанася силен удар върху действията на ВМОРО. Унищожени са бази и канали, през които преминават хора и оръжия, предназначени за вътрешността на Македония. Вътрешната организация се стреми да намали размаха на въстанието, и дори се стига до въоръжени стълкновения между четите на двете патриотични организации. Тези фактори водят до задълбочаване на кризата, разцепление в македонското освободително движение и ускоряване на подготвяното от ВМОРО Илинденско-Преображенското въстание.

Само няколко месеца по-късно, през лятото на 1903 г., Дървингов се включва и в Илинденско-Преображенското въстание. Той е избран за военен организатор на четите. Успоредно с това на него е поверено командването на Беласичкия отряд, съставен от четите на Дончо войвода, подпоручик Димитър Зографов и войводата Кочо Аврамов.

В личния архивен фонд на Петър Дървингов се пази дневникът, който той води в този период. Спомените, които пише през октомври 1903 г. за изявени четници, са отпечатани в края на 30-те години на XX век във вестниците „Вечерни новини“, „Отечество“ и „Бяло море” и в списание „Македония“[5].

Също така са съхранени бележки, които съдържат сведения за някои въстаници, организацията и военната им тактика в периода 1902–1904 г. Тези записки са озаглавени „Материали за войводи и действия на Македоно-Одринското революционното движение“[6].

Спомените на Дървингов затвърждават мнението, че Илинденско-Преображенското въстание бележи върхната точка в националноосвободителната борба на македонските и тракийските българи. Личните му свидетелства акцентират върху факта, че не е проведена масова подготовка на населението. Дървингов счита, че преждевременното избухване на въстанието в голяма степен предопределя неговото кърваво потушаване.

Трябва да се отчете, че към 1903 г. не съществува реална възможност за победен изход. Османската империя все още притежава значителни човешки, во-

енни и икономически ресурси. Тя не може да бъде сразена от една-единствена балканска държава, а още по-малко от населението на една географска област. Същевременно международното положение също не предполага благоприятен изход от въстанието. Великите сили все още не са готови да пристъпят към разрешаването на сложния Източен въпрос. Русия е заета в Далечния изток, където назрява въоръжен конфликт с Япония. Австро-Унгария, другата влиятелна империя с решаващ глас в Югоизточна Европа, все още не е завършила юридическото присъединяване на окупираните през 1878 г. Босна и Херцеговина. В този смисъл не може да допусне ново преразпределение на политическата карта на Балканския полуостров. От своя страна съседите на България много внимателно и ревниво следят настроенията на македонските и тракийските българи. Всички координирано отстояват своите национални интереси, обявяват се против кардинални реформи и на тази етап не желаят да сътрудничат за изтласкването на Османската империя.

След разгрома на Илинденско-Преображенското въстание Петър Дървингов търпи и лични последствия. Софийският мирови съдия го осъжда, защото се е завърнал в София без разрешение от властите[7]. Младият полковник успява да намери изход от неблагоприятната ситуация. През месец декември 1903 г. той разкрива бъдещите си професионални планове на революционера Константин Кондов (1874–1929), а няколко месеца по-късно постъпва във Висшата военно-кавалерийска школа в Торино, Италия (днес Торинска военна академия)[8].

В началото на XX век Школата в Торино се счита за едно от най-престижните европейски военни учебни заведения. Сред българските ѝ възпитаници се открояват имената на:

Никола Бакърджиев, Климент Бояджиев, Йордан Венедиков, Никола Жеков, Христо Калфов, Иван Колев, Калин Найденов, Стефан Нойков, Атанас Тодоров, Иван Фичев и др.

В периода 1904–1908 г. Петър Дървингов води бележник, в който описва модерните техники за сражение, усвоени по време на изпълнението на тактически задачи в Италианските Алпи[9]. Подробните му записки служат на българските специалисти по военно дело във войните за национално освобождение и обединение.

Отличното представяне на българския офицер в практическите учения е засвидетелствано от диплом, издаден от Италианското военно управление[10].

Междувременно Петър Дървингов успява да посети и Германия. След като успешно навлиза в италианските военни среди, в периода април – август 1906 г. той се установява в Мюнхен. Официално заявява, че желае да усъвършенства познанията си по немски език. В действителност обаче записките му от този период са фокусирани върху специфики на германското военно дело[11].

След като се завръща в Торино, Дървингов започва да пише активно статии и студии на италиански език. Те са посветени на сложната политическа обстановка в Югоизточна Европа. Авторът желае да запознае местното обществено мнение със справедливите териториални претенции на своя народ. Сред запа-

зените оригинални текстове, в архивния фонд на българския военен, най-голямо значение имат: „Военно-географическа студия на Черноморския бряг" от 12 март 1908 г.[12] и „България в своите отношения с Турция, Русия и Балканските държави и своето вътрешно развитие на недавношното обявление на своята независимост" от 1909 г.[13]. Необходимо е да се отбележи, че посочените две подробни студии са в тясна взаимовръзка, понеже са написани непосредствено преди и след обявяването на Независимостта на България от Османската империя.

Високите образователни резултати осигуряват на Дървингов възможност да произнесе реч на тържеството по случай дипломирането на 40-ия випуск на Висшата военно-кавалерийска школа[14]. В личния му архивен фонд е запазена дипломата, която получава от италианското Министерство на войната по случай успешното си завършване (Приложение 4)[15].

През 1910 г. полковник Петър Дървингов се завръща в България. Добрите му познания по чужди езици са използвани от висшето военно ръководство. В разглеждания период Дървингов събира актуални сведения и ги издава в „Седмичен бюлетин за изучаване на Турция и нейната армия".

На следващата година полковник Дървингов е назначен за преподавател във Военното училище в София. Успоредно с това е произведен в чин майор и е зачислен на служба в Разузнавателната секция към Генералния щаб.

По време на Балканската война (26 септември/9 октомври 1912 г. – 17/30 май 1913 г.) майор Петър Дървингов е назначен на поста началник-щаб на Македоно-одринското опълчение със Заповед № 5 от 25 септември 1912 г., издадена лично от началника на Щаба на армията – генерал-майор Иван Фичев. Сражава се основно в Тракия. В хода на войната застава начело и на Единадесетата пехотна македонска дивизия, като командир на полк.

От дистанция на времето Петър Дървингов споделя личната си гледна точка за събитията от 1912–1913 г. През 1934 г. той пише лекция на тема „Войната на балканските съюзници срещу Турция – 1912–1913 г." и върху петдесет и четири листа излага своите възгледи[16].

През 1941 г., в хода на Втората световна война, Дървингов още веднъж се връща към темата за Балканската война. Именно тогава той издава своята монография „Балканската война, както е била виждана, когато са се развивали самите събития. По осведомленията на Българската телеграфна агенция" (Darvingov, 1941).

В Научния архив – БАН се съхраняват оригиналните ръкописи на труда. Прави впечатление, че те надхвърлят 1600 архивни листа и са разпределени в три тома. През 1941 г. официално е публикуван единствено първият том. В него личат сериозни съкращения, предвид че ръкописът се състои от 1141 листа, а печатното издание съдържа едва 216 страници. Трябва да се отбележи, че в наши дни е установена липсата на 28 архивни листа, като е нарушена поредността от лист 568 до лист 611[17].

Втори том е написан през 1940 г., състои се от 393 архивни листа и третира

събитията от 17 септември 1912 до 24 януари 1913 г. По неблагоприятно стечение на обстоятелствата остава непубликуван[18]. Същата съдба има и третият том. Той е писан през 1942 г., състои се от 126 архивни листа и остава незавършен[19].

Може да се предположи, че вторият и третият том на труда на Дървингов умишлено не са допуснати до печат. По време на Втората световна война има много силна цензура. Специална комисия отпуска хартия единствено за одобрените произведения (Krasteva, 2022). В този контекст е правдоподобно да се заключи, че издаването на монографията на Дървингов е отложено, тъй като връща спомените за Първата националната катастрофа.

Достояние за по-голям читателски кръг са наблюденията му от Междусъюзническата война. Дървингов споделя мнението си за събитията от лятото на 1913 г. във вид на бележки. Тези текстове са озаглавени „История на Македоно-одринското опълчение", надхвърлят 660 страници и са официално публикувани през 1919 г.

Петър Дървингов оставя за поколенията и богат снимков архив на войните за национално освобождение и обединение. Той се състои от позиционни снимки на пехотни и артилерийски части, бойни походи, санитарни поделения, фронтови паради и молебени, авиационни и моторизирани части, моменти от провеждане на тактически учения, изграждане на окопи, прокарване на пътища и телефонни връзки, изгледи от селища и др. Запазени са групови и индивидуални портрети на командния състав на Българската армия в Балканската и Междусъюзническата война[20]. Фотографиите регистрират военното ежедневие не само на фронта, а и в тила – лагери, облекло и бит на българския войник[21].

ДИСКУСИЯ

Петър Дървингов е награждаван многократно заради активната си дейност по време на войните за национално освобождение и обединение. Част от отличията се съхраняват в неговия личен архивен фонд. На първо място трябва да се спомене свидетелството, издадено от Министерството на войната по случай награждаването му с възпоменателен медал за участие в Балканската и Междусъюзническата война (Приложение 5)[22].

Голям интерес представлява грамотата, издадена от турския султан, по повод награждаването на Петър Дървингов с медал за заслуги по време на войните от 1912–1913 г. (Приложение 6)[23].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Периодът на Балканската и Междусъюзническата война остава особено сантиментален за Дървингов. От една страна, това са първите активни военни действия, в които взема пряко участие, а от друга страна, те носят допълнително разочарование за Македония. През целия си живот той не може да превъзмогне тежките последствия на двете неуспешни войни. Свидетелство за това е лекцията на тема „Войната на балканските държави срещу България през 1913 г.",

която произнася през 1935 г. Оригиналът на текста се съхранява в личния фонд на военния деец и представлява подробен свидетелски разказ за Междусъюзническата война[24].

Българската военна реалност в следващите години не дава поводи за гордост и оптимизъм на Петър Дървингов. Въпреки всичко до края на живота си той остава отдаден на идеята за обединение на всички българи.

Благодарности: Настоящият доклад е резултат от научно проучване, проведено по проект „Изследване на институцията Архив в управленския модел на България е периода 1878–1912 г.“ № КП-06-М85/2 от 05.12.2024 г., финансиран от Фонд „Научни изследвания“ при Министерството на образованието и науката, въз основа на проведен Конкурс за фундаментални научни изследвания за млади учени и постдокторанти, с ръководител гл. ас. д-р Арсини Пламенов Колев.

БЕЛЕЖКИ

1. NA-BAN, f. 73K, op. 1, a.e. 2266, l. 9.
[НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е. 2266, л. 9.]
2. NA-BAN, f. 73K, op. 1, a.e. 2.
[НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е. 2.]
3. NA-BAN, f. 73K, op. 1, a.e. 3.
[НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е. 3.]
4. NA-BAN, f. 73K, op. 1, a.e. 2266, l. 24.
[НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е. 2266, л. 24.]
5. NA-BAN, f. 73K, op. 1, a.e. 2007.
[НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е.2007.]
6. NA-BAN, f. 73K, op. 1, a.e. 2006.
[НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е.2006.]
7. NA-BAN, f. 73K, op. 1, a.e. 6.
[НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е. 6.]
8. TsDA, f. 949K, op. 1, a.e. 11, l. 1-4.
[ЦДА, ф. 949К, оп. 1, а.е. 11, л. 1-4.]
9. NA-BAN, f. 73K, op. 1, a.e. 7.
[НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е. 7.]
10. NA-BAN, f. 73K, op. 1, a.e. 11.
[НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е. 11.]
11. NA-BAN, f. 73K, op. 1, a.e. 8.
[НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е. 8.]
12. NA-BAN, f. 73K, op. 1, a.e. 2014.
[НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е. 2014.]
13. NA-BAN, f. 73K, op. 1, a.e. 2015.
[НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е. 2015.]
14. NA-BAN, f. 73K, op. 1, a.e. 13.

[НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е. 13.]
15. NA-BAN, f. 73K, op. 1, a.e. 17.
[НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е. 17.]
16. NA-BAN, f. 73K, op. 1, a.e. 2026.
[НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е. 2026.]
17. NA-BAN, f. 73K, op. 1, a.e. 2038.
[НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е. 2038.]
18. NA-BAN, f. 73K, op. 1, a.e. 2039.
[НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е. 2039.]
19. NA-BAN, f. 73K, op. 1, a.e. 2040.
[НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е. 2040.]
20. NA-BAN, f. 73K, op. 1, a.e. 2682–2687; 2691; 2708; 2711; 2714; 2726; 2730–2732; 2738–2739.
[НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е. 2682–2687; 2691; 2708; 2711; 2714; 2726; 2730–2732; 2738–2739.]
21. NA-BAN, f. 73K, op. 1, a.e. 2776–2798.
[НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е. 2776–2798.]
22. NA-BAN, f. 73K, op. 1, a.e. 58, l. 1.
[НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е. 58, л. 1.]
23. NA-BAN, f. 73K, op. 1, a.e. 19.
[НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е. 19.]
24. NA-BAN, f. 73K, op. 1, a.e. 2030.
[НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е. 2030.]

REFERENCES

Darvingov, P. (1941) *Balkanskata voyna, kakto e bila vizhdana, kogato sa se razvivali samite sabitia. Po osvedomvleniyata na Balgarskata telegrafna agentsia.* [The Balkan War, as it was seen when the events themselves were unfolding. According to information from the Bulgarian Telegraph Agency]. Sofia, Pechatnitsa na voenno-izdatelski fond, 216 s. https://www.strumski.com/books/darvingov_-_balkanskata_voina.pdf (02.04.2026) [Дървингов, П. (1941) *Балканската война, както е била виждана, когато са се развивали самите събития. По осведомленията на Българската телеграфна агенция.* София, Печатница на военно-издателски фонд, 216 с. URL: https://www.strumski.com/books/darvingov_-_balkanskata_voina.pdf (02.04. 2026)]

Eldarov, S. (2003). *General Ivan Tsonchev. Biografia na dva zhivota*. [General Ivan Tsonchev. A biography of two lives]. Sofia, Voenno izdatelstvo, s. 113. [Елдъров, С. (2003). *Генерал Иван Цончев. Биография на два живота. София, Военно издателство*, с. 113.]

Krasteva, M. (2022). *Istoria na propagandata v Bulgaria ot Osvobozhdenieto do 1944 g. (History of Propaganda in Bulgaria from the Liberation to 1944)*. Sofia, Kolbis, 310 s. [Кръстева, М. (2022). *История на пропагандата в България от Освобождението до 1944 г.* София, Колбис, 310 с.]

Minchev, D., Eldarov, S. (2020). *Voennorevolyutsionnata deynost na Petar Darvingov (1898–1918)*. (The military revolutionary activities of Petar Durvingov (1898–1918)). Sofia, Voenno izdatelstvo, 202 s. [Минчев, Д. Елдъров, С. (2020). *Военнореволюционната дейност на Петър Дървингов (1898–1918)*. София, Военно издателство, 202 с.]

Ruhchev, N. (2012). *Voennoto uchilishte na Bulgaria: 1978–2002: istoricheski ocherk*. (*The Military School of Bulgaria: 1978–2002: a historical essay*). Sofia. Ministerstvo na otbranata, 560 s. [Рухчев, Н. (2012). *Военното училище на България: 1978–2002: исторически очерк*. София. Министерство на отбраната, 560 с.]

Stoycheva, S. (2018). Novi dokumenti za genealogiyata na nyakolko kukushki roda (Delchevi, Chopovi, Andonovi, Vlahovi, Izmirlievi i Stanishevi) [New documents on the genealogy of several cuckoo families (Delchev, Chopov, Andonov, Vlahov, Izmirliev and Stanishev)]. *Makedonski pregled*, XLI (1), 133–154. [Стойчева, С. (2018). Нови документи за генеалогията на няколко кукушки рода (Делчеви, Чопови, Андонови, Влахови, Измирлиеви и Станишеви)// *Македонски преглед: списание за наука, литература и културен живот*. год. XLI, бр. 1, с. 133–154.]

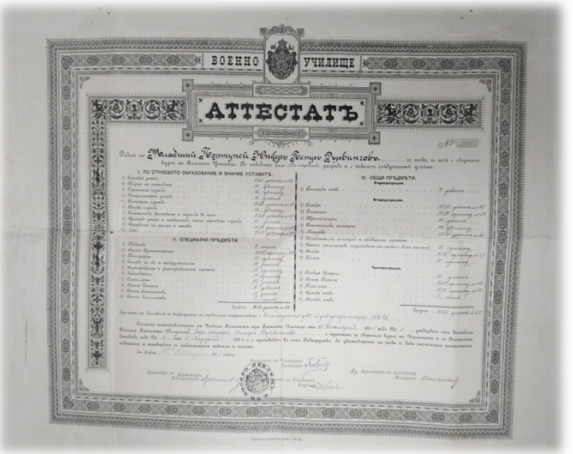
Yanakiev, N. (1992). *Makedonskite balgari-ofitseri v Gornodzhumayskoto vastanie* [The Macedonian Bulgarian officers in the Gorna-Dzhumaya Uprising]. *Makedonski pregled*, XV(4), 119–126. [Янакиев, Н. (1992). Македонските българи-офицери в Горноджумайското въстание. // *Македонски преглед*, год. XV, бр. 4, с. 119–126.]

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

Фотография на Петър Дървингов като курсант във Военното училище (1892 г.)
(НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е. 2266, л. 9)

ПРИЛОЖЕНИЕ 2

ВОЕННО УЧИЛИЩЕ

АТТЕСТАТЪ

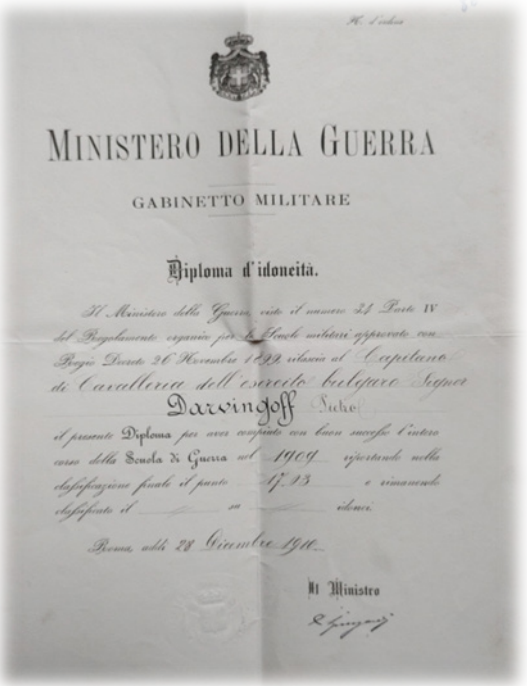
Атестат, издаден от Военното училище в София на Петър Дървингов по случай успешното му дипломиране и произвеждането му в чин „подпоручик“ (18 октомври 1896 г.) (НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е. 3)

ПРИЛОЖЕНИЕ 3

Петър Дървингов непосредствено след произвеждането му в чин поручик (юни 1900 г.) (НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е. 2266, л. 24)

ПРИЛОЖЕНИЕ 4

MINISTERO DELLA GUERRA

GABINETTO MILITARE

Diploma d'idoneità.

Il Ministero della Guerra, visto il numero 24 Parte IV del Regolamento organico per le Scuole militari approvato con Regio Decreto 26 Novembre 1899 rilascia al Capitano di Cavalleria dell'esercito bulgaro Signor Darvingoff Sacho il presente Diploma per aver compiuto con buon successo l'intero corso della Scuola di Guerra nel 1909 ajutante nella classificazione finale il punto 17.13 e rimanendo classificato il — su — idonei.

Roma, addì 28 Dicembre 1910

Il Ministro

Диплома на Петър Дървингов, издадена от италианското Министерство на войната по случай завършването му на Висшата военна-кавалерийска школа в Торино (28 декември 1910 г.)
(НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е. 17)

ПРИЛОЖЕНИЕ 5

ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ

МИНИСТЕРСТВО НА ВОЙНАТА

СВИДЕТЕЛСТВО

№ 1242

Петъръ Георгиевъ Дървинговъ

роденъ презъ 1875 г. въ Ямболъ окол. Ямболска

е билъ участникъ въ войната презъ 1912/13 год.

като Нaйдаринъ на длъжность

К.-къ щабъ въ Лейб. Дарителско опълчение

По знака на благодарността и за спомен на това участие

НЕГОВО ВЕЛИЧЕСТВО ЦАРЬТЪ

му дарява безплатно право за тази война на зелена

лента и има право на носене отъ същия

Издаденъ въ София окол. Софийска.

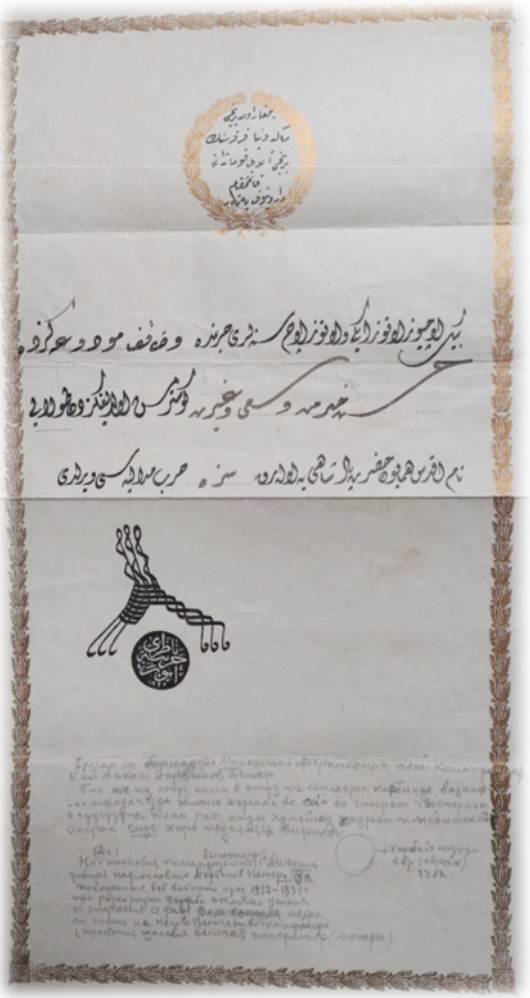
София, 1 ЮНИ 1937 г.

Генералъ-адюръ Министъръ на Войната

Началникъ на отдѣление за военни музеи, паметници и пр.

Свидетелство, издадено на Петър Дървингов от Министерството на войната по случай награждаването му с възпоменателен медал за участие в Балканската и Междусъюзническата война (1912–1913)
(НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е. 58, л. 1)

ПРИЛОЖЕНИЕ 6

Грамота, издадена от турския султан по повод награждаването на Петър Дървингов с медал за заслуги по време на Балканската и Междусъюзническата война (1912–1913)
(НА-БАН, ф. 73к, оп. 1, а.е. 19)

DOCUMENTARY EVIDENCE OF THE DEVELOPMENT OF THE MILITARY CAREER OF COLONEL PETAR DARVINGOV UNTIL THE END OF THE ALLIED WAR (1892–1913)

Abstract: *This article is based on original documents collected in the personal archive of Colonel Petar Durvingov (1875–1958). Key stages of his development as a patriot, revolutionary and soldier are presented in chronological order. Emphasis is placed on the formation of Durvingov's personality, his development at the Military School in Sofia, the revolutionary activity during the Gornodzhumay (1902) and Ilinden-Preobrazhenie Uprisings (1903), the improvement of his qualifications at the Higher Military Cavalry School in Turin, and his participation in the Balkan and Inter-Allied Wars (1912–1913).*
The object of the study are the documents related to the development of Petar Durvingov's military career.
The subject of the study is the merits of Durvingov for the development of military affairs in Bulgaria.
The aim of this article is to trace the details of Colonel Dervingov's professional career in the context of the wars of national liberation and unification of 1912–1913.
The period of the Balkan and Inter-Allied Wars is particularly sentimental for Petar Dervingov. On the one hand, these are the first wars in which he took a direct part, and on the other hand, they bring additional disappointment to Macedonia. He could not overcome the severe consequences of the two unsuccessful wars throughout his life. Despite everything, until the end of his life, Colonel Dervingov remained committed to the idea of unification of all Bulgarians.
Keywords: *Petar Darvingov; archival documents; new Bulgarian history*

Chief. Assist. Prof. Mila Krasteva, PhD
ORCID: 0000-0003-2366-8065
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: m.krasteva@unibit.bg

ДУХОВНОТО НАСЛЕДСТВО НА НОВОЗАВЕТНАТА МЪДРОСТ

Светла Шапкалова
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *В доклада се представя Христовата мъдрост като духовна ценност в Новозаветното наследство. Изследването е направено от позицията на теологията и науките за културното наследство. Теоретичната рамка е изградена върху коментар на Христовата мъдрост, изказана в Новия Завет.*
Научната идея е да се представи мъдростта в християнско догматично естество, като се посочат конкретни Новозаветни стихове. Методологията на изследването е свързана с проучването на мъдростта като нематериална културна ценност, която всеки сам съзнава и развива.
Важна задача е представяне на мъдростта в табличен вид. Тя се разглежда като нематериално културна ценност, изявена в догматичните християнски виждания. Изводите са направени на базата на изконните Новозаветни представи за мъдростта и настоящите житейски потребности, в контекста на религиозното наследство.
Ключови думи: *духовна ценост; Новозаветна мъдрост; религиозно наследство; съвременни представи; Христовото учение*

ВЪВЕДЕНИЕ

Мъдростта е нравствена категория, обект на изследователски интерес от различни изходни позиции. Най-често с нея занимават философската, теологичната, етичната и културологичната наука. Тук се разглежда като ценност с нематериална културно измерение, защото определя вечното познание на първите причини от битието. Най-популярно в научен план е категорията *мъдрост* да се свързва с философската мисъл. Според Платон[1] само хората могат да мъдруват, защото Бог има пълното познание, а животните са лишени от разум. Великият мислител свързва мъдростта с търпението и казва: *„В основата на всяка мъдрост е търпението“*. Неговият ученик Аристотел[2] твърди: *„Мъдростта е най-точната наука“*. В крилатата мисъл за мъдростта на Есхил[3], цитирана често и досега, се казва: *„Мъдър е този, който знае не много, а нужното“*.

Настоящият доклад не претендира за нова научна парадигма, но е опит за едно добре систематизирано представяне на мъдростта в интердисциплинарна посока от позицията на теологичното духовно познание, съвременната религиозната антропология и нематериалното културно наследство. Изследователската хипотеза се свързва с асимилирането на Христовата мъдрост като нравствена потребност, придобита чрез Новозаветно наследство. Тя се определя и като духовна добродетел, защото има способността да се изживява със сърцето, но в съчетание с разума. Всеки има свобода в избора си при оформянето на своя мироглед. Мъдростта е и средство за придобиване на духовна кротост. *„Който между вас е мъдър и изкусен, нека покаже чрез своето добро поведение делата си в кротост и мъдрост“ (Иак: 3:13)* (Bibliia, 1998, p. 1368).

Първа научна задача в изследването е обяснението за Божията мъдрост като непреходна ценност в духовното наследство. За християните Иисус е въплътената мъдрост. *„От Него сте и вие в Христа Иисуса, Който стана за нас премъдрост от Бога, и правда, и освещение, и изкупление“ (1 Кор. 1:30)* (Bibliia, 1998, p. 1407). В този стих ясно е съобщено, че самият Господ Иисус е част от премъдростта Божия, осъществена чрез изкупителното дело. Дискусията за мъдростта е свързана със земния живот, но е и път към Вечния. Приносен момент е систематизирането на Новозаветните цитати в табличен вид. Направен е и опит да се обясни важното значение на мъдростта, според учението на християнската църква *„А мъдростта, която иде отгоре, е първом чиста, после мирна, снизходителна, отстъпчива, пълна с милосърдие и с добри плодове, безпристрастна и нелицемерна“ (Иак: 3:17)* (Bibliia, 1998, p. 1368).

В съвремието се изказват множество мнения относно религиозната принадлежност и мнозина твърдят, че това е без значение, защото всички религии имат нравствени-етични учение. Християнската религия се различава в приемането на Иисус не само като духовен авторитет на ценности, но и като Спасител, защото: *„Никой не дохожда при Отца, освен чрез Мене“ (Иоан. 14:6)* (Bibliia, 1998, p. 1317). Той дава мъдрост, а с опознаването Му и възможност за Вечен живот, *„щото Бог на Господа нашего Иисуса Христа, Отец на славата, да ви даде дух на премъдрост и откровение, за да Го познаете“ (Еф. 1:17)* (Bibliia, 1998, p. 1439). Тук се набляга на връзката между автентичното Христово учение и правилната практика на мъдростта, приложена в християнския живот. Хората пренебрегват теоретичната постановка, в търсене на практическата религиозност, но за да се разбере Божията воля, трябва първо да се осъзнае дълбочинно Христовата мъдрост.

МЕТОДОЛОГИЯ

Видимо във взаимоотношенията с Бога и ближните се проявява и мъдростта. Тя има способността да променя мисленето на човека. Може да развива вярата му, която се изявява в реалния живот с практическата култова религиозност. Използваните методологични инструменти са: намирането, преброяването и подреждането на точните Новозаветни цитати за мъдростта. Прави се и обследване с кратък анализ, синтез и коментар на Христовото смиреномъдрие. Обобщават се заключения относно нравствените измерения на Новозаветната мъдрост.

ВЪВЕДЕНИЕ

За човечеството християнската религия продължава да е с водещо значение, защото е най-голямата в световен мащаб. Тя има планетарно значение, защото дава право на свободен избор на човека. Християнският хуманизъм е и в центъра на културното измерение на съвременната цивилизация. Достигането на индивида до собствената му житейска мъдрост е в резултат на духовно възпитание, богословски търсения и индивидуален опит. В наръчника по аполо-

гетика[4] авторите споделят доста различни мисли в защита на съществуването на Бога, което повлиява и житейския мироглед. Ключов стих за християнската апологетика е: *„А почитайте със сърцата си Христос като Господ, като бъдете винаги готови да отговаряте с кротост и страхопочитание“ (1 Петр. 3:15)* (Bibliia, 1998, p. 1373). Най-влиятелната фигура от епохата на Просвещението, Волтер[5], сравнява подреденост на Вселената с часовников механизъм и споделя, че не е възможно това съвършенство да се направи без часовникар. Твърдението доказва великата роля на творческото начало на Бога – няма творение без Творец (Velichkov, Marinov, 2006, p. 18).

ИЗЛОЖЕНИЕ

Мъдростта може да се разглежда от различни изходни позиции и всеки има интерес към нея. Народопсихологията я формулира в пословичен вид: *„Утрото е по-мъдро от вечерта“; „Докато мъдрите се намъдруват, лудите се налудуват“; „Мъдри събират, луди пилеят“; „Лудо давало, мъдро вземало“*[6]. От съкровищницата на човешкия опит се изказват универсални истини, с прости думи, но дълбоко въздействащи. Голяма е честотата на пословиците и поговорките, които съдържат концепта за мъдрост, демонстрират важността, която българският народ придава на тази духовна ценност, плод на вековния национален и общочовешки опит. Копнежът по справедливостта и твърдата увереност, че нищо не може да се скрие завинаги, отговаря на евангелския трактат: *„Понеже няма нищо тайно, което да не стане явно, нито пък скрито, което да не стане известно и да не излезе наяве“ (Лука. 8:17)* (Bibliia, 1998, p. 1436). Посочените пословици са свидетелство, че всеки човек интуитивно се стреми към мъдростта и я осъзнава като добродетел, но в Новозаветния текст се открива и нейната духовна мощ и спасителна реалност в лицето на Христовата мъдрост.

БОЖИЯТА МЪДРОСТ

Християнската религия е висш етап за развитие на човека, който осъзнава идеята за служене на Бога, без да се отнема неговата свободна воля. Приобщаването към Бога със силата на любовта създава условия за развитие и утвърждаване на добродетели. Божията мъдрост е свързана с осъзнаването на факта, че всички земни блага са създадени от Бога за хората. Тук спадат и духовните ценности като придобивка на качествата на характера. В християнската догматична мисъл Божията мъдрост е над светската. *„Защото Христос не ме прати да кръщавам, а да благовествувам, и то не с мъдри думи, за да не се обезсили кръстът Христов“ (1 Кор. 1:17)* (Bibliia, 1998, p. 1406).

От богословска гледна точка Христовата мъдрост е различна от светското познание и се обяснява с осъзнаването на Бога. Следвайки тази позиция, всеки, който иска да живее по Божията мъдрост, е добре да я изчува чрез библейското слово. Начинът, по който Бог избира да общува с хората, е чрез Логоса на мъдростта. Новозаветният текст обещава, че всекиб който търси и иска от Бога, получава: *„за това, и ние, от деня в който сме чули, не преставаме да се молим за вас и да просим от Бога да изпълните с познанието на неговата воля във все-*

ка премъдрост и духовно разумение" (Кол. 1:9) (Bibliia, 1998, p. 1450). Който се обръща към Бога, трябва да се подхожда с вяра, че Той съществува и да се довери: *„А без вяра не е възможно да се угоди Богу; защото оня, който дохожда при Бога, трябва да вярва, че Той съществува и награждава ония, които Го търсят" (Евр. 11:6)* (Bibliia, 1998, p. 1480). Божията мъдрост се свързва и с житейския опит: *„А Младенца растеше и крепнеше духом, като се изпълняше с мъдрост; и благодат Божията беше върху Него" (Лук. 2:40)* (Bibliia, 1998, p. 1260). Самият Иисус минава по житейския път, наситен с трудности. Човешкият опит се оказва успешен начин за поука от грешните постъпки и помисли. Това е и добър обучителен метод, който помага в индивидуалното развитие на личността.

В християнската доктрина се защитава твърдението, че човешкото същество е сътворено по образ и подобие на Бога. Всяко човешко същество е със строго индивидуална характеристика, но според богословските разбирания притежава посочената трисъставна същност. Съответно Божията мъдрост е и съставна част от човешкия характер, постижима от всеки един, защото сме подобни на Бога с пример за подражание в Христа. Познаването на Иисус Христос като Божия Син е част от възприемането на Божията мъдрост: *„та, както е писано, „който се хвали, с Господа да се хвали" (1 Кор. 1:31)* (Bibliia, 1998, p. 1407). Постигането на Иисус като личен спасител е основна цел, която се преследва в земния живот. Тази дълбока мъдрост дава и отговор за житейския смисъл на личността. *„Кой е тоя Цар на славата? – Господ на силите, Той е Цар на славата" (Псалм. 23:10)* (Bibliia, 1998, p. 641). Христос е Спасителят, Първосвещеникът, Избавителят от греха на Вселената, Той е справедливият Съдия, достойният пример за подражание.

Фиг. 1. Божията мъдрост

Според учението на християнската църква Иисус Христос е въплътеното слово на Бога, чрез Света Богородица. Той е изява на премъдростта Божия, проявена от любов към човечеството. Спасителят събужда божествените идеи в душите на хората, които се подготвят чрез действието н Светия Дух и образуват християнските общности. Настоящото изследване се фокусира върху значението на мъдростта като ценност за духовното развитие на личността, по примера на Иисус.

Мъдростта не се осмисля само във философските съчинения или светското познание, защото тя идва и от Божието Слово. Опознаването на Христос е свързано с доверяването му. Следва освобождаване от греха и личността не изпитва страх и вина, а придобива способност да живее свободно с натрупания си опит. Благодарение на познанието в библейския дух на мъдрост, с истинско духовно благочестие се стреми към Вечния живот.

НОВОЗАВЕТНАТА МЪДРОСТ

Новият Завет е част от библейския логос. Цялата ценностна система на човечеството е изградена върху библейския текст. Религиозните възгледи и представи на духовно търсещите вярващи от различни деноминации и общности се осланят на Библията. Определя се като книга с разнороден характер и голям обем, а за нейното възприемане са необходими духовна нагласа, молитвено доверие, достатъчно време, цялостно съсредоточаване, специална мотивация и правилен подход. Библейският текст съдържа информация за Твореца на невидимия и видимия свят; за целта и смисъла на човешкия живот; за миналото, настоящето и бъдещето на хората (Popov, 1997, p. 5).

Всички християни признават Новия Завет за боговдъхновено канонично писание. *„Всичкото Писание е боговдъхновено и полезно за поука, изобличаване, изправяне и назидаване в правдата“ (2 Тим. 3:16)* (Bibliia, 1998, p. 1467). В него се съдържат писания на първите апостоли и ранни ученици на Иисус Христос, писани под въздействието на Светия Дух. Новият Завет представя учения и принципи, преподадени от Спасителя и апостолите Му, които помагат на хората да се завърнат към Бог Отец и да се сдобият с вечен живот.

Мъдростта в Новия Завет е съществена нравствена категория, която има духовно и морално значение, свързано с Божието откровение, което чрез Христос се дава на човечеството. Думата *„мъдрост“* се среща многократно в Новия Завет. Точният брой варира в зависимост от различните преводи. В Синодалния превод на Новия Завет се среща на 38 места (Konkordans, 2001, pp. 562–563). За потвърждение на изследователската хипотеза всички библейските цитати са обработени и дадени в табличен вид. Новозаветните книги са групирани в четири дяла спрямо техния вид. Това е голямо предимство и удобство за работещите с библейския текст, защото могат да се използва за други научни разработки. Тя показва всички библейски цитати от Новия Завет, където се споменава думата *мъдрост.* Използвани са стандартните съкращения на библейските книги. В това изследване няма възможност да се конкретизират и тълкуват всички фрази, а само тези със значение на духовната стойност и емоционалната ценност.

Таблица 1. Новозаветните цитати, където се среща думата „мъдрост“

ЗАКОНОПОЛОЖИТЕЛНИ	ИСТОРИЧЕСКИ	УЧИТЕЛНИ		ПРОРОЧЕСКИ
ЕВАНГЕЛИЯ ОТ МАТЕЙ, МАРКО, ЛУКА, ИОАН	ДЕЯНИЯ НА СВЕТИТЕ АПОСТОЛИ	СЪБОРНИ ПОСЛАНИЯ НА СВЕТИТЕ АПОСТОЛИ	ПОСЛАНИЯ НА СВЕТИ АПОСТОЛ ПАВЕЛ	ОТКРОВЕНИЕ НА СВ. ИОАН БОГОСЛОВ
Мат. 11:19; Мат. 12:42; Мат. 13:54	Деян. 6:3; Деян. 6:10; Деян. 7:10; Деян. 7:22	Иак: 1:5; Иак. 3:13. Иак. 3:15; Иак. 3:17	Римляни – няма.	Откр. 13:18
Марк. 6:2		1 Петров – няма.	1 Кор. 1:19; 1 Кор. 1:20; 1 Кор. 1:21; 1 Кор. 1:22; 1 Кор. 1:30; 1 Кор. 2:1; 1 Кор. 2:4; 1 Кор. 2:5; 1 Кор. 2:6; 1 Кор. 2:13; 1 Кор. 3:19; 1 Кор. 12:8	
Лук. 1:17; Лук. 2:40; Лук. 2:52; Лук. 7:35; Лук. 11:31		2 Петр. 3:15	2 Кор. 1:12	
Иоан – няма.		1 Иоан – няма.	Галатяни –няма.	
		2 Иоан – няма.	Еф. 1:8; Еф. 1:17	
			Филипяни – няма.	
		3 Иоан – няма.	Кол. 1:9; Кол. 1:28; Кол 2:23; Кол. 3:16	
		Иуда – няма.	1 Солуняни – няма.	
			2 Солуняни – няма.	
			1 Тимотея – няма.	
			2 Тимотея – няма.	
			Тита – няма.	
			Филимона – няма.	
			Евреи – няма.	

С показаното таблично оформление на Новозаветните цитати се стига до извода, че обяснението за мъдростта в Новозаветната пирамида на ценностите заема ключово място. В учението на Иисус Христос се разглежда като дълбоко богословско понятие, което се свързва с мъдростта от Бога, с пример от Христовото мъдрост, изразено със спасителното осмисляне от хората. В догматично естество става ясно, че мъдростта не е подвластна на човешка логика, а е изява на Божията воля, като част от спасителния план за човечеството.

ЧОВЕШКОТО СМИРЕНОМЪДРИЕ

Смиреномъдрието е една от най-важните нравствена добродетели и зависи от отношението към Бога. Чрез Бога са постижими всичкото знание, разбиране и осмисляне на миналото, сегашното и бъдещето. Съответно близкото общуване с Него, в отношения на вяра, любов и послушание, води човека до тайните Му вселения: *„Тайната Господня е с онези, които му се боят тям открива Той Своя завет… " (Псалм, 24:14)* (Bibliia, 1998, p. 641).

В Новия Завет се потвърждава, че източникът на мъдростта е Бог, в трите Си ипостасни лица – Отец, Син и Святия Дух. За Божествената Троица се говори в Библията като начало и източник на мъдростта. Духовната ценност – мъдростта, се възприема и като дар от Светия Дух, което потвърждава неговата личностна същност. Той е част от Божията премъдрост, която дарява и на вярващите, *„защото едному се дава чрез Духа слово на мъдрост, другиму – слово на знание, чрез същия Дух" (1 Кор. 12:8)* (Bibliia, 1998, p. 1416). Христос говори с учениците за идните времена, когато ще са разпитвани от царе и управници, но никой няма да може да им противоречи, *„понеже Аз ще ви дам уста и премъдрост, на която не ще могат противоречи, нито противостоя всички ваши противници" (Лука 21:15)* (Bibliia, 1998, p. 1298).

Следващият важен момент за мъдростта е, че е пряко зависима от човешките взаимоотношения с Всевишния. В Стария Завет страхопочитанието към Господа е определящо относно благоговейното смирение пред Бога, което води към послушание. С това се определя и началото на духовния път към съвършената мъдрост. Най-ясното и категорично изявление в Библията по този въпрос се дава в Соломоновите притчи: *„Начало на мъдростта е страхът Господен; (добре разумяват всички, които се водят от него; а благоговението към Бога е начало на разбиране;) само глупци презират мъдрост и поука" (Притчи 1:7)* (Bibliia, 1998, p. 712), и в същия дух се пресъздава и в *„Начало на мъдростта е страхът Господен, и познаването Светаго е разум" (Притчи 9:10)* (Bibliia, 1998, p. 719). Отправната точка на мъдростта за вярващия е страхът от Господа. Почитането и благоговейният трепет пред Бога водят към послушание. С това се определя и съвършената мъдрост.

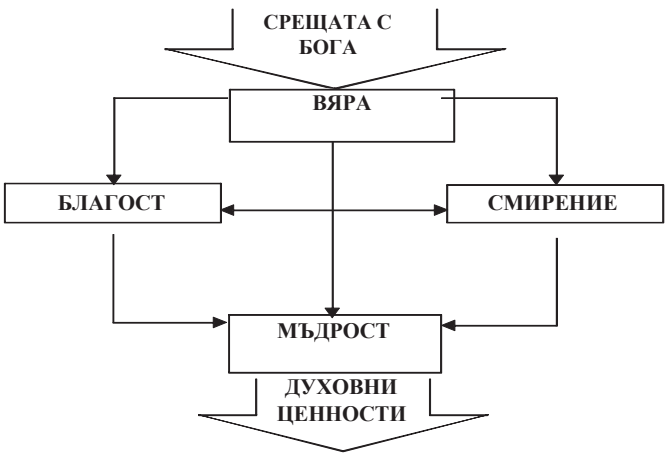
Библията убеждава, че чрез вяра, любов и послушание може да се опознае Бога, да се придобива мъдрост и да се израства духовно във вярата. Когато липсва страхът от Бога, има опасност от духовен провал в гордост, изпада се в прелести и не може да се живее пълноценно. Човек губи правилното си мислене за Него и започва житейския провал, защото: *„Начало на мъдростта е стра-*

хът от Господа; здрав разум имат всички, които изпълняват Неговите заповеди. Неговата хвала ще пребъдва вечно" (Псалм 110:10) (Bibliia, 1998, p. 692).

В съвременната християнска картина се наблюдава смесване на понятията *мъдрост* и *интелигентност*. Те са разнородни по своята същност, защото духовното разбиране за мъдростта предполага общуване с Бога и придобиване на духовна разсъдливост, християнски умение, емоционална интелигентност, способност за различаване на божествените прояви, смирено съзнание, усещани за благодат. Интелигентността предполага наличие на висока образованост, огромни знания и светско мъдруване. Едното понятие е свързано с практическата религиозност в живота на човека, а другото – с теоретични знания.

В Новия Завет мъдростта е умението да се изпълнява Божията воля. Изкуството да живееш правилно с духовна разсъдителност, житейска мъдрост и просветено мислене. То се оформя по християнска препоръка, за да се придобие и желаното смиреномъдрие. Това е важна духовно-нравствена цел, която се открива в евангелските повели. В смутни и трудни времена всички са призовани да мислят за ближния, да градят общности, да се съчетават в семейства, да се молят и да се обичат. Но с мъдрост, защото духовната ревност без здравия разум може да доведе до неправилни разбирания и опасни действия. Както казва св. ап. Павел за Израилевия народ: *„...имам свидетелство за тях, че имат ревност за Бога, но не по разум" (Рим. 10:2)* (Bibliia, 1998, p. 1399).

В осъзнатия християнски живот присъства стремежът към задълбочено осмисляне на божествената мъдрост. Тя винаги е придружена с любов към ближния и желание за добри дела, но и осъзнаване на Христос като източник на светлина, свобода и спасение. За целите на изследването е направен опит за фигурално онагледяване след срещата с Бога, какви са ценностите, които са в пряка зависимост с мъдростта.

Фиг. 2. Новозаветната мъдрост

Търсенето на мъдростта е дълбоко духовно преживяване, свързано със срещата с Бога, който е източник на всяка истина, благост и кротост, но само чрез Христос може да се познае в пълнота. Вярващият човек е смирен, може да обича и създава условия за любовта да се развива и укрепва. Това става най-вече чрез поучението да възлюбиш ближния си и поради силата на своето добро чувство, да не правиш на другия това, което сам не би искал за себе си. *„Втора, подобна ней, е: „възлюби ближния си като себе си“. Друга заповед, по-голяма от тия, няма“ (Марк 12:31)* (Bibliia, 1998, p. 1250). Практикуващият християнин, който се стреми към смиреномъдрие, е далеч от осъждания. Св. Силуан Атонски пише по този въпрос следното поучение: *„Смирената душа обича и се моли за всички... В нея няма осъждане – само състрадание“.* Нека съвременните християни да проявяват мъдрост и да не осъждат по човешки, а в общността с дух на любов, със смирение и послушание да служат по примера на Христос. Св. Киприан Картагенски казва: *„Не може да има Бог за Отец онзи, който няма Църквата за Майка“.* Светият отец потвърждава, че всички са призовавани с кротост и в тишина да спазват благочестието. Любовта е белегът на Христовите последователи. *„По това ще ви познаят, че сте Мои ученици – ако любов имате помежду си“ (Иоан 13:35)* (Bibliia, 1998, p. 1317).

Най-добрата духовна практика за постигане на мъдростта е молитвата. В настоящото динамично ежедневие се прибягва към кратки молитви, който дават бързи резултати и водят до смиреномъдрие. Ето и една примерна такава молитва: *„Господи, утвърди Църквата Си в мир, единомислие и святост. Научи ни да ценим Твоя ред и да почитаме онези, които си поставил над нас. Амин!“.* Целият християнски живот е плод на дълбочинно мъдруване в посока осмисляне на любовта към ближния и желанието за добри дела. Началото на всичко това е свързано със срещата с Бога. Свещеното писание изгражда у човека модели на поведение, качества и навици. Но не всички от тях имат еднаква стойност, а само преживените с разума дават духовния смисъл и усещане за смислен живот в Христос.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Мъдростта обяснява причинно-следствените връзки в космическото мироздание и решава природните закони. Третира обществените процеси, насочва към божественото творческо начало и търси смисъла на човешкия живот. Съвременният свят е видимо разкрепостен по отношение на свободното изповядване на всичките си убеждения. Хората търсят възможности за духовно развитие чрез вярата си в Бога, която е и белег на мъдростта.

В това кратко изследване се постигна една обща планировка за мъдростта от богословска гледна точка с идея за визуализация на всички стихове в таблични порядък на базата на Новозаветния текст. Библейските послания за мъдростта са една възможност за осмисляне на Бога, за личностно себепознание, желание за Божие подражание и път към Вечен живот. Представата на съвременния човек за християнската мъдрост е обърквaща поради ниската религи-

озна грамотност. За едни е важна духовна ценност, към която се стремят ежедневно за постигането ѝ. Други смятат, че щом са интелигентни, то означава, че притежават и Божията мъдрост, но се оказват в заблуди. В сегашното общество се смята, че щом човек е широко информиран по културни, философски и социални въпроси, то е и религиозно грамотен. Наличието на духовна ценностна криза се обуславя и от ниската емоционална интелигентност.

В християнската догматична мисъл се твърди, че единственото, което води до добродетелност в земния път на човека, е смирението. Нравственият авторитет на Христос помага за придобиване на Божията мъдрост и всеки човек да се осъзнае в правдата и истината на вярата. Новозаветната мъдрост се възприема по различен начин в съвременното общество, но тя е дадена в Божието слово, чиито обещания съществуват извън земното време, културните промени и съвременния прогрес. Думите на Христос са определящи за религиозното културно наследство, защото притежават висока нравствена стойност и са извор на непреходна мъдрост: *„Небе и земя ще премине, ала думите Ми няма да преминат" (Мат. 24:35)* (Bibliia, 1998, p. 1237).

Благодарности: Докладът е написан по повод работата по проект с Договор № НИП-2025-04 „Проучване на застрашеното нематериално религиозно наследство в България: нравствени ценности, свързани с мъдростта". Благодарности към ръководителя проф. д-р Жоржета Назърска и УниБИТ за възможността поредна година да работим по теми, свързани с духовните ценности.

БЕЛЕЖКИ

1. Платон е древногръцки учен, математик и философ. Ученик е на Сократ, автор на философски диалози и основател на Атинската академия, която е първата институция за висше образование в Западния свят. Наред със своя учител Сократ и с ученика си Аристотел Платон поставя основите на западната философия и наука. Източник: https://bg.wikipedia.org/ Платон 13.04.2026 г.
2. Аристотел е един от най-големите гении на Античността и е наричан „Баща на науката". Ученик на Платон и учител на Александър Велики, той е сред малкото личности в историята, изследвали почти всяка тема, достъпна за своята епоха. Източник: https://bg.wikipedia.org/Аристотел 13.04.2026 г.
3. Есхил е древногръцки драматург с 90 пиеси (трагедии и сатирни драми), но до нас достигат само седем. Той пръв въвежда втори актьор, намалява партиите на хора и дава преднина на диалога. Заради тези радикални промени е наречен „Баща на трагедията". Източник: https://bg.wikipedia.org/ Есхил 13.04.2026 г.
4. Апологетиката е наука, която дава аргументи в защита на християнската вяра. Всеки християнин трябва да може да даде разумно представяне на своята вяра в Христос.
Източник: https://www.gotquestions.org/Bulgarian/Bulgarian-Christian-apologetics.html 13.04.2026 г.
5. Волтер е Франсоа-Мари Аруе (21 ноември 1694 г. – 30 май 1778 г.) Той е

френски писател и философ, защитник на свободата на словото и религиозната толерантност. Източник: https://www.vesti.bg/lyubopitno/koj-e-volter-i-kakvo-se-krie-zad-filosofskata-mu-syshtnost 13.04.2026 г.
6. Поговорки за мъдростта. Източник: https://akropol.bg/tsitati/pogovorki 13.04.2026 г.

REFERENCES

Bibliia (1998). Izdava Svetiia Sinod na Bylgarskata Pravoslavna Cyrkva. Sofiia. 1524 p. [БИБЛИЯ (1998). Издава Светия Синод на Българската Православна Църква. София, 1998. 1524 с.]
Marinov, Boris (2006). Aleksandyr Velichkov. *Narachnik po apologetika*. Sofiia, 2006. p. 192 [Маринов, Борис (2006). Александър Величков. *Наръчник по апологетика*. София. 192 с.]
Popov, Simeon. *Zashto viarvam v Boga* (1997). Sofiia: Nov chovek. p. 432 [Попов, Симеон (1997). *Защо вярвам в Бога*. София: Нов човек. 432 с.]
Pylen biblejski konkordans (2001). Sofiia: Nov chovek. p. 1248 [Пълен библейски конкорданс (2021). София: Нов човек. 1248 с.]

THE SPIRITUAL HERITAGE OF NEW TESTAMENT WISDOM

Abstract: *The report presents the wisdom of Christ as a spiritual value in the New Testament heritage. The research is conducted from the standpoint of theology and cultural heritage sciences. The theoretical framework is built on a commentary on the wisdom of Christ, expressed in the New Testament.*
The scholarly premise is to present wisdom within a Christian dogmatic framework by citing specific New Testament verses. The research methodology focuses on examining wisdom as an intangible cultural value that each individual personally recognizes and cultivates. An important scientific task is to present wisdom in tabular form. It is considered as an intangible cultural value, manifested in dogmatic Christian views. The conclusions are drawn based on the original New Testament concepts of wisdom and current life needs, in the context of religious heritage.
Keywords: *spiritual value; New Testament wisdom; religious heritage; contemporary ideas; the teachings of Christ*

Senior Chief Assist. Prof. Svetla Shapkalova, PhD
ORCID, 0009-0000-1965-7908
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: s.shapkalova@unibit.bg

БИБЛИОГРАФИЯТА НА ОРДЕНА НА ЗМЕЯ, ИЛИ ОРДЕНА НА ПОДЗЕМНАТА ВАВИЛОНСКА КУЛА

Стилианос Капатос
Атински национален и Каподистриен университет

Резюме: *Темата на доклада е разглеждането на библиографията на Ордена на Змея, или Ордена на подземната Вавилонска кула, в Западна Украйна (Карпатска Рус), основан от украинския теоретик на (нео)езичеството Владимир Шаян през 30-те години на миналия век. Именно тук се крие новостта на нашата работа, защото библиографията на този Орден е нещо непознато и неизследвано в научната литература. Тя е свързана с въпроси и теми като дефиниране на доброто и злото, сравнителна митология, славянска (българска) история, Библия и др.*
Ключови думи: *библиография; Владимир Шаян; неоезичество; Орден на Змея; Карпатска Рус*

ВЪВЕДЕНИЕ

Сред трудовете на Шаян са монографии[1], посветени на култа към бога Слънце, бог Перун, славянската (украинската) езическа вяра като цяло, нейния сравнителен анализ с християнската религия въз основа на материали, свързани с Библията, и др., написани от него от 1936 г. нататък. Книгите на Шаян продължават да се (пре)издават и до днес от издателството на разглеждания в тази статия шаянски Орден, който освен в Украйна се разпространява и в други страни по света, като например в Русия, Беларус. В тези книги Шаян пише, че през 1934 г. във вулканичната планинска верига Вигорлат-Гутин в днешната украинска част на Карпатите той създава Ордена на Змея, или Ордена на подземната Вавилонска кула. Една от целите на създаването на този орден е духовното преустройство на езическата славянска вяра, която е била особено развита в украинските земи по време на държавата Киевска Рус до нейното покръстване от Великия княз Владимир I (988) (Shayan, 1936; 1946a; 1963; 1970).

Всъщност една от най-важните характеристики на библиографията на Шаян е сравнителният анализ на славянското (украинското) езичество с езическата религия на културата на инките в Южна Америка върху теми като митологичния модел на света, митологичните светове (например подземния), вулканите и др. Най-яркият пример е сравнението му между вулканичните планини Вигорлат-Гутин и андския гигант Охос дел Саладо – най-високия действащ вулкан на Земята (6893 м), който за религията на инките обединява три свята: земния свят с подземния (вулканични пещери и кратери, като портали към подземния свят в митологията) и небесния митологичен свят, поради височината си. Но въпросът за влиянието върху Шаян от южноамериканското културно движение на магическия реализъм, тясно свързано с теми като езичеството и митологията на южноамериканските коренни народи и Вавилонската кула (Хорхе Луис Борхес), е отворен за по-нататъшни изследвания.

МЕТОДОЛОГИЯ

Теоретична и методологична основа на нашата работа: в статията са използвани традиционните методи на философско изследване, като задълбочен анализ на първични източници, т.е. книгите на Шаян, тяхната теоретична интерпретация и синтез, анализ на характеристиките на идеологията, философията, структурата, историята на Ордена и сравнителен анализ на философските възгледи на неговите представители (Шаян) в общия философски и социокултурен контекст. Тоест нашата работа използва „проблемно базирания метод", който съчетава теоретични и културно-философски аспекти на реконструкцията на мисълта, както и методи и техники, разработени в рамките на сравнителен подход към изучаването на развитието на този орден. По този начин една от основните задачи на тази работа е да формира у българските (академични) читатели необходими знания за по-нататъшни изследвания по нейната тема, която, както ще видим, е свързана и със самата България.

РЕЗУЛТАТИ

Като религиозен мислител, Шаян избира най-плодотворната, от негова гледна точка, форма на изследване – историософското изследване, в рамките на което, необходимо е да се обясни, актуалните исторически въпроси (на славянския свят, включително на българския) се разглеждат в контекста на моралните и религиозни ценности на християнската религия и нейните фундаментални догми. Например в своята основополагаща книга *„Библията като идеология"* (Біблія як ідеологія, 1970) той подчертава значението на библейската история като огледало на славянската история и индивидуалната човешка история, което ще анализираме по-долу (Shayan, 1970). Друга книга от същия автор, *„Проблемът на украинската вяра"* (Проблема української Віри, 1946а), сравнява периода на доминиращата езическа религия на славянския свят с предучилищния (детски) период в човешката история, когато „се формират архетипи на детските фантазии: тъмни призраци, въображаеми приятели, герои, злодеи и др.", подобни на езически богове, демони, стихии и други подобни елементи на определена религия. Последните включват и змея, който първоначално се противопоставя за зло от човека (Shayan, 1946а).

В неговите произведения, като например *„Химн на вселенската тайна"* (Гимн про всесвитню тайну, 1947), размислите на Шаян върху славянския свят са представени като комплекс от взаимносвързани проблеми, сред които централно място в неговите историософски конструкции заема идеята, че средновековният християнски славянски свят е като дете в ученически години; християнството и обръщането на славянския свят към християнството се сравняват с образованието, което като теоретична и духовна институция води човек до пълно преосмисляне на предишния му детски фантастичен мироглед, точно както християнството води (славянския свят) до пълно преосмисляне на езическия митологичен мироглед, който е имал преди това. Идеята продължава, че периодът на младостта с развитието на сексуално и бунтарско поведение в чо-

вешкия живот е периодът на революции в историята на славянския свят и света като цяло през XX век, като най-ярките примери са Руската революция и Септемврийското въстание в България (1923), довело до революционния период до 1925 г. и атентата в църквата „Света Неделя“ на 16 април 1925 г. Най-общият характер на тези революции е връзката им с комунизма – марксизма, и по този начин с (войнстващия) атеизъм, който Шаян сравнява с омразата, която често се появява у младите хора срещу училището (Shayan, 1947).

По-конкретно, Шаян представя периода на младостта като подземния свят на (духовно) мъртвите, който е последван във времето от периода на детството, който той символизира със земята (земната повърхност). Заключаваме, че оттук Орденът на Шаян взема името си: Орденът на подземната Вавилонска кула, или Орденът на Змея. Интересно е, че двама съвременни украински изследователи на древните южноамерикански култури, Сергей Куприенко и Володимир Талах, в своите трудове за империята на инките се фокусират върху анализа на образа на змея в митологията на този народ. Те уточняват, че основата на научния им интерес към тези култури започва с Шаян, без да пишат нищо повече за него. Но това потвърждава, че Шаян е повлиял на научната насока на изучаване на тези култури, народи и религии и е дал името на своя орден, базирайки се и на митологията на инките. Очевидно е, че това име е символиката на отдалечаването от Бога и стъпките не за достигане до Бога, което е целта на библейската Вавилонска кула, а към Ада, който в славянските и други митологии от цял свят символизира подземния свят. Но третата част за Шаян е духовното възраждане от мъртвите и издигането до небесния духовен свят – важен и често срещан топос както в Библията, така и в митологиите, като славянската, и в украинския фолклор, който съдържа многобройни нейни елементи. Според определението на Шаян този период започва, когато човекът става възрастен, но най-важното, което ще анализираме по-долу, е, че този период започва „от тази кула и нейния Змей“ (Shayan, 1947; Talax, Kupryienko, 2013).

ИЗВОДИ

Актуалността на произведенията на Шаян се крие в появата и развитието на ритуално-митологичната теория (школа), която се оформя в началото на XX век, и някои от нейните най-важни представители са световноизвестните филолози и фолклористи Карл Густав Юнг (1875–1961) (Швейцария), Владимир Проп (1895–1970) (СССР) и др.[2] Юнг, известен с теорията си за архетипите (герои, злодеи, гадатели, рицари, демони, светци, дракони, жреци и др.), пише в своята фундаментална *„Червена книга“* (1918–1930), че те са елементи не само на митологията, фолклора, историята и др., но и на вътрешния характер на всеки от нас (Юнг 2019). Допълнително трябва да се отбележи, че в началото на XX век известните български писатели Николай Райнов (1889–1954) и Гео Милев (1895–1925) създават литературните произведения *„Богомилски легенди“* (1912) и *„Септември“* (1924), които са свързани с Библията (Вавилонската кула), с теми като грехопадение, духовно възраждане, християнство, митологии

и др. Особено *„Септември“* на Гео Милев сравнява Септемврийското въстание, революционното насилие и др. с насилието на Разпятието на Господ Иисус Христос, а също така говори за духовна революция за достигане не до земния комунистически рай, а до небесния духовен рай (Небесен Ханаан; Йерусалим).

ДИСКУСИЯ

Въпросът за взаимното влияние между библиографията на Шаян и неговия орден и гореспоменатите автори е отворен за по-нататъшно проучване. Новостта на неговия подход се крие в неговата уникалност и непознатост в сравнение с гореспоменатите, което се потвърждава и от неговото продължение, което ще анализираме по-долу.

а) За Шаян Змеят не представлява злото; той представлява това, което всеки от нас може да представи като зло. В книгата си *„Създаването на човечеството“* (Сотворення людськости. Філософсько-ідеологічна проклямація, 1946) Шаян дава конкретни примери за неевропейски и нехристиянски народи, култури, религии, философии и др., като например южноамериканските народи с индиански корени (инките, вж. по-горе), които са били противопоставяни от християнския европейски свят като варварски, сатанински, безбожни и др. и са били жестоко унищожавани и преследвани. Шаян сравнява позицията спрямо тези народи с подобната позиция на древноеврейския народ спрямо библейските народи, които са езически, като филистимците, моавците и др., в рамките на гореспоменатото, че Библията е огледало на световната история (Shayan, 1946b).

б) Резултатът от тази враждебна позиция е създаването на физическа реакция, най-яркия пример за която Шаян намира в антиколониалната съпротива на неевропейските народи и в продължителните войни на евреите по време на Стария завет. Шаян уточнява, че тази реакция е била използвана от гореспоменатия носител на насилие, преследване и гонение, за да потвърди, че жертвата му е достойна да страда от тях (т.е. насилие, разрушение и др.). По-конкретно, според Шаян антиколониалната съпротива и нейните аспекти, като омразата към европейците и християнството, носено от тях, заедно с ужасните духовни, културни, физически и други последици от колониалното иго върху народи като индийците, африканците и др., са били използвани от колониалната власт като утвърждаване, че тези народи са безбожни, варварски и др. и следователно достойни за унищожение (Shayan, 1946b).

Много интересно е, че Шаян сравнява това поведение (позиция) с „престъпното“ според него поведение на ученици и учители срещу някой ученик или срещу група ученици, което се характеризира с неговото обиждане, физическо и друго насилие, в резултат на което жертвата развива революционна омраза не само към „тези, които превръщат живота ѝ в Ад, но и към цялото училище и образованието като цяло, с ужасни духовни и физически последици за нея. По този начин носителите на Ада в живота на тази конкретна жертва потвърждават, че той всъщност е проблемен човек и заслужава всичко, което му причиня-

ват“ (Shayan, 1946b). Видно е, че Шаян е тясно свързан с актуалния световен проблем с тормоза в училище, особено в нашия съвременен период. От изучаването на неговите материали не става ясно дали това се е случвало и с него, дали той говори за себе си.

в) В материали от другата му книга, *„Орден на Бога Слънце“* (Орден Бога Сонця. Збірка віршів, 1936), написана през 1936 г., той пише, че „неевропейските и нехристиянските народи не са безбожни и варварски, докато средновековните вещици или така наречените еретици, включително хуситите в Чехия, богомилите в България или други философски и религиозни доктрини на границата на (Римокатолическата) църква и европейския свят не са свързани със Сатаната[3]. Змеят не е от Сатаната; най-видният сатанист е самият Инквизитор, който ги е свързал със Сатаната и ги е унищожил в името на Бог като носители на Сатаната на Земята“ (Shayan, 1936). В рамките на анализа на този много важен цитат от Шаян следва да се отбележи, че Инквизиторът олицетворява гореспоменатото насилие, преследване, гонение, иго и т.н. и техните носители. Също така, както самият Шаян потвърждава, Инквизиторът е не само исторически, но и литературен символ. Но от друга страна, Инквизиторът е този, който унищожава самия Господ Иисус Христос в романа на Достоевски и по този начин е характеризиран от Шаян като „новия фарисей“ (Shayan, 1936).

Определяйки образа на Инквизитора, Шаян стига до заключението, че Инквизиторът е фарисеят, разпнал Господ Иисус Христос, защото последният не е носител на (революционно) насилие срещу езическата Римска империя, а е критик на вътрешните грехове на фарисея. Според Шаян този образ се среща у представителите на Руската и други подобни революции, като Септемврийското въстание в България, и съществува във всеки човек: тук Шаян говори за гореспоменатия образ на жертвата на училищния тормоз по същия начин, както руският архимандрит и литературен критик Рафаил Карелин, известен в цяла Източна Европа и на Балканите, включително в България, който в статията си *„Страстта на гнева“* (О страсти гнева), написана през 2009 г., пише: „Когато един ядосан човек (дете) не може да излее гнева си върху другите (отговорни за тормоза срещу него), той се мята в стаята си като… в клетка… започва да изпитва удоволствие от причиняването на болка на другите. Такива хора често израстват като маниаци и садисти, които не само убиват, но и измъчват жертвите си. В това състояние човекът е убеден, че е прав във всичко, и се бори за установяване на справедливост“, пряко говорейки за носителите на Руската революция (Shayan, 1936; Karelin, 2009). Въпросът за взаимното влияние на библиографията на Шаян върху Карелин е отворен за по-нататъшно проучване.

Продължавайки нашите разсъждения, наблюдаваме следния парадокс: символът на Инквизитора – гонение, иго, преследване, насилие и т.н. – сега се свързва и с онези, които са представени от Шаян като неговите жертви и се бунтуват срещу него, като например носителите на Руската революция, Септемврийското въстание и други пролетарски въстания, революции, бунтове (към които, особено след Втората световна война, до голяма степен се присъединя-

ват и националноосвободителни антиколониални движения в гореспоменатите неевропейски страни от Африка, Индия и др.[4]), библейския еврейски народ под игото на Римската империя и жертвите на тормоз в училище. Парадоксът става по-сложен и интересен, когато се добави, че в другата си книга, „Най-висшата Святост“ (Найвища Святість. Студія про Свантевита, 1971) Шаян пише за Руската революция и Септемврийското въстание в България следното: „Те са новата пролетарска версия на Априлското въстание през 1876 г. от новата Османска империя, която е западният капитализъм, империализъм, колониализъм, диктатори като Александър Цанков в България и руския царизъм“. Но едновременно с това антицърковните и политическите гонения в СССР и атеистичните, антиевропейски и т.н. революции като цяло, заедно с гореописания характер на „гневния човек (дете)“, Шаян характеризира като „новите Разпятия на Господ Иисус Христос“ (Shayan, 1971).

Самият Шаян дава отговор на този парадокс в същата книга, използвайки фразата „наследството на злото, което съществува във всеки от нас от самото начало“. Тук се съдържа целият смисъл на философията и идеологията на Ордена на Змея на Шаян, описана в следващите параграфи: „Зло и добро – многостранните роли, които всеки човек, народ, нация и т.н. играе едновременно“. Това ни доближава до гореспоменатата позиция на Юнг, според която светци, жреци, ангели, демони, гадатели, дракони, рицари и т.н. се намират едновременно вътрешно в душата на всеки човек. Също така философията на Ордена на Змея на Шаян е тясно свързана с марксистката теоретична позиция на антиколониализма (антиимпериализма), според която народите, които са под иго (колониално, чуждо, духовно, физическо и т.н.). особено за дълго време, са лишени от средствата за своето духовно, културно, икономическо и политическо развитие и в крайна сметка, дори когато успеят да извоюват свободата си, продължават да бъдат зависими от носителите на игото и продължават политиката на последните върху своите маси или други народи и държави. Поради тази причина в бившите колонии в Азия, Океания, Америка и Африка най-характерната ситуация след освобождението от колониалното иго включва бедност, престъпност, тероризъм, жестоки и кървави граждански войни, революции и диктаторски режими, които са или прозападни, или антизападни[5] (Shayan, 1971).

Интересно е, че според Шаян, точно както тази ситуация функционира като самоутвърждаване на варварството и неразвитостта на (бившия) колониален свят за самите носители на колониалното иго (вж. расисти и други подобни теории за неевропейските народи, вж. в същата книга в бележка 8 по-долу), по същия начин ужасните духовни и други последици от училищния тормоз оставят жертвата си духовно недееспособна за по-нататъшно духовно, социално и друго развитие и затова много често към нея се отправя следната характеристика: слабоумно хлапе, умствено изостанало; бавноразвиващо се дете и т.н., често от тези, които са отговорни за тази ситуация (Shayan, 1971). В резултат на това можем да предположим, че Шаян е свързан със, ако не и създател на

теоретичния термин за самоизпълняващото се пророчество (т.е. предсказание, което причинява собственото си изпълнение), официално въведен 15 години по-късно, през 1948 г., от известния американски социолог Робърт Кинг Мъртън (1910–2003) и използван в психологията, социологията и други хуманитарни науки, посветени на описанието на причините и последиците от тормоза в съвременната училищна среда.[6]

Друга идеологическа и философска основа за Шаян са теоретичните позиции на Проп (вж. по-горе), който във фундаменталната си книга по фолклористика *„Морфология на приказката“* (Морфология волшебной сказки, 1928), в главата за структурата на приказката, пише, че вредата (игото на злото) в живота на героя започва от самия него, след нарушаването на някои специфични морални, религиозни и други забрани.[7] В тази рамка Шаян пише в книгата си, че приема, че злото съществува от самото начало в нас, „ако внимателно тълкуваме Молитвата: „Воскресение Христово видевше, поклонимся Святому Господу Иисусу, единому БЕЗГРЕШНОМУ“ (Shayan, 1971). Нарушаването на моралната забрана за Шаян е свързано с нарушаването на молитвата на Символа на вярата: „Вярвам в един Бог Отец, Вседържител, Творец на небето и земята, на всичко видимо и невидимо, включително всичко, на което ние, хората, с човешкия си разум можем да се противопоставим като на зло, но всъщност не правим нищо повече от това да изразяваме злото, което съществува в нас самите, нарушавайки най-важната Божия заповед за любовта към Неговото Творение. Това е правено от библейския еврейски народ (фарисея) по време на войните му срещу други народи, религии, култури и др., а от Инквизитора – срещу „вещици“, „еретици“, „революционери“, „змии и дракони“ и др., за да поеме след това тяхната роля като жертва на игото на преследване (например от езическата Римска империя), като революционер срещу него и неговите съвременни версии (например колониална християнска Европа, вж. по-горе), но това, което успява, е Разпятието на Господ Иисус“ (Shayan, 1971).

Но ако можем да осъзнаем това (например еврейският библейски народ; фарисеят инквизитор и революционерите; Русия, България и Османската империя, Римската империя и християнска Европа да бъдат представени от Шаян като едно лице) и да го приемем, то за Шаян има особено значение за гореспоменатия трети етап от възраждането на нашия живот, на който е посветено заглавието на книгата: най-висша Святост (Shayan, 1971), или според съвременния украински фолклорист, антрополог и социолог Георги Лозко: „етнорелигиозно-личностно възраждане“, т.е. философско-религиозно движение, възникващо в Украйна и в други региони на славянския свят, като беларуска Полесия и Кавказ по време на съветската епоха. Орденът на Змея, или Орденът на подземната Вавилонска кула на Шаян също принадлежи към това движение, но имаме обща и частична информация за него, в рамките на разглеждането от Лозко на това явление като цяло (Lozko, 2007).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

И така, по време на нашето проучване установихме: а) философската, религиозна и идеологическа система на Шаян и Ордена на Змея, или Ордена на подземната Вавилонска кула, най-важните елементи от някои паралели между личната, библейската и световната история, с акцент върху Молитвата на Символа на вярата, триетапното разделение на света и др.; б) контекста на формирането на тази система и този орден като цяло с (евентуално) влияние върху Шаян от ритуално-митологичната школа (Юнг, Проп и др.), етнорелигиозно-личностното възраждане от XX век, магическия реализъм, марксизма, антиколониализма и др. Също така перспективата на шаянската библиография, благодарение на уникалната ѝ роля за обогатяването на изследванията в психологията, религията, митологията, фолклора и др. по актуални проблеми на нашето ежедневие, като например тормоза в училище, е много голяма. Това, освен допълнителната актуалност, дава възможност на нашата работа да се развие в по-детайлно и аналитично изследване. Накрая, но не на последно място, обект на по-нататъшни изследвания следва да бъде уникалният подход на Шаян към славянската и по-конкретно към българската история (богомилството, Априлското, Септемврийското въстание и др.). Това предоставя възможност за изследвания, чиято основа са неизвестни и материали от първа ръка, свързани с българистиката, която се развива в сътрудничество с академични, държавни, църковни и други институции в България.

БЕЛЕЖКИ

1. Вж. в ЛИТЕРАТУРА.
2. За повече информация относно митологическата и ритуално(нео) митологическата школа вж. например Козлов, А. С. (1981; 1984). *Структурализм и мифологическое литературоведение США: Проблемы взаимосвязи и интерпретации; Тенденции в литературоведении стран Западной Европы и Америки; Мифологическое направление в литературоведении США*. Москва: Высшая школа.
3. За повече информация относно тези гонения, преследвания и др., техните носители и жертви вж. Будур, Н. (2006). *Инквизиция: Гении и злодеи*. Москва: Олма-Пресс; Плавскин, З. И. (2000). *Испанская инквизиция. Палачи и жертвы*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.
4. За повече информация относно тази връзка вж. Дегтерев, Д. А. (2026). *Советский союз и поддержка антиколониальной борбы народов Азии, Африки и Латынской Америки*. Москва: Издательство Российского Исторического Общества.
5. За последствията на колониализма в съвременните бивши колонии според марксизма вж. Широкорад, А. (2025). *Колониализм в Африке. История преступлений Запада*. Москва: Издателство USSR.
6. Вж. Merton, R. (1948). The Self-Fulfilling Prophecy. *The Antioch Review, 8*(2), 193–210.
7. Вж. Проп, В. (1995). *Морфологията на приказката*. Превод от руски: В. Гер-

манов, Е. Германова. София: Христо Ботев (Серия по митология и културантропология).

REFERENCES

Jung, C. G. (2019). *Chervenata kniga* [The red book] (P. Hadzhiyski, Trans.). Iztok-Zapad. (Original work published 2009). [Юнг, К. Г. (2019). *Червената книга*. (П. Хаджийски, прев.). Изток-Запад.]

Karelin, R. (2009). *O strasti gneva: O duhovnoj zhizni* [On the passion of anger: On spiritual life]. Karelin-R. [Карелин, Р. (2009). *О страсти гнева. О духовной жизни*. Сайт архимандрита Рафаила Карелина.]

Lozko, H. S. (2007). *Aktualizaciya ukrayins"koyi etnorelihiyi v yevropejs"komu konteksti* [Actualization of Ukrainian ethnoreligion in the European context]. Kyyivs"kyj nacional"nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka. [Лозко, Г. С. (2007). *Актуалізація української етнорелігії в європейському контексті.* Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка.]

Shayan, V. (1970). *Bibliia iak ideolohiia: Studia iz dilianky porivnialnoho relihiieznavstva* [The Bible as ideology: A study in the field of comparative religion]. Orden. [Шаян, В. (1970). *Біблія як ідеологія. Студія із ділянки порівняльного релігієзнавства*. Лондон: Орден.]

Shayan, V. (1971). *Naivyshcha Sviatist: Studia pro Svantevyta* [The highest holiness: A study about Svantevit]. Orden. [Шаян, В. (1971). *Найвища Святість. Студія про Свантевита*. Лондон, Торонто: Орден.]

Shayan, V. [*Volodymyr.*] (1936). *Orden Boha Soncya. Zbirka virshiv.* [The Order of the Sun God. A Collection of poems]. Izmarahd. [Шаян, В. [Володимир]. (1936). Орден Бога Сонця. Збірка віршів. Львів: Ізмарагд.]

Shayan, V. [Volodymyr]. (1947). *Hymn pro vsesvytnyu tajnu, v perekladani iz sanskrytu na 4 movy.* [Hymn of the cosmic mystery [Rigveda 10.129], translated from Sanskrit into 4 languages] Orden. [Шаян, В. [Володимир]. (1947). *Гимн про всесвитню тайну, в перекладані із санскриту на 4 мови.* Аугсбург: Орден.]

Shayan, V. [Volodymyr]. (1963). *Slovo Zolotoi diademie: Poema v deviaty chastynakh* [The word of the golden diadem: A poem in nine parts]. Orden. [Шаян, В. [Володимир]. (1963). *Слово Золотої діядеми. Поема в девьяти частинах*. Лондон: Орден.]

Shayan, W. [Wolhodymyr]. (1946a). *Problema ukrayins"koyi Viry* [The problem of the Ukrainian religion] (Vols. 1–6). Orden. [Шаян, В. [Володимир]. (1946a). Проблема української Віри. Ч. 1–6. Лондон: Орден.]

Shayan, W. [Wolhodymyr]. (1946b). *Sotvorennya lyuds"kosty. Filosofs"ko-ideolohichna proklyamaciya* [The creation of humanity: A philosophical-ideological proclamation]. Nova Epokha. [Шаян, В. [Володимир]. (1946b). *Сотворення людськости. Філософсько-ідеологічна проклямація.* Аугсбур: Нова Епоха.]

Talax, V. N., Kupryienko, S. A. (2013). *Ameryka pervonachal"naya. Ystochnyky po ystoryy majya, naua (astekov) y ynkov* [Primitive America: Sources on the history

of the Maya, Nahua (Aztecs) and Incas]. Vydavets Kupriienko S.A. [Талах, В. Н., Куприенко, С. А. (2013). *Америка первоначальная. Источники по истории майя, науа (астеков) и инков*. Видавець Купрієнко С.А.]

THE BIBLIOGRAPHY OF THE ORDER OF THE DRAGON OR THE ORDER OF THE UNDERGROUND TOWER OF BABEL

Abstract: *The topic of our article is the consideration of the bibliography of the Order of the Dragon or the Order of the Underground Tower of Babel in Western Ukraine (Carpathian Rus) founded by the Ukrainian theorist of (neo)paganism Vladimir Shaian in the 1930s. It is here that the novelty of our work lies, because the bibliography of this Order is something unknown and unstudied in the scientific literature. Its related to questions and topics such as the definition of good and evil, comparative mythology, Slavic (Bulgarian) history, Bible, etc.*
Keywords: *Bibliography; Vladimir Shaian; neopaganism; Order of the Dragon; Carpathian Rus*

Stylianos Kapatos, PhD
National and Kapodistrian University of Athens
Ilioupolis, Greece
E-mail: stylianoskapatos1403@gmail.com

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНАТА ТЕРЕННА РАБОТА КАТО ОБРАЗОВАТЕЛНА ПРАКТИКА В ОБЛАСТТА НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО: ОПИТЪТ ОТ МОНТАНА

Поли Муканова, Тина Петрова, Светла Шапкалова, Нина Дебрюне, Христо Христов, Нарцис Торбов
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Статията представя резултатите от двудневна комплексна теренна работа в град Монтана, насочена към изследване и анализ на социализацията на археологическото, историческото, етнографското, художественото, религиозното и архивно-документалното културно наследство. Методологичният подход се основава на качествени изследователски техники, включително наблюдение de visu и in situ, структурирани работни листове, експертни беседи и рефлексивни групови дискусии. Теренната работа предоставя възможност за директно взаимодействие с културни институции и професионалисти, което подпомага надграждането на теоретичните знания чрез практически опит. Резултатите показват висока степен на удовлетвореност сред участниците и подчертават значението на мултидисциплинарните теренни практики за развитието на умения, свързани с интерпретацията, управлението и социализацията на културното наследство.*
Ключови думи: *обучение; културно наследство; теренна практика; интердисциплинарен подход; образование*

ВЪВЕДЕНИЕ

Теренната работа е традиционен изследователски метод в социалните науки, чрез който успешно се извлича точна информация за обекта на изследване. През последните години методиката на преподаване в бакалавърска степен включва теренната работа като интерактивен метод на обучение.

Теренните практики могат да бъдат с различна насоченост и продължителност. Една от разпространените форми е лятната практика на терен, която в продължение на 1–2 седмици предоставя възможност да се затвърди усвоеното в академична среда, да се подпомогне личностното израстване на младите хора и да се установи дълготраен и устойчив модел за социализиране на културно-историческото наследство чрез образование (Debruyne, Kirilova, 2019).

Друга разпространена практика е еднодневната групова теренна работа, която включва учебни занимания, предварително организирани и реализирани задължително в екип. Индивидуалната теренна работа е самостоятелна за студентите – извършва се в удобно за тях време и място и се провежда по предварително подготвени въпросници, анкетни карти или работни листове. Такива са правени в областта на архивистиката (Petrova, 2017; 2022), библиотечните науки (Mukanova, 2021; 2023a), религиозното наследство (Nazarska, Shapkalova, 2020).

При теренната работа се спазят няколко основни принципа: планиране, организиране, управление и отчитане. Преподавателите или самите студенти избират мястото, времето и начина на провеждане на груповата теренна работа; установяват контакти, съставят работна програма, създават работни маршрути и работни листове. Правилното организиране на теренната работа включва позитивна мотивация, ясно дефиниране на целите и последователността на действията (Nazarska, Shapkalova, 2020).

Целта на настоящата статия е да представи успешен модел на обучение в областта на културното наследство чрез провеждане на комплексна групова теренна работа за изследване на археологическо, етнографско, религиозно, архивно-документално и художествено културно наследство на даден регион и неговата социализация.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

на комплексна групова теренна работа за изследване на археологическо, етнографско, религиозно, архивно-документално и художествено културно наследство на даден регион и неговата социализация.

МЕТОДОЛОГИЯ

Методологията на изследването се основава на качествени подходи, характерни за теренните проучвания в социалните и хуманитарните науки. Основните използвани методи включват наблюдение de visu и in situ, работа със структурирани работни листове и рефлексивни дискусии. Наблюдението в естествена среда (архив, музей, галерия, библиотека, религиозни обекти) позволява регистриране на практики по съхранение, интерпретация и социализация на културното наследство. Участието в демонстрации и беседи с експерти предоставя достъп до професионални процеси. Работните листове служат за структурирано събиране на данни и за критичен анализ на институционалните практики. След всяко посещение се провеждаха кратки групови дискусии, които подпомагат рефлексията и сравняването на наблюденията. В края на терена беше проведено анонимно анкетно проучване за оценка на опита и ефективността на използваните методи.

РЕЗУЛТАТИ

Груповото теренно проучване се проведе в рамките на два дни в град Монтана. Изборът на Монтана бе продиктуван, от една страна, от наличието на множество обекти на културното наследство и културни институции в близост (възможност да се обходят в рамките на два дни), а от друга, че досега не са били провеждане теренни работи там. В теренната работа участваха 6 преподаватели и 11 студенти. Групата на студентите беше разнообразна – 2 първокурсници, 7 четвъртокурсници и 2 магистри; 8 души от ПН 2.2 и 3 души от ПН 3.5.; 4 в редовна и 7 в задочна форма на обучение; 6 жени и 5 мъже във възрастов диапазон от 19 до 55 години.

Подготовка

Планирането на теренната работа включваше идентифициране и подбор на обектите на културно наследство в града. Подборът взема под внимание следните фактори:

– връзка с учебната програма на студентите в специалностите в професионално направление 2.2. „История и археология“;

– представителност на различни видове културно наследство – археологически, етнографско, художествено, книжовно-документално и религиозно (различни деноминации);

– физическо местоположение – обектите трябва да бъдат достъпни и обходими пеша в рамките на времето, с което групата разполага

Всеки от преподавателите подготвя беседа за съответните обекти в своята професионална компетенция, както и упражнения или въпроси за интегрирания работен лист.

Логистичната подготовка включва избор на транспорт (автобус или влак) и хотел за нощуване (който също трябва да бъде съобразен с учебния маршрут).

Работният теренен маршрут се изготвя последен, като се отчитат броят на обектите, тяхното работно време, продължителността на беседите и упражненията, разстоянието им един от друг, предвидено време за обяд и време за самостоятелна работа („самостоятелен прочит на града“). Последното е задължителен елемент от теренната работа, тъй като дава възможност на участниците да задълбочат работата по интереси.

Изпълнение на терен

Посещение на Регионален държавен архив – Монтана.

Посещението започна с беседа за историята, структурата, дейностите и функциите на архива. След това бяха направени наблюдения в основните помещения – архивохранилище, библиотека, читалня, работни помещения и лаборатория за реставрация, консервация и микрофилмиране. В последната студентите имаха възможност да наблюдават пряко демонстрация на реставрация на архивен документ, като им беше изнесена кратка беседа за процеса на реставрация и материалите. В архивохранилищата студентите бяха запознати с основните изисквания за поддържане на оптималните стойности на температура и влажност, както и със стелажите и кутиите, в които се съхраняват архивните материали. Получиха информация за редки и ценни ценни документи, като например част от църковна книга от 1649 г. и протоколите на градско общинско управление Лом, които започват от март 1878 г. Беше разгледана и изложба на тема „Православните храмове в община Монтана“, реализирана по повод 9 юни – Международния ден на архивите и празника на града – Св. Дух, който също съвпада с този ден. В края на посещението беше направен дебрифинг и всички участници получиха подарък – книга за град Монтана с автор Георги Александров.

Посещение на експозицията на Регионален исторически музей – Монтана. Студентите се запознаха с експонати от праисторията, бронзовата, желязната

епоха, римското владичество в българските земи и Българското средновековие. Особен интерес предизвикаха копието на сребърното съкровище от Якимово, датирано в хронологическите граници II–I век пр.Хр., и античните находки от III–IV век от археологическото проучване на античния град Монтана. Посетен бе и лапидариумът на музея, където студентите бяха запознати с епиграфските паметници, посветени на богинята Диана. Те са свидетелство за съществуването на светилище, в което романизираните траки са извършвали посвещения на богинята. В античната крепост в града студентите се запознаха със строителните техники, използвани при изграждането на отбранителни съоръжения по време на римското владичество в провинциите Мизия и Крайбрежна Дакия. В рамките на крепостта е построена раннохристиянска базилика от V–VI век. Студентите имаха възможност да получат информация за нейните архитектурни особености, начин на изграждане и предназначение.

При посещение в градската художествена галерия „Кирил Петров“ (отдел на Регионалния исторически музей – Монтана), участниците се запознаха с историята на галерията, както и с творчеството на патрона на галерията – художника Кирил Петров (1897–1979)[1]. В експозицията на галерията се онагледи творчеството на класици като Николай Павлович, Иван Мърквичка, Ярослав Вешин, Владимир Димитров – Майстора и др. Освен от класици на родното изкуство, колекцията на галерията е обогатена и от много съвременни автори от Монтанско, неразривно свързани с историята на българското изобразително изкуство. Особен интерес предизвика и иконната сбирка, съдържаща се в колекцията на галерията. Посещението позволи на студентите да се запознаят с цялостна сбирка от произведения на графиката, живописта и малката пластика и да онагледят теоретичните си познания за различни етапи от развитието на българското изобразително изкуство. По време на посещението се извърши и смяната на представянето на творбите в изключително голям формат (графичните листове) на известния майстор-график от този край проф. Галилей Симеонов[2], като това даде възможност на студентите да наблюдават подготвителни дейности при осъществяването на художествена изложба. В провелата се дискусия се засегнаха въпроси, свързани с предизвикателствата пред управлението на художествените галерии – оптимално използване на ограничена експозиционна площ, балансиране между постоянна експозиция, временни изложби, гостуващи автори и ретроспективни изложби; подготовка на динамичен и интересен събитиен календар; привличане на млади хора на работа; ограничено финансиране; възможности за сътрудничество с други галерии.

При посещението в Регионална библиотеката „Гео Милев“ групата беше посрещната и разведена във всички отдели от директорката на библиотеката Анелия Тодорова. Пред студентите бяха презентирани множеството настоящи и бъдещи проекти и инициативи за работа с публики.

Като част от обучението по религиозно наследство студените се запознаха с историята на християнските религиозни обекти в града и се проведе дискусия за степента на религиозност в съвременното българско общество. Бяха

посетени значимата църква „Св. св. Кирил и Методий“ и най-новият храм в града „Св. Дух“.

По време на теренната работа студентите попълваха работни листове, които целят учащите както да проверят степента на усвоените знания, така и да направят критичен анализ на степента на социализацията на културното наследство, съхранявано в отделните обекти, и да дадат свои предложения за подобрения.

Дейности след приключването на теренната работа

Дейностите след приключването на теренната работа включват отчитане на извършените дейности и на разходваните средства, както и измерване на степента на удовлетвореност на студентите. От 11 студенти 8 (73%) участваха в анонимна анкета. Всички отговорили са съгласни, че теренната работа е свързана с тяхното обучение и че беседите и практическите упражнения са били полезни. 7 души са категорично съгласни, че са удовлетворени от участието си, биха се включили в бъдещи теренни работи и биха препоръчали теренните работи на свои колеги. Средната оценка по десетобалната скала по всички критерии беше много висока: избор на обекти (9,5), съдържание на теренната работа (9,5), организация (9,5), достъпност на преподавателския екип (9,5), атмосфера в групата (9,5), транспорт (9,0), настаняване (8,75). Цялостната оценка на участниците в анкетата е 9,5.

Свободните коментарите открояват връзката между теренната работа и учебния план, достъпа до експерти от практиката, мултидисциплинарния подход, който позволява да се надградят вече придобитите знания и да се усвоят нови от наблюдението в реална работна среда.

По отношение на препоръки за подобрения участниците открояват „повече време за изпълнение на задачи in situ в музеи, архиви и библиотеки“, „да се привличат повече участници в обученията на терен“ и „удължаване периода на престой с оглед на още по-обстойна работа в даден обект“.

ДИСКУСИЯ

Теренните работи са част от обучението на студентите от УниБИТ – те способстват за използване на методите de visu и in situ, които са основни за изучаване на културното наследство. Чрез работата на терен се онагледяват, утвърждават и надграждат теоретични знания и практически учения, придобити по време на аудиторни занятия. Особено ценен е досегът с експерти от практиката и наблюдението на специализирани дейности (например реставрация на документ), което е трудно постижимо по време на редовни занятия, особено за студенти в задочна форма на обучение, където хорариумът е силно ограничен. Мултидисциплинарният подход позволява изграждане на по-пълна картина на културното наследство на даден регион, неговото вписване в историческия и културния пейзаж на България, онагледяване на връзките между различните видове наследство и необходимостта от комплексен подход при тяхната социализация и управление.

Интердисциплинарният подход отдавна се налага като продуктивен елемент в хуманитарните науки. Заложеният принцип за работа de visu в библиотеката и архива формира, освен научна експертиза у студентите, и прилагане на теоретичните знания, изучавани в бакалавърска и магистърска степен по дисциплините „Библиотеки, култура, история“, „Книгознание. Книжовно-документално наследство“ и „Дигитализация на приписки“. Работата с редки и ценни издания, дигитални колекции и информационни ресурси даде възможност за експертиза в изучаването на книжовните феномени. Ето защо в края на летния семестър такъв тип теренни проучвания затвърждават, надграждат и стимулират интереса у студентите, свързан с идентификация, метадатиране, обособяване на колекции и популяризация на книжовно-документалното наследство в дигитална среда.

Провеждането на паралелни аудиторни и извънаудиторни занимания е предпоставка за пряк досег на студентите с архивни институции. По този начин те придобиват представа за реалната професионална среда и своята кариерна ориентация и мотивация. Отделно самите специалности, свързани с архиви, се утвърждават като приложими, защото са базирани на реални практики, партньорства с институции и професионални умения. В дългосрочен план това повишава качеството на обучение, разширява връзките университет – архивна институция и утвърждава специалностите като перспективни и търсени в сферата на културното наследство.

В допълнение, съвместната работа на преподаватели и студенти способства за изграждането на умения и навици за работа в колектив, изграждане на по-близки връзки между студенти от различни специалности и форми на обучение, което допринася и за повишаване на качеството на студентския живот. Широкият възрастов диапазон спомага за успешния пренос на знания, умения и ценности между поколенията и изграждането на включваща академична среда.

Не на последно място, работата на терен формира у студентите положително отношение към научните изследвания и им дава възможност за оценка на потенциални кариерни перспективи в научна и академична среда.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведената комплексна теренна работа в град Монтана демонстрира ефективността на интегрирания подход към изучаването на културното наследство. Посещенията в културни институции с различен профил – архивен, музеен, художествен, библиотечен и религиозен, позволиха на студентите да приложат на практика теоретичните знания, придобити в академична среда, и да развият умения за критичен анализ, наблюдение и интерпретация на процеси по социализация и управление на културното наследство. Високата удовлетвореност на участниците, отразена както в количествените оценки, така и в свободните коментари, потвърждава значимостта на теренните практики за професионалното развитие и личностното израстване на студентите. Мулти-

дисциплинарният характер на дейностите, съчетан с директния контакт с експерти от практиката, допринася за изграждането на по-дълбоко разбиране за ролята на културното наследство в обществото.

Мултидисциплинарната теренна работа може да бъде определена като успешен модел, който следва да бъде надграждан и прилаган и в бъдеще. Препоръките на студентите – за повече време за работа in situ, за разширяване на групата участници и за удължаване на престоя – очертават посоки за усъвършенстване на бъдещи теренни инициативи с цел подобряване на преподаването в професионално направление 2.2. „История и археология“ и други области, свързани с културното наследство.

Благодарности: Теренното проучване се осъществява в рамките на научноизследователски проект НИП-2026-07 към УниБИТ „Мултидисциплинарно теренно проучване на град Видин: геймификация на културното наследство“ с финансовата подкрепа на Министерството на образованието и науката, Република България. Ръководител на проекта – гл. ас. д-р Поли Муканова.

БЕЛЕЖКИ

1. Кирил Петров – български художник. Участвал като командир на взвод през Първата световна война, завършил Художествената академия в класа на Никола Маринов, той се включва в художествения живот на България, ставайки първо член на Дружеството на независимите художници, а по-късно на Дружеството на новите художници. На Международното изложение в Париж през 1937 г. участието му е оценено със златен медал. Новатор и модернист, той се включва и в движението „Родно изкуство“, но след 9 септември 1944 г. е обявен за формалист в противовес на настъпващия социалистически реализъм. Игнориран и низвергнат, Кирил Петров е изхвърлен за дълго време от художествения живот на България. В началото на 70-те години новите тенденции в художествения живот връщат в артистичното пространство художника Кирил Петров и той е удостоен със званието „Народен художник“, през 1972 г. получава званието „Заслужил художник“, а през 1973 г. получава наградата на СБХ „Владимир Димитров – Майстора“ за юбилейната си изложба си през 1972 г. Следващата, 1974 г. става и „Народен художник“.
2. Галилей Симеонов (1929–2021) – български художник график, професор в Националната художествена академия. Ученик на проф. Илия Бешков. Участва в общи художествени изложби в страната и в представителни изложби на българското изкуство в чужбина. Член на СБХ. Между 1968 и 1974 г. е творчески секретар на Окръжната група на художниците в Михайловград (дн. Монтана).

REFERENCES

Debruyne, N., Kirilova, P. (2019). Letnite studentski praktiki: komunikatsia I sotsializatsiya na kulturno-istoricheskoto nasledstvo chrez obrazovanie [Summer student fieldwork: communication and socialization of cultural-historical

heritage through education]. *Problemi na obshtestvenata komunikatsia, 5,* 197–207. [Дебрюне, Н., Кирилова, П. (2019). Летните студентски практики: комуникация и социализация на културно-историческото наследство чрез образование. В: *Проблеми на обществената комуникация*. Сб. доклади от Петата международна кръгла маса „Проблеми на обществената комуникация", проведена в София, 4–5 юни 2019 г. София, За буквите – О писменехь, с. 197–207. ISSN 2534-9430]

Mukanova, P. (2021). Obuchenieto v digitalna sreda: praktiki i perspektivi [Education in a digital environment: practices and prospects]. In D. Veselinov, M. Totomanova-Panova, P. Petrov (Eds.). *Dialogat v obrazovanieto - savremennost i perspektivi. Deseti mezhdunaroden esenen nauchno-obrazovatelen forum* (pp. 289–293). Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski". [Муканова, П. (2021). Обучението в дигитална среда: практики и перспективи. В: Диалогът в образованието – съвременност и перспективи. *Десети международен есенен научно-образователен форум.* Състав. Димитър Веселинов, Мария Тотоманова-Панева, Петър Петров. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски", с. 289–293. ISBN 978-954-07-5231-0]

Mukanova, P. (2023a). Bibliofilstvoto kato uchebna distsiplina – mezhdu teoriyata i praktikata [Bibliophilism as an academic discipline – between theory and practice]. *Biblioteka, 2,* 30–35. [Муканова, П. (2023). Библиофилството като учебна дисциплина – между теорията и практиката. В: Б*иблиотека: списание за библиотечни и информационни науки, книгознание и литературна история, № 2,* с. 30–35.]

Mukanova, P. (2023b). "Digitalizatsia na pripiski" – uchebna distsiplina za arhivisti (Teoretichni i prakticheski nablyudenia) [Digitizing marginalia: an academic course for archivists (Theoretical and practical insights)]. In: B. Buzhaska, A. Kolev, and A. Stanimirov (Eds). *Arhivno delo: Arhivite i badeshteto. Chetenia po arhivistika v UniBIT,* Vol. 2. (pp. 210–220). Za bukvite – O pismeneh. [Муканова, П. (2023b). „Дигитализация на приписки" – учебна дисциплина за архивисти (Теоретични и практически наблюдения). В: *Архивно дело: Архивите и бъдещето. четения по архивистика в УниБИТ* – 9 юни 2023 г.: Сборник. Състав. Бужашка, Боряна, Арсини Колев, Антоний Станимиров. Том 2, 2023. София: Академично издателство За буквите – О писменехь, с. 210–220. ISBN 978-619-185-643-5]

Nazarska, G., Shapkalova, S. (2020). *Terennata rabota v akademichnoto obuchenie po religia: inovativni metodichni praktiki.* [Field work in academic education in religion: innovative methodological practices]. Za bukvite – O pismeneh [Назърска, Ж., Светла Ш. (2020). *Теренната работа в академичното обучение по религия: иновативни методични практики.* Монография. София: За буквите – О писменехь. 357 с. ISBN 978-619-185-434-9]

Petrova, T. (2017). Obuchenieto po arhivistika v spetsialnost „Kulturno-istorichesko nasledstvo". In: *Universitetski chetenia po arhivistika,* Vol. VI, pp. 67–71. [Петрова, Т. (2017). Обучението по архивистика в специалност „Културно-историческо

наследство". XI-а конференция на специалност Архивистика и документалистика в Софийски университет „Св. Климент Охридски", 18–19 април, 2017 г., *Университетски четения по архивистика*, том VI, с. 67–71. ISBN: 978-954-400-124-7]

Petrova, T. (2022). Elektronni resursi na arhivite v pomosht na universitetskia obrazovatelen protses. In *Kniga-Informatsia-Obshtestvo*, Vol. 3, (pp. 139–149). [Петрова, Т. (2022). Електронни ресурси на архивите в помощ на университетския образователен процес. София. *„Книга-Информация-Общество"*, т. 3, Доклади и материали от дискусионна кръгла маса, София, 1 декември 2020 г. – „Образователните функции на институциите на паметта (библиотеки, музеи, архиви)", с. 139–149, ISBN 9789540754116]

INTERDISCIPLINARY FIELDWORK AS AN EDUCATIONAL PRACTICE IN THE FIELD OF CULTURAL HERITAGE: THE EXPERIENCE FROM MONTANA

Abstract: *The article presents the results of a two-day field study conducted in the city of Montana with the aim of examining the socialization of archaeological, historical, ethnographic, artistic, religious and archival-documentary heritage. The methodological approach is grounded in qualitative techniques characteristic of practice-based research, including observation de visu and in situ, structured fieldwork sheets, expert consultations and reflective group discussions. The fieldwork enabled students to engage directly with cultural institutions and heritage professionals, thereby reinforcing theoretical knowledge through experiential learning. The analysis highlights the educational value of multidisciplinary field practices and identifies key factors that contribute to effective heritage interpretation and public engagement. The findings, supported by high levels of participant satisfaction, demonstrate that complex fieldwork is an effective model for integrating academic training with real-world cultural heritage environments.*

Keywords: *teaching; cultural heritage; fieldwork; interdisciplinary approach; education*

Chief Assist. Prof. Polly Mukanova, PhD
ORCID 0000-0002-3251-6023
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: p.mukanova@unibit.bg

Chief Assist. Prof. Tina Petrova, PhD
ORCID 0000-0003-3402-9082
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: t.petrova@unibit.bg

Chief Assist. Prof. Svetla Shapkalova, PhD
ORCID 0009-0000-1965-7908
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: s.shapkalova@unibit.bg

Assoc. Prof. Nina Debruyne, PhD
ORCID 0000-0003-3566-4168
Scopus ID: 58508767100
Web of Science ResearcherID: JNS-9298-2023
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: n.debruyne@unibit.bg

Chief Assist. Prof. Hristo Hristov, PhD
ORCID 0000-0003-0257-2590
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: h.hristov@unibit.bg

Prof. DSc Nartsis Torbov
ORCID 0000-0002-7577-2019
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: n.torbov@unibit.bg

МЕЖДУНАРОДНИЯТ ФЕСТИВАЛ НА МАСКАРАДНИТЕ ИГРИ „СУРВА“ – КУЛТУРНО СЪБИТИЕ И УСПЕШЕН НАЦИОНАЛЕН БРАНДИНГ

Румяна Стоянова
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Настоящото изследване анализира ролята и значението на националното брандиране като стратегически инструмент за изграждането и поддържането на репутация и положителен международен имидж. Обект на изследването е националният бранд като част от външната политика и международните отношения в дигиталната реалност, а предмет на проучване е приносът на националния брандинг за формирането на репутация и създаването на конкурентно предимство на държавата. Целта на изследването е да се анализира връзката между националния брандинг и нематериалното културно наследство чрез изследване на културен продукт като международния фестивал „Сурва“, верифициращ тезата, че автентичните културни традиции са ключов фактор за моделиране на разпознавам бранд и устойчива репутация. Методологията включва използване на библиометрични данни от преглед на научна литература, контент анализ на брандинг кампании и културни инициативи, изследвани за проектиране на националната идентичност и репутация в глобална среда. Основните констатации сочат, че националният брандинг играе ключова роля в съвременния глобален свят, особено в условията на дигитализация и глобална информационна среда. Практическите изводи подчертават необходимостта от интегрирана държавна политика, съчетаваща културни инициативи с външнополитически приоритети за изграждане на репутация и устойчиво конкурентно предимство.*

Ключови думи: *национален брандинг; репутация; фестивал; автентичност; конкурентно предимство; социални науки*

ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящото изследване анализира нарастващата роля и значение на националното брандиране за изграждането и поддържането на разпознаваем международен имидж и влиянието му върху устойчивото икономическо развитие на страната и региона в частност.

Националното брандиране е сравнително нов инструмент на публичната дипломация за стратегическа комуникация, който съчетава маркетинг, култура, дипломация и дигитално присъствие за моделирането на репутация и налагането на уникален разпознаваем образ.

В глобализирания свят на информационни технологии и изкуствен интелект бързото разпространение на информацията увеличава взаимодействието и укрепва връзките между обществата, като преодолява географските разстояния и редуцира времето за реакция на участниците до минимум.

Публичната дипломация намалява дезинформацията, насърчава доверието и диалога, създава устойчиви дългосрочни партньорства, основани на взаимно уважение, оказва влияние върху общественото мнение, изгражда положителен имидж и репутация, насърчава толерантността и взаимното разбирателство между народите. Националното брандиране укрепва не само имиджа, а и репутацията на страната.

При бързото разпространение на информацията и очакваната своевременна реакция за навлизане в диалог, репутацията е от ключово значение за тежестта на представения наратив относно определено събитие или позиция.

„Публичната дипломация може да се определи като процес на водене на международни отношения чрез интерактивно и дългосрочно ангажиране с глобалната общественост, което означава множество участници и мрежи, за улесняване на сътрудничеството, изграждане на съюзи и справяне с общи глобални предизвикателства“ (EEAS. The Diplomatic Service of the European Union, 2025).

Като направление на публичната дипломация културната дипломация представлява инструмент за външна политика, който допринася за създаването на позитивен имидж и репутация на страната и нейното позициониране на международната сцена чрез популяризиране на културно-историческото ѝ наследство, използвано като ресурс за развитие на международното сътрудничество и развитие на толерантност към различната култура на всички нации.

„Но предизвикателствата пред обществата не спират и за да се реализира потенциалът на културата като важна част от външните отношения, е необходимо да се генерира нов дух на диалог, ново взаимно вслушване и разбиране, съвместно изграждане на капацитет и глобална солидарност“ (Yoveva-Dimitrova, 2021a, p. 199).

Културната дипломация най-общо можем да дефинираме като обмяна на идеи, изкуство, информация, популяризиране на езика, обичаите, историята и културата на нацията. Културната дипломация функционира като дипломат, чийто приоритет е изграждането на ефективно международно сътрудничество, толерантност и интерес към културните различия на нациите в съответствие с европейските ценности за насърчаване и опазване на културното многообразие чрез развитие и подкрепа на международните културни взаимоотношения (EC, Communication from the Commission to the European Parliament, 2018).

В списание „Дипломация“, брой 25 от януари 2021 г., е публикувано следното определение на термина *„културна дипломация“* от Снежана Йовева-Димитрова: „Културната дипломация е реален интегрален елемент на публичната дипломация и представлява комплекс от практически действия, последващи определени стратегически цели от областта на културното взаимодействие между държавите, международните организации и другите институции“ (Yoveva-Dimitrova, 2021b, pp. 193–199).

Саймън Анхолт, визионер и признат авторитет по въпросите на имиджа и идентичността на държави, градове и региони, развива идеята, че образът на

държавите влияе върху възприеманата стойност на техния износ, култура, хора и политики и е ключов двигател на търговията, талантите, туризма, чуждестранните инвестиции и сигурността. През 1998 г. той въвежда термина *„национална марка“* или *„nation brand“*, поради което е приет за бащата на националното брандиране.

Според *Анхолт* репутацията на една страна е подобна на имиджа на нейните компании и продукти, следователно националното брандиране оказва значително влияние върху просперитета, благосъстоянието и ефективно управление на страната (Anholt & Co, n.d). Той разграничава марката от посланието и разглежда „марката като контекста, в който се получават посланията, а не самото послание“ (Anholt, 2005, pp. 224–225).

Посланията попадат в категорията на маркетинговите комуникации и сравнително лесно могат да бъдат контролирани от държавата, която ги изпраща, но марката представлява предварително съществуващата репутация и управлението на нейната интерпретация и възприятие от аудиторията е изключително трудно, тъй като държавите нямат контрол върху възприятията на международните публики. Публиката от своя страна е събирателен образ на личните възприятия на своите членове, милиони хора с техните културни различния, вярвания и предпочитания. Управлението на възприятията на милиони хора е изключително сложен процес.

Калина Братанова в книгата си „Идентичност, образ, национален бранд“ подчертава, че за формирането или промяната на международния образ на страната са необходими системни и целенасочени усилия, ясно определени стратегически цели и комуникационни политики, съобразени с новите дигитални възможности. „Международният образ е сложен феномен, неговото конструиране е резултат от редица културно-исторически и политически фактори“ (Bratanova, 2021, p. 36).

Според *Кийт Дини* (*Keith Dinnie*) – един от водещите изследователи в областта на брандирането на държави, региони и градове, стратегическото управление на брандинга оказва влияние в областта на публичната дипломация, туризма, износа на държавата, привличането на чуждестранни инвестиции и таланти. В своята книга „Nation Branding: Concepts, Issues, Practice“, публикувана през 2008 г., той систематизира основните сектори, в които националният брандинг има пряко влияние:

Туризъм – много държави, бедни на ресурси, технологично изостанали или без излаз на море, разчитат на туризма като двигател за икономическото развитие. Брандингът промотира и местната култура, кухня, музика, обичаи и привлича туристи с очакванията за неповторими преживявания и уникални туристически дестинации.

Преки чуждестранни инвестиции – в глобалния свят конкуренцията за привличане на външни инвестиции е огромна. Разпознаваемите национални марки изграждат доверие у инвеститорите и очакване за икономически успех.

Влияние върху увеличаване на износа – световно разпознаваемите брандове,

които се позиционират ефективно на пазара, оказват благоприятно влияние върху износа на стоки и продукти на страната.

Привличане на таланти – представянето на привлекателен начин на живот, повишаването на репутацията на страната в сферата на висшето образование въздействат на конкурентния пазар за привличане на таланти (Dinnie, 2008, p. 222).

Алена Лакова-Илчева публикува в списание „Дипломация", брой 18/2017 г., анализ на връзката между публичната дипломация и националния брандинг: „публичната дипломация всъщност представлява и споделеният дискурс на една нация; наратив, построен върху общи социални норми. Националният наратив е предпоставка за съставянето на дискурсивна идентичност на нацията и обединява около себе си всички участници в процеса на построяване, поддържане и комуникирането на националния образ и бранд" (Lakova-Ilcheva, 2017, p. 9).

Във връзка с това Международният фестивал на маскарадните игри „Сурва" може да бъде посочен като пример за ефективно приложено национално брандиране и инструмент на външната политика, който изгражда уникален и международно разпознаваем образ на нацията, препращащ към дълбоките корени, историческото развитие и културното богатство на нашата страна.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Приложената методология включва извличане на библиометрични данни за преглед на научна литература, контент анализ на ключови концепции за национално брандиране и културните политики, качествени и количествени подходи, както и анализ на данни, свързани с успешни примери за национален брандинг на международно ниво.

РЕЗУЛТАТИ

Като сравнително ново явление, брандирането намира признание от бизнеса, академичната общност и политическите среди. Европейските политики днес са ориентирани към развиването на национални марки и позиционирането им на международните пазари. Българската политика в сферата на брандинга развива връзката между културата и автентичността на разпознаваемата национална марка.

XXI век изцяло променя възприятието за културата и днес тя е свързващо звено между културен мениджмънт, публична дипломация, в частност културна дипломация, и изграждането на разпознаваем и уникален национален бранд.

В днешния високотехнологичен свят, в който информацията се разпространява бързо и се наблюдава известна унификация на общностите, културата се явява основна ценност и градивен елемент на националното брандиране. „Културата на една нация може да се разглежда като съставляваща истинската същност на националната марка" (Dinnie, 2008, p. 118). Пресечната точка между социално-икономическото развитие, опазването и популяризирането

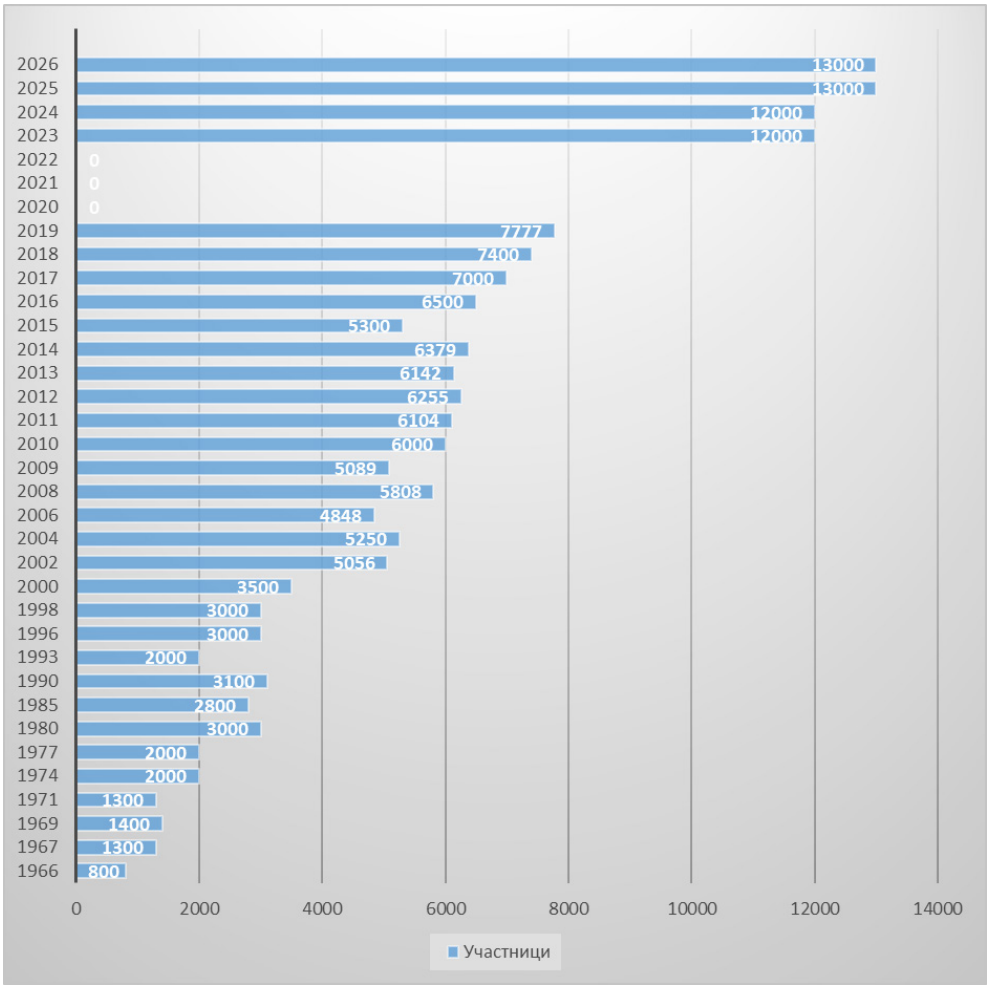
на културното наследство и културната идентичност е разпознаваемата национална идентичност, т.е националната марка.

Фолклорното културно-историческо наследство все по-уверено заема мястото на „национална марка“ на страната, от която произлиза, защото осигурява индивидуалност и разпознаваемост на международната сцена и значението му за утвърждаване на репутация и имидж нараства в ерата на високите технологии и глобализиранията на света.

Според *Мюмюн Тахиров*: „Превръщането на съответната страна, територия или селище в продаваем търговски продукт, който се лансира по света с цялостен маркетинг и реклама и създава благоприятен климат за инвестиции и туризъм, прави културното наследство ключов елемент от авторитета на страната“ (Tahirov, 2014, p. 194). Целта на бранда е представянето на уникален имидж, привличането на инвестиции и развитие на туризма.

Международният фестивал „Сурва“ в град Перник е успешен пример за проектирането на международно разпознаваем и автентичен бранд, спомагащ за устойчивото развитие на района. Фестивалът превръща един традиционен народен обичай за определен регион на страната в международно разпознаваем бранд на България.

През 1985 г. получава статут на международен фестивал. През 1995 г. Перник е приет за член на Федерацията на европейските карнавални градове. На 26 юни 2009 г. президентът на ФЕКГ *Хенри ван дер Кроон* обявява Перник за европейска столица на сурвакарските и кукерските традиции. През 2014 г. фестивалът „Сурва“ и град Перник са включени в престижната класация на списание *National Geographic* за Световни зимни топ дестинации. През 2015 г. фестивалът „Сурва“ е признат от ЮНЕСКО като част от световното нематериално културно наследство на човечеството. Фестивалът през 2026 г. е проведен под патронажа на ЮНЕСКО (The Festival-Surva, 2026; FECC, 2026).

Фиг. 1. Развитие на броя на участниците във фестивала на маскарадните игри „Сурва“ за периода 1966–2026 г. (Сурва (фестивал) // Уикипедия, 2026)

От първия фестивал на маскарадни игри в България, проведен на 16 януари 1966 г., до 60-годишния му юбилей през 2026 г. фестивалът се развива прогресивно, като всяка следваща година се увеличават броят на групите, броят на участниците, местни и международни, успоредно с това нарастват и международното признание и интерес, което легитимира фестивала като „национален бранд“ на България на световната сцена (вж. фиг. 1). Разпространявайки българския фолклор зад граница, фестивалът има пряко влияние за превръщането на културното наследство в икономически ресурс за устойчиво развитие на региона.

ДИСКУСИЯ

Хипотеза на изследването: Едно от основните предизвикателства е прекомерната комерсиализация на фестивала „Сурва“ и превръщането на традицията в стока, което застрашава най-ценния компонент на бранда – автентичността. Фестивалът трябва да бъде използван като дългосрочна инвестиция в репутация, а не като краткосрочен икономически стимул за региона.

Изследването разкрива ключовите фактори за успешно национално брандиране, включително интеграция на стратегии, културно разнообразие и международно културно сътрудничество, особено важни в условия на глобализация, цифровизация и нарастващ културен обмен.

Според *Дини* от ключово значение за стратегията на една държава за национално брандиране е да се координират усилията на политиците, бизнеса, гражданското общество, културните институции и спорта. Без координирани усилия се изразходват много ресурси, изпращат се много и противоречиви послания към аудиторията, участниците губят доверие и утвърждаването на дългосрочна репутация, автентичен бранд и емоционална връзка с международните публики е застрашено.

Брандът и репутацията на страната оказват съществено влияние върху нейното представяне пред международната общност и необходимостта от управлението на репутацията днес расте прогресивно. Политиките трябва да вървят успоредно с усилията за запазване на автентичността на културните събития и превръщането им в конкурентно предимство.

Концепцията на националното брандиране не е културна комерсиализация, а точно обратното, националното брандиране промотира културното многообразие и предоставя равни конкурентни възможности на всички държави, независимо от икономическото и технологичното им развитие (Dinnie, 2008, p. 252).

Разбирането за концепцията, ефективността и мащаба на въздействие на брандирането помага за постигането на националните цели. Вместо остарели национални стереотипи, брандирането предоставя нов облик, имидж и репутация на дадена нация и се утвърждава като ефективен инструмент на публичната дипломация за управление на репутацията.

Европейският съюз разглежда културата като фундаментална ценност за устойчиво развитие на страните членки и за успешно международно общуване. Опазването и популяризирането на традициите се превръщат в целева културна политика именно поради опасенията за уеднаквяване и загуба на националните идентичности. Културното многообразие се насърчава чрез редица европейски политики и стратегии в областта на международното културно сътрудничество. „Настъпи една промяна на парадигмата за културата, разбирана вече не като цел, а като средство, инструмент“ (Dimitrova, 2013).

Културно-историческото наследство, и в частност обичаите, обредите, фолклорът, традициите, играят важна роля в налагането на уникален и разпознаваем образ на страната, защото всяка нация има специфичен фолклор, а

именно това е същността на националното брандиране – да създаде разпознаваем имидж, не единствен или най-добър, а имидж, който оставя трайни впечатления у международните публики и предизвиква интерес към съответната държава и нейната история.

Българските политики и стратегически документи залагат на създаването на национална марка и оценяват приноса на културата като градивен елемент за разпознаваемия бранд и последващото икономическо развитие и международни партньорства.

На регионално ниво международният фестивал „Сурва“ официално е признат за емблема „бранд“ на град Перник. Община Перник прилага нови политики в сферата на културата и реализира амбициозна стратегия – Проект „Сурва в движение“ (2025–2026), финансирана от Националния план за възстановяване и устойчивост. Стратегията цели да подобри цялостната организация и логистика на фестивала и работи за налагането на бранд „Сурва“, обединяващ местните маскарадни традиции и историята на града в един туристически продукт, неговото представяне в България, на международната сцена и в дигитално пространство, оставяйки ясен и разпознаваем дигитален отпечатък.

Поставената за изследване хипотеза за прекомерната комерсиализация на фестивала „Сурва“ като бранд на град Перник и стратегията „Сурва в движение“ (2025–2026) не се потвърждава, тъй като на този етап той не притежава характеристики на прекалена комерсиализация, която да застрашава автентичността на това бранд събитие с 60-годишна история. Живите културни практики са подчинени на специфичните традиции, ритуали и символи на общността в този край и продължават да се вписват в техния оригинален културен и духовен контекст.

Уникалността на фестивала е водещият мотив, който привлича хората, и разрастването на неговия мащаб и устойчивост увеличава както неговата посещаемост, популярност и национална и международна известност, така и интереса към този най-голям в страната и на Балканите фестивал на маскарадните игри.

Балансът между автентичността и комерсиализацията всъщност подкрепя съхраняването на културното наследство, защото се поддържа тясната връзка с местната общност и културните ценности не се подменят от краткосрочни икономически цели.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Публичната и културна дипломация със своя набор от инструменти за международна политика, сред които и националното брандиране, позволява на държавите да изграждат доверие, културни връзки и устойчиви партньорства. Ефективното използване на новия стратегически инструмент на публичната и културна дипломация – националното брандиране, налага съчетаване на традиционни маркетингови методи, иновативни дигитални подходи и институционална подкрепа, насочени към създаването на международен имидж.

Националният бранд разглежда културата като стратегически ресурс за икономически растеж и устойчиво регионално развитие, а културното наследство – като фундаментална част от съдържанието на разпознаваемия уникален и положителен международен имидж и репутация, влияещи на социалното развитие и обединяването на общество чрез културната идентичност.

Успешно прилаганият национален брандинг използва този значим ресурс – фолклорното културно-историческо наследство, и чрез неговото популяризиране и превръщане в символ и „марка" на страната спомага за ефективната културна политика и устойчивото икономическо развитие. Следователно фолклорната „национална марка" работи в интерес на обществото, изгражда неговия разпознавам облик пред света и спомага за икономическото развитие на държавата.

Глобализацията и развитието на информационните технологии осигуряват нови възможности за налагане и разпространяване на националния бранд в дигиталното пространство. Националният бранд е резултат от успешно осъществявани политики и стратегии в областта на културата и индустрията, а не само културно-историческо наследство, представяно като уникален и разпознаваем образ на държавата пред света. Политиката и бизнеса изграждат своите стратегии около този неглижиран доскоро ресурс и възможностите за влияние и икономически предимства, които предоставя.

REFERENCES

Anholt, S. (2005). Nation brand as context and reputation. *Place Branding, 1*(3), 224–228. https://doi.org/10.1057/palgrave.pb.5990023

Anholt & Co. (n.d.). *Our credentials*. https://www.anholt.co/credentials

Dimitrova, L. (2013, March). *Kulturnata diplomatsiya – ulichnoto dete na publichnata diplomatsiya* [Cultural diplomacy – the street child of public diplomacy] [Lecture in the course "Cultural Diplomacy"]. Ministry of Foreign Affairs. https://www.mfa.bg/upload/113803/ldimitrova_cd_2013.pdf [Димитрова, Л. (2013, март). *Културната дипломация – уличното дете на публичната дипломация* [Лекция в курса „Културна дипломация"]. Министерство на външните работи. https://www.mfa.bg/upload/113803/ldimitrova_cd_2013.pdf]

Dinnie, K. (2008). *Nation branding: Concepts, issues, practice*. Butterworth-Heinemann. https://www.culturaldiplomacy.org/academy/pdf/research/books/nation_branding/Nation_Branding_-_Concepts,_Issues,_Practice_-_Keith_Dinnie.pdf

European Commission. (2018, May 22). *Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: A new European agenda for culture* (COM/2018/267 final). EUR-Lex. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM:2018:267:FIN

European External Action Service. (2026, April 9). *Public diplomacy and international cultural relations: Building bridges between the European Union and the rest of the*

world. https://www.eeas.europa.eu/eeas/public-diplomacy-and-international-cultural-relations_en

Federation of European Carnival Cities. (n.d.). *International Festival of Masquerade Games "Surva"*. https://carnivalcities.net/countries/bulgaria/pernik/

Ishpekova-Bratanova, K. F. (2020). *Identichnost, obraz, natsionalen brand: Balgariya v britanskiya politicheski debat 2001–2015 g.* [*Identity, image, national brand: Bulgaria in the British political debate, 2001–2015*]. Unison Art. [Ишпекова-Братанова, К. Ф. (2020*). Идентичност, образ, национален бранд: България в британския политически дебат 2001–2015 г.* Унисон Арт.]

Lakova-Ilcheva, A. (2017). Darzhavniyat kulturen institut kam ministara na vanshnite raboti [The State Cultural Institute under the Minister of Foreign Affairs]. *Diplomatsiya, 18*, 9. [Лакова-Илчева, А. (2017). Държавният културен институт към министъра на външните работи. *Дипломация, 18*, 9.]

Leonard, M. (2009, November 9). *Diplomacy by other means*. Foreign Policy. https://foreignpolicy.com/2009/11/09/diplomacy-by-other-means/

Mezhdunaroden festival na maskaradnite igri "Surva" – Pernik. (n.d.). *Festivalat* [The festival]. https://surva.org/index.php/festivalat/ [Международен фестивал на маскарадните игри „Сурва" – Перник. (б.д.). Фестивалът. https://surva.org/index.php/festivalat/]

Ministerstvo na turizma na Republika Balgariya. (2025). *Godishna programa za natsionalna turisticheska reklama 2025* [Annual programme for national tourism advertising 2025]. https://www.tourism.government.bg/sites/tourism.government.bg/files/documents/2025-05/gpntr_2025_kum_11.12.2024.pdf [Министерство на туризма на Република България. (2025). *Годишна програма за национална туристическа реклама 2025*. https://www.tourism.government.bg/sites/tourism.government.bg/files/documents/2025-05/gpntr_2025_kum_11.12.2024.pdf]

Surva (festival). (n.d.). In *Wikipedia*. Retrieved March 20, 2026, from https://bg.wikipedia.org/wiki/Сурва_(фестивал) [Сурва (фестивал). (б.д.). В *Уикипедия*. Получено на 20 март 2026 г. от https://bg.wikipedia.org/wiki/Сурва_(фестивал)]

Tahirov, M. (2014). *Vremena i kulturno obshtuvane* [Times and cultural communication]. Za bukvite – O pismeneh. [Тахиров, М. (2014). *Времена и културно общуване*. За буквите – О писменехъ.]

Yoveva-Dimitrova, S. (2021a). Darzhavniyat kulturen institut kam ministara na vanshnite raboti na 15 godini [The State Cultural Institute under the Minister of Foreign Affairs at the age of 15]. *Diplomatsiya, 25*, 193–199. https://jeanmonnetexcellence.bg/wp-content/uploads/2021/02/Diplomacy_Journal_25.pdf [Йовева-Димитрова, С. (2021а). Държавният културен институт към министъра на външните работи на 15 години. *Дипломация*, 25, 193–199. https://jeanmonnetexcellence.bg/wp-content/uploads/2021/02/Diplomacy_Journal_25.pdf]

Yoveva-Dimitrova, S. (2021b). Novite predizvikatelstva i perspektivi pred kulturnata

diplomatsiya [New challenges and prospects for cultural diplomacy]. In Z. Popov, N. Krumov, S. Tsokova, & S. Yoveva, *Publichna diplomatsiya: Uchebno pomagalo* (pp. 195–216). Diplomaticheski institut; Izdatelska kashta "Sv. Georgi Pobedonosets". [Йовева-Димитрова, С. (2021b). Новите предизвикателства и перспективи пред културната дипломация. В З. Попов, Н. Крумов, С. Цокова, & С. Йовева, *Публична дипломация: Учебно помагало* (с. 195–216). Дипломатически институт; Издателска къща „Св. Георги Победоносец".]

THE INTERNATIONAL FESTIVAL OF MASQUERADE GAMES "SURVA" – A CULTURAL EVENT AND SUCCESSFUL NATIONAL BRANDING

Abstract: *This study analyzes the role and importance of national branding as a strategic tool for building and maintaining a reputation and a positive international image. The object of the study is the national brand as part of foreign policy and international relations in the digital reality, and the subject of study is the contribution of national branding to the formation of reputation and the creation of a competitive advantage of the state. The aim of the study is to analyze the relationship between national branding and intangible cultural heritage, through the study of a cultural product such as the international festival "Surva", verifying the thesis that authentic cultural traditions are a key factor in modeling a recognizable brand and sustainable reputation. The methodology includes the use of bibliometric data from a review of scientific literature, content analysis of branding campaigns and cultural initiatives used to project national identity and reputation in a global environment. The main findings indicate that national branding plays a key role in the modern global world, especially in the conditions of digitalization and the global information environment. The practical conclusions emphasize the need for an integrated state policy combining cultural initiatives with foreign policy priorities for building reputation and sustainable competitive advantage.*

Keywords: *authenticity; competitive advantage; festival; national branding; reputation; social sciences*

Rumyana Stoyanova, PhD Student
Scientific Advisor: Prof. Rumelina Vasileva, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: rstoyanowa@gmail.com

АКТУАЛИЗАЦИЯ И РЕИНЖЕНЕРИНГ НА КОНЦЕПЦИЯТА ЗА ТУРИСТИЧЕСКО РАЙОНИРАНЕ НА БЪЛГАРИЯ

Румен Драганов
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Докладът изследва възможностите за актуализация и реинженеринг на туристическото райониране в България, като се разглеждат възможностите за позициониране на интегрирани туристически маршрути на европейските и задокеанските пазари на марките „Балкани“ и „България“. Методологията включва когнитивен анализ на туристическите маршрути и възможностите за тяхното интегриране. Резултатите показват, че чрез актуализация и реинженеринг на туристическото предлагане в региона и брандиране на интегрирани туристически маршрути под общото наименование бранд „Балкани“ и бранд „България“ ще се повишат възможностите на всяка една отделна дестинация и създадат условия за съвместни маркетингови прояваи. Предлага се редукция на туристическите райони от девет на три: Мизия, Тракия и Североизточна Македония и Сердика.*

Ключови думи: *интегрирани туристически маршрути; бранд; реинженеринг*

ВЪВЕДЕНИЕ

Промените в геополитиката на световните туристически пазари е в резултат на непрекъснато променящата се външна среда, която от началото на 2026 г. следва променлив курс. Оформя се нова архитектура на взаимоотношения, свързана със създаването на нови индивидуалности на икономическата, финансовата и политическата инфрастуктура, която все по-често задължава управляващите органи на туристическите структури да вземат решения в условия на неопределеност. Съюзите и центровете на вземане на решения все повече губят смисъл и не са интересни с политиките, които се опитват да формират. Предложените решения отдавна не са подчинени на някакъв идеологически процес, а по-скоро търсят прагматичен отговор на заобикалящата среда, който може да поеме целия риск на ситуацията. За първи път от началото на хилядолетието насам се оформя реална среда, която не се подчинява на изграденото статукво на обществото и съюзите, които то създава или е създало. Ръководителите на отделните субекти в туристическата индустрия търсят подходящи форми за индивидуално представяне, по възможност без намесата на държавата. Практически, туризмът в България все повече се оформя като колективен сбор на индивидуално взети решения, които в своята съвкупност определят общата линия на развитие и поведение.

Обединението в стратегически съюзи на ясно изразени индивидуални решения стана възможно след продължилата над близо тридесет години линия на оттегляне на държавата от управлението на туристическата субектност. Началото беше дадено с приватизацията на курортния комплекс „Албена“ в

края на май 1997 г,. когато управляващият орган – Комитетът по туризъм при Министерския съвет, прехвърли част от собствеността на акциите, попадащи върху реституирани имоти, на работническо-мениджърското дружество „Албена Холдинг“ АД[1] , с която собствеността на дружеството в туристическия комплекс надхвърли 50%. Тогава, бавно и без драма, започна разделянето на държавата с нейната собственост в туризма. Това е моментът, след който контролът на държавата върху частната ѝ собственост в сектора започва да намалява. Преминаването на собствеността на държавата в частно управление на новорегистрираните туристически предприятия доведе системата до загуба на контрол върху процесите, който е невъзможно да бъде върнат обратно. След десетилетие на лутане, в което време не можеше да бъде намерено мястото на сектор „Туризъм“ в управлението на държавата, през 2014 г. се създаде Министерството на туризма. В „преходния период“ секторът е управляван от Комитета по туризъм към Министерския съвет (1964–1997). С приемането на структурата на правителството с Решение на 38-ото народно събрание от 21 май 1997 г. се създава Министерство на търговията и туризма (1997–1999)[2], което поема функциите на Комитета по туризъм. През 1999 г. секторът е прехвърлен към Министерството на икономиката (1999–2005)[3], следва ново преобразуване и вливането му в Министерството на културата и туризма (2005–2009)[4]; от сектора преминава към новообразуваното Министерство на икономиката, енергетиката и туризма (2009–2013)[5], като междувременно се включва към новосъздадената Държавна агенция по туризъм (2005–2009)[7]. Министерството на икономиката, енергетиката и туризма се закрива през ноември 2014 г. и на негово място възникват три министерства – на икономиката, на енергетиката и на туризма (2014)[6]. Те заменят Министерството на икономиката, енергетиката и туризма и Държавната агенция по туризъм. Както казва икономистът проф. Джефри Сакс: „Тогава, когато системата загубва контрола си стъпка по стъпка, губи своята приспособяемост и увеличава вътрешното напражение. Възниква желание да бъде възстановено статуквото, което отдавна вече е загубено“. Сакс описва системата директно, без да спестява истината. Тук той не посочва вина и търсене на нови пътища за изход от ситуацията с нова визия. Посочва притегляне, породено от стремежа за използване на съществуващите до момента канали на реализация, които безвъзвратно са загубени и не могат да бъдат възстановени обратно. Самите канали на реализация са част от проблемната ситуация. В приетия Закон за туризма (2013) се поставя началото на засилване на ролята на държавата в туризма чрез подобраване на управлението на нейната публична собственост върху културно-историческите паметници и чудесата на природата, които сами по себе си са туристически ценности, като се създава отделна глава „Туристическо райониране“.

Концепцията за туристическото райониране в Република България е разработена в периода 2010–2013 г. на базата на необходимостта от маркетинг на туристически продукт при неговото представяне на туристическите борси и изложения в страната и чужбина. Идеята е била да се направи схема на турис-

тическото райониране, която да обхваща територията на страната в нейната цялост, като съвкупност от общини, представляващи най-малкият териториален модул, чиито граници да очертават и границите на районите. Предложено е да бъдат обособени девет туристически района, които да бъдат с достатъчен обхват и видими на картата за районирането, като същевременно са достатъчно малки, за да могат да се управляват ефективно. Определени са центровете на тези райони, които са подбрани по следните показатели: (а) централизирано местонахождение и свързаност; (б) възможност за административна обвързаност с областните центрове; (в) да имат управленска функция при управление на пространството. На базата на тези критерии са утвърдени административните градове за центрове на туристическите райони: Русе (Район Дунав), Велико Търново (Район Стара планина), София (Район София), Пловдив (Район Тракия), Казанлък (Район Долина на розите), Благоевград (Район Рила-Пирин), Смолян (Район Родопи), Варна (Район Варна – Северно Черноморие) и Бургас (Район Бургас – Южно Черноморие). Утвърдени са основна и разширена специализация за всеки от туристическите райони. Основната специализация включва два вида туризъм, а разширената допълва основните видове туризъм с още четири вида. На основание на Закона за туризма е утвърдена Концепцията за туристическо райониране на България.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Изследването разглежда наличната документация по създаването на туристическите райони и тяхното управление. Направен е изводът, че е налице необходимост от актуализация на туристическото райониране и подобряване на разказа за туристическото предлагане в обхват, включващ региона на Югоизточна Европа, чрез създаване на нови регионални марки: бранд „България“ и бранд „Балкани“. Марките са необходими за позициниране на туристически маршрути на европейските и задокеанските пазари с ясен фокус на представянето. Необходимо е разказът за бранд „Балкани“ (интегрираната рекламно-комуникационна платформа) да се преформатира от съществуващите сега дванадесет туристически дестинации, като се извърши прегрупиране на съществуващите дестинации върху картата на римските области Мизия, Тракия, Македония, Далмация, Дакия и Панония въз основа на техните исторически и географски граници.

При създаването на интегрирани туристически продукти под търговското наименование бранд „Балкани“ (интегрирана рекламно-комуникационна платформа) се ползват историческото и географското разположение на римските области (провинции) Мизия, Тракия, Македония, Далмация, Дакия и Панония, което онагледява историко-географската платформа за създаване на интегрирани туристически продукти в региона, предназначени за европейските и задокеанските туристически програми. Изследването дава възможност за прилагане и развитие на туризма в България, като използването на историко-географската проекция на Мизия, Тракия, Македония, Далмация, Дакия и Пано-

ния дава възможност за модулно прилагане на елементи към богатата история на Югоизточна Европа и дестинация Балкани. В разказа се посочват основните исторически, културни и природни дадености на разположените в днешна България части от Долна Мизия, Горна Тракия и Североизточна Македония и Сердика, което дава възможност да се надграждат историческите пластове и тяхната връзка с Културните коридори в Югоизточна Европа (Kulturnite koridori, 2025) и Европейските културни маршрути (Cultural Routes, 2025).

Институтът за анализи и прогнози на информационната среда в туризма при Университета по библиотекознание и информационни технологии намира за уместно да бъдат редуцирани деветте съществуващи туристически района в България до три, като се използва проекцията на Мизия, Тракия и Македония и Сердика, върху съществуващата проекция на туристическото райониране, като Софийският туристически район се свърже с географската и историческа област на Североизточна Македония. Идеята съответства на историческата действителност и географските наименования, познати от Античността. Тази практика съществува и в други туристически дестинации в Европа, които използват исторически и географски имена на районите, провинциите и кантоните. Значението на този подход се състои в ясното изразяване на съществуващата историческа правда, известно е на хората от учебниците, по които са учили история, както в региона, така и в света. В този смисъл идеята е натоварена само с научен принос, без политически елемент на въздействие.

Ползването на историята и географията на региона на Югоизточна Европа за създаване на общи туристически програми чрез използването на известни от древността исторически наименования подчертава приемственост на историческата реалност и доближава знанията, придобити в образователния процес, към целите на организираните туристически програми. Очакват се окрупняване на районите и регистрирането им по Закона за юридическите лица с нестопанска цел, което създава възможност за участие в редица проекти и програми за регионално развитие и кохезионните фондове на ЕС, както и програми и продукти с национално и регионално значение.

РЕЗУЛТАТИ

Актуализацията и реинженеринга на съществуваото райониране в България и региона на Югоизточна Европа за създаване на интегрирани туристически маршрути включва тринадесет страни – Турция, Гърция, България, Северна Македония, Косово, Албания, Черна гора, Хърватия, Босна и Херцеговина, Сърбия, Словения, Румъния и Унгария (Integrirani kulturni marshruti, 2025). Когато става въпрос за задокеанските пазари, Япония, Австралия, Нова Зеландия, Южна Корея, Китай, Виетнам, Филипините, Канада, САЩ, Мексико и страните от Централна и Южна Америка, е възможно да се използват като хъбове летищата в Истанбул, Атина, Белград, Букурещ и Будапеща, които обслужват свързващи директни авиолинии с летищата на задокеанските дестинации, като в рамките на дестинация Балкани има свързващи полети, железопъ-

тен и автотранспорт. Извършването на реинженеринг на дестинация Балкани с използване на географски и исторически наименования на регионите, както и реинженеринг на туристическото райониране в Република България е една добра основа за по-нататъшна свързаност между държавите от региона, даваща възможност за интеграция и просперитет, който обхваща туристическите дестинации в региона на Югоизточна Европа. С оглед на цялостния процес по представяне на интегрираната рекламно-комуникационна платформа на европейските и задокеанските пазари и създаване на ясен фокус на представянето ни в Европа е необходимо да се предприемат конкретни стъпки по отношение на предлаганите туристически продукти в страните – партньори по интегрирания туристически продукт за бранд „България“ и бранд „Балкани“. Изследването води до факта, че можем да създаваме съвместни туристически продукти за европейските и задокеанските пазари за деветте туристически района, като Долна Мизия обхваща Дунавския, Старопланинския и Северния Черноморски район (Варна); Тракия обхваща Тракийския, Южния Черноморски район (Бургас), Район Родопи и на Розовата долина; Македония и Сердика включва Югозападния и Софийския туристически район.

ДИСКУСИЯ

Предложението на ИАПИСТ при УниБИТ може да се използва и за актуализация и реинженеринг на концепцията за туристическото райониране в Република България (TRRB, 2015). Актуализацията обединява общините около река Дунав, старопланинските и черноморските общини от област Варна и Добрич в туристически район Долна Мизия. Краткият разказ за този район ще бъде върху основата на най-старото злато на света. Наративът за Горна Тракия, включващ Долината на розите, туристическите райони Тракия, Родопи и Бургаско Черноморие, се свързва с родината на розата и розовото масло, както и с монетите на одриския владетел Аматок (управлявал от 389 до 356 г. пр.н.е.), върху които е изобразена роза върху лабрис, а на гърба е изобразен грозд. Това е разказът за Горна Тракия, която е родината не само на маслодайната роза и на розовото масло, но и на виното (Rozata, 2025). Тракия е родината и на музикалния инструмент гайда, който наскоро беше включен в Списъка на световното нематериално наследство на ЮНЕСКО. Разказът за района на Североизточна Македония и Сердика, който включва туристическите райони София и Югозападния туристически район Рила-Пирин, е свързан с краткия разказ, че там е родината на киселото мляко и Lactobacillus bulgaricus. Д-р Стамен Григоров от с. Студен извор (на 70 км от София) е известен с откритието си и описанието за първи път в света на Lactobacillus delbrueckii subsp. bulgaricus – микроорганизма, който предизвиква образуването на киселото мляко (Grigorov, 2025). Дневно 160 млн. кофички кисело мляко се продават в Китай и 140 млн. – в Япония. Идеята за актуализация и реинженеринг на туристическите райони с прилагане на проекцията на географските и исторически наименования на областите от древността създава нов разказ за България, основан на историческата правда и отдавна известен на света.

Заинтересованите страни могат да предприемат следните действия:

1. Съгласуване на идейната концепция за актуализиране и реинженеринг на съществуващите девет туристически района в Република България в три, върху географската и историческа карта на римските провинции Мизия, Тракия и Македония и използване на географските наименования за целите на туристическото предлагане на интегриран туристически маршрут в рамките на бранд „България“ и бранд „Балкани“;

2. Провеждане на срещи с други заинтересовани лица за създаване на подходящ разказ за бранд „България“, основан на трите исторически, географски и туристически района, разположени върху днешна България, а именно Мизия, като страната на най-старото злато в света; Тракия, като родината на виното, розовото масло и гайдата; българската част на Североизточна Македония и Сердика, като родината на киселото мляко и червеното вино „Мелнишка лоза“;

3. Организиране на информационни срещи с дипломатическите представителства в Р България и туристическите администрации на страните от региона за включване в интегриран обиколен туристически маршрут с работно наименование „Източноевропейски балкански тур“ („East Europe Balkan Tour“), който може да ползва различни прилагателни преди наименованието (Great, Platinium, Golden, Silver etc.). Маршрутите се изработват и реализират от регистрирани туроператори по реда на закона;

4. Създаване на интегриран регионален туристически продукт за задокеанските туристически пазари с работно наименование „East Europe Balkan Tour“ с хъбове (събирателни точки) за задокеанските полети – летищата в Истанбул, Атина, Букурещ, Белград и Будапеща, и свързващи самолетни и автобусни совалки с туристически маршрути, преминаващи през страните от региона и столиците Скопие, Подгорица, Прищина, Любляна, Тирана и София;

5. Реинженеринг на интегрираната маркетингова програма за бранд „Балкани“;

6. Актуализиране и допълване на единния криейтив макет (базова творческа концепция) и рекламни продукти за бранд „Балкани“;

7. Провеждане на срещи с Организациите за управление на туристическите райони (ОУТР) и други заинтересовани страни в България по въпросите за актуализация и реинженеринг на туристическите райони в райони Мизия, Тракия и Македония и за организация на интегрирания обиколен туристически маршрут East Europe Balkan Tour;

8. Организиране на срещи с туроператори и други заинтересовани страни в България и страните от региона на бранд „Балкани“ за организация на интегрирания обиколен туристически маршрут East Europe Balkan Tour;

9. Провеждане на срещи с преподаватели за изследване на възможностите за прилагане и развитие на образователен туризъм в България на тема „Културното наследство в подкрепа на формалното образование“.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Основния извод, който можем да направим, е, че изработването на интегрирани туристически маршрути (интегрирана рекламно-комуникационна платформа) под търговското наименование бранд „България“ за районите Долна Мизия, Горна Тракия и Североизточна Македония и Сердика и бранд „Балкани“ въз основа на известните римски области Мизия, Тракия, Македония, Далмация, Дакия и Панония дава нови възможности за създаване на свързаност и на туристически пакети и програми. Създаването на интегриран туристически продукт в Югоизточна Европа и подобряването на разказа за туристическото предлагане в дестинация Балкани, както и реинженерингът на туристическото райониране в България, за позициниране на туристически маршрути на задокеанските пазари с ясен фокус на представянето на дестинацията в Европа, ще дадат възможност на задокеанските туроператори и на туристите от отдалечени пазари да организират и участват в уникални туристически маршрути. Туристите от далечни дестинации, но и от Европа ще могат в рамките на седем до четиринадесет дни да посетят пет до девет столици на държави в региона на Югоизточна Европа и да се запознаят много подробно с дестинация Балкани. Съществуващият негативизъм по отношение на бранд „Балкани“ и връзката му със събития от миналия век, които са довели до прозвището „барутен погреб“, до голяма степен са останали в историята (Balkanite, 2025). Напротив, младото поколение може да се запознае с една чудесна туристическа дестинация, богата на история и съвременност, на екологична храна, напитки и съхранен фолклор, наред със съвременните изкуства и живата култура. Непознаването на продукта бранд „Балкани“ е свързано именно с липсата на достатъчна транспортна свързаност и организацията на туристически пътувания с обща цена от туроператори е ключова за издигането на туристическите пътувания към тази част на света. Потенциалът на дестинация Балкани е огромен. Концепцията за туристическото райониране в Република България е утвърдена на основание чл. 16, ал. 1 от Закона за туризма (ЗТ) със Заповед №Т-РД-16-103/11.03.2015 г. на министъра на туризма. В случай на приемане на предложението за реинженеринг на Концепция за туристическо райониране на България министърът на туризма следва да издаде нова заповед. Промени в Закона за туризма не се налагат.

БЕЛЕЖКИ

1. „Албена Холдинг“ АД е създадено през април 1996 г. като работническо-мениджърско дружество (РМД) за приватизация на курортния комплекс „Албена“ АД. Дружеството е ключов акционер в туристическата компания и участва активно в управлението и развитието на нейните активи, като притежава значителен дял от капитала.
2. Министерството на търговията през 1995 г. се преобразува в Министерство на търговията и външноикономическите връзки, което през юни 1997 г. прехвърля дейността на Комитета по туризъм, към Министерството на търговията и туризма.

3. Министерството на културата се преименува на Министерство на културата и туризма (2025).
4. Министерство на икономиката, енергетиката и туризма (2009).
5. През 2013 г. Министерството на икономиката, енергетиката и туризма е преобразувано в Министерство на икономиката и енергетиката.
6. Министерството на икономиката, енергетиката и туризма е закрито и се създават три отделни министерства: Министерство на икономиката, Министерство на енергетиката и Министерство на туризма (2014).
7. Държавната агенция по туризъм (ДАТ) е българска държавна институция на пряко подчинение на Министерския съвет от 2005 г. Преди това отрасъл туризъм е администриран от държавата и чрез други учреждения: министерство, комитет, (главна) дирекция в министерство. Държавната агенция по туризъм е закрита през септември 2009 г. Чрез промени в Закона за туризма отговорността за управлението на отрасъла се прехвърля към Министерството на икономиката, енергетиката и туризма.

REFERENCES

Balkanite veche ne sa „barutniyat pogreb na Evropa".© 2017 [vidyana 2 mart 2025]. Nalichna na: https://clubz.bg/56815-balkanite_veche_ne_sa_barutniyat_pogreb_na_evropa [Балканите вече не са „барутният погреб на Европа".© 2017 [видяна 2 март 2025]. Налична на: https://clubz.bg/56815-balkanite_veche_ne_sa_barutniyat_pogreb_na_evropa]

Dr. Stamen Grigorov, otkrivatelyat na mlechnokiselata bakteria laktobatsilus bulgarikus**.** © 2025 [viewed 2nd March 2025]. Available from: https://www.nationalgeographic.bg/a/stamen-grigorov-otkrivatelyat-na-laktobacilus-bulgarikus [д-р Стамен Григоров, откривателят на млечнокиселата бактерия Лактобацилус булгарикус. © 2025 [видяна 2 март 2025]. Налична на: https://www.nationalgeographic.bg/a/stamen-grigorov-otkrivatelyat-na-laktobacilus-bulgarikus]

Integrirani kulturni marshruti. Trakiysko i vizantiysko kulturno nasledstvo v Rodopite i Severnoto egeysko kraybrezhie. © 2025 [viewed 2nd March 2025]. Available from: http://www.thrabyzhe.com/%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B8-%D0%BC%D0%B0%D1%80%D1%88%D1%80%D1%83%D1%82%D0%B8/ [Интегрирани културни маршрути. Тракийско и византийско културно наследство в Родопите и Северното егейско крайбрежие. 2025, [видяна 2 март 2025]. Налична на: http://www.thrabyzhe.com/%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B8-%D0%BC%D0%B0%D1%80%D1%88%D1%80%D1%83%D1%82%D0%B8/]

Kulturnite koridori na Jugoiztochna Evropa. Asoziazia za kulturen turizam. , © 2006 [viewed 2nd March 2025]. Available from: http://www.seecorridors.eu/ [Културните коридори на Югоизточна Европа. Асоциация за културен туризъм, © 2006 [видяна 2 март 2025]. Налична на: http://www.seecorridors.eu/]

Cultural Routes. © 2025. Council of Europa. [viewed 2nd March 2025]. Available from: https://www.coe.int/en/web/cultural-routes

Roza varhu trakiyski moneti. © 2025 [vidyana 2 mart 2026]. Nalichna na https://golds.blog.bg/history/2023/09/21/roza-vyrhu-trakiiski-moneti.1882952 [Роза върху тракийски монети. © 2025 [видяна 2 март 2026]. Налична на : https://golds.blog.bg/history/2023/09/21/roza-vyrhu-trakiiski-moneti.1882952]

Zapadat gubi kontrol 2025 [viewed 12th April 2026]. Available from: https://pogled.info/analitichen/zapadat-gubi-kontrol-analizat-na-dzhefri- saks-koito-razbiva-sistemataotvatre.191249?fbclid=IwY2xjawRJCS5leHRuA2FlbQIxMABicmlk ETFtdWVab2FwenQ2bkhi VU1ic3J0YwZhcHBfaWQQMjIyMDM5MTc4ODIwMDg5MgABHgplpocDExtrM4GYUBCFgrEYapPhIk KXqebX8wNHFfdVOT1rXv3w0eJ6pJ6_aem_UctRZK8W gNhonMdDDSEkdg [Запъдът губи контрол. https://pogled.info/analitichen/zapadat-gubi-kontrol-analizat-na-dzhefri-saks-koito-razbiva-sistemataotvatre.191249?fbclid=IwY2xjawRJCS5leHRuA2FlbQIxMABicmlk ETFtdWVab2FwenQ2bkhiVU1ic3J0YwZhcHBfaWQQMjIyMDM5MTc4ODIwMDg5MgABHgplpoc DExtrM4GYUBCFgrEYapPhIkKXqebX8wNHFfdVOT1rXv3w0eJ6pJ6_aem_UctRZK8W gNhonMdDDSEkdg]

Turistichesko rayonirane v Republika Bulgaria. Analiz i otsenka na sashtestvuvashti shemi na turistichesko rayonirane v Bulgaria. © 2025 [viewed 2nd March 2026]. Available from: © 2025 [viewed 2nd March 2026]. Available from: https://sinpi.bg/ [Туристическо районiране в Република България. Анализ и оценка на съществуващи схеми на туристическо районiране в България. © 2025 [видяна 2 март 2025]. Налична на : © 2025 [viewed 2nd March 2025]. Available from: https://sinpi.bg/]

UPDATE AND RE-ENGINEERING OF THE CONCEPT FOR TOURIST REGIONIZATION OF BULGARIA

Abstract: *The report explores the possibilities for updating and reengineering tourist regionalisation in Bulgaria by examining the potential to position integrated tourist routes in the European and overseas markets of the Balkans and to promote Bulgarian brands. The methodology includes a cognitive analysis of the tourist routes and the possibilities for their integration. The results show that by updating and reengineering the region's tourist offer and branding integrated tourist routes under the common names Balkans brand and Bulgaria brand, opportunities for each destination will increase, and the conditions for joint marketing events will be created. A reduction of the tourist regions from nine to three is proposed: Moesia, Thrace and Northeastern Macedonia and Serdica.*

Keywords: *integrated tourist routes; brand; reengineering*

Prof. Rumen Draganov, PhD
ORCID ID: 0000-0003-2358-4961
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
Email: r.draganov@unibit.bg

BULGARIAN LIGHTHOUSES: REGULATORY, TECHNICAL, AND VISUAL CONSIDERATIONS IN DRONE DOCUMENTING OF MARITIME HERITAGE

Bela Benova, Yuliya Lazarkova
Independent researchers

Abstract: *This study presents the authors' contribution to the aerial digitalized documentation of the lighthouses along the Bulgarian Black Sea Coast, undertaken within the Nasledstvo BG project in the summer of 2023. As certified drone pilots, the authors carried out systematic aerial photography and videography of all coastal lighthouse sites. The paper examines the applicable regulatory framework at the intersection of aviation and maritime administration, including certification requirements and granting of permissions imposed by national authorities. Technical aspects such as aircraft characteristics and equipment, meteorological specifics, and coastal geographical constraints are evaluated alongside human factors affecting flight safety. Particular attention is given to empirical strategies for documentary accuracy and aesthetic value, addressing light conditions, task-specific considerations, and artistic approaches in different visual contexts. This paper can be used as a manual, providing explicit information to aerial researchers regarding the operational specifics of the sites studied by the authors during the Nasledstvo BG project. The results highlight the authors' contribution to a safe, efficient, and high-quality drone-assisted digitalization of maritime cultural heritage.*
Keywords: *lighthouses; unmanned aircraft systems (UAS); drone photography; maritime heritage; Nasledstvo BG project*

INTRODUCTION

Direct digitization of architectural artifacts serves as an indispensable tool for cultural heritage preservation by enabling the creation of high-fidelity digital databases that optimize systemic analysis, dissemination, and asset management (Calisi, Botta, Cannata, 2023).

Completing a visual documenting task from the air is subject to several types of considerations – technical, regulatory, and visual. At their intersection, a particular flight plan can be set and put to execution, always accounting for the variation in time of some predominant factors: flying of other aircrafts in the zone, meteorological conditions, and light characteristics in the case of photogrammetry, photographic or cinematic footage. For coastal flights even more factors affect the success of drone operations.

The authors have contributed to the digitalization of maritime heritage within the project Nasledstvo BG with video-recordings and photographs from the air of all lighthouses along the Bulgarian Black Sea Coast. The paper outlines the main constraints in terms of authorizations, landscape, weather, light, and other parties on the premises, that are to be accounted for in order to assure safe and effective flights resulting in high quality digital documentary data and valuable aesthetic material.

RESEARCH METHODOLOGY

The general frame for operating unmanned aircraft systems (UAS) over the territory of Bulgaria is set according to the actual normative documents of the country's Directorate General "Civil Aviation Administration" (DG CAA). In the particular case of drone flights for visual documenting of lighthouses, access regulations are applied by the Hydrographic Service of the Bulgarian Navy (BNHS) under the Ministry of Defense.

All considerations on camera footage from the air of the lighthouses along the Bulgarian Black Sea Coast have been deducted from the authors' practical on-site experience while photographing and video-recording them with a DJI Mavic Air 2 S drone in the summer of 2023, as a particular task within the project Nasledstvo BG (Heritage BG). Following a contest selection by Sofia University "St. Kliment Ohridski", both authors have been hired as certified professional drone pilots to work on the digitalization of Bulgarian natural and cultural heritage for the project from 2021 to 2023.

Regulatory Considerations

For the execution of any flight – piloted or unmanned alike, several prior conditions have to be fulfilled regarding the certification of pilots, registering of operators and appropriateness of aircrafts. For Bulgaria, as one of the EU member states, the regulatory considerations are governed by the Rules for Unmanned Aircraft Systems (Regulations, 2019). Another crucial requirement before flying a drone over the territory of a particular country, is the acquisition, as per the respective State's procedures, of all the necessary permissions applicable to controlled flight zones, specific tasks, particular events or exceptional circumstances.

Categories of Civil Drone Operations

According to the regulatory documents, in force for Bulgaria as part of EU, the categories of drone operation (Operating a drone: categories, n.d.) are divided according to the risk level into: open, specific and certified. The 'open' category, which presents the lowest risk, is subdivided into: A1, A2, A3. The 'specific' category implies obtaining an authorization from the national competent authority before starting the operation. The 'certified' category caters for the operations with the highest level of risk.

Certification of Drone Pilots and Drone Operators

From the regulatory perspective and in terms of responsibility, there is a significant difference between the pilot who actually flies a drone and the operator who owns or rents UAS (Drone operators & pilots, n.d.).

Drone pilot certification for A1/A3, as well as for A2 categories is obtained following online trainings and upon online exams, with additional on-site assessment for A2 (W-Tesla 3X, n.d.). Drone pilot certification for Standard Scenarios (STS) enables operations in the 'specific' category, still upon submitting written requests presenting risk assessment and risk reducing plans.

Drone operators register themselves in the State where they have their residence for natural persons or where they have their principal place of business for

legal persons (UAS Operator Registration, n.d.). They receive a registration ID number from their State's Aviation authority, which has to be visibly shown on any UAS the operator owns and eventually rents.

Restricted Zones and Special Events

Drone flying areas, known as geo-zones, are classified as open (allowed), restricted (conditional), or excluded (prohibited). The different levels of restriction aim to protect people, critical infrastructure, airports and other aircrafts (Geo-Zones, n.d.). Every country's Aviation Authority can apply permanent or temporary restrictions and should make them accessible via interactive charts, downloadable files or other online means (Zone map DG CAA, n.d.). The DG CAA in Bulgaria defines two main types of zones – safety (blue) zone where flights are limited by height and security (red) where flights are subject to authorization upon written request (Request UAS, n.d.). Any operation in the red zones of the map falls within the 'specific' category. On the same map appear the NOTAM notifications for temporarily reserved or restricted zones. Other state services, ministries or departments, as well as some private entities like huge industrial plants might be entitled to grant or deny official authorization for flying over some areas or structures, even if those are not within DG CAA's restrictions. Moreover, UAS pilots are often constrained to consider additional limitations proper to the main drone producer brands (Zone map DJI, n.d.).

There are also regulations applying on the reserving of airspace for specific operations or major events with higher risk – massive gatherings of people at sport or concert performances, organized military activities, industrial plants, documenting natural disasters, etc.

Technical Considerations

Among the technical considerations, the type of aircraft used and the additional equipment it carries depend on the particular task and the results to be achieved. The meteorological conditions play a crucial role in the planning and execution of any manned or unmanned flight. Of course, some climate properties derive directly from geography. Other parameters, specific to it, like landscape, flora and fauna also influence drone operation.

Types of Aircrafts and Additional Equipment

In the previous century most aerial photos and videos were performed from piloted small airplanes or motorized delta gliders. Nowadays, unmanned aircraft systems are the safest method, most facilitated technically and with highest cost-effectiveness when it comes to documenting landscape, architecture or events from the air. Drones can differ in type and characteristics, as well as carry a variety of equipment depending on the task and the conditions where it is performed.

For long distance operation, some special drones have a power supply optical cord from land, but for documenting at remote locations it is much more common and feasible to use commercial drones with high-capacity batteries. Unmanned flights in extreme conditions would be easier and safer when performed by heavier aircrafts with powerful motors for better control. Photogrammetry, geo-refer-

enced data collecting, thermal, infrared or LIDAR camera recordings imply the use of drones specifically designed for those tasks or carrying the respective additional equipment which increases the overall weight of the UAS.

Meteorological Specificities

Every piloted or unmanned aircraft flight should closely consider the meteorological conditions in the planned zone of the task, as well as in the imminent surroundings. Forecast websites and on-site assessment of the conditions are crucial for the success and safety of drone operations.

The most typical weather characteristics for the sea shore areas are: unexpected powerful and even gale force gusts of wind, morning and evening sea breeze, dense and quickly moving mists, damp and excessively corrosive salty air. Due to the high humidity, abrupt temperature changes over the limit between land and water can increase the risk of hoarfrost or icing on the drones' propellers.

Geographical factors

In the particular case of coastal drone flights, the main factors to be accounted for are: excessive humidity, waves and splashes of salty water, sea froth and water drops carried by the wind to unexpected distances and heights, signal reflections from the sea surface often perturbing the drone's navigation sensors when flying low over the water. Abrupt changes of wind close to cliffs or big buildings cause turbulence and increase the risk of crash or loss of control, especially in the case of very light drones.

Birds, especially when in flocks or during the nesting periods, are always a major concern for drone pilots. In urban areas, flocks of pigeons show organized territorial behavior and could attack and damage drones. Along the sea coast, seagulls are the major threat as their bigger size and strength add to the risk for a flying drone, moreover while nesting, when they become extremely aggressive. Protected bird species in protected natural areas should not be disturbed, as an accident involving them could be considered a crime. Birds of prey, especially the very large species, can cause important damage to heavy drones or even involve danger for the pilot.

Human impact – pilot experience, other drone operating parties in the flight zone, individuals and crowds of bystanders

Many human factors have strong impact on drone operation, whereas crucial are the pilot's experience and adequate judgement of all dynamic conditions. Increased danger is associated with newly certified individuals without enough flight hours, not fully familiar with their equipment and misjudging the surrounding. Even for professionals, to reduce risk, it is recommended to use observers for complicated tasks, extreme weather, crowded areas, operations subject to authorization or under the 'specific' category. Another compulsory safety measure is to inform any groups of people in the flight area, so they are aware not to interfere with the drone operations. This becomes of primary importance in high touristic season, at popular spots, within crowded times of the day, which was the case at many of the lighthouse locations during the authors' project.

Visual Considerations

Visual documenting from the air would require different approach, specific equipment, particular pilot technique and skill according to the type of task performed and depending on the actual light conditions.

Types of Visual Documentation Tasks

Based upon the planned task and the additional tools carried by the drone for its completion, several types of operations can be distinguished.

Regular amateur flights using the drone's incorporated camera for footage normally do not require any specific additional certification, equipment or skills. The resulting photos and videos are suitable for personal archives, publications online, non-commercial presentations, even basic advertisement and other marketable visual products.

Professional flights accomplish more complex visual operation and have to comply with more light-related factors. While terrestrial photogrammetry often introduces perspective distortions and occlusions caused by architectural features on elevated vertical facades, UAS-assisted imaging circumvents these ground-based spatial limitations to deliver high-fidelity, comprehensive orthophotographic documentation critical for structural preservation. (Adami, Fregonese, Gallo, Helder, Pepe, Treccani, 2019) For photogrammetry tasks, only the times around noon would be suitable, to avoid the lack of detail of the half dark surfaces in the morning and evening hours. Likewise, in the case of documentary photography and videography flights, focused on contrast and discernibility of details, for the benefit of architecture and archiving, midday times would offer best results. Getting closer to the structures would allow for more data at high resolution, whereas the pilots have to show extra care to avoid incidents, risk for the equipment, and endangering the heritage items or any third parties on the premises.

When professional footage for the cinema takes place, often preferences would go for the artistic approaches like taking advantage of the golden hour, shooting at sunset and sunrise, against the sun or accentuating shadows. Uncommon framing and angles, sometimes involving higher risk for the drone could be justified as part of the aesthetic concept. High flying speeds, getting too close to unmoving or moving objects and people, as well as air acrobatics would increase the cinematographic value of the resulting movie. In such cases, heavy professional cameras might be replaced by high quality FPV drones offering increased resolution for video-recording.

Light Specifics and Dynamics

Light conditions play a crucial role in every photographic or video recording operation, moreover – when performed in the air. In the particular case of coastal flights over the water, due to reflections, the mutual position of sea surface and sun has a decisive impact on composition, framing, angle and parameters' setting. When flying over water, it is a common optical illusion that the drone is high, while it is too close to the surface and might get drowned. Strong reflections from water surface might trick the camera as if instead of light, there is a physical obstacle in front. Mist and excessive humidity could alter the quality of recorded material, especially very

close to the water. Over important distances, the absence of any objects on the sea surface would result in lack of perspective and depth.

Video and Photo Documenting of the Bulgarian Lighthouses as part of the Nasledstvo BG Project

The lighthouses of the Bulgarian Black Sea coast have been photographed and video-recorded in the summer of 2023, as part of the authors' participation in the project "Creation and development of "Heritage BG" Centre of Excellence" (Nasledstvo BG, 2018). The project is focused on digitalization of natural and cultural heritage items within Bulgaria and all its archive will be available free for educational and non-profit purposes on the project's website, once it is launched and open for general public access.

In the particular case of the Bulgarian lighthouses, feasibility of the drone flights to document them depends on the intersection of two sets of regulations – those of DG CAA and the ones of BNHS, as this is the authority granting access to the lighthouses located on military grounds (Hydrographic Service, n.d.). For such a complex aerial visual documentary project with dozens of restricted locations and publicly inaccessible structures, taking into account the reasonable aforetime of weather forecasts, it is crucial to secure operational flexibility. It means to obtain authorization for duplicated flights, standby timeslots as well as to be provided with direct contact to the persons in charge for some of the Military Units with lighthouses on their premises.

Some of the lighthouses are outside of the red zones on the access map (Fig.1). In this case, the actual flights are authorized by BNHS via DG CAA, therefore those structures still have to be listed in the drone operation request. Additional regulatory considerations might concern specific zones or conditions, which applies for Evxinograd lighthouse, as access to it is granted by the National Service for Protection (NSP) of the Ministry of Internal Affairs. Thus, it was necessary to resubmit the request, because during the summer holiday months Evxinograd functions as Government residence with any drone operation at or around the premises being forbidden (Fig. 2).

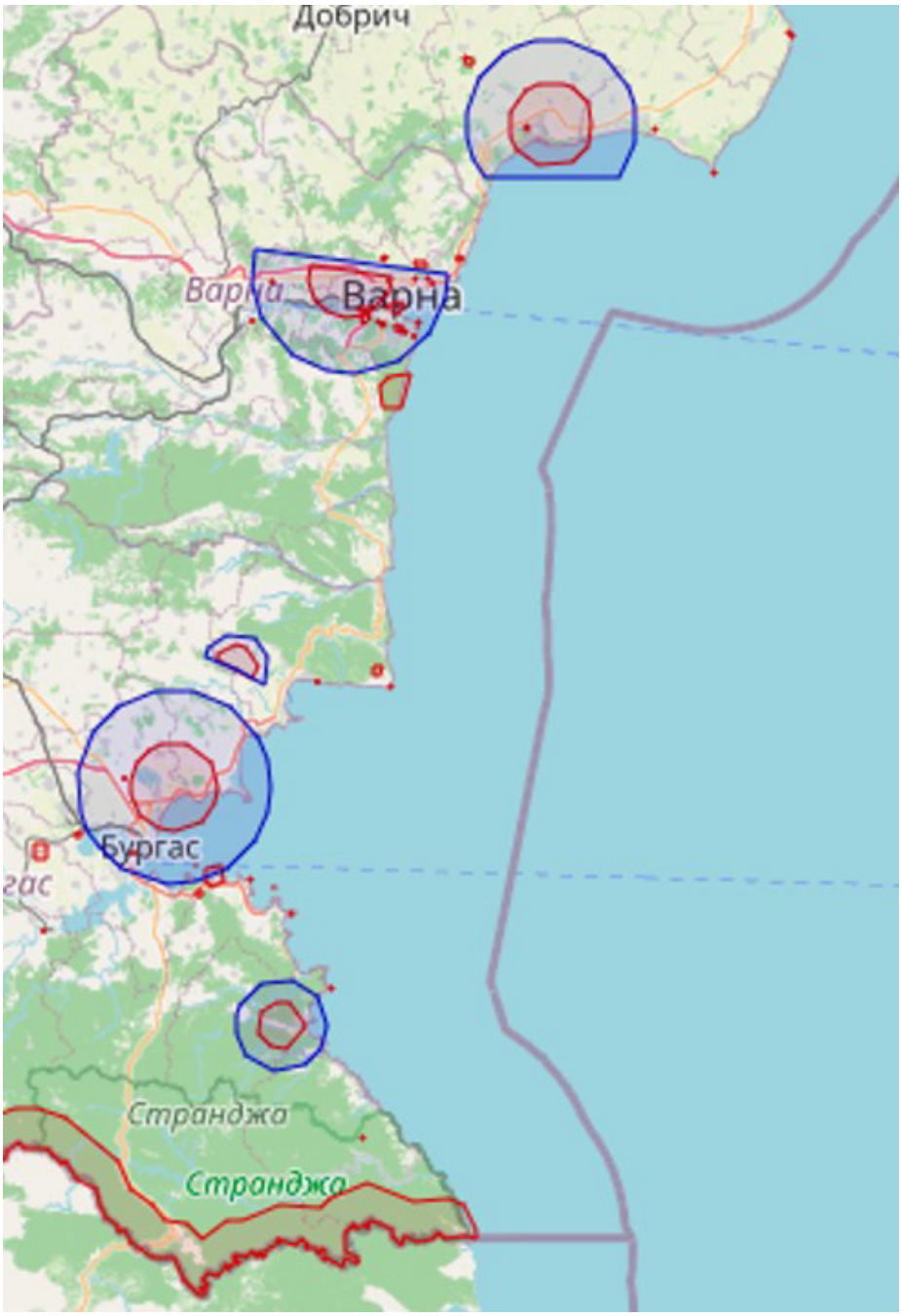

Fig. 1. General view of the DG CAA map for the Black Sea coast of Bulgaria with the two main types of zones – safety (blue) zone where flights are limited by height and security (red) where flights are subject to authorization upon written request.

A major geographical consideration along the Bulgarian Black Sea Coast is the sea lying east of the shore at most locations. This excluded the early morning hours for visual documenting, in order to avoid flying far over the water for securing clear contrast views of the towers. Lighthouses being normally thin tall structures, the best time frame for photos or videos would be around noon, unless half dark towers with elongated shadows are a desired artistic effect.

ЗАЯВЛЕНИЕ ЗА ИЗВЪРШВАНЕ НА ПОЛЕТИ С БЛС В ЗАБРАНЕНИ/ОГРАНИЧЕНИ ЗОНИ ИЛИ ЗА РЕЗЕРВИРАНЕ НА ВЪЗДУШНО ПРОСТРАНСТВО ЗА ОПЕРАЦИИ С БЛС *Application for conducting flights with UAS in forbidden/restricted zones or reservation of airspace*		
Отдел ВПТС **Главна Дирекция „Гражданска въздухоплавателна администрация"** **тел.: +359 (2) 937 1007; имейл: uas@caa.bg**		*Airspace & SAR Department* *Civil Aviation Administration Directorate General* *tel.: +359 (2) 937 1007;* *e-mail: uas@caa.bg*
1	**Моля, да бъде разрешено** / *I kindly request to:* ☒**извършване на полети с безпилотна летателна система (БЛС) в зона/и** / *conduct flights with unmanned aircraft system (UAS) in the following zone(s)* ☐ **резервиране на въздушно пространство за извършване на полети с БЛС** / *reserve an airspace to conduct flights with UAS*	
2	**Цел/описание на дейността** *Purpose/description of the UAS operation*	
2.1	**Кратко описание на дейността** *Short description of the UAS operation*	Заснемане на морски фарове (фарови кули) по проект BG05M2OP001-1.001-0001 „Изграждане и развитие на център за върхови постижения „Наследство БГ", финансиран по Оперативна програма „Наука и образование за интелигентен растеж" 2014-2020, приоритетна ос 1 „Научни изследвания и технологично развитие", съфинансирана от Европейския съюз чрез Европейския фонд за регионално развитие (ЕФРР)".
2.2	**Категория експлоатация на БЛС** *Category of UAS operation*	**Неограничена** / *Open* ☒ A1 или ☒ A2 или ☒ A3 **Специфична** / *Specific* ☐ AO или ☐ LUC
3	**Район за провеждане на полети с БЛС** *The area of UAS operation*	
3.1	**Кръг/ове с радиус в метри и център на кръга с координати в WGS-84** *(A) circle(s) with radius in meters and center with coordinates in WGS 84*	R= 100 m, 43°13' N 27°59.3' E
3.2	**Полигон/и с координати в WGS-84** *(A) Polygon(s) with coordinates in WGS 84*	№ 1: ..... № 2: .....
4	**Височина на полетите** *Height of UAS operation*	
4.1	**Максимална височина на полета (над земята)** *Max height (above the ground level)*	50 m

Fig. 2. The second request to receive authorization for drone flights around Evxinograd lighthouse.

The aerial documentary task has been performed in the summer months of 2023, by the flight crew consisting of both authors, using a DJI Mavic Air 2 S drone. Both pilots being A1/A3 certified, this allowed them to perform without restraint all flights under the 'open' category, whereas submitting a written request was compulsory to authorize the operations for the locations in the red zones of the DG CAA map and for other restricted areas – military units, government residence, industrial port grounds. Flight plans were set according to a tight program, accounting for the weather forecast and scheduled to cover all lighthouses of the Bulgarian Black Sea Coast within a limited timeframe. Durations and timeslots of the drone flights at each location were determined depending on light conditions and the type of task – visual documentary. If photogrammetry was to be performed, hours around noon would have been best and several times longer operation would have been requested (Benova, Nachev, 2021).

Challenging weather conditions at some locations affected the flights' length and pattern, thus predetermining the quality and exhaustiveness of video footage. Of course, in the meanwhile technology has evolved considerably in terms of flight duration as per battery capacity, performance in strong wind, resistance to signal disturbances, as well as video and photo quality.

Each lighthouse tower and location along the Bulgarian Black Sea Coast has different particularities to be observed when flying a drone for photo or video documentary purposes. The predominant regulatory, meteorological, landscape and light considerations denoted by the authors during the operation are specified for every lighthouse location according the following criteria: flight map color zone; type of area; access granting authority; strength of wind, including canceled flights; risk from sea froth or waves; impact on the flight by proximity of steep cliffs, crowds of bystanders, danger from birds; best time of day for footage – AM, noon, PM (Fig. 3). Those summarized observations are followed by aerial photos (Fig. 4-11) from the authors' archive for every documented structure. For the lighthouses where flights had to be canceled for safety reasons, land photographs show the towers (Fig. 4.c,d, e; Fig. 5.c,e). Moreover, images of previous structures at some locations (Benova, 2020) are given for comparison (Fig. 4.d, e; Fig. 7.b; Fig. 10.c; Fig. 11.b)

lightouse / location	zone	area type	authorisation	wind	sea waves	cliffs	people	birds	best light
Shabla		military unit	DG CAA	**			*		AM
Kaliakra		military unit	DG CAA	***		**		**	AM
Kavarna		at pier		canceled	**		**		PM
Balchik		at pier		canceled	*		**		PM
Evxinograd		government residence	BNHS & NSP	*					noon
Varna breakwater		at pier		*			**		noon
Varna green entrance		at pier		*			**		AM
Varna red entrance		military unit at the pier	BNHS & DG CAA	*					PM
Varna Navy Museum		Navy Museum					**		AM
Galata		military unit	BNHS & DG CAA	*					noon
Galata old inactive		military unit	BNHS & DG CAA	*		*		*	noon
Sveti Atanas (Byala)		archaeological complex					**		PM
Emine		military unit	BNHS & DG CAA	**		**			AM
Nessebar		at pier base					*		AM
Pomorie		at the reef at sea		***	**			**	noon
Burgas		at pier		*			**		PM
Burgas green entrance		at pier		*			*		AM
Burgas red entrance		at pier, restricted port area	BNHS	*					AM
Sveta Anastasia Island		military grounds	BNHS & DG CAA			*	***	**	noon
Sozopol Kirik Island pier		military grounds	BNHS	*				**	AM
Sozopol green entrance		at yacht marina		*				**	AM
Sveti Ivan Island		military grounds/ reserve	BNHS & DG CAA	**				***	noon
Maslen Nos		military unit	BNHS & DG CAA	**		*		**	PM
Primorsko		at pier		*			**		AM
Tsarevo		at pier		*			**		noon
Tsarevo Yahou Rock		at rocks at sea		**	*			*	noon
Ahtopol		at rocks near pier		*	*		**	*	PM

Fig. 3. Main considerations for every lighthouse along the Bulgarian Black Sea Coast during the authors' drone operations.

Fig. 4. Lighthouses: a) Shabla, b) Kaliakra; navigation lights: c) Balchik, d) Kavarna former, e) Kavarna actual.

Fig. 5. Lighthouses: a) Evxinograd, b) Varna breakwater; Varna port entrance lights: c) red, d) green; e) former breakwater light, now in the yard of the Maritime Museum, Varna.

Fig. 6. Lighthouses Galata: a) both, b) old / inactive, c) actual.

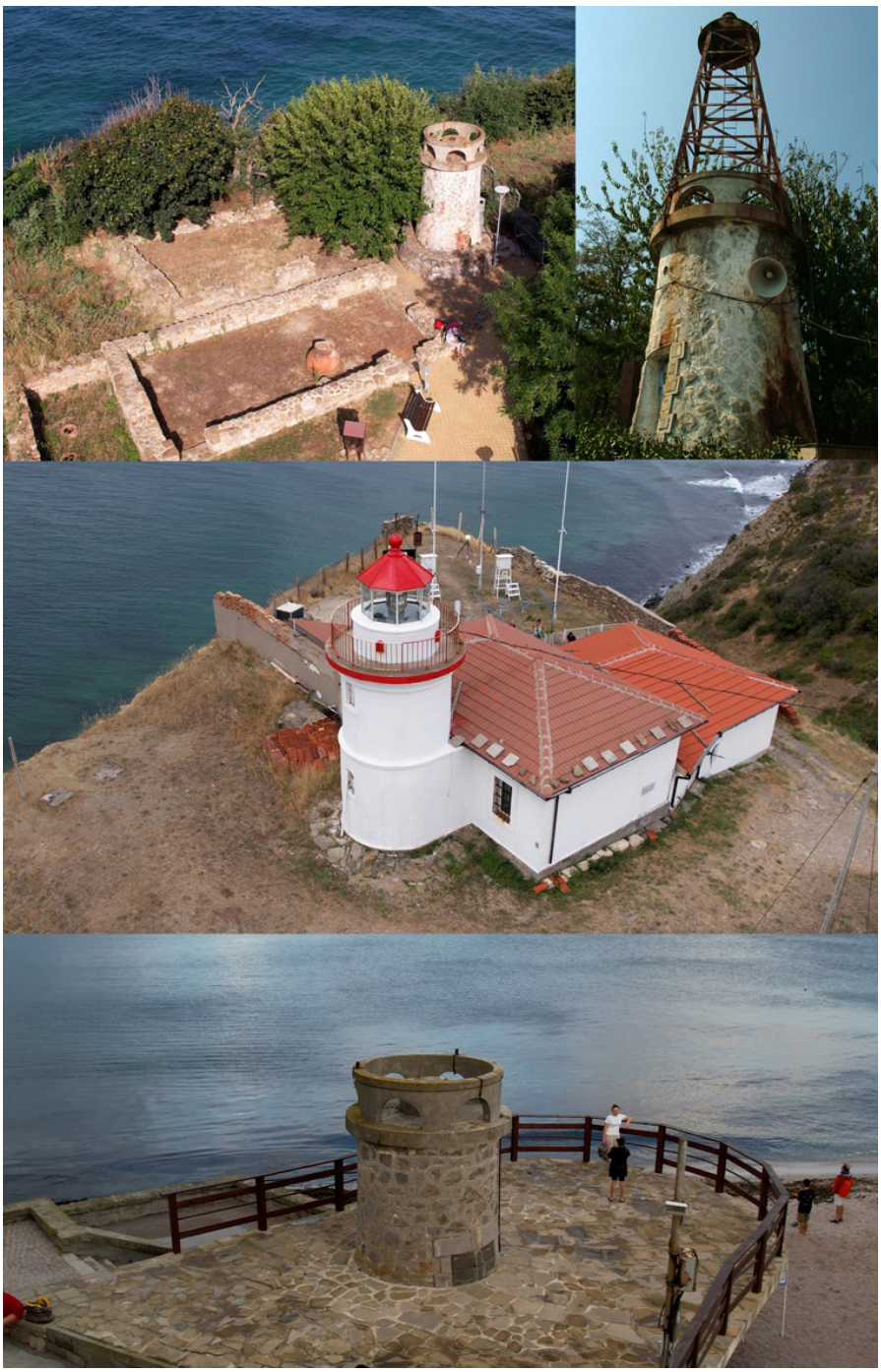

Fig. 7. Lighthouses Sveti Atanas: a) now / inactive, b) in 2007 / active, c) Emine, d) Nesebar / inactive.

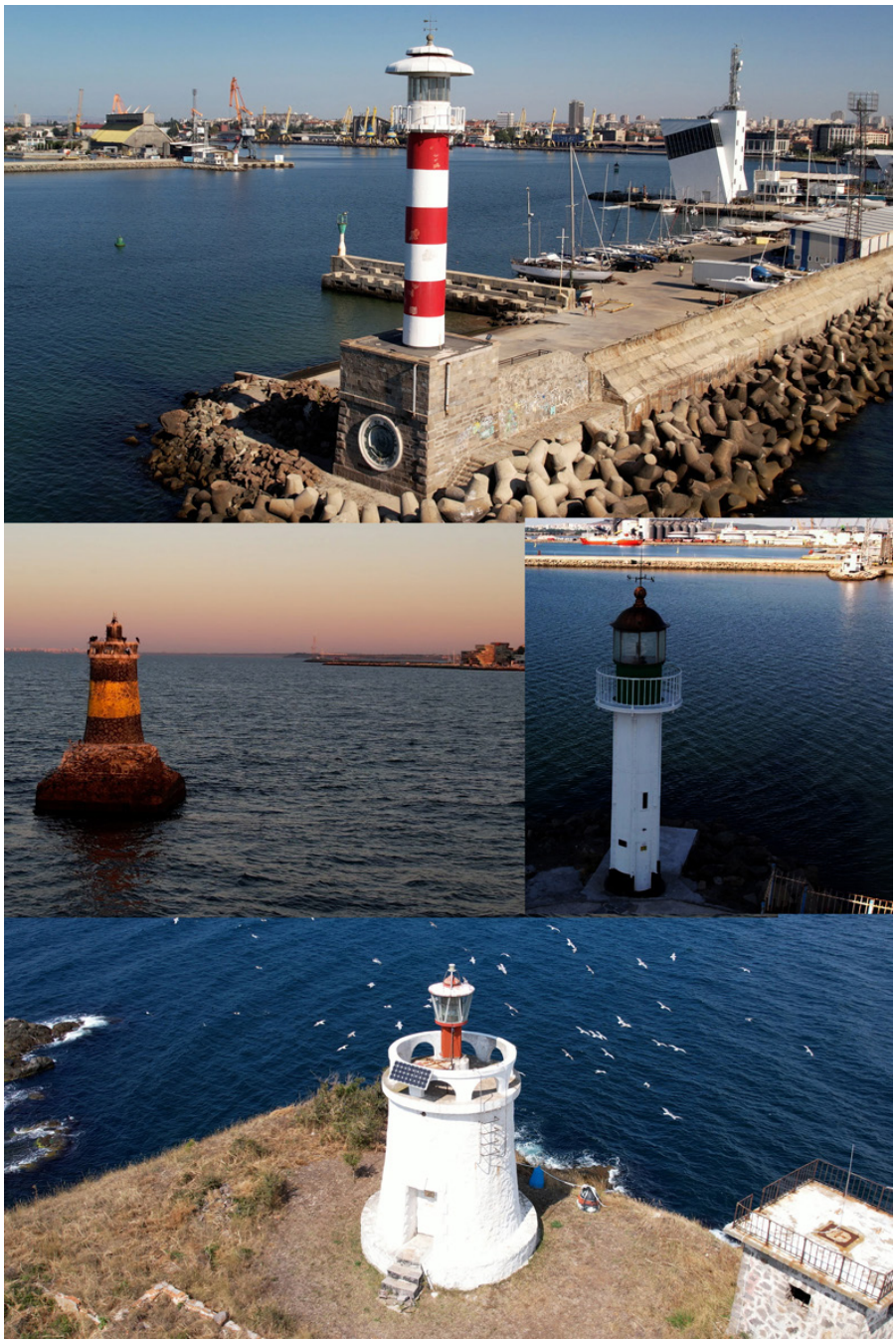

Fig. 8. Lighthouse: a) Burgas breakwater with both green and red entrance lights and the yacht marina light, b) Pomorie light, c) green and behind – red entrance lights Burgas, d) lighthouse Maslen Nos.

Fig. 9. Lighthouses on the island: a) and b) St. Anastasia, c) St. Ivan.

Fig. 10. Navigation lights: a) Sozopol red entrance and main at Kirik Island pier / both inactive, b) Sozopol green entrance at yacht marina, c) main Kirik Island pier light in 2007 / active, d) Primorsko lighthouse.

Fig. 11. Navigation lights: a) Tsarevo pier actual / statue, b) Tsarevo pier in 2007, c) Tsarevo at Yahou rock, d) Ahtopol.

CONCLUSION

The authors' drone documenting of all lighthouses along the Bulgarian Black Sea Coast demonstrates a significant contribution to the methodology for aerial digitalization of maritime heritage through the integrated examination of regulatory, technical, and visual considerations. Their practical implementation within the Nasledstvo BG project proves that meticulous planning, adaptive flight strategies, and professional expertise can address the complex constraints of shoreside aerial environments. The results' quality and usability rely equally on equipment capabilities and professional expertise. The authors define a reliable framework of good practices for safe, efficient, and aesthetically valuable drone assisted digital archiving of the lighthouses in Bulgaria as important part of the country's maritime cultural heritage.

Acknowledgements: The authors would like to express their gratitude to the team of Nasledstvo BG project for the opportunity to contribute to the digitalization and archiving of many items of architectural and natural heritage all over Bulgaria and in particular – for documenting in detail the lighthouses along our country's Black Sea coast.

REFERENCES

Benova, B. (2020). Bulgarian Lighthouses series. https://varnacitycard.com/blog/tag/lighthouses/

Benova, B., Nachev S. (2021). Usage of unmanned aerial systems for photographic shooting, modeling, and digitalization of the lighthouses as cultural heritage landmarks. Annual International conference Disciplina Variabilis – UNIBIT, Sofia.

Calisi, D., Botta, S., Cannata, A. (2023). Integrated surveying, from laser scanning to UAV systems, for detailed documentation of architectural and archeological heritage. *Drones*, *7*(9), Article 568. https://doi.org/10.3390/drones7090568

Adami, A., Fregonese, L., Gallo, M., Helder, J., Pepe, M., Treccani, D. (2019). Ultra light UAV systems for the metrical documentation of cultural heritage: Applications for architecture and archaeology. *The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences, XLII-2/W17*, 15–21. https://doi.org/10.5194/isprs-archives-XLII-2-W17-15-2019

Drone operators and drone pilots (2023) https://www.easa.europa.eu/en/light/topics/drone-operators-pilots

Geo-Zones: know where to fly your drone (2023) https://www.easa.europa.eu/en/light/topics/geo-zones-know-where-fly-your-drone

Hydrographic Service (2026) https://hs.navy.mod.bg/en

Nasledstvo BG: Creation and development of "Heritage BG" Centre of Excellence project. (2018) https://www.nasledstvo.bg/en/about-project/

Operating a drone: categories (2026) https://www.easa.europa.eu/en/domains/drones-air-mobility/operating-drone

Regulations (EU) 2019/947 and 2019/945 (2019) https://www.easa.europa.eu/en/document-library/easy-access-rules/easy-access-rules-unmanned-aircraft-systems-regulations-eu

Request UAS (2026) https://www.caa.bg/en/node/19074
UAS Operator Registration platform (2026) https://drones.caa.bg/en
W-Tesla 3X: System for online training and examination of remote pilots (2026) https://x-tesla.caa.bg/home
Zone map DG CAA (2026) https://www.caa.bg/en/node/7062
Zone map DJI (2026) https://fly-safe.dji.com/nfz/nfz-query

БЪЛГАРСКИТЕ МОРСКИ ФАРОВЕ: НОРМАТИВНИ, ТЕХНИЧЕСКИ И ВИЗУАЛНИ СЪОБРАЖЕНИЯ ПРИ ДОКУМЕНТИРАНЕ С ДРОН НА МОРСКОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО

Резюме: *Настоящото изследване представя приноса на авторите към дигиталното документиране от въздуха на фаровете по Българското Черноморие, осъществено в рамките на проект „Наследство БГ“ през лятото на 2023 г. В качеството си на сертифицирани дрон пилоти, авторите извършват въздушно заснемане на българските морски фарове. Статията разглежда нормативната рамка, приложима в България от авиационната и морската администрация, включително изискванията за сертификация и процедурите по издаване на полетни разрешения. Анализирани са технически аспекти като характеристики и оборудване на дроновете, метеорологични специфики и географски особености на крайбрежието, човешки фактор при безопасността на полетите. Специално внимание е отделено на емпиричния подход за постигане на документална достоверност и естетическа стойност на материалите, при отчитане на светлинните условия, спецификата на задачите и художествените решения в различни визуални контексти. Тази статия би могла да бъде използвана от изследователите като източник на полезна практическа информация за обектите, изследвани в рамките на проект „Наследство БГ“. Резултатите подчертават приноса на авторите за безопасна, ефективна и качествена дигитализация на морското културно наследство чрез използване на безпилотни летателни системи.*
Ключови думи: *морски фарове; безпилотни летателни системи (БЛС); дрон фотография; морско културно наследство; проект „Наследство БГ“*

Bela Benova, PhD
Independent researcher
Varna, Bulgaria
E-mail:oxytank@gmail.com

Yuliya Lazarkova, PhD Student
Independent researcher
Sofia, Bulgaria
E-mail: julia.lazarkova@gmail.com

ТРЕТА СЕКЦИЯ

ИНФОРМАЦИОННИ ТЕХНОЛОГИИ И ДИГИТАЛНИ ТРАНСФОРМАЦИИ В ОБЩЕСТВОТО НА ЗНАНИЕТО

ИЗКУСТВЕНИЯТ ИНТЕЛЕКТ И ЧОВЕКЪТ – НЯКОИ ОТНОШЕНИЯ И РАЗБИРАНИЯ

Стоян Стойчев
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *В доклада авторът си поставя за цел да разкрие някои моменти от развитието на изкуствения интелект (ИИ), подходите за неговото ползване и общуването с него, някои от основните фактори и подходи, които следва да се имат предвид при изграждането на отношенията ни с тези технологии – ИИ. Целта се постига с изпълнението на следните задачи: да се дадат разбиранията при създаване на една латерална идея; да се посочат възможни подходи както за създаването на такива идеи, така и за придобиването на ново свойство или свойства в дадена област; да се представят основните моменти от една от първите стратегии за приобщаване от човека към и с технологията ИИ.*
Ключови думи: *латерална идея; латерално мислене; методи и модели; метамислене; синьо-зелено мислене; изкуствен интелект*

ВЪВЕДЕНИЕ

С настоящия доклад авторът разкрива част от основните моменти, касаещи отношенията и разбирания при развитието, общуването и ползването на изкуствения интелект (ИИ) от хората. Също така в опит да представи една от първите стратегии за ИИ, той разкрива какво стои в основата на тази стратегия, кои са нейните фундаменти – в лицето на синьо-зеленото мислене и метамисленето. И как на тази основа следва да се развиват у хората важните, фундаменталните метаумения, които не само ще подпомогнат тяхното общуване и ползването на технологията ИИ, но и ще им позволят да бъдат възможно най-адекватни и да развиват своите когнитивни умения и способности. Те пък ще им позволят да бъдат все по-успешни и съхраняващи предимствата на човешката интелигентност, интуиция, опит, емпатия в ерата на ИИ.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

При изготвянето на своя доклад авторът е използвал системния подход като най-подходящ за изследване на взаимносвързани и сродни дейности. Използвал е и методите: на литературния обзор, на сравненията, на системния анализ, на теоретичните изследвания.

РЕЗУЛТАТИ

В съвременния свят, за разлика от международното право например, изкуственият интелект (ИИ) вече е подръка на всички и се използва, прилага, предизвиква интерес у хората от различни категории.

Ако преди две-три години целият този информационен шум предизвикваше интерес с новостта си, то сега мнозина вече са успели и да се разочароват

от възможностите на ИИ. А в същото време голяма част от хората, повече или по-малко запознати, изказват мнения, че ИИ прогресира – и то много бързо.

Проблемът, най-вече за хората, е, че повечето от тях работят без осъзнат контекст. И не разбират, че ИИ е огледало, което връща на потребителя качеството на неговото мислене, че ИИ е един доста акуратен и добър усилвател. Ако на входа има празнота, на изхода ще получите акуратно опакована и усилена, но по същество същата празнота.

За да решавате наистина сложни задачи с ИИ и да получавате привилегиите на най-силните, е нужен не просто въпрос или питане, а контекст, метод на мислене и подход. И авторът с тази статия ще се опита да даде една реална, точна и достоверна представа за един такъв метод, наречен Методът на Хирон.

Какво стои в основата на този метод все пак, с какво той ни подпомага при използването на ИИ?

Най-общо, като фундамент, в основата на този ментален или умствен метод стои т.нар. латерално мислене. Латералното мислене от своя страна означава кардинално да сменяш гледната точка, да погледнеш на „задачата отстрани".[1]

Латералното мислене, когато е успешно, се следва от латерални ходове. Така например хората с векове преоткриват принципа на колелото по различни начини. Първоначално те слагат товар върху няколко кръгли трупи и го бутат напред, след това някой погледнал на това действие „отстрани" и си помислил: „А какво, ако трупите се направят по-тесни, свържат се с ос и товарът се сложи върху оста?". Така от примитивните трупи се родило истинското колело, което става революция в транспорта и в живота на хората. А относително наскоро хората стигнахме и до електромобила – в него колелото вече е част от много по-сложна система.

Но всички тези „преходи" са съпроводени от силни латерални ходове – идеи за създаване на идеи, в основата на ефективни ментални модели, които дават нови революции на човечеството. Именно тях, латералните ходове, прилагат в своите системи хора като Илон Мъск, Джеф Безос, Бил Гейтс, Джак Дорси[2],Питър Тийл[3] и др.

Пример за ментален модел, от който са произтекли латерални ходове, е Методът на най-простите принципи на Илон Мъск. Метод, при който сложната задача се разглобява до най-елементарните елементи, а след това решението „се сглобява" наново, но по-ефективно. В случая на SpaceX Мъск залага на идеята за многократна употреба на дадена ракета и опростяване на конструкцията ѝ. В резултат на този подход той намалява **цената на изстрелване на една ракета 7 пъти** и това не е всичко – той планира да я намали още повече, между 20 и 100 пъти.

По този начин възникват в случая латералните ходове, които правят прогреса много видим и напредничав. Всъщност какво прави Мъск – той комбинира две идеи, които преди това са известни и доказани поотделно:

- първата – свързана с ракетите за многократна употреба (космическата совалка Space Shuttle на САЩ, космическият кораб за многократна употреба

„Буран“ на СССР и др., при които степените могат да се използват повторно, без ново изграждане);

- втората – свързана с масовото производство като при автомобилите (производство на автомобили в серии – бързо, просто и евтино).

Преди SpaceX никой не беше комбинирал тези две идеи, но Мъск чрез тях създава всъщност нова – латерална идея. Преди неговата идея ракетите за многократна употреба бяха скъпи и редки, докато масово произвежданите ракети, за разлика от производството на автомобили, бяха за еднократна употреба. Мъск чрез комбинация от познати идеи – на едновременно реализиране на познати идеи, прави така, че цената пада драстично, и отваря нов пазар за масови изстрелвания. Това реално е възникването на една латерална идея.

Така идваме до връзката между латералното мислене и възникването на нова идея. Ако можем да комбинираме ракети и тяхното производство (като Мъск) или да комбинираме телефон и камера (като при почти всички GSM-и сега), означава ли това, че можем да комбинираме ментални модели и да разработим нови свойства на мислене, а оттам и на резултати, на продукти?

Ако отидем малко напред във времето и при успешна комбинация на модели в дадена област, то отговорът ще бъде ДА. ДА, защото на базата на тези нови подходи, които ни позволяват да виждаме проблемите и решенията по различен начин, чрез създаването на нестандартни решения, ние ще преминем напред – към ново свойство/свойства, и няма да тъпчем на едно място, в познатото.

Развивайки изследването в тази посока, неминуемо стигаме и до въпроса: защо никой не е правил това преди? Отговорът е доста прост и елементарен: разбиването на всяка сложна структура (разчленяването ѝ на най-малките частици – при един специфичен бизнес, при специфичен управленски процес, със специфични проблеми) и анализирането ѝ в рамките на един-единствен ментален модел изискваше месеци или в някои случаи дори години. А правенето на това с помощта на комбинация от методи беше почти невъзможно, тъй като костваше много време, а както знаем – времето е пари, а и енергия. Тогава, преди времето на ИИ, често дори разбирането как да се решават сложни проблеми, пречеше на компаниите да ги решат своевременно.

Правилата на играта бяха променени именно от ИИ и от възможностите, които даде на хората (най-вече от познатия ни либерално-демократичен свят) **ChatGPT**.

Но преди да се стигне до **ChatGPT**, през 1997 г. се случва едно събитие, което дава началото на революцията, на революционното разбиране у хората за възможностите на ИИ. Тогава, в далечната вече 1997 г., легендарният шахматист Гари Каспаров[4] губи от компютъра Deep Blue[5] за първи път.

За първи път, защото първият мач между Каспаров и суперкомпютъра на Deep Blue се проведе във Филаделфия през февруари 1996 г. Въпреки технологичните възможности на Deep Blue Каспаров печели този мач с резултат 4:2. Тези партии шах тогава не само подчертаха възможностите и ограниченията на ИИ, но и показаха, че в този момент човекът все още превъзхождаше машини-

те в интелектуални предизвикателства, свързани със стратегическо мислене и стратегии напред.

След поражението инженерите на IBM оптимизират алгоритмите и процесите на машинно обучение. Те анализират ходовете и стратегиите на Каспаров и на редица други шахматисти и адаптират системата с алгоритми така, че да може да отговори по-ефективно на различните тактики, използвани в шаха.

През 1997 г., сцената за реванша между човека и ИИ е в Ню Йорк. След редица напрегнати игри суперкомпютърът успява да победи световния шампион Каспаров с резултат 3½:2½. Този исторически момент не само промени коренно възприятията за шаха, но и отбеляза важен момент в развитието на ИИ. Събитието демонстрира, че машините не само могат да се сравняват с човешките способности, но и да ги превъзхождат в определени аспекти.

Почти веднага след този втори дуел между човека и ИИ много хора, които следяха тази история, заговориха и мислеха какво ще стане, когато машините (с ИИ) започнат да превъзхождат човека не само в шаха? Но игнорирайки тези опасения, вместо да признае превъзходството на машината с ИИ, Каспаров предлага различен подход: **да не се бори с ИИ, а да играе заедно с него като отбор**. Така се ражда нов шахматен формат – Шах за напреднали (Advanced Chess), в който алгоритмите допълват човешката интуиция и стратегическото мислене.

Този съюз веднага започва да побеждава както най-силните гросмайстори, така и най-модерните (тогава) машини поотделно. Хибридният интелект се оказва с порядък по-силен от само ИИ. Гари Каспаров дава на този хибриден интелект подходящо и поразително име – Кентавър.

Митичното същество Кентавър, освен че е с тяло на кон и човешки торс вместо шия и глава, съчетава силата на кон с интелигентността на човек. Но в случая на нововъзникналото „същество", човек и ИИ, е нещо повече от „човек и кон". Сред всички известни кентаври най-значимият е Хирон.[6] За разлика от своите събратя Хирон бил не само силен, но и притежавал интуитивна мъдрост, познания по медицина, изкуство и философия. Той отглеждал и обучавал древни герои като Ахил, Язон, Херкулес. Ето защо Хирон перфектно отразява същността на подход, комбинация от два мощни ресурса – два вида интелигентност.

Така на основата на подхода на Каспаров, към възможностите на ИИ и съчетаването им с човешката интелигентност и стратегическо мислене се ражда нов, нестандартен метод – Методът на Хирон.

Реално Методът на Хирон е начин да се комбинират най-ефективните ментални модели, мъдрост, начин на мислене, интуиция и опит на хората с все по-нарастващите възможности на ИИ, за да се постигнат революционни резултати при решаването на различни проблеми. При този метод се вземат най-мощните, иновативни, напредничави и нестандартни понякога модели на мислене и изграждането на структури, екипи, процеси – комбинират се тези модели по двойки и в различни връзки. В пресечната точка се ражда ново свой-

ство, което не е присъствало в нито един от моделите поотделно – ражда се нова латерална идея.

Този метод се използва и при ИИ ChatGPT – мислещ, генеративен PRO модел. Чрез него ИИ „разопакова“ опциите за връзка, предлага алтернативи, тества хипотези спрямо различни сценарии, които сме дефинирали ние самите, и връща ново отражение на формулировката на проблема, тоест на решаването на зададения проблем. Ако формулировката е силна, виждаме силен резултат. Ако формулировката е слаба, ИИ посочва слаб резултат, но и точно защо. По този начин ние търсим и понякога получаваме силни решения за най-сложните проблеми – но когато сме задали правилния контекст, а не когато сме задали празни фрази и познати въпроси и решения, които обаче искаме да променим.

Развивайки това кратко изследване, можем да кажем, че на основата на нов, различен и силен контекст при ползване на генеративен ИИ, като ChatGPT (но не е само той), на основата на едни нови методи, подобни и произлизащи от Метода на Хирон, можем да синтезираме най-доброто от натрупания човешки опит, но вече с използването на „най-новите“ технологии – наречени ИИ.

Тук трябва да кажем, че в началото, през 1997 г., този „синтез“ не беше общодостъпен. Той стана достъпен съвсем наскоро, но много бързо се трансформира от интелектуална привилегия в необходимост. И на тази основа, чрез т.нар. втора част на Метода на Хирон, ще се опитаме да дадем кратко описание на първата стратегия за ИИ – стратегия, която позволява решаването на най-сложните проблеми чрез неконвенционалното използване на функциите на ИИ.

Тази стратегия се базира на т.нар. **нива на синьо-зеленото мислене и на метамисленето** в настоящата ера – ерата на много по-широката достъпност до ИИ… ерата на ИИ реално.

ДИСКУСИЯ

Каква е същността на „нивото на синьо-зелено мислене“ или само синьо-зелено мислене? Това мислене е свързано и се отнася до концепциите за Спиралната динамика – в основата на тези концепции са базирани различни, подобни на Метода на Хирон, ментални модели на съзнание, на осъзнаване и на развитие. Най-общо, в тези модели **нивото на синьо-зелено мислене** представлява високо ниво на съзнание, характеризиращо се с цялостност, самоорганизация, холистичен подход и способност за работа със сложни, динамични системи. Тук е много важно да избягваме риска от делегиране не само на задачи на ИИ, но и на самия мисловен процес – да не забравяме за нашата способност за мислене, да не забравяме да я използваме постоянно, да не разчитаме само на невронната мрежа на ИИ, а СЪВСЕМ СЪЗНАТЕЛНО да поддържаме собствената си мозъчна невропластичност. За да успеем в това, има някои важни принципа:

- да бъдем любознателни – в основата на непрекъснатото обучение, в съвременния свят ученето през целия живот ще е от съществено значение и трябва да го правим – не само при участието ни в образователни програми, но и при общуване с ИИ;

▪ да мислим задълбочено – и като четем книги, и да размишляването върху сложни въпроси, да правим самостоятелни анализи и да укрепваме невронните си връзки;

▪ да избягваме шаблоните – съзнателно да се избират нестандартни пътища за решения на проблемите, елементарен пример е изборът на маршрути за пътуване без използване на навигация;

▪ да развиваме речта си, в това число на чужд език – речевата дейност ангажира паметта ни, вниманието, логическото ни мислене и способността ни за абстрахиране. Практикуване на сложен (чужд, но и роден) устен и писмен език създава когнитивно натоварване, което стимулира невропластичността;

▪ да поддържаме високо енергийно ниво, със знанието, че то е в основата на когнитивното здраве. Редовните упражнения, балансираната диета и адекватният сън осигуряват оптималното функциониране на мозъка. Но високото енергийно ниво се поддържа и чрез избягването на ситуации, „изяждащи" прекалено много от енергията ни;

▪ да търсим и да бъдем в добро (за самите нас) обкръжение, като при това комуникираме с хората в него. Редица изследвания в тази посока показват, че социалната изолация влияе негативно върху мозъка (например при полярните изследователи, които не могат да избират различно обкръжение и комуникацията е снижена в пъти, се наблюдава загуба на обема на хипокампуса след 14 месеца изследвания в Антарктида). Чрез комуникацията се изразяват емоциите, емпатията и способността за сътрудничество – това са фундаменталните, важните области, в които хората запазват предимство пред ИИ;

▪ да се опитваме да елиминираме перфекционизма. Някои хора са склонни към дихотомно мислене (черно или бяло, всичко или нищо), високи очаквания към себе си и другите, прекомерна самокритика с прояви и на критика към околните и страх от провал. Перфекционизмът, особено в невротичната си форма, създава прекомерно голямо когнитивно натоварване. По-ефективно е да се стремим към „достатъчно добри" решения, които да бъдат тествани и подобрявани.

А в какво се заключават същността и разбирането за **метамисленето или за метакогницията**? **Метамисленето** (в психологията синоним на „метакогниция") буквално означава „мислене за самото мислене" или „познание за познанието". Това всъщност е способността да направим крачка назад от текущите си мисли, действия и стратегии, да ги анализираме, оценим и коригираме. В по-широк смисъл метамисленето е съзнателното управление на собствените умствени процеси с цел по-ефективно учене, решаване на проблеми и вземане на решения.

Според психологията метамисленето включва два основни компонента:

▪ познание (знание) за познанието – в личен аспект това е разбирането за това как функционира собственият ни ум, как запомняме, как учим и кои са нашите моментни способности;

▪ регулиране на когнитивните процеси – възможността да планираме активно, да наблюдаваме след това и да правим оценка на собствените мисловни стратегии.

Кои са основните, важните неща, които следва да знаем за това как изглежда и как следва да се прилага метамисленето – в това число при използването на ИИ? Най-общо, основните компоненти на метамисленето/метакогницията са:

- самоосъзнатост – на всеки от нас се е случвало да разбере, че в дадения момент е разсеян, докато чете, и да реши да сменим обстановката;
- планиране – не само като планове за прилагане на сложни стратегии или пък елементарни такива, а като задаването на въпроси към самия себе си, преди да започна да решавам дадена сложна задача: „Кой е най-добрият начин да подходя към това? Доколко тази стратегия може да бъде успешна?“;
- наблюдение или мониторинг – да сме в състояние по време на работата (при решаването на задача или казус) да се запитаме: „Разбирам ли какво правя? Има ли по-лесен начин?“;
- оценяване – след приключването на задача, след недобър резултат например, да можем да направим анализ в посока: „Защо се получи? Къде сгреших? Какво да променя следващия път?“. Но след евентуално силно ново решение, ново свойство да можем да направим анализ: „Как стана така, че се получи? Запомних ли, записах ли всяка една стъпка? Мога ли да ги повторя?“.

След всичко това съвсем резонно идва и въпросът „Защо метамисленето е важно? Както по принцип за самите нас, така и при общуване и търсене на нови решения, на нови свойства към и от ИИ?“.

Метамисленето е важно за всичко това със своите основни характеристики, а ИМЕННО:

- подобрява ученето;
- развива критичното мислене;
- повишава адаптивността.

Метамисленето (метакогницията) ни помага да развием своите „метаумения“ – висши способности за управление на собствената ни личност, на нашето поведение и учене, които от своя страна са фундаментът за това всяка една личност, всеки един човек да бъде ефективен – и в професията, и в процеса на учене, и при общуването с ИИ.

Метамисленето (метакогницията) и синьо-зеленото мислене се отнасят както до самия процес на мислене (метапознание), така и до способността за съзнателно насочване на когнитивните процеси в дадена посока, които от своя страна стават много важни за нас – хората, не само когато използваме различните инструменти на ИИ.

От доста време в теорията на мулдидомейновите операции на НАТО се разглежда когнитивният домейн като възможен, следващ оперативен домейн. Тоест като домейн, в който следва да се провеждат „оперативни действия“, които обхващат най-общо съвкупността от умствени и познавателни процеси, които позволяват възприемането, обработката, видоизменянето, предаването на информация – а на тази база именно се подготвят и провеждат различните информационни и психологически операции.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Да, в ерата на ИИ можем да говорим за еволюционен скок на човечеството, но НИКОГА не трябва да забравяме и ВИНАГИ трябва да правим нужните усилия в посока на саморегулиране на обучението ни, на управление от нас, хората, на процесите при работа и ползване на ИИ – за разграничаване на реалното съдържание от генерираното и представено от ИИ.

С усилията и с успехите ни (дано да ги има) при управление на процесите, при общуване и ползване на ИИ, ние ще бъдем способни да контролираме различните автоматизирани процеси при ИИ, ще можем да оценяваме критично резултатите от тях и същите да се използват като инструмент за подобряване на собствената ни интелигентност.

В този кратък опит да се представят отношенията и разбиранията, част от тях, между човека и ИИ, генералната идея на автора е, че винаги можем да търсим съответната, нужната ни латерална идея, да търсим някакво ново свойство в съответната област, да ползваме различни познати и достъпни ни методи (като Метода на Хирон), но винаги трябва да се опитваме да развиваме своите метаумения чрез развитие както на способностите ни за синьо-зелено мислене, така и за метамислене (метакогниция).

И както каза преди години един президент на страна, имаща се за Велика сила: „Който води в ИИ, ще владее света!“[7].

БЕЛЕЖКИ

1. Латералното мислене е креативен подход за решаване на проблеми, въведен от Едуард де Боно, който се фокусира върху излизането извън рамките на традиционната логика и търсенето на нестандартни, „странични“ решения чрез въображение, пренареждане на информацията и изследване на алтернативни пътища, а не само чрез директната рационална верига. Използва метода на „страничните“ идеи, за да отключи нови перспективи, които обикновеният логически анализ пропуска.
2. Джак Дорси е един от най-успешните американски предприемачи с разнопосочни интереси в бизнеса. Той е компютърен специалист и бизнесмен, съосновател на две от най-нашумелите технологични компании – Twitter и Square.
3. Истинското му име е Петер Андреас Тийл, той е немско-американски предприемач, рисков капиталист и политически активист. Съосновател на PayPal, Palantir Technologies и Founders Fund. Също така е първият външен инвеститор във Facebook.
4. Гари Кимович Каспаров е 13-ият световен шампион по шахмат. Той е най-младият световен шампион по шахмат в историята, като е притежавал титлата цели 15 години. Носител е на най-високата награда в шаха „Шахматен Оскар“ рекордните 11 пъти. Считан е за най-силния световен шампион по шахмат за всички времена.
5. Суперкомпютърът Deep Blue е резултат на сътрудничеството между инженери, математици и шахматни експерти, организирано от IBM. Сложният процес

на създаване и обучение на компютъра включва разработването на алгоритми, които обработват огромно количество информация и анализират шахматни позиции с невероятна прецизност.

6. Митичният кентавър Хирон е живял в горите на Пелион сред многобройни растения и билки, и се смята за най-вещия учител по билколечение. Роден получовек, полукон, той е най-известният сред кентаврите. Син на Кронос и океанидата Филира, бил надарен от баща си с безсмъртие. За разлика от останалите кентаври, Хирон се отличавал със своята доброта и мъдрост, бил изключителен лекар, сръчен хирург, умел ловец и велик учител на легендарни герои.

7. Думи на президента на Руската федерация Владимир Путин, изречени още през 2017 г.

REFERENCES

Yordanova, S. (2023). *Evolyutsiya na savremennite konflikti: Analiz na novite voyni i tehnite dinamiki* [Evolution of Modern Conflicts: An Analysis of the "New" Wars and Their Dynamics] academichno izdatelstvo Za bukvite – O pismeneh. [Йорданова, С., (2023). *Еволюция на съвременните конфликти: Анализ на „новите" войни и техните и техните динамики*, академично издателство „За буквите – О писменехъ".]

Stoychev, S. (2023). *Operatsii v mnojestvo domeyni* / Multi domain operations – MDO [Multi-domain operations / Multi domain operations – MDO], izdatelstvo, DioMira, [Стойчев, С. (2023) Операции в множество домейни / Multi domain operations – MDO, издателство ДиоМира].

Deep Blue (1997): Supercompyutara na IBM s pobeda nad svetovniya shampion po shah Gari Kasparov [Суперкомпютъра на IBM с победа над световния шампион по шах Гари Каспаров]. [viewed 19 January 2026]. Available from: https://aibulgaria.com/informaciq-i-resursi/deep-blue-1997-%D0%BF%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D0%B4a-%D0%BA%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B2

Meta mislene. Dobrina Vassileva. Da mislay ili da ne mislay? Za povecheto ot nas tozi izbor e nevazmojen – nie mislim neprekasnoto I po nay-razlichni temi. Dori ne mojem da si predstavim, che e vazmojno da ima moment v koyto da ne mislim [Да мисля или да не мисля? За повечето от нас този избор е невъзможен – ние мислим непрекъснато и по най-различни теми. Дори не можем да си представим, че е възможно да има момент, в който да не мислим]. [viewed 19 January 2026]. Available from: https://dobrina97.medium.com/%D0%BA%D0%B0%D0%BA%D0%B2%D0%BE-%D0%B5-%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%B0-%D0%BC%D0%B8%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B5-d366d0333333

Putin: Koyto stane lider pri izkusteniya intelekt, shte vlastva nad sveta [Който стане лидер при изкуствения интелект, ще властва над света]. [viewed 20 January 2026]. Available from: https://www.economy.bg/home/view/29263/Putin-Kojto-stane-lider-pri-izkustveniya-intelekt-shte-vlastva-nad-sveta

Za meta-komunikatsiyata ili kak da izlezem ot retseptata 'poveche ot sashtoto' [За мета-комуникацията или как да излезем от рецептата „повече от същото"]. [viewed 20 January 2026]. Available from: https://espirited.com/meta-komunikatsiya/

Metakognitivnoto poznanie – kak ni pomaga v uchebniya protses? [Метакогнитивното познание – как ни помага в учебния процес?] [viewed 20 January 2026]. Available from: https://prepodavame.bg/metakognitivno-znanie-kak-pomaga-v-uchebnia-protses/

Sazdadoha AI koyto misli kato chovek [Създадоха AI, който мисли като човек]. [viewed 21 January 2026]. Available from: https://www.168chasa.bg/article/20965798

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND HUMANS – SOME RELATIONSHIPS AND UNDERSTANDINGS

Abstract: *In the report, the author aims to reveal some of the main points in the understanding of the development of artificial intelligence (AI), approaches to its use and communication with it, as well as some of the main factors and approaches that should be taken into account when building our relationship to these technologies – AI. The goal is achieved by performing the following tasks: to provide understandings in the direction of creating a lateral idea; to indicate some of the possible approaches both for creating such ideas and for acquiring a new property or properties in a given area; to present the main points of one of the first strategies for human inclusion and use of AI technology.*

Keywords: *lateral idea; lateral thinking; methods and models; metathinking; blue-green thinking; artificial intelligence*

Prof. Stoyan Stoychev, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: s.stoychev@unibit.bg; sstoychev_ss@abv.bg

РОЛЯТА НА ИЗКУСТВЕНИЯ ИНТЕЛЕКТ В ПРЕПОДАВАТЕЛСКАТА ПРОФЕСИЯ

Тотко Симеонов
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Разгледани са някои от възможностите сценарии на методологията и използването на изкуствения интелект в образователния процес. Акцентът е върху намиране на адекватни пътища и способи за обучение, отговарящи на променените ценности, начин на възприятие и мислене на поколението, израстващо в условията на информационна революция.*
Ключови думи: *преподавателска дейност; изкуствен интелект; информационна революция; образователен процес*

ВЪВЕДЕНИЕ

Предаването на познания представлява фундаментален механизъм за съществуването и развитието на всяка цивилизация. Историята показва, че общества, които не успяват да съхранят, предадат и развият своето знание, неминуемо навлизат в периоди на упадък. Независимо дали става въпрос за технически умения, научни теории, социални норми, или културни ценности, образованието функционира като основен носител на историческата памет и като двигател на иновациите. В този смисъл преподавателската професия не е просто една от многото социални роли, а структурен елемент на самата цивилизация.

С навлизането на изкуствения интелект (ИИ), и по-специално на т.нар. големи езикови модели, се наблюдава съществено разклащане на традиционните представи за интелектуалния труд. Тези системи демонстрират способности, които доскоро бяха смятани за изключително човешки: водене на диалог, генериране на текстове, анализ на информация, синтез на идеи и дори участие в образователни процеси. На пръв поглед изглежда, че те могат да заместят значителна част от интелектуалните функции на преподавателя. Това поражда въпроса: дали учителската професия е застрашена от изчезване, или по-скоро ще бъде трансформирана?

За да се отговори на този въпрос, е необходимо да се анализира същността на преподаването като процес. То не се свежда единствено до предаване на информация, а включва сложна мрежа от социални, психологически, културни и етични взаимодействия. Учителят не е просто източник на знания, а посредник между ученика и света, интерпретатор на смисли, морален ориентир и социален модел. В този контекст настоящият текст си поставя за цел да разгледа ролята на изкуствения интелект в преподавателската професия, като сравни неговите възможности и ограничения с тези на човека.

Основните въпроси, които ще бъдат разгледани, са следните:

– Каква е историческата еволюция на преподаването и какви функции е изпълнявало то в различни общества?

– До каква степен ИИ може да възпроизведе основните характеристики на преподавателската дейност?

– Какви са социалните, културните и етичните последствия от интеграцията на ИИ в образованието?

– Как се променят механизмите на авторитет, достоверност и сертифициране на знание в условията на автоматизация?

Макар изкуственият интелект да притежава значителни количествени и информационни предимства, той не може в обозримо бъдеще да замести напълно човешкия преподавател. Вместо това се очертава модел на хибридно сътрудничество, в който ИИ функционира като инструмент, а не като автономен педагогически агент.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

При изготвянето на своя доклад авторът е използвал системният подход, като най-подходящ за изследване на взаимносвързани и сродни дейности, за тяхното съпоставяне, развитие и усъвършенстване. Реализирането на всичко това е постигнато с използването на следните методи: на литературния обзор, на системния анализ и провеждането на научни експерименти.

РЕЗУЛТАТИ

За да се разбере настоящата трансформация на преподавателската професия, е необходимо тя да бъде поставена в исторически контекст. В най-ранните общества предаването на знания е било изцяло устно и тясно свързано с митологични, религиозни и практически наративи. Старейшините, жреците и шаманите са били първите преподаватели, чиято функция е надхвърляла чисто информационния аспект и е включвала морално и културно възпитание.

С изобретяването на писмеността се появява възможност за съхраняване на знания извън индивидуалната памет. Това води до първата голяма трансформация на преподаването: от лично предаване към институционализирано образование. В Древна Гърция например фигури като Сократ, Платон и Аристотел развиват диалогичния модел на обучение, при който знанието не се „налива“, а се изгражда чрез въпроси, съмнение и аргументация. Този модел подчертава, че преподаването не е просто трансфер на информация, а процес на съвместно осмисляне.

Средновековните университети въвеждат формализирани програми, степени и изпити, което води до утвърждаване на преподавателя като авторитетна фигура. В модерната епоха, с развитието на печатарството, масовото образование става възможно, а ролята на учителя се демократизира. Въпреки това основната функция остава непроменена: не просто да предава знания, а да формира мислене.

Навлизането на дигиталните технологии в края на XX и началото на XXI век бележи нов етап. Интернет предоставя свободен достъп до огромни обеми информация, което на пръв поглед обезсмисля ролята на учителя като източник

на знание. Въпреки това преподавателската професия не изчезва. Това е силен индикатор, че нейната същност не се изчерпва с информационната функция.

Една от най-съществените характеристики на преподаването е неговата диалогичност. Ефективното обучение рядко е еднопосочен процес. То предполага взаимодействие, въпроси, корекции и адаптация спрямо индивидуалните нужди на учащия. Дори при лекционния формат, който изглежда едностранен, присъствието на жив човек носи психологическа и социална динамика, която не може да бъде напълно възпроизведена от алгоритъм.

Изкуственият интелект, и по-специално езиковите модели, демонстрират впечатляваща способност да водят диалог. Те могат да симулират разбиране, да задават въпроси и да предоставят персонализирани отговори. В някои случаи потребителят дори не може да различи дали комуникира с човек или машина. Това поражда илюзията, че социалният компонент на преподаването може да бъде напълно автоматизиран.

Въпреки това съществуват съществени разлики. Когато човек не знае отговора на даден въпрос, той може да признае незнанието си, да потърси информация или да обсъди проблема заедно с ученика. Езиковите модели, от друга страна, често страдат от т.нар. „халюцинации“ – генериране на правдоподобни, но напълно неверни отговори. Това поставя сериозен проблем за доверието и достоверността в образователния процес.

Освен това социалното присъствие на преподавателя играе ключова роля за мотивацията, дисциплината и емоционалната ангажираност на учениците. Изследванията показват, че чисто онлайн обучението може да доведе до чувство на изолация и понижена мотивация. Това поставя под въпрос възможността ИИ да изпълнява пълноценно психологическите функции на преподавателя.

Сравнението между човешкия преподавател и изкуствения интелект не може да се ограничи до повърхностни показатели като скорост на отговор, обем на информация или достъпност. Въпреки че тези параметри са важни, те не обхващат пълния спектър от функции, които преподаването изпълнява. Човешкият учител действа в рамките на социална и културна система, където знанието не е самоцел, а средство за формиране на личност, ценности и критично мислене.

ИИ от своя страна демонстрира значително количествено превъзходство. Той може да обработва огромни масиви от данни, да отговаря на безброй въпроси без умора и да предоставя информация мигновено. Тази непрекъсната достъпност го прави особено привлекателен в образователен контекст, където индивидуалното внимание към всеки ученик често е ограничено от времеви и ресурсни фактори.

Въпреки това количественото превъзходство не е равнозначно на качествено. Човекът притежава способността да интерпретира, да разбира контекста, да разпознава емоционални състояния и да адаптира стила си на преподаване спрямо конкретната ситуация. Тези способности не са просто допълнителни екстри, а фундаментални за ефективното обучение. Учителят не просто отго-

варя на въпроси, а ги рамкира, насочва, проблематизира и често създава нови въпроси, които стимулират мисленето.

ИИ може да имитира този процес, но не го преживява. Той не притежава намерения, ценности или екзистенциална ангажираност към ученика. Това поставя под въпрос дали той може да бъде разглеждан като автономен педагогически агент, или по-скоро като инструмент в ръцете на човешкия преподавател.

Достоверността е централен елемент в преподаването. В традиционните образователни системи тя се изгражда чрез авторитет, експертиза, институционална легитимация и социално доверие. Учителят не е просто източник на информация, а фигура, чиято роля е санкционирана от обществото. Дипломи, квалификации и професионален опит служат като маркери за надеждност.

При езиковите модели ситуацията е принципно различна. Те функционират като „черни кутии“ – сложни статистически системи, чиито вътрешни процеси са непрозрачни дори за техните създатели. Изходът, който генерират, може да бъде напълно коректен, частично верен или напълно измислен. В много случаи формата на отговора е убедителна, което създава илюзия за достоверност.

Това поражда сериозен епистемологичен проблем: как да различим истината от правдоподобната симулация на истина? Докато човешкият преподавател може да бъде разпитан, коригиран, критикуван и държан отговорен, ИИ не носи морална или правна отговорност. Той не „знае“, че греши, и не може да бъде санкциониран по традиционните социални механизми.

В образователен контекст това е особено проблематично. Ако ученикът възприема ИИ като авторитет, без да притежава критични инструменти за проверка, рискът от систематично усвояване на грешна информация нараства значително. Това налага преосмисляне на ролята на учителя не като източник на знания, а като медиатор между ученика и автоматизираните системи.

Една от основните илюзии, свързани с изкуствения интелект, е, че той „знае“. В действителност езиковите модели не притежават знание в човешкия смисъл на думата. Те не разбират, а изчисляват вероятности. Техните отговори са резултат от статистически зависимости между думи и изрази, а не от осмисляне.

Човешкото разбиране включва интенционалност, рефлексия и способност за създаване на нови смислови структури. Учителят не просто предава информация, а я интерпретира, свързва я с опита на ученика и я поставя в по-широк контекст. Това е особено важно в хуманитарните и социалните науки, където значението не е фиксирано, а контекстуално.

ИИ може да симулира разбиране, но не го притежава. Това се проявява най-ясно в ситуации, които изискват концептуална дълбочина, абстрактно мислене и логическа консистентност. Например, макар че езиковите модели могат да решават определени математически задачи, те често допускат фундаментални логически грешки. Това е симптом на липсата на истинско разбиране.

В образованието целта не е просто натрупване на информация, а изграждане на когнитивни структури, които позволяват самостоятелно мислене. Тук човешкият преподавател има структурно предимство.

Съвременните езикови модели демонстрират изключителна лингвистична компетентност, но това не бива да се бърка с когнитивна. Те не разполагат с вътрешни представи за света, а само с текстови корелации. Това води до фундаментални ограничения.

Например в дисциплини като математика, физика и логика, където строгата формална структура е от ключово значение, езиковите модели често се провалят. Те могат да дадат правилен резултат, но не чрез разбиране, а чрез статистическо напасване. Това е опасно в образователен контекст, защото създава илюзия за компетентност.

Освен това ИИ не притежава метакогниция – способността да осъзнава собствените си ограничения. Човешкият учител може да каже: „Това не го знам, нека го проучим заедно“. Моделът обикновено ще генерира отговор, независимо дали е сигурен, или не.

Тези ограничения не са просто технически, а концептуални. Те произтичат от самата природа на технологията.

Всяка радикална технологична промяна поражда не само практически, но и културни и психологически последици. Историята на индустриализацията, автоматизацията и дигитализацията показва, че обществата реагират на новите технологии със смесица от възхищение, страх и съпротива. Изкуственият интелект не прави изключение. Напротив – неговата способност да имитира човешки когнитивни функции, го прави особено тревожен за мнозина.

В сферата на образованието тези реакции са още по-силни, тъй като тя е тясно свързана с формирането на идентичност, ценности и социална принадлежност. Учителят традиционно е възприеман не просто като професионалист, а като морален и културен ориентир. Появата на ИИ в тази роля разклаща дълбоко вкоренени представи за това какво означава да бъдеш обучаван и от кого.

Подобни реакции вече са наблюдавани в други творчески и интелектуални сфери. Например дигиталните художници и писатели често изразяват остро недоволство от използването на генеративни модели, които могат да създават изображения и текстове. Това недоволство не е само икономическо, а екзистенциално: то засяга въпроса за уникалността на човешкото творчество.

В образованието страхът е още по-дълбок, защото е свързан с възпитанието на следващите поколения. Много хора възприемат идеята за автоматизирано обучение като дехуманизираща и редуцираща човешката личност до статистически профил. Това поражда съпротива не само сред преподавателите, но и сред родители и ученици.

Една от основните функции на образователните институции е сертифицирането на компетентност. Дипломите, сертификатите и степените не са просто документи, а социални маркери, които удостоверяват, че даден индивид притежава определено ниво на знания и умения. Тази функция е от критично значе-

ние за функционирането на съвременните общества, тъй като тя структурира пазара на труда, професионалната йерархия и социалната мобилност.

Изпитите са централният механизъм в този процес. Те имат за цел не само да измерят знанията, но и да възпитат дисциплина, отговорност и самостоятелно мислене. Навлизането на ИИ обаче поставя този механизъм под въпрос. Големите езикови модели могат да решават тестове, да пишат есета и да анализират казуси на ниво, което често надминава средностатистическия студент.

Това ги превръща в изключително ефективни инструменти за измама. В резултат на това традиционните форми на оценяване губят своята валидност. Ако не можем да сме сигурни, че даден текст е написан от студента, каква е стойността на оценката?

Този проблем не може да бъде решен чрез чисто технически средства, като софтуери за откриване на генерирани от ИИ текстове. Това е фундаментален структурен проблем, който изисква преосмисляне на самата идея за изпитване. Вероятно бъдещите образователни системи ще се насочат към форми на оценяване, които подчертават процеса, а не резултата – например устни изпити, проектна работа, колаборативни задачи и реални казуси.

Образованието никога не е било ценностно неутрално. Във всеки учебен план, във всеки учебник и във всеки педагогически метод са вградени определени морални, културни и политически предпоставки. Учителят не просто предава знания, а моделира поведение, нагласи и възприятия за света.

ИИ, макар да изглежда неутрален, също не е лишен от ценностни предпоставки. Той се обучава върху човешки данни, които отразяват съществуващи социални неравенства, стереотипи и идеологически пристрастия. Това означава, че той неизбежно възпроизвежда тези структури.

Проблемът е, че тези пристрастия са скрити. Докато човек може да бъде разпитан за своите убеждения, алгоритъмът не може да даде отчет за тях. Това създава нов тип власт: непрозрачна, статистическа и трудно оспорима.

В този контекст ролята на човешкия преподавател става още по-важна. Той не само трябва да обучава, но и да учи на критическо отношение към самите технологии. Ученикът не трябва да бъде пасивен потребител на ИИ, а активен интерпретатор и критик.

Един от най-сериозните проблеми, свързани с развитието на ИИ, е концентрацията на ресурси. Обучението на големи езикови модели изисква огромни изчислителни мощности, енергийни ресурси и финансови инвестиции. Това означава, че само най-големите корпорации и държави могат да си позволят разработването на подобни системи.

В образователен контекст това поражда опасност от нова форма на културен и интелектуален колониализъм. Ако малките държави бъдат принудени да използват чужди модели, те ще приемат и техните ценности, приоритети и интерпретации на света.

Това не е просто технически, а дълбоко политически въпрос. Образованието винаги е било инструмент за формиране на национална идентичност. Ако този

инструмент бъде външно контролиран, последствията могат да бъдат сериозни.

Възможните бъдещи сценарии за развитието на образованието в контекста на изкуствения интелект могат да бъдат разгледани в няколко основни направления. Най-радикалният сценарий предполага почти пълна автоматизация на обучителния процес, при която човешкото участие е сведено до минимум. В такъв модел ИИ би функционирал като основен преподавател, оценител и администратор.

Този сценарий обаче среща сериозни теоретични и практически ограничения. Както беше разгледано в предходните части, преподаването не е просто техническа дейност, а социална и морална практика. Тя включва изграждане на доверие, емпатия, мотивация и формиране на идентичност. Това са измерения, които не могат да бъдат редуцирани до алгоритми.

По-реалистичен и вероятен сценарий е този на хибридизацията. В него ИИ не заменя преподавателя, а разширява неговите възможности. Той може да служи като персонализиран асистент, който адаптира учебното съдържание към индивидуалните нужди на учениците, предлага допълнителни упражнения, симулира сложни ситуации и автоматизира административни задачи.

В такъв модел учителят се трансформира от източник на информация в ментор, фасилитатор и критически посредник. Той не губи значимостта си, а напротив – неговата роля става още по-сложна и отговорна. Той трябва не само да познава предмета си, но и да разбира как функционират ИИ системите, какви са техните ограничения и как могат да бъдат използвани етично.

Исторически погледнато, ролята на учителя винаги се е променяла в отговор на технологични и социални трансформации. От устния разказвач, през средновековния магистър, до модерния преподавател – тази професия никога не е била статична. Навлизането на ИИ представлява поредният етап от тази еволюция.

В бъдеще учителят ще бъде все по-малко „предавач на знания“ и все повече архитект на учебни преживявания. Той ще трябва да изгражда контексти, в които учениците да използват ИИ критично, а не пасивно. Това означава обучение не само по съдържание, но и по методология: как да се проверява информация, как да се разпознават пристрастия, как да се задават правилните въпроси.

Освен това моралната и социалната роля на учителя ще стане още по-важна. В свят, в който много когнитивни задачи са автоматизирани, именно човешките качества – емпатия, отговорност, креативност – ще бъдат решаващи. Учителят ще бъде носител на тези качества и ще ги предава не чрез алгоритми, а чрез личен пример.

Едно от най-големите предизвикателства на бъдещото образование ще бъде формирането на критично мислещи индивиди в среда, наситена с автоматизирани отговори. Когато информацията е достъпна мигновено, рискът е учениците да загубят мотивацията да мислят самостоятелно.

ИИ може да улесни този процес, но може и да го подкопае. Ако той се използва като заместител на мисленето, а не като негово разширение, образованието ще се превърне в пасивно потребление на готови решения.

Задачата на преподавателя ще бъде да създава ситуации, в които ИИ е инструмент, а не авторитет. Това включва поставяне на отворени въпроси, които нямат еднозначен отговор, анализ на противоречиви източници и обсъждане на етични дилеми. Именно в тези пространства се формира истинското разбиране.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящият анализ показа, че ролята на изкуствения интелект в преподавателската професия е сложна, многопластова и далеч не еднозначна. Въпреки впечатляващите си способности ИИ не може да бъде разглеждан като пълноценен заместител на човешкия преподавател. Той не притежава разбиране, морална отговорност, социална интуиция и екзистенциална ангажираност.

В същото време неговият потенциал като инструмент е огромен. Той може да персонализира обучението, да демократизира достъпа до знания и да освободи преподавателите от рутинни задачи. Това обаче изисква внимателна интеграция, която отчита не само техническите, но и етичните, културните и политическите последствия.

В заключение, може да се твърди, че бъдещето на образованието не принадлежи нито изцяло на хората, нито изцяло на машините, а на техните взаимодействия. Учителят няма да изчезне, но ще се промени. В тази промяна се крие както риск, така и възможност – възможност за създаване на по-гъвкава, критична и хуманна образователна система.

REFERENCES

Floridi, L. (2023). *The ethics of artificial intelligence: Principles, challenges, and opportunities*. Oxford University Press.

Freire, P. (1970). *Pedagogy of the oppressed* (M. B. Ramos, Trans.). Continuum. (Original work published 1968)

Harari, Y. N. (2018). *21 lessons for the 21st century*. Jonathan Cape.

Illich, I. (1971). *Deschooling society*. Harper & Row.

Russell, S. J., Norvig, P. (2021). *Artificial intelligence: A modern approach* (4th ed.). Pearson.

Selwyn, N. (2019). *Should robots replace teachers? AI and the future of education*. Polity Press.

Williamson, B. (2017). *Big data in education: The digital future of learning, policy and practice*. SAGE Publications.

Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*. PublicAffairs.

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN TEACHING

Abstract: *This study examines selected methodological approaches and applications of artificial intelligence within the educational process. Particular emphasis is placed on identifying appropriate instructional strategies and practices that correspond to the evolving value systems, modes of perception, and cognitive patterns characteristic of a generation shaped by the dynamics of the information revolution.*
Keywords: *teaching; artificial intelligence; information revolution; educational process*

Assoc. Prof. Totko Simeonov, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: t.simeonow@unibit.bg; totko_1967@abv.bg

АЛГОРИТМИЧНИЯТ ЛОГОС, МЕДИЙНАТА ЕКОСИСТЕМА И СТЕГАНОГРАФИЯТА: БОГОСЛОВСКО-ФИЛОСОФСКИ МОДЕЛИ ЗА ЕЗИКА В ЕПОХАТА НА ИЗКУСТВЕНИЯ ИНТЕЛЕКТ

Евелина Здравкова, Елена Симова
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *В контекста на съвременните трансформации на дигиталната култура и нарастващата роля на изкуствения интелект в процесите на познание и комуникация, докладът изследва взаимодействието между понятието „логос“, алгоритмичния език на изкуствения интелект, съвременните медии и стеганографията. Алгоритмичният логос се разглежда като нова форма на рационалност, при която структурирането на реалността, организирането на информацията и създаването на смисъл се осъществяват чрез кодове, алгоритми и автоматизирани логически процедури – своеобразен „машинен разум“, който съпътства човешкия. На основата на богословската антропология, философията на езика и медийната теория се предлага модел за разбиране на това как смисълът се структурира, филтрира, скрива и трансформира в дигиталната среда, включително чрез механизми на алгоритмичен контрол и дигитален авторитет, които влияят върху възприятието за истина и доверие. Стеганографията се анализира като философски феномен, свързан с диалога между експлицитното и имплицитното послание, разкриващ допълнителни пластове на смислова дълбочина и рискове от скрито влияние в съвременния свят. Анализът показва, че макар изкуственият интелект и медиите да функционират като посредници в разпространението и обработката на знание, те не са негови първични източници. Алгоритмичният логос въвежда нови форми на власт, ефективност и интерпретация, които преоформят човешкото общуване и познание.*

Ключови думи: *медии; стеганография; изкуствен интелект; алгоритмичен логос; машинен разум*

ВЪВЕДЕНИЕ

Съвременната медийна среда се отличава с доминиращата роля на дигиталните платформи, социалните мрежи и алгоритмично генерираното съдържание, които предават информация и активно участват в структуриране на дискурса, формиране на интерпретации и селекция на значими теми. В този контекст възниква необходимостта от преосмисляне на понятието „логос“ – не като чисто комуникационен инструмент, а като принцип на смислов порядък и посредничество на знанието. Богословската традиция, отразена в пролога на Евангелие от Йоан, предоставя рамка за разбиране на словото като носител на смисъл, която в условията на съвременната дигитална среда се трансформира под влиянието на алгоритмичния логос. Последният се проявява като нова форма на рационалност, при която информацията се организира и интерпретира чрез кодове, правила и автоматизирани логически процедури.

Комуникационната среда на XXI век се характеризира с парадоксална същност – тя е едновременно прозрачна и скрита. Алгоритмите на социалните мрежи оформят видимото съдържание, докато стеганографските техники позволяват предаването на информация чрез латентни и кодирани канали. В този смисъл медиите и алгоритмичните системи се превръщат в активни участници в процесите на смислообразуване, което поставя фундаменталния въпрос: какво означава логос в свят, в който смисълът може да бъде едновременно явен, алгоритмично филтриран и скрит в дигитални кодове?

Ускорената дигитализация и експанзията на изкуствен интелект водят до дълбоки трансформации в езика, които надхвърлят неговите традиционни функции като средство за комуникация и познание. Езикът се превръща в медиатор между човешкото и машинното, между смисъла и алгоритъма, между явното и скритото. Настоящото изследване има за цел да анализира тези трансформации чрез концепцията за „алгоритмичния логос", разглеждан в контекста на съвременната медийна екосистема и през призмата на стеганографията като форма на скрито означаване.

Основният изследователски въпрос, който се поставя, е как класическите философски и богословски модели на езика могат да бъдат преосмислени в условията на алгоритмично генерирана комуникация. Във връзка с това се търси отговор на въпроса дали алгоритмичният език може да бъде мислен като продължение, редукция, или трансформация на традиционното понятие за логос.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Настоящото изследване се основава на интеграция на интердисциплинарни подходи, позволяващи комплексното осмисляне на многопластовия феномен на алгоритмичния логос. Включването на философски, богословски, медийни и технологични измерения изисква синтетична методологическа рамка, която обединява теоретичен анализ, херменевтика и критическа рефлексия.

В центъра на изследването стои философско-аналитичният подход, чрез който понятието „логос" се концептуализира като фундаментална категория на мисленето, обединяваща разум, слово и онтологичен порядък. Анализът се основава на класическите интерпретации на логоса от античната философия, представени от Хераклит и Аристотел, и ги съпоставя със съвременните концепции за алгоритмичност, формализация и изчислимост, изграждайки теоретична основа за дефиниране на алгоритмичния логос като специфична форма на рационалност, реализирана чрез дигитални структури.

Паралелно се прилага богословско-херменевтичен подход, насочен към интерпретацията на логоса в християнската традиция, с акцент върху Евангелие от Йоан. Чрез херменевтични процедури се изследва съотношението между божественото Слово като носител на истина и смисъл и съвременните форми на алгоритмично генериран език.

Медийно-екологичният анализ е вдъхновен от Маршал Маклуън, според когото медиите функционират като структуриращи среди на възприятие и ко-

муникация. В този контекст медийната екосистема се разглежда като динамична и самоорганизираща се среда, в която алгоритмите определят селекцията, приоритизацията и циркулацията на информация, трансформират езика и влияят върху формирането на значения.

Допълнително се прилага аналитичен преглед на принципите на изкуствен интелект с цел изследване на механизмите на машинно обучение и функционирането на съвременните езикови модели. Акцентът е върху разграничението между синтактичната обработка на езика от алгоритмичните системи и семантичната и прагматична дълбочина на човешкото разбиране.

Също така се включва семиотичен и стеганографски анализ, разглеждащ стеганографията като техническа практика и като концептуална метафора за скритите пластове на значение в комуникацията. Чрез този подход се изследват механизмите на кодиране, декодиране и прикриване на смисъл в дигиталната среда.

В рамките на методологията се използва и сравнителен подход, чрез който се осъществява съпоставка между различни модуси на езика и логоса – човешки и машинен, явен и латентен, трансцендентен и алгоритмичен. Този сравнителен анализ позволява идентифициране на структурни аналогии и съществени различия, очертавайки границите на приложимост на всяка концепция.

Изследването включва критически и етичен анализ, насочен към проблематиката на истината, манипулацията и властовите отношения в алгоритмично медиирана комуникация, като разглежда въпросите за прозрачност, отговорност и въздействие върху човешката автономия и идентичност.

По този начин използваната методология представлява комплексен и интегративен модел, който обединява различни научни традиции и осигурява задълбочено изследване на трансформациите на езика и смисъла в съвременната дигитална и алгоритмична среда.

ЛОГОСЪТ МЕЖДУ ФИЛОСОФИЯТА И АЛГОРИТЪМА

Понятието „логос“ заема централно място в историята на философската мисъл. Още при Хераклит логосът се разбира като универсален принцип, който структурира космоса и придава ред на битието. В по-късната философска традиция, особено при Аристотел, логосът се свързва с рационалността, аргументацията и способността за изразяване на истина чрез езика.

В съвременния технологичен контекст логосът претърпява трансформация – „превежда“ се в алгоритмична форма. Алгоритъмът може да бъде разглеждан като формализирана структура на мислене, която оперира чрез правила, операции и изчисления. В този смисъл „алгоритмичният логос“ представлява редуцирана, но функционално ефективна версия на логоса, лишена от интенционалност, но способна да генерира езикови структури.

Тази трансформация поставя въпроса за границите на рационалността: дали алгоритмичната обработка на езика е достатъчна, за да се говори за смисъл, или тя остава на нивото на синтактична симулация?

БОГОСЛОВСКАТА ПЕРСПЕКТИВА: ЛОГОСЪТ КАТО СЛОВО

В християнската традиция понятието „логос“ придобива онтологично и теологично измерение, като неговият фундаментален смисъл се изразява в пролога на Евангелие от Йоан. Там се заявява: „В началото бе Словото, и Словото беше у Бога, и Словото беше Бог“ (Bible. John 1:1) В този контекст логосът не се разбира единствено като принцип на рационалност, а като жива, творяща и откровяваща реалност, която осигурява връзката между Бога, света и човека (Heidegger, 1959).

Словото се явява носител на смисъл, истина и цел, като неговата функция надхвърля чисто комуникативната роля на езика и го поставя в центъра на онтологическото измерение на битието.

Съпоставката между божествения логос и съвременния алгоритмичен език разкрива принципно различие. Докато богословското слово носи автентичен смисъл и целенасочена истина, алгоритмично генерираният език функционира чрез вероятностни модели, статистически зависимости и изчислителни алгоритми. Той не „разбира“ значението, а „произвежда“ езикови форми, които са функционално коректни, но лишени от интенционалност и онтологическа дълбочина (Bender et al., 2021).

Това разграничение има съществени философски и богословски импликации, тъй като поставя под въпрос възможността за автентичен смисъл в контекста на автоматизирана комуникация. Необходимостта от преосмисляне на езика като носител на истина става особено очевидна в дигиталната и алгоритмично медиирана среда, където процесите на смислообразуване са делегирани на машини и статистически модели. Съвременният алгоритмичен език, както подчертава Жак Дерида (Derrida, 1976), е лишен от „присъствие“.

СТЕГАНОГРАФИЯТА КАТО МОДЕЛ НА СКРИТИЯ СМИСЪЛ

Особено значение в дигиталната комуникация придобива стеганографията – практика за скриване на информация в други съобщения. Тя функционира като технически инструмент за кодиране на данни и като концептуална метафора за латентните слоеве на значение в съвременния език (Anderson, 1998; Provos, 2003).

Алгоритмичните системи често оперират като „черни кутии“, където смисълът остава скрит зад сложни изчислителни процеси; потребителят възприема резултата, но не и логиката на неговото генериране (Zander, Armitage, 2007).

Стеганографията и алгоритмичният логос създават нова форма на комуникация, при която значението е латентно, а интерпретацията – ограничена. Текстът вече съдържа множество скрити слоеве на смисъл, които не са видими на пръв поглед, но оказват влияние върху възприятията на получателя (Eco, 1979). Това подчертава, че алгоритмично медиираната комуникация комбинира явен и скрит смисъл, явяващ се ключов фактор за разбиране на съвременния език като пространство на частична непрозрачност и кодираност.

ЕТИКА В АЛГОРИТМИЧНАТА ОБРАБОТКА НА ЕЗИКА

Алгоритмизацията на езика – процесът, чрез който езиковите форми се обработват, организират и генерират чрез алгоритми и изчислителни системи – поражда редица етични и социални проблеми, свързани с истината, манипулацията и властовите отношения (Zuboff, 2019).

Алгоритмите, които управляват информационните потоци в социалните мрежи, търсачките и платформите за препоръки, не функционират като неутрални посредници, а като активни инструменти за селекция и конструиране на съдържание.

Например алгоритмите на Meta Platforms и Google използват модели за прогнозиране на интересите на потребителите и приоритизиране на информацията. Това може да доведе до формиране на „ехо камери" (echo chambers), в които потребителят е изложен главно на съдържание, което потвърждава вече съществуващите му убеждения (Pariser, 2011).

По този начин вниманието и възприятията на индивида се управляват от алгоритми, което създава потенциал за социална манипулация и конструиране на обществено мнение.

Липсата на прозрачност и отчетност в алгоритмичните системи допълнително усложнява проблема. Потребителите често не разбират как и защо дадена информация се появява в тяхната информационна среда – явление, което Cathy O'Neil (O'Neil, 2016) описва като „оръжие на масовото разрушение на данни" (weapons of math destruction). Това води до значително ограничаване на автономията на субекта, тъй като неговата способност за критическо мислене и информирано решение се намира под влиянието на непрозрачни механизми.

Шошана Зубоф въвежда концепцията за „надзорен капитализъм" (surveillance capitalism), която описва как данните за поведението на потребителите се събират, анализират и използват за прогнозиране и управление на действията им (Zuboff, 2019[1]). Тази перспектива показва, че езикът и комуникацията в дигиталната среда не са неутрални, а са вплетени в мрежи от икономически интереси, властови структури и алгоритмични механизми за контрол.

Практически пример за етичните предизвикателства е използването на алгоритми за препоръчване на новини и съдържание по време на изборни кампании. Изследвания показват, че персонализирани информационни потоци могат да увеличат поляризацията и да ограничат достъпа на гражданите до балансирана информация (Bakshy et al., 2015).

По същия начин автоматизирани чатботове и генеративни езикови модели могат да създават убедително съдържание, което е достоверно на вид, но фалшиво по съдържание, създавайки риск от масова дезинформация.

От тези съображения следва необходимостта от разработване на етично обосновани модели за използване на изкуствен интелект и алгоритмична обработка на езика. Тези модели трябва да гарантират човешката автономия, свобода на мислене, достойнство и способност за критическо оценяване на информацията. Те включват принципи като прозрачност на алгоритмите, отчетност

на решенията, ограничаване на манипулативните практики и защита на личните данни (Floridi et al., 2018).

По този начин изследването на етичните измерения на алгоритмичния език подчертава, че технологичната ефективност не може да бъде отделена от социалната и морална отговорност, а човешката интерпретация и критическо мислене остават ключови за запазването на автономията и справедливостта в дигиталната епоха.

РЕЗУЛТАТИ ОТ ИЗСЛЕДВАНЕТО

Изследването потвърди, че алгоритмичният логос функционира като редуцирана форма на традиционния логос. Той е способен да генерира структурирани текстове и комуникационни модели, но е лишен от интенционалност, семантична дълбочина и онтологическа значимост. Алгоритмите организират езика чрез логически и статистически зависимости, което позволява функционална рационалност, но не осигурява автентичен смисъл в класическия философски или богословски контекст (Bender et al., 2021; Derrida, 1976).

Анализът на алгоритмично управляваните медийни платформи показа, че езикът в дигиталната среда се адаптира към филтрите, алгоритмичните метрики за внимание и системите за препоръки, т.е. това е трансформация на медийната екосистема

В резултат се формират персонализирани „езикови реалности", при които смисълът е фрагментиран, а комуникацията – силно зависима от технологичния посредник (Pariser, 2011; Gillespie, 2013). Това води до нови форми на медийна култура, в които потребителят възприема съдържанието в съответствие с алгоритмичните приоритети, а не според универсални критерии за истина.

Приложението на концепцията за стеганография като метафора за скрит смисъл разкрива наличието на латентни нива на значение в алгоритмично генерирани текстове и медийни продукти. Скритата структура на информацията води до феномена на „частична непрозрачност": потребителят възприема резултата, но не и процеса на неговото генериране. Това поставя под въпрос възможността за пълна интерпретация на съобщението и подчертава ролята на алгоритмичния посредник като активен конструктор на смисъл (Anderson, 1996; Provos, 2003).

Съпоставката с класическия логос показва фундаментално различие между божественото или философското слово, което носи смисъл, истина и цел, и алгоритмичния език, който функционира върху вероятности, статистически модели и формули. Това подчертава, че алгоритмичният логос е инструментален и прагматичен.

Резултатите от изследването показват, че алгоритмичният контрол върху езика има пряко отражение върху властовите отношения, обществената автономия и манипулацията. Данните и алгоритмичните езикови модели могат да се използват за насочване на вниманието, формиране на нагласи и регулиране на социалното поведение. Това подчертава необходимостта от разработване на етични рамки, прозрачни алгоритми и механизми за отчетност, които да защитават човешката свобода, критическото мислене и достойнството на индивида (Zuboff, 2019; Floridi et al., 2018).

Резултатите показват, че алгоритмичният логос представлява нов феномен в областта на езика, който е ефективен функционално, но ограничен по отношение на смисъла и истината. Медийната среда и стеганографският принцип подчертават сложността на съвременната комуникация, като показват, че езикът вече не може да се разбира извън технологичния и социалния контекст.

ДИСКУСИЯ

Настоящото изследване разкрива, че езикът в дигиталната епоха претърпява съществени трансформации под влиянието на алгоритмичното посредничество и изкуствения интелект. Алгоритмичният логос функционира като редуцирана форма на класическия логос – способен да структурира текстове и комуникационни потоци, но лишен от интенционалност, семантична дълбочина и онтологическа значимост (Bender et al., 2021; Derrida, 1967). Тази функционална рационалност се различава фундаментално от богословската концепция за логос, която носи смисъл, истина и цел (John 1:1; Heidegger, 1959).

Анализът на медийната екосистема показа, че алгоритмичните платформи не са неутрални посредници, а активно конструират информационната среда чрез филтри, системи за препоръки и метрики за внимание. Това води до формирането на персонализирани „езикови реалности", в които смисълът е фрагментиран и зависим от технологичния посредник (Pariser, 2011; Gillespie, 2014). Стеганографията се проявява като ключова метафора за скритите пластове на значение, показвайки, че съвременната комуникация комбинира явен и латентен смисъл (Anderson, 1996; Provos, Honeyman, 2003; Eco, 1979).

Съпоставката между алгоритмичния и божествения логос подчертава различията между инструменталната функционалност на машинното слово и автентичната смислова и онтологична дълбочина на класическото и богословското слово. Алгоритмичното генериране на език оперира чрез вероятностни модели и статистически зависимости, което създава нови форми на власт, социална манипулация и контрол на вниманието (Zuboff, 2019; Floridi et al., 2018). Примери за това са алгоритмичните филтри на социалните мрежи и препоръчващите системи, които формират „ехо камери" и повишават риска от поляризация на общественото мнение (Pariser, 2011; Bakshy et al., 2015).

Дискусията подчертава необходимостта от интегративен подход за осмисляне на съвременния език. Технологичната ефективност на алгоритмичния логос трябва да бъде съчетана с философско, богословско, медийно и етично осмисляне. Човешката интерпретация, критическото мислене и автономията остават ключови за запазването на смисъла и истината в дигиталната комуникация.

Следователно бъдещето на езика зависи не само от технологичното развитие, но и от способността на обществото да разработва прозрачни алгоритми, отчетни системи и етични рамки, които да гарантират защита срещу манипулация, загуба на смисъл и ерозия на критическата автономия. По този начин алгоритмичният логос може да бъде разглеждан както като функционален инструмент, така и като обект на критическо философско и социално осмисляне.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящото изследване демонстрира, че езикът в контекста на епохата на изкуствения интелект преживява значителни и дълбоки трансформации. Концепцията за „алгоритмичен логос“ очертава специфична форма на рационалност, която, въпреки своята функционална ефективност и способност да структурира текстове и комуникационни потоци, остава ограничена по отношение на семантичната дълбочина, интенционалността и възможността да предава автентичен смисъл и истина.

Съпоставката с класическите философски и богословски модели на логоса подчертава, че съвременният език не може да бъде адекватно разбран единствено чрез технически или инструментални категории. Пълноценното осмисляне на дигиталната комуникация изисква интегриран подход, който обединява философски, богословски, медийни и технологични перспективи, за да се разкрият структурите на смисъла, значението и интерпретацията.

Следователно бъдещето на езика зависи от технологичния напредък и алгоритмичната автоматизация и от способността на човека да съхрани и преосмисли неговото значение като носител на истина, смисъл и човешка идентичност. Алгоритмичният логос представлява нова форма на езикова рационалност, приспособена към медийни и технологични условия, но ограничена по отношение на онтологичната дълбочина и способността да открива трансцендентен смисъл.

Във връзка с това бъдещото развитие на езика изисква съчетаване на технологични иновации с критическо философско осмисляне, което да гарантира съхраняването на неговата човешка и духовна същност, както и способността му да бъде средство за истинско познание и комуникация.

REFERENCES

Anderson, R. (1996). Stretching the Limits of Steganography. *IEEE Computer, 29*(2), 75–78.

Anderson, R., Petitcolas, F. (1998). On The Limits of Steganography. *IEEE Journal on Selected Areas in Communications,* 16, 474–481. DOI :10.1109/49.668971.

Aristotle. *Politics: A Treatise on Government*. https://www.gutenberg.org/ebooks/6762

Bakshy, E., Messing, S., Adamic, L. (2015). *Political science. Exposure to ideologically diverse news and opinion on Facebook.* Science (New York, N.Y.). 348. 10.1126/science.aaa1160. 1130–1132

Bender, E. M., Gebru, T., McMillan-Major, A., Shmitchell, S. (2021). On the Dangers of Stochastic Parrots: Can Language Models Be Too Big? *Proceedings of the 2021 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency.* 899 pages. ISBN 9781450383097. Pages 610–623. [viewed 5 April 2026] Available from: https://dl.acm.org/doi/epdf/10.1145/3442188.3445922)

Bible. Jhon 1:1 https://www.biblegateway.com/passage/?search=%D0%99%D0%BE%D0%B0%D0%BD%201&version=ERV)

Derrida, J. (1976) *Of Granunatology. Translated by Gayatri Chakravorty Spivak*. The Johns Hopkins University Press Baltimore and London. 444 pages. ISBN 0-8018-

1841--9 (hardcover). https://monoskop.org/images/8/8e/Derrida_Jacques_Of_Grammatology_1998.pdf

Diogenes Laertius. *Lives and Opinions of Eminent Philosophers*. Translated by Charles Duke Yonge (1853) https://web.archive.org/web/20071104074151/http://classicpersuasion.org/pw/diogenes/)

Diogen Laertsiy. *Zhivotat Na Filosofite.* Sofia: Narodna kultura, 1985. 304 s. Kod 04 9536672411/5571-9-85. [Диоген Лаерций. *Животът на философите*. София: Народна култура, 1985. 304 с. Код 04 9536672411/5571-9-85]

Eco, U. (1979). *The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts*. Indiana University Press, 1979. ISBN 025320318X, 9780253203182. Pp. 273.

Floridi, L., Josh, C. (2018) AI4People-An Ethical Framework for a Good AI Society: Opportunities, Risks, Principles, and Recommendations. *Minds & Machines 28*, 689–707). https://doi.org/10.1007/s11023-018-9482-5

Gillespie, T. (2013). The Relevance of Algorithms. In *Media Technologies: Essays on Communication, Materiality, and Society.* MIT Press. DOI:10.7551/mitpress/9780262525374.003.0009

Heidegger, M. *On The Way To Language*. Unterwegs zur Sprache – translated by Peter D. Ht:RTZ. Harper & Row, Publishers. New York. 1959. p. 209. ISBN 0-06-063859-1 https://libraryofagartha.com/Philosophy/Martin%20Heidegger/On%20the%20Way%20to%20Language/Heidegger,%20Martin%20-%20On%20the%20Way%20to%20Language%20(Harper%20&%20Row,%201982).pdf

Heraklit Efeski. (2016) *Proniknovenia. Filosofski fragmenti.* Sofia: Gutenberg. 76 s. ISBN 9786191760770. [Хераклит Ефески. *Проникновения. Философски фрагменти*. София: Гутенберг, 2016. 76 с. ISBN 9786191760770]

O'Neil, C. (2016). *Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy.* Crown Publishing GroupAffil. of Random House, New York, NY United States. ISBN: 978-0-553-41881-1. Pages: 272. DOI: 10.5555/3002861

Ot Yoana Sveto Evangelie. Sveshteno Pisanie. Izdanie Na Svetia Sinod Na Balgarskata Tsarkva. Последно посетен на 5 април 2026. Достъпен на URL: https://www.pravoslavieto.com/bible/nz/ioan.htm [*От Йоана Свето Евангелие. Свещено писание*. Издание на Светия Синод на Българската църква. Последно посетен на 5 април 2026]. Достъпен на URL: https://www.pravoslavieto.com/bible/nz/ioan.htm]

Provos, N., Honeyman, P. (2003). Hide and seek: An introduction to steganography. *Security & Privacy, IEEE, 1*, 32–44. DOI: 10.1109/MSECP.2003.1203220.

Pariser, E. (2011). *The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You*. Penguin Books. Penguin Books Limited. 2011. ISBN 014196992X, 9780141969923. Pp. 304

Zander, S., Armitage, G., Branch, P. (2007). A Survey of Covert Channels and Countermeasures in Computer Network Protocols. *IEEE Communications Surveys & Tutorials*, Volume 9, Issue 3, pp. 44–57. Published: 01 July 2007. Publication History. https://doi.org/10.1109/COMST.2007.4317620

Zuboff, S. (2019). The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. *PublicAffairs*, p. 691. ISBN: 9781541758001, 1541758005.

ALGORITHMIC LOGOS, MEDIA ECOSYSTEM AND STEGANOGRAPHY: THEOLOGICAL-PHILOSOPHICAL MODELS FOR LANGUAGE IN THE AGE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract: *In the context of contemporary transformations of digital culture and the growing role of artificial intelligence in the processes of cognition and communication, the report explores the interaction between the concept of logos, the algorithmic language of artificial intelligence, modern media and steganography. Algorithmic logos is considered as a new form of rationality, in which the structuring of reality, the organization of information and the creation of meaning are carried out through codes, algorithms and automated logical procedures – a kind of "machine intelligence" that accompanies human intelligence. Drawing on theological anthropology, philosophy of language, and media theory, a model is proposed for understanding how meaning is structured, filtered, hidden, and transformed in the digital environment, including through mechanisms of algorithmic control and digital authority that influence perceptions of truth and trust. Steganography is analyzed as a philosophical phenomenon related to the dialogue between explicit and implicit messages, revealing additional layers of semantic depth and risks of hidden influence in the contemporary world. The analysis shows that while artificial intelligence and media function as intermediaries in the dissemination and processing of knowledge, they are not its primary sources. Algorithmic logos introduces new forms of power, efficiency, and interpretation that reshape human communication and cognition.*

Keywords: *media; steganography; artificial intelligence; algorithmic logos; machine intelligence*

Chief Assist. Prof. Evelina Zdravkova, PhD
Researcher ID Web of Science: AAW-5430-2020
ID ORCID: 0000-0002-5253-7569
Department of Library Sciences
Chief Expert of Research and International Affairs dept.
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: e.zdravkova@unibit.bg

Elena Simova, PhD Student
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: e.simova@unibit.bg

ТЕОРЕТИЧНА И ПРАВНА РАМКА НА ОБЩЕСТВЕНОТО ДОСТОЯНИЕ В КОНТЕКСТА НА КУЛТУРНИТЕ ИНСТИТУЦИИ

Даниела Симеонова-Коруджиева
Българска академия на науките
Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей

Резюме: *Понятието „обществено достояние“ (public domain) заема ключово място в съвременните дебати за авторското право, културното наследство и достъпа до знание. Обществеото достояние следва да се разглежда не само като правна категория, а и като социален и културен ресурс, тясно свързан с основни права, гарантирани както от правото на ЕС, така и от вътрешното право на Република България. Сред тях са свободата на изразяване и информация, правото на достъп до културни ценности, правото на участие в културния живот.*
Следователно обществеото достояние функционира като балансиращ механизъм спрямо изключителния характер на авторскоправната закрила. То гарантира, че културните произведения остават достъпни за обществото, като подпомагат културната памет, образованието и креативността.
В този контекст културните институции заемат централно място в управлението и популяризирането на обществеото достояние.
Ключови думи: *обществено достояние; културни институции; достъп до знание*

ВЪВЕДЕНИЕ

Известно е, че под понятието *public domain*, или на български език *обществено достояние*, се разбират всички произведения на литературата, изкуството, музиката и пр., чиито авторски права са изтекли или никога не са възниквали (например фолклорни творби). Обществеото достояние позволява свободното им използване, копиране, разпространяване без необходимост от заплащане; то е съществен елемент за културното наследство и свободния достъп до информация.

Ролята на културните институции в управлението и популяризирането на обществеото достояние е ключова. Както правото на ЕС, така и ЗАПСП предвиждат специални режими за използване на произведения от техните фондове, включително по отношение на произведения с неустановен носител на права (*orphan works*).

Обществеото достояние следва да се разглежда не само като правна категория, а и като социален и културен ресурс, тясно свързан с основни права, гарантирани както от правото на ЕС, така и от вътрешното право. То функционира като своеобразен балансиращ механизъм спрямо изключителния характер на авторскоправната закрила, гарантиращ, че след изтичането на защитата културните произведения остават достъпни за обществото. Културните институции заемат централно място в управлението на обществеото достояние и специалното внимание и подчертаване на ролята им е от изключително значение.

МЕТОДОЛОГИЯ

Използваният в настоящото изследване подход е правноантропологичен. Това включва преглед, анализ и наблюдение на правната рамка и на наличните данни и теоретични интерпретации. В правната теория се подчертава значението на обществото достояние, включително в рамките на дебата за авторските права и изразените разбирания, че прекомерното разширяване на рестриктивните авторскоправни закони задушава креативността, новаторството, образованието (Boyle, 2008).

Антропологичното наблюдение е насочено най-вече към ролята на обществото достояние при създаването на творческо и културно съдържание, с подчертаване на огромната роля на институциите за културно наследство (музеи, библиотеки, архиви), които са *„пазители на обществото достояние“* (The Europeana Public Domain Charter, 2025) и са едни от малкото участници, които могат да гарантират достъпа до материали – обществено достояние.

Целите на изследването са обобщаване и анализ, както и формулиране на възможни изводи и заключения.

РЕЗУЛТАТИ

Понятието „обществено достояние“ (*public domain*) заема ключово място в съвременните дебати за авторското право, културното наследство и достъпа до знание. То се утвърждава като ключов елемент на съвременния културен обмен, а значението му за културата и развитието на обществото нараства съществено.

Това важи в особена степен за сферата на културното наследство и културните ресурси, включително чрез свободния им достъп посредством платформите на културни организации, както и чрез инициативи като Europeana и актуалната правна рамка на Европейския съюз, насочена към дигитализацията и *повторното използване на културното наследство*.

Поставя се въпросът за правната природа и обхвата на обществото достояние в контекста на повторното използване на културното наследство.

Популярната идея (Boyle, 2003), че съзиданието и креативността в човешката история са стъпвали винаги на вече създаденото, не губи актуалност, но намира ново проявление чрез технологиите на днешния ден. Строго погледнато, обществото достояние обхваща съвкупността от всички творчески произведения, които не са обхванати от права върху интелектуална собственост. Всяка година нови произведения стават обществено достояние, тъй като защитата на авторските права, която трае 70 години след смъртта на автора в целия ЕС, изтича.

Теоретична рамка

В теорията се разработва концепция за важността на обществото достояние. Подчертават се значението и всеобщата *валидност на принципа, че всичко ново сътворено в крайна сметка стъпва върху по-ранни творби или открития*. Затова логично е, както има защита на околната среда и защита на общодостъпността на природните ресурси и блага, да има и защита на „културната среда“, в

която свободата на използване на общите интелектуални блага на човечеството е съществена част (Boyle, 2008). Бойл поддържа разбирането, че общественото достояние е структурен и политически конструкт и пространство, оформено от правото, идеологията и икономическите интереси (Boyle, 2003). В *The Public Domain: Enclosing the Commons of the Mind* (2008) Бойл развива метафората за т.нар. *Second Enclosure Movement* (както земята е била оградена, така днес се „огражда" културата).

Професорът по право Дейвид Ланг (Lange, 1981; 2003) в основополагащите за темата статии Recognizing the Public Domain (1981) и Reimagining the Public Domain (2003) допринася значително за разбирането на темата и свързването ѝ „по незаобиколим начин с индивидуалните права" (individual rights in the public domain). Ланг разглежда public domain не просто като зона без права, а като активен правен и социален ресурс, който гарантира баланс между авторското право и обществените интереси. Той подчертава, че свободният достъп до културни и научни произведения е необходим за развитието на знанието и творчеството, като индивидуалните права на ползване и адаптация са тясно свързани с функционирането на общественото достояние. Концепцията на Ланг разширява разбирането за public domain като фундаментална рамка за участие в културния и информационен обмен.

Тоест Ланг разбира общественото достояние не просто като „зона без права", а като юридическа и социална категория, която е тясно свързана с индивидуалните права – особено с правото на свобода на изразяване и на ползване на знания. В *Recognizing the Public Domain* (Lange, 1981) се подчертава, че *public domain* съществува като норма, която гарантира баланс между авторското право и обществените интереси, а не просто като „липса на собственост". По-късно, в *Reimagining the Public Domain* (Lange, 2003), Ланг развива идеята, че общественото достояние е динамична концепция, която осигурява свободен достъп до културни и научни ресурси, и че индивидуалните права (например правото на използване и адаптация) са неотделими от тази рамка.

Според Ланг точното дефиниране на public domain е невъзможно, самият термин е еластичен и неточен (elastic and inexact) (Lange, 2003, p. 463). Отчитайки огромното значение на дефинициите и аналогията на Бойл (Boyle, 2003) за разширяването на интелектуалната собственост като повторното завладяване (second enclosure movement), Ланг заключава, че: *„… общественото достояние – независимо как се дефинира – трябва да гарантира тези фундаментални човешки стремежи: да мислим и да си представяме, да помним и да усвояваме, да играем и да творим… "* (Lange, 2003, p. 483).

Дюсолие също интерпретира променящата се роля на общественото достояние в законодателството на ЕС за авторското право на фона на дигитализацията, платформизацията и дискурса за основните права, като го позиционира в рамките на ориентираната към бъдещето реформа на авторското право в ЕС, *свързвайки го с достъпа до култура, иновации и конституционни ценности* (Dusollier, 2025; 2026).

Това показва, че общественото достояние вече не се възприема единствено като остатъчна категория след изтичането на авторскоправната закрила, а като самостоятелна ценност, която следва да бъде активно защитавана в условията на дигиталната среда.

Действително, общественото достояние може да се дефинира по различни начини. В широк смисъл може да се разбира като обхващащо:

• *Произведения, върху които е изтекла авторскоправната закрила*

Авторското право в ЕС е 70 години след смъртта на последния преживял автор. След изтичането на този срок произведението става *обществено достояние*. Към днешна дата може да се заключи, че в общия случай произведенията, създадени през XIX век и по-рано, са с изтекла авторскоправна закрила в рамките на ЕС.

• *Произведения, които не отговарят на условията за закрила*

Става дума за творби, по отношение на които авторско право никога не е възниквало, защото не са били налице необходимите условия за това. Такива са например *фолклорните творби* (Simeonova-Koroudjieva, 2024). Съгласно действащия авторскоправен режим в български контекст, фолклорът е изрично изключена категория от авторскоправната закрила. Не са обект на авторско право също така нормативни и индивидуални актове на органите за управление, новини, факти, сведения и данни, идеи и концепции, и материали, получени чрез възпроизвеждане на произведения с изтекъл срок на времетраене на авторското право.

Правна рамка

Авторскоправното законодателство на ЕС защитава само произведения, които се считат за „оригинални". Това означава, че те са „собствено интелектуално творение на автора". Както се посочи и по-горе, изключени са идеи, факти и информация. *Авторското право не защитава идеите, а само оригиналното им изразяване*, то не защитава факти и информация, те са част от общественото достояние и могат свободно да бъдат използвани от всички.

В много случаи в националното право изрично се посочва, че законите, указите, административните и съдебните решения и други официални документи не са защитени с авторско право. Тези основни обществен ресурси се приемат за твърде важни за функционирането на обществото. Изключени са произведения, при които правоносителят се е отказал от права. Правоносителите могат по собствена воля да се откажат от упражняване на имуществените права в максимално допустимата степен чрез инструмента Creative Commons 0 (CC0).

Съществуват и други случаи, в които използването на защитени произведения е *разрешено по закон и не изисква предварително съгласие*. Това са така наречените *изключения* от авторското право и обхващат употреби, които се считат за *социално, културно, политически или икономически особено значими.* Такива са свързаните с обучителни цели, научните изследвания, културното наследство, използването от хора с увреждания, критиката и прегледът, цитирането, пародията и пастишът, наред с много други.

Както се посочи по-горе, в правото на ЕС общественото достояние обхваща всички произведения, които не са или вече не са обект на авторскоправна или сродна закрила, най-често поради изтичане на срока на защита, хармонизиран на равнище ЕС. Хармонизацията на срока на авторскоправната закрила е осъществена чрез Директива 2006/116/ЕО, която установява общ принцип за *срок от 70 години след смъртта на автора*. След изтичането на този срок произведенията автоматично преминават в общественото достояние във всички държави членки, което създава правна сигурност и улеснява трансграничния достъп до културни и научни ресурси.

В българската правна система тези правила са транспонирани чрез Закона за авторското право и сродните му права (ЗАПСП). Макар законът да не използва изрично термина „обществено достояние" като самостоятелна легална дефиниция, той де факто го конструира чрез уредбата на сроковете на закрила (чл. 27 и сл. ЗАПСП), изтичането на авторскоправната защита, свободното използване на произведения, за които закрилата е отпаднала или никога не е възниквала (Simeonova-Koroudjieva, 2023).

Съгласно ЗАПСП след изтичането на срока на авторското право произведението може да бъде използвано свободно, без разрешение и без заплащане на възнаграждение, при условие че се зачитат неимуществените права на автора, доколкото те са приложими (например правото на авторство).

Общественото достояние в дигиталната ера и в практиките на музеи, архиви и други културни институции

Особено значение за разбирането на общественото достояние в дигитална среда има посочената вече по-горе Директива (ЕС) 2019/790 относно авторското право в цифровия единен пазар (наричана по-нататък Директивата). Редица разпоредби на посочената директива имат съществена роля за дейността на организациите за културно наследство, като библиотеки, музеи, архиви. Отношение към дейността им има чл. 6, който позволява създаване на копия на материали, защитени с авторски или сродни права, трайно включени в колекциите им, независимо от формата, с цел опазване. Режим за произведения извън търговско обращение е уреден в членове 8–11. Общественото достояние е предмет на уредбата в чл. 14, който въвежда изричен принцип, че точните възпроизвеждания на произведения на изобразителното изкуство, които са в общественото достояние, не подлежат на нова авторскоправна или сродна закрила. Този принцип има *пряко отражение върху практиките на музеи, архиви и други културни институции* и е от особено значение за българските публични колекции.

Тоест „обществено достояние" е и легален термин, използван във вторичното право на ЕС – в посочената Директива (ЕС) 2019/790. В българския превод на Директивата терминът „public domain" се превежда с „обществено достояние" – в контекста на изтичане на срока на авторски права и свободата за използване на произведения, които не са обхванати от авторско право.

Следва да се има предвид, че съгласно принципа на върховенство на право-

то на ЕС, развит в практиката на Съда на Европейския съюз, националните органи са длъжни да тълкуват вътрешното право в съответствие с правото на ЕС.

Терминът „обществено достояние“ се използва в т. 3 на преамбюла на Директивата, в която точка се аргументира и това, че бързото технологично развитие преобразява начините, по които се създават, произвеждат, разпространяват и използват произведенията и други обекти, и приложимото законодателство трябва да бъде съобразено с потребностите на бъдещето, така че да не ограничава технологичното развитие.

Директивата предвижда правила за адаптиране на някои изключения и ограничения на авторското право и сродните му права към цифровата и трансграничната среда, както и мерки за улесняване на някои лицензионни практики, свързани с разпространението на произведения извън търговско обращение и наличието онлайн на аудио-визуални произведения на платформи за видео по заявка с оглед осигуряването на по-широк достъп до съдържание.

В т. 53 изрично се посочва, че изтичането на срока на закрила е свързано с превръщането на това произведение в обществено достояние. В областта на визуалните изкуства разпространяването на достоверно възпроизвеждане на произведения за обществено достояние допринася за достъпа до културата и нейното насърчаване и за достъпа до културното наследство.

Въведените с Директивата нови, единни правила са транспонирани в българския ЗАПСП (ДВ, бр. 100/2023), но са приети неоднозначно (Lazarova, 2023; Draganov, 2025; Sarakinov, 2024; Simeonova-Koroudjieva, 2025).

Целта е установяването, че копия на произведения на визуалните изкуства, които са обществено достояние, не се ползват от защита – самото произведение е вече обществено достояние. Горното не възпрепятства институциите за културно наследство да продават репродукции, например картички. Наблюдава се, че често материали от общественото достояние продължават да бъдат обект на неоправдани ограничения (The Europeana Public Domain Charter, 2025).

В Директивата (гл. 4, чл. 14), изрично се посочва, че държавите членки предвиждат, че когато срокът на закрила на произведение на визуалното изкуство е изтекъл, всички материали, произтичащи от действие на възпроизвеждане на произведението, **не са обект** на авторското право, освен ако материалът, получен в резултат, е оригинален.

Тази разпоредба има съществено значение за дейността на културните институции – музеи, галерии, архиви и библиотеки, които осъществяват масова дигитализация на културно наследство. Тя утвърждава принципа, че възпроизвежданията на произведения на визуалното изкуство – обществено достояние, не могат да пораждат нова авторскоправна закрила, освен ако съдържат самостоятелен творчески принос. По този начин се предотвратява повторното „затваряне“ на общественото достояние чрез технически актове на дигитализация и се създават по-благоприятни условия за свободен достъп, използване и културен обмен.

ИЗВОДИ

На основание на изложеното по-горе могат да бъдат изведени няколко ключови обобщения в контекста на културните институции и с оглед правото на ЕС:

На първо място, анализът показва нарастващото значение на дигитализацията и онлайн достъпността на произведенията от общественото достояние. Инициативи като Europeana и разпоредбите на Директива (ЕС) 2019/790 насърчават цифровия достъп до културното наследство, като едновременно с това утвърждават принципа, че самият процес на дигитализация не поражда нова авторскоправна закрила.

На второ място, общественото достояние следва да се разглежда не само като правна категория, но и като социален и културен ресурс, пряко свързан с упражняването на основни права, включително свободата на изразяване и информация, правото на образование и участието в културния живот (чл. 11 от Хартата на основните права на ЕС). В този смисъл достъпът до знание и култура представлява съществен елемент от демократичното общество.

На трето място, културните институции изпълняват ключова роля като посредници между общественото достояние и обществото. Чрез дейностите по съхраняване, дигитализация и предоставяне на достъп до културни ресурси те гарантират практическата реализация на принципите, залегнали в правото на ЕС и националното законодателство.

Следователно общественото достояние придобива значение, което надхвърля чисто правното му измерение и се проявява като социален и културен ресурс, свързан с упражняването на основни права и свободи. То действа като коректив на изключителния режим на авторскоправна защита. Чрез него се гарантира обществената достъпност на културните произведения, което подпомага поддържането на културната памет, развитието на образованието и творчеството.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

За европейската авторскоправна традиция е характерен принципът, според който авторските права представляват временно изключение, обосновано от обществения интерес, а не естествено и неограничено право. След изтичането на срока произведенията по право преминават в обществено достояние. В този смисъл по-голямата част от документираното знание поначало принадлежи към общественото достояние, докато авторското право функционира като ограничено във времето отклонение от това състояние.

Съгласно вторичното право на ЕС изключителният контрол върху произведения, които са част от общественото достояние, не може да бъде възстановяван чрез нови права или други механизми. Произведенията, които са обществено достояние в аналогова форма, запазват този си статут и след цифровизация, тя не поражда нови права върху съдържанието.

В научната литература последователно се подчертава значението на об-

ществено достояние, като се изтъква, че прекомерното разширяване на рестриктивни авторскоправни режими може да възпрепятства креативността, иновациите и образованието (Boyle, 2008). В същата насока Хартата на Europeana (The Europeana Public Domain Charter, 2025) подчертава, че общественото достояние е от съществено значение за упражняването на основни права, тъй като законният ползвател трябва да разполага със свободата да използва, възпроизвежда и преработва произведенията, без да бъде възпрепятстван от неоснователни претенции за права или други ограничения.

На този фон все по-ясно се открояват ролята на институциите за културно наследство – музеи, библиотеки и архиви – като „пазители на общественото достояние" (The Europeana Public Domain Charter, 2025). Те са сред малкото, способни реално да гарантират устойчив достъп до материали от общественото достояние, и по този начин изпълняват ключова обществена функция. Следователно те изпълняват съществена обществена функция, тъй като чрез съхраняването, дигитализацията и предоставянето на достъп до културни ресурси гарантират практическото осъществяване на принципите, залегнали в режима на общественото достояние, и допринасят за реализирането на неговите социални и културни функции.

REFERENCES

Draganov, Zh. (2025). *Pravna zakrila na proizvedeniyata. Tvorchestvo i obektivna forma. Vidove zakrilyani proizvedenia. Sadarzhanie na avtorskoto pravo i svobodno izpolzvane na proizvedeniyata*. [*Legal Protection of Works. Creativity and Objective Form. Types of Protected Works. Content of Copyright and Free Use of Works*] – publichna lektsia v TsOA „Krastyo Tsonchev" (12.12.2025) [Драганов, Ж. (2025). *Правна закрила на произведенията. Творчество и обективна форма. Видове закриляни произведения. Съдържание на авторското право и свободно използване на произведенията* – публична лекция в ЦОА „Кръстьо Цончев" (12.12.2025)]

Lazarova, A. (2023). Zakonat za avtorskoto pravo e obnoven: koi sa novostite [The Copyright Act Has Been Updated: What's New?]. *Dnevnik*, 1 dek. 2023 [Лазарова, А. (2023). Законът за авторското право е обновен: кои са новостите. *Дневник*, 1 дек. 2023] https://www.dnevnik.bg/analizi/2023/12/01/4560713_zakonut_za_avtorskoto_pravo_e_obnoven_koi_sa_novostite/ (13.12.2025)

Sarakinov, G. (2024). *Novite zakonovi razporedbi otnosno avtorskoto pravo i srodnite mu prava v Bulgaria v usloviyata na modernite tehnologii i internet*. [*The New Legal Provisions on Copyright and Related Rights in Bulgaria in the Context of Modern Technologies and the Internet.*] Sofia: Sibi [Саракинов, Г. (2024). *Новите законови разпоредби относно авторското право и сродните му права в България в условията на модерните технологии и интернет.* София: Сиби].

Simeonova-Koroudjieva, D. (2025). Klyuchovo izmenenie v Zakona za avtorskoto pravo i srodnite mu prava premahva maksimalnia srok ot 10

godini za otstapvane polzvaneto na avtorski prava. [A Key Amendment to the Copyright and Related Rights Act Removes the Maximum Ten-Year Term for the Grant of Copyright Use.] *Norma, 10*, 75–91 [Симеонова-Коруджиева, Д. (2025). Ключово изменение в Закона за авторското право и сродните му права премахва максималния срок от 10 години за отстъпване ползването на авторски права. *Норма, 10*, 75–91.]

Simeonova-Koroudjieva, D. (2024). Intelektualna sobstvenost i kulturno nasledstvo. Vaprosi na nematerialnoto kulturno nasledstvo v konteksta na avtorskite prava i pravoto na intelektualna sobstvenost.[Intellectual Property and Cultural Heritage: Issues of Intangible Cultural Heritage in the Context of Copyright and Intellectual Property Law]. *Norma, 4*, 44–81 [Симеонова-Коруджиева, Д. (2024). Интелектуална собственост и културно наследство. Въпроси на нематериалното културно наследство в контекста на авторските права и правото на интелектуална собственост. *Норма, 4*, 44–81.]

Simeonova-Koroudjieva, D. (2023). Institutsionalni i normativni aspekti v opazvaneto na kulturnoto nasledstvo [Institutional and Regulatory Aspects of Cultural Heritage Protection]. *Kulturno-istorichesko nasledstvo: opazvane, predstavyane, digitalizatsia, 9* (1), 177–190 [Симеонова-Коруджиева, Д. (2023). Институционални и нормативни аспекти в опазването на културното наследство. *Културно-историческо наследство: опазване, представяне, дигитализация, 9* (1), 177–190] (https://www.doi.org/10.55630/KINJ.2023.090114).

Boyle, J. (2008). *The Public Domain: Enclosing the Commons of the Mind*. Yale University Press.

Boyle, J. (2003). The Second Enclosure Movement and the Construction of the Public Domain. *Law and Contemporary Problems, 66*(1–2), 33–74.

Lange, D. (1981). Recognizing the Public Domain. *Law and Contemporary Problems, 44*(4), 147–178.

Lange, D. (2003). Reimagining the Public Domain. *Duke Law School's Law and Contemporary Problems journal*, Vol. 66, Issue 1.

Dusollier, S. (2025). The Future of the Public Domain. In E. Bonadio & C. Sganga (eds). *A Research Agenda on EU Copyright Law*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

Dusollier, S., Meletti, B., Iramina, A., Erickson, K. (2026). *The public Domain: An Academic Perspective*. Public lecture – 15 January 2026. European Public Domain Day, Brussels, 2026.

Други източници

Fostering access to cultural heritage: opportunities in the review of the Copyright in the Digital Single Market Directive. (2026). https://www.dataspace-culturalheritage.eu/en/news/fostering-access-to-cultural-heritage

Directive (EU) 2019/790 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on copyright and related rights in the Digital Single Market and amending Directives 96/9/EC and 2001/29/EC [Директива (ЕС) 2019/790

на Европейския парламент и на Съвета от 17 април 2019 година относно авторското право и сродните му права в цифровия единен пазар и за изменение на директиви 96/9/ЕО и 2001/29/ЕО]
The Europeana Public Domain Charter. (2025). [Харта за обществено достояние на Европеана (2025)]
Copyright and Related Rights Act [Закон за авторското право и сродните му права]

THEORETICAL AND LEGAL FRAMEWORK OF THE PUBLIC DOMAIN IN THE CONTEXT OF CULTURAL INSTITUTIONS

Abstract: *The concept of the public domain occupies a central place in contemporary debates on copyright, cultural heritage, and access to knowledge. The public domain should be understood not only as a legal category but also as a social and cultural resource, closely linked to fundamental rights guaranteed both by European Union law and by the domestic law of the Republic of Bulgaria. These include freedom of expression and information, the right of access to cultural values, and the right to participate in cultural life.*

In this sense, the public domain functions as a balancing mechanism in relation to the exclusive nature of copyright protection. It ensures that cultural works remain accessible to society, thereby supporting cultural memory, education, and creativity.

In this context, cultural institutions occupy a central role in the governance and promotion of the public domain.

Keywords: *public domain; cultural institutions; access to knowledge*

Assist. Prof. Daniela Simeonova-Koroudjieva, PhD
ORCID ID: 0009-0005-8046-7800
Bulgarian Academy of Sciences
Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum
Ethnology of Socialism and Postsocialism Department
Attorney-at-law, Member of the Sofia Bar Association
Sofia, Bulgaria
E-mail: d.koroudjieva@gmail.com

ПАРАДОКСЪТ НА УСКОРЕНИЕТО В UX/UI ДИЗАЙНА: КРИТИЧНОТО МИСЛЕНЕ В УСЛОВИЯТА НА ИЗКУСТВЕН ИНТЕЛЕКТ

Мария Видева
Нов български университет

Резюме: *Настоящият доклад разглежда влиянието на изкуствения интелект върху процесите на UX/UI дизайна, като поставя фокус върху ролята на критичното мислене в условията на ускорена дигитална продуктивност. Основната цел е да се проследи дали използването на AI инструменти подпомага аналитичната и проектната дейност на дизайнера, или създава предпоставки за отслабване на самостоятелната преценка, особено в ранните етапи на проектиране. Изследването се базира на смесен подход, който включва теоретичен анализ, анкетно проучване и интервюта с две групи участници – млади дизайнери в начален етап на развитие и професионалисти с приблизително десетгодишен опит. Резултатите показват ясно различие в начина на използване на AI: при по-неопитните участници той по-често се използва като източник на готови отправни решения, докато при професионалистите функционира предимно като инструмент за структуриране, обобщаване и оптимизиране на вече анализирана информация. Научната новост на доклада се състои в акцента върху парадокса на ускорението: колкото повече се съкращава времето за работа, толкова по-голяма става нуждата от критично мислене като механизъм за оценка, подбор и валидиране на генерираните решения.*

Ключови думи: *критично мислене; изкуствен интелект; потребителско преживяване; потребителски интерфейс; дизайн процеси*

ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящият доклад изследва трансформацията на дизайн процесите при създаване на потребителско преживяване и потребителски интерфейс от перспективата на различни по опит дизайнери и изкуствения интелект. Той поставя фокус върху една все по-осезаема промяна в начина, по който се създават дигитални продукти. Основната теза е, че в условията на ускорена продуктивност ролята на критичното мислене става едновременно по-значима и по-често неглижирана.

В периода между 2010 и 2020 г. дигиталните инструменти за дизайн се развиват в относително предвидима и балансирана динамика. Изследване върху използваемостта и потребителския опит на интерфейсни дизайн инструменти посочва Sketch, Adobe XD и Figma като най-често използваните платформи от индустриални практици и студенти (Wang et al., 2022). Софтуерната среда за дизайнери в този период е сравнително ограничена и се характеризира със силно изразена консистентност на работните процеси в глобален мащаб.

През 2010 г. за потребителите на macOS на пазара се появява софтуерът

Sketch. Той бързо се превръща в основен инструмент за интерфейсен дизайн. Дизайнерите, работещи с други операционни системи, продължават да използват основно Photoshop и Illustrator. През 2016 г. Adobe представя Adobe XD, който се позиционира като пряк конкурент на Sketch. В същата година се появява и независимият конкурент Figma – платформа, която постепенно променя начина на съвместна работа в дизайн процесите.

Пандемията от COVID-19 и последвалото ускорено навлизане на изкуствения интелект променят тази динамика съществено. В последните години редица изследвания подчертават, че интеграцията на изкуствен интелект променя начина, по който се създават дигитални продукти и организират дизайн процесите (Verganti, Dell'Era, Gastaldi, 2020). В сферите, свързани със създаването на софтуерни платформи и дигитални системи, процесите започват да се трансформират. Появяват се нови практики и нови роли. Част от професионалните позиции се видоизменят, други се надграждат, а трети се оказват в риск от частична или пълна автоматизация (World Economic Forum, 2023).

Тази трансформация изглежда неизбежна. В този контекст все по-често се поставя въпросът за необходимостта от човекоцентричен подход при разработването и използването на AI системи, при който технологиите се разглеждат като инструмент за подпомагане на човешките решения, а не като тяхна замяна (Shneiderman, 2022). Тя е съпроводена и със значително съкращаване на времето за разработка и внедряване на решения. Именно тук се появява един интересен парадокс. От една страна, използването на изкуствен интелект позволява ускоряване на множество процеси чрез т.нар. „виртуални асистенти". От друга страна, ако дизайнерът не постави генерираните решения в рамката на критичното мислене, възниква въпросът за критериите за качество, устойчивост и валидност на тези решения.

Критичното мислене в академичната литература се дефинира като целенасочен и саморегулиращ се процес на преценка, който включва интерпретация, анализ, оценка и извеждане на заключения (Facione, 1990). В контекста на дизайн практиката този процес се проявява чрез рефлексивна оценка на предложените решения и аргументирана преценка спрямо потребителските потребности и контекста на използване (Cross, 2011). Тази необходимост от критическа оценка не е характерна единствено за UX/UI дизайна, а може да бъде проследена и в по-широкия контекст на визуалната комуникация. В изследване върху графичните визии за фотодокументални изложби се подчертава, че „цвят, шрифт и форма са ключови елементи" с пряко влияние върху визуалното възприятие и ефективността на дизайна (Bundzhulov, 2025). Подобна позиция се споделя и от Norman (2013), който подчертава, че успешният дизайн изисква непрекъснато съпоставяне между технологичните възможности и реалните потребителски нужди.

В условията на алгоритмично генериране на съдържание възниква въпросът дали този процес се засилва чрез технологично подпомагане, или, напротив, се редуцира чрез делегиране на изкуствения интелект на част от аналитичните функции. Именно тази дилема стои в основата на настоящото изследване.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Изследването се базира на смесен подход, който комбинира теоретичен анализ и емпирично проучване чрез анкета и интервюта. Този подход позволява темата да бъде разгледана едновременно в концептуален и практически контекст. От една страна, се анализират съществуващи научни публикации, свързани с ролята на изкуствения интелект в UX/UI дизайна. От друга – се събират емпирични данни за реалните практики на дизайнери, работещи в различни професионални етапи.

Теоретичният анализ се базира на научни публикации, свързани с UX/UI дизайна, критичното мислене, човекоцентричния дизайн и интеграцията на изкуствен интелект в дигиталните процеси. Анализирани са както академични източници, така и публикации, свързани с професионалната практика и развитието на AI базирани инструменти в дизайна. Основният фокус е поставен върху ролята на критичното мислене при вземането на проектни решения и влиянието на алгоритмично генерираните предложения върху аналитичните процеси на дизайнера.

Избраните методи са подходящи за разглеждания изследователски проблем, тъй като позволяват да се проследят конкретни напрежения в съвременните дизайн процеси. Особено ясно се откроява разминаването между бързо променящата се софтуерна среда и по-бавните когнитивни и професионални процеси, чрез които се изграждат аналитични умения и критично мислене.

Интеграцията на изкуствения интелект в дизайна на потребителски интерфейс (UI) и потребителско преживяване (UX) постепенно променя творческия и оперативния пейзаж на разработката на дигитални продукти. AI базираните инструменти автоматизират повторяеми задачи, подпомагат анализа на данни и предлагат структурирани решения, което позволява на дизайнерите да насочат вниманието си към концептуалните и стратегическите аспекти на работата (Sayao, 2025). Подобна логика може да бъде проследена и в полето на генеративното изкуство, където Саралийски отбелязва, че изчислителните системи позволяват на автора да работи с процедурни процеси и бързо създаване на вариации, като по този начин част от повторяемите действия се прехвърлят към машината (Saraliyski, 2023)

В UX/UI дизайна тази възможност има сходна функция, но поставя допълнителен въпрос: дали освободеното време действително се насочва към по-задълбочен анализ, или води до преждевременно приемане на автоматично генерирани решения. Тази позиция поставя важния въпрос дали подобни инструменти функционират по еднакъв начин за дизайнери с различен професионален опит.

В рамките на настоящото изследване се предполага, че доверието към AI инструментите и начинът на тяхното използване могат да варират в зависимост от натрупания професионален опит и степента на формирано критично мислене. В контекста на настоящото изследване критичното мислене се разглежда като способност за анализ, оценка, валидиране и аргументиране на дизайн решения в процеса на работа с AI базирани инструменти. Съществува вероятност по-опитните дизайнери да използват изкуствения интелект като помощен инструмент в

процеса на анализ и структуриране на информация, докато при начинаещите той може да бъде възприеман като източник на готови отправни решения.

Респондентите са разделени в две основни таргет групи. Първата включва млади дизайнери, които тепърва навлизат в професията, а втората – професионалисти с приблизително десетгодишен практически опит. Всички участници са от България. Въпреки това работата им е свързана както с българския, така и с европейския пазар на дигитални продукти.

Емпиричната част включва анкетно проучване с комбинирани затворени и отворени въпроси, както и полуструктурирани интервюта с част от участниците. Въпросите са насочени към честотата на използване на AI инструменти, етапите на приложение в дизайн процеса, целите на използване и субективната оценка на участниците относно ролята на критичното мислене в тяхната практика. Получените данни са анализирани чрез сравнителен подход между двете групи участници.

Настоящото изследване не използва стандартизиран психологически инструмент за измерване на критично мислене. Вместо това се проследява субективната самооценка на участниците относно техните аналитични практики, процеси на оценка и начина, по който валидират генерираните от AI решения. Критичното мислене се разглежда като рефлексивен процес, проявяващ се чрез анализ, сравнение, проверка и аргументиране на проектни решения в контекста на UX/UI дизайна.

Основната цел на въпросите, включени в анкетата и интервюта, е да се проследи степента на използване на AI инструменти в дизайн процесите, както и самооценката на участниците относно ролята на критичното мислене в тяхната работа. Част от въпросите са насочени и към начина, по който дизайнерите възприемат промените в професионалната среда и адаптират собствените си работни процеси.

Данните са събирани в период от три месеца – между края на 2025 г. и началото на 2026 г. Участието е доброволно и анонимно, като всички респонденти са предварително информирани за целите на изследването.

Съществуват и някои ограничения на проведеното изследване. Те са свързани най-вече със субективния характер на самооценката на критичното мислене. Поставянето на единни рамки и критерии за оценка се оказва трудно, тъй като различните участници интерпретират собствените си аналитични процеси по различен начин. Наблюдава се също така, че един и същ дизайнер може да даде различна самооценка в зависимост от конкретния проект, контекста на работа и натрупания опит в дадения момент.

РЕЗУЛТАТИ

Получените резултати са анализирани чрез сравнителен подход между двете изследвани групи. Анкетното проучване включва общо 30 респонденти. Участниците са разделени в две основни групи. Първата група се състои от 18 студенти и стажанти в областта на дизайна. Те са родом от различни региони на

България, но към момента пребивават в София. Възрастта им е между 20 и 23 години, като само петима от тях имат средно образование, свързано с дизайн.

Втората група включва 12 участници, които работят професионално в областта на UX/UI дизайна. Възрастта им е между 32 и 37 години. Това представлява приблизително 40% от общата извадка. Средният им професионален опит е около десет години. Повечето от тях работят за компании, които разработват дигитални продукти както за българския, така и за международния пазар.

Разликата във възрастта и професионалния опит между двете групи позволява да се направи сравнително наблюдение между две поколения дизайнери. От едната страна са представители на поколението Милениалс, които са изграждали професионалните си умения в период с по-ограничен брой специализирани дизайн инструменти. От другата страна е поколението Z, което навлиза в професията в среда, вече силно повлияна от дигитални технологии и алгоритмични системи. Подобни генерационни различия са разглеждани и в изследвания, свързани с дигиталната култура и начина, по който младите специалисти обработват информация. Поколението Z израства в среда на постоянен достъп до онлайн платформи и алгоритмични системи, което формира различни модели на търсене, анализ и използване на информация в сравнение с предходните поколения (Prensky, 2001; Twenge, 2017).

Анализът на събраните данни показва отчетливи различия в начина, по който двете групи използват изкуствения интелект в своята работа. При по-опитните дизайнери AI инструментите се използват основно като помощна среда за структуриране и обобщаване на информация, която вече е събрана чрез собствен анализ или предварително проучване. Участниците от тази група описват ролята на AI по-скоро като дигитален асистент, който подпомага организацията на знания, идеи и работни процеси.

При младите дизайнери се наблюдава различен модел на използване. Част от участниците посочват, че използват AI още в началните етапи на проекта. Най-често това включва генериране на идеи, формулиране на концептуална рамка или намиране на отправни точки за разработка. В отворените въпроси на анкетата AI е описан като „помощ за надграждане на концепцията“, „генериране на идеи“, „изясняване на проблема“, както и „консултант за обратна връзка“.

Част от младите участници посочват, че използват AI като „начална отправна точка“, особено при липса на достатъчно практически опит или при необходимост от бързо генериране на идеи. За разлика от тях професионалните дизайнери по-често определят AI като „асистиращ инструмент“, който подпомага вече съществуващ аналитичен процес, но не го заменя напълно.

Отговорите показват също, че изкуственият интелект се използва предимно в ранните етапи на дизайн процеса. Най-често това включва проучване на информация, генериране на концепции, създаване на текстово съдържание и намиране на визуални референции. По-рядко AI се използва като инструмент за окончателно вземане на дизайн решения.

Анализът на отговорите показва, че младите дизайнери използват AI инструментите предимно в етапите на генериране на идеи, визуални референции и структуриране на начална концепция. При професионалните дизайнери AI се използва по-често при обработка на информация, обобщаване на данни и оптимизация на вече дефинирани процеси. Значително по-рядко участниците с професионален опит разчитат на AI при вземането на основни концептуални решения, свързани с потребителското преживяване и архитектурата на продукта.

Основните етапи, в които участниците използват AI, могат да бъдат обобщени в таблица 1.

Таблица 1. Основни етапи на използване на AI в дизайн процеса

Етап на дизайн процеса	**Млади дизайнери**	**Професионална дизайнери**
Проучване и анализ	средна употреба	висока употреба
Генериране на идеи	висока употреба	средна употреба
Визуални референции	висока употреба	средна употреба
Структуриране на информация	ниска употреба	висока употреба
Оценка на решения	средна употреба	висока употреба

Някои участници от групата на професионалните дизайнери споделят, че са опитвали да използват AI за генериране на решения за потребителско преживяване само на базата на кратко задание. В тези случаи резултатите са определени като недостатъчни или непълни. Според тях ефективността на подобни инструменти се увеличава значително, когато към системата се подава предварително структурирана информация – например резултати от проучване, дефинирани потребителски пътища или анализ на целевата аудитория.

Различна ситуация се наблюдава при задачите, свързани с изграждане на потребителски интерфейс. Част от участниците посочват, че при наличие на ясно дефинирано задание, консултации с клиент и предварително изграден потребителски сценарий AI инструментите могат да генерират начални визуални предложения. Тези предложения обикновено служат като отправна точка за последваща работа и изискват допълнителна редакция и адаптация в по-късните етапи на дизайн процеса.

В отговорите на участниците се наблюдава и разнообразие от използвани AI инструменти. Най-често споменаваните системи включват както генеративни модели за текст и изображения, така и AI интеграции в дизайн софтуер. Тези инструменти могат да бъдат групирани в няколко основни категории, представени в таблица 2.

Таблица 2. Основни етапи на използване на AI в дизайн процеса

Категория	Инструменти	Основна цел
Текстови и аналитични AI	ChatGPT, Gemini, Perplexity	анализ и структуриране на информация
Генериране на изображения	Midjourney, Leonardo AI	визуални концепции и референции
AI интеграции в дизайн софтуер	Figma Make, AI плъгини във Figma	бързо прототипиране и начални интерфейси предложения

ДИСКУСИЯ

Получените резултати очертават ясно различие в начина, по който различните поколения дизайнери използват изкуствения интелект в работния процес. Макар извадката да е ограничена, наблюдаваните модели показват сходни тенденции в поведението на участниците. По-опитните дизайнери използват AI инструментите основно като средство за структуриране и обработка на вече събрана информация. Това наблюдение е в съответствие с изследванията върху експертното мислене, според които професионалният опит позволява по-ефективно структуриране и използване на информацията в процеса на вземане на решения (Ericsson, 2006). При тях изкуственият интелект функционира като помощен инструмент в процеса на анализ, а не като източник на първични решения.

Тези различия се проявяват не само в честотата на използване на AI, но и в начина, по който участниците възприемат ролята на технологиите в дизайн процеса. Докато младите участници по-често използват AI като генератор на начални идеи и концепции, професионалните дизайнери го разглеждат като инструмент за ускоряване на вече съществуващи аналитични и организационни процеси. Това показва, че професионалният опит оказва влияние върху начина, по който AI се интегрира в процеса на вземане на дизайн решения.

При младите дизайнери се наблюдава различен модел на работа. Част от тях използват AI още в началните етапи на проекта – при формулиране на идеи, концепции и начални насоки за разработка. Това повдига въпроса доколко подобен подход променя самия процес на формиране на дизайнерско мислене. Ако изкуственият интелект се използва като отправна точка за генериране на решения, съществува риск част от аналитичните стъпки в процеса да бъдат съкратени или пропуснати. Този риск може да бъде разгледан и през проблема за оригиналността при изкуствено генерираното изображение. В изследването си върху GAN и CAN Саралийски поставя въпроса за стиловата неопределеност като състояние, при което алгоритмично генерираният образ не може да бъде мислен единствено като технически резултат, а изисква критическа оценка на неговата естетическа, авторска и концептуална валидност (Saraliyski, 2024). В контекста на UX/UI дизайна това означава, че AI генерираните предложения не следва да се приемат като готови решения, а като междинни хипотези, които

трябва да бъдат анализирани, редактирани и валидирани спрямо потребителските нужди и конкретния проектен контекст.

Тази тенденция може да бъде разгледана и през призмата на дефиницията за критично мислене. Според Facione (1990) критичното мислене представлява процес на интерпретация, анализ и оценка на информацията, който води до аргументирани заключения. В контекста на дизайн практиката това означава способност за оценка на различни решения спрямо потребителските потребности, контекста на използване и ограниченията на проекта. Когато част от тези процеси се делегират на алгоритмични системи, възниква въпросът дали ролята на дизайнера се трансформира от аналитичен участник в процеса към по-скоро оператор на инструменти. Получените резултати показват, че този риск е по-осезаем при участниците с по-малък практически опит, които по-често използват AI като начална отправна точка в процеса на проектиране.

От друга страна, резултатите показват, че при по-опитните дизайнери AI инструментите могат да функционират като механизъм за ускоряване на вече съществуващи когнитивни процеси. В тези случаи изкуственият интелект не заменя анализа, а подпомага неговата организация и структуриране. Това наблюдение съответства на идеята на Cross (2011), че дизайн мисленето се изгражда чрез натрупване на опит и рефлексивна практика. Натрупаният професионален опит позволява на дизайнерите да използват нови инструменти по-скоро като разширение на собствените си аналитични способности. При тази група участници се наблюдава по-висока степен на критична дистанция спрямо генерираните предложения, като AI се използва основно за ускоряване на работния процес, а не за заместване на аналитичната дейност.

Именно тук се проявява парадоксът на ускорението в съвременния UX/UI дизайн. Колкото повече технологичните инструменти съкращават времето за генериране на решения, толкова по-голяма става необходимостта от критично мислене като когнитивен механизъм за тяхната оценка, селекция и валидиране в реален контекст на използване. Бързото генериране на решения не означава непременно по-добро решение. Напротив – при липса на достатъчно аналитична рамка съществува риск от създаване на решения със задоволително, но не оптимално качество.

Важно е също така да се отбележат и ограниченията на настоящото изследване. На първо място, размерът на извадката е сравнително малък и не позволява генерализиране на резултатите за цялата професионална общност. Освен това част от данните се базират на самооценка на участниците, което въвежда елемент на субективност. Възможно е също така различните участници да интерпретират понятието „критично мислене“ по различен начин в зависимост от своя професионален опит и контекста на работа.

Въпреки тези ограничения изследването очертава важна тенденция в развитието на дизайн практиката. Изкуственият интелект вероятно ще продължи да навлиза в все повече микропроцеси, свързани със създаването на дигитални продукти. Това поставя нови въпроси пред образованието и професионалната

подготовка на бъдещите дизайнери. Възможно е ключовото предизвикателство да не бъде самото използване на технологиите, а способността за критична оценка на техните резултати.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящото изследване разглежда влиянието на изкуствения интелект върху процесите на UX/UI дизайн през призмата на критичното мислене. Резултатите показват, че начинът на използване на AI инструментите се различава съществено в зависимост от професионалния опит на дизайнерите. При по-опитните специалисти изкуственият интелект функционира основно като помощен инструмент за структуриране и обработка на вече анализирана информация. При младите дизайнери той по-често се използва като отправна точка за генериране на идеи и решения в ранните етапи на проектния процес.

Тези наблюдения очертават един по-широк проблем, свързан с ролята на критичното мислене в условията на ускорена технологична среда. Колкото повече инструментите съкращават времето за работа и автоматизират отделни задачи, толкова по-голямо значение придобива способността на дизайнера да анализира, оценява и поставя под въпрос генерираните решения. Изкуственият интелект може да бъде мощен помощник в този процес, но неговата ефективност зависи от качеството на информацията и аналитичната рамка, която човекът поставя в началото на проекта.

Настоящото изследване показва, че интеграцията на AI в UX/UI дизайна не води автоматично до отслабване на критичното мислене, а по-скоро променя начина, по който то се проявява в различните професионални групи. Докато при по-опитните дизайнери AI функционира като инструмент за подпомагане на вече изградени аналитични процеси, при младите специалисти съществува тенденция технологиите да бъдат използвани като отправна точка за формиране на идеи и решения.

В този смисъл основният принос на изследването е в очертаването на парадокса на ускорението в UX/UI дизайна. Технологичното развитие съкращава времето за създаване на решения, но същевременно увеличава необходимостта от критично мислене като механизъм за оценка и валидиране на тези решения.

Бъдещи изследвания могат да разширят настоящия анализ чрез по-големи извадки, стандартизирани механизми за оценка на критичното мислене и проследяване на дългосрочните ефекти от използването на AI инструменти върху формирането на дизайнерски умения и професионална практика.

REFERENCES

Bundzhulov, S. (2025). Dobri praktiki pri dizayn i sazdavaneto na grafichni vizii za fotodokumentalni izlozhbi [Good practices in the design and creation of graphic visions for photo-documentary exhibitions]. In *Sbornik s nauchni publikatsii ot parvata i vtorata kragla masa "Ekspozitsionen dizayn i kreativni industrii"* (pp. 28–35). Nov balgarski universitet. [Бунджулов, С. (2025). Добри практики при

дизайн и създаването на графични визии за фотодокументални изложби. В *Сборник с научни публикации от първата и втората кръгла маса „Експозиционен дизайн и креативни индустрии“* (с. 28–35). Нов български университет.]

Cross, N. (2011). *Design thinking: Understanding how designers think and work*. Berg.

Ericsson, K. A., Charness, N., Feltovich, P. J., Hoffman, R. R. (Eds.). (2006). *The Cambridge handbook of expertise and expert performance*. Cambridge University Press.

Facione, P. A. (1990). *Critical thinking: A statement of expert consensus for purposes of educational assessment and instruction: The Delphi report—Research findings and recommendations* (ERIC Document No. ED315423). American Philosophical Association. https://eric.ed.gov/?id=ED315423

Norman, D. A. (2013). *The design of everyday things* (Rev. and expanded ed.). Basic Books.

Prensky, M. (2001). Digital natives, digital immigrants part 1. *On the Horizon, 9*(5), 1–6. https://doi.org/10.1108/10748120110424816

Saraliyski, I. (2023). NFT pazarite kato alternativna sreda za generativno izkustvo [NFT marketplaces as an alternative environment for generative art]. In *Upravlenski i marketingovi problemi v izkustvoto* (pp. 190–196). Akademiya za muzikalno, tantsovo i izobrazitelno izkustvo "Prof. Asen Diamandiev". [Саралийски, И. (2023). NFT пазарите като алтернативна среда за генеративно изкуство. В *Управленски и маркетингови проблеми в изкуството* (с. 190–196). Академия за музикално, танцово и изобразително изкуство „Проф. Асен Диамандиев“.]

Saraliyski, I. (2024). Originalnost i stilova neopredelenost v izkustvoto s izkustven intelekt: GAN i CAN v esteticheskata perspektiva [Originality and stylistic uncertainty in art with artificial intelligence: GAN and CAN in aesthetic perspective]. In *Upravlenski i marketingovi problemi v izkustvoto* (pp. 191–192). Akademiya za muzikalno, tantsovo i izobrazitelno izkustvo "Prof. Asen Diamandiev". [Саралийски, И. (2024). Оригиналност и стилова неопределеност в изкуството с изкуствен интелект: GAN и CAN в естетическата перспектива. В *Управленски и маркетингови проблеми в изкуството* (с. 191–192). Академия за музикално, танцово и изобразително изкуство „Проф. Асен Диамандиев“.]

Sayao, J. L. F. (2025, November). *The role of AI in UI/UX workflow: A critical analysis of current and future practices* [Manuscript]. ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/397363687_The_Role_of_AI_in_UIUX_Workflow_A_Critical_Analysis_of_Current_and_Future_Practices

Shneiderman, B. (2022). *Human-centered AI*. Oxford University Press.

Twenge, J. M. (2017). *iGen: Why today's super-connected kids are growing up less rebellious, more tolerant, less happy—and completely unprepared for adulthood*. Atria Books.

Verganti, R., Vendraminelli, L., Iansiti, M. (2020). Innovation and design in the age

of artificial intelligence. *Journal of Product Innovation Management, 37*(3), 212–227. https://doi.org/10.1111/jpim.12523
Wang, J., Xu, Z., Wang, X., Lu, J. (2022). A comparative research on usability and user experience of user interface design software. *International Journal of Advanced Computer Science and Applications, 13*(8), 21–29. https://doi.org/10.14569/IJACSA.2022.0130804
World Economic Forum. (2023, April 30). *The future of jobs report 2023*. https://www.weforum.org/publications/the-future-of-jobs-report-2023/

THE PARADOX OF ACCELERATION IN UX/UI DESIGN: CRITICAL THINKING IN THE AGE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract: *This paper examines the impact of artificial intelligence on UX/UI design processes, with a particular focus on the role of critical thinking in conditions of accelerated digital productivity. The main objective is to investigate whether the use of AI tools supports designers' analytical and project-based activities or creates conditions for weakening independent judgment, especially in the early stages of design. The study is based on a mixed-method approach, including theoretical analysis, a survey, and interviews with two groups of participants – junior designers at an early stage of development and professionals with approximately ten years of experience. The results reveal a clear difference in how AI is utilized: less experienced participants tend to use it as a source of ready-made starting solutions, whereas professionals primarily employ it as a tool for structuring, summarizing, and optimizing already analyzed information. The scientific contribution of the paper lies in emphasizing the paradox of acceleration: the more working time is reduced, the greater the need for critical thinking as a mechanism for evaluating, selecting, and validating generated solutions.*
Keywords: *critical thinking; artificial intelligence; user experience; user interface; design processes*

Assist. Prof. Mariya Videva, PhD
ORCID: https://orcid.org/0009-0008-9179-9271
Web of Science ResearcherID: NAX-7073-2025
New Bulgarian University
Department of Arts and Design
Sofia, Bulgaria
E-mail: mariaavideva@gmail.com

В СВЕТА НА ДИГИТАЛНИТЕ КРАДЦИ: АНАЛИЗ НА ВОДЕЩИТЕ КОМПЮТЪРНИ ВИРУСИ ЗА КРАЖБА НА ДАННИ

Димитър Йончев, Ива Костадинова
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Технологиите и мрежата трансформираха нашето битие. Днес младите хора живеят едновременно в реалността и в интернет. Пренасянето на дейностите онлайн обаче създаде нови рискове. Кражбата на информация вече е водеща форма на киберпрестъпност.*
Тази статия проучва развитието на популярни фамилии софтуер за кражба на данни. Обект на интерес са вируси като Lumma stealer, PDF malware, Fake capchas, AsyncRAT и Agent Tesla. Направен е сравнителен анализ на техните актуални версии. Текстът описва основните им технически параметри и начини на действие. Изследването подчертава ключови тенденции, като автоматизация и модулна структура. Разглеждат се адаптивността на вируса и моделът „зловреден софтуер като услуга" (MaaS). Анализирани са щетите върху операционните системи и сигурността на файловете.
Материалът е полезен за създатели на защитен софтуер и експерти по сигурност. Той ще послужи и на системни администратори или обикновени потребители. Целта е всеки да защити по-ефективно своята лична информация.
Ключови думи: *киберпрестъпност; вируси; анализ; сигурност; кражба*

ВЪВЕДЕНИЕ

Дигиталната трансформация превърна компютърните системи в критична обществена инфраструктура. Данните са най-ценният, но и най-уязвимият ресурс на информационната епоха.

Зависимостта от дигитални услуги мотивира киберпрестъпниците да създават все по-сложни механизми за кражба на информация. Модерният зловреден софтуер е насочен към тиха и ефективна ексфилтрация на данни с цел монетизация. Финансовата стойност на информацията обхваща криптовалути, банкови детайли, корпоративни тайни и сесийни токени.

Зловреднят софтуер от тип Data Stealer е сред най-динамичните заплахи (Infosecurity Magazine, 2025; HP Development Company, 2025). Той съчетава технически иновации, социално инженерство и автоматизация. Доклад на Check Point Research отчита 58% ръст в разпространението на тези заплахи, което доказва тяхната ефективност (Check Point Software Technologies, n.d.).

Концепцията за „Кражба на реалността" описва атаки срещу характерната идентичност на лицата в мрежата (Bradbury et al., 2020; Park et al., 2024; Ongun et al., 2012). Пред подкомисия в САЩ изследователката Лилиан Аблон класифицира участниците в киберзаплахите и обяснява монетизацията на данни (Ablon, 2018). Стойността на ресурса зависи от неговия вид и актуалност. Аблон идентифицира три целеви групи: лични данни (за кражба на самолич-

ност), финансови данни (за директно източване) и интелектуална собственост (за икономически шпионаж).

Научните изследвания анализират широк спектър от зловреден код и софтуерни предизвикателства пред защитата (Choi, 2023). Специализираната литература описва и механизми за компрометиране на криптоактиви чрез зловредни приложения. Тези схеми включват мигновено източване на дигитални портфейли, наемане на готови инструменти за кражба и криптоджекинг (Scharfman, 2024).

Настоящият доклад има за цел да представи задълбочен сравнителен анализ на пет от най-разпространените представители на този клас: Lumma Stealer, PDF Malware, Fake Captchas, AsyncRAT и Agent Tesla.

Тези заплахи са подбрани поради своята висока честота на срещане, разнообразие в техническата реализация и значителното им въздействие върху потребители и организации.

Докладът разглежда:

- техните механизми на заразяване;
- техническите им характеристики и поведенчески модели;
- методите им за прикриване и избягване на детекция;
- анализ на риска и въздействието;
- препоръки за защита и реакция при инциденти.

Целта е да се предостави цялостна картина на съвременните Data Stealer заплахи, която да бъде полезна както за специалисти по киберсигурност, така и за системни администратори, разработчици на защитни механизми и обикновени потребители.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Методологията на настоящото изследване е изградена върху комбинация от качествени и количествени подходи, които позволяват систематично и обективно сравнение на разглежданите зловредни програми. Основната цел е да се анализира техният жизнен цикъл – от първоначалната инфекция до ексфилтрацията на данни и поддържането на устойчивост в системата.

Избор на обекти на изследване

Петте избрани заплахи – Lumma Stealer, PDF Malware, Fake Captchas, AsyncRAT и Agent Tesla – са подбрани въз основа на следните критерии (Centre for Internet Security, 2025):

- висока честота на разпространение през последните 3 години;
- разнообразие в техниките на атака (infostealer, downloader, RAT, social engineering);
- значително въздействие върху потребители и организации;
- наличие на достатъчно публични проби за динамичен анализ;
- представителност за различни категории зловреден софтуер.

Този подбор позволява да се изгради широкоспектърен модел на съвременните Data Stealer заплахи.

Ограничения на изследването

Както всяко изследване, и това има своите ограничения:

- динамичният анализ може да бъде повлиян от анти-VM техники;
- някои проби може да са модифицирани версии;
- C2 инфраструктурата често се променя;
- социално-инженерните атаки зависят от човешкия фактор.

Въпреки това използваната методология предоставя достатъчно надеждна основа за извеждане на валидни изводи.

РЕЗУЛТАТИ

Настоящото изследване разглежда дигиталната трансформация и пренасянето на ежедневните ни дейности в интернет пространството и свързаното с това разкриване на нови хоризонти за развитието на високотехнологичните престъпления. В тази динамична среда кражбата на данни се утвърждава като основна цел за киберпрестъпниците, налагайки детайлно проучване на механизмите на съвременните заплахи

Сравнителен и анализ

Сравнителният анализ е структуриран по четири ключови показателя. Тези показатели позволяват да се изгради унифицирана рамка, чрез която да се сравнят заплахи с различна природа. Те са следните: динамика на атаката, степен на устойчивост, доминиращ риск и оценка на критичността. Данните от сравнителния анализ са поместени в таблица 1.

Таблица 1. Сравнителен анализ на Data Stealer заплахи по показатели

Вирус	**Динамика на атаката**	**Степен на устойчивост**	**Доминиращ риск**	**Оценка на критичността**
Lumma Stealer	Екстремно бърза ексфилтрация	Ограничена (липса на дългосрочно присъствие)	Незабавна кражба на криптоактиви	Висока
Agent Tesla	Средна скорост	Умерена устойчивост	Кражба на удостоверителни данни	Висока
AsyncRAT	Средна	Висока (перманентен достъп до системата)	Пълен контрол и наблюдение	Критична
Fake Captchas	Много висока	Ниска (разчита на потребителски действия)	Компрометиране на сесии (Cookies)	Висока
PDF Malware	Висока	Ниска (единичен входен механизъм)	Доставяне на вторичен зловреден код	Средна

MITRE ATT&CK съпоставка

За всяка разгледана заплаха е извършено прецизно картографиране към рамката MITRE ATT&CK. Анализът помага за точното идентифициране на об-

щите и уникалните тактики, техники и процедури (TTPs). Картографирането е в основата на изграждането на ефективни защитни стратегии, които са пряко базирани на реалните тактики на нападателите и гарантират по-високо ниво на сигурност за системите (MITRE. (n.d.). *MITRE ATT&CK*).

Картографирането на техниките към MITRE ATT&CK показва, че разглежданите заплахи използват:

- T1056.001 (Keylogging);
- T1539 (Steal Web Session Cookie);
- T1219 (Remote Access Software);
- T1547.001 (Registry Run Keys);
- T1081 (Credentials in Files).

Чрез картографирането се изгражда структуриран модел на защита, който не е насочен към конкретен вирус, а към цял клас техники. Чрез разделяне на всяка заплаха на специфични тактики, техники и процедури (TTP) се създава стандартизирана базова линия за откриване в корпоративната среда. Пълната матрица на поведението и анализът на пресечните точки на тези техники са обобщени и представени в Приложение 1 (Hristova, 2026). Резултатите и в двете таблици показват въздействието на идентифицираните заплахи. По този начин се преодолява разликата между абстрактните теоретични дефиниции на зловредния софтуер и реалните поведенчески данни. Циклите на изпълнение на петте изследвани заплахи са систематично картографирани към рамката MITRE ATT&CK.

Легенда на таблицата:

- [P] = Техниката е първична/критична за модула на атака.
- [S] = Техниката е вторична/наблюдавана в специфични кампании или варианти.
- [✕] = Техниката не е характерна или липсва в изследвания отпечатък на зловредния софтуер.

Таблица 2. Сравнителна матрица на техниките на MITRE ATT&CK

MITRE ATT&CK Тактика	**Техника/ ID**	**Lumma Stealer**	**Agent Tesla**	**AsyncRAT**	**PDF Malware**	**Fake Captchas**
Initial Access	Phishing ($T1566$)	User Execution ($T1204$)	Command/ Scripting Interpreter ($T1059.001$)	Credentials in Files ($T1081$)	Steal Web Session Cookie ($T1539$)	Remote Access Software ($T1219$)
Execution	[✕]	[P]	[P]	[S]	[P]	[✕]
	[P] (T1566.001)	[P]	[S]	[P]	[S]	[✕]
Credential Access	[✕]	[P]	[S]	[S]	[S]	[P]
	[P] (T1566.001)	[P]	[P]	[✕]	[✕]	[✕]
Command & Control	[P] (T1566)	[P]	[S]	[✕]	[✕]	[S]

Въз основа на таблица 2 може да бъдат предоставени кодовете за очаквани щети и механизми на действие за различните видове вируси. Идеята е да се предприемат логически защитни мерки, както следва:

Фалшиви капчи (ClickFix): T1566.002 -> T1565.002 -> T1204.004 -> T1059.001 -> T1105 -> T1539.

Зловреден софтуер за PDF: T1566.001 -> T1204.002 -> T1059.007 -> T1105 -> (T1219 / полезен товар на infostealer) По избор: T1203, ако се използва експлойт за четене на PDF файлове (CVE).

Lumma Stealer: T1566 / малвертисинг -> T1204.002 или T1204.004 -> T1059.001 -> T1005, T1539.

Agent Tesla: T1566.001 -> T1204.002 -> T1056.001, T1081, T1115 -> изтичане.

AsyncRAT: T1566.001 -> T1204.002 -> T1219 -> T1547.001 -> T1105.

Ясно е, че атаките се извършват чрез различни кодове, но някои са често срещани. Това улеснява отбранителната работа.

Динамичен технически анализ на разглежданите заплахи чрез ANY.RUN

Динамичният технически анализ е проведен в контролирана среда (sandbox) върху 64-битова операционна система Windows 10. За изследването са използвани проби от MalwareBazaar и реални фишинг кампании. Той представлява основната част от изследването, тъй като разкрива реалното поведение на зловредния софтуер в контролирана среда. За целта е използвана платформата ANY.RUN, която позволява:

- проследяване на процеси;
- анализ на мрежови връзки;
- откриване на антианализ техники;
- наблюдение на файлови операции;
- визуализация на C2 комуникация.

Lumma Stealer

Dropper механизъм: Пробата Bafona.exe функционира като класически зловреден софтуер (malware), чиято основна и единствена цел е да проникне в компютъра на жертвата, да „достави“ и да инсталира друг, често много по-опасен вирус. Първоначално файлът стои пасивно в папка Downloads. Преди стартиране той не извършва никакви подозрителни действия. Веднъж активиран, този зловреден софтуер зарежда основния полезен товар (program.exe) директно в паметта. Това поведение е типично за съвременните инфостийлъри. Целта е да се минимизират следите върху диска и да се избегне засичане.

Основни функции: Lumma Stealer притежава широк набор от злонамерени функции. Софтуерът краде бисквитки (T1539) и извлича локални файлове от системата (T1005). Той може да краде криптовалути чрез четене на паметта на браузъра. Всички събрани данни се структурират автоматично в JSON формат. След това информацията се изпраща към множество командни C2 домейни.

Антианализ техники: Вирусът използва сложни методи за избягване на защита. Неговата C2 инфраструктура се променя динамично в реално време. Хакерите често използват компрометирани легитимни домейни за прикритие. Целият изходящ трафик е криптиран, за да се затрудни проверката му. Lumma Stealer прилага и специални техники за разпознаване и избягване на среди, в които могат да се стартират програми или да се изпълнява код, без да навреди на операционната система (sandbox среди).

PDF Malware – задълбочен технически анализ

Поведение при отваряне: При отваряне на зловредния файл първоначално се стартира легитимният процес Acrobat.exe. Веднага след това системата създава множество подпроцеси с името AcroCEF.exe. Един от тези процеси се използва за установяване на външна връзка към команден C2 сървър. Тази активност често остава незабелязана от потребителя.

Техники за прикриване: Зловредният софтуер използва интелигентни методи за маскиране. Той разчита на легитимни процеси на Adobe, за да избегне засичане от антивирусните системи. Мрежовият трафик е маскиран като стандартна HTTPS връзка към доверени домейни. За изпълнение на зловредния код в документа често се вграждат скрити JavaScript обекти.

Роля като downloader: Този вид PDF файлове често служат като първоначален вектор за заразяване. Те функционират като инструмент за изтегляне на по-сложни вируси. Чрез тях в системата проникват заплахи като Agent Tesla и AsyncRAT. Също така те често осигуряват достъп за инфостийлъри като Lumma Stealer. По този начин обикновеният PDF документ се превръща във входна точка за цяла серия от атаки.

Fake Captchas – задълбочен технически анализ

Социално инженерство: Атаката разчита на измамна визуална манипулация. Потребителят вижда интерфейс, който имитира легитимен Windows Update. Браузърът се превключва автоматично в режим на цял екран (fullscreen), за да скрие подозрителните елементи. Жертвата бива подведена да копира злонамерен PowerShell код под предлог, че потвърждава своята идентичност.

Технически етапи: Процесът на заразяване преминава през няколко прецизни стъпки. Първо, от потребителя се изисква да отвори диалоговия прозорец Run чрез клавишната комбинация Windows + R. След поставяне и изпълнение на скрипта PowerShell изтегля зловреден файл в системната папка Temp. Преди активиране се извършва щателна проверка за наличие на виртуална машина. Ако средата е реална, кодът се инжектира в легитимния процес OOBE-Maintenance.exe. Накрая в браузъра се инсталира зловредно разширение за кражба на данни.

Антианализ техники: Вирусът прилага строги механизми за самозащита. Той проверява версията и настройките на BIOS, за да установи дали се намира в тестова среда. Системата сканира за активни процеси, характерни за вирту-

ални машини (VM). Проверяват се и специфични системни параметри, за да се гарантира, че атаката няма да бъде анализирана от изследователи по сигурността.

AsyncRAT – задълбочен технически анализ

Стартиране чрез PowerShell: Процесът на заразяване започва с изпълнението на специализиран скрипт. Dropper-ът използва PowerShell, за да зареди зловредния софтуер директно в оперативната памет. Този метод е известен като „безфайлова" атака. По този начин на твърдия диск не остават следи, които традиционните защити да засекат.

Техники за маскиране: AsyncRAT прилага сложни тактики за прикриване на своята дейност. Той често използва легитимния инструмент aspnet_compiler.exe, за да скрие злонамерения код. Вирусът имитира системни процеси на Windows, за да не буди подозрение в диспечера на задачите. За допълнителна сигурност нападателите често използват легитимни цифрови подписи за своите компоненти.

Осигуряване на устойчивост: Зловредният софтуер е проектиран да оцелява дълго в компрометираната система. Той създава планирана задача в Windows (Scheduled Task) с подвеждащото име ChromeReporter. Тази настройка гарантира автоматичното стартиране на вируса след всеки рестарт на компютъра. Така хакерите запазват своя пълен контрол върху машината за неопределено време.

Agent Tesla – задълбочен технически анализ

Антианализ техники: Agent Tesla използва агресивни методи, за да остане скрит от системните администратори. Той автоматично деактивира услугата Windows Event Log, за да спре записването на системни събития. Основният му .NET код е подложен на тежка обфускация. Това прави анализа и декомпилирането на софтуера изключително трудни за изследователите.

Кражба на данни: Този зловреден софтуер е специализиран в мащабно извличане на конфиденциална информация. Той краде запазени пароли, бисквитки и данни за автоматично попълване (autofill) от браузърите. Вирусът извлича и настройките за Wi-Fi мрежи, както и идентификационни данни за VPN клиенти. Обект на интерес са и FTP акаунтите, използвани за пренос на фирмени файлове.

C2 комуникация: Методите за изпращане на откраднатата информация са модерни и ефикасни. Agent Tesla често използва Telegram API за комуникация с нападателите. Целият мрежов трафик е криптиран, за да се заобиколят системите за мониторинг. Данните се изпращат в реално време, което позволява на хакерите да реагират светкавично.

ДИСКУСИЯ

На базата на така направения анализ са подготвени следните препоръки за защита, групирани по целева насоченост:

Превантивни мерки и безопасност

Необходимо е винаги да се проверяват съмнителните файлове в платформи като ANY.RUN или VirusTotal. Необходимо е да се използва само лицензиран софтуер и да се избягват пиратски версии. Също така трябва да се активират функциите Enhanced Protection и HTTPS-only в браузъра. Потребителите трябва да бъдат изключително внимателни към подозрителни URL адреси и фишинг опити. При съмнение за пробив незабавно трябва да се прекъсне връзката с интернет. Следва преинсталиране на операционната система на чисто от външен носител.

Еволюция към специализация и модулност

Един от най-значимите изводи от изследването е тенденцията към специализация на зловредния софтуер. Днес се наблюдава ясна специализация на заплахите. Тя обхваща инфостийлъри за кражба на данни (Lumma Stealer, Agent Tesla), механизми за изтегляне на зловреден код (PDF Malware), социално-инженерни атаки (Fake Captchas) и инструменти за дългосрочен контрол (AsyncRAT).

Тази специализация позволява на атакуващите да изграждат многослойни атаки, при които всеки компонент изпълнява строго определена роля. Този модел наподобява индустриална верига, в която различни инструменти работят в синхрон, за да постигнат максимален ефект.

Комбинирани атаки, усложняване на техниките за прикриване и синергия между заплахите

Всички разгледани заплахи демонстрират напреднали методи за избягване на детекция. Един от най-важните изводи е, че съвременните атаки рядко използват само един инструмент. Може да се комбинират в различна комбинация, както следва:

- Lumma Stealer + AsyncRAT;
- PDF Malware + Agent Tesla;
- Fake Captchas + Lumma Stealer.

В зависимост от тази комбинация навлизането на тези Malware позволява на атакуващите да постигнат някоя от следните заплахи:

- първоначална компрометация;
- кражба на данни;
- дългосрочен контрол;
- повторна инфекция;
- скрито наблюдение.

Това превръща атаките в многоетапни операции, които могат да останат незабелязани седмици или месеци. Това показва, че съвременният зловреден софтуер е ориентиран към дълбоко прикриване, а не към груба сила. Това усложнява работата на антивирусните системи и изисква нови подходи за откри-

ване, базирани на поведенчески анализ, машинно обучение и мониторинг на аномалии.

Необходимост от многослойна защита

На базата на анализа става ясно, че ефективната защита изисква многослоен подход, включващ:

- технически мерки (антивирус, EDR, DNS защита);
- организационни мерки (политики, процедури);
- образователни мерки (обучение на потребители);
- реакционни мерки (инцидентен отговор);
- мониторинг в реално време.

Нито един слой сам по себе си не е достатъчен. Само комбинацията от тях може да осигури адекватна защита (Wang, Wang, 2025).

Значение за бъдещето на киберсигурността

Анализът на съвременните заплахи очертава комплексна и динамична еволюция в киберсигурността. Наблюдава се трансформация на киберпрестъпността във високоефективна индустрия. Водеща тенденция е пълната автоматизация на векторите на атака. В близко бъдеще се очаква провеждането на масирани кампании срещу критична инфраструктура без постоянна човешка намеса. Алгоритмите ще откриват и експлоатират уязвимости в рамките на милисекунди, което радикално ще съкрати времето за реакция на защитните системи.

Ключов катализатор в този процес е целенасочената интеграция на изкуствен интелект от страна на атакуващите субекти. Технологията позволява създаването на адаптивен зловреден софтуер, който модифицира собствения си код за избягване на сигнатурна детекция. Успоредно с това методите на социалното инженерство стават психологически по-прецизни. Използването на deepfake аудио и видео генерира измами, които са трудно различими от легитимните комуникации. Това задълбочава уязвимостта на човешкия фактор и затруднява експертния анализ.

Тревожен аспект е интеграцията на зловреден код в легитимни облачни услуги. По този начин компрометираният трафик се маскира в потока от легални бизнес процеси. Рискът се мултиплицира от модела „зловреден софтуер като услуга“ (Malware-as-a-Service – MaaS), който снижава техническата бариера за нападателите и увеличава броя на инцидентите. Тези фактори налагат радикална промяна в парадигмата на цифровата отбрана. Традиционните пасивни защити са неефективни. Необходима е проактивна, динамична архитектура за сигурност, базирана на машинно обучение, която открива аномалии в поведението и изолира заплахите в реално време.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Съвременната киберсреда се характеризира с изключително висока динамика, непрекъсната еволюция на заплахите и нарастваща сложност на атакуващите механизми. Анализът на петте разгледани Data Stealer заплахи – Lumma

Stealer, PDF Malware, Fake Captchas, AsyncRAT и Agent Tesla – ясно показва, че киберпрестъпността вече не се основава на единични, изолирани атаки, а на цялостни екосистеми, които комбинират технически, психологически и организационни подходи за максимално въздействие.

В заключение може да се обобщи, че:

- Data Stealer заплахите са сред най-опасните и най-разпространените форми на киберпрестъпност;
- те демонстрират висока степен на специализация и адаптивност;
- комбинират технически и психологически техники;
- често работят в синергия;
- изискват многослойна защита;
- разбирането на техните TTPs е ключово за ефективна превенция.

Настоящият анализ предоставя цялостна картина на съвременните Data Stealer заплахи и може да служи като основа за разработване на защитни стратегии, обучение на потребители и подобряване на организационните политики за сигурност.

REFERENCES

Ablon, L. (2018, March 15). *Data thieves: The motivations of cyber threat actors and their use and monetisation of stolen data* [Testimony]. House Financial Services Committee. https://democrats-financialservices.house.gov/uploadedfiles/03.15.2018_lilian_ablon_testimony.pdf

Centre for Internet Security. (2025, November 14). *Top 10 malware Q3 2025.* https://www.cisecurity.org/insights/blog/top-10-malware-q3-2025

Check Point Software Technologies. (n.d.). What is Agent Tesla malware? *Cyber Hub.* https://www.checkpoint.com/cyber-hub/threat-prevention/what-is-malware/agent-tesla-malware/

Check Point Software Technologies. (n.d.). What is Lumma malware? *Cyber Hub.* https://www.checkpoint.com/cyber-hub/threat-prevention/what-is-malware/lumma-malware/

Chen, T. M. (2003). Trends in viruses and worms. *The Internet Protocol Journal, 6*(3), 23–33. https://jianhua.cis.k.hosei.ac.jp/course/net/Reference/20IPJ_sep2003.pdf

Choi, K.-S., Lee, C. S., Merizalde, J. (2023). Spreading viruses and malicious codes. In *Handbook on crime and technology* (pp. 232–250). Edward Elgar Publishing.

HP Development Company. (2025, February 6). *"I am not a robot": CAPTCHAs being used to spread malware, HP warns* [Press release]. https://www.hp.com/us-en/newsroom/press-releases/2025/i-am-not-a-robot-captchas-being-used-to-spread-malware-hp-warns.html

Infosecurity Magazine. (2025, February 4). *Surge in infostealer attacks threatens EMEA organisations*. https://www.infosecurity-magazine.com/news/surge-in-infostealer-attacks-emea/

MITRE. (n.d.). *MITRE ATT&CK®*. Retrieved February 1, 2026, from https://attack.mitre.org/

Bradbury, M., Maple, C., Yuan, H., Atmaca, U. I., Cannizzaro, S., "Identifying Attack Surfaces in the Evolving Space Industry Using Reference Architectures." In *2020 IEEE Aerospace Conference, Big Sky*, MT, USA: IEEE, Mar. 2020, pp. 1–20. doi: 10.1109/AERO47225.2020.9172785.

Scharfman, J. (2024). Wallet drainers, crypto stealers and cryptojacking. In *The cryptocurrency and digital asset fraud casebook*, Volume II (pp. 123–145). Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-60836-0_10

Park, S., Lee, M., Na, S., Lim, J. "Destructive Malwares on MITRE ATT&CK Tactics for Cyber Warfare: A Brief Survey and Analysis." In *Mobile Internet Security*, vol. 2095, I. You, M. Choraś, S. Shin, H. Kim, and P. V. Astillo, Eds. In *Communications in Computer and Information Science*, vol. 2095. Singapore: Springer Nature Singapore, 2024, pp. 260–270. doi: 10.1007/978-981-97-4465-7_19.

Ongun, T. et al., "PORTFILER: Port-Level Network Profiling for Self-Propagating Malware Detection." In *2021 IEEE Conference on Communications and Network Security* (CNS), Tempe, AZ, USA: IEEE, Oct. 2021, pp. 182–190. doi: 10.1109/CNS53000.2021.9705045.

Wang, S., Wang, Y. (2025). Malware classification technology combining multimodal fusion with deep learning algorithms. *Journal of Cyber Security and Mobility, 14*(3), 597–622. https://doi.org/10.13052/jcsm2245-1439.1434

Hristova, T. (2026, June 1). *A MITRE ATT&CK-Based Comparative Framework for Five Prevalent Data-Stealer Threats: Application to Lumma Stealer Sandbox Analysis*. https://doi.org/10.17605/OSF.IO/M7ECS

THE REALM OF DIGITAL THEFT: A COMPARATIVE ANALYSIS OF PROMINENT DATA STEALERS

Abstract: *Technology and the web have transformed our existence. Today, young people live simultaneously in reality and on the internet. However, moving activities online has created new risks. Data theft is now a leading form of cybercrime.*

This article explores the development of popular Data stealer software families. The focus is on malware such as Lumma Stealer, PDF malware, Fake Captchas, AsyncRAT, and Agent Tesla. A comparative analysis of their latest versions is provided. The text describes their core technical parameters and methods of operation.

The study highlights key trends such as automation and modular architecture. It examines malware adaptability and the "Malware-as-a-Service" (MaaS) model. The impact on operating systems and file security is also analysed.

This material is valuable for security software developers and cybersecurity experts. It is also intended for system administrators and everyday users. The goal is to enable everyone to protect their personal information more effectively.

Keywords: *cybercrime; malware; analysis; cybersecurity; data theft*

Dimitar Yonchev, Student
ORCID:0009-0009-9861-3115, WoS, SCOPUS ID
Scientific Advisor: Iva Kostadinova
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: 2452@unibit.bg

Assist. Iva Kostadinova, PhD
ORCID: 0000-0002-1600-5477, WoS: AHB-6267-2022, SCOPUS ID:57205603432
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: i.kostadinova@unibit.bg

ИНФОРМАЦИОННА СИГУРНОСТ В СЪВРЕМЕННИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ: ЗАПЛАХИ, УЯЗВИМОСТИ И МЕХАНИЗМИ ЗА ЗАЩИТА

Сергей Модев, Николай Атанасов,
Мирослав Шалев, Бойко Велков
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *В условията на ускорена цифрова трансформация информационната сигурност се утвърждава като стратегически фактор за устойчивото функциониране на съвременните организации. Интензивното използване на информационни и комуникационни технологии създава нови възможности за развитие, но едновременно с това поражда значителни рискове, свързани с кибератаки, изтичане на данни и компрометиране на организационни ресурси. Целта на изследването е да анализира концептуалните основи на информационната сигурност, да систематизира основните заплахи и уязвимости в цифровата среда и да представи ефективни организационни, технически и нормативни механизми за защита, като е приложена методология, основана на сравнителен анализ, системен подход и анализ на документи. Основните изводи показват, че ефективната информационна сигурност не може да бъде постигната чрез изолирани технически решения, а изисква интегриран, многослоен подход, в който централна роля играе човешкият фактор. Резултатите имат приложим характер за ръководители, специалисти по информационна сигурност и разработчици на политики.*
Ключови думи: *информационна сигурност; киберсигурност; управление на риска; информационни системи; цифрова трансформация*

ВЪВЕДЕНИЕ

Дигиталната трансформация е сред най-значимите процеси, определящи развитието на съвременното общество. Информационните и комуникационните технологии проникват във всички сфери на обществения и икономическия живот, като информацията се превръща в стратегически ресурс, чиято защита е пряко свързана с ефективността, конкурентоспособността и устойчивостта на организациите (Whitman, Mattord, 2022; Andress, 2020). Развитието на облачните технологии, мобилните комуникации, интернет на нещата и изкуствения интелект значително разширява повърхността за атака и увеличава сложността на средата за сигурност, а киберпрестъпността се превръща в глобален проблем, засягащ държавните институции, бизнеса и гражданите (World Economic Forum, 2024; ENISA, 2024).

В този контекст информационната сигурност следва да се разглежда не само като технологичен въпрос, а като комплексна управленска дейност, включваща политики, процедури, технически решения, правни механизми и организационна култура. Съществуващата литература предлага солидна теоретична база по отделни аспекти на сигурността (Whitman, Mattord, 2022; Stallings,

Brown, 2018; Pfleeger, Pfleeger, 2015; Andress, 2020; Von Solms, Van Niekerk, 2013; Cherdantseva, Hilton, 2013; Alberts, Dorofee, 2003), допълнена от актуални институционални доклади (ENISA, 2024; World Economic Forum, 2024; SANS Institute, 2023), но голяма част от публикациите разглеждат технологичните, организационните, човешките и нормативните измерения поотделно, без интегрирана рамка – именно тази празнина определя приноса на настоящото изследване.

Основният изследователски проблем е фрагментираният подход към управлението на информационната сигурност, при който техническите, организационните и нормативните мерки често се прилагат изолирано. Целта на изследването е да анализира концептуалните основи на защитата, заплахите и уязвимостите в цифровата среда, механизмите за противодействие и управление на риска, както и актуалните тенденции пред организациите. Изследователските задачи включват: 1) систематизиране на концептуалните основи на информационната сигурност; 2) идентифициране и класифициране на основните заплахи и уязвимости; 3) анализ на организационните, техническите и нормативните механизми за защита; 4) очертаване на актуалните тенденции и предизвикателства пред организационната сигурност.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Изследването е реализирано чрез комплексен анализ на научна литература, международни стандарти и актуални доклади в областта на информационната сигурност и киберсигурността, като са използвани методите на сравнителния анализ, системния подход и анализа на документи. Използвани са вторични източници: рецензирани научни публикации (предимно от 2000–2024 г.), официални документи на международни организации по стандартизация (ISO/IEC, NIST, ENISA, EC) и актуални доклади на водещи институции (World Economic Forum, SANS Institute). Аналитичната рамка съчетава дескриптивен преглед на литературата със структуриран подход, изграден върху триадата конфиденциалност – цялостност – достъпност (CIA) и утвърдените модели за управление на риска.

РЕЗУЛТАТИ

КОНЦЕПТУАЛНИ ОСНОВИ НА ИНФОРМАЦИОННАТА СИГУРНОСТ

Информационната сигурност представлява съвкупност от организационни, технически и правни мерки, насочени към защита на информацията от неразрешен достъп, промяна, унищожаване или неправомерно използване, и се разглежда като стратегическа функция на управлението (Whitman, Mattord, 2022). Развитието на цифровите технологии променя разбирането за сигурност – от защита предимно на физически носители към широк спектър от механизми за електронни данни, комуникационни мрежи, облачни среди и интелигентни системи, което налага интегриран подход, обединя-

ващ технологични решения, организационни политики и нормативна регулация (Andress, 2020).

Информационната сигурност и киберсигурността често се използват като взаимозаменяеми, но между тях има съществени разлики: първата обхваща защитата на информацията независимо от нейния носител, а втората е насочена предимно към цифровите системи и комуникационните мрежи (Von Solms, Van Niekerk, 2013). Информацията се разглежда като ценен организационен актив, чиято загуба или компрометиране може да доведе до сериозни финансови, правни и репутационни последствия (Pfleeger, Pfleeger, 2015). Централно място заема понятието „риск" – вероятността определена заплаха да използва уязвимост и да причини вреда, а управлението на риска включва идентифициране на активите, анализ на заплахите и уязвимостите и прилагане на подходящи мерки (Alberts, Dorofee, 2003; Gibson, 2022).

Фундаментален модел е триадата CIA (Confidentiality, Integrity, Availability) (Bishop, 2018; Stallings, Brown, 2018). Конфиденциалността гарантира достъп само за упълномощени лица чрез криптиране, управление на достъпа и автентикация. Целостността осигурява точност и непроменимост на информацията чрез цифрови подписи, контролни суми и хеширащи алгоритми. Достъпността гарантира навременен достъп на упълномощените потребители чрез резервиране на ресурси, архивиране, аварийно възстановяване и защита срещу DDoS атаки (Stallings, Brown, 2018). Съвременните модели допълват триадата с автентичност, отчетност, надеждност и неотричане на действията (Gollmann, 2011).

Особено внимание заслужава човешкият фактор – значителна част от инцидентите се дължат на човешки грешки, недостатъчна осведоменост или неспазване на политиките, а социалното инженерство и фишингът остават сред най-успешните методи за компрометиране именно поради тази уязвимост (Siponen, 2000; SANS Institute, 2023). Затова изграждането на култура на сигурност, съчетана с обучение и повишаване на осведомеността, е ключов елемент от ефективното управление на информационната сигурност и предпоставка за успешно противодействие на съвременните заплахи.

ЗАПЛАХИ И УЯЗВИМОСТИ В СЪВРЕМЕННИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ

Развитието на цифровите технологии и нарастващата зависимост на организациите от информационните системи водят до значително увеличаване на рисковете за сигурността. Заплаха е всяко събитие, което може да наруши конфиденциалността, целостността или достъпността на информацията, а уязвимост е слабост, която може да бъде използвана за причиняване на вреда (Cherdantseva, Hilton, 2013). Идентифицирането и анализът на заплахите и уязвимостите са сред най-важните елементи на управлението на информационната сигурност (Whitman, Mattord, 2022).

Външни заплахи

Външните заплахи произхождат извън организацията и се реализират

най-често чрез интернет или компрометирани системи. Сред тях са кибератаките от организирани престъпни групи и държавно подкрепяни структури, насочени към кражба на информация, финансови измами или саботаж (ENISA, 2024). Особено опасни са атаките тип DDoS, при които компрометирани устройства претоварват инфраструктурата, както и атаките Zero-Day, използващи неизвестни уязвимости (Kizza, 2024). Тревожна тенденция е моделът Cybercrime-as-a-Service, който позволява дори на неопитни лица да извършват сложни кибератаки (World Economic Forum, 2024).

Вътрешни заплахи

Значителна част от инцидентите се дължат на вътрешни лица с легитимен достъп – служители, мениджъри или партньори (Peltier, 2016). Вътрешните заплахи могат да бъдат умишлени (кражба, злоупотреба, саботаж) или неумишлени (човешки грешки, неправилна конфигурация, загуба на устройства). Особен риск представляват лицата с привилегирован достъп, поради което управлението на привилегированите акаунти е основна задача на съвременната сигурност (Kim, Solomon, 2021).

Социално инженерство

Социалното инженерство обхваща техники за психологическо манипулиране с цел получаване на достъп до информация или системи (Siponen, 2000). Най-разпространена форма е фишингът, при който съобщения имитират комуникация от банки или институции (SANS Institute, 2023), а по-усъвършенствани форми, като spear phishing и whaling, са насочени към конкретни лица чрез персонализирана информация. Изкуственият интелект допълнително повишава ефективността на подобни измами чрез генериране на убедителни текстове, изображения и аудио (ENISA, 2024).

Зловреден софтуер

Зловредният софтуер включва вируси, червеи, троянски коне, шпионски програми и ransomware (Stallings, Brown, 2018). Ransomware криптира данните на жертвата и изисква откуп, като се превърна в една от най-значимите заплахи за публичния сектор, здравеопазването и бизнеса (World Economic Forum, 2024). Шпионският софтуер събира информация без знанието на потребителя, най-често чрез електронна поща или компрометирани уебсайтове.

Уязвимости в информационните системи

Уязвимостите са слабости в хардуера, софтуера, мрежите или процесите, които могат да бъдат използвани за атака (Shostack, 2014). Сред най-честите технически уязвимости са остарели операционни системи, липса на актуализации, слаби пароли, неправилна конфигурация, липса на криптиране и недостатъчен контрол на достъпа. Организационните уязвимости включват липса на политики за сигурност, недостатъчно обучение и неясно разпределение на отговорностите (Peltier, 2016). Съвременните атаки обикновено комбинират технически средства, социално инженерство и организационни слабости по логиката на веригата на кибератаката (cyber kill chain) (Cherdantseva, Hilton, 2013; Yadav, Rao, 2015).

Междинен извод

Анализът показва, че средата за сигурност е динамична и непредвидима, а външните атаки, вътрешните злоупотреби, социалното инженерство и техническите слабости формират сложна система от рискове, изискваща цялостен и интегриран подход към защитата на информационните ресурси.

МЕХАНИЗМИ ЗА ЗАЩИТА НА ИНФОРМАЦИЯТА И УПРАВЛЕНИЕ НА СИГУРНОСТТА

Ефективната защита изисква комплексна система от организационни, технически и правни мерки, тъй като не съществува универсално решение, способно самостоятелно да гарантира сигурност. Устойчивата защита се постига чрез многослоен подход, при който различни механизми функционират едновременно и взаимно се допълват (Humphreys, 2016), а организациите преминават от реактивен към проактивен модел, изграждащ превенция, ранно откриване и своевременно противодействие (NIST, 2024).

Организационни мерки за сигурност

Организационните мерки формират основата на системата за сигурност, като определят правила, отговорности и процедури (Peltier, 2016). Ключов инструмент са политиките за информационна сигурност – официални документи, определящи принципите и изискванията за защита (Tipton, Krause, 2016). Съществено значение имат ясното разпределение на отговорностите и програмите за обучение и повишаване на осведомеността, които намаляват риска от човешки грешки (SANS Institute, 2023).

Управление на достъпа

Контролът на достъпа гарантира, че всеки потребител получава достъп само до необходимите му ресурси, съгласно принципа на минималните привилегии (Kim, Solomon, 2021). Многофакторната автентикация (MFA) изисква повече от един метод за удостоверяване и значително намалява риска от неоторизиран достъп (NIST, 2024), а системите за управление на идентичността и достъпа (IAM) автоматизират създаването, промяната и прекратяването на потребителски права.

Криптографска защита

Криптографията осигурява конфиденциалност, цялостност и автентичност чрез преобразуване на информацията в защитена форма (Gollmann, 2011). Прилага се както при съхранение, така и при предаване на данни, като протоколи като TLS осигуряват защитен обмен на информация, а цифровите подписи и инфраструктурите за публични ключове (PKI) гарантират автентичността на комуникацията.

Защита на мрежовата инфраструктура

Защитните стени контролират мрежовия трафик според предварително дефинирани правила (Stallings, Brown, 2018), а системите IDS/IPS осигуряват наблюдение в реално време и автоматично блокиране на атаки. Сегментирането на мрежите ограничава разпространението на атаки между отделните части

на организацията, а виртуалните частни мрежи (VPN) осигуряват защитен отдалечен достъп.

Архивиране и аварийно възстановяване

Архивирането е задължителен елемент на всяка система за сигурност, тъй като загуба на данни може да възникне от кибератаки, технически повреди или човешки грешки. Препоръчва се правилото 3-2-1 – три копия на данните на два различни носителя, едно от които на отделна локация (Andress, 2020), допълнено от редовно тествани планове за аварийно възстановяване.

Международни стандарти и рамки за управление

Управлението на информационната сигурност все по-често се основава на международно признати стандарти. Най-разпространен е ISO/IEC 27001:2022, който определя изискванията за система за управление на сигурността чрез риск ориентиран подход (ISO/IEC 27001:2022). Рамката NIST Cybersecurity Framework 2.0 структурира дейностите в пет направления: идентифициране, защита, откриване, реагиране и възстановяване (NIST, 2024), а COBIT и CIS Controls предоставят допълнителни практически насоки.

Концепцията Defense in Depth

Концепцията Defense in Depth се основава на множество взаимно допълващи се слоеве на защита – физически мерки, контрол на достъпа, криптиране, защитни стени, мониторинг и организационни политики, така че, ако един слой бъде преодолян, останалите продължават да ограничават риска (Humphreys, 2016).

Изводи

Анализът показва, че ефективната информационна сигурност изисква интегриран подход, обединяващ организационни политики, технологични средства, обучение на персонала и международни стандарти, чрез многослойна система за защита.

СЪВРЕМЕННИ ТЕНДЕНЦИИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ИНФОРМАЦИОННАТА СИГУРНОСТ

Дигиталната трансформация променя начина, по който организациите функционират и управляват информационните си ресурси, а средата се характеризира с динамичност, глобална свързаност и усложняване на киберзаплахите (World Economic Forum, 2024). Организациите вече са част от сложни цифрови екосистеми – облачни услуги, мобилни технологии, социални мрежи и интелигентни устройства, което разширява повърхността за атака (Whitman, Mattord, 2022).

Облачни технологии и сигурност на данните

Облачните технологии намаляват разходите и улесняват достъпа до ресурси (NIST, 2024), но пораждат рискове от неоторизиран достъп, загуба на контрол върху инфраструктурата, зависимост от външни доставчици и проблеми с юрисдикцията на данните. За тяхното ограничаване се прилагат криптиране, MFA, постоянен мониторинг и хибридни облачни модели (Andress, 2020).

Изкуствен интелект и информационна сигурност

Изкуственият интелект предоставя нови възможности за автоматизирано откриване на аномалии и прогнозиране на заплахи (NIST, 2024), но се използва и от киберпрестъпниците за автоматизиране на атаки и генериране на убедително фалшиво съдържание (ENISA, 2024). Особено предизвикателство представляват технологиите deepfake, използвани за измами и манипулиране на общественото мнение (World Economic Forum, 2024).

Интернет на нещата (IoT)

Свързаните устройства се използват широко в индустрията, здравеопазването и енергетиката (Kizza, 2024), но много от тях имат ограничени механизми за сигурност и фабрични пароли, което ги прави лесни цели за изграждане на ботмрежи, DDoS атаки и неоторизиран достъп до вътрешни системи.

Концепцията Zero Trust

Традиционните модели предполагат доверие вътре в мрежата, но развитието на облачните услуги и дистанционната работа поставя това под съмнение (NIST, 2024). Концепцията Zero Trust изисква непрекъсната проверка на самоличността, минимални привилегии, сегментиране на мрежите и постоянен мониторинг на поведението на потребителите, като постепенно се утвърждава като водещ модел за защита.

Регулаторна среда и нормативни изисквания

Регулацията се превръща в ключов фактор за изграждане на ефективни системи за защита (Schneier, 2015). Общият регламент за защита на данните (GDPR) поставя изисквания за защита на личните данни, прозрачност, управление на съгласието и уведомяване при нарушения (Regulation (EU) 2016/679), а Директива NIS2 разширява изискванията към организациите с критична инфраструктура.

Дистанционна работа и нови рискове

Пандемията от COVID-19 ускори дистанционните модели на работа, при които служителите използват домашни мрежи и лични устройства, което увеличава риска от незащитени комуникации, компрометирани крайни устройства и неоторизиран достъп. В отговор организациите инвестират във VPN решения и технологии за наблюдение на крайните устройства.

Бъдещи направления на развитие

Очаква се информационната сигурност да бъде все по-тясно свързана с изкуствения интелект, автоматизацията и квантовите технологии, като развитието на квантовите компютри налага нови подходи в постквантовата криптография (Gollmann, 2011).

ИЗВОДИ/ДИСКУСИЯ

Проведеният анализ потвърждава, че информационната сигурност е сред ключовите фактори за устойчивостта и конкурентоспособността на съвременните организации. Традиционният подход, основан предимно на технически средства, вече не е достатъчен за противодействие на съвременните кибер-

рискове, поради което се наблюдава ясна тенденция към интегриране на технологични, организационни и управленски механизми в рамките на единна система – с нарастващо значение на международните стандарти, риск ориентираните модели и концепциите за защита в дълбочина и Zero Trust.

Дискусията показва, че най-сериозните рискове произтичат не от техническите уязвимости сами по себе си, а от комбинирането им с човешкия фактор и организационните слабости – социалното инженерство и фишинг кампаниите продължават да демонстрират висока ефективност, което потвърждава необходимостта от инвестиции в обучение и организационна култура на сигурност. Изкуственият интелект има двойствена роля – подпомага откриването на заплахи, но и повишава сложността на атаките, включително чрез deepfake манипулации, а регулаторната рамка (GDPR, NIS2) стимулира организациите да интегрират управлението на риска в стратегическото планиране.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Информационната сигурност се утвърждава като един от най-важните фактори за устойчивото функциониране на съвременните организации, а информацията – като стратегически ресурс, чиято защита е пряко свързана с конкурентоспособността и обществото доверие (Whitman, Mattord, 2022). Изследването показа, че средата на сигурност се характеризира с висока динамичност – облачните услуги, изкуственият интелект и интернет на нещата пораждат нови заплахи, докато кибератаките, социалното инженерство и вътрешните заплахи остават сериозно предизвикателство независимо от размера и сферата на дейност на организациите (ENISA, 2024; World Economic Forum, 2024).

Принципите за конфиденциалност, цялостност и достъпност остават фундамент на всяка система за защита, допълнени от изисквания за автентичност, отчетност и неотричане на действията (Bishop, 2018; Gollmann, 2011). Управлението на риска и концепцията за защита в дълбочина осигуряват устойчивост срещу сложни атаки (Alberts, Dorofee, 2003; Humphreys, 2016), а човешкият фактор остава едновременно основен източник на риск и решаващо условие за неговото ограничаване (Siponen, 2000; SANS Institute, 2023). В перспектива развитието на изкуствения интелект, автоматизацията и квантовите технологии ще променя характера на заплахите, но само балансираното съчетаване на технологии, процеси, нормативни механизми и човешки ресурси може да гарантира устойчивост и дългосрочно развитие на организациите в дигиталната епоха.

REFERENCES

Alberts, C., Dorofee, A. (2003). *Managing Information Security Risks: The OCTAVE Approach*. Addison-Wesley.

Andress, J. (2020). *The Basics of Information Security: Understanding the Fundamentals of InfoSec in Theory and Practice*. 3rd ed. Elsevier.

Bishop, M. (2018). *Computer Security: Art and Science*. 2nd ed. Addison-Wesley.
Cherdantseva, Y., Hilton, J. (2013). A Reference Model of Information Assurance and Security. *International Journal of Information Management, 33*(1), 71–77.
ENISA. (2024). *ENISA Threat Landscape Report 2024.* European Union Agency for Cybersecurity.
Gibson, D. (2022). *Managing Risk in Information Systems*. Jones & Bartlett Learning.
Gollmann, D. (2011). *Computer Security*. 3rd ed. John Wiley & Sons.
Humphreys, E. (2016). *Implementing the ISO/IEC 27001 Information Security Management System Standard.* Artech House.
ISO/IEC 27001:2022 Information Security, Cybersecurity and Privacy Protection – Requirements. https://www.iso.org/standard/27001
Kim, D., Solomon, M. (2021). *Fundamentals of Information Systems Security*. 4th ed. Jones & Bartlett Learning.
Kizza, J. (2024). *Guide to Computer Network Security*. 7th ed. Springer.
NIST. (2024). *NIST Cybersecurity Framework (CSF) 2.0.* National Institute of Standards and Technology.
Peltier, T. (2016). *Information Security Policies, Procedures and Standards*. CRC Press.
Pfleeger, C., Pfleeger, S. (2015). *Security in Computing*. 5th ed. Prentice Hall.
Regulation (EU) 2016/679. *Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) (Text with EEA relevance)*. https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj
SANS Institute. (2023). *Security Awareness Report*. SANS Institute.
Schneier, B. (2015). *Data and Goliath: The Hidden Battles to Collect Your Data and Control Your World*. W.W. Norton.
Shostack, A. (2014). *Threat Modeling: Designing for Security*. Wiley.
Siponen, M. (2000). A Conceptual Foundation for Organizational Information Security Awareness. *Information Management & Computer Security*, *8*(1), 31–41.
Stallings, W., Brown, L. (2018). *Computer Security: Principles and Practice*. 4th ed. Pearson.
Tipton, H., Krause, M. (2016). *Information Security Management Handbook*. 7th ed. CRC Press.
Von Solms, R., Van Niekerk, J. (2013). From Information Security to Cyber Security. *Computers & Security*, *38*, 97–102.
Whitman, M., Mattord, H. (2022). *Principles of Information Security*. 7th ed. Cengage Learning.
World Economic Forum. (2024). *Global Cybersecurity Outlook 2024*. World Economic Forum.
Yadav, T., Rao, A. (2015). Technical Aspects of Cyber Kill Chain. In: J. H. Abawajy, S. Mukherjea, S. M. Thampi, A. Ruiz-Martínez (Eds). *International Symposium on Security in Computing and Communication*, Third International Symposium, SSCC 2015, Kochi, India, August 10-13, 2015 (pp. 438–452). Springer.

INFORMATION SECURITY IN MODERN ORGANIZATIONS: THREATS, VULNERABILITIES AND PROTECTION MECHANISMS

Abstract: *In the context of accelerated digital transformation, information security has become a strategic factor for the sustainable functioning of modern organizations. The intensive use of information and communication technologies creates new opportunities for development, while simultaneously generating significant risks associated with cyberattacks, data breaches, disruption of business processes, and compromise of organizational resources. The study aims to analyze the conceptual foundations of information security, to systematize the most common threats and vulnerabilities in the contemporary digital environment, and to present effective organizational, technical, and regulatory mechanisms for protecting information assets, applying a methodology based on comparative analysis, a systems approach, and document analysis of academic literature, international standards, and current institutional reports. The main findings show that effective information security cannot be achieved through isolated technical solutions alone, but requires an integrated, multi-layered approach in which the human factor plays a central role in the success of protection. Particular attention is paid to the role of the human factor, risk management, and the need for an integrated approach combining technological, organizational, and regulatory means of protection. The results of the study are applicable for managers, information security professionals, and policy makers, as they provide a systematized framework for risk assessment and the selection of suitable protection mechanisms in an organizational context. The study highlights the importance of information security as a key element of strategic management and sustainable organizational development in the digital age.*
Keywords: *information security; cybersecurity; risk management; information systems; digital transformation*

Assoc. Prof. Sergey Modev, PhD
ORCID 0000-0002-0095-6358
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: s.modev@unibit.bg

Nikolay Atanasov, PhD Student
Scientific Advisor: Assoc. Prof. Sergey Modev, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: nikdatt@yahoo.com

Miroslav Shalev, PhD Student
Scientific Advisor: Assoc. Prof. Sergey Modev, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: schalev@ab.investments

Boyko Velkov, PhD Student
Scientific Advisor: Assoc. Prof. Sergey Modev, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: BoykoVelkov@gmail.com

ЧЕТВЪРТА СЕКЦИЯ

СИГУРНОСТ – ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА В XXI ВЕК

ВЪТРЕШНАТА СИГУРНОСТ – ЛИЦЕТО НА ЧОВЕШКАТА СИГУРНОСТ В СЪЕДИНЕНИТЕ ЩАТИ

Иво Великов
Университет по библиотекознание и информационни технологии

„...Съединените щати, чрез съгласувани национални усилия, които обединяват силните страни и възможностите на федералните, щатските и местните управи; частния и нестопанския сектор; и регионите, общностите и отделните граждани – заедно с нашите партньори в международната общност – ще работят за постигане на сигурна родина, която поддържа нашия начин на живот като свободна, просперираща и гостоприемна Америка..." (преводът е мой – б.а.)

Национална стратегия за вътрешна сигурност,
Съвет за вътрешна сигурност, 2007 г.

Резюме: *Идеята да представим някои концептуални възгледи в САЩ, свързани с вътрешната сигурност, се получи по повод на новата Стратегия за вътрешна сигурност на ЕС от 2025 г. Сравнението на тази политика в ЕС и САЩ показва категорично по-голямото внимание, разработеност и прилагане в САЩ, поради което се постарахме най-вече на основата на The Handbook of Homeland Security, издание 2023 г., да покажем основните направления на развитие на ВС като съвременна система от нормативни актове, органи и процедури за нейната защита. Още повече, в нашата страна „вътрешна сигурност" (ВС) е по-скоро (вече) сравнително непознато като характер и обхват понятие. Вероятно и поради тази причина ВС е повече синоним на националната сигурност и не се разбира като „човешка", т.е. сигурност за хората.*

Ключови думи: *сигурност; вътрешна сигурност; органи за защита на вътрешната сигурност; дейности по защита на вътрешната сигурност*

ВЪВЕДЕНИЕ

Идеята за „вътрешна сигурност" (ВС) не е от днес или вчера. За вътрешна сигурност говори министърът на вътрешните работи Митов преди участие в заседанието на Комисията по вътрешна сигурност и обществен ред в Парламента (www.youtube.com, 2025). Самият факт за Комисия с такова наименование също е показателен за добри намерения. До 2003 г. в НСС (сега ДАНС) съществува направление „Икономическа и вътрешна сигурност" (за съжаление, от частта „вътрешна" не остана нищо в ДАНС). В университети, където има специалност „ЗНС", често се преподават дисциплини като „Вътрешна сигурност", „Обществена и вътрешна сигурност" и други подобни. Дори непредубеният читател вероятно ще си спомни два сериала с наименованието „Вътрешна сигурност" (Homeland) – американски (доста по-продължителен – седем сезона, у нас от 2014 до 2020 г.) с Клеър Дейнс (две статуетки „Златен глобус" за тази роля) и Деймиън Люис в главните роли (и двамата с награда „Еми"), и

френски – осем серии през 2007 г. (режисьорът и актьорският състав нищо не ни говорят).

Идеята за „вътрешна сигурност“ обаче е прагматична, приложима, актуална политика за сигурност, като водещите държави и съюзи влагат изключителни усилия и ресурси (човешки и материални) за изграждане на такава сигурност. Поводът за тази статия е по-скоро отсъствието на такава политика в нашата страна. Целта е да бъде представена добра практика от страна с развита национална политика в тази сфера.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Публикацията всъщност е неподробен субективно избран преглед на Наръчника по вътрешна сигурност (The Handbook of Homeland Security), във варианта му от 2023 г. Многобройните автори и теми помагат за придобиване на представата за една комплексна, широкообхватна държавна политика на САЩ, която за сетен път доказва, че страните с утвърдена демокрация разглеждат сигурността на гражданина и обществото като съществен ангажимент на лица от централна, щатска и местна администрация, както и на специализираните структури за сигурност – Министерството на вътрешната сигурност, ФБР, ЦРУ, ДЕА и БАТФЕ и т.н. Множеството нормативни актове, процедури и механизми, контрол и координация – всичко това подсказва важността на хуманната (гражданска) сигурност, каквато е вътрешната сигурност.

РЕЗУЛТАТИ

С тази публикация постигаме поне две цели: опознавателна – по отношение на системата за вътрешна сигурност на САЩ; и образователна – по отношение на провежданото в Университета по библиотекознание и информационни технологии обучение в областта на националната сигурност – конкретно за дисциплината „Вътрешна сигурност“. Тези цели се постигат чрез подбран анализ на съдържанието на Наръчника за вътрешна сигурност (The Handbook of Homeland Security).

ДИСКУСИЯ

А причината е всъщност доста тривиална – налице са сериозни заплахи за вътрешната сигурност и имаме достатъчно добри примери за правилната и мащабна реакция срещу тях, например в САЩ. Веднага след атаките от 11 септември срещу Съединените щати Белият дом, съвместно с няколко основни държавни органа, включително изпълнителната власт и Конгреса на САЩ, предприема безпрецедентни мерки, **за да гарантира, че страната ще бъде защитена от много от съществуващите преди това заплахи в света, в допълнение към нови, възникващи и бъдещи заплахи**. За по-малко от две седмици след смъртоносните терористични атаки на Ал Кайда губернаторът на Пенсилвания Том Ридж е назначен за първи директор на Министерството на вътрешната сигурност (DHS – Departement of Homeland Security), което става

напълно независим департамент на ниво кабинет на 1 март 2003 г. DHS интегрира 22 различни федерални департамента и агенции на САЩ в едно сплотено звено и наема приблизително 250 000 служители (Homeland Security, 2021). То въплъщава визията, че сигурността на САЩ в крайна сметка ще изисква и ще включва дългосрочна стратегическа политика, основана на сплотеност, единство и оперативни способности на цялото правителство.

Тази визия за дълбока и широка сигурност за Съединените щати обаче предшества създаването на DHS, тъй като насилствените недържавни субекти (VNSAs – Violent non-state actors) и многобройните заплахи, насочени към и срещу Съединените щати, техните граждани, техните територии и техните различни ресурси, се запазват в страната и чужбина в продължение на десетилетия. Въпреки очевидно насилствените актове, наред с по-дискретните предупредителни знаци за материализиране на заплахи към Съединените щати, традиционни проблеми и нагласите в обществото са пречка за формулирането на това, което се счита за необходими предпазни мерки. Въпреки огромните разходи, свързани с укрепването на вътрешната сигурност на САЩ след 11 септември, многократно се повдигат въпроси дали Съединените щати и техните граждани са в безопасност и как относителните материални и нематериални разходи се сравняват с ползите от мащабните мерки за сигурност на Съединените щати. Много от разходите са били пренебрегвани или отхвърляни въз основа на непосредствената истерия и страх, произтичащи от атаките от 11 септември и общата необходимост от защита на родината като приоритет преди всички други въпроси. Обръщаме внимание на горните факти, които просто потвърждават наблюденията и нашите изводи, че колкото по-демократични и развити общества създаваме, толкова усещането за несигурност сред хората се засилва.

На 18 март 2019 г. Министерството на вътрешната сигурност (DHS) публикува искането си за бюджет за (финансова) 2020 г. до Конгреса на САЩ, в което кабинетът очертава плана си да инвестира 51,7 млрд. щатски долара в спектър от стратегии, мерки и ресурси, с цел защита и опазване на границите на страната, сред множество инициативи и дейности. През 2001 г. федералното правителство на САЩ харчи 17,1 млрд. долара за вътрешна сигурност. Тази сума се увеличава постоянно през следващите години. Огромните инжекции на средства в течение на две десетилетия илюстрират текущите приоритети на политиката за сигурност на четири администрации и техните президенти и са увеличили общите разходи за вътрешна сигурност от 2001 г. насам до приблизително 635,9 млрд. долара. Въпреки че тези числа представляват непосредствените финансови разходи, свързани с операциите на DHS и решенията на заплахите за националната сигурност на САЩ, те не успяват да обхванат социалните и икономическите разходи, свързани с осигуряването на страната чрез подход, обхващащ всички опасности – такъв, който е склонен да акцентира върху заплахите и последиците от тероризма (www.dhs.gov. 2021).

Една от най-популярните теми в научните изследвания и сред професиите в Съединените щати и в много страни по света, вътрешната сигурност е широ-

ко изучавана и практикувана в сравнителен контекст. Тази тема привлича голямо внимание след събитията от 11 септември 2001 г., но проблемите, обхванати от този общ термин, предшестват 11 септември, особено в Съединените щати и в целия „западен“ свят. Все по-голям брой проблеми, свързани със сигурността и отбраната, са тясно свързани с концепцията за вътрешна сигурност и засягат стотици милиони хора и техния начин на живот по света, по положителен и отрицателен начин.

Горните данни всъщност са основа на някои необходими анализи:

На първо място, ВС е изключително насочена към сигурността на отделния гражданин и обществото като цяло. В този смисъл си позволихме да я наречем „човешка“ или „хуманна“ сигурност, за да я отличим от понятието „национална сигурност“, където на първо място са поставени държавата, сигурността на нейните институции и дори правилното функциониране на силовите структури и упражняването на властта, и чак след това обществото (социума), но не и отделният индивид.

На второ място, традиционното схващане за вътрешната сигурност като защита от тероризъм, защита на критична инфраструктура, гранична сигурност и вътрешен обществен ред не е отживелица, но заплахите за ВС стават все повече и по-разнообразни, поради което самото им разкриване, описание и определяне вече стават сериозна и трудна задача за съвременната наука по сигурността.

На трето място, огромните разходи за ВС на САЩ показват, че всяко развито демократично общество може (и става) да страда от съмнения в своята сигурност. Общественото мнение толкова силно влияе върху политическото управление, че разходите вече обхващат редица нови сфери и нови заплахи. Пример за това е самото Министерство на вътрешната сигурност, превърнато в суперструктура, която представлява най-голямата административна промяна в САЩ след Втората световна война. То е доказателството за масовата психоза, дори истерия, за необходимостта от сигурност за населението и територията на страната.

Нашият коментар не може без доказателства за многопосочност и разнообразие от активности на Министерството на ВС, които изброяваме на основата на The Handbook of Homeland Security, издание 2023 г. В пет основни части с повече от 70 автори – експерти от различни области, както и обем от над 800 стр., става ясно, че ВС е крайъгълен камък на всяка политика за сигурност. Доколкото след Втората световна война антикомунизмът е в основата на възникването на понятието „ВС“ (понятието „ВС“ в съвременен смисъл се появява в САЩ за първи път в Закона за вътрешната сигурност от 1950 г., наричан „Законът Маккаран“ по името на сенатора, който е негов инициатор, още повече – в епохата на „маккартизма (fakti.bg 2022), в съвременни измерения ВС е широкообхватна дейност, като дори в рамките на този доклад не можем да изброим в детайли всяка такава.

Интересно е, че началото дава „Спирания на тока и прекъсвания на елек-

трозахранването", тема, която се оказва от огромно значение и за националната сигурност. Авторите признават, че дори военните системи не са независими от обществените електрически мрежи, въпреки усилията да бъдат обезопасени от атаки срещу националните обществени доставки. Тоест освен за гражданите, електропреносната и газопреносна система са ключови и за националната отбрана.

Надеждното електричество е в основата на всеки аспект от живота в Съединените щати. Без него американските домове, бизнеси и двигателите на националната сигурност биха спрели. Настоящата американска система за производство и доставка на електрическа енергия не е в състояние да отговори адекватно на нуждите на страната (вероятно страната, консумираща най-много енергия). Многобройни фактори водят до нарастващия брой прекъсвания на електрозахранването в цялата страна, което оказва негативно влияние върху всички аспекти на съвременния живот, включително националната и вътрешната сигурност на страната. За да се сведат до минимум повреди в мрежата и по този начин да се гарантира стабилността на страната, са необходими редица действия на федерално, щатско и местно ниво, за да се подпомогне преминаването към интелигентна мрежа и преструктурирането на електрическата мрежа (Savage, 2023).

Следват теми като „Бюрото за алкохол, тютюн, огнестрелни оръжия и взривни вещества в системата на ВС", „ЦРУ и Разузнавателната общност в полза на ВС", „Критична инфраструктура и ключови ресурси" (с набелязани общо 16 сектора, за които основно отговаря Министерството на енергетиката), „Критичен производствен сектор", „Служба за вътрешна ядрена детекция" (DNDO), „Сили за реагиране при извънредни ситуации за справяне с физически и киберзаплахи" (тук е известната организация за гражданска защита FEMA), Федералната авиационна администрация, ФБР, имиграционни служби, митници и накрая самото Министерство. Очевидно не срещаме само DEA в тази поредица, което с оглед на защитата на обществения ред е изненадващо. От изброяването дотук става ясно, че един широк кръг от структури имат отношение към ВС, за тяхното координиране и взаимодействие се използва Министерството на ВС. Не трябва да забравяме и състава и структурата на самото министерство, както го показахме по-горе, с което се разбира истинският обхват на дейността по защита на ВС. В това изброяване се разглеждат и някои способности, като „индустриална гъвкавост", „защита на критична инфраструктура", проблеми на обществения ред, като „бунтове и безредици", т.е. тук участието на полиция от различни нива е неминуемо, инициативата „Сигурна граница" и контрабандата във връзка с това, и др.

В горното изброяване дори се ограничихме от представяне на някои структури за ВС, тъй като не откриваме адекватни аналогични структури в нашата страна и дори в страните членки на ЕС, вероятно и за да не внасяме допълнителна неяснота предвид цялата сложност на системата за защита на ВС.

Част втора на The Handbook of Homeland Security е посветена на ки-

берсигурност, тероризъм и асиметрични заплахи. Материята тук в цялост е по-модерна и много по-позната, в този смисъл самите заплахи не се нуждаят от допълнително дефиниране, макар да има достатъчно интересни – дори криптовалутите (Romaniuk, Catino, Martin, 2023) се приемат като възможност за хибридна атака; по-скоро ще споделим не толкова многобройните „играчи", които изграждат системата за противодействие на този вид заплахи: операции за киберсигурност: тактика, техники и процедури; Централа на правителствените комуникации (GCHQ); Агенция за национална сигурност (NSA); ФБР; Киберкомандване на САЩ (USCYBERCOM). За отбелязване тук е визията за участие на Въоръжените сили и използване на техните способности в полза на ВС. Тоест, след като видяхме и у нас при Специализираната полицейска операция (СПО) на южната граница участие на екипи от МВР и МО, участие на военнослужещи при гасенето на пожари и ликвидиране на последствия от наводнения, Киберкомандването в САЩ се поставя в услуга на населението на страната при противодействие на кибер- и хибридни заплахи.

Част трета е посветена на тероризма и екстремизма изобщо във всички форми. Тук се срещат както видовете терористични атаки, така и някои особено опасни терористични организации. Особено внимание се обръща на някои ислямски радикални организации, но като имаме предвид 9/11, вероятно това е логично следствие. Интересно е, че ЕТА (баската сепаратистка организация) и ИРА (същата организация в Северна Ирландия) също присъстват в поредицата от терористични организации, макар проявленията на дейността им на американска територия за нас да остават неизвестни.

Четвъртата част е за териториална и гранична сигурност. Вероятно най-модерната заплаха „активен стрелец в колежански и университетски кампуси" умишлено е подбрана като първа тема. Следват бандите с членове от мексикански произход; граничните патрули и точките на вероятно проникване през границата; кризите вследствие на природни бедствия и стихии (също логични заплахи, тъй като САЩ страда както от урагани по атлантическото си крайбрежие, така от суша и пожари по западното, а също от огромни торнадо бури в средните щати, образувани в улея между Апалачите и Кордилерите при среща на топли течения от Мексиканския залив със студени течения от Канада), противодействието на радикализацията, състоянието на специалните част SWAT, оградата по южната граница. Сериозно внимание е обърнато на отвличанията и импровизираните взривни устройства (ИВУ). Интересна е също и темата „Правоприлагане и правни основи на вътрешната сигурност", която разглежда развитието на нормативната уредба и някои наистина необходими промени. Изводът тук е: Министерството на вътрешната сигурност (DHS), заедно с други федерални и местни правоприлагащи органи, има широки правомощия за откриване, преследване и предотвратяване на тероризъм. Тези правомощия произтичат от значимите актове на Конгреса след 11 септември 2001 г., Закона за патриотизма и Закона за вътрешната сигурност. Въпреки че обхватът на тези правомощия е оспорван, те до голяма степен са непокътнати и продължават да

се използват във войната срещу тероризма и изобщо за защита на ВС.

Преди близо 10 години в „Кратка теория на разузнаването“ (Velikov, 2017) давахме пример за ефективно разузнаване чрез програмата Maritime Domain Awareness (MDA), (буквално – информация за морските пространства, преводът е мой). Тук тя напълно се вписва като основна дейност за контрол на морските съдове, приближаващи и пребиваващи в американски водни пространства, включително до 1000 мили извън бреговата ивица, ако съдовете са били в съмнителни пристанища или са забелязвани около тях лица със съмнително поведение или вражески намерения (McDowell-Smith, 2023). Директива на Президента за вътрешна сигурност-13 е издадена по време на администрацията на Обама за създаване на Плана за действие в областта на националната сигурност (NMDAP) от 2013 г., който е фокусиран върху осигуряването на всички водни граници чрез MDA. Морската област допринася за 90% от световната търговия (Adm, White, 2015) и следователно е много сложна система при разглеждане как да се смекчат потенциалните заплахи срещу Съединените щати. Планът за действие в областта на националната сигурност от 2013 г. работи за **предоставяне на стратегия на високо ниво за всички агенции, както публични, така и частни, която да се следва в опит да се обединят силите ни и да се разшири събирането на разузнавателна информация и комуникациите** по по-ефективен начин. Целта е чрез прилагането на NMDAP Съединените щати да могат да смекчат значителните заплахи за сигурността. Позволихме си този коментар, защото очертава изключително важното публично-частно партньорство в областта на ВС. При тази и други публикации за нас то има решаващо значение за успеха на вътрешните политики за сигурност. Така субектите на ВС се разширяват не само чрез много държавни институции, но и чрез местната власт, НПО и обществени организации – движения, партии, синдикати, фондации, частни охранителни компании, благотворителни организации и т.н.

Последната, пета част на наръчника е за планиране, подготовка при спешни ситуации и здравна сигурност. Тук срещаме заплахи като агротероризъм, антракс, урагани и тяхното въздействие върху общностите, земетресения, пожари, заплахите за арктическата част на САЩ – полуостров Аляска. Обширна е темата за заплахата от ядрено замърсяване. Също епидемии и обгазявания. Планинско и градско търсене и спасяване, водно спасяване.

Цялата амалгама от дейности и заплахи всъщност показва лицето на една последователна политика за защита на обществото и всеки отделен индивид. Това е целта на политиката по вътрешна сигурност изобщо.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

„Наръчникът за вътрешна сигурност“ е удобен, универсален справочник и ръководство за най-новите разпоредби и разработки във всичко, свързано с вътрешната сигурност.

Книгата е разделена на пет части и разглежда критични области, като борба с тероризма, защита на критичната инфраструктура, информационна и кибер-

сигурност, военна и частна подкрепа за вътрешна сигурност, оценка на риска и готовност за всички опасности и развиващи се заплахи. Общо повече от 100 глави очертават най-новите разработки в политиките, директивите и мандатите за вътрешна сигурност, както и възникващи заплахи и актуални съображения за Министерството на вътрешната сигурност (DHS) и неговите заинтересовани агенции и офиси.

Разнообразният набор от теми, обхванати в главите – с принос от десетки водещи експерти в областта – предоставя полезен и важен ресурс за всеки студент, професионалист, изследовател, политик или дори библиотекар, за да разбере вътрешните инициативи на организациите за вътрешна сигурност от публичния сектор и техните отговорности в съвременната глобална среда.

Този наръчник ни помогна да прозрем огромния обхват и дълбочината на политиката за ВС, която очевидно в Европа, а още повече в нашата страна, не намира сериозен отзвук. Изключително се надяваме на тласък на политиките в тази насока във връзка с новата стратегия за вътрешна сигурност на ЕС – 2025 г.

REFERENCES

Bulgaria ON AIR. (2025, March 28). *Ekspert: Daniel Mitov e palen laik vav vatreshnata sigurnost* [Expert: Daniel Mitov is a complete layman in internal security] [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=Gs_i8a2pEm0 [Bulgaria ON AIR. (2025, 28 март). *Експерт: Даниел Митов е пълен лаик във вътрешната сигурност* [Видео]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=Gs_i8a2pEm0]

Daniel Mitov: V momenta se pravyat strukturni promeni s tsel po-dobrata rabota na "Patna politsiya" [Daniel Mitov: Structural changes are currently being made to improve the work of the Traffic Police]. (2025, July 3). [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=bTOhjqgUWeQ [*Даниел Митов: В момента се правят структурни промени с цел по-добрата работа на „Пътна полиция"*. (2025, 3 юли). [Видео]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=bTOhjqgUWeQ]

Gitsov, A. (2022, March 5). Makkartizam v deystvie [McCarthyism in action]. *Fakti.bg*. https://fakti.bg/mnenia/658769-makkartizam-v-deistvie [Гицов, А. (2022, 5 март). Маккартизъм в действие. *Fakti.bg*. https://fakti.bg/mnenia/658769-makkartizam-v-deistvie]

McDowell-Smith, A. (2023). Maritime domain awareness (MDA). In S. N. Romaniuk, M. S. Catino, & C. A. Martin (Eds.), *The handbook of homeland security* (1st ed., pp. 595–599). CRC Press. https://doi.org/10.4324/9781315144511-83

Romaniuk, S. N., Catino, M. S., Martin, C. A. (2023). Homeland security: Concepts, actors, threats. In S. N. Romaniuk, M. S. Catino, C. A. Martin (Eds.), *The handbook of homeland security* (1st ed., pp. xxi–xxiv). CRC Press. https://doi.org/10.4324/9781315144511

Romaniuk, S. N., Lorenzo, R. (2023). Cryptocurrencies. In S. N. Romaniuk, M.

S. Catino, C. A. Martin (Eds.), *The handbook of homeland security* (1st ed., pp. 181–186). CRC Press. https://doi.org/10.4324/9781315144511-30
Savage, M. D. (2023). Blackouts and brownouts or power outages. In S. N. Romaniuk, M. S. Catino, C. A. Martin (Eds.), *The handbook of homeland security* (1st ed., pp. 3–8). CRC Press. https://doi.org/10.4324/9781315144511-2
The White House. (2007, October). *National strategy for homeland security*. https://www.dhs.gov/xlibrary/assets/nat_strat_homelandsecurity_2007.pdf
U.S. Department of Homeland Security. (2021). *FY 2021 budget in brief*. https://www.dhs.gov/sites/default/files/publications/fy_2021_dhs_bib_0.pdf
Velikov, I. (2017). *Kratka teoriya na razuznavaneto: Transformatsiya na razuznavatelnite sluzhbi v nachaloto na 21. vek* [Brief theory of intelligence: Transformation of intelligence services at the beginning of the 21st century]. Albatros. [Великов, И. (2017). *Кратка теория на разузнаването: Трансформация на разузнавателните служби в началото на 21. век*. Албатрос.]
White, J. W. (2014, January 16). *Advancing Maritime Domain Awareness (MDA) for the fleet and nation*. CHIPS. https://www.doncio.navy.mil/CHIPS/ArticleDetails.aspx?ID=4911

HOMELAND SECURITY – THE FACE OF HUMAN SECURITY IN THE UNITED STATES

Abstract: *The idea to present some conceptual views in the USA related to Homeland Security arose on the occasion of the new EU Homeland Security Strategy of 2025. The comparison of this policy in the EU and the USA clearly shows the greater attention, development and implementation in the USA, which is why we tried, mainly on the basis of The Handbook of Homeland Security, edition 2023, to show the main directions of development of the Homeland Security as a modern system of regulations, bodies and procedures for its protection. Moreover, in our country the Homeland Security is rather (already) a relatively unknown concept in terms of nature and scope. Probably for this reason, the Homeland Security is more synonymous with national security, and is not understood as "human", i.e. security for people.*
Keywords: *security; homeland security; bodies for the protection of homeland security; activities for the protection of homeland security*

Prof. Ivo Velikov, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: i.velikov@unibit.bg

ЕВРОПЕЙСКАТА СИГУРНОСТ В УСЛОВИЯТА НА ХИБРИДНИ ЗАПЛАХИ: СРАВНИТЕЛНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ШЕСТ ДЪРЖАВИ

Константин Казаков
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Настоящият доклад представя сравнително изследване на публичните годишни доклади на контраразузнавателните служби на Германия, Чехия, Литва, Латвия, Финландия и Италия за периода 2023–2024 г. Целта е да се идентифицират общите и различаващите се заплахи, както и влиянието на географското положение върху начина, по който държавите концептуализират рисковете за националната сигурност. Използвани са дискурс анализ, съдържателен анализ и сравнителен метод за систематизиране на категориите заплахи: Русия, Китай, тероризъм, киберзаплахи и хибридни операции. Резултатите показват ясно разграничение между държави, граничещи с Русия, и държави, разположени във вътрешността на ЕС. Докладът предлага синтетични индекси, графични визуализации и аналитична интерпретация, които подчертават структурната трансформация на европейската среда за сигурност.*
Ключови думи: *хибридни заплахи; контраразузнаване; Русия; Китай; киберсигурност; Европейски съюз*

ВЪВЕДЕНИЕ

Сигурността на Европейския съюз през последното десетилетие се формира в условията на нарастваща комплексност и взаимосвързаност на заплахите. Съвременната среда за сигурност в Европа се характеризира с висока динамика, комплексност и нарастваща взаимосвързаност между държавни и недържавни заплахи. Войната на Русия срещу Украйна, ескалацията на хибридните операции, трансформацията на киберпространството в арена на стратегическо съперничество и устойчивото присъствие на терористични рискове очертават нова среда, в която държавите трябва да адаптират своите механизми за защита. Контраразузнавателните служби играят ключова роля в този процес, тъй като предоставят систематизирани оценки, които формират политическите решения и обществените възприятия.

Публичните годишни доклади на службите за сигурност представляват ценен източник за анализ на начина, по който държавите разбират и приоритизират заплахите. Те не само описват текущата ситуация, но и конструират стратегическия дискурс, чрез който се дефинират рисковете и необходимите мерки за противодействие.

Настоящото изследване има за цел да сравни докладите на шест държави от ЕС: Германия, Чехия, Литва, Латвия, Финландия и Италия, за да идентифицира общите тенденции и различия в оценките на заплахите.

Настоящият доклад има три основни цели:

– да извърши сравнителен анализ на последните публично достъпни докла-

ди на службите за сигурност на Германия, Чехия, Литва, Латвия, Финландия и Италия;

– да идентифицира общите и различаващите се заплахи в контекста на европейската сигурност;

– да анализира, в контекста на войната на Русия срещу Украйна, разликите между държави, граничещи с Русия, и държави, които не споделят пряка граница с нея.

Така докладът се стреми да допринесе за по-дълбоко разбиране на начина, по който европейските контраразузнавателни служби концептуализират заплахите, и как географското положение спрямо Русия влияе върху тази концептуализация.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Избрани са шест държави от ЕС, които представляват два различни типа стратегическо положение:

– държави, граничещи с Русия: Литва, Латвия, Финландия;

– държави, негранични с Русия: Германия, Чехия, Италия.

Този избор позволява да се сравнят държави, които се намират в непосредствена близост до Русия, с държави, които са по-далеч от руската граница, но са ключови в политическо, икономическо и институционално отношение.

Поради различното време на публикуване на годишните доклади на службите за сигурност изследването обхваща периода 2023–2024 г.

Изследването използва три основни методологични подхода:

1. Дискурс анализ. Анализира се езикът, чрез който службите описват заплахите. Особено внимание се отделя на формулировки като „дългосрочна конфронтация“, „екзистенциална заплаха“, „хибридни операции“, които разкриват стратегическата рамка на мислене.

2. Съдържателен анализ. Кодират се пет категории заплахи: Русия, Китай, тероризъм, киберзаплахи и хибридни операции. За всяка държава се определя интензитетът на заплахата по скала 0–5.

3. Сравнителен анализ. Съпоставят се държавите по групи:

– граничещи с Русия (Литва, Латвия, Финландия);

– негранични с Русия (Германия, Чехия, Италия).

Използвани са официалните публични доклади на BfV, BIS, VSD & AOTD, VDD, SUPO и DIS.

Използвани документи:

– Федерална служба за защита на конституцията на Германия (BfV). Годишен доклад 2023 (2024);

– Чешка служба за сигурност и информация (BIS). Годишен доклад 2023 (2024);

– Литовски департамент за държавна сигурност и военно разузнаване (VSD & AOTD). Оценка на заплахите 2024 (2024);

– Латвийска служба за държавна сигурност (VDD). Годишен доклад 2023 (2024);

– Финландска служба за сигурност (SUPO). Национален преглед на сигурността 2023/2024 (2024);

– Италианска разузнавателна общност (DIS). Годишен доклад за политиката на сигурността 2023 (2024).

При анализа на заплахите за националната сигурност на разглежданите държави се използва следният модел на заплаха, който включва: носител на заплаха (лица, групи или организации); въздействие (действия с вредни последици за обекта на заплаха); обект на заплаха (физически обект, дейности или социални общности).

По този начин заплахите се формулират по:

– носител на заплахата – заплахи от държавни и недържавни субекти. Такава формулировка се използва, когато носителя на заплахата е установен по категоричен начин;

– въздействие – въздействие в киберпространството, хибридни заплахи и др. Фокусът е върху установени дейности с вредно въздействие, при които невинаги е установен категорично извършителят;

– обект на заплаха – физически обекти (национални и европейски критични инфраструктури), дейности, които са от значение за националната сигурност, и социални общности (обществото като цяло, етнически, религиозни общности и др.).

РЕЗУЛТАТИ

1. Общ профил на заплахите

1.1. Русия като доминираща заплаха

Всички анализирани служби определят Русия като основен държавен противник.

Примери от докладите:

– Германия (BfV): „Русия, Китай и Иран са най-значимите актьори в шпионажа, киберопе рациите и операциите за влияние срещу Германия“ (BfV, 2024).

– Литва: „Русия се подготвя за дългосрочна конфронтация с НАТО“ (VSD & AOTD, 2024).

– Латвия: „Руските служби остават способни и мотивирани да действат срещу Латвия“ (VDD, 2024).

– Финландия: „Русия ще остане дългосрочна заплаха независимо от изхода на войната в Украйна“ (SUPO, 2024).

1.2. Китай като стратегически конкурент

Китай е разглеждан като системен конкурент, който използва икономически, технологични и академични канали за влияние.

– Германия, BfV: „Китайските разузнавателни дейности са насочени към политически решения, научни институции и критични технологии“ (BfV, 2024).

– Чехия, BIS: „Китай се стреми да изгради синоцентрична[1] глобална общност чрез операции за влияние“ (BIS, 2023).

Общото е, че Китай не е описван като непосредствен военен противник, а като дългосрочен системен конкурент, който подкопава технологичния и политически суверенитет.

1.3. Тероризъм и вътрешен екстремизъм

Тероризмът остава значима, но не доминираща заплаха. Германия акцентира върху крайнодесния екстремизъм, Италия – върху ислямисткия тероризъм.

– Германия: „Политически мотивираните престъпления достигат рекордни нива“ (BfV, 2024).

– Италия: „Рискът от джихадистки атаки се увеличава“ (DIS, 2024).

В Германия особено внимание се отделя на крайнодесния екстремизъм, докато Италия акцентира върху ислямисткия тероризъм и възможността за атаки, вдъхновени от конфликти в Близкия изток.

1.4. Киберзаплахи и хибридни операции

Според изследваните доклади киберпространството е централна арена на държавна конфронтация.

Литва и Латвия подчертават ролята на Беларус като допълнителен вектор.

– Литва: „Русия и Беларус провеждат информационни операции, насочени към подкопаване на обществото доверие“ (VSD, AOTD, 2024);

– Финландия, SUPO: „Киберпространството се превърна в основна арена на държавна конфронтация“ (SUPO, 2024).

Тези формулировки показват, че кибер- и информационните операции се разглеждат като неделима част от съвременния конфликт, а не като второстепенен елемент.

2. Синтетични индекси на заплахите

Таблица 1 представя сравнителен индекс (0–5) на интензитета на основните заплахи. За целите на сравнителния анализ е изграден синтетичен индекс (липса – 0, нисък – 1, по-скоро нисък – 2, среден – 3, по-скоро висок – 4, висок – 5) за интензитета на пет основни категории заплахи: Русия, Китай, тероризъм, киберзаплахи, хибридни операции.

Таблица 1. Сравнение на основните заплахи по държави (синтетичен индекс 0–5)

Държава/ Заплаха	Русия	Китай	Тероризъм	Киберзаплахи	Хибридни операции
Германия	5	4	4	5	5
Чехия	4	4	3	4	4
Литва	5	3	2	5	5
Латвия	5	3	2	4	5
Финландия	5	3	3	5	5
Италия	3	3	4	4	4

Чрез представянето на синтетичните индекси за петте категории заплахи по държави, се открояват следните тенденции:

– Русия е с максимален индекс (5) в Германия, Литва, Латвия и Финландия;

– киберзаплахите и хибридните операции са с много високи стойности във всички държави;

– тероризмът е по-силно изразен в Германия и Италия, отколкото в Литва и Латвия.

Наблюдават се и следните модели:

– Литва, Латвия и Финландия имат високи стойности при заплахите: „Русия", „Киберзаплахи" и „Хибридни операции", което отразява фронтовия им характер;

– Германия има висок профил във всички категории заплахи, включително тероризъм;

– Италия показва по-балансиран, но по-нисък профил по отношение на Русия, с по-висок акцент върху тероризма и хибридните заплахи.

Допълнително могат да се посочат следните тенденции:

– Литва, Латвия и Финландия имат най-висок кумулативен индекс, доминиран от Русия, кибер- и хибридни заплахи;

– Германия също има много висок кумулативен индекс, но с по-силно участие на тероризма и Китай;

– Италия има по-нисък кумулативен индекс, но с относително по-голям дял на тероризма и хибридните заплахи.

3. Дискурс анализ: Анализира се езикът, чрез който службите описват заплахите. Резултатите, представени в таблица 2, ясно показват разграничение между държави, граничещи с Русия, и държави, разположени във вътрешността на ЕС.

Таблица 2. Групиране на държавите по тип стратегическо положение спрямо Русия

Група	**Държави**	**Характеристика на заплахата от Русия**
Граничещи с Русия	Литва, Латвия, Финландия	Екзистенциална, включително военна
Негранични с Русия	Германия, Чехия, Италия	Хибридна, разузнавателна, политическа

Честота на ключови термини в докладите. За да се оцени интензитетът на стратегическия дискурс в докладите на шестте държави, е извършен количествен анализ на честотата на пет ключови термина: „Русия", „Китай", „кибер", „хибридни" и „тероризъм". Данните са представени в таблица 3 и отразяват ясно дискурсивните приоритети на всяка служба.

Таблица 3. Честота на ключови термини в докладите на шестте държави

Заплаха/Държава	Германия	Чехия	Литва	Латвия	Финландия	Италия
Русия	112	84	156	143	129	67
Китай	74	61	22	19	33	41
Кибер	98	77	103	91	115	88
Хибридни	56	49	72	68	74	53
Тероризъм	89	34	11	9	27	102

ДИСКУСИЯ

Резултатите от направените изследвания показват ясно разграничение между две групи държави:

1. Държави, граничещи с Русия (Финландия, Литва, Латвия)

Посочените държави възприемат Русия като екзистенциална заплаха, включително чрез потенциални военни действия.

Характерни особености:

– пряка военна перспектива;

– акцент върху руско-беларуски операции;

– повишена чувствителност към вътрешни информационни уязвимости.

Литва, Латвия и Финландия възприемат Русия като екзистенциална заплаха, която включва:

– потенциал за ограничени военни действия;

– активни разузнавателни и подривни операции;

– системни информационни кампании;

– използване на Беларус като допълнителен вектор.

Формулировки като „дългосрочна конфронтация с НАТО“ (VSD & AOTD, 2024) и „Русия ще остане дългосрочна заплаха“ (SUPO, 2024) показват, че тези държави структурират сигурността си в рамка, близка до военна готовност и национално оцеляване.

2. Държави, негранични с Русия (Германия, Чехия, Италия)

Посочените държави разглеждат Русия предимно като хибриден и разузнавателен противник, а не като непосредствен военен агресор.

Характерни особености в докладите на посочените държави са:

– по-силен акцент върху тероризма и вътрешния екстремизъм;

– фокус върху защита на критичната инфраструктура;

– по-широка геополитическа перспектива (Близък изток, Африка).

Германия, Чехия и Италия възприемат Русия предимно като:

– хибриден актьор;

– източник на шпионаж и кибероперации;

– фактор за политическа и енергийна уязвимост.

При тях липсва дискурс за непосредствена конвенционална военна заплаха, но има силен акцент върху:

– защита на демократичния ред;

– критична инфраструктура;

– вътрешен екстремизъм и тероризъм.

3. Конвергенция на заплахите

Независимо от географското си положение всички държави признават Русия и Китай като основни държавни противници и подчертават централната роля на киберпространството.

Въпреки географските различия се наблюдава конвергенция в следните аспекти:

– всички държави признават Русия и Китай като основни държавни противници;

– киберпространството е централна арена на конфронтация;

– хибридните операции се разглеждат като основен инструмент на държавно спонсорирани заплахи;

– тероризмът остава структурен, но не доминиращ риск.

Изложеното по-горе показва, че европейската среда за сигурност се движи към обща стратегическа рамка, в която различията са по-скоро в интензитета, отколкото в естеството на заплахите.

Докладите от 2023–2024 г. използват значително по-остър и категоричен език в сравнение с предходни години. Формулировки като „дългосрочна конфронтация“ и „структурна заплаха“ показват промяна в стратегическото мислене.

Германия и Чехия акцентират върху рисковете, свързани с технологичната зависимост от Китай, особено в областта на критичните технологии и научните изследвания.

Докладите показват, че хибридните операции вече не се разглеждат като изключение, а като постоянен фон на международните отношения.

Анализът на честотата на ключови термини показва ясно разграничение между държавите по отношение на тяхната стратегическа рамка. Балтийските държави демонстрират дискурс, доминиран от термини, свързани с Русия, хибридни операции и киберзаплахи. Германия и Чехия проявяват по-балансиран дискурс, в който Русия и Китай са представени като конкуриращи се държавни актьори, но значителен дял заемат и вътрешните заплахи. Италия се отличава с най-висока честота на термина „тероризъм“, което подчертава нейния фокус върху Средиземноморския регион и вътрешната сигурност.

4. Дискурсивни асиметрии и тяхното значение за европейската сигурност

Дискурсивните различия между държавите имат пряко отражение върху формулирането на общоевропейски политики за сигурност. Балтийските държави настояват за засилено военно присъствие на НАТО, Германия и Чехия акцентират върху укрепването на демократичната устойчивост, а Италия – върху борбата с тероризма. Въпреки това киберзаплахите и хибридните операции функционират като общ знаменател, който обединява държавите около необходимостта от по-дълбока интеграция на разузнавателните усилия.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Европейската среда за сигурност се характеризира с процес на конвергенция на заплахите, при който държавите споделят общи рискове, но различават интензитета им според географското си положение спрямо Русия.

Изследването показва, че общата стратегическа рамка на ЕС се консолидира около разбирането за хибридните операции като структурен елемент на съвременната сигурност. Това налага засилване на обмена на разузнавателна информация, укрепване на устойчивостта и интегрирането на службите за сигурност.

Европейската сигурност се намира в състояние на структурна трансформация, в която:

– Русия е основен държавен противник, възприеман като екзистенциална заплаха в граничните държави и като хибриден актьор в останалите;

– Китай се утвърждава като дългосрочен стратегически конкурент;

– киберпространството и информационната среда са ключови полета на конфронтация;

– тероризмът и вътрешният екстремизъм остават значими, но не доминиращи рискове.

Разграничението между държави, граничещи и негранични с Русия, не отменя общите заплахи, а по скоро подчертава различните им проявления и интензитет. Това налага многостепенен, координиран и адаптивен подход към сигурността в рамките на ЕС, в който контраразузнавателните служби играят централна роля.

БЕЛЕЖКИ

1. Терминът „синоцентрична“ (от латинското Sinae – Китай, и centrum – център) се отнася до светогледа или идеологията, според която Китай е центърът на света.

Авторът потвърждава използването на инструменти с изкуствен интелект за структуриране на библиографския преглед и оптимизация на статистическите изчисления. Всички извлечени данни и анализи са критично прегледани и потвърдени от автора.

REFERENCES

Bezpečnostní informační služba. (2024). *Annual report of the Security Information Service for 2023*. https://www.bis.cz/public/site/bis.cz/content/vyrocni-zpravy/2023-vz-aj.pdf

Bundesamt für Verfassungsschutz. (2024). *Verfassungsschutzbericht 2023* [Constitution protection report 2023]. https://www.verfassungsschutz.de/SharedDocs/publikationen/DE/verfassungsschutzberichte/2024-06-18-verfassungsschutzbericht-2023.pdf?__blob=publicationFile

Dipartimento delle informazioni per la sicurezza. (2024). *Relazione sulla politica dell'informazione per la sicurezza: 2023* [Report on information policy for securi-

ty: 2023]. https://www.sicurezzanazionale.gov.it/data/cms/posts/933/attachments/711cf87b-1a38-4864-975a-e253a67cbdba/download?view=true
Finnish Security and Intelligence Service. (2024). *National security overview 2023/2024*. https://supo.fi/documents/38197657/39761266/Kansallisen-turvallisuuden-katsaus_2023_EN.pdf/20e52fd0-79ae-eb74-3d62-0d7ab8b0a6d5/Kansallisen-turvallisuuden-katsaus_2023_EN.pdf
State Security Department of the Republic of Lithuania, & Defence Intelligence and Security Service under the Ministry of National Defence. (2024). *National threat assessment 2024*. https://www.vsd.lt/wp-content/uploads/2024/03/GR-2024-02-15-EN-1.pdf
State Security Service of Latvia. (2024). *Annual report 2023*. https://vdd.gov.lv/uploads/materials/37/en/annual-report-2023.pdf

EUROPEAN SECURITY UNDER HYBRID THREATS: A COMPARATIVE STUDY OF SIX STATES

Abstract: *This paper presents a comparative analysis of the publicly available annual reports of the counterintelligence services of Germany, the Czech Republic, Lithuania, Latvia, Finland, and Italy for the period 2023–2024. The study identifies common and divergent threat perceptions and examines how geographical proximity to Russia shapes national security assessments. The methodology combines discourse analysis, content analysis, and comparative evaluation of five key threat categories: Russia, China, terrorism, cyber threats, and hybrid operations. The findings reveal a clear distinction between states bordering Russia and states located within the EU's interior. The paper provides synthetic indices, graphical visualizations, and analytical insights that highlight the structural transformation of the European counterintelligence environment.*
Keywords: *hybrid threats; counterintelligence; Russia; China; cybersecurity; European Union*

Assoc. Prof. Konstantin Kazakov, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: k.kazakov@unibit.bg

ЕВРОПЕЙСКАТА ОТБРАНА – НАСТОЯЩЕ И БЪДЕЩЕ

Пламен Богданов, Марио Маринов
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Докладът изследва еволюцията на плановете на ЕС за изграждане на ключови военни способности, които да му позволят самостоятелно и ефективно да осигурява своята отбрана в новата среда за сигурност в средата на третото десетилетие на XXI век. Анализирани са възможностите за създаване на Европейски сили за отбрана и необходимите критични военни способности и предизвикателствата пред едни бъдещи Европейски въоръжени сили.*
Ключови думи: *Европа; Европейски съюз; НАТО; отбранителни способности; Европейски въоръжени сили; дефицити*

ВЪВЕДЕНИЕ

Две големи многонационални операции в края на XX век показаха определен дисбаланс между способностите на въоръжените сили на САЩ и тези на техните европейски съюзници. Тези операции бяха Пустинна буря (1991) и Съюзна сила (1999), проведени в различни региони на света. Направен е изводът, че много съюзници в НАТО имат само относително ограничени способности за бързо разгръщане на значителни сили извън национална територия или за продължителна поддръжка на операции и защита на силите, далече от собствените бази. Освен това командването и управлението и информационните им системи трябва в по-голяма степен да съответстват на изискванията на бъдещите военни операции на Алианса.

За преодоляване на дисбаланса във военните способности, през 1999 г. в НАТО е обявена Инициативата за отбранителни способности. Тя има за цел да повиши отбранителните способности за осигуряване на ефективност на бъдещите многонационални операции в пълния спектър на мисиите на Алианса в настоящата и бъдещата среда за сигурност със специален фокус върху подобряване на оперативната съвместимост между съюзните сили. Предвижда се всички държави да могат да дават справедлив принос към пълния спектър от мисии на НАТО.

В резултат на предприетите действия през последните две десетилетия е направен определен прогрес в адаптирането на военните способности на европейските съюзници към съвременните изисквания.

Развитието на средата за сигурност от началото на третото десетилетие на XXI век обаче и особено след началото на войната на Русия в Украйна, както и политиката, водена от администрацията на президента Тръмп след началото на мандата ѝ през януари 2025 г. налагат преоценка на постигнатите военни способности от европейските държави и ускорено изграждане на въоръжени сили, които да са в състояние самостоятелно да осигурят отбраната на страните членки на Европейския съюз.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Използван е основно конкретноисторическият метод при изследването на събитията и фактите, който позволява обобщаване на практическия опит и обективен анализ на процесите и спецификата в динамичното развитие както на глобалната реда за сигурност, така и на еволюцията в схващанията на ЕС за изграждане на европейска отбрана.

Развитие на отбранителните способности на Европейския съюз

През 1999 г. започва да се създава Обща европейска политика за сигурност и отбрана и ЕС обявява своята амбиция да изгради „способност за автономни действия, поддържани от надеждни военни сили, средства за вземане на решение за тяхното използване и необходимата готовност с цел да отговори на международни кризи, без да се ощетяват действията на НАТО“.[1] Очаква се, че така ще се избегне ненужно дублиране и това не предполага създаване на Европейска армия.

Също през 1999 г. ЕС приема „военна цел“, известна като Главна цел 2003, да може до 2003 г. да разгръща в рамките на 60 дни и да поддържа най-малко за една година сили до ниво корпус (60 000 д.), способни да изпълняват пълния спектър на Петерсбергските задачи.[2]

През 2003 г. е приета Стратегия за европейска сигурност, на чиято основа е обявена нова Главна цел 2010, съгласно която до 2010 г. ЕС трябва да може да предприема бързи и решителни действия в пълния спектър от операции за управление при кризи, обхванати от Договора за Съюза, и е съставен Каталог на силите на ЕС, който детайлизира военните способности, планирани за постигане до 2010 г. Една от планираните способности е стратегическа мобилност, а стратегическият транспорт (въздушен, наземен и морски) се разглежда като ключов фактор за бърз отговор (с бойните групи на ЕС), както и за поддръжка на очакваните операции.

Също през 2003 г. е направен изводът, че е необходимо ЕС да направи повече, най-вече за развитие на ключови способности като стратегически въздушен транспорт, вертолети, космически средства и морско наблюдение, които да бъдат поддържани от конкурентна и силна отбранителна индустрия в Европа с по-големи инвестиции за научноизследователска и развойна дейност.[3]

След анексирането на Крим от Русия през 2014 г. амбициите на ЕС в областта на военните способности продължават да нарастват.

През 2016 г. ЕС приема План за изпълнение, който е фокусиран върху сигурността и отбраната и определя три стратегически приоритета – Отговор на външни кризи, Изграждане на способности на партньорите и Защита на Съюза и неговите граждани чрез външни действия.

Поредният стратегически документ на ЕС е ревизираният през 2018 г. План за развитие на способностите, който определя 11 нови приоритета, като отчита съществуващите дефицити в способностите. Приоритетите включват способности във всички оперативни области – суша, въздух, море, Космос, кибер, както и обхващащи няколко от тях.

ЕС продължава да разглежда военната мобилност като стратегически и оперативен фактор за военните действия, който поддържа стратегическата автономност на ЕС и подпомага развръщането, завръщането и поддръжката на силите на страните членки, за да постигне военното ново на амбиция на ЕС. През 2019 г. е издаден документът „Военни изисквания за военна мобилност в и извън ЕС“. Той има за цел да осигури първоначални военни изисквания за подобряване на придвижването на военни сили (личен състав, материални средства и техника).[4] Към този момент например само четири европейски страни имат самолети за стратегически превози. Франция, Германия и Испания използват A400M, а Великобритания – A400M и C-17. За сравнение, през 2019 г. тези европейски държави притежават 63 тежки транспортни самолета, а САЩ разполагат с 264 (C-17 и C-5) (Efstathiou, 2019). След напускането на Великобритания на ЕС (януари 2020 г.) обаче броят на тежките транспортни самолети в ЕС намалява с около една трета.

Важен документ е приетата през 2020 г. Стратегия на ЕС за Съюз на сигурността за периода от 2020 до 2025 г. Тя е фокусирана върху приоритетни области, в които ЕС може да допринесе за сигурността на страните членки. От борба с тероризма и организираната престъпност до предотвратяване и разкриване на хибридни заплахи и повишаване на устойчивостта на критичната инфраструктура, до подобряване на киберсигурността и насърчаване на научните изследвания и иновациите, с което Стратегията определя инструментите и мерките, които ще бъдат разработени през следващите 5 години, за да се гарантира сигурността в европейската физическа и цифрова среда.[5]

Европейските въоръжени сили – все по-възможни

Средата за сигурност в непредсказуемия и конкурентен свят се променя още по-неблагоприятно след началото на руската агресия срещу Украйна през 2022 г.

В новата обстановка става ясно, че ЕС трябва да има ново ниво на амбиция – да се превърне в по-силен и по-способен глобален играч в областта на сигурността и отбраната както за да защитава сигурността на своите граждани, така и за да действа в кризисни ситуации, които засягат ценностите и интересите на ЕС. Като се отчита това, през март 2022 г. е одобрен Стратегически компас, който е обща стратегическа визия за ролята на ЕС в сигурността и отбраната и обхваща набор от конкретни и широкообхватни цели през следващите 5–10 години. Документът определя цели и етапи в четири направления – да се действа по-бързо и решително при кризи; да се защитават гражданите от бързо променящи се заплахи; да се инвестира в необходимите възможности и технологии; партньорство с други за постигане на общи цели. По този начин Стратегическият компас очертава амбициозен, но постижим план за укрепване на политиката за сигурност и отбрана на ЕС до 2030 г. Аргументите за нов тласък в областта на сигурността и отбраната на ЕС са убедителни: по-враждебната среда и по-широките геополитически тенденции изискват ЕС да поеме по-голям дял от отговорността за собствената си сигурност.[6] Аргументите за този нов тласък

в областта на сигурността и отбраната на ЕС са убедителни – по-враждебната среда и по-широките геополитически тенденции изискват ЕС да поеме по-голям дял от отговорността за собствената си сигурност.

Скоро след приемането на Стратегическия компас на ЕС бяха издадени два други важни документа – нова Стратегическа концепция на НАТО (29 юни 2022 г.) и нова Стратегия за национална сигурност на САЩ (2 октомври 2022 г.). И в двата документа ЕС се разглежда като важен партньор.

Според новата Стратегическа концепция на Алианса, НАТО и ЕС играят допълващи се, съгласувани и взаимно подсилващи се роли в подкрепа на международния мир и сигурност. Подчертава се, че за развитието на стратегическото партньорство между НАТО и ЕС е от съществено значение пълноценното участие на съюзниците извън ЕС в отбранителните усилия на ЕС. НАТО признава стойността на по-силна и по-способна европейска отбрана, която допринася за трансатлантическата и глобалната сигурност.[7] Новата стратегия за национална сигурност на САЩ признава, че Европа е била и ще продължава да бъде основен партньор на САЩ в справянето с целия набор от глобални предизвикателства. В Стратегията се заявява, че САЩ ще разширяват и задълбочават трансатлантическите връзки, укрепвайки НАТО, повишавайки нивото на амбиция в отношенията между САЩ и ЕС и подкрепяйки европейските си съюзници и партньори в защита на системата, основана на правила, което е в основата на тяхната сигурност, просперитет и ценности, както и европейските инвестиции в отбрана, чрез или в допълнение към НАТО, ще бъде от решаващо значение за осигуряване на споделената сигурност в този момент на засилваща се конкуренция.[8]

Идеите за развитие на партньорството между ЕС и САЩ обаче много скоро се изпаряват. Надеждите, че Европа ще продължава да разчита на САЩ в областта на критични военни способности, изчезнаха след встъпването в длъжност на новия американски президент Доналд Тръмп през януари 2025 г.

Става ясно, че за САЩ трансатлантическите ангажименти вече не са важни.

Въпреки множеството документи и инициативи чак сега Европа започна да се събужда в областта на сигурността и отбраната. В променящия се с главоломна скорост свят Европа трябва да намери новата си роля на глобалната сцена – главна или второстепенна.

И принудително Европейският съюз предприема спешни мерки.

На неформална среща на лидерите на ЕС на 3 февруари 2025 г. след дискусии по войната в Украйна, кибератаките, хибридните атаки и положението в Близкия изток се стигна до извода за необходимост от силен европейски подход, за да се гарантира сигурността на всички граждани и да се осигури мир в Европа и за изграждане на „Европа на отбраната“. За тази цел са разгледани три основни теми: способности, финансиране и партньорства. По отношение на отбранителните способности акцентът е поставен най-вече върху противовъздушната и противоракетната отбрана, ракетите и боеприпасите, военната мобилност и стратегическите спомагателни способности, като е посочено, че

за тази цел трябва да се засили европейската отбранителна промишленост.

В изказването си на форума на 3 февруари председателят на Европейския парламент Роберта Мецола подчертава: „Всички виждаме заплахите, пред които е изправена Европа, и е ясно, че Европа трябва да бъде отговорна за собствената си сигурност. Никой друг няма да го направи вместо нас".[9]

В началото на март 2025 г. Европейската комисия одобрява план за финансиране на европейската отбрана с 800 млрд. евро. Новият план, наречен „Превъоръжи Европа" (ReArm Europe), включва използването на държавно финансиране за отбрана, без държавите да задействат процедура за прекомерен дефицит. Според Комисията, ако държавите увеличат своите разходи за отбрана средно с 1,5% от БВП, това може да доведе до мобилизирането на близо 650 млрд. евро за период от 4 години. Останалите средства в размер на 150 млрд. евро се предвижда да бъдат осигурени чрез заеми, които да бъдат инвестирани в общоевропейска противовъздушна и противоракетна отбрана, артилерийски системи, дронове за ракети и боеприпаси.

С осигуряването на безпрецедентната сума се целят укрепване на европейската отбрана и превръщането ѝ в независима от Съединените щати.

Следваща важна стъпка е представянето от Европейската комисия на 19 март 2025 г. на Бяла книга за бъдещето на европейската отбрана.

Бялата книга представя решения за преодоляване на критичните пропуски в способностите и за изграждане на силна отбранителна промишлена база. Счита се, че това е от съществено значение за сигурността на Европа.

Чрез тези два документа – Бялата книга и финансовия план, ЕС продължава с приемането на стратегически документи, но реализирането пак остава за бъдещето.

И в тази обстановка от САЩ идва потвърждение на новите тенденции във външната им политика. През ноември 2025 г. президентът Тръмп обявява нова Стратегия за национална сигурност на САЩ. Въпреки че в нея се признава, че Европа стратегически и културно остава жизненоважна за САЩ, се изразява загриженост за дълбоки европейски проблеми, като недостатъчни военни разходи и икономическа стагнация. Сред приоритетите на САЩ в Европа е посочено превръщането ѝ в група от обединени суверенни държави, която да носи основна отговорност за своята собствена отбрана.[10] Един от главните фокуси на американската политика е поставен върху налагане и затвърждаване на Доктрината „Монро" за възстановяване на американското превъзходство в Западното полукълбо.

Едновременно с това президентът Тръмп неднократно в различни варианти заявява желанието си за приобщаване на Гренландия (островна територия на Дания) към територията на САЩ, с което разрушава единството на НАТО.

Всичко това за пореден път потвърждава необходимостта Европа да формира нов курс в политиката си за сигурност, т.е. Европа без САЩ. Европа трябва да бъде силна и да не разчита на военната помощ на САЩ. Това означава и отказ от досегашната политика на „мека сила".

В създадената обстановка може да се прогнозират различни варианти (хипотези) за осигуряване на европейската сигурност и отбрана.

Възможно е НАТО да се запази в настоящия формат, но без гаранции от САЩ за европейската сигурност. Тоест чл. 5 на Вашингтонския договор е обезсилен и обезсмислен. Това може да наложи излизане от НАТО на европейските страни и създаване на нов „Европейски военно-политически отбранителен съюз“ (в чист вид ново „Европейско НАТО“) или формиране на паралелна на НАТО европейска командна структура (второто е малко вероятно).

Друг вариант е САЩ да намалят присъствието си в Европа и да излязат от НАТО (или от военните му структури). Остава, един вид, „Европейско НАТО с Канада“. Прилагат се съществуващите политики, процедури и стандарти. Използва се съществуващата командна структура на НАТО, но без американски персонал.

И при двете хипотези се налага фундаментална промяна на архитектурата за сигурност на Европа и света. В основата на създаването на военните способности за европейска отбрана ще бъдат Франция и Германия от страна на Европейския съюз и Великобритания и Турция. Архитектурата за сигурност в света също е поставена на изпитание – още със започването от Русия на войната в Украйна, а после и със създаването на Съвета за мир на Доналд Тръмп, в който ясно се вижда идеята за замени Съвета за сигурност на ООН.

За създаване на самостоятелна европейска отбрана може да се използва опитът на НАТО. С какво НАТО е силен военно-политически съюз досега? Няколко характеристики:

– създадена е като организация с Вашингтонския договор, чийто крайъгълен камък е чл. 5;

– има Стратегическа концепция, съгласно която основна задача на Алианса е колективната отбрана (в последната концепция формулирана като „възпиране и отбрана“);

– прилага установен във времето Процес за планиране на отбраната;

– има развърната от мирно време многонационална командна структура;

– въоръжените сили на НАТО са сбор от националните армии на страните членки;

– има създадена система от доктринални документи, регламентиращи подготовката, генерирането и използването на въоръжените сили.

В разгледаните по-горе хипотези Европа трябва да изгради собствен отбранителен потенциал. Това означава, че от предимно икономически съюз ЕС трябва да се трансформира и във военен. На практика, да стане политико-военен съюз. Тук, разбира се, следва да се отчита, че ЕС не е федеративно образование, а съвкупност от национални държави. Но пък подобно на НАТО може да има въоръжени сили, които са сбор от национални въоръжени сили. Още повече че са налице определени условия за създаване на отдавна прокламираните от някои европейски въоръжени сили.

Тази идея вече има много последователи. Например Марио Драги – бивш

председател на Европейската централна банка и бивш премиер на Италия, в качеството си на специален съветник на председателката на Европейската комисия, на 19 март 2025 г. казва, че „Европа трябва да действа като единна държава", тъй като преодоляването на моделите на национална отбрана и приемането на континентален подход „се превръщат в необходима стъпка". Това изисква „командна верига от по-високо ниво за координиране на разнородни армии", такава, която „може да функционира като континентална отбранителна система, независимо от националните приоритети" (Pereti, 2025).

В новата обстановка идеята за създаване Европейски въоръжени сили вече може да се изправи по-успешно пред доскорошните препятствия.

Това, че в учредителните договори и договорите за присъединяване към ЕС не е предвидено Съюзът да се трансформира в отбранителен съюз, може лесно да се преодолее при наличие на политическа воля в страните членки.

Създаването на Европейски въоръжени сили вече не може да се разглежда като отнемане на национален суверенитет, а като обективна необходимост.

Идеята, че националните въоръжени сили (изцяло или частично) ще бъдат преподчинени на ЕС, може да се отхвърли, ако се възприеме подходът, прилаган в НАТО.

Досегашното негативно отношение на САЩ към създаването на Европейски въоръжени сили, за да не се дублира НАТО и да не се пренасочват национални финансови средства, вече не съществува.

Критичното отношение на Великобритания, че едни Европейски въоръжени сили ще омаловажат НАТО и ще подкопаят военните му способности, вече не е актуално.

Опасенията, че Европейските въоръжени сили може да останат куха бюрократична структура без реален боен потенциал, вече нямат аргументирано обяснение.

По същия начин неяснотата как ще се действа при заплаха срещу някоя от държавите членки на ЕС, които не членуват в НАТО (Австрия, Кипър, Ирландия и Малта), и какво ще е отношението на държавите членки на НАТО, нечленуващи в Европейския съюз (САЩ, Канада, Турция и Великобритания), може да бъде преодоляна с ясни клаузи в бъдещите договори за създаването на Европейски въоръжени сили.

Все пак остават предизвикателства пред бъдещите Европейски въоръжени сили, свързани със съществуващите днес дефицити в критични отбранителни способности, като противовъздушна и противоракетна отбрана, далекобойна артилерия, безпилотни летателни апарати с голям обсег, командване и управление с използване на космически елементи, разузнаване, наблюдение, таргетинг (Intelligence, Surveillance, Target Acquisition, and Reconnaissance – ISTAR), стратегически транспорт, киберсигурност и накрая, но не на последно място, най-трудното – осигуряване на ядрен чадър над Европа. Тук трябва да прибавим и необходимостта от създаване на йерархична система от документи на стратегическо, оперативно и тактическо ниво (концепции, доктрини, страте-

гии, тактики, техники и процедури), на Процес за планиране на отбраната и развърната командна структура, подобни на тези в НАТО.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Плановете на Европейския съюз за по-големи ангажименти за собствената му отбрана изглеждат амбициозни, но не чак толкова. Предвидените средства за реализиране на плана „ReArm Europe“ до 2030 г. са 800 млрд. евро. През 2024 г. общите разходи за отбрана на държавите членки на ЕС са 326 млрд. евро и въпреки че от 2021 г. са нараснали с 30%[11], трудно може да се сравнят с бюджета за отбрана на САЩ. Само за 2024 г. американските разходи за отбрана достигат 968 млрд. долара. Това дава основание да се направи изводът, че са необходими поне 10 години, в които Европа да догонва САЩ и да постигне що-годе съизмерими отбранителни способности. При вземане на решение за изграждане на собствен ядрен чадър на Европа ще е необходимо много повече време.

Така че сме свидетели на отдавна планирано амбициозно, но нереализирано настояще и още по-амбициозно бъдеще.

БЕЛЕЖКИ

1. European Council. (1999). *European Council declaration on strengthening the Common European Policy on Security and Defence*. Cologne European Council.
2. European Council. (1999). *Helsinki European Council 10 and 11 December 1999: Presidency conclusions*. European Parliament. https://www.europarl.europa.eu/summits/hel1_en.htm. Достъпено на 8.01.2026 г.
3. Council of the European Union. (2009). *Report on the implementation of the European Security Strategy: Providing security in a changing world*. In *European Security Strategy: A secure Europe in a better world* (pp. 23–24). European Communities.
4. General Secretariat of the Council. (2019, July 19). *Military requirements for military mobility within and beyond the EU* (No. 11373/19, p. 4). Council of the European Union.
5. European Commission. (2020, July 24). *EU Security Union Strategy: Connecting the dots in a new security ecosystem* [Press release]. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_1379. Достъпено на 8.01.2026 г.
6. Council of the European Union. (2022, March 21). *A Strategic Compass for Security and Defence: For a European Union that protects its citizens, values and interests and contributes to international peace and security*.
7. NATO. (2022, June 29). *NATO 2022 Strategic Concept: Adopted by Heads of State and Government at the NATO Summit in Madrid* (p. 10).
8. The White House. (2022, October). *National Security Strategy*. Washington, DC.
9. Metsola, R. (2025, February 3). *Leaders' Retreat: Topic: European defence* [Speech]. European Parliament. https://www.europarl.europa.eu/resources/library/media/20250203RES26614/20250203RES26614.pdf. Достъпено на 7.01.2026 г.

10. The White House. (2025). *National Security Strategy* (pp. 25–27). Washington, DC.
11. Council of the European Union. (n.d.). *Otbranata na ES v chisla* [EU defence in numbers]. https://www.consilium.europa.eu/bg/policies/defence-numbers/#0. Достъпено на 16.12.2025 г.

REFERENCES

Efstathiou, Y.-S. (2019, January 10). *European strategic airlift: A work in progress*. Military Balance Blog. International Institute for Strategic Studies. https://www.iiss.org/online-analysis/military-balance/2019/01/european-strategic-airlift/

Pereti, A. (2025, March 19). *Dragi: Sigurnostta na Evropa e v risk zaradi Tramp* [Draghi: Europe's security is at risk because of Trump]. EURACTIV.bg. https://euractiv.bg/section/

EUROPEAN DEFENSE – PRESENT AND FUTURE

Abstract: *The paper explores the evolution of the European Union's plans to build key military capabilities to enable the Union to independently and effectively provide for its defense in the new security environment in the middle of the third decade of the 21st century. The possibilities for building the European defence forces and the necessary critical military capabilities and challenges facing a future European armed forces are analyzed.*
Keywords: *Europe; European Union; NATO; defence capabilities; European Armed Forces; deficiencies*

Prof. Plamen Bogdanov, PhD
ORCID ID: 0000-0002-2036-1589
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: p.bogdanov@unibit.bg

Mario Marinov, PhD
ORCID ID: 0009-0002-0369-5939
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: m.marinov@unibit.bg

ПРЕВЕНЦИЯ НА ПРЕСТЪПНОСТТА СРЕД ПОДРАСТВАЩИТЕ КАТО ЕЛЕМЕНТ НА НАЦИОНАЛНАТА СИГУРНОСТ: ОБЩЕСТВЕНИ НАГЛАСИ, РИСКОВИ ФАКТОРИ И ПОЛИТИКИ В БЪЛГАРИЯ

Благослава Минчева
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Превенцията на престъпността сред подрастващите представлява ключов елемент от политиките за обществена и национална сигурност. Настоящото изследване има за цел да анализира обществените нагласи относно престъпността, ефективността на институциите и необходимостта от ранна превенция чрез образование и социални политики. Проучването е проведено сред 210 респонденти чрез анкетен метод и разглежда възприятията за нивото на престъпност, доверието в институциите и ролята на образованието, семейството и училището в предотвратяването на криминално поведение. Резултатите показват умерено, но нестабилно чувство за сигурност сред гражданите, ниско доверие в институциите и силна подкрепа за ранни образователни и социални превантивни мерки. Над 96% от участниците подкрепят включването на теми като превенция на насилието, зависимости и киберсигурност в учебните програми. Изследването показва, че обществото възприема престъпността не само като криминален проблем, а като фактор, влияещ върху икономическото развитие и стабилността на държавата. Анализът потвърждава необходимостта от системни промени на национално ниво, включително ранна образователна превенция, по-добра координация между институциите, развитие на социални услуги и активно участие на гражданското общество.*
Ключови думи: *превенция на престъпността; подрастващи; национална сигурност; образование; социална политика*

ВЪВЕДЕНИЕ

Престъпността представлява комплексно социално явление, което оказва съществено влияние върху стабилността на обществото, функционирането на институциите и развитието на държавата. В съвременната криминологична литература престъпността се разглежда не само като правен проблем, но и като социален феномен, свързан с икономически, културни и институционални фактори. Съвременните изследвания подчертават, че устойчивото намаляване на престъпността не може да се постигне единствено чрез репресивни мерки, а изисква системен подход, насочен към превенция и ранна интервенция (Sherman et al., 2002; Farrington, 2013).

Особено значение в този контекст има превенцията на престъпността сред подрастващите. Младежката възраст е период, в който се формират ценности, социални модели и поведенчески нагласи, които могат да окажат дългосрочно влияние върху социалната интеграция на индивида. Липсата на подкрепяща

социална среда, ограничените образователни възможности и социалната изолация могат значително да увеличат риска от въвличане в девиантни или криминални дейности (Hirschi, 1969; Merton, 1938).

Според международни изследвания ефективните политики за превенция включват комбинация от образователни програми, социална подкрепа, работа със семейството и активна роля на местните общности (Welsh, Farrington, 2012). Училището и семейството се разглеждат като основни институции в изграждането на социални и морални норми при младите хора, които могат да ограничат развитието на девиантно поведение (Gottfredson, Hirschi, 1990).

В България темата за превенцията на престъпността придобива все по-голямо значение, особено в контекста на общественото недоверие към институциите, социалното неравенство и новите рискове, свързани с дигиталната среда (European Commission, 2020). Настоящото изследване има за цел да анализира обществените нагласи относно престъпността и превенцията и да очертае необходимостта от системни политики за ранна превенция на национално ниво.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Изследването е проведено чрез количествен социологически метод – анкетно проучване, реализирано посредством онлайн електронен формуляр.[1] Събирането на емпиричните данни е проведено в периода от юли до септември 2025 г. Анкетата съдържа общо 43 въпроса, комбинация от затворени и отворени въпроси, множествен избор и текстови (коментари/предложения). Тя е структурирана така, че да събира мнения от граждани и/или експерти в областта. Получената информация е обработена и анализирана с помощта на софтуерния продукт Microsoft Excel.

В изследването участват общо 210 респонденти. От тях 61,9% са жени, а 38,1% са мъже.

По възраст участниците са разпределени по следния начин: 18–29 години – 40,0%; 30–44 години – 39,5%; 45–59 години – 20,5%. Почти 80% от участниците попадат във възрастовата група 18–44 години, което показва доминация на млади и социално активни граждани.

По местоживеене: столица – 76,7%; голям град – 10,0%; малък град – 7,6%; село – 5,7%.

Повече от половината участници притежават висше образование (57,6%), което предполага относително висока информираност и критичност към институционалните политики.

Анкетата включва въпроси, свързани със следните тематични области:

– възприятия за нивото на престъпност;
– усещане за сигурност;
– доверие в институциите;
– оценка на политиките за превенция;
– ролята на образованието и семейството;
– рискови групи и социална уязвимост;

– гражданско участие в превенцията.

Данните са анализирани чрез описателен статистически подход и интерпретирани в контекста на съвременните теории за превенция на престъпността.

РЕЗУЛТАТИ

Резултатите от изследването показват сравнително умерено възприятие за нивото на престъпност. Най-голям дял от участниците (42,9%) определят нивото на престъпност в своя район като умерено, докато 33,4% го оценяват като високо или много високо.

По отношение на усещането за сигурност почти половината от анкетираните (47,1%) заявяват, че се чувстват сигурни в ежедневието си. В същото време значителен дял (40,5%) посочват, че се чувстват сигурни само понякога, което показва нестабилно чувство за безопасност.

Особено показателни са резултатите относно доверието в институциите. Над половината от участниците (53,3%) оценяват ефективността на държавните институции в борбата с престъпността като ниска. Освен това 71,9% смятат, че координацията между институциите е недостатъчна.

Доверието в ключовите институции също е ограничено:

– към полицията – предимно частично доверие (64,3%);

– към прокуратурата – високо недоверие (43,3%);

– към съда – значителен дял без доверие (36,2%).

По отношение на факторите, които допринасят за престъпността, респондентите посочват:

– слабо правоприлагане;

– корупция;

– социална несправедливост;

– недостатъчно образование;

– безработица.

Един от най-ясно изразените резултати е свързан с ролята на образованието. Почти всички участници (над 97%) смятат, че образованието играе важна роля в превенцията на престъпността.

Силна подкрепа има и за включване на специализирани теми в учебните програми:

– превенция на насилието и агресията – 96,2%;

– превенция на зависимости – 95,2%;

– цифрова сигурност и киберхигиена – 93,8%.

По отношение на възрастта, от която трябва да започне превенцията, 40% посочват детската градина, а 38,1% – началното училище.

Респондентите също така подчертават ключовата роля на семейството и училището. Според 83,8% семейството има изключително важна роля в превенцията, а 61,4% определят ролята на училището като изключително важна.

Друг важен резултат е липсата на достатъчно превантивни програми. По-

вече от 60% от участниците смятат, че в тяхната общност няма достатъчно дейности с превантивен характер за деца и младежи.

ИЗВОДИ/ДИСКУСИЯ

Резултатите от настоящото изследване предоставят важна информация относно обществените нагласи към престъпността и превенцията ѝ в България. Анализът на емпиричните данни показва ясно изразена обществена загриженост относно нивото на престъпност, както и относително ниско доверие към институциите, отговорни за противодействието на престъпността. Тези резултати са в съответствие с тенденции, наблюдавани в редица европейски държави, където обществените възприятия за престъпността често се влияят от фактори като медийно отразяване, социално доверие и институционална ефективност.

Особено значим резултат от изследването е високото ниво на обществена подкрепа за превантивни политики, насочени към младите хора. Респондентите ясно подчертават ролята на образованието, семейството и социалната среда като ключови фактори за ограничаване на девиантното поведение. Този резултат потвърждава изводите на редица международни изследвания, които показват, че ранната превенция представлява един от най-ефективните инструменти за намаляване на престъпността (Welsh, Farrington, 2014; Lipsey, 2009).

В международната практика съществуват редица успешни модели за превенция на престъпността сред подрастващите. Например в скандинавските държави – Финландия, Норвегия и Швеция – политиките за превенция се основават на интегриран подход, който включва координация между образователните институции, социалните служби, здравните системи и правоохранителните органи. Тези държави инвестират значителни ресурси в програми за ранна интервенция, насочени към подкрепа на деца и семейства в риск. В резултат на това нивата на младежка престъпност в тези страни са сред най-ниските в Европа (Sampson, 2012; Tonry, 2014).

В Нидерландия също се прилага комплексен модел за превенция на престъпността, който включва активно участие на местните общности и неправителствените организации. Този модел се основава на концепцията за „community-based prevention", която подчертава значението на местното участие и социалната кохезия като фактори за ограничаване на престъпността (Skogan, 2006).

Във Великобритания през последните десетилетия се развиват програми за превенция, насочени към ранна идентификация на рискови фактори при децата и младежите. Тези програми включват психологическа подкрепа, образователни интервенции и социални услуги, насочени към намаляване на риска от девиантно поведение (Sherman, 2013).

В сравнение с тези международни практики българската система за превенция на престъпността все още е в процес на развитие. Наблюдава се известна фрагментация на политиките, като различни институции реализират отделни инициативи без достатъчна координация. Това ограничава ефективността на превантивните мерки и затруднява изграждането на устойчиви модели за

работа с рисковите групи. Подобна фрагментация на политиките е характерна за редица държави в преход, където институционалните системи все още се адаптират към съвременните модели на управление на обществената сигурност (Tonry, 2014).

Друга важна особеност на българския контекст е ограниченото развитие на програмите за ранна интервенция. Въпреки че съществуват отделни инициативи, насочени към превенция на насилието и социална интеграция на младежите, те често се реализират на локално ниво и не са част от цялостна национална стратегия (European Commission, 2020).

Резултатите от настоящото изследване ясно показват, че обществото възприема образованието като един от най-важните инструменти за превенция на престъпността. Този извод е особено важен, тъй като училищната среда предоставя възможност за достигане до широк кръг от млади хора и за формиране на социални и емоционални умения, които намаляват риска от девиантно поведение (WHO, 2015).

В този контекст е необходимо развитието на образователни програми, които да включват теми като социално-емоционално обучение, управление на конфликти, превенция на насилието и дигитална безопасност. Подобни програми вече се прилагат успешно в редица европейски държави и показват значителен потенциал за намаляване на рисковото поведение сред младите хора (WHO, 2015; Welsh, Farrington, 2014).

Резултатите от изследването подкрепят тезата, че ефективната превенция на престъпността изисква комплексен подход, който комбинира образователни, социални и институционални политики.

В бъдещи изследвания би могло да бъде осъществена комплексна оценка на съществуващите в страната програми и нормативни актове, регламентиращи дейностите по превенция на престъпността сред подрастващите, с оглед установяване на тяхната ефективност, приложимост и степен на институционална съгласуваност. На тази основа биха могли да бъдат формулирани научнообосновани препоръки за тяхното актуализиране и усъвършенстване в съответствие с динамиката на социалната среда и променящите се рискови фактори сред младите хора. Подобен подход би създал предпоставки за повишаване на ефективността на превантивните политики и за усъвършенстване на механизмите за ограничаване на противообществените прояви и престъпното поведение сред подрастващите.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Превенцията на престъпността сред подрастващите представлява ключов елемент от съвременните политики за обществена сигурност и социално развитие. Настоящото изследване предоставя ценна информация относно обществените нагласи към престъпността и необходимостта от превантивни политики в българския контекст.

Анализът на емпиричните данни показва, че в обществото съществува

ясно изразена загриженост относно нивото на престъпност и ефективността на институциите, ангажирани с противодействието на престъпността. В същото време се наблюдава силна обществена подкрепа за превантивни политики, насочени към младите хора.

Особено важен резултат от изследването е високата степен на подкрепа за образователни програми, насочени към превенция на насилието, зависимости и други форми на рисково поведение. Това подчертава ролята на образователната система като ключов инструмент за формиране на социални ценности и модели на поведение.

Изследването също така потвърждава значението на семейството и социалната среда като фактори, които влияят върху риска от участие в престъпна дейност. Стабилната семейна среда и наличието на социална подкрепа могат значително да намалят вероятността от девиантно поведение.

В контекста на националната политика резултатите от изследването подчертават необходимостта от разработване на цялостна стратегия за превенция на престъпността сред подрастващите. Подобна стратегия следва да се основава на интегриран подход, който обединява усилията на различни институции и социални системи.

Особено важно е развитието на механизми за ранно идентифициране на рискови фактори и предоставяне на подкрепа на деца и семейства в уязвими социални групи. Освен това е необходимо да се развиват програми, насочени към социална интеграция, образование и развитие на умения сред младите хора.

В дългосрочен план инвестициите в превантивни политики могат да доведат до значителни социални и икономически ползи, включително намаляване на разходите за правоприлагане, подобряване на обществената сигурност и укрепване на доверието в институциите.

Следователно превенцията на престъпността сред подрастващите следва да бъде разглеждана като стратегически приоритет на националната политика. Само чрез комплексен и интегриран подход, който съчетава образование, социална подкрепа и ефективни институции, може да бъдат постигнати устойчиво намаляване на престъпността и изграждане на по-сигурно общество.

БЕЛЕЖКИ

1. Анкетна форма, достъпна на: https://forms.gle/Mdz5hCKeXd1ZWD3Y7.

REFERENCES

European Commission. (2020, July 24). *EU strategy for a more effective fight against child sexual abuse* (COM/2020/607 final). EUR-Lex. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020DC0607

Farrington, D. P. (2003). Developmental and life-course criminology: Key theoretical and empirical issues—The 2002 Sutherland Award Address. *Criminology, 41*(2), 221–256. https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.2003.tb00987.x

Gottfredson, M. R., Hirschi, T. (1990). *A general theory of crime*. Stanford University Press.
Hirschi, T. (1969). *Causes of delinquency*. University of California Press.
Lipsey, M. W. (2009). The primary factors that characterize effective interventions with juvenile offenders: A meta-analytic overview. *Victims & Offenders, 4*(2), 124–147. https://doi.org/10.1080/15564880802612573
Merton, R. K. (1938). Social structure and anomie. *American Sociological Review, 3*(5), 672–682. https://doi.org/10.2307/2084686
Sampson, R. J. (2012). *Great American city: Chicago and the enduring neighborhood effect*. University of Chicago Press.
Sherman, L. W. (2013). The rise of evidence-based policing: Targeting, testing, and tracking. *Crime and Justice, 42*(1), 377–451. https://doi.org/10.1086/670819
Sherman, L. W., Farrington, D. P., Welsh, B. C., MacKenzie, D. L. (Eds.). (2002). *Evidence-based crime prevention*. Routledge.
Skogan, W. G. (2006). *Police and community in Chicago: A tale of three cities*. Oxford University Press.
Tonry, M. (2014). Why crime rates are falling throughout the Western world. *Crime and Justice, 43*(1), 1–63. https://doi.org/10.1086/678181
Welsh, B. C., Farrington, D. P. (Eds.). (2012a). *The Oxford handbook of crime prevention*. Oxford University Press.
Welsh, B. C., Farrington, D. P. (2012b). Crime prevention and public policy. In B. C. Welsh & D. P. Farrington (Eds.), *The Oxford handbook of crime prevention* (pp. 3–19). Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195398823.013.0001
World Health Organization. (2015). *Preventing youth violence: An overview of the evidence*. https://www.who.int/publications/i/item/preventing-youth-violence-an-overview-of-the-evidence

PREVENTION OF JUVENILE DELINQUENCY AS AN ELEMENT OF NATIONAL SECURITY: PUBLIC ATTITUDES, RISK FACTORS, AND POLICIES IN BULGARIA

Abstract: *Prevention of crime among adolescents represents a key element of public and national security policies. The present study aims to analyze public attitudes toward crime, the effectiveness of institutions, and the need for early prevention through education and social policies. The study was conducted among 210 respondents using a survey method and examines perceptions of crime levels, trust in institutions, and the role of education, family, and schools in preventing criminal behavior. The results indicate a moderate but unstable sense of security among citizens, low levels of trust in institutions, and strong support for early educational and social preventive measures. More than 96% of the participants support the inclusion of topics such as violence prevention, substance abuse prevention, and cybersecurity in educational curricula. The study also demonstrates that society perceives crime not only as a criminal justice issue but also as a factor influencing economic development and the overall stability of the state. The analysis confirms the need for systemic changes at the national level, including early educational prevention, improved coordination between institutions, the development of social services, and the active participation of civil society.*
Keywords: *crime prevention; adolescents; national security; education; social policy*

Blagoslava Mincheva, PhD Student
Scientific Advisor: Prof. DSc Gosho Petkov and Prof. Magdalena Garvanova, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: b.mincheva@mail.bg

„СЛУЧАЯТ ВЕВЧАНИ“ ПРЕЗ 80-ТЕ ГОДИНИ – СИМВОЛ НА СЪПРОТИВАТА В СОЦИАЛИСТИЧЕСКА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЯ

Марияна Стамова
Институт за балканистика с Център по тракология
Българска академия на науките

Резюме: *През май 1987 г. жителите на македонското село Вевчани се вдигат на протест срещу плановете на югославското правителство да насочи изворната вода към новите вили, които се строят край Охридското езеро за комунистическия елит. В отговор на това селото прекарва лятото в строеж на барикади, протести и заплахи за отделяне като независима Република Вевчани. Извънредната ситуация във Вевчани продължава три месеца. Реакцията на правителството е безкомпромисна и за прекратяване на бунта е изпратена специална полиция, въоръжена с електрически палки. Въпреки това правителството първо отстъпва, а извънредното положение във Вевчани се превръща в един от първите успешни случаи на масова съпротива срещу югославското правителство. Много от местните продължават да протестират периодично през следващите четири години в Скопие и Белград в непрекъснат опит да потърсят отговорност от властите за арестите и нараняванията. Но като цяло не е разкрита пълната истина за този случай. Истинската роля на ръководните македонски кадри остава скрита. Личната вина на мнозина е прикрита в колективната отговорност, въпреки че има елементи и то немалко за наказателно преследване. Поради това удовлетворението на вевчани не е пълно, но пък те трябва да се чувстват като победители в тази неравна борба.*

Ключови думи: *изворна вода; съпротива; Вевчани; Скопие; Белград; социалистическа Македония; Югославска федерация*

ВЪВЕДЕНИЕ

Предполагаем спор за вода между македонските села Вевчани и Октиси е официалната причина за бруталната полицейска намеса на 26 май и по-късно 7 август 1987 г. срещу жителите на село Вевчани. Официалните македонски власти се опитват да представят този случай като сблъсък между две села, но всичко прераства в борба на хората срещу бюрокрацията. Случаят с Вевчани се трансформира в движение за съпротива, демокрация, човешки права и свободи. Така през лятото на 1987 г. Вевчани се превръща в символ на съпротивата срещу произвола на „червената буржоазия“, когато селяни, водени от жени, се съпротивляват на опита да им се отнеме водата. В случая с Вевчани от 1987 г. тогавашното правителство възнамерява да превземе Вевчанските извори под претекст, че това ще доведе вода до жителите на съседното село Октиси, а всъщност възнамерява да използва водата за елитното уикенд селище „Елен Камен“, където се намират вилите на тогавашните ръководители на правителството.

Жителите на Вевчани се противопоставят активно на опита на тогавашното правителство, като поставят барикади и не позволяват полагането на водопроводите (Lazarevski, Georgiev, 2025).

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Приложената методология включва преглед на наличната литература по темата, колкото и незначителна да е тя – книги, статии, но най-вече публикации в уебсайтове със спомени на преки свидетели на тези събития от преди около три-четири десетилетия. Във връзка с това е направен опит да бъдат потърсени повече, и за целта са посочени такива. В допълнение към наличната информация от изследванията са издирени и някои документи, които са открити в отделни фондове на висши партийни ръководители от това време в македонските архиви.

РЕЗУЛТАТИ

В историята „случаят Вевчани“ ще бъде записан и като метафора за неподчинението и вечната борба за оцеляване в това пространство. Отзвукът на събитията във Вевчани през 1987 г. обхваща цялата Югославска федерация. Напрежението по този случай продължава още няколко години, до началото на процесите на разпадането на Югославия, като в резултат на това неофициално партията на републиканско ниво се извинява на вевчани, обявявайки „Декларацията за правата на човека“.

„Случаят Вевчани“ – символ на неподчинението в Югославската федерация след Втората световна война

„Случаят Вевчани“, който в най-драстичната си форма се проявява с двете полицейски интервенции на 26 май и 7 август 1987 г., намира своето място именно в непрекъснатата съпротива на жителите на Вевчани срещу посегателството върху техните права. Той всъщност се превръща в най-силната метафора на вечната им борба за оцеляване в този район и на непокорството, което векове наред е инициирало непрекъснато процесите на развитие и съображенията за разширяване на свободите и демокрацията.

По-авторитетните анализатори на събитията от 1987 г. и в годините след това, когато на демонстрацията на сила от страна на правителството и прилагането на различни форми на натиск се отговаря с различни форми на неподчинение, протести и борба за запазване на собственото достойнство, оценяват, че нападението срещу Вевчани е имало няколко причини. В крайна сметка те напълно се вписват в сценария и намерението на правителството за демонстрация на сила и опит за защита на тогавашната политическа „система“, ако е необходимо, с използване на всички видове сила и с всички и най-брутални форми на натиск върху гражданите. Тази теза може да бъде подкрепена с няколко ключови аргумента.

Партийните и полицейските структури очакват съпротивата на жителите на Вевчани, но дори отдалеч не могат да предвидят в своя сценарий форми-

те на съпротивата, нейните измерения, влиянието на медиите, както и хода на политическите процеси и промени, които обхващат бившите социалистически държави, в които Вевчани има доминиращо и заслужено място.

Защитата на „системата“ и личните пререкания в партийната, полицейската и политическата номенклатура властта използва, за да създаде догматичен, остарял и ужасен идеологически стереотип, а именно че съпротивата на жителите на Вевчани е вдъхновена отвън и от политически и държавни врагове от различен вид – гражданската десница, информбюровци, религиозни шовинисти. На практика това дава на жителите на Вевчани колективен етикет за политическа негодност и идеологическа враждебност към системата.

Идеологическата матрица на властта в медийното представяне изисква свръхоразмеряване на формалната причина за спора – водата, а в идеологическото представяне, в немного скрита форма, минимизиране на собствената глупост зад фразата „синдром на Вевчани“, която като червей гризе и разрушава самочувствието на властта в реализирането на кабинетните сценарии.

По време на нахлуването във Вевчани властта взема предвид постоянните следвоенни недоразумения между общинския център в Струга, от една страна, и Вевчани, от друга. Но в своите действия властта прикрива това измерение, така че да се представи в медиите чрез различни и противоречиви модели: правителството, особено пред македонската общественост, се опитва да представи събитията като сблъсък на две села, докато жителите на Вевчани, по-широката демократична общественост и водещите интелектуалци го представят като сблъсък на народа с бюрокрацията и борба за човешки права и достойнство (AV, 2022).

Появата на специални полицейски сили във Вевчани на 26 май и 7 август 1987 г., малтретирането на жени, деца и възрастни хора може да се отбележат като важен момент за откритата поява на репресивните сили срещу вълната от демократични идеи и социални промени. Безредиците достигат своя апогей на 7 август 1987 г., когато се намесват специални полицейски сили и за първи път в тогавашна Югославия се използват „електрически палки“. Оттогава нататък репресиите и употребата на сила не спират на територията на по-голямата част от бивша Югославия и приемат все по-ужасяващи измерения.

Силата на Вевчани произтича преди всичко от дълбоко вкоренената традиция на неподчинение и съпротива срещу налагането на волята на властимащите, която исторически е била постоянно присъстваща в този район: отхвърлянето на ислямизацията по време на османското владичество и организирането на въоръжена съпротива срещу нея, битката срещу бандите на качаците (т.е. албанските банди) и др. Тази непрекъсната съпротива подтиква населението за организирани действия (Sharevski, 2014).

В душите на поколенията жители на Вевчани, които участват и носят развръзката от драмата на „случая Вевчани“, като жива, незаздравяла рана и като запис в колективната памет остават спомените за натиска, който в следвоенния период вече македонската държавно-партийна олигархия упражнява срещу

всичко, което се създава във Вевчани с големи трудности, ентусиазъм и усилия: откриването на културен център, киносалон, водноелектрическа централа, кооперация на мигранти, откриването на здравен пункт и др. През 1968 г. правителството се опитва незаконно и с полицейска намеса да задуши работата на здравния пункт. Всичко, което жителите на Вевчани инициират за напредъка на селото, е посрещнато на нож, с трагични последици за неговите жители. В следвоенния период, по време на сблъсъци с бюрокрацията, те постоянно са заклеймявани като политически врагове. Такива етикети най-често се лепят на най-образованите, най-упоритите и най-трудолюбивите жители на Вевчани.

Колкото повече „случаят Вевчани" набира тежест в общественото мнение, толкова повече се умножават и приятелите на Вевчани измежду съмишленици, висши и неприкосновени интелектуалци. Вевчани се превърна в „Мека" за всички, които имат свободомислещи идеи или които са пострадали от някаква несправедливост, и всичко това, заедно с интелектуалната и обща сила на населението, гастарбайтерите и жителите на Вевчани извън родното им място, естествено се включва в силна демократична тенденция, която, подкрепена от силата на все по-отворената общественост, нищо не можа да спре. Случаят с Вевчани се трансформира в движение за съпротива, демокрация, човешки права и свободи.

Медиите изиграват също така значителна роля в разрешаването на събитията във Вевчани. В упорития път на Вевчани към правосъдие македонските медии показват безпрецедентна непълноценност, характерна за други среди в бивша Югославия, когато става въпрос за анализ на събитията на „вътрешен" терен. Медиите в Белград, Любляна, Сараево, Титоград чрез критиките, отправени към македонската партийна номенклатура, порицават както македонската, така и бюрокрацията в собствената си среда. Дългосрочната и открита упоритост на медиите в Македония в защита на позициите на македонското политическо ръководство само аргументира нежеланието да се приемат демократичните промени, които краят на 80-те години на XX век изисква. Съпротивата и защитата на собствените права допринасят темата за Вевчани, като модел за критика на тогавашната социална и политическа система, да не бъде отстранена от обществеността и да поддържа интереса на общественото мнение въпреки събития като завземането на властта от Милошевич в Сърбия, възхода на национализма, разпадането на Югославия и създаването на национални държави и многопартийна система. Вевчански партийни организации действат като фракция в тогавашните Съюз на комунистите на Македония (СКМ) и Съюза на югославските комунисти (СЮК) и в разговори с най-висшите партийни функционери, изразявайки несъгласието си с нежеланието на комунистическата партия да се промени и да допринесе за по-широки социални промени, обявяват създаването на нова политическа партия, дори във време, когато на други места се говори само за „дребни", „козметични корекции" на социализма. Очевидно е, че политическите елити в Македония и Югославия нямат усет за времето и промените, които предстоят (Mitanovski, 2014).

Разрешаването на „случая Вевчани“ донася известно удовлетворение: Вевчани се превърна в център, около който се разгърна цялостната битка за пробив на идеите за човешки права, свободи и демокрация. На 5 май 1989 г. почти цялото партийно и държавно ръководство е принудено да се яви пред жителите на Вевчани на платото пред сградата на Централния комитет на партията в Скопие и да осъди полицейската намеса. Новото македонско партийно ръководство в крайна сметка намира сили и именно във Вевчани през лятото, на 9 август 1990 г., се извинява и представя „Декларацията за правата на човека“. Преди това Събранието на Македония осъжда полицейската намеса във Вевчани. Значителен резултат от битката за отговорност във Вевчани е отстраняването от власт на някои от държавните и партийни функционери, които предизвикват „случая Вевчани“. Недооценените упорити усилия дават плодове и довеждат до възстановяването на независима община със Закона за местното самоуправление през 1996 г.

Накратко, с погрешната стъпка, предприета във Вевчани, правителството неминуемо се поставя в открит фронт с народа и организира „лов на вещици“, който, в противоречие с демократичните идеи, трябва да излезе наяве по един или друг начин.

Най-свободната интерпретация на тези събития в съпротивата във Вевчани, демонстративното и радикално изпълнение, със сигурност може и трябва да намери тясна връзка с вълната от демократични идеи и идеи за гражданско общество, които се проявяват в гладната стачка, ежедневните мирни протести, формирането на комитета за правата на човека, екологичното сдружение, честването на годишнини от събитията, кампанията „с култура срещу некултурата“, протестите пред Общинския комитет и Централния комитет на СКМ, посещението на федералните институции – Събранието на Социалистическа федеративна република Югославия (СФРЮ), Централния комитет на СЮК. Вевчани, политически, в медиите и в реалния живот, се описват като македонската демократична пролет и събитията съответстват или са предвестник на случващото се в по-широкия район на тогавашна Югославия, но и в други страни на реалния социализъм. С инициирането на формални и неформални институции на гражданското общество енергично се обявява отхвърлянето на дребните отстъпки и еднопартийността и се води борба за правата на човека и гражданското общество (The Events…, 1987).

Хронология на събитията, свързани със „случая Вевчани“ (1987–1990)

В хронологичен план основните събития протичат в следната насока:

– през януари 1987 г. общинските ръководители в Струга обявяват, че ще бъде използвана сила за решаване на проблема с комуналното водоснабдяване;

– на 15 май 1987 г. в Струга е постигнато споразумение между общинското ръководство и представителите на Вевчани за решаване на проблема с водоснабдяването и изграждане на водоем във Вевчани;

– на 26 май 1987 г. започват работи, за които не се съобщава, без да се спаз-

ва постигнатото споразумение и с намесата на полицията срещу населението. Медиите – „Борба“, „Новости“, „Политика“ и „Дело“, публикуват новина за намесата;

– гастарбайтерите от Вевчани и жителите на Вевчани, живеещи в районите на Югославия, организирано изпращат телеграми с протести срещу насилието, което властите извършват във Вевчани;

– на 12 юни 1987 г. Президиумът на Централния комитет на СКМ приема заключения, които определят Вевчани като вражеско гнездо и насърчават общинското ръководство да засили натиска;

– информационното мълчание е силно нарушено от писма на жители на Вевчани, публикувани в белградските вестници „Политика“ (7 юни) и „Борба“ (22 юни);

– местната общност, партията и другите клонове на политическите организации във Вевчани отхвърлят позициите на ЦК на СКМ;

– на 23 юни 1987 г. жени от Вевчани искат аудиенция при Лазар Мойсов, тогавашен председател на президентството на СФРЮ. Вместо от Лазар Мойсов, те са приети от началника на кабинета;

– през лятото на 1987 г. върху Вевчани се упражнява постоянен политически и полицейски натиск – Президентството на ЦК на СКМ, Общинският комитет на Съюза на комунистите на Струга, както и други клонове на политическите организации оказват натиск за диференциация, а полицията присъства постоянно и в огромно количество на всички обществени места;

– на 6 август се обявяват намеса във водоснабдителната система и предупреждение за пристигане на полицията;

– на 7 август започват строителни работи със силна полицейска намеса срещу хората – с побоища на жени, деца и използване на електрически палки;

– младежите започват гладна стачка;

– започва мирният протест на вевчани по целия свят;

– жителите на Вевчани се готвят да търсят справедливост пред федералните институции, предимно в Събранието на СФРЮ, и на 8 септември група от 27 вевчани е приета във Федералното събрание;

– на 25 септември Организацията на СКМ от Вевчани окончателно и официално отхвърля информацията на ЦК на СКМ;

– организиране на „Вевчанска вечер“ в Белград;

– от 11 до 18 януари 1988 г. се организират т.нар. „Печалбарски дни“ с гости: Коле Чашуле, Гертруда Мунитич, поети от Словения, Сърбия, Черна гора, а екипът на „Дунав-филм“ заснема документалният филм на Кръсто Шканата „Благодарим ви за свободата“. Значката на скулптора Воя Василиевич е хит. Властите конфискуват значката, където и да стигне, а на летище Охрид отнемат значката на директора на „Дунав-филм“ Никола – Толя Вучинич и му издават удостоверение за конфискуваната „вражеска“ значка;

– на 27 март 1988 г. в Белград се прожектира документалният филм „Благодарим ви за свободата“ на фестивала на документалното кино, за което получа-

ва най-високото отличие в препълнената зала на Дома на синдикатите;

– на 25 и 26 май 1988 г. се организира концерт на Бора Джорджевич по случай първата годишнина от интервенцията на 26 май 1987 г.;

– през лятото на 1988 г. телеграма от младежката организация на Вевчани с подкрепата на словенската младеж;

– на 7 август 1988 г. се провеждат „Августовски дни на културата", протестен марш, представление на Михайло Сърбакоски и Анастас Мукоски, представление на Младежкия алтернативен театър от Словения, промоция на книгата „Вевчани, които ще си измият ръцете" от Жарко Райкович, изложба на фотографии със сцени на насилие срещу Вевчани;

– Вевчани е препълнен с журналисти, голям брой интелектуалци, някои от Македония, които изразяват подкрепата си, а на „Стружките вечери на поезията" се организират протести на интелектуалци срещу правителството и репресиите;

– през януари 1989 г. на поредните „Печалбарски дни" сред гостите е Ядранка Йованович, първа дама на Белградската опера, както и се провеждат филмова вечер, посветена на Кръсто Шканата, художествена изложба, представление на пиесата „Писмото на Лазар" от Факултета по драматични изкуства, рецитал от Бора Джорджевич;

– на 17 януари 1989 г. общинското ръководство се опитва да наложи компромис;

– на 23 и 24 януари 1989 г. се провежда протестен митинг пред Общинския комитет на Съюза на комунистите на Струга: искат се окончателно определяне на отговорността за полицейските интервенции и премахване на етикетите, хвърлени на Вевчани, както и смяна на отговорните лица;

– на 30 януари 1989 г. делегация от Вевчани е приета в Събранието на Македония за среща с председателя Вълнет Старова. От Парламента се изиска да определи на кого е отговорността (Starova, 1989);

– на 30 март 1989 г., делегация от Вевчани е приета от тогавашния председател на ЦК на СКМ Яков Лазароски: те искат оттегляне на оценките на ЦК на СКМ и уволнение на подстрекателите на „случая Струга", както и на наредителите на полицейската интервенция;

– на 4 май 1989 г. се провежда протестен митинг в Струга. След сериозен натиск да не се организира, митингът продължава и в Скопие на 5 май. Васил Радиноски се обръща от името на жителите на Вевчани, към които се присъединяват голям брой граждани от Скопие, и очертава исканията за определяне на отговорност и за отмяна на партийните решения срещу Вевчани. Най-висшето държавно партийно ръководство, начело с Яков Лазароски, излиза пред народа и устно осъжда насилието, обявявайки уволнението на отговорните лица;

– на 9 май на заседание на ЦК на СКМ се осъжда употребата на сила;

– на „Августовски дни на културата" през 1989 г. във Вевчани пристигат голям брой писатели и интелектуалци;

– на 26 август 1989 г. участниците в „Стружките вечери на поезията" организират митинг на поезията;

– през септември 1989 г. вевчанските комунисти настояват в списъците за партийни функционери да не бъдат включени Яков Лазаровски, Михаил Данев, Ленче Софрониевска, Димитър Тръпеновски, Глигорие Говорски, Милан Панчевски, Драголюб Ставрев и други лица, замесени в случая с Вевчани;

– Комисията към Събранието на СР Македония потвърждава, че полицейската намеса във Вевчани е била незаконна, че разрешенията не са били спазени и че строителните работи по водоснабдителната система са започнали без надлежна документация;

– на 9 август 1990 г. е открита „Плочата на срама". Провежда се мирен протест, а основен гост е Виктория Поточник от Словения, делегат, инициирал изясняването на „случая Вевчани" в Събранието на Югославия. Същия ден новият лидер на СКМ, Петър Гошев, неофициално от името на партията се извинява на вевчани, обявявайки „Декларацията за правата на човека".

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В крайна сметка каква е развръзката на „случая Вевчани"? Краят на 1989 г. донася окончателния изход за „случая Вевчани". Под натиска на митингите, разговорите, проведени с водещите републикански структури, и започнатите демократични процеси исканията на вевчани се реализират: употребата на сила е публично осъдена, виновниците са посочени и подведени под отговорност, дисквалификациите за Вевчани се отхвърлят. Като пряка последица от това председателят на Окръжния комитет на СКМ Никола Гьончески подава оставка, Александър Андоновски, републикански секретар на СВР, Киро Кощанов, заместник-секретар, Урания Попоска, председател на Изпълнителния съвет на Общинското събрание на Струга, се освобождават от функциите си, целият Общински комитет на СКМ е сменен и никой от пряко или косвено отговорните за „случая Вевчани" не е избран в новия Централен комитет. При тези условия на все още силната бюрократична връзка това вероятно е максимумът. Вевчани печелят битката за своята истина и това означава пълно морално удовлетворение.

Но като цяло не е разкрита цялата истина за този случай. Истинската роля на председателя на ЦК на СКМ Яков Лазароски и председателя на републиканското правителство Глигорие Говорски остава скрита. Личната вина на мнозина е прикрита в колективната отговорност, въпреки че има елементи, и то немалко, за наказателно преследване. Поради това удовлетворението на вевчани не е пълно, но пък те трябва да се чувстват като победители.

В заключение, можем да обобщим събитията във Вевчани с няколко думи на младия поет от Вевчани Дарко Лешоски, който перфектно улавя същността на жителите на Вевчани: „Вевчанинът не е нито религиозна, нито етническа, нито национална принадлежност, нито място на раждане – той е характер!" (Angelski, 2025).

Благодарности: Статията представя резултати от работата по изследователски проект „Балканите и глобални предизвикателства след 24 февруари 2022 г.“ (КП-06-Н90, 10.12.2024), финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката.

REFERENCES

Angelski, A. (2025, August 7). Анѓелски. *Vevchani, 7-mi avgust 1987 godina, da ne se povtori i zaboravi… [Vevcani, August 7, 1987, let it not be repeated and forgotten….].* https://ohridpress.com.mk/вевчани-7-ми-август-1987-година-да-не-се-пов/ [Ангелски, А. (2025). Вевчани, 7-ми август 1987 година, да не се повтори и заборави…. https://ohridpress.com.mk/вевчани-7-ми-август-1987-година-да-не-се-пов/]

AV. (2022, August 8). *Vchera odbelezhani 35 godini od Vevchanskiot sluchaj – symbol na nepokorot vo bivsha Jugoslavija [Yesterday marked 35 years since the Vevcani incident – a symbol of disobedience in the former Yugoslavia]*. https://www.taratur.com/vchera-odbelezhani-35-godini-od-vevchanskiot-sluchaj-simbol-na-nepokorot-vo-bivsha-jugoslavija/ [AB (2022). Вчера одбележани 35 години од Вевчанскиот случај – симбол на непокорот во бивша Југославија. https://www.taratur.com/vchera-odbelezhani-35-godini-od-vevchanskiot-sluchaj-simbol-na-nepokorot-vo-bivsha-jugoslavija/]

Lazarevski, V., Georgiev, A. (2025, August 7). *Vevchani 7 avgust 1987: Borba za voda, borba za dostoinstvo [Vevcani, August 7, 1987: Fight for water, fight for dignity]*. https://trn.mk/vevchani-7-avgust-1987-borba-za-voda-borba-za-dostoinstvo/ [Лазаревски, В. & Георгиев, А. (2025). Вевчани 7 август 1987: Борба за вода, борба за достоинство. https://trn.mk/vevchani-7-avgust-1987-borba-za-voda-borba-za-dostoinstvo/]

Mitanovski, V. (2014, October 22). *Zashto Vevchani i vevchanci se tolku chesto interesni za mediumite [Why are people from Vevcani so often interesting to the media?]* Зошто Вевчани и вевчанци се толку често интересни за медиумите? https://a1on.mk/macedonia/zoshto-vevchani-i-vevchanci-se-tolku-chesto-interesni-za mediumite/ [Митановски, В. (2014). Зошто Вевчани и вевчанци се толку често интересни за медиумите? https://a1on.mk/macedonia/zoshto-vevchani-i-vevchanci-se-tolku-chesto-interesni-za mediumite/]

Nastanite vo vrska so reshavanjeto na zaednichkoto vodosnabduvanje na naselbite Vevchani i Oktisi [The events related to the resolution of the joint water supply of the settlements of Vevcani and Oktisi]. (1987). *Pregled na aktivnostite na opshtestveno-politichkite organizacii na SR Makedonija SSRNM* [*Overview of the activities of socio-political organizations of the Republic of Macedonia. SSRNM*]. 32 (9), 10–15.

Sharevski, M. (2014). Ethnic Composition of the Population around the Water Sources as an Internal Security Threat in Macedonia. *Security Dialogues, 5* (2), 51–72.

Starova, V. (1989, May 9). *Authorized discussion at the 26th meeting of the Central*

Committee of the League of Communists of Macedonia in connection with the discussion and deliberation on the "Vevčani Case" ДАРСМ (Box 1, Folder 46). State Archives of the Republic of North Macedonia.

"THE VEVCHANI CASE" IN THE 1980S – A SYMBOL OF RESISTANCE IN THE SOCIALIST REPUBLIC OF MACEDONIA

Abstract: *In May 1987, the residents of the Macedonian village Vevchani rose up in protest against the Yugoslav government's plans to divert spring water to new villas being built on Lake Ohrid for the communist elite. In response, the village spent the summer building barricades, protesting, and threatening to secede as an independent Republic of Vevchani. The state of emergency in Vevchani lasted for three months. The government's response was uncompromising, and special police armed with electric batons were sent in to quell the riot. However, the government initially backed down, and the state of emergency in Vevchani became one of the first successful cases of mass resistance to the Yugoslav government. Many locals continued to protest periodically over the next four years in Skopje and Belgrade in a continuing attempt to hold the authorities accountable for the arrests and injuries. But overall, the full truth about this case has not been revealed. The true role of the leading Macedonian cadres remains hidden. The personal guilt of many is concealed in collective responsibility, although there are elements, and not a few, for criminal prosecution. Therefore, the satisfaction of the people of Vevchani is not complete, but they should feel like winners in this unequal struggle.*

Keywords: *spring water; resistance; Vevchani; Skopje; Belgrade; socialist Macedonia; Yugoslav federation*

Assoc. Prof. Mariyana Stamova, PhD
Institute of Balkan Studies and Centre of Thracology
ORCID: 0000-0003-3244-870X
Bulgarian Academy of Sciences
Sofia, Bulgaria
E-mail: marianastamova@yahoo.com

ПОЛЕЗНОСТТА НА ГРЪЦКАТА МИТОЛОГИЯ ЗА СЪВРЕМЕННИТЕ СПЕЦИАЛИСТИ ПО СТРАТЕГИЧЕСКИ КОМУНИКАЦИИ

Сашо Воденичарски
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Докладът изследва връзката между древните предания от Древна Елада и съвременната дейност по стратегически комуникации (СтратКом). В най-новата ни епоха, която се отличава с бърз обмен на информация, широко разпространена дигитална комуникация и сложни хибридни заплахи, СтратКом се превръщат в ключов компонент на националните и международните усилия за сигурност, осъществявани от съюзи и държави, ангажирани с поддържането на стабилност и колективна отбрана. Използваните досега методи се припокриват, но и подлагат на съмнение от сложни наративи и културни влияния, които формират възприятията и влияят на общественото мнение. Вечните истории и архетипи, вградени в преданията, предлагат богатство от символи и образи на герои. Те могат да бъдат използвани за подобряване на отделните елементи на съвременните СтратКом – така както са разбирани в Северноатлантическия съюз. Добре познатите митове служат като ранни примери на техники за разказване на истории, които манипулират възприятието, предизвикват емоционални реакции и насърчават колективната идентичност. Те са и пример за използване на символика и архетипи, които продължават да влияят на културното съзнание, предоставяйки ценни инструменти за създаване на убедителни наративи. Показано е как могат да бъдат адаптирани и претълкувани за целите на професионалистите днес.*

Ключови думи: *стратегически комуникации; митове; наративи; влияние; хибридни войни*

ВЪВЕДЕНИЕ

В съвремието стратегическите комуникации (СтратКом) са ключов компонент на националните и международните усилия за сигурност. Традиционните подходи се допълват, но и оспорват от наративи, които формират възприятия и влияят на общественото мнение. Вечните истории, вградени в преданията от Древна Елада (Kun, 2021), предлагат богатство от символи и геройски архетипи. Те могат да бъдат използвани за подобряване на елементите на СтратКом. Темите за героизъм, измама, божествена намеса и морални дилеми служат като ранни примери на техники за разказване на истории, които предизвикват емоционални реакции и насърчават колективната идентичност – елементи, които резонират в съвремието.

МЕТОДОЛОГИЯ

Изследването на полезността на старогръцките митове за съвременните СтратКом изисква мултидисциплинарен подход. Той включва: анализ на разка-

зите за идентифициране на архетипни модели, които могат да бъдат адаптирани към стратегиите на Алианса; извличане на структури (Одисей – устойчив, Прометей – иноватор) и сравнението им с актуални наративи; компаративен исторически метод; семиотичен анализ. Целта е да се определи как универсални теми (героизъм, саможертва, колективна защита) могат да усилят посланията. Изследването на митологични фигури като Одисей, Хермес и техните комуникационни стратегии, вариращи от измама до божествено напътствие, проучва как историите им са полезни за въздействие върху съвременни аудитории. Изтъкнати са възможности, но и рискове.

РЕЗУЛТАТИ

Разкриват се няколко актуални теми, като централната е за манипулирането на възприятията в преразказите и интерпретациите на митични събития. Отразяват подбора на информацията, преднамерената ѝ промяна и използването ѝ като оръжие в конфликти. Троянската война е забележителен случай. Измамата, олицетворена от дървения кон, има аналогия в днешни дезинформационни кампании. По-малко известни са: опитът на древните „медии“ – гадателите, да влияят върху вземането на решения от висшето военно командване (Агамемнон и дъщеря му Ифигения – необходимата за успеха на войната жертва); потушаването на недоволство при разпределяне на плячка (Ахил, Терсит); отношенията между съюзниците и дори „приятелският огън“ между тях (сблъсъкът с Телеф; убийството на Терсит); проникването на цар Приам в ахейския лагер, за да си върне тялото на Хектор, и др. Сцени от „Илиада“ и „Одисея“ служат за пропаганда в бита на атиняните поне от времето на тирана Пизистрат, заел се да им гради идентичност. Това се прави и днес с комиксите и филмите, а по-рано във времето е илюстрацията на Джон Флаксман на „сцената, в която Одисей напива гиганта Полифем“ (Junker, 2012, p. 40). Рисунки днес се използват в листовки – ако сред противниковите бойци и население има висока степен на неграмотност или се знае, че не биха прочели текста, но ще видят изображението. Логото на Алианса присъства върху битови предмети, бутилки вино и аксесоари към униформи, с което се укрепва идентичността.

Митовете поставят темата за двусмислената истина, където богове и смъртни действат със слоеве от скрити мотиви и хитрости, предизвиквайки постоянна несигурност и оспорвани реалности, които определят съвременното информационно бойно пространство. Това включва „психологически атаки във всички медийни платформи, предназначени да разпространяват пропаганда, дезинформация и погрешна информация, както и да сеят несигурност и раздори“ (Vertuli, Loudon, 2018, p. 127). Преданията използват символи и архетипи, резониращи дълбоко в колективното съзнание. Те оформят възприемането на реалността. Митовете влияят, но не пасивно – интерпретациите гарантират, че „се запазват през поколенията и културните контексти“ (Poon, 2017). Символното посредничество се усилва от присъщата им структура на „свещени наративи“, служещи като „основополагащи истории, които информират и легити-

мират социалните норми, властовите структури и светогледите“ (von Hendy, 1992). Увлекателният разказ прави посланията убедителни, тъй като границата между измислица и истина се размива. Омировите епоси са средства за разгаряне на патриотичен плам и легитимиране на кампаниите на градове държави – актове на справедливост или отмъщение и така „реферират към споделени културни и религиозни ценности сред населението на Елада“ (Fitzgerald, Green, 2017). Това насърчава общностното сближаване, но и предоставя инструменти за мобилизиране на подкрепа. Вижда се в атинската им експлоатация, „за да се събуди или патриотична лоялност, или несъгласие, свидетелстващи за осъзнаване на пропагандния им потенциал“ (Finn, 2025, p. 413). Владетели и драматурзи „адаптират митологични мотиви, за да утвърдят авторитета си и да повлияят на обществените настроения, като размиват границите между свещеното повествование и държавната намеса“ (Pearson, 1936). Пример е добавянето на атински участници в похода срещу Троя, вмъкването на атински кораби вместо съдовете на техен неприятел и др.

Данни за пропаганда носи митът за Минотавъра, истинска „черна кампания“. В него се намират „внушения за извършване на човешки жертвоприношения, за извратеното влечение на местната царица Пазифае към бик, за Дедал като възможен агент и мним изгнаник, инфилтриран в двора на Минос – за да стане негов изобличител“ (Wodenicharsky, 2019, p. 74) и пр. „Правейки раждането на хибрида възможно, Дедал изважда на дневна светлина латентния характер на тираничната власт на Минос, тъй като към характерните черти на тиранията се числели и поругаването, сексуалната разюзданост, скотството и антропофагията. Разбира се, ставало въпрос за атинския портрет на Минос…“ (Frontisi-Ducru, 2003, p. 38).

Интерпретирането на митовете позволява надграждане. СтратКом претълкуват техни елементи, за да обогатят и обединят посланията си пред разнообразни целеви аудитории. Наративите служат като свързваща тъкан за институционална идентичност и обществена ангажираност. Адаптирането на мотиви като героизъм, жертвоготовност или защита на общо благо комуникира колективна мисия за сигурност и насърчава емоционалния резонанс. Два повсеместни политически мита – „американската изключителност“ и „цивилизацията срещу варварството“, които „отдавна определят идеалния образ на Америка за себе си и нейното място в света, са се превърнали в основни елементи в езика на „Войната срещу терора“. Качествен анализ на съдържанието на над 50 официални текста, съдържащи лексикални тригери на двата мита… показва, че висши служители от администрацията на Буш са използвали реторично тези митични представи за света по начини, които легитимират и нормализират практиките на „Войната срещу тероризма“ (Esch, 2010). Предизвикателство е да се гарантира, че тези символи не са произволно прикрепени към конкретни мисии, което би могло да доведе до объркване, „ако предвиденият наратив е лишен от яснота или съгласуваност“ (Flockhart, 2011). Затова формулирането на послания трябва да се фокусира върху култивиране на универсално резони-

ращи символи, укрепващи единството на Алианса, които остават достатъчно гъвкави. Това изисква целенасочено, чувствително към отделните култури калибриране на митичните рамки, които могат да предизвикат едновременно солидарност и яснота.

ДИСКУСИЯ

Разглеждат се примери, свързани с „хитроумния“ Одисей; с пратеника и глашатая на боговете – Хермес; обясняващи ползата им за СтратКом; рисковете от неправилно тълкуване, изкривяващо оригиналните значения до проблематични светогледи; етичните аспекти и културните съображения – за да се гарантира, че мотивите ще послужат за единство и разбирателство, а не за разделение или манипулация.

Майсторството на **Одисей** е явно: в качество на рекрутер разкрива облечения като момиче Ахил сред дъщерите на царя на о. Скирос Ликомед. Царят на Итака прави сцена, в която само истински воин би бил привлечен от оръжие, поставено сред множество женски панделки и украшения от уж пътуващ търговец. Одисей поставя капан, който „разчита на присъщите различия в поведението между Ахил и момичетата“ (Apollodorus, 1992). Маневрата подчертава дълбокото му разбиране за рационалното поведение и демонстрира как измамата може да бъде използвана за разкриване на скрити истини. Интересен е тактическият подход, който използва, за да бъде преодолян страхът, че първият, стъпил на троянска земя, ще загине – както и става. Одисей манипулира средата и разкритието се превръща в рационален резултат за целта на измамника. Така става и с „доказателствата“ от разпита на пленени троянци, който трябва да реши спора за доспехите на Ахил. Загубилият Аякс Теламонид се самоубива, полудял от срам и гняв. Тези епизоди, както и бягството от пещерата на Полифем подчертават комбинирането на интелигентност, психологическо прозрение и измама на „хитроумния“ Одисей.

Хермес е позициониран сред Олимпийците като централна фигура в предаването, тълкуването и контрола на знанието. Глашатай и пратеник на боговете, той осигурява потока от „информация между смъртните и божествата, като по този начин улеснява съществения диалог, който поддържа космическия и социалния ред“ (Kapach, 2023). Изобразяването му като бърз и надежден куриер подчертава значението на ефективното предаване на съобщения и в митологичните, и в реалните разкази. Способността му да се движи между граници – независимо дали тези, разделящи боговете от смъртните, или живота от смъртта – „отразява предизвикателствата и необходимостта от предаване на съобщения през различни културни, социални и екзистенциални разделения“ (Mcintosh, 2024). Дарбата му е символично подсилена от крилати сандали, които представляват не само скоростта, но и безпрепятственият поток от знания и новини между различни светове. Свързаността на ролите на Хермес – пратеник, водач и посредник – подчертава нуждата от надеждни канали за комуникация.

Интегрирането на символи и теми в наративни стратегии може да издигне

функционалните послания в по-дълбоко преживяване, „засилвайки колективната идентичност и споделената цел сред държавите членки и световната аудитория“ (Okatakyie). Посредством универсалната привлекателност на митологичните мотиви Алиансът може да оформи мисиите си не само като политически обусловени императиви, но и като част от трайна сага, в която сигурността, устойчивостта и единството се превръщат в героични добродетели. „Митологията е ключова част от разказването на истории, като 70% от днешните филми и книги са базирани на стари митове… Филми като „Сблъсъкът на титаните“… все още могат да привлекат големи тълпи, като версията от 1981 г. е спечелила 41 милиона долара, а римейкът от 2010 г. – 493 милиона долара. Пътешествието на героя, концепция от древни митове, се среща в 90% от хитовите филми“ (Silviya, 2024), като какъвто се очертава „Одисея“ на Кристофър Нолан. Повечето от супергероите в съвременната популярна култура произлизат от митовете на Елада. Дори нов супергерой като „Жената чудо“ (в ролята – Гал Гадот) черпи сюжета си от мита за амазонките, независимо че цели прекратяване на Първата световна война. При това неизменно се споменава, че актрисата е служила като войник в армията на Израел, макар като фитнес инструктор. Показателно е, че вече е „формирана тенденция на нарастване с 50% от 2010 г. насам“ (Lombardi, 2024) на употребата на древногръцките митове в киното. Зрителите се радват на тези корелации, като „65% споделят, че намират митологичните теми за по-интересни от съвременните истории“ (Silviya, 2024), дори да са по оригинални сценарии. Данните дават основание да се смята, че ако правилно използват наративите, специалистите по СтратКом могат да сакрализират целите на Алианса с придаване на усещане за автентичност и неизбежност, вкоренени в архетипите (по Юнг) на мисленето при разказването на истории. Те ще успеят да „формират символичната архитектура на политическите общности, международните институции и глобалния ред. Международните отношения се състоят не само от държави, институции, норми и порядки, но по-основно от истории, които правят международното разбираемо“ (Gellwitzki, Moulton, 2025). Този многомерен наратив, обхващащ военна, политическа и културна област, може да противодейства на дезинформацията, да изгради доверие и да вдъхнови както вътрешна солидарност, така и външна подкрепа. В ерата на хибридни заплахи Алиансът трябва съзнателно да създава истории, които свързват древната сила на мита с неотложните реалности на днешния ден, очертавайки мисията си като едновременно необходима и благородна.

Интегрирането предлага значителни предимства, но и забележими недостатъци. От една страна, митовете свързват историческата мъдрост със съвременните проблеми, обогатявайки посланията с културен резонанс и емоционална дълбочина. Например, „за да се отразят обществените проблеми, да се осветли комуникацията с обществеността и да се разрешат конфликти между заинтересованите страни“ (Klinke, Renn, 2002). Във властта им е и да повлияят върху вземането на решения, като предоставят познати архетипи и морални уроци, които лесно преминават през филтрите на поколенията. Въпреки това

самите качества, които правят митовете завладяващи – символика, двусмисленост и културна специфика – също така въвеждат предизвикателства. Неправилните тълкувания могат да изкривят оригиналните значения и да увековечат остарели или проблематични светогледи, но и потенциално да подкопаят доверието и ефективността на комуникационните усилия. Освен това разгръщането на митове в области с висок залог, като инциденти и кризи, изисква внимателно обмисляне на социално-културния контекст на целевите аудитории. „Способността за ефективна комуникация в ситуация с висок стрес е съществена комуникационна компетентност за мениджъри, инженери, учени и професионалисти във всяка област, които могат да бъдат въвлечени в трудни ситуации“ (Covello, 2021). Сферата на сигурността и отбраната е точно такава.

Митологичните мотиви помагат за справяне с хибридни заплахи. Надграждайки върху основополагащата роля на достоверността на разказа и на символното посредничество, преосмислянето на сюжетите предлага убедителна стратегия „посредством използване на техния дълбоко вкоренен културен резонанс и адаптивност в различни области“ (Mock, 2012). Например историческите модели разкриват как обществата претълкуват митични символи, за да се справят с възникващите си тревоги. Институции като християнската църква „трансформират и кооптират езическата иконография, за да управляват съвременните страхове и да установят нови форми на легитимност“ (Youvan, 2024). Подобна преконтекстуализация позволява на митовете да функционират едновременно като хранилища на колективната памет и като гъвкави инструменти за артикулиране на отговори на хибридни заплахи – но такива, които съчетават конвенционални, неконвенционални, технологични и информационни опасности. Иначе казано, „въпросът за информационната война може да се разглежда като най-илюстративния пример, доказващ адекватността на тезата за конвергенцията на естественонаучните, техническите и хуманитарните знания“ (Bakirov, Suleimenov, 2025).

Адаптирането на митовете като инструмент за влияние въвежда етични дилеми. Наративите са вкоренени в културните системи и манипулирането им може да размие границите между убеждаване и измама. Разбира се, важна е и степента на преоформяне, без да се изкривят основните им значения. При това процесът изисква легитимност. Адаптирането им в полза на СтратКом често включва селективно акцентиране или пропускане на елементи, което повдига въпроси за моралната отговорност, но и професионализма на създателите на наративи. Примерите с филмите „Троя“, „Сблъсъкът на титаните“, „Персей“, „Херкулес“ и „Одисея“ (по сюжети от древногръцката митология) и дори двата „300“ (за историческите битки в прохода Термопили и край остров Саламин) са показателни. Свързаността на културна традиция, институционална легитимност и етична комуникация подчертава необходимостта от ясни насоки и диалог – за да се гарантира, че адаптирането зачита ценности, избягва подвеждаща експлоатация и поддържа общественото доверие.

Културният контекст на митовете има ключова роля, защото действа едно-

временно като мост и филтър за теми и герои. Гъвкавостта на наративите осигурява актуалността им през различни епохи и култури. Названието „Алтея“ (от 2004 г.) на мисията на ЕС в Босна и Херцеговина е само един, но пък типичен пример за употребата на митовете в СтратКом. Името на майката на героя от Калидонския лов – Мелеагър, означава „лечителка“, а държавата от Западните Балкани има нужда не просто от омиротворяване, а от излекуване на раните от войната там. Взаимодействието между оригиналния културен контекст на митовете и перспективите на съвременната публика подчертава значението на „кода“: преданията могат да са опорни точки за алегория, аналогия и сравнение, позволявайки на различни публики да намерят точки на свързване – независимо дали посредством универсални човешки теми, или специфични социални, етични или космологични рамки, вградени в историите. Степента, до която резонират, се влияе от това доколко техните наративи и ценности съответстват или се различават от вярванията, практиките и историческия опит на тяхната публика. Тъй като митовете преминават езикови и културни граници, става наложително да се признаят историческите и културните слоеве, които влияят на интерпретацията – при запазване на тяхното богатство, за ангажиране на глобална аудитория. Такъв ефект наскоро потърси президентът на Северна Македония Г. Силяновска. На среща с дипломатическия корпус тя сравни страната с „Пенелопа, която, чакайки Одисей, непрекъснато променя конституцията си по искане на някого отвън, забравяйки, че тя (конституцията) е закон над законите“.

За да гарантира Алиансът отговорна употреба на митологични препратки в посланията си, трябва да овладее мотивационната им сила, като същевременно избягва безкритично политизиране. Алюзиите, когато са стратегически интегрирани, могат да помогнат за оформянето на сложни концепции за сигурност по удобен начин, засилвайки колективната идентичност сред държавите членки. Все пак практикуващите най-видимия елемент на дейността СтратКом – специалистите от връзки с обществеността, от дълго време приемат, че те „са силно основани в контекста на западните капиталистически и демократични общества и… това, което е приложимо в една страна, е приложимо и в много страни“ (Hodges, 2006). Проблем възниква, когато митовете се манипулират, за да легитимират противоречиви политики или неясни исторически истини. Нерядко названия на военни операции не оправдават целите им или дори са били променяни. Това подчертава необходимостта НАТО да установи ясни насоки за контекстуалното използване на такива препратки, като гарантира, че са в съответствие с демократичните ценности и не допринасят за изграждането на изключващи или подвеждащи наративи. Обявявайки операцията в Косово като хуманитарна интервенция, говорителят Джейми Ший „представя кампанията в „митични термини“ и развива трансцендентен дискурс, който може да резонира с различни обществени среди“ (Schoenberger-Orgad, 2011). Посредством засилване на критичната осведоменост и прозрачност относно произхода и последиците от наративите Алиансът може да насърчи отговорни комуникационни практики, които изграждат доверие у по-информираната аудитория.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Митологията носи потенциал като важен ресурс за съвременните СтратКом. Те предлага съкровищница от символен език, архетипни герои и наративни рамки, които могат да засилят резонанса на посланията. Паралелите, направени между митологичните теми – като измамата, многопластовите мотиви и неяснотата на истината – и съвременната информационна война, подчертават актуалността на древните разкази за разбирането и противодействието на дезинформацията, хибридните заплахи и психологическите операции. С помощта на митичната символика стратегическите комуникатори могат да насърчат емоционалната ангажираност, да засилят споделените ценности, като героизъм и жертвоготовност (позабравени напоследък), и да установят колективна идентичност, която надхвърля културните разлики. Бъдещи изследвания ще проучат емпиричните оценки на ефективността на вдъхновените от древни предания послания сред различни културни аудитории и ще предложат начини за етично вграждане на митичните символи в дигитални и управлявани от изкуствен интелект комуникационни платформи.

REFERENCES

Apollodorus. (1992). *Mitologicheska biblioteka* [Mythological library] (M. Slavova, Trans.). Nauka i izkustvo. (Original work published c. 1st–2nd century CE).

Bakirov, A., Suleimenov, I. (2025). Theoretical bases of methods of counteraction to modern forms of information warfare. *Computers, 14*(10), 410. https://doi.org/10.3390/computers14100410

Covello, V. (2021). *Communicating in risk, crisis, and high stress situations: evidence-based strategies and practice.* IEEE Press; Wiley

Esch, J. (2010). Legitimizing the "War on Terror": Political myth in official-level rhetoric. *Political Psychology, 31*(3), 357–391.

Finn, J. (2025). Military propaganda in the campaigns of Alexander the Great. In E. M. Anson (Ed.), *Brill's companion to the campaigns of Philip II and Alexander the Great* (pp. 392–428). Brill.

Fitzgerald, K., Green, M. (2017). Narrative persuasion: Effects of transporting stories on attitudes, beliefs, and behaviors. In F. Hakemulder, M. M. Kuijpers, E. S. Tan, E. S., Bálint, K., Doicaru, M. (Eds.), *Narrative absorption* (pp. 49–67). John Benjamins Publishing Company. https://doi.org/10.1075/lal.27.04fit

Flockhart, T. (2011). *After the strategic concept: Towards a NATO version 3.0.* (DIIS Report No. 2011:06). Danish Institute for International Studies. https://www.econstor.eu/handle/10419/59852/

Frontisi-Ducru, Fr. (2003). Minotavarat, ili razhdaneto na hibrid. [The Minotaur, or the Birth of the Hybrid]. *Evropa 2001, 10*(4), 38. [Фронтизи-Дюкру, Фр. (2003). Минотавърът, или раждането на хибрида. *Европа 2001, 10*(4), 38.]

Gellwitzki, N., Moulton, J. (2025). The new age of myth: Political narratives and the reconstitution of world order. *International Organization, 79*(S1), S44–S56. https://doi.org/10.1017/S0020818325101021

Hodges, C. (2006). "PRP culture": A framework for exploring public relations practitioners as cultural intermediaries. *Journal of Communication Management, 10*(1), 80–93 https://www.researchgate.net/publication/235255064
Junker, K. (2012). *Interpreting the images of Greek myths: An introduction*. Cambridge University Press.
Kapach, A. (2023). *Olympian god Hermes*. Mythopedia. mythopedia.com
Klinke, A., Renn, O. (2002). A new approach to risk evaluation and management: Risk-based, precaution-based, and discourse-based strategies. *Risk Analysis*, 22, 1071–1094 https://www.academia.edu/67477097/ ; https://doi.org/10.1111/1539-6924.00274
Kun, N. A. (2021). *Starogratski legendi i mitove* [Ancient Greek legends and myths]. Kolibri. (Original work published 1914). [Кун, Н. А. (2021). *Старогръцки легенди и митове*. Колибри.]
Lombardi, E. A. (2024, November 16). *The impact of Greek mythology on modern culture*. A Book Geek. https://www.abookgeek.com/the-impact-of-greek-mythology-on-modern-culture/
Mcintosh, M. (2024, December 14). *Hermes: Messenger of the gods in ancient Greek mythology*. Brewminate. https://brewminate.com/hermes-messenger-of-the-gods-in-ancient-greek-mythology/
Mock, S. (2012). *Symbols of defeat in the construction of national identity*. Cambridge University Press.
Okatakyie. (2026). *Can mythology inspire modern storytelling and games*? Okatakyie. okatakyie.com
Pearson, L. (1936). Propaganda in the Archidamian war. *Classical Philology, 31*(1), 33–52 www.journals.uchicago.edu/doi/pdf/10.1086/361892
Poon, S. (2017). Symbolic perception transformation and interpretation: The role and its impact on social narratives and social behaviours. *IAFOR Journal of the Social Sciences, 3*(1), 47–61.
Schoenberger-Orgad, M. (2011). NATO's strategic communication as international public relations: The PR practitioner and the challenge of culture in the case of Kosovo. *Public Relations Review, 37*(4), 376–383. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0363811111000737
Silviya, Y. (2024, September 5). *Greek and Roman mythology in modern literature and film*. Indigo Music. https://indigomusic.com/feature/greek-and-roman-mythology-in-modern-literature-and-film
Vertuli, M. D., Loudon, B. S. (Eds.). (2018). *Perceptions are reality: Historical case studies of information operations in large-scale combat operations*. University Press.
Von Hendy, A. (1992). The modern construction of myth. *disClosure: A Journal of Social Theory, 1*(2). uknowledge.uky.edu
Wodenicharsky, S. (2019). *PR ne e ot vchera,* Softrade. [Воденичарски, С. (2019). *PR не е от вчера*. Софтрейд]
Youvan, D. (2024). *Elites as reptiles: Tracing the reptilian archetype from ancient myths to modern narratives*. https://www.researchgate.net/publication/383609271

THE UTILITY OF GREEK MYTHOLOGY FOR MODERN STRATEGIC COMMUNICATIONS PROFESSIONALS

Abstract: *This paper examines the relationship between the ancient legends of Hellas and the contemporary discipline of Strategic Communications. In our current era, characterized by rapid information exchange, widespread digital communication, and complex hybrid threats, StratCom has evolved into a critical component of national and international security efforts undertaken by alliances and nations committed to maintaining stability and collective defense. Traditional methods are both complemented and challenged by sophisticated narratives and cultural influences that shape perceptions and influence public opinion. The timeless stories and archetypes embedded in these legends offer a wealth of symbols and heroic imagery. These elements can be utilized to enhance the distinct components of modern StratCom, as conceptualized within the North Atlantic Alliance. Well-known myths serve as early examples of storytelling techniques that manipulate perception, evoke emotional responses, and foster collective identity. Furthermore, they exemplify the use of symbolism and archetypes that continue to influence cultural consciousness, providing valuable tools for crafting compelling narratives. The paper demonstrates how these ancient elements can be adapted and reinterpreted to serve the objectives of today's communication professionals.*

Keywords: *Strategic Communications; myths; narratives; influence; hybrid warfare*

Assoc. Prof. Sasho Wodenicharsky, PhD
ORCID 0000-0003-2005-0067
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: s.wodenicharsky@unibit.bg

КОНЦЕПТУАЛНИ ОСНОВИ НА СТРАТЕГИЧЕСКИЯ МЕНИДЖМЪНТ НА КОРПОРАЦИЯТА КАТО ДЕТЕРМИНАНТА НА ИКОНОМИЧЕСКАТА СИГУРНОСТ

Светослав Велков
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Изследват се концептуалната еволюция на стратегическия мениджмънт и неговата роля като детерминанта на икономическата сигурност на корпоративно и национално ниво. В условията на глобална несигурност управлението се трансформира от рационалистичен модел за вътрешна ефективност в комплексна система за стратегическа адаптация. Подчертава се, че структурата на организацията трябва динамично да следва стратегията, за да осигури устойчивост срещу пазарни сътресения. Сигурността се дефинира не като статично състояние, а като активен процес, включващ прогностични, адаптивни и защитни функции. През призмата на ресурсно ориентирания подход текстът дефинира три критични стълба на корпоративната стабилност: финансова устойчивост, технологично превъзходство и сигурност на човешкия капитал. В заключение, се аргументира тезата, че успешната стратегия е „адаптивен организъм", който превръща управлението в непрекъснат цикъл на учене и самоусъвършенстване, гарантиращ дългосрочно конкурентно предимство и икономическа жизнеспособност.*

Ключови думи: *стратегически мениджмънт; корпоративен стратегически мениджмънт; икономическа сигурност; корпоративна устойчивост; корпоративна стратегия*

ВЪВЕДЕНИЕ

Развитието на пазарните отношения в България предявява нови изисквания към качеството на управлението, естеството на поставените задачи, както и методите за тяхното решаване. Това се отнася за всички самостоятелно управлявани субекти. Прилагането на старите стандарти към новите феномени в икономическата дейност е напълно неприемливо. Необходима е нова концепция за управление, която адекватно да отразява настъпилите в икономиката промени. Както отбелязва Питър Дракър, „във времена на турбулентност най-голямата опасност не е самата турбулентност, а действането с логиката на вчерашния ден" (Drakar, 1992, p. 34). Такава нова концепция за българската стопанска среда е стратегическият мениджмънт.

ЕВОЛЮЦИЯ НА СТРАТЕГИЧЕСКИЯ МЕНИДЖМЪНТ НА КОРПОРАЦИИТЕ

Същността на корпоративния стратегически мениджмънт се състои в интегрирането на формалното планиране с организационната структура за реализиране на дългосрочни стратегии, гарантиращи конкурентоспособност

и бъдещ успех. Игор Ансоф, считан за баща на стратегическия мениджмънт, подчертава: „Стратегията е сложно и потенциално мощно оръжие, с чиято помощ съвременната фирма може да противостои на променящите се условия… Стратегия е инструмент, който може сериозно да помогне на фирма, попаднала в условия на нестабилност… Затова стратегията заслужава сериозно внимание като инструмент за управление, приложим не само за фирмите, но и за широк кръг социални институции“ (Ansoff, 1989, pp. 34–35).

Възникването на тази методология е обективен отговор на радикалните трансформации в корпоративната среда. При хиперконкуренция, технологичен подем и глобализация фирмите се нуждаят от адаптивни дългосрочни стратегии. Според Майкъл Портър стратегията изисква избор на специфични дейности за уникално позициониране: „Стратегията е създаване на съответствие между дейностите на компанията. Успехът на една стратегия зависи от това да се правят добре много неща – не само няколко – и да се интегрират помежду си. Ако няма съответствие между дейностите, няма отличителна стратегия и малка устойчивост. Ръководството се връща към по-простата задача да контролира независимите функции, а оперативната ефективност определя относителното представяне на организацията“ (Porter, 1996, p. 64).

Поради организационната специфика не съществува универсален стратегически модел, макар да действат общи фундаментални принципи. Анализирайки петте определения за стратегията, Хенри Минцбърг подчертава, че стратегията не е просто план, а „модел в поток от действия“, което „е в основата на концепцията за emergent strategy (нововъзникваща стратегия)“ (Mintzberg, 1998, p. 12).

Ефективното стратегическо управление е структурно детерминирано. Алфред Чандлър формулира това с класическата теза „структурата следва стратегията“ (Chandler, 1962, p. 14). Оптималната организационна архитектура осигурява гъвкаво целеполагане и се адаптира непрекъснато, успоредно с еволюцията на стратегическите приоритети.

Тези концепции отразяват „тихата управленска революция“ от 80-те години на XX век, когато кризата на корпоративната управляемост наложи преход към нова научна парадигма, обединяваща фундаменталната теория с бизнес практиката.

СЪЩНОСТ НА СТРАТЕГИЧЕСКИЯ МЕНИДЖМЪНТ НА КОРПОРАЦИЯТА

Същността на „новата управленска парадигма“ се изразява в категорично отклонение от традиционния рационализъм, който обуславя успеха предимно чрез вътрешна производствена ефективност и редуциране на разходите. Съвременната концепция се базира на системния и ситуационния подход, концептуализирайки корпорацията като отворена макросистема. Нейният дългосрочен успех е функция от успешната адаптация към комплексната външна среда (научно-техническа, икономическа, социокултурна). В този контекст Томпсън

и Стрикланд посочват, че „стратегията на компанията е игралният план, който мениджмънтът използва, за да заеме пазарна позиция, да провежда операции, да привлича и задоволява клиенти и да постига организационни цели“ (Thompson, Strickland, 2003, p. 3).

Основен критерий за управленска ефективност става способността на организацията да антиципира заплахите и да капитализира възникващите възможности. Според ситуационния подход вътрешнокорпоративната структура се явява адаптивен отговор на тези външни и вътрешни динамики. Успоредно с това фирмата се дефинира и като сложна социална система. Успешното стратегическо управление зависи критично от човешкия фактор – стила на лидерство, организационната култура, споделените ценности и готовността на персонала за интегриране на иновации и поемане на премерен риск.

Управленските иновации изискват преориентация на мениджърското мислене от вътрешно- към външнофирмени проблеми и активно преодоляване на организационната съпротива срещу промяната. Съзнателното стратегическо управление гарантира ясен фокус, оптимално алокиране на ресурси към високопродуктивни проекти и консолидиране на решенията на всички управленски нива. Проактивното лидерство и изпреварващите стратегии са фундаментът на дългосрочното превъзходство, елиминирайки пасивната реактивност. Както твърди Гари Хамел, „стратегическата устойчивост не е в изграждането на една-единствена конкурентна стена, а в способността да се измислят нови източници на предимство по-бързо, отколкото конкурентите могат да копират старите“ (Hamel, 2000, p. 72).

В концептуален план, стратегията представлява интегриран управленски инструментариум, консолидиращ конкурентните действия във всички функционални подразделения (производство, финанси, маркетинг, развойна дейност). Този стратегически избор хармонизира бизнес решенията, осигурявайки синергия между оперативната дейност и дългосрочната визия на компанията за заемане на устойчиви и конкурентни пазарни позиции.

КОРПОРАТИВНАТА СТРАТЕГИЯ КАТО ГЛАВНА УПРАВЛЕНСКА ФУНКЦИЯ

Разработването и изпълнението на корпоративна стратегия е фундаментална управленска функция, детерминираща дългосрочното благополучие на компанията. Оптималното комбиниране на прецизно формулирана стратегия с нейното умело прилагане е основен индикатор за ефективен мениджмънт. Според Питър Дракър, стратегията не е просто „документ“, а „целенасочено действие за промяна на икономическите характеристики на бизнеса“ (Drucker, 1993, p. 121).

Концепцията за стратегическо управление се гради върху четири ключови компонента:

– дефиниране на стратегическа визия и дългосрочни перспективи за развитие;

– трансформиране на общите цели в конкретни оперативни задачи;

– ефективно прилагане на избраната стратегия за постигане на желаното състояние;

– непрекъснат мониторинг, оценка на пазарната конюнктура и адаптация на действията.

Стратегическата визия дефинира позиционирането на компанията и задава вектора на нейното бъдещо развитие пред служителите. Транслирането на тази мисия в измерими и времево определени цели интегрира усилията на всички подразделения. Както подчертават Хамел и Прахалад, в съвременната теория е критично значението на „стратегическото намерение“ (strategic intent), което представлява амбиция, надхвърляща текущите ресурси на фирмата (Hamel, Prahalad, 1989, p. 64). При целеполагането дългосрочните перспективи за укрепване на конкурентната позиция следва да имат приоритет над краткосрочните резултати, изисквайки мобилизация на всички корпоративни ресурси.

Стратегическите цели императивно са насочени към консолидиране на конкурентоспособността. Те обхващат както повишаване на финансовите индикатори (рентабилност, парични потоци, възвръщаемост на инвестициите), така и качествени параметри като пазарен дял, технологична експанзия и международна диверсификация.

Стратегията функционира като базиран на прецизен анализ мениджърски инструмент за реализиране на поставените задачи. Тя не е статична величина, а представлява симбиоза от предварително планирани действия (очертана стратегия) и реактивни адаптации към непредвидени събития. Тъй като пазарната и конкурентната среда са подложени на непрекъснати флуктуации, стратегическият процес е строго динамичен. Мениджърите разполагат с широка свобода за диверсификация, но дори най-добрите планове изискват периодична актуализация, за да устоят на изпитанието на времето, без това да предизвиква организационен хаос.

Успешната реализация на стратегията изисква адекватно разпределение на ресурсите и безупречно професионално изпълнение. Административният процес по нейното внедряване обхваща:

– изграждане на необходимите организационни капацитети и ефективно бюджетиране;

– формиране на корпоративна политика и култура, стимулираща стратегическото изпълнение;

– обвързване на мотивационните системи и възнагражденията с постигнатите резултати;

– осигуряване на лидерство и системен контрол за непрекъснато усъвършенстване.

Всяка фаза от стратегическия мениджмънт изисква перманентен аналитичен мониторинг за валидиране или своевременно коригиране на възприетия управленски курс.

КОРПОРАТИВНИЯТ СТРАТЕГИЧЕСКИ МЕНИДЖМЪНТ КАТО ФАКТОР ЗА ИКОНОМИЧЕСКА СИГУРНОСТ

В условията на глобална несигурност корпоративният стратегически мениджмънт (КСМ) еволюира от инструмент за максимизиране на печалбата в основен гарант за организационна устойчивост и национална икономическа стабилност. „Стратегическото управление не е кутия с трикове или набор от техники. То е аналитично мислене и ангажиране на ресурси за действие“ (Drucker, 2008).

Икономическата сигурност на микониво изисква перманентна защита от деструктивни влияния, като според Игор Ансоф стратегията е „логика за вземане на решения в условия на непълна информация и неопределеност“. В контекста на сигурността тази парадигма действа като защитен механизъм: „Стратегическото поведение не е просто реакция на промените, а активна подготовка на фирмата за бъдещи заплахи чрез ранно откриване на слаби сигнали в околната среда“ (Ansoff, 2007).

Стратегическото управление генерира сигурност чрез три базисни функции: прогностична (предвиждане на кризи), адаптивна (ресурсна гъвкавост) и репресивна (противодействие на външни заплахи). Академичният дискурс интегрира два фундаментални подхода – ресурсно ориентиран (уникалните ресурси като бариера срещу пазарна ерозия според (Barney, 1991) и институционален (легитимност и превенция на правни рискове).

Изграждането на корпоративна сигурност налага стратегически фокус в три критични направления:

– Финансова устойчивост и управление на риска. Капиталовата стабилност изисква оптимизиране на задлъжнялостта. „Истинската икономическа сигурност се постига не чрез избягване на риска, а чрез неговото стратегическо остойностяване и управление“ (Ansoff, 2006). Същевременно: „Финансовата устойчивост не е само наличие на кеш, а способността на управленската структура да преразпределя ресурси в реално време към звената с най-висок интензитет на риск“ (Kaplan, Norton, 2004).

– Технологично превъзходство и информационна сигурност. В ерата на Индустрия 4.0 защитата на интелектуалната собственост и системите за Business Intelligence са жизненоважни. „Информационната сигурност вече не е ИТ проблем, тя е стратегически императив на борда на директорите“ (Porter, 2010).

– Защита на интелектуалния капитал. Стратегическото управление на човешките ресурси цели минимизиране на текучеството на критично ноу-хау и превенция на уязвимостите на човешкия фактор.

Обобщено, КСМ е комплексна система за стратегическа адаптация и пълноценна защита на корпоративния потенциал, явяваща се най-надеждната превенция срещу макроикономическа дестабилизация.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В процеса на стратегическото управление нищо не е окончателно и всички предварителни действия се променят в зависимост от трансформацията на средата или появата на нови възможности, които могат да подобрят стратегията. Стратегическият мениджмънт е процес в непрекъснато движение. Той изисква, по думите на Питър Сенги, „организация, която учи (learning organization), където хората непрекъснато разширяват капацитета си да създават резултатите, които наистина желаят“ (Senge, 1990, p. 3). Или, както обобщава Джей Барни: „Устойчивото конкурентно предимство се постига само чрез прилагане на стратегии, които неутрализират заплахите и използват възможностите по начин, който конкурентите не могат лесно да дублират“ (Barney, 1991, p. 102). Промяната на ситуацията както в рамките на организацията, така и извън нея изисква подходящи корекции в стратегията, превръщайки стратегическото управление в затворен, самоусъвършенстващ се цикъл, изискващ постоянни корекции в светлината на придобития опит и променените условия, защото „В свят на неопределеност най-голямата заплаха за сигурността е илюзията за контрол. Стратегията трябва да бъде адаптивен организъм, а не твърд план“ (Taleb, 2013).

REFERENCES

Ansoff, I. (1989) *Strategicheskoe upravlenie* [Strategic Managemen]. „Ekonomika“. [Ансофф, И. (1989) Стратегическое управление. „Экономика“.] https://www.phantastike.com/strategic_management/strategicheskoe_upravlenie/html/

Ansoff, I. (2007) *Strategic Management*. New York, Macmillan. https://content.e-bookshelf.de/media/reading/L-421737-eab00f673d.pdf

Barney, J. (1991) *Firm Resources and Sustained Competitive Advantage.* Journal of Management, Vol. 17, No. 1. https://josephmahoney.web.illinois.edu/BA545_Fall%202022/Barney%20(1991).pdf

Chandler, A. D. (1962) *Strategy and Structure: Chapters in the History of the Industrial Enterprise*. MIT Press. https://archive.org/details/strategystructur00chan_0/page/26/mode/2up

Drakar, P. (1992) *Novite realnosti* [The New Realities]. Otvoreno obshtestvo. [Дракър, П. (1992). Новите реалности. Отворено общество.]

Drucker, P. (1993) *Innovation and Entrepreneurship: Practice and Principles*. Harper Collins Publishers, Inc., New York, . http://103.203.175.90:81/fdScript/RootOfEBooks/E%20Book%20collection%20-%202023%20-%20F/ENGG%20TECHINCAL%20MAGAZINES/Innovation%20and%20Entrepreneurship%20Practice%20-%20Peter%20Drucker.pdf

Drucker, P. (2008) *Management (Revised Edition).* HarperCollins Publishers, New York. https://cssplatformbytha.com/wp-content/uploads/2024/10/Management-Peter-F.-Drucker.pdf

Hamel, G. (2000) *Leading the Revolution*. Harvard Business School Press. https://pasningverli1988.wordpress.com/wp-content/uploads/2018/07/leading-the-revolution.pdf

Hamel, G., Prahalad, C. K. (1989) *Strategic Intent.* Harvard Business Review, May-June. https://www.icesi.edu.co/blogs/bitacorasupplyweb16/files/2016/05/Hamel-and-Prahalad-1989-INTENTO-ESTRATEGICO.pdf

Kaplan, R. S., Norton, D. P. (2004) *Strategy Maps: Converting Intangible Assets into Tangible Outcomes*. Boston: Harvard Business School Press. https://www.businesstraining.com.mx/egaii/docs/Strategy%20Maps.pdf

Mintzberg, H. (1998) *The Nature of Strategic Management*. Prentice Hall. https://www.scribd.com/document/179998009/THE-NATURE-OF-STRATEGIC-MANAGEMENT

Porter, M. (1996) *What is Strategy?* Harvard Business Review, Nov-Dec. https://sharedvalue.org.au/wp-content/uploads/2023/07/HBR-What-Is-Strategy_.pdf

Senge, P. (1990) *The Fifth Discipline*. Doubleday. https://www.e-education.psu.edu/geog468/sites/www.e-education.psu.edu.geog468/files/TheFifthDiscipline.pdf

Taleb, N. N. (2013) *Antikrehkost. Kak da izvlechem polzi ot haosa* [Antifragility. How to benefit from chaos]. Izdatelska kashta InfoDAR ISBN: 978-954-761-532-8. [Талеб, Н. Н. (2013) *Антикрехкост. Как да извлечем ползи от хаоса*. Издателска къща ИнфоДАР ISBN: 978-954-761-532-8.]

Thompson, A. A., Strickland, A. J. (2003) *Strategic Management: Concepts and Cases*. McGraw-Hill/Irwin. https://pracownik.kul.pl/files/12439/public/3_David.pdf

CONCEPTUAL BASES OF STRATEGIC MANAGEMENT OF THE CORPORATION AS A DETERMINANT OF ECONOMIC SECURITY

Abstract: *This paper investigates the conceptual evolution of strategic management and its role as a determinant of economic security at the corporate and national levels. In an environment of global uncertainty, management is transforming from a rationalistic model focused on internal efficiency into a complex system for strategic adaptation. It is emphasized that organizational structure must dynamically follow strategy to ensure resilience against market disruptions. Security is defined not as a static condition, but as an active process encompassing predictive, adaptive, and protective functions. Through the lens of the resource-based view, the text delineates three critical pillars of corporate stability: financial resilience, technological superiority, and human capital security. In conclusion, the paper argues that a successful strategy functions as an "adaptive organism," transforming management into a continuous cycle of learning and self-improvement, thereby guaranteeing long-term competitive advantage and economic viability.*

Keywords: *strategic management; corporate strategic management; economic security; corporate resilience; corporate strategy*

Chief Assist. Prof. Svetoslav Velkov, PhD
ORCID 0009-0009-7991-5759
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: s.velkov@unibit.bg

СПОРТНАТА ИНФРАСТРУКТУРА КАТО ФАКТОР ЗА ФИЗИЧЕСКАТА ПОДГОТОВКА И ЗАДЪРЖАНЕТО НА КАДРИ ВЪВ ВЪОРЪЖЕНИТЕ СИЛИ

Димитър Боботилов
Военна академия „Георги Стойков Раковски“

Резюме: *Физическата годност на военнослужещите е ключова предпоставка за бойната ефективност на въоръжените сили и същевременно е значим фактор в управлението на човешките ресурси в отбраната. Настоящата статия изследва ролята на спортната инфраструктура като инструмент с двойно приложение – за поддържане на физическата подготовка на личния състав и за намаляване на текучеството на кадри. Анализират се взаимовръзките между наличието на адекватна материална спортна база и възможността за провеждане на системна физическа подготовка, отговаряща на съвременните изисквания на НАТО. Разглежда се и обратната зависимост – как липсата или амортизацията на спортната инфраструктура води до влошаване на физическата форма, нарастване на травматизма и снижаване на бойната готовност. В статията се аргументира тезата, че спортната инфраструктура следва да се разглежда не като административен разход, а като стратегическа инвестиция в човешкия капитал на отбраната и като такава тя е пряко свързана със задържането на кадри и устойчивостта на въоръжените сили.*

Ключови думи: *спортна инфраструктура; физическа подготовка; въоръжени сили; задържане на кадри; бойна готовност*

ВЪВЕДЕНИЕ

Физическата годност на военнослужещите е фундаментална предпоставка за бойната ефективност на въоръжените сили. Независимо от нарастващата роля на технологиите и дигитализацията в съвременните военни операции, човешкият фактор и по-конкретно физическият капацитет на личния състав остава незаменим компонент на отбранителната способност на всяка държава. В този контекст спортната инфраструктура не е просто съвкупност от съоръжения и обекти – тя е стратегически ресурс, който пряко определя възможността на въоръжените сили да поддържат необходимото ниво на физическа подготовка на своя личен състав.

Наличието на адекватна спортна инфраструктура, като например спортни зали, полигони, плувни басейни, полоси за препятствия и специализирани тренировъчни съоръжения, създава условия за системна, целенасочена и стандартизирана физическа подготовка.

Отвъд пряката си функция за поддържане на физическата форма, спортната инфраструктура играе съществена, макар и по-слабо изследвана роля в задържането на кадрите във въоръжените сили. Съвременните изследвания в областта на управлението на човешките ресурси в отбраната показват, че во-

еннослужещите все по-рядко напускат единствено поради финансови причини. Качеството на работната среда, възможностите за личностно и физическо развитие, усещането за институционална грижа, всички тези фактори влияят върху решението на кадъра да остане или не в системата (Kyröläinen et al,. 2018). Добрата спортна инфраструктура означава, че институцията инвестира в здравето и благополучието на своите служители. А нейната липса изпраща обратния сигнал и допринася за нарастване на текучеството на кадровия състав.

В глобален мащаб страните членки на НАТО в по-голямата си част са преминали от армии на наборна служба към професионални въоръжени сили, което променя и изискванията към физическата подготовка и към средата, в която тя се провежда (Larsson, Johansson, 2019). Новите задачи и мисии, необходимостта от по-малко на брой, но по-високо квалифицирани и специализирани кадри поставят физическата инфраструктура в центъра на политиката за човешките ресурси на съвременната армия. В България Програмата за развитие на отбранителните способности на въоръжените сили до 2032 г. изрично идентифицира демографската криза и затрудненото окомплектоване с качествени кадри като стратегически приоритет (Ministerstvo na otbranata na Republika Bulgaria, 2021). На този фон въпросът за спортната инфраструктура придобива нова тежест – тя не е разход, а инвестиция в задържането и боеспособността на личния състав.

Но въпреки очевидната си значимост спортната инфраструктура като самостоятелен фактор в системата за управление на човешките ресурси в отбраната остава слабо изследвана в българската академична литература. Настоящата статия има за цел да компенсира това, като анализира връзката между материалната спортна база, качеството на физическата подготовка и задържането на кадри, като същевременно формулира конкретни препоръки за оптимизирането ѝ като стратегически инструмент за управление на човешките ресурси във въоръжените сили.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Настоящото изследване прилага интердисциплинарен подход, съчетаващ методи от областите на сигурността, управлението на човешките ресурси и спортната наука. Основният изследователски метод е документален анализ на нормативни документи, стратегически програми и официални доклади на НАТО и на нейните държавите членки. Прилага се и сравнителен анализ на добри практики от армиите на Канада, Великобритания и САЩ с цел идентифициране на приложими модели в контекста на българските въоръжени сили. Теоретичната рамка на изследването се основава и на емпирични изследвания върху физическата годност и задържането на военен персонал, публикувани в реномирани научни издания.

РЕЗУЛТАТИ

Взаимовръзка между спортна инфраструктура и физическа подготовка на военнослужещите

Физическата подготовка във въоръжените сили не е самоцел – тя е функ-

ционален инструмент за изграждане и поддържане на боеспособността на личния състав. За да бъде системна, измерима и ефективна, е необходима съответната материална база, с която тя да се поддържа. Именно в това се състои фундаменталната роля на спортната инфраструктура – тя е физическата среда, без която провеждането на пълноценна военна физическа подготовка е практически невъзможно.

В рамките на НАТО физическата годност на военнослужещите се разглежда като многокомпонентна система, включваща кардиореспираторна издръжливост, мускулна сила, мускулна издръжливост, гъвкавост и телесен състав (NATO Science and Technology Organization, 2012). Всеки от тези компоненти изисква специфични условия за тренировка. Кардиореспираторната издръжливост се развива на открити писти и в зали за аеробни упражнения, мускулната сила – в оборудвани силови зали, а специфичните военни умения – на полигони и полоси за препятствия. Липсата на който и да е от тези елементи на инфраструктурата неизбежно води до дефицит в съответния компонент на физическата годност.

Изследванията върху физическата подготовка в армиите на страните от НАТО установяват пряка връзка между качеството на тренировъчната среда и резултатите от физическите тестове на личния състав. Редица изследвания (Kyröläinen et al., 2018) демонстрират, че оптимизирането на тренировъчната среда, включително на инфраструктурните условия, води до подобряване на физическата форма и намаляване на травматизма сред военнослужещите.

Изследванията върху мускулно-скелетните наранявания в армиите на НАТО показват, че до 60% от нетрудоспособността сред военнослужещите е свързана именно с наранявания, получени по време на физическа подготовка. Значителна част от тези наранявания са превантивни, тоест те могат да бъдат избегнати при наличието на адекватна инфраструктура. Амортизиращите настилки в залите, правилно оборудваните с тежести зали, поддържаните полигони и безопасните полоси за препятствия са условие за провеждане на физическа подготовка без неоправдан здравословен риск за личния състав.

Не по-малко значима е връзката между спортната инфраструктура и стандартизацията на физическата подготовка. Съвременните армии прилагат унифицирани програми за физическа подготовка, чието изпълнение предполага наличието на стандартизирана материална база. В канадските въоръжени сили например системата FORCE (Fitness for Operational Requirements of Canadian Armed Forces Employment) предвижда конкретни тестове и тренировъчни протоколи, за чието провеждане е необходима съответната инфраструктура (Gagnon et al., 2015). Когато тази инфраструктура липсва или е в лошо състояние, стандартизацията остава проформа, а реалната физическа подготовка се провежда хаотично и неефективно.

Стандартизацията на физическата подготовка има важно измерение и от гледна точка на оценяването и кариерното развитие на военнослужещите. В повечето армии на страните членки на НАТО физическите тестове са обвързани с

атестацията, повишението и достъпа до специализирани програми за обучение.

Не на последно място, стандартизираната инфраструктура е предпоставка за въвеждането и прилагането на съвременни методи за мониторинг на физическата форма на личния състав. Дигиталните системи за проследяване на физическата активност, преносимите устройства и автоматизираните системи за оценка на физическите тестове изискват съответната технологична и физическа среда. Армии като американската вече прилагат интегрирани дигитални системи за мониторинг на физическата годност, обвързани с конкретни инфраструктурни стандарти (Headquarters Department of the Army, 2020).

Инфраструктурните нужди на физическата подготовка в армията не са еднакви за всички родове войски, те са строго специфични и зависят от оперативните задачи на конкретното подразделение. Сухопътните войски се нуждаят от полигони за маршове с натоварване и полоси за препятствия, военноморските сили – от басейни и съоръжения за водно спасяване, военновъздушните сили – от специализирани съоръжения за тренировка на пилоти при ускорение и дезориентация. Специалните части имат най-високи изисквания към инфраструктурата. Техните тренировъчни програми включват скално катерене, водни операции, парашутизъм и близък бой, всяко от които предполага специализирана и скъпоструваща материална база.

Това разграничение е важно не само от оперативна гледна точка. То има и ресурсно измерение. Планирането и финансирането на спортната инфраструктура в отбраната трябва да бъдат съобразени с конкретните нужди на различните родове войски, а не да следват универсален подход, който на практика не удовлетворява никого (Nindl et al., 2015).

От управленска гледна точка инфраструктурното планиране изисква ясна методология за приоритизиране на инвестициите. В условията на ограничен бюджет за отбрана решението кое поделение да има приоритет при модернизацията на спортната база, не може да бъде произволно, то трябва да следва логиката на оперативната необходимост и стратегическите приоритети. Армии като тази на Обединеното кралство са разработили специализирани рамки за оценка на инфраструктурните нужди по родове войски, които обвързват инвестициите в спортна инфраструктура с конкретни оперативни изисквания и измерими резултати по отношение на физическата годност на личния състав.

В рамките на програмата Future Defence Infrastructure Services (FDIS) Министерството на отбраната на Великобритания отдели 1,6 млрд. лири за модернизация на отбранителната инфраструктура, включително тренировъчни съоръжения на над 400 военни обекта в страната (Ministry of Defence, 2021). Ключов елемент на тази програма е обвързването на инфраструктурните инвестиции с конкретни оперативни изисквания по родове войски – сухопътните, военноморските и военновъздушните сили получават диференцирано финансиране според специфичните нужди на тренировъчната си дейност. Подобен подход би бил приложим и в контекста на българските въоръжени сили като инструмент за рационализиране на разходите и максимизиране на ефекта

от инвестициите в спортна инфраструктура, особено предвид ограничения отбранителен бюджет и необходимостта от приоритизиране на ресурсите в съответствие с поетите ангажименти към НАТО.

В контекста на българските въоръжени сили въпросът за спортната инфраструктура също е актуален. Значителна част от военните обекти в страната разполагат с амортизирана или частично функционираща спортна база, наследена от периода преди 1989 г. Това поставя под въпрос възможността за провеждане на физическа подготовка, отговаряща на съвременните стандарти на НАТО, към които България е поела ангажимент като член на Алианса от 2004 г. Програмата за развитие на отбранителните способности на въоръжените сили до 2032 г. акцентира върху необходимостта от модернизация, но конкретните мерки по отношение на спортната инфраструктура остават недостатъчно детайлно описани (Ministerstvo na otbranata na Republika Bulgaria, 2021).

Показателен е фактът, че Заповед № ОХ-370 от 2018 г. на Министерството на отбраната, регламентираща физическата подготовка във въоръжените сили, поставя конкретни изисквания към нормативите за физическа годност на военнослужещите, без обаче да обвързва тяхното изпълнение с наличието на съответната материална база. Това създава структурно противоречие – изисква се резултат, без да се предоставят условията за неговото постигане.

Спортната инфраструктура като фактор за задържане на кадри във въоръжените сили

Съществен аспект, който често се пренебрегва в дискусията за военната физическа подготовка, е психологическото въздействие на спортната среда върху мотивацията на военнослужещите. Добре поддържаната, модерна и функционална спортна инфраструктура не само създава условия за качествена тренировка, тя повишава мотивацията на личния състав да се ангажира с физическата подготовка като ценност, а не само като задължение. Обратно, амортизираната и занемарена спортна база изпраща демотивиращ сигнал и намалява доброволното участие на военнослужещите в спортни дейности извън задължителната програма (Stetz et al., 2007).

Текучеството на кадри също е едно от най-сериозните предизвикателства пред съвременните въоръжени сили. В условията на демографска криза, конкуренция от страна на гражданския пазар на труда и нарастващи изисквания към квалификацията на личния състав задържането на опитни военнослужещи придобива стратегическо значение, далеч надхвърлящо рамките на административното управление на персонала. Загубата на опитен кадър не е само въпрос на попълване на щат, но и загуба на вложени инвестиции в обучение, загуба на институционална памет и опит и директно влияние върху боеспособността на подразделението. Изследванията на неправителствената организация RAND установяват, че задържането на квалифицирани военнослужещи е от съществено значение за поддържането на морала, бойната готовност и избягването на разходите, свързани с обучението на нови заместници (RAND, 2023).

Изследванията в областта на задържането на военен персонал показват,

че финансовото възнаграждение, макар и важен фактор, не е единственият и дори не е определящият мотив за решението на военнослужещия да остане или да напусне службата. Проучване на американското правителствено отчетно ведомство (GAO), обхващащо близо 1000 военнослужещи от всички родове войски на САЩ, установява, че работните условия и качеството на живот имат по-голямо значение от заплащането при вземането на решение за напускане (U.S. Government Accountability Office, 1999). Показателно е, че в същото проучване спортните и физическите дейности са посочени от личния състав като водещ фактор за удовлетвореност и причина за оставане в системата, изпреварвайки дори финансови придобивки.

Данните от британското проучване Armed Forces Continuous Attitude Survey (AFCAS) от 2022 г. разкриват тревожна картина: 27% от служещия личен състав планира да напусне при изтичане на текущия ангажимент, а допълнителни 22% възнамеряват да напуснат преди това. Най-значимият фактор, влияещ върху това решение, е въздействието на военната служба върху личния и семейния живот (Sodexo Defence, 2024). Физическата среда, включително качеството на спортните съоръжения, е идентифицирана като ключов елемент, пряко влияещ върху усещането за институционална грижа и върху цялостното качество на живот на военнослужещия.

Връзката между спортната инфраструктура и задържането на кадри не е директна, тя се осъществява чрез поредица от психологически и организационни елементи, всеки от които е самостоятелно изследван в академичната литература.

Първият елемент е чрез физическото и психическото здраве. Изследванията върху военнослужещи установяват, че лошата физическа форма е свързана с по-ниска производителност и по-висок процент на работни отсъствия (Stetz et al., 2007). Военнослужещи, които имат достъп до качествена спортна инфраструктура и поддържат добра физическа форма, демонстрират по-добро психическо здраве, по-висока устойчивост на стрес и по-ниски нива на намерение за напускане.

Вторият елемент е чрез организационния ангажимент. Когато институцията инвестира видимо в условията за физическо развитие на своя личен състав, тя изпраща ясен сигнал за грижа и уважение към военнослужещия като индивид. Тази институционална грижа се превръща в организационен ангажимент, военнослужещият развива по-силна идентификация с организацията и по-слаба склонност да я напусне. Спортната инфраструктура не е само тренировъчно пространство, тя е и социално пространство, в което се изграждат неформални връзки, развива се екипният дух и се укрепва принадлежността към военната общност.

Водещите армии в света вече са институционализирали връзката между спортната инфраструктура, качеството на живот и задържането на кадри в своите стратегически документи. Стратегията за хората на армията на САЩ (Army People Strategy) изрично обвързва осигуряването на качествени съоръ-

жения за физическа активност и отдих с целите за задържане на таланти, посочвайки, че програмите за подкрепа на военнослужещите и техните семейства едновременно подобряват привличането и задържането на кадри. Програмата Holistic Health and Fitness (H2F) от 2020 г. отива още по-далеч. Тя изрично включва инфраструктурата (equipment and facilities) като един от петте критични елемента на системата за физическа годност и здраве, наред с управлението, програмата, персонала и лидерското образование (Headquarters, Department of the Army, 2020).

В контекста на България въпросът за задържането на кадри е особено важен поради демографската криза, застаряването на обществото и изтичането на квалифицирани млади хора към гражданския пазар на труда и към страни с по-добри условия на заетост. Програмата за развитие на отбранителните способности на въоръжените сили до 2032 г. изрично идентифицира демографската криза и затрудненото окомплектоване с качествени кадри като стратегически предизвикателства (Ministerstvo na otbranata na Republika Bulgaria, 2021).

В тази среда конкурентоспособността на военната кариера не може да се гради единствено върху заплащането, макар то да е сред водещите фактори. Военната кариера трябва да включва цялостен пакет от условия на труд и живот, включително качеството на физическата и спортна среда.

Всяко решение за инвестиция в спортна инфраструктура неизбежно среща въпроса за разходната обосновка. В условията на ограничен отбранителен бюджет инвестицията в спортна база може да изглежда като лукс. Тази перспектива обаче пренебрегва реалната цена на текучеството. Загубата на опитен военнослужещ включва не само разходите за набиране и обучение на заместник, но и загубата на натрупан оперативен опит, временното снижаване на боеспособността на подразделението и разходите за социална адаптация на новопостъпилия личен състав. Според изследвания на RAND задържането на квалифициран военен кадър е значително по-рентабилно от привличането и обучението на нов (RAND, 2023).

В този контекст инвестицията в спортна инфраструктура не трябва да се разглежда като административен разход, а като превантивна мярка срещу текучество с измерима възвращаемост в дългосрочен план. Британският опит с програмата FDIS демонстрира, че системният подход към поддръжката и модернизацията на тренировъчната инфраструктура може да бъде управляван ефективно дори при ограничени ресурси, когато е придружен от ясна методология за приоритизиране и обвързване с оперативни изисквания (Ministry of Defence UK, 2021).

ДИСКУСИЯ

Резултатите от проведения анализ потвърждават тезата на изследването: спортната инфраструктура изпълнява двойна стратегическа функция – като технологична предпоставка за физическата подготовка и като инструмент за задържане на кадри.

Сравнителният анализ на международния опит разкрива ясна тенденция: водещите армии в НАТО са преминали от фрагментирано към системно управление на тренировъчната инфраструктура, обвързвайки инвестициите с измерими оперативни резултати.

Ограничение на настоящото изследване е липсата на първични емпирични данни за конкретното състояние на спортната инфраструктура в българските въоръжени сили и нейното въздействие върху показателите за текучество. Бъдещи изследвания следва да включат анкетно проучване сред военнослужещи и одит на инфраструктурата по поделения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящото изследване анализира ролята на спортната инфраструктура в две взаимносвързани измерения – като предпоставка за качествена физическа подготовка и като фактор за задържане на кадри във въоръжените сили. Проведеният анализ позволява формулирането на следните изводи и препоръки.

Първо, спортната инфраструктура е не просто техническа предпоставка за физическа подготовка, а стратегически ресурс с многоизмерно въздействие върху боеспособността и устойчивостта на въоръжените сили.

Второ, дефицитите в спортната инфраструктура имат измерими последици – повишен травматизъм, влошена физическа форма на личния състав, невъзможност за прилагане на унифицирани тестови протоколи и структурно неравенство между поделенията при атестацията и кариерното развитие на военнослужещите.

Друг важен момент е, че спортната инфраструктура има съществено, макар и индиректно влияние върху задържането на кадри чрез физическото и психическото здраве на военнослужещите, чрез организационния ангажимент и чрез социалното сближаване.

В този ред на мисли е важно да се отбележи един парадокс при физическата подготовка в българските въоръжени сили: изискват се конкретни резултати от физическите тестове на състава, без да се гарантират условията за тяхното постигане. Това противоречие трябва да бъде преодоляно чрез обвързване на нормативните изисквания с инфраструктурните стандарти.

Въз основа на направените изводи могат да се формулират следните препоръки при реализиране на спортната политиката за управление на човешките ресурси в отбраната:

Би могло да се разработи и приеме национален стандарт за спортна инфраструктура във въоръжените сили, диференциран по родове войски и съобразен с изискванията на НАТО. Стандартът може да обвърже нормативните изисквания за физическа годност с конкретните инфраструктурни условия, необходими за тяхното постигане.

Друга добра мярка е да се разработи дългосрочна програма за модернизация на спортната инфраструктура по модела на британската FDIS с ясна методология за приоритизиране на инвестициите по оперативна необходимост,

фазирано изпълнение и независим мониторинг на резултатите.

Друга възможна мярка, която може да се приложи у нас, е да се проучи приложимостта на концепцията Holistic Health and Fitness (H2F) на американската армия в контекста на българските въоръжени сили като интегрирана система, обвързваща инфраструктурата, програмата за физическа подготовка и управлението на човешките ресурси в единна стратегическа рамка.

Предвид ограниченията в бюджета по перото за спортната инфраструктура би могла да се разгледа и възможността за публично-частно партньорство при изграждането и поддръжката на спортна инфраструктура по примера на редица страни членки на НАТО, където частни оператори поддържат военни спортни съоръжения при запазен публичен контрол върху стандартите и достъпността.

REFERENCES

Gagnon, P., Spivock, M., Reilly, T., Mattie, P., Stockbrugger, B. (2015). The FORCE fitness profile – adding a measure of health-related fitness to the Canadian Armed Forces operational fitness evaluation. *Journal of Strength and Conditioning Research, 29*(11S), S32–S36.

Headquarters, Department of the Army. (2020). *FM 7-22: Holistic health and fitness.* U.S. Army Publishing Directorate.

Kyröläinen, H., Pihlainen, K., Vaara, J. P., Ojanen, T., Santtila, M. (2018). Optimising training adaptations and performance in military environment. *Journal of Science and Medicine in Sport, 21*(11), 1131–1138.

Larsson, H., Johansson, A. (2019). The physical fitness test discourse model. *Cogent Social Sciences, 5*(1), 1615241.

Ministerstvo na otbranata na Republika Bulgaria. (2021). *Programa za razvitie na otbranitelni sposobnosti na vazrazhenite sili na Republika Bulgaria 2032 g.* [*Programme for the development of the defence capabilities of the armed forces of the Republic of Bulgaria 2032.*] [Министерство на отбраната на Република България. (2021). *Програма за развитие на отбранителните способности на въоръжените сили на Република България 2032 г.* Министерство на отбраната на Република България.]

Ministry of Defence. (2021). *Future Defence Infrastructure Services (FDIS): £1.6 billion investment to upgrade UK Defence estate.* https://www.gov.uk/government/news/16-billion-investment-to-upgrade-uk-defence-estate

NATO Science and Technology Organization. (2012). *Impact of lifestyle and health status on military fitness* (10.14339/RTO-TR-HFM-178). NATO

Nindl, B. C., Billing, D. C., Drain, J. R., Beckner, M. E., Greeves, J., Groeller, H., Warber, J. P. (2015). Perspectives on resilience for military readiness and preparedness. *Journal of Strength and Conditioning Research, 29*(11S), S216–S220.

Sodexo Defence. (2024). *How to improve quality of life for military personnel*. Sodexo UK.

Stetz, M. C., Thomas, M. L., Russo, M. B., Stetz, T. A., Wildzunas, R. M., McDonald,

J. J., Romano, J. A. (2007). Stress, mental health, and cognition. *Aviation, Space, and Environmental Medicine, 78*(5), B252–B260.
U.S. Army. (2019). *Quality of life: Army People Strategy*. https://people.army.mil/overview-2/strategic-approach-2/quality-of-life/
U.S. Government Accountability Office. (1999). *Military personnel: Perspectives of surveyed members in retention critical specialties (NSIAD-99-197BR)*. GAO.

SPORTS INFRASTRUCTURE AS A FACTOR FOR PHYSICAL FITNESS AND PERSONNEL RETENTION IN THE ARMED FORCES

Abstract: *Physical fitness of military personnel is a fundamental prerequisite for the combat effectiveness of the armed forces and a significant factor in human resource management in the army. This article examines the role of sports infrastructure as a dual instrument – on one side for maintaining the physical preparedness of the personnel and on the other side for reducing staff turnover. The study analyses the relationship between the availability of adequate sports facilities and the capacity to conduct systematic physical training that meets current NATO standards. It also addresses the opposite dependency-how the absence or the deterioration of sports infrastructure leads to declining physical fitness, increased injury rates, and reduced combat readiness. Furthermore, the article argues that sports infrastructure plays a significant, although less studied role in personnel retention, as the sports routine impacts on physical and mental health, organizational commitment, and social cohesion. Referring to international experience including the UK's Future Defence Infrastructure Services programme and the US Army's Holistic Health and Fitness system, the article formulates concrete policy recommendations for optimizing sports infrastructure as a strategic human resource management tool in the armed forces.*
Keywords: *sports infrastructure; physical fitness; armed forces; personnel retention; combat readiness*

Dimitar Bobotilov, PhD Student
G. S. Rakovski National Defence College
Sofia, Bulgaria
E-mail: dbobotilov@gmail.com

ПЕТА СЕКЦИЯ

СТУДЕНТИ, ДОКТОРАНТИ, ПОСТДОКТОРАНТИ И МЛАДИ УЧЕНИ

ПЕЧАТНИ КНИГИ И ДИГИТАЛНИ ФОРМАТИ. АНАЛИЗ НА ПРОМЕНИТЕ

Изабела Кръстева
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *След пандемията от COVID-19 електронната книготърговия получава своето признание като предпочитан начин за среща на читателя с книгите. Разнородни проучвания в областта на читателските предпочитания посочват засилен интерес към дигиталния книжен формат, който може да бъде закупен изцяло електронно и прочетен също във виртуално приложение. Издателските компании от своя страна търпят „проявленията на социалната роля", съобразявайки се с практики, които интегрират широката достъпност до крайния книжен продукт. За да просъществува устойчиво книгоиздателският бизнес, е необходима неговата фундаментална еволюция спрямо новите тенденции. Наравно с технологичния скок се отчита и завишена книжна продуктивност, потреблението на книги се увеличава, читателските нужди подтикват към креативност на пазара.*

В необятния виртуален свят електронната книга заема своя културен отпечатък спрямо променящата се виртуална среда и отразява нов тип конкурентност, съотнесена към печатната книга. Създаването на онлайн книжарница въвежда електронната книга в новаторската перспектива на публикуване на съдържание, към което читателя може да се докосне, без да се налага да чака своето печатно издание.

Ключови думи: *печатни книги; електронна книготърговия; дигитален формат; издателства; технологии*

ВЪВЕДЕНИЕ

Появата на електронната книга предоставя на читателите възможност да се насладят на изживяване от друг спектър. Електронната книга е с по-ниска цена, по-достъпна за потребителя поради възможността да я получи веднага онлайн, и освен това предлага варианти за четене на различни устройства.

Авторите също могат да обменят мнения и идеи за своите онлайн произведения, ползвайки новосъздадените за целта виртуални платформи за публикуване на книги.

Потреблението на електронни книги става предпочитано изживяване за читателя, защото любимата му книга може да е навсякъде с него, без да заема място. И все пак традиционното книгоиздаване успява да запази своето място в света на книгата. Винаги ще съществува интерес от страна на читателя към печатните издания – физическият досег с корицата и страниците носи несравнимо удовлетворение, което не може да бъде съпоставено с един дигитализиран прочит.

Традиционната книга в своята цялост, състояща се от форзац, капителанд,

коли, гръб, мукава и кант, все още е неизменна част от читателския свят. Докосването до анатомията на книгата е несъизмеримо преживяване, което не може да бъде заменено дори от удобствата на електронния вариант на книжното тяло. Да държиш в ръцете си чисто ново издание, е усещане, което се преживява със сърце, а не се описва с думи. Любителите на традиционното четене запазват своите предпочитания към това да държат книгата в ръцете си.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

За целта на изследването са използвани похватите на корелационния анализ, както и количествени и качествени методи. Чрез проведени наблюдения и събиране на статистически данни се изчислява резултатността на направеното изследване и се синтезира получената информация в анализационна форма. Ползваните подходи са емпирични и теоретични, като се позовават на висока научна стойност в книгоиздателската индустрия. Представени са данни за общите тенденции и иновации, върху които стъпват промените в книгопечата и дигиталните явления. Направена е причинно-следствена връзка в областта на технологичния напредък, която определя референтността на бъдещата корелационна политика и стратегия на книгоразпространение и ползите от дигиталния инструментариум.

РЕЗУЛТАТИ

Електронната книга със своите различни дигитални проявления под формата на файлови носители (PDF, EPUB и др.) с текст, звук или визуално съдържание може да се слуша и чете на различни за целта устройства. Улесненият достъп до електронната книга (e-book) гарантира нейното консуматорство от читателите поне веднъж в живота, но въпреки това няма гаранции, че ще бъде закупена. Електронната книга в наши дни притежава някои качества на традиционното издание, като свой ISBN, редакторско каре, стойност и сходно оформление, наподобяващо оригинала. Целта е четенето като преживяване максимално да се доближи до трепета от притежанието на книгата в оригинал.

Въпросът по създаването на първата електронна книга стои отворен, защото около 50-те години на миналия век започва да се изпитва все по-голяма необходимост от появата на нови възможности за четене. Сред първите създатели на e-book се смята испанската учителка Анхела Роблес, която иска да намали „тежестта на ученическата раница“ и се притеснява от прекаления обем от учебни пособия, които учениците носят със себе си (Koga e sazdadena parvata elektronna kniga?, 2022). Този факт бил от изключително значение да я мотивира да измисли електронен вариант на учебниците в полза на учениците. През 1949 г. Анхела успява да създаде подобно на книга електронно устройство, което към днешна дата е изложено в Националния музей за наука и техника в „Ла Коруня“. От този момент нататък Роблес започва да се споменава като една от създателите на електронната книга. Изобретението ѝ представлява механично устройство, което работи със сгъстен

въздух, текстът е събран на макари, които се зареждат на въртящи се вретена (Koga e sazdadena parvata elektronna kniga?, 2022).

Други известни на света личности, занимаващи се с електронно четене, проявяват умения в по-ранен период – 1930 г. Боб Браун споделя идеята си за създаването на устройство, което да модифицира книгата на екран. Вдъхновен от новопоявилите се филми със звук, Браун обяснява в своята книга „Четците", че времената започват да се променят и четенето също може да добие друго измерение. Появата впоследствие на електронната книга не следва споменатия модел на Браун, но удостоверява и затвърждава прогнозата му за поява на преносим и минимизиран книжен четец. Понятието на Браун „проста машина за четене, която мога да нося със себе си, да закача за всеки стар електрически контакт и да прочета хиляди думи за десет минути" остава доста подобно на първите осъществени електронни книги (Koga e sazdadena parvata elektronna kniga?, 2022).

Други известни личности, занимаващи се с електронното четене, са Дъглас Енгелбарт и Андриес ван Дам, които през 60-те години на миналия век обръщат сериозен поглед към изобретяването на електронна книга. Андриес Дам, от историческа гледна точка, се смята за създателя на наименованието „електронна книга". Дъглас Енгелбарт е известен като създателя на компютърната мишка и човек, който посвещава живота си на познанието за новите технологии.

В университета „Браун" двамата съмишленици водят проекти за книжни системи /(Hyper Editing system; File Retrieval etc.) дълги години. Новосъздадените документи са с наименованието FRESS, изпълняват се на ibm мейнфреймове и се отличават със структурна ориентация. Замисълът зад книжните системи е да се потребяват от различни читателски нужди, като предлагат дисплеен хардуер и оразмеряване на прозореца. В системата попадат указатели, хиперлинкове, графики (Koga e sazdadena parvata elektronna kniga?, 2022). FRESS устройството има широка употреба в университета, като на него се показват първичен текст, анотации и дискусии за множество учебни курсове по различни предмети. Вследствие на дългогодишното управление на проектите в „Браун" компанията „Electronic book technologies" създава „Dynatext" – единствената по рода си SGML система за четене по електронен път.

По-детайлно проследяване на просъществуването на електронната книга в нейната неразривна цялост, която се среща и днес, показва и друга времева датировка на появата на електронните издания. Посочената исторически година е 1970 г., когато на преден план се появява така наречената „електронна хартия", а основателят се казва Ник Шеридън (Koga e sazdadena parvata elektronna kniga?, 2022). Той кръщава изобретението си „Gyricon". Източниците описват изобретението като „прототип на електронната хартия, представляващ прозрачен силиконов лист, състоящ се от хиляди, миниатюрни пластмасови сфери". Сферите са разделени на две, като черната половина е с електростатичен заряд, а бялата – с електронеутрален. Посредством сферите се появява черно-бялото изображение, което наподобява на екрана на съвременните лаптопи. За съжа-

ление, управата на „Xerox“ премахва Шеридън от осъществяването на проекта, тъй като не са съгласни външният вид на разработваното устройство пряко да напомня визията на екран на лаптоп (Koga e sazdadena parvata elektronna kniga?, 2022).

Друг разпознаваем създател на електронната книга е Майкъл Харт. За година на изобретяване се счита 1971 г., когато в САЩ, в университета на Илинойс, се появява проектът, наречен „Гутенберг“. Харт успява да получи „операторски акаунт на стойност 100 000 долара от операторите на сървъра Ксерокс Сигма 5“. Това се оказва повратна точка в неговата кариера, защото му предоставя възможност да опита да осъществи хартиените книги в електронни. В проекта се записват над 1000 доброволци, които набират книжното съдържание на компютър, като след това се качват публикации в интернет. Проектът успява да набере достатъчно съмишленици и впоследствие започва обработка на данните от библиотечните фондове. През времето на обучението си в университета Харт ползва кода ASCII, преписвайки текста на американската Декларация на независимостта в електронен формат (Koga e sazdadena parvata elektronna kniga?, 2022).

В следващите години се появява подобрена технология за електронно четене благодарение на физика Джоузеф Якобсън. Годината на създаване на неговата иновация е 1990 г., по време на неговата работа в „Media Lab“ на M.I.T. Поради засиления интерес на Якобсън към технологичните нововъведения, няколко години по-късно участва в създаването на компанията „E INK“. Фирмата започва няколко разработки на електронни четци и в колаборация с „Lucent Technologies“ решават да направят опит за създаването на електронна хартия. Опитите и проучванията, които провеждат, водят до крайния резултат на полагане на основата, върху която занапред ще стъпи създаването на електронната книга. През 1998 г. множеството проведени експерименти, предшестващи появата на електронните книги, резонират в осъществяването на устройството електронен четец. На пазара се появяват две фирми, които са в пряка конкуренция за своя продукт, който са разработили паралелно. Фирмите „Nuvomedia“ и „Softbook Press“ представят официално своя краен продукт на пазара – първите устройства за електронно четене, съответно „Rocketbook“ и „Softbook“ (Kakvo e elektronna kniga (e-book)? н.д.). Четците са направени от течнокристален дисплей и са ергономични. След успешното представяне на пазара компаниите вземат решение да обединят усилия, работейки в посока подобряване на електронните четци. Така успяват да създадат устройства и с цветен дисплей. Името, с което двете фирми започват съвместната си дейност, е „Gemstar“. За съжаление, компанията банкрутира бързо поради неефективна маркетингова стратегия. След фалита на „Gemstar“ не са известни други компании, желаещи да се занимават с електронните четци и тяхното усъвършенстване, в продължение на няколко години (Kakvo e elektronna kniga (e-book)?, н.д.).

През 2004 г. се завръща интересът към електронните четци, като компанията SONY предлага на своите потребители устройството „SONY Librie“, за чиято разработка е ползвана технологията „eink“.

Интересът към електронните книги се засилва след 2004 г. и започват да се появяват различни устройства от различни краища на света. Холандската компания „iRex technologies“ надгражда своя проект и започва да произвежда електронния четец „Illiad“, чиято цена обаче се оказва твърде висока за пазара (в размер на 600 евро), което прави продукта недостъпен за голяма част от активните читателски маси. Размерите на устройството са доста забележителни – 8 инча дисплей, сензорен екран и 16 нива на сивото (Kakvo e elektronna kniga (e-book)? н.д.).

Потребителският интерес към производството на масов, широкодостъпен продукт се явява сериозно предизвикателство за компаниите и през 2006 г. американската фирма SONY представя иновативния си електронен четец „SONY Reader“, който веднага спечелва читателските симпатии и по отношение на размера се забелязват значителни подобрения. Дисплеят е 6-инчов, сивото е на четири нива и поддържа файловете PDF и LRE. Конкурентността за разработването на подходящия продукт довежда и до включването на Китай с неговия продукт „jingle 8“, който има същите параметри като устройството на SONY и освен това поддържа и файловите формати HTML и WOLF.

Историческите сведения по въпроса за създаването на електронната книга посочват и Робърт Буса, чийто електронен показалец, наречен „Index Thomisticus“, също се счита за първото електронно произведение. В по-късни години показалецът се дистрибутира под формата на дискове, като през 2005 г. вече е публикуван и онлайн. Теорията, че показалецът наподобява първото електронно издание, бива оспорвана в пълния смисъл на визуалната характеристика за електронна книга.

Със свое устройство на пазара през 2007 г. се откроява и Amazon с книжния четец „kindle“. И при този продукт са спазени сходните параметри на 6-инчовия екран и 4-те степени на сивото, като при него се забелязва и наличието на 200 mb вградена памет за запаметяване на съдържание (Kakvo e elektronna kniga (e-book)? н.д.).

В следващите години електронните четци започват своето усъвършенстване, като много компании поемат инициативата да представят нови устройства с най-различни подобрения, според читателските мнения и нагласи. На пазара се открояват моделите на SONY, Irex, Eloneex, Booken и т.н. (Kakvo e elektronna kniga (e-book)? н.д.).

Всички тези опити да бъде създадена електронната книга, имат своя заслужен принос в епохата на дигитално развитие и без опитите за създаване на такава полезна форма на книгата нямаше да бъдем свидетели днес на истинската електронна книга, която можем да изтеглим от всяко земно кътче и на всяко електронно устройство.

Революциите в технологичния свят вървят ръка за ръка в своето стремглаво и глобално развитие и тези промени са нужни на хората, за да им помагат в ежедневието. След 2000 г. формата на електронната книга приема своя завършен вид – файл за теглене, опция за закупуване онлайн и възможност за печат след сваляне.

Повечето книги днес присъстват на пазара дигитално и печатно, някои са само едното или другото, но под каквато и форма да ги срещаме, те остават нашия неизменен спътник при нужда от информация или обогатяване на вътрешния ни свят. Пред електронните книги стои голямо бъдеще, в което те ще се купуват на по-ниска стойност, ще са все по-достъпни и предпочитан начин за бързо удоволствие от четенето.

Традиционните издателства, които съумяват да запазят своя пазарен дял във време на цялостна, продуктова дигитализация, разчитат на своя собствена функционалност, която следва да им помага в търсенето на печеливши автори.

През 2012 г. издателствата дружно създават вътрешен документ, по който да се ръководят в умисъла за собствено утвърждаване в бизнеса. Първата и основна функция, която трябва да се следва, е откриването и развиването на таланти, като основните точки, по които ще се работи с тях, са експертността на редакторите в подпомагането на ролята на писателя (Gulenova, 2015). Друга важна подробност е подобаващата инвестиция в автора, финансирането на идеите му под формата на аванс, стимулиране на създаването на партньорства и др. Навременната финансова помощ за автора му предоставя възможност за по-голяма мотивация при проявата на творческия му потенциал.

Сред изключително важните маркетинг модели, които традиционните издателства трябва да използват, са разпространяването и продаването на книгата на по-широка аудитория, за чиято цел ще е необходима специфична логистична подготовка. Ресурсите, които са необходими, включват разпределянето на книгите на правилните за желаната цел места, добра комуникация с партньори и дистрибутори, новаторски идеи и следване на ясни маркетингови стратегии. Презентацията на автора трябва да събуди интереса на публиката по инвестиращ вниманието начин и това изцяло зависи от правилно позиционираната маркетингова „експертиза“ (Gulenova, 2015). Посланията към читателите са ценен фактор за добиването на търсената публичност. Задължителен елемент от страна на издателството е с всички сили да защитава интелектуалната собственост на твореца и неговите права стриктно.

Следвайки изброените по-горе правила, издателствата все още имат голям шанс за запазване на своята автономност и суверенитет. Проучванията през последните години показват стремеж от страна на книгосъздателите да доказват правото на своето съществуване в книжния свят, предоставяйки широк набор от услуги на авторите, с които да ги привлекат. Конкурентността на книжния пазар е изключително висока, тъй като от десетилетие насам редица автори могат да публикуват книга свободно в интернет. Големите дигитални платформи, като „Amazon“ (най-голямата електронна книжарница в света) и „Smashwords“, се възползват от това свое предимство и предлагат голям процент новоиздадени книги. Технологичният бум предоставя възможност за постоянно обновяване на електронните книжарници и доставчиците на такъв тип услуги постоянно нарастват.

Книжният пазар е изключително динамично развиващ се и това е основ-

ната причина за все по-честата поява на електронни издания. Платформата „Smashwords“ отдава рекордните 70,5% приход на своите автори, като освен това предлага изготвяне на подходящи маркетинг концепции и богат инструментариум за регулиране на процесите, предшестващи появата на книгата. Няколко подобни сайта определят в голяма степен конкурентността помежду си, а също и с традиционните издателства, които също публикуват книги онлайн. В САЩ 80% от пазарния дял се пада на традиционните издателства, които имат по-успешна продажбена стратегия и генерират повече покупки на книги. Освен това печатните издателства предлагат авансов хонорар на своите автори и така нареченото „bricks and mortar“ разпространение, докато електронните платформи за самостоятелно публикуване нямат такава опция, но пък могат да разпространяват в няколко онлайн книжарници (Myseag, 2022).

Въпреки наличието на разнообразни платформи за самопубликуване одобрението на голямо печатно издателство все още е търсено от авторите. Статистиката посочва устойчив ръст на книгопродажбите в Америка и Германия през годините на растеж на информацията в интернет и утвърждаването на електронните книги. Делът на продажби в Щатите е в стабилитет от около 26–28 млрд. на годишна база, а в Германия темповете на продажби достигат 10 млрд. на годишна база.

Един от периодите, които заслужават да бъдат разгледани, е появата на пандемията от COVID-19, когато поради масовото затваряне на търговски вериги и книжарници се очаква сериозен крах на книготърговската индустрия. Противно на очакванията, до такъв не се стига през 2020 г., даже е отбелязан забележителен ръст на продажбите на печатни и електронни издания в САЩ – над 942 млн. екземпляра са разпродадени. Затварянето на хората в домовете им поради наложените рестрикции за ограничение на заболеваемостта е компенсирано с домашната употребата на голям брой книги (Myseag, 2022).

Сравнявайки с паричните стойности в книгоиздаването на италианския пазар, виждаме, че е достигнат най-високият нетен приход за 10-годишен период. Стойностите и на други европейски държави, като Франция, Великобритания и скандинавските страни, също бележат покачване на приходите от книгоразпространение, където е по-развита електронната книготърговия. От друга страна, Източна Европа и Португалия не успяват да задържат високи продажби и там се отчита спад в книжния сектор заради недотам развитата търговска онлайн практика. Общият поглед върху четенето по време на пандемията показва увеличен интерес към книгата в електронен формат и цялостна активност от страна на читателите в потребяването на книги. Факторите, които генерализират и потвърждават съжденията за прираст при потреблението на изданията, са статистическите данни и през втората пандемична година 2021 г., където резултатността е по-висока от 2020 г. През 2021 г. британският книжен пазар продължава да нараства спрямо 2019 и 2020 г. Подобна е картината и в САЩ в съпоставка със същия период – 13% увеличение. Своя символична прогноза за развитието на книжния пазар по време на пандемията изказва Маркус Доле,

президент на известната компания „Пенгуин Рандъм Хаус“, който заявява, че „сега е най-доброто време за книгоиздаване от Гутенберг насам“ (Myseag, 2022). Неговото мнение отлично описва създалата се обстановка в желанието за четене от страна на потребителите и макар да е създала известни съмнения у аудиторията, оптимистичната му нагласа се потвърждава с фактите за бум на книгопродажбите.

По време на пандемията и въпреки чуждестранните успехи на книгоиздателския бранш България определено изостава в начинанията. Въпреки засиления тираж и рекордни стойности за 2020 г. от около 11 000 книги, се наблюдава спад в общия и средния тираж, с неясната относно излъчените продажби. Общата информация е свързана с броя на издадените книги, но не и на тяхното потребление. Според данните началният тираж е със занижени стойности, което предполага по-малко реализируеми печалби, въпреки по-високия процент на новоиздадените книги. От друга страна, в Швеция потреблението на книги по време на пандемията се оказва по-високо в сравнение с предходни години и това довежда до връщане обратно на поетата държавна субсидия за подпомагане на книгоиздателския бизнес в страната (Myseag, 2022).

ДИСКУСИЯ

Случващото се в книгоиздаването в световен план може да се обобщи в няколко етапа. През последното десетилетие, въпреки очакванията за крах в традиционното книгоразпространение, се отбелязват устойчивост и безкомпромисност на печатната книга като предпочитан продукт от читателя. Електронната книготърговия бележи подем като търсен метод за бърза доставка на любимото издание.

Виртуалното маркетиране на книгата измества наличните маркетинг ресурси и остарели стратегии. Книгоразпространението онлайн е толкова достъпно за всеки, че изцяло обезсмисля участието на търговски посредници в книжарниците. Дигитализацията на книгоиздаването променя тенденциите и въвежда неговите етапи – подготовка, процеси и права – във виртуалната реалност.

Еволюцията на електронната книга е важна за подготовката на бъдещето, пред което е изправен целият свят – ултимативното файлово носителство, чрез новите технологични устройства: опитите за създаване на електронен продукт, въвеждащ неговата висока научна и техническа стойност, която ще предлага информативни бази данни безпрепятствено. Бариерите и границите откъм досег с технологиите се размиват и технологиите стават изключително достъпни от четящия и търсещия човек, като електронната книга е ключов фактор за разпространение на ценно съдържание. В този ред на мисли е съвсем нормално пренасочването на маркетинг усилията да се съсредоточи в промотирането на електронните издания като лесен и достъпен информативен източник. Любителите на традиционната книга запазват своя пазарен дял и се открива място под слънцето за предпочитанията на всеки, но едно е сигурно – цикълът на промяната на електронната книга тепърва ще извървява своя път.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Етапите на книгоеволюция са фундамент на революционната прогресия на запазването на словото в книжна форма. Ресурсите и съсредоточаването върху това да се запечатват писанията на човечеството върху различни носители, носят своя дух на култура и народност, която разказва своята история. Историческите сведения, описващи начините за осъществяване на електронната книга, са още едно доказателство за жаждата за знания и нуждата от творческа изява.

Електронните книги са успешният експеримент на века и отправят своя зов към читателите, подтиквайки ги към запознаване с иновационните, цифрови процеси. Дигитализацията несъмнено оставя своите следи в бита на всеки човек. В забързаното ежедневие възможността да носиш своята любима електронна книга на мобилното си устройство, е сериозно преимущество. Изводът е само един – под каквато и да е форма четенето трябва да продължи да се развива, защото без него еволюционните процеси за невъзможни.

REFERENCES:

Gulenova, M. Kakvo izvarshvat izdatelite v svyat, v koyto vseki mozhe da publikuva kniga? [onlayn].// Medmarbg.wordpress.com, 21.01.2015 Dostapen na: https://medmarbg.wordpress.com/2015/01/21/%D0%BA%D0%B0%D0%BA%D0%B2%D0%BE-%D0%B8%D0%B7%D0%B2%D1%8A%D1%80%D1%88%D0%B2%D0%B0%D1%82-%D0%B8%D0%B7%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%B2-%D1%81%D0%B2%D1%8F%D1%82-%D0%B2-%D0%BA%D0%BE/ [Гуленова, Мария. Какво извършват издателите в свят, в който всеки може да публикува книга? [онлайн].// Medmarbg.wordpress.com, 21.01.2015 Достъпен на: https://medmarbg.wordpress.com/2015/01/21/%D0%BA%D0%B0%D0%BA%D0%B2%D0%BE-%D0%B8%D0%B7%D0%B2%D1%8A%D1%80%D1%88%D0%B2%D0%B0%D1%82-%D0%B8%D0%B7%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%B2-%D1%81%D0%B2%D1%8F%D1%82-%D0%B2-%D0%BA%D0%BE/]

Kakvo e elektronna kniga (e-book)? [onlayn].// Ebook.place.bg Dostapen na: https://ebook.place.bg/%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%B7%D0%B-D%D0%BE/%D0%BA%D0%B0%D0%BA%D0%B2%D0%BE-%D0%B5-ebook/ [Какво е електронна книга (e-book)? [онлайн].// Ebook.place.bg Достъпен на: https://ebook.place.bg/%D0%BF%D0%BE%D0%B-B%D0%B5%D0%B7%D0%BD%D0%BE/%D0%BA%D0%B0%D0%BA%D0%B2%D0%BE-%D0%B5-ebook/]

Koga e sazdadena parvata elektronna kniga? [onlayn]. // Actualno.com, 29.04.2022, Dostapen na : https://www.actualno.com/curious/koga-e-syzdadena-pyrvata-elektronna-kniga-news_1745670.html [Кога е създадена първата електронна книга? [онлайн]. // Actualno.com, 29.04.2022, Достъпен на : https://www.actualno.com/curious/koga-e-syzdadena-pyrvata-elektronna-kniga-news_1745670.html

Myseag. „Mnogo se govori za knigi, no malko se govori za knigoizdavane“ [onlayn].// Litvestnik.com, 26.01.2022 Dostapen na: https://litvestnik.com/2022/01/26/%D0%BC%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D1%81%D0%B5-%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%B8-%D0%B7%D0%B0-%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B8-%D0%BD%D0%BE-%D0%BC%D0%B0%D0%BB%D0%BA%D0%BE-%D1%81%D0%B5-%D0%B3/ [Myseag. „Много се говори за книги, но малко се говори за книгоиздаване“ [онлайн].// Litvestnik.com, 26.01.2022 Достъпен на: https://litvestnik.com/2022/01/26/%D0%BC%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D1%81%D0%B5-%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%B8-%D0%B7%D0%B0-%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B8-%D0%BD%D0%BE-%D0%BC%D0%B0%D0%BB%D0%BA%D0%BE-%D1%81%D0%B5-%D0%B3/]

PRINTED BOOKS AND DIGITAL FORMATS. ANALYSIS OF CHANGES

Abstract: *After the Covid 19 pandemic, e-book trade has gained recognition as the preferred way for readers to meet books. Various studies in the field of reader preferences indicate an increased interest in the digital book format, which can be purchased entirely electronically and also read in a virtual application. Publishing companies, for their part, tolerate the "manifestations of the social role" by complying with practices that integrate wide accessibility to the final book product. In order for the sustainability of the book publishing business to exist, its fundamental evolution in relation to new trends is necessary. Along with the technological leap, increased book productivity is also being recorded, book consumption is increasing, and reader needs are prompting creativity in the market. In the vast virtual world, the e-book takes its cultural imprint on the changing virtual environment and reflects a new type of competition, relative to a printed tab book. The creation of an online bookstore introduces the electronic book into the innovative perspective of publishing content that the reader can access without having to wait for their printed edition.*

Keywords: *printed books; electronic bookselling; digital format; publishers; technologies*

Izabela Krasteva, PhD Student
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: ilinchevai@gmail.com

НАСИЛИЕ И ОБЪРНАТИ МОДЕЛИ НА ВЛАСТ В „СЧУПЕНАТА ВЯРА“, „АНХЕЛИКА В КАТАЙ“ И „ПРЕЗРЯНАТА ХУБОСТ“ ОТ ЛОПЕ ДЕ ВЕГА

Стела Ангелова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме: *Настоящият доклад има за цел да анализира упражняването на власт от женските персонажи в няколко ранни комедии на Лопе де Вега. Това са „Счупената вяра“, „Анхелика в Катай“ и „Презряната хубост“ – комедии, недотолкова обсъждани, за които библиографията е оскъдна. Да се „извадят“ подобни творби, предполага скромен опит за предаване на универсални послания, свързани с валоризация на жената като личност и носител както на женска, така и на мъжка енергия, а двете не би трябвало да са несъвместими. И в трите комедии насилието на мъжките персонажи към жената е с разнообразни прояви. Относно използваните източници, докладът се базира на канонични изследвания върху въпросните комедии, но поставя акцент върху един отсъстващ в тези текстове елемент: трансгресивното женско поведение, породено от насилието на мъжа. Затова и очакваните резултати се състоят в това да се проследи по какъв начин женските образи „узурпират властта“, като се използва предимно структурален анализ.*

Ключови думи: *Лопе де Вега; gender inversion; барокова комедия; трансгресивно поведение; женски образи*

ВЪВЕДЕНИЕ

Когато говорим за творчеството на Лопе де Вега, не можем да пропуснем женските образи и тяхната експресивна реализация. Комедиите, предмет на настоящото изследване, се вписват в по-ранния етап от неговата драматургия, като се придържаме към установената от Морли и Бруъртън (1968) датировка на творбите. Наблюденията на Олеса са как в този етап Лопе де Вега има засилен интерес към „драмите с частен характер в сравнение с тези, свързани с известни исторически събития, водещо към първите драми на честта и отмъщението“ (Oleza, 2001, p. 11). В конкретните творби женските персонажи „узурпират“ властта на мъжа по нетрадиционни начини, като дори не изглежда, че го правят. Те успяват да защитят накърненото си достойнство, но и да „задоволят“ изискванията на обществото. По този въпрос Рубиера твърди, че в случая на Лопе де Вега критиката гравитира между тези, които защитават консервативния имидж на писателя и го считат за представител на една „доминираща идеология: тази на мизогинията, и тези, които при обстоен прочит прозират един напредничав драматург, състрадателен към женската природа“ (Rubiera, 2002, p. 284). Нашият анализ се интересува именно от втората трактовка.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Методологията се състои в сравнителен анализ на главните женски персонажи и тяхното упражняване на скрита власт, която контрастира с насилието, демонстрирано от мъжките персонажи. Предмет на изследването е както женската психология и поведение в конкретните ситуации, така и външният вид на описаните героини. Характерна особеност за ранните комедии на Лопе де Вега е, че образът на дамата не се отличава с подробно описание на външния вид. Предполага се, че е млада и красива влюбена жена, която живее за любовта: ревнива, константна, но и капризна на моменти; вярна на партньора си, но непредсказуема, както и притеснена за честта си. Може да принадлежи към всички социални прослойки (Cañas Murillo, 1992). Женските персонажи от комедиите, които ще разгледаме, не се примиряват с патриархалните норми. Кетан Мехта различава „активна и осъзната съпротива" и „активно и осъзнато приспособяване", обяснявайки, че за да престанат да бъдат потискани, жените прибягват до имитация. „Преструват се на покорни, но използват оръжията на слабите, служат си с измами и хитрини, за да избягат от контрола на съпрузите, годениците и бащите си" (Ketan Mehta, 2011, p. 377). Оценка, която предстои да се провери и допълни.

РЕЗУЛТАТИ

Проявите на мачистко насилие са ключова тема в *Презряната хубост* (1604–1610). Дон Санчо презира собствената си съпруга доня Хуана и се държи с нея по особено унизителен начин. Всъщност още в началото на творбата заявява презрителното си отношение, като във втората си реплика заплашва пряко Хуана: „Твоите жалби / ще са причината за смъртта ти" (pp. 3–4). Към този момент все още не е ясна причината за неговия толкова жесток гняв, принуждаващ го да кълне: „Бог ми е свидетел, че съм на толкова да ти дам / това, което твоето неуважение заслужава!" (pp. 37–38).

Хуана е отдадена и честна съпруга, но за Санчо тя е „луда и самонадеяна" (p. 32). От началото на първо действие Санчо се опитва да оправдае с бедността желанието си да избяга от Хуана, заминавайки с войските на крал Фернандо. Решението му не е продиктувано от смелост, а от страх, тъй като, както подчертава Хуана, „след това стават войници / всички женени мъже, / които презират жените си" (pp. 70–72). На свой ред Санчо се разгневява, че тя решава да го следва, а Хуана просто се превръща в глас на моралния и съпружески дълг, спечелвайки си прякора „упоритата нещастница":

Похарчи моята богата хасиенда
за твоите пороци, игри и жени
и сега, дон Санчо, кълнеш,
че идвам да те следвам (pp. 45–48).

Именно в това нейно неподчинение се състои завръзката на конфликта. От казаното по-горе се разбира, че Санчо е готов на всичко, за да разполага с богатство, което да прахоса. Както посочва Магнаги (2016), галантните господа

в ранните комедии на Лопе де Вега са перверзни същества, мотивирани единствено от низките си страсти и стремежа да се издигнат в обществото. Няма значение как, важното е да се възползват от женитбата. Всъщност:

„липсата на финансови средства от страна на ухажорите се превръща в детонатор на серия от стратегии и интриги, изразяващи се в развръзката, която приключва не само с брак с любимата жена, а и с изненадващ социо-икономически растеж. Благодарение на своята хитрост бедният идалго представлява успехът на личните качества и постоянството срещу родовите привилегии и богатството. Лопе […] сякаш иска да пресъздаде, в измисления свят на театъра, финала, който би пожелал за себе си“ (Magnaghi, 2016, pp. 83–84).

Дон Санчо съвсем не е изключение: единствената му цел, след като е похарчил зестрата на съпругата си, е да спечели богатство и власт на неин гръб, след като разбира, че бракът им има одобрението на католическите крале. Вече завърнал се в Навара, в началото на второ действие, дон Санчо отново отблъсква Хуана: станал е губернатор на Навара и вече не се нуждае от съпругата си. Дори би могло да се твърди, че дон Санчо е по-жесток от ухажорите в ранните градски комедии на Лопе де Вега: докато донжуановците там просто копнеят да се оженят за заможна дама и да придобият богатство благодарение на нея, но и заедно с нея, Санчо иска сам да се наслаждава на материалните блага. Подобно желание той манифестира от началото почти до края на комедията. В този ред на мисли финалът се оказва психологически неиздържан. Достатъчни са две думи на кралица Исабел, така че Санчо моментално „да се влюби отново“ в доня Хуана. Лопе прибягва до добре познатата практика всички проблеми да се решават от краля и кралицата, в конкретната комедия – от кралица Исабел.

Характерът на Хуана съвсем не е толкова сложен, колкото множеството ѝ метаморфози. Тя е богобоязлива и склонна да оправдава мъжа си. Когато споделя всичко на кралица Исабел, Хуана се чувства облекчена, но изповедта ѝ е целенасочена. Тя внимателно е планирала речта си, изчаквайки подходящ момент да привлече кралицата на своя страна. Разбира се, първата стъпка е да дискредитира съпруга си:

Пропиля своята и моята хасиенда,
защото нито можех, нито исках,
страхувайки се, че ще ме остави,
да го моля и да настоявам (pp. 149–152, преводът е мой).

Хуана се освобождава от споделената вина и от угризенията, оправдавайки се със страха от изоставяне. Що се отнася до Санчо, той е системно антигероичен образ, но също като Хуана не е многопластов. Не е хитър, за разлика от нея, която умело се възползва от приятелството си с кралицата и усеща, че ще дойде моментът, когато Исабел ще покаже женската си солидарност: „Ще останеш на служба при мен, / докато дойдат по-добри времена за теб“ (pp. 248–249).

Действително персонажът на кралица Исабел е централна фигура в действието на комедията и Лопе де Вега показва дълбоко уважение към нея. Немалко са комедиите, в които присъства католическата кралица, а и Де Вега е

добър познавач на дворцовите интриги и на по-прикритите аспекти от живота на Исабел. Както посочва Симандевила (2019), в *Презряната хубост* персонажът на кралица Исабел е един от най-интригуващите, тъй като нейните чувства търпят промяна: от сдържана кралица, асоциирана единствено със своята твърдост справедливост, тя се превръща в ревнива съпруга, решена да премахне опасността, задаваща се в лицето на Хуана. Несъмнено може да се твърди, че двата мотива, този за жената владетел и за ревността, майсторски се преплитат, като същевременно Лопе де Вега се придържа към общоприетия образ на Исабел.

Когато съпрузите се срещат отново, вече и двамата на служба при Исабел и Фернандо, Санчо отново измамва съпругата си, давайки ѝ напразни обещания. Когато среща съпротива от страна на Хуана, прибягва до заплахи:

Вече е късно да плачеш.
Стегни се, защото съм готов
живота да ти отнема (pp. 408–410).

От съществено значение е сцената, в която крал Фернандо остава насаме с Хуана. Той много се съмнява дали да я изслуша, или не, тъй като добре знае, че ще му е трудно да потисне страстите си. Санчо го предупреждава, че тя лъже, че съпругът ѝ е загинал в битка. Но Фернандо все пак е мъж. Исабел го разкрива и решава да омъжи Хуана, за да е далече от погледите на краля. Симандевила (2019) правдиво подчертава, че Де Вега настоятелно е искал да представи слабостите на Фернандо. Важно е да се отбележи, че Лопе де Вега създава образ на един нерешителен Фернандо, твърде загрижен да не разгневи кралицата, но и пленник на страстите си в отчаян опит да бъде внимателен: „Това е онази жена, / от която е важно да се пазя“ (pp. 603–604).

Персонажът на Хуана заслужава малко по-подробно изследване. Възможно ли е да е литературен прототип на Беатрис де Бобадия и Осорио, известна като „ловджийката“? Общоизвестен за испанската история е романсът между Фернандо и придворната на кралицата, който приключва с нейния брак по нареждане на кралицата. За съжаление, не съществуват данни, които да доказват директно вдъхновение от страна на Лопе де Вега, но съвсем не е изключено да е познавал историята. Обект на еротични легенди и притежаваща неописуема красота, Беатрис е описвана от историците като нежна, чувствителна, влюбчива, способна да покаже силна страст и усърдие в любовните дела, но и отличаваща се с жестокостта на гневлив мъж (Rumeu de Armas, 1985). Макар и едно от многото любовни завоевания на Фернандо, Беатрис се е отличавала със своята забележителна хитрост, черта, силно застъпена в женските образи на Лопе де Вега. Жена с войнствен дух, неопитомен и способен да изплаши самата кралица Исабел. Кралицата бързо си дава сметка за страстта на мъжа си и скоропостижно решава „проблема“. Същата съдба чака и Хуана.

Ако се върнем към сюжета: когато бракът на Хуана и Санчо е разкрит, католическите крале (по-точно Исабел) ги удостояват с титлата вицекрале. Както вече споменахме, в края на първо действие двойката се завръща в Навара. Как-

то може да се очаква, подобно „лесно щастие“ не продължава дълго. Душата на Санчо, както той сам казва, презира Хуана:

Аз не искам да те убивам,
защото не е честно един толкова смел мъж
да си изцапва с кръв
сабята с такава слаба жена (pp. 406–409).

За разлика от първо действие, където заплашва да я убие, във второ действие той предпочита да я отпрати, оправдавайки „милосърдието си“ с вродената слабост на Хуана. Когато доня Хуана излиза, облечена като бръснар, тя се среща с Констанца (страдаща от любов по Родриго). Интересен е монологът на девойката, традиционен и същевременно защитаващ жената. Парадоксално, като се имат предвид думите ѝ, същата след това обвинява Хуана (тоест мъжката ѝ самоличност), че се е възползвала от нея, тъй като Хуана „узурпира“ самоличността на Родриго и така „придобива власт“. Хуана си мисли, че по този начин ще ѝ бъде лесно да оцелява, както и че инструментите за контрол и власт, с които си служи мъжът (тоест външната му идентификация като мъж), са ненакърними. В случая откраднатата власт съвсем не е неуязвима. Лопе де Вега отново преобръща традиционните модели във вихър от интриги и недоразумения, така че привидно силната позиция да се окаже слаба.

Без да изпадаме в излишни сюжетни подробности, след серия от перипетии Хуана се появява в ролята на капитан, който пристига в Навара, за да осъди Санчо за несправедливото му управление. Драматичните ситуации, основани на объркванията и двойствени характери, произлизащи от прикриването на половата самоличност на Хуана, ситуират комедията на тънката граница, разделяща забраненото от социално приетото, но развръзката е в полза на второто, „а еротичното напрежение, което тази игра провокира, се успокоява в преобразувана усмивка“ (Ferrer Vals, 2002, p. 210). Всичко приключва с думите на кралица Исабел: „Прегърнете тази странна жена“ (p. 3135). Тя нарежда на Санчо, а той обещава да почита и да обожава съпругата си. Въпреки че Хуана демонстрира трансгресивно поведение, тоест поведение, което е в противоречие с установените норми, крайната цел е сдобряване с дон Санчо. Тук е моментът да се съгласим с твърдението на видната изследователка Консепсион Архенте дел Кастильо относно развръзката на комедията, която за женския персонаж води „почти винаги до прошката и примирението“ (Argente del Castillo, 2007, p. 22).

Разглеждайки *Анхелика в Катай* (1599–1603), забелязваме, че в творбата мизогинните аргументи са произнесени от крал Карл Велики: той първи разпознава колко опасни са огнените очи на Анхелика:

зъл олеандър, отрова на живота ми,
разруха за Испания, гняв за Италия,
да не би от варвари да си доведена
в моята християнска империя, в нашата Галия,
така че Мавърът да спечели повече удари
вместо с оръжието, с твоите красиви очи? (p. 220).

Презрението е взаимно. Анхелика ненавижда мъжете и не вярва на никого: „Небето много добре знае, / че аз съм от лед“ (pp. 286–287). Що се отнася до омразата към другия пол, тя е захранена от добрите ѝ дедуктивни познания. Безспорно мъжете падат в краката ѝ лесно. Да предположим, че Анхелика е наясно с техните комплекси, както и с идеалите на егото, способни да бъдат утолени единствено ако я притежават. Противно на схващанията на нейните „ухажори“, тя е просто една жена, която знае да манипулира. Оказва се, че прекалената красота ѝ пречи. Въпросът е дали щеше да е толкова манипулативна, ако беше по-малко красива. Лопе де Вега сякаш ни дава отговор, когато Анхелика се предрешва като момче, но Сакрипанте я разкрива.

Читателят се среща с една опредметена героиня. Всички искат да я притежават заради красотата. Както подчертава Нилсен (2000), описанието на Анхелика е конвенционално. В *Къщата на ревността* от Сервантес същата героиня е с очи като звезди, златни коси и ледено сърце. „Сервантес откровено се подиграва на подобно преувеличаване“ (Nielsen, 2000, p. 639). Нилсен е на мнение, че екзотизмът в персонажа на Анхелика представлява усилие, което да задоволи неоаристотеловите теории на епохата, с цел да се придържа към класическото правило за истинност. Отговаря на критиката за липса на правдоподобност в театъра и в рицарските романи, мнение, изразено от толеданския свещеник в „Дон Кихот“ (Nielsen, 2000, p. 638). Подобно твърдение е от съществено значение за проследяване на развитието на персонажа.

Макар да е считана за „измамена измамница“, Анхелика копнее за спокойствие и го открива в Медоро, единственото правдоподобно решение за нея. Като пленница на чужда земя, Анхелика няма много възможности. Тя е жена и е красива. Мечтае да се завърне в кралството си, тъй като там се очаква да е кралица и би могла да е в много по-изгодна позиция. Затова и избира Медоро и го отвежда в Катай. Така тя по заобиколен начин избягва мъжкото господство, а това не би било възможно нито с френските перове, нито с арабските владетели.

В *Доминацията на мъжа* (1998) Пиер Бурдийо „спасява“ стари митове от берберските народи, обяснявайки причината за „вродената“ и „приписана“ мъжка доминация. Известният френски социолог защитава произхода на когнитивни механизми, положили структурата на света, включително на сексуалността, разбира се, на базата на опозиционни двойки. Въпросните противопоставяния поставят жената в неизгодна позиция. Бурдийо въвежда идеята за една „естествена сексуалност“ и друга, която е културна. За да аргументира теорията си, прибягва до мита за създаването на Кабилия. Срещата между първия мъж и първата жена се случва на един извор. Внезапно жената се спъва и роклята ѝ се вдига. Объркан мъж не знае как да реагира, но тя го приканва да се наслади, и се качва върху него. За Бурдийо всичко това показва, че в това природно пространство командва жената. Един ден решили да си разменят позициите. Изглежда, че мъжът изпитал същото удоволствие и оттогава вече не искал тя да е върху него, а обратно, твърдейки: „На извора си ти тази, която командва, но

вкъщи съм аз". Бурдийо заключава, че основаващият мит установява как в самия произход на културата се затвърждава един „социален ред, доминиран от мъжката правота" (Bourdieu, 2000, pp. 17–18).

Нека си припомним, че Анхелика среща Медоро на един извор (място, свързано с женската енергия), но след това тя е тази, която го отвежда в Катай, и така променя „установения естествен ред". Именно затова има трангресивно поведение. Опитът да се трансгресират гореспоменатите две сексуалности, представлява порочен кръг, тъй като винаги ще има нови опозиции. Връщайки се към *Анхелика в Катай*, трябва да спомена, че героинята се съпротивлява на установената граница между природна и културна сексуалност, сливайки двете различаващи ги пространства, определящи хетеропатриархата. Анхелика се поддиграва на тези принципи, тъй като прониква в местата, резервирани за мъжа, и дори си ги присвоява. Може би съвсем не е влюбена в Медоро, а иска да властва над него. Достатъчно е да си припомним нейните думи в началото на комедията: „Катай е родината ми, там властва моят закон / и въпреки че съм смъртна, нито един мъж / не ще се похвали, че съм го обичала или обичам" (p. 245).

Това съвсем не значи, че отричаме красотата на любовния език, но нека не се заблуждаваме: любовните думи са в услуга на Анхелика, не на Медоро. Не са емоции, облечени в думи, а думи, тоест предварително премислени структури, преобразувани в емоции (и то доста сполучливи). Те успяват да убедят Медоро като влюбен, но не и нас като читатели.

При всички положения не Медоро предлага и осъществява „спасяването" на Анхелика, а самата тя, слагайки си пръстена от Медоро, същия, с който се „изпаряват" земите на каролингите. Красавицата вече знае как да властва над Медоро, остава да подчини и родините си от мъжки пол. Тук обаче сме изправени пред един проблем: за бащата на Анхелика не се споменава нищо в подробности. Тенденциозното му отсъствие в подобен тип произведение навярно е донякъде притеснително. Остава отвореният въпрос защо Анхелика не говори за баща си. Спомня си с носталгия за родината си, но не и за баща си.

След всичко казано дотук да пристъпим и към *Счупената вяра* (1599), може би най-ранната творба от трите, но и тази, в която героинята преплита в своя образ този на Хуана (заради отмъщението) заедно с този на Анхелика (заради обожествената красота). Комедията започва със спасяването на крал Фелисардо от Лусинда, която побеждава благородниците, желаещи неговата смърт. Фелисардо я смята за богиня, описвайки светлите ѝ очи като пламенни, а косите ѝ – като затвор за него. Самата Лусинда се смята за „бедна ловджийка", а и изначално не вярва на мъжете, защото според нея те са „меки" (p. 384). Кралят не разбира защо тя го отблъсква, и настоява да се ожени за нея, докато тя му припомня социалното неравенство между тях. Лусинда не вярва, но пръстенът, който получава, променя ситуацията, така че тя се отдава на Фелисардо и започва да говори като влюбена жена: „Беше по-красив от Аполон" (p. 750). „Беше", защото Фелисардо си тръгва на следващата сутрин. Лусинда не губи време и се предрешва като селянин, за да отиде в двореца и да защити поруганата си чест.

С новата си самоличност успява да бъде взета на служба при Фидено, довереник на Лисарда и нейния брат Флориберто (който всъщност заговорничи срещу краля). След поредица от перипетии и дворцови интриги Лусинда се омъжва за крал Фелисардо.

Важно е да се отбележи, че любовта на Лусинда е противоречива, тъй като тя мрази и обича Фелисардо едновременно. Въпреки че е предател, пламъците на неговите прегръдки я изгарят. Дори тя не може да си обясни влиянието му върху нея:

Да му се предавам и да ме размеква,
и когато идвам да моля
за честта, която вече нямам,
да се оказва крал толкова голям! (р. 1079).

Лусинда измисля план, с помощта на който да отмъсти за откраднатата си чест. Сближава се с Лисарда (която също е имала отношения с Фелисардо), давайки ѝ съвети, пропити с тънка ирония, за това как да се опази от него. Накрая постига целта си и се омъжва за краля.

ДИСКУСИЯ

Можем да обобщим, че Анхелика е непокорна в своята подчиненост, докато Хуана и Лусинда са покорни в своята съпротива. Уместна е оценката на Кетан Мехта за съпротивление и приспособяване на женските персонажи (в началото ревностно се борят, но накрая отстъпват). Може да се допълни, че не при всички се проявява в една и съща степен. Трябва да се подчертае и второстепенната роля на предрешването, допълнителен елемент, от който не зависи финалната развръзка на конфликта. Лусинда се преоблича като мъж, за да влезе в дворцовите среди, а Анхелика се предрешва веднъж, за да се скрие. Що се отнася до Хуана, тя се маскира многократно, но не за да „завладее" отново съпруга си, а за да се отдалечи от него, изпълнявайки по този начин неговата воля. В този случай предрешването не е ключов елемент в любовната интрига. Трябва обаче да се съгласим с Ферер Валс (2002) относно развлекателната функция на цялата тази трансгресия. Остава въпросът доколко тези персонажи имат право на лично отмъщение, изпълнено лично от тях. По традиция за отмъщението отговарят бащата или братът, но в никакъв случай девойката. И в трите комедии героините имат баща и брат (в случая на Анхелика баща ѝ е далече, но се знае, че е жив). За какво отмъщение може да се говори тогава? Навярно единствено егоцентрично. А може би се държат така поради общоизвестния факт, че в ранните комедии на Лопе де Вега върху типажа все още доминира персонажът.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение, въпреки трансгресивните форми на поведение Лопе де Вега е мъдър и внимателен с феминистката материя. Разрешава конфликта по такъв начин, че да изглежда, сякаш жената е победена от мъжа, като всъщност накрая по необясними причини се влюбва в него. По този начин Лопе де Вега пропа-

гандира идеология, задоволяваща тогавашното общество, а и се „спасява“ като автор. Може да се каже, че успява да прикрие една добре известна истина: успешната трансгресия на Анхелика, Лусинда, а и на Хуана (макар и по-малко отчетлива). И все пак тяхното влюбване удовлетворява драматичния сюжет, но е идеологически нестабилно.

REFERENCES

Argente del Castillo, C. (2007). Celos y embustes en la escena barroca [Jealousy and deceptions on the Baroque stage]. In R. Morales Raya & M. González Dengra (Eds.), *La pasión de los celos en el teatro del Siglo de Oro: Actas del III Curso sobre teoría y práctica del teatro, organizado por el Aula Biblioteca Mira de Amescua y el Centro de Formación Continua (8–11 noviembre 2006)* [*The passion of jealousy in Golden Age theatre: Proceedings of the III Course on theory and practice of theatre*] (pp. 9–24). Universidad de Granada.

Bourdieu, P. (2000). *La dominación masculina* [Masculine domination] (J. Jordá, Trans.). Anagrama. (Original work published 1998).

Cañas Murillo, J. (1991). Tipología de los personajes en el primer Lope de Vega: Las comedias del destierro [Typology of characters in the early Lope de Vega: The comedies of exile]. *Anuario de Estudios Filológicos, 14*, 75–96.

Cimadevilla Abadíe, M. (2019). La figura de Isabel la Católica en dos comedias lopescas: *La hermosura aborrecida* y *El príncipe perfecto* [The figure of Isabella the Catholic in two comedies by Lope: *La hermosura aborrecida* and *El príncipe perfecto*]. In C. Mata Induráin & S. I. Santa Aguilar (Eds.), *Ars longa: Actas del VIII Congreso Internacional Jóvenes Investigadores Siglo de Oro, JISO 2018* [*Ars longa: Proceedings of the VIII International Congress of Young Researchers of the Golden Age, JISO 2018*] (pp. 51–65). Universidad de Navarra; GRISO.

Ferrer Valls, T. (2003). Damas enamoran damas, o el galán fingido en la comedia de Lope de Vega [Ladies woo ladies, or the feigned gallant in the comedy of Lope de Vega]. In F. B. Pedraza Jiménez, R. González Cañal, & E. E. Marcello (Eds.), *Amor y erotismo en el teatro de Lope de Vega: Actas de las XXV Jornadas de Teatro Clásico de Almagro (9–11 julio 2002)* [*Love and eroticism in the theatre of Lope de Vega: Proceedings of the XXV Almagro Classical Theatre Conference*] (pp. 191–212). Festival de Almagro; Universidad de Castilla-La Mancha.

Magnaghi, S. (2016). Estrategias para el éxito: Hidalgos pobres “de camino” a la riqueza, en unas comedias urbanas del primer Lope de Vega [Strategies for success: Poor hidalgos “on the way” to wealth in some urban comedies of the early Lope de Vega]. In A. Saguar García & H. Schlimpen (Eds.), *Estrategias picarescas en tiempos de crisis* [*Picaresque strategies in times of crisis*] (pp. 75–86). Universität Trier.

Nielsen, S. L. (2000). Angélica y Dulcinea: Dos mujeres idealizadas [Angelica and Dulcinea: Two idealized women]. In F. Sevilla Arroyo & C. Alvar Ezquerra (Eds.), *Actas del XIII Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas: Madrid, 6–11 de julio de 1998* [*Proceedings of the XIII Congress of the International Association of Hispanists: Madrid, July 6–11, 1998*] (Vol. 1, pp. 637–640). Castalia.

Oleza, J. (2001). El primer Lope: Un haz de diferencias [The early Lope: A bundle of differences]. *Ínsula: Revista de Letras y Ciencias Humanas, 658*, 12–14.
Rubiera, J. (2003). Amor y mujer en la *Novena parte* de comedias [Love and women in the *Ninth Part* of comedies]. In F. B. Pedraza Jiménez, R. González Cañal, & E. E. Marcello (Eds.), *Amor y erotismo en el teatro de Lope de Vega: Actas de las XXV Jornadas de Teatro Clásico de Almagro* [*Love and eroticism in the theatre of Lope de Vega: Proceedings of the XXV Almagro Classical Theatre Conference*] (pp. 283–304). Universidad de Castilla-La Mancha.
Rumeu de Armas, A. (1985). Los amoríos de doña Beatriz de Bobadilla [The love affairs of Doña Beatriz de Bobadilla]. *Anuario de Estudios Atlánticos, 31*, 413–455.
Vega y Carpio, F. L. de. (2017a). *Angélica en el Catay* [Angelica in Cathay] (M. Menéndez Pelayo, Ed.). Artelope. http://artelope.uv.es/biblioteca/textosAL/AL0497_AngelicaEnElCatay
Vega y Carpio, F. L. de. (2017b). *La fe rompida* [The broken faith] (E. Cotarelo y Mori, Ed.). Artelope. http://artelope.uv.es/biblioteca/textosAL/AL0630_LaFeRompida
Vega y Carpio, F. L. de. (2017c). *La hermosura aborrecida* [The hated beauty] (E. Cotarelo, Ed.). Artelope. http://artelope.uv.es/biblioteca/textosAL/AL0667_LaHermosuraAborrecida

VIOLENCE AND INVERTED MODELS OF POWER IN "LA FE ROMPIDA", "ANGÉLICA EN EL CATAY" Y "LA HERMOSURA ABORRECIDA", BY LOPE DE VEGA

Abstract: *The present research is aimed at analyzing the models of power, focusing on women characters as authentic "grey eminences", in several early comedies of Lope de Vega: "La fe rompida", "Angélica en el Catay" and "La hermosura aborrecida", not so much discussed, in which male violence is a key theme. The current study pretends to focus on how female characters "usurp power". Executioner and victim change their places. "Rescuing" such comedies means a modest way to transmit universal messages, regarding female valorization as an individual with feminine and masculine energy, which are absolutely compatible. Considering previous studies, the present research is based on canonic works on the comedies, but it focuses on one missing element in these texts: the transgressive female behavior seen as a result of male violence. Consequently, the expected results consist in following how female characters "rule", using basically structural analysis.*
Keywords: *Lope de Vega; gender inversion; baroque comedy; transgressive behavior; women portrayal*

Stela Angelova, PhD Student
Scientific Advisor: Prof. Petar Mollov, PhD
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
Sofia, Bulgaria
E-mail: estelangelova@gmail.com

СВРЪХЕСТЕСТВЕНОТО В СЪВРЕМЕННАТА ЯПОНСКА ПОПКУЛТУРА И НЕГОВИТЕ ИСТОРИЧЕСКИ КОРЕНИ: ПРОИЗХОД НА ОБРАЗА НА ШИНИГАМИ

Ивет Стефанова
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Настоящият доклад разглежда свръхестествените образи в съвременната популярна култура на Япония. В рамките на манга, като една от най-широко разпространените форми на японска попкултура, е проучен образът на боговете на смъртта „шинигами". Направен е опит да се начертае линията на историческото му развитие. Във връзка с възможната поява на шинигами, е събрана информация за хронологията на японските и европейските представи за персонификацията на смъртта. Съчетанието им в манга е проучено и представено. Извършен е преглед на характеристиките на герои от съвременната манга поредица „Death note". В резултат може да бъде обобщено, че в съвременния образ на шинигами се преплитат и реинтерпретират разнообразни културни елементи. Тяхното съчетание в преките и косвените характеристики на разгледаните герои може да бъде изведено като пример за културно общуване в съвременната попкултура.*

Ключови думи: *манга; свръхестествено; японска попкултура; традиционна култура; шинигами*

ВЪВЕДЕНИЕ

Темата за свръхестествените вярвания, разкази и образи в популярната и в традиционната култура на Япония е разгледана на български език в някои монографии, доклади и статии в сборници. Иванов представя японските митове и легенди, разказите кайдан[1] и свръхестествените същества йокай[2]. Цигова обръща внимание на конкретния образ на дракона в японската митология, фолклор и култура, като споменава и йокай сред примерите. В доклада на Манева са проучени свръхестествените анимистични вярвания на японците за планините. Минова описва преплитането на традициите със съвременността по примера на японските традиционни празници, чрез легендите, свързани с тях (Minova, 2013; Maneva, 2016; Ivanov, 2021, 2026).

Настоящото изследване прави опит да проследи развитието на образа на свръхестественото същество *шинигами* (от яп. 死神)[3]. Шинигами се среща като литературен герой в манга – една от най-разпространените форми на японската попкултура.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Приложената методология включва преглед на литература по темата – книги, статии и публикации в уебсайтове. Направен е опит да бъдат потърсени възможните корени на съвременния образ на шинигами и да бъде описано тяхното

историческото развитие до днешната му интерпретация. За целта са посочени примери от японските митологични и фолклорни вярвания за свръхестествени същества, които имат отношение към човешката смърт. Проучена и дадена за пример е и европейската представа за персонификацията на смъртта, в съответствие с твърдението на митографи за шинигами като японска реинтерпретация на европейския „жътвар на души". В допълнение към информацията от изследванията върху съвременния образ на Бога на смъртта са откроени и няколко примера за шинигами и техните характеристики в манга, по примера на „Death Note" (от яп. „デスノート") (2016–2017)[4] от Тсугуми Оба (от яп. 大場つぐみ) и Такеши Обата (от яп. 小畑 健).

РЕЗУЛТАТИ

В контекста на глобализацията на съвременния свят и общодостъпността на информационните технологии се формира едно глобално информационно общество. В него значително място заемат масовите медии. Те предоставят информация в общодостъпен, синтезиран вид, съответстващ на изискванията на забързаното ежедневие на съвременния човек. Чрез тях се формира и разпространява масова култура, наричана още популярна, или попкултура. Тя се основава на традиционните култури на отделните държави. Като преоткрива, универсализира и надгражда техни елементи, тя ги поддържа живи. Така се образува една мозайка от традиционни култури. В нея те не само пребивават заедно но и общуват помежду си. Всяка държава има своето място в процеса на глобализация именно чрез популярната култура (Dyakov, 2006).

От мястото си в мозайката на масовата култура активно и изчерпателно се възползва страната на изгряващото слънце. Япония използва попкултурата като платформа за културна популяризация (Ivanov, 2021).

С цел да разпространи на международно ниво различни аспекти на съвременната си култура (манга, аниме, електронни игри и др.) както и елементи от традиционната, през 2013 г. Япония официално дава начало на инициативата „Cool Japan". Впоследствие тя се превръща в бранд на японската „мека сила". Концепцията за меката сила е формулирана в края на XX век от Дж. Най. Според него, във външнополитически аспект, силата има две страни – „твърда" и „мека". Твърдата включва на първо място военна сила и икономически санкции. Меката сила е способността за влияние от дадена страна върху други страни чрез привлекателността на нейните ценности и култура (Ivanov, 2021; Princen, 2024).

Манга, аниме, видео игрите, попмузиката и младежката мода се разглеждат като форми на меката сила на Япония. Всички те са концентрирани в японската попкултура. Чрез инициативността на страната в тази сфера, много от традиционните ѝ културни елементи са запазени живи, а съвременната ѝ култура придобива световна известност и влияние (Ivanov, 2021).

Според Иванов успехът на японската попкултура може да бъде обяснен с умението за обединяване на елитарното с популярното, което японското обще-

ство е развило през вековете. Вероятно тази способност се корени в периода на XV век, когато аристократите са принудени да напуснат дворците, и тяхната култура се среща с тази на градското население (Ivanov, 2021).

Текущото проучване е насочено към японската попкултура по отношение на проявленията на свръхестествени вярвания в нея и в манга, като нейна форма. Вниманието е съсредоточено върху образа на шинигами, който присъства в редица манга поредици, сред които известните „Death Note", „Bleach" (2001–2016) и „Soul Eater" (от яп. „ソウルイーター") (2004–2013) (Wolterbeek, 2021).

Идеята за „Бог на смъртта" присъства в японската митология още в най-ранния мит – за създаването на японските острови от боговете Изанаги и Изанами. Богинята Изанами умира при раждането на едно от децата им. Изанаги я възвръща от подземния свят, но когато двамата се завръщат в света на живите, Изанаги я поглежда. Зървайки нейното лишено от живот тяло, започнало да се разлага, той побягва от ужас. Разярена от тази постъпка, Изанами се превръща в Богиня на смъртта и се заклева всеки ден да отнема живота на 1000 човеци.

Същества с функции на психопомп (от старогр. ψυχοπομπός)[5] присъстват и в най-ранните записани фолклорни разкази сецува[6] – „Нихон Рьоики" (от яп. „日本霊異記"). В тях се разказва за хора, върнали се от мъртвите, които съобщават за „пратеници на крал Яма", наречени в един от тези разкази „они" (от яп. 鬼) и „демонични пратеници"[7]. Те ги придружили по пътя им към отвъдния свят. В този сборник они не са непременно зли. В един от разказите разказвачът дори споменава, че те са му казали да не се страхува от тях, а той ги поканил в дома си на пиршество (Wolterbeek, 2021).

За първи път терминът „шинигами" е използван през периода Едо (1600–1868) в сценария на драмата на Шикамацу Монзаемон (от яп. 近松　門左衛) „Самоубийствата от любов в Амиджима" (от яп. „心中天の網島") от 1720 г., в репликата „воден от духа на смъртта…"[8]. При следващото му споменаване шинигами вече е и изобразен в книгата с илюстрации на художника Такехара Шунсен (от яп. 竹原春泉), "Ehon Hyaku Monogatari" (от яп. „絵本百物語") от 1841 г., в която човешки призрак има способността да образува самоубийствени мисли у хората (Wolterbeek, 2021).

Дотук концепцията за бог на смъртта обрисува свръхестествено същество, което има отношение към човека, от една страна, след смъртта – като тогава то е по-скоро добронамерено, а от друга, по време на живота – като тогава е зловредно. Съвременната представа за шинигами, която познаваме от популярната култура и манга, според митографи няма корени в японските митове и култура. Тя е японският прочит на европейския „жътвар на души", чиито концепция и иконография навлизат в Япония през периода Мейджи (1868–1912) (Wolterbeek, 2021).

Европейският жътвар на души има корени в епохата на Средновековието, като е свързван с периода на епидемията от чума и традициите в изкуството „Dance of death" и „Triumph of Death". Изобразяван е в стенописи (фрески),

картини и гравюри като ангел на смъртта или човешки скелет, хванал коса в ръка (Wolterbeek, 2021).

По-съвременните му прояви са в комиксовото изкуство. По данни от Wolterbeek, първият герой, наречен „жътвар на души", се появява в комикса „The Grim Reaper: In the Heart of a Patriot" (1944) от Ричард Хюс. Тук характеристиката на героя има отношение повече към тогавашната историческа действителност и по-малко към свръхестественото, като героя Grim Reaper се бори със злото без свръхестествени сили.[9] Според Wolterbeek най-ранното съвременно упоменаване на термина „шинигами" е от 1971–1972 г. във видеоигра, базирана на манга поредицата на Мизуки Шигеру (от яп. 水木　しげる)[10] „Китаро от гробището" (от яп. „墓場鬼太郎") (1960–1969). След това се появява и в аниме адаптацията на заглавието. В „Китаро от гробището" едноименният главен герой Китаро е йокай. Освен да приключенства със свръхестествените си другарчета, понякога той изпълнява задачи и на психопомп. По-нататък шинигами герои започват все по-засилено да присъстват в съвременни заглавия, като „Ю Ю Хакушо" (от яп. „幽☆遊☆白書") (1990–1994) – където шинигами е „водач към отвъдния свят" (Wolterbeek, 2021; Papp, 2022).

В популярната поредица „Bleach" шинигами отвеждат човешките души в отвъдното. Това са или души на хора, отишли си с помирение, или такива, заляти от негативни емоции, като гняв или тъга, и превърнали се в зловредни същества, наречени „холоу" (от яп. „虚"), които се хранят с мирните души – както на живи хора, така и на починали. Шинигами в „Bleach" или изпращат мирната душа в отвъдния свят, или извършват пречистващ ритуал, за да освободят холоу от хватката на гнева и тъгата. Те поддържат хармония между света на живите и отвъдния. В мангата „Soul Eater" също се среща шинигами – в лицето на героя „Господарят Смърт". Той е бог на смъртта със свръхестествени сили и директор на „Професионално училище за майстори и оръжия на смъртта". В училището се обучават хора със силна душевна енергия, като има два типа ученици – майстори косачи и оръжия коси. Те работят в тандем, събирайки зловредните души и поддържайки хармонията между двата свята. Визуалният облик на Господарят Смърт носи елементи от визията на европейския средновековен жътвар на души – черната роба и маската в образ на човешки череп. Майсторите и косите от „Soul Eater" са подобни по функции на шинигами в „Bleach", обаче са хора. И в двете заглавия има и смесване между човек и шинигами. В „Bleach" главният герой Куросаки Ичиго (от анг. Kurosaki Ichigo) е човек, но по стечение на обстоятелствата става временно изпълняващ функциите на жътвар на души. В „Soul Eater" синът на Господарят Смърт, Дет дъ кид (от анг. Death the kid), е Бог като баща си, но с човешки образ (Tite, 2004; Atsushi, 2026).

От проведеното прочуване може да бъдат направени следните изводи – концепцията за свръхестествено същество, което има отношение към човешката смърт, независимо позитивно, негативно, или неутрално, съществува още в първите японски митове. В мита за Изанаги и Изанами,

Богинята Изанами се превръща в богиня на Смъртта, която отнема човеш-

ки животи а по-късно, във фолклорните разкази сецува, пратеници на господаря на отвъдното придружават човешката душа след смъртта, по пътя към отвъдното. Може да се каже, че образите в тези легенди стават основа за способностите и „задачите“ на съвременния шинигами като отговорен за човешката смърт и за пътя на душата след нея. В тези легенди обаче терминът „шинигами“ не се споменава (Wolterbeek, 2021).

През периода Едо, а след това и Мейджи, когато Япония отваря врати за Запада, европейската концепция за Бог на смъртта се преплита с японската и се образуват същества, назовани с термина шинигами. В сборника с илюстровани разкази „Ehon Hyaku Monogatari“ шинигами получава първата си визуална репрезентация – като същество, което вреди на живите хора, подтиквайки ги към смъртта. В средата на XX век шинигами се появява и в манга. Отново като психопомп, той е водач и защитник на човешката душа по пътя след смъртта. Образът на шинигами в мангата на Мизуки Шигеру „Китаро от гробището“ носи визуални елементи подобни на тези на средновековната европейска персонификация на смъртта. Неговото облекло е дълга роба, но в бяло, вместо черно, съответстващо на будистките представи за цвета, асоцииран със смъртта. Може да се каже, че в манга започва да се установява като платформа за културна комуникация. Авторовото вдъхновение реинтерпретира различни културни елементи и представи в образът на шинигами. По същият начин боговете на смъртта в „Bleach“ носят черни кимона и мечове вместо коси (Wolterbeek, 2021).

В рамките на попкултурата и манга се проявява адаптивният и еклектичен характер на японската култура. Образът на шинигами е разнообразен, като съчетава японски и европейски културни елементи – представите за персонификация на смъртта и за бог на смъртта. Японският шинигами в манга, в повечето случаи, е по-близък до идеите на Европейското средновековие от американският жътвар на души в щатските комикси, тъй като запазва свръхестествения им елемент. Шинигами наподобява и пратениците на господаря на отвъдното във фолклорните разкази сецува, които съпътстват душата след смъртта (Wolterbeek, 2021).

Съвременният образ на шинигами е ключов в хитовата поредица на списание „Weekly Shonen Jump“ (от яп. „週刊少年ジャンプ“) „Death Note“ (2005–2007). Произведението е разпространено по цял свят, като е издадено и на български език под заглавие „Тетрадка на смъртта“ (2013–2017) от издателство „Artline Studios“. Тази поредица е представител на демографския жанр шонен[11] и литературния трилър. В „Death Note“ шинигами са свръхестествени същества с разнообразен облик. Те обитават мрачно, пустинно място, наречено „Светът на шинигами“. Оттам те наблюдават човешкия свят и хората, като имат способността да виждат техните имена и оставащото им време сред живите – което имат при нормални обстоятелства. Всеки шинигами притежава тетрадка, наречена „тетрадка на смъртта“. При записване на името на конкретен човек тя има функцията да отнема неговия живот мигновено. Щом шинигами запише

човешко име в тетрадката си, остатъкът от живота на човека се прибавя към неговия. Единствена задача на шинигами е да наблюдават и избират хора, чиито имена да записват в тетрадките си, за да удължават живота си. В това заглавие, те взаимодействат с живите хора, като прекратяват живота им преждевременно. Според официалната енциклопедия „Death Note: How to Read" боговете на смъртта избират хората, чиито имена ще напишат, на *случаен* принцип. В рамките на сюжета действат шинигами герои като Рем и Гелус, които отнемат живота на едни хора, за да *защитават* други. От друга страна, шинигами Рюук решава как да действа, *без да взема страна*, като прави това, което би направило обстоятелствата по-интересни, за да убие скуката. Предвид това разнообразие от косвени характеристики може да се обобщи, че в „Death Note" шинигами според задачите и функциите си са повече богове на смъртта, които влияят на живите хора, наподобявайки богинята Изанами и зловредния шинигами от сборника „Ehon Hyaku Monogatari". В „Death Note" шинигами не са психопомпове. Като се има предвид и че в сюжета човешките души отиват в „Нищото" след земния си път, шинигами няма как да бъдат водачи, защото няма към какво да водят душите на хората. Според мотивите им за действие те отново имат отношение към живите хора. Те действат както безпристрастно, така и за да защитят определен човек (Obata, Ōba, 2005–2007; Spanjers, 2021; Wolterbeek, 2021).

В допълнение, визуалният дизайн на боговете на смъртта в поредицата е резултат от множество разнообразни влияния. Според интервю с художника Такеши Обата в „Death Note: How to Read" дизайнът на шинигами Рем например е вдъхновен от Медуса[12], мотивите на шинигами Зеллоги са американско-индиански, а шинигами Каликарча е рисуван по птички маски от Бали. Разнообразието от култури, вдъхновили автора, и съчетаването им с характеристиките на различните шинигами показват как манга може да се използва като платформа за културна комуникация, а литературният образ да бъде съчетание на културни елементи (Obata, Ōba, 2006).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Съвременният образ на шинигами присъства в редица популярни манга поредици и съответните им аниме и филмови адаптации, като част от японската популярна култура. Съвременния прочит на бога на смъртта има своите възможни корени в традиционната култура на Япония, преплетена с елементи от културата на средновековна Европа.

В японския мит за сътворението на архипелага присъства богинята на смъртта Изанами, която въздейства върху живите хора, отнемайки техния живот от гняв. В записаните през периода Хейан фолклорни предания сецува се разказва за свръхестествени пратеници на господаря на отвъдното, придружаващи човешката душа по пътя след смъртта. Тяхното отношение не е непременно зло, а някои инстанции дори е добро.

В изобразителното изкуство на средновековна Европа многократно е обрисуван образът на персонификацията на смъртта. Според митографи тя е в основа-

та на японския шинигами. В късния период Едо, в сборника с илюстрирани йокай „Ehon Hyaku Monogatari", е изобразено зловредно същество, наречено шинигами. То разполага със свръхестествени сили и подтиква живите към мисли за смъртта.

В средата на XX век, чрез творчеството на Мизуки Шигеру, образът на шинигами навлиза в манга, аниме и видео игрите. В рамките на неговата интерпретация той е психопомп, изобразен с визуални елементи, наподобяващи тези на европейският средновековен жътвар на души, но реинтерпретирани според японските представи.

Във втората половина на XX и в съвременния XIX век шинигами присъстват като литературни герои в редица популярни манга поредици от разнообразни жанрове, насочени към различни читатели и достъпни както в Япония, така и на международния пазар, а също и у нас. За пример е разгледана серията „Тетрадка на смъртта" от Тсугуми Оба и Такеши Обата. В рамките на сюжета шинигами влияят върху живите хора, като отнемат животи. Техните задачи наподобяват клетвата на богинята Изанами. Подбудите за поведението им са амбивалентни, напомняйки човешки качества – някои шинигами убиват от задължение, други – от скука, трети – за да защитават.

В рамките на съвременната еклектична и адаптивна японска попкултура и манга като нейна форма, образът на шинигами продължава да се развива. „Тетрадка на смъртта" е само един пример от разнообразието от съвременни интерпретации на шинигами. Чрез комуникацията в попкултурата образът му се обогатява, като чрез преките и косвените си характеристики и визуален дизайн съчетава и реинтерпретира разнообразни културни елементи. Настоящото изследване на образа на шинигами в манга прави опит да начертае неговата линия на историческо развитие. Чрез направените изводи се стреми да го постави в ролята на своеобразен пример за общуване в съвременната попкултура, в резултат на преплитане и реинтерпретиране на разнообразни културни елементи.

БЕЛЕЖКИ

1. „Кайдан" е термин, назоваващ японските разкази за свръхестественото, митичното, например историите за призраци и йокай.
2. В съвременността терминът „йокай" може да се използва за всички свръхестествени същества на Япония. Пример за по-известни йокай са лисицата „кицуне" и котката „некомусуме".
3. Съвременната японска представа за Бог на смъртта.
4. Посоченият период на издаване съответства на томовете, използвани по метода де визу, които са допечатки на изданието на поредицата на английски език от издателство „VIZ Media". Първият тираж, съответстващ на томове I–XII, е издаден в периода 2005–2007 г.
5. „Водачи на душите" – същества, които придружават човешката душа по пътя след смъртта.
6. Японски фолклорни разкази, предавани устно. През периода Хейан започват и да се записват в сборници от разкази.

7. Терминът „они“ може да бъде преведен като „демон“, въпреки че въпросните същества в текста не са непременно зли, даже напротив, по примера даден в текста.
8. Преводът е мой, от анг: „led on by the spirit of death“, текст от Wolterbeek, 2021 г.
9. За повече информация относно произхода на „жътваря на души“ в Европа и присъствието му в комиксовото изкуство виж статията на Wolterbeek, M. (2021). Grim Reapers and Shinigami: Personifications of death in comics and Manga.
10. Мизуки Шигеру е ключова фигура в популяризацията на традиционните японски представи и разкази за свръхестественото чрез манга изкуството. Повече за неговия принос виж в книгата Koyama-Richard, B. (2022). *One thousand years of manga* (D. Radzinowicz, Trans.; Revised and updated edition.). Thames & Hudson Ltd., pp 220 – 232.
11. Демографски жанр, насочен към целева читателска аудитория от момчета тийнейджъри – което обаче не означава, че не може да се чете и от други демографски групи. Обикновено демографският жанр на поредицата може да се определи по демографската насоченост на списанието, в което е издадена. Например списание „Shonen Jump“, където е публикувана „Death Note“.
12. Медуза, от старогр. Μέδουσα, е същество от старогръцката митология.

REFERENCES

Atsushi, O. (2026). *Soul Eater.* T. 1. 2026. Probook. [Ацуши, О. (2026). *Soul Eater.* Т. 1. 2026. Probook.]

Dyakov, T. V. (2006). Formi na masovata kultura. Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“. [Дяков, Т. В. (2006). *Форми на масовата култура*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.]

Frydman, J. (2023). *The Japanese myths: a guide to gods, heroes and spirits*. Thames & Hudson Ltd.

Ivanov, B. (2021). Istoria na yaponskata kultura. Knigomania. [Иванов, Б. (2021). История на японската култура. Книгомания.]

Ivanov, B. (2026). Yaponski mitove i legendi. Knigomania. [Иванов, Б. (2026). Японски митове и легенди. Книгомания.]

Koyama-Richard, B. (2022). *One thousand years of manga* (D. Radzinowicz, Trans.; Revised and updated edition.). Thames & Hudson Ltd.

Kubo, T. (2004). *Bleach*. Vol 1. Viz Media.

Maneva, M. (2016). Tateyama Mandala. Otrazhenieto na Drevnite Vyarvania v Yaponskata Predstava za Otvadnia Svyat. V: Boyka Tsigova & Gergana Petkova (red.)., *Badeshti Horizonti.* (s. 125–138). Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“. [Манева, М. (2016). Татеяма Мандала. Отражението на древните вярвания в японската представа за отвъдния свят. В: Бойка Цигова & Гергана Петкова (ред.)., *Бъдещи Хоризонти.* (с. 125–138). Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.]

Minova, M. (2013). Yaponski traditsionni praznitsi. *Krag: Spisanie na mladia yaponist* (1). 9–26. [Минова, М. (2013). Японски традиционни празници. *Кръг: Списание на младия японист* (1). 9–26.]

Obata, T., Ōba, T. (2005–2007) (Vols. I–XII). *Death note = Desu nōto* (Shonen Jump advanced graphic novel ed.). Viz Media.
Obata, T., Ōba, T. (2006). *Death note: How to Read*. Viz Media.
Oba, T., Obata, T. (2013–2016). *Tetradka na smartta*. (T. I–VI) Artlayn Studios. [Оба, Т., Обата, Т. (2013–2016). *Тетрадка на смъртта*. (Т. I–VI) Артлайн Студиос.]
Papp, Z. (2022). *Investigating the influence of Edo and Meiji period monster art on contemporary Japanese visual media (thesis)*. UNSW Sydney. Retrieved 2026, from https://doi.org/10.26190/unsworks/18639.
Princen, G. (2024). Cool Japan – the project that transformed Japan into a cultural powerhouse. *Yokogao Magazine.*
Spanjers, R. (2021). *Naruto (manga):* Literature and writing: Research starters: EBSCO research. EBSCO.
Tsigova, B. (2016). *Drakonat v yaponskoto izkustvo*. Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski". [Цигова, Б. (2016). *Драконът в японското изкуство*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски".]
Wolterbeek, M. (2021). *Grim Reapers and Shinigami: Personifications of death in comics and Manga*. Research Gate. https://www.researchgate.net/publication/348426034_Grim_Reapers_and_Shinigami_Personifications_of_Death_in_Comics_and_Manga

THE SUPERNATURAL IN CONTEMPORARY JAPANESE POP CULTURE AND ITS HISTORICAL ROOTS: ORIGINS OF THE SHINIGAMI

Abstract: *The report examines supernatural figures in the contemporary popular culture of Japan. Within the framework of manga, as one of the most widespread forms of Japanese pop-culture, the figure of the God of death "shinigami" is studied. An attempt has been made to draw an outline of its historical development. In relation to the possible emergence of shinigami, information has been gathered on the chronology of the Japanese and the European ideas of the personification of death. Their combination in manga is studied and presented. A review of the characteristics of characters from the contemporary manga series "Death note", has been carried out. In result, it can be summarized that in the contemporary figure of shinigami various cultural elements are reinterpreted and intertwined. Their combination within the direct and indirect characteristics of the studied characters can be presented as an example of cultural communication in contemporary pop-culture.*
Keywords: *manga; supernatural beliefs; pop culture; traditional culture; shinigami*

Ivet Stefanova, Bachelor's degree Student
Scientific Advisor: Chief Assist. Prof. Polly Mukanova, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: 5315@unibit.bg

РЕПЛИКИ, КОПИЯ, ФАЛШИФИКАТИ В НУМИЗМАТИКАТА

Ина Лазова
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *От зората на хилядолетната човешката история, още с появата на домонетните форми, възниква и стремежът те да бъдат наподобявани и имитирани във възможно най-пълна форма, с цел измама. В наши дни стремежът към имитиране на оригиналите е все така актуален и няма данни, че тази тенденция ще отшуми.*
Методът, който е приложен в настоящото изследване, се базира на историческия анализ на материалите, които третират темата за производството и разпространението на нумизматични фалшификати в световен и местен мащаб. Историческото изследване се спира също така на методите на фалшифициране, които са прилагани на територията на Република България в съвременността. В изследването се систематизира и представя цялостна картина на проблема в исторически план, както и бива проследено развитието на методите и технологиите при производството на фалшификати в областта на нумизматиката. Направен е кратък преглед на ателиетата, които се занимават с подобен тип производство на територията на Република България. Цялостно изследване на проблематиката би спомогнало при превенцията и разпространението на фалшиви нумизматични изделия както на територията на страната, така и извън нея.
Ключови думи: *реплики; копия; фалшификати; нумизматика; ателиета*

ВЪВЕДЕНИЕ

Нумизматиката е наука, която се занимава с научен анализ и изследване на парите през цялата човешка история. Освен наука, нумизматиката е и хоби, поради което се получава синтез на човек, който се занимава с нумизматика като хоби, и професионален нумизмат, който работи в дадена институция (Topalov, n.d.). Парите доминират ежедневието на хората. Променяли са се формата и големината им, както и съставът на метала, от който са направени монетите, но неизменен е оставал интересът на хората към тях.

Постепенно монетите биват заменени от хартиените си еквиваленти, а те от своя страна от така наречените фиатни пари, или пари на доверието. Тези фиатни пари могат да бъдат под формата на кредитни карти, чекове или банкови преводи, като с тяхна помощ могат да бъдат направени огромни трансфери без физическа размяна на пари (Nastev, 2025).

Да бъдат събирани монети и банкноти като хоби, е едната страна на нумизматиката, но съвсем различно е усилията да бъдат насочени към тяхното изследване и обобщаване на резултатите от това изследване. Това включва умението да бъдат различавани оригиналните монети от техните реплики, копия и фалшификати.

За основател на науката нумизматика се приема директорът на Имперския кабинет по древните монети във Виена, професорът по класическа археология от Виенския университет Йозеф Хиларий фон Екхел (1757–1798) (Williams, 2015, p. 45).

Темата за фалшификатите е изключително актуална в съвременността заради многобройните опити за измама от страна на физически лица, които търгуват с фалшиви монети с цел финансова изгода. Вливането на този тип имитационни изделия в паричния поток на една държава подкопава нейната икономика

Фалшифицирането е деяние, преследвано от закона с всички възможни средства, като санкциите за него са регламентирани в Наказателния кодекс на Република България. С Наредба № Н-00-0005 от 8 юни 2010 г. за Условията и реда за възпроизвеждане на културни ценности в копия, реплики и предмети с търговско предназначение се регламентира производството на реплики и копия, но не се дава дефиниция на понятието „фалшификат“ (Naredba № Н-00-0005, 2010).

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

В изследването се систематизира и представя цялостна картина на проблема за фалшифицирането в исторически план, а също така се проследява развитието на методите за производство на фалшификати в областта на нумизматиката. Разработката прави преглед на ателиетата, които на територията на Република България произвеждат нумизматични реплики и фалшификати.

Методът на изследване, който е приложен, се базира на историческия анализ на източниците, които разглеждат проблематиката, свързана с производството разпространението на фалшификати в световен и местен мащаб. Историческото изследване се спира също така на методите на фалшифициране, които се прилагат в ателиетата в страната в наши дни.

Обучението на службите за борба с подобен тип действия също би следвало да включва както историческата ретроспекция на фалшифицирането, така и белезите, по които визуално могат да бъдат различавани оригиналите от своите фалшификати. По този начин ефективността на служителите от службите на терен ще бъде значително завишена.

Използваната литература включва както научни монографии, така и по-популярни медийни публикации на български, английски и немски език. Темата за нумизматичните фалшификати, които се произвеждат на територията на Република България, и ателиетата, които ги произвеждат, не е достатъчно широко застъпена в съществуващите публикации. Вероятно причината за това се крие в позицията, че популяризирането на подобна тема би могло да предизвика интерес към фалшифицирането у хора, които биха поискали да станат част от този бизнес. Това става причина много колекционери, а дори и експерти от музеите да подценяват проблема и да стават жертва на измами.

РЕЗУЛТАТИ

Историята на фалшифицирането датира от времето на домонетните форми.

Съдържанието на какаовите шушулки, използвани като разплащателно средство от ацтеките, ставало, като те заменяли ценната какаова вътрешност с нещо друго и така правели добре реализирани измами (Kovachev, 2018, p. 125)

Друга много разпространена фалшификация, която се извършвала в периода 3300–2000 г. пр.Хр., е тази на мидените черупки каури. Имитацията на тези черупки била постигана с помощта на слонова кост или друг вид мидени черупки, които нямали висока стойност (Mcculloch, 2024).

Съществувалите протомонетни форми, които били изработени от злато или сребро, се отличавали по своята форма. Методът, който фалшификаторите прилагали, за да направят добре изглеждащи копия на тези протомонетни форми, бил да изработят от глина модела на съответната форма, след което изливали от неблагороден метал сърцевината. Покритието на тази сърцевина винаги се правела от съответния благороден метал. Тези фалшифицирани изделия били наричани „fourées", което в превод означава „пълнен". Находки от такива фурета са датирани преди появата на монетите като разплащателно средство (The History of Counterfeit Money, 2023).

Мястото, където за пръв път се появяват монетите, е Лидия, намираща се в Западна Анатолия. Това се случва около 650 г. пр.Хр. и монетните единици носят наименованието електрум или електрон. Фалшификати на тези електруми/електрони се правят под формата на фурета и много от тях са изработени от матриците, с които са правени и оригиналните електруми (The History of Counterfeit Money, 2023).

Първата официално призната валута е лидийският статер, който гърците приемат като основа на своята разплащателна система през VI век пр.Хр. През IV век пр.Хр. имитациите на популярните монети с бухал на Атина били в такива количества, че се наложило властите в Атина да въведат със закон нова длъжност – проверител на монети, който работел на агората (Markowitz, 2022).

В Рим фалшифицирането се появява от Гърция. През III век обаче среброто в Империята започва да намалява и това довежда до масово производство на монети от неблагородни метали с тънко сребърно покритие (Markowitz, 2022).

Матрица за изработка на фалшиви византийски монети от Средновековието е открита в Плиска. Датировката на оригиналните и фалшивите монети, открити при разкопките край Плиска, би могла да бъде отнесена към времето на цар Петър I – X век. Фалшивите медни монети, открити заедно с матрицата, са циркулирали по времето на Роман I Лакапин (Unimedia, 2023).

Начините на фалшифициране на монети през Средните векове са били доста разнообразни. Намерените находки от фалшиви монети от периода се характеризират с това, че са изработени от легирани с благороден метал сплави. Покритието им е постигнато не чрез отливане, а чрез горещо потапяне в разтопен благороден метал без употребата на амалагама. Друг използван метод

е този, при който желаният вид се постига чрез калайдисано амалгамно покритие (Hložek, Trojek, 2017).

В периода XVI–XVIII век процъфтяват техниките на „изрязване“ или „бръснене“ на монетите, чрез които се отнема част от благородния метал и с него се прави нова монета.

През XX век в занаята навлизат нови технологии. Много от тях включват стоматологични техники и 3D принтиране, но най-добри резултати и до този момент дава класическият метод на отсичане.

РЕПЛИКИ

Репликата е съвременен предмет, носещ характеристиките на предмет от друга епоха. Репликата може дословно да копира оригиналния предмет или да има малки отклонения от вида на оригинала (Boneva, 2018, p. 22).

В България реплики на антични и средновековни монети биват изработвани в ателие „Варна 2“ (Prokopov, 2018), което е сертифицирано за производството на такъв тип сувенирни изделия. Тези сувенири биват придружени със сертификат за произход и се търгуват дори извън пределите на страната.

Понятието „оригинални реплики“ се въвежда в случаите, когато самият автор създава съответните копия на оригиналите (Debruyine, in-print). Това в нумизматиката може бъде обозначено и с понятието „варваризат“. Тези „оригинални реплики“, отсичани от самите владетели, имат същата стойност, както оригиналните монетни емисии.

КОПИЯ

Копията, които биват изработвани за музейни цели, са абсолютно точни технически копия на оригиналите и те задължително трябва да имат печат, който удостоверява това. Копията на монети и монетни съкровища са точни технически копия на оригиналните монети, предоставяни на музеи, или такива, които вземат участие в пътуващи изложби. Печатите върху тези монети целят да бъдат предотвратени опити за злоупотреби. Начинът, по който те се изработват, е галванопластичен, а съдържанието на метал е с висока чистота.

В България производството на копия може да бъде осъществявано само от лица, които са вписани в специален регистър на Министерството на културата. Всяко изработено копие бива надлежно маркирано със знака „СВ“ и последвано от пореден номер. Друг задължителен елемент е, че копията трябва да бъдат вписани в специална книга и винаги имат придружаващ ги сертификат, който съдържа данни за състава на материала, от който са изработени.

ФАЛШИФИКАТИ И МЕТОДИ НА ФАЛШИФИЦИРАНЕ

Фалшификатът е предмет, имитиращ друг, който е произведен с цел измама или финансова изгода (Entsiklopedia na balgarskia ezik, n.d.).

Методите за фалшифициране на монети са няколко, но с развитието на новите технологии те също търпят промени. Освен производство на фурета,

древните методи за фалшифициране включват и още един метод – този, при който металът за монетите се излива в керамични форми, които представляват отпечатък от оригинална монета. В така получените керамични форми бил изливан металът.

В днешно време се използват няколко метода. Първият е галванопластичният, с който метод биват получавани копия, които имат много високо ниво на прилика с оригинала.

Методът на отливането дава сравнително лесно разпознаваеми копия на древни монети. Той не е толкова прецизен и при него детайлите имат по-груби характеристики.

Третият метод – този на отсичането, е класическият, при който монетата бива изработена на механична винтова преса, като се използва гравирана матрица.

ИЗВЕСТНИ ФАЛШИФИКАТОРИ И АТЕЛИЕТА ЗА ФАЛШИФИЦИРАНЕ В БЪЛГАРИЯ

За да бъде осъществена една измама с фалшификати, в нумизматиката са необходими няколко елемента. На първо място, трябва да има добър гравьор, който да изработи достатъчно точна матрица, от която да бъдат изработени фалшификатите. На второ място, е качествената лигатура за изработването на монетите, която да бъде съобразена по състав с тази на оригиналните монети. На последно място, но не и по важност, е условието една монета да има изградена около себе си легенда.

Първи в списъка на фалшификаторите, останали в историята, е Александър Бръснаря, който работи през V век. Той има честта да бъде поканен да работи за император Юстиниан (Mcculloch, 2024).

Падуанските майстори, работили през Ренесанса, са истински легенди. Това са Джовани Квино, който е антиквар, и Алесандро Басино, археолог по професия. Те правят фалшификати на римски сестерции, които по-късно биват наречени падуани, по произхода на своите създатели (Fakes, forgeries, imitations of ancient coins, 2026).

Легенда в историята на фалшифицирането е Карл Вилхелм Бекер, който живял през 1772–1830 г. Талантлив гравьор и познавач на историята, той сам изработвал своите съвършени матрици. Бекер пръв въвел практиката на състаряването, което придавало на монетите му автентичен вид. Той поставял своите изделия в торбичка от плат, която привързвал към ритлата на колелото на своята карета. След смъртта на Бекер семейството му започнало да прави на неговите матрици монети от нискокачествени сплави, които продавали като сувенири (Starck, 2014).

Дорен е митично име на български фалшификатор, който работи през 20-те и 30-те години на XX век. Има предположения, че е възпитаник на ателиетата за фалшифициране в Атина, защото стилът му на работа много наподобява техния (Prokopov, 2018).

В България има формирани своеобразни школи и ателиета за производство на фалшиви монети. За производството на един добър фалшификат е нужен оригинал за образец, а България е страна, в която има огромно количество такива находки.

Един от начините на фалшифициране е чрез изготвяне на стоманени матрици. Една матрица би могла да произведе хиляди екземпляри, без да се наруши нейната цялост. Фалшификаторите обаче се ограничават до производството на няколко десетки екземпляра, които комплектуват като псевдомонетно съкровище и това съкровище често бива вписвано в някои регистри. Така това псевдосъкровище получава своята легитимация и започва да се търгува изключително добре на пазара. По този начин може да бъдат нанесени изключителни вреди при интерпретирането на монетите.

Ателие „Хасково" е известно с това, че името на единия от майсторите, работещи там, влиза в публикациите на западните сайтове и книгите, издадени по темата. Името на Славей Петров придобива популярност, като неговите творби са давани като пример за съвършени фалшификати (Nay-dobriyat falshifikator v sveta, 2013). Процесът на работата им е прецизен, като заготовките се пресоват бавно и много внимателно, за да не бъде спукано ядрото. Ателието съществува и работи и до днес, като в момента произвежда основно геми.

Ателието, функционирало в Свищов, е създадено от братя Липанови, които са потомци на изселници от царска Русия. Техните произведения са с изключително високо качество и почти неразличими от оригинала, а начинът на производство е чрез електролиза. Към момента не е известен начинът, по който те постигат съвършенството да пренесат с такава точност изображенията от оригиналните монети върху своите матрици (Prokopov, 2016, pp. 4–6).

Ателие „Варна 1" е може би най-емблематичното по отношение на това, че е изключително продуктивно. Неговите фалшификати биват произведени в много големи количества. Лидер на ателието и единствен гравьор е Евгени Добрев, който започва да работи към средата на 70-те години на XX век. Работата на ателието приключва с неговото безследно изчезване, но и до днес са запазени огромни количества с компрометирани матрици. За изработка на фалшификатите е използвана механична преса. Ателието е известно и това, че е работило по поръчка, използвайки дадените му за целта готови матрици (Prokopov, 2014, pp. 239–240).

ДИСКУСИЯ

От представения дотук преглед на работата на ателиетата за фалшифициране в страната може да бъдат направени изводите, че този вид дейност ще продължи да се развива в страната.

С навлизането на нови технологии вероятността те да бъдат включени в производството на фалшификати, е много голяма. Докато има интерес от страна на колекционерите към античната нумизматика, ще има и ателиета, които да предлагат такъв тип изделия.

Когато дейността на тези ателиета бъде поставена във фокуса на общественото внимание, това ще накара колекционерите да бъдат по-внимателни, когато купуват монети с белези на античност.

Допълнителни рестрикции в законодателството на страната също биха оказали положителен ефект върху производството и разпространението на фалшификати. Дейността на ателиетата няма да бъде преустановена, но вероятността тя да бъде значително ограничена, е значителна.

Демократичните промени в България доведоха до масова безработица и оставиха на улицата редица изключително способни работници, които бързо се насочиха и преквалифицираха за работа в сенчестия бизнес с фалшиви изделия. Дали само липсата на легално препитание е причината за това, е въпрос на сериозен психологически анализ. Нелегалното производство на изделия, имитиращи антични монети, и големият интерес към тях благоприятстват процъфтяването на този бизнес. Имената на някои от българските майстори на фалшификати биват споменати в западни издания и сайтове като пример за изключително добра работа в тази сфера.

Въпросът доколко това е добра реклама за страната, е спорен, защото от подобен тип публикации се интересуват не само учените, специалистите и колекционерите, но и начинаещи любители фалшификатори. Насочването към определени имена и тяхната работа неминуемо ще привлече нежелано за властите внимание към работата на тези ателиета и техните лидери.

Изучават се методите на производство на фалшификати, които тези ателиета използват, а след това има и опити за тяхното възпроизвеждане на други места. Това по никакъв начин не спомага за превенцията на производството и разпространението на монети с белези на античност.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Историята на фалшифицирането ни дава ясна картина на процес, в който всяко създадено от човешка ръка творение може да бъде наподобено или дословно пресъздадено от друга човешка ръка, но с цел измама. В България на този етап по-трудно биха могли да бъдат направени измами в големи размери. Произведените в началото на демократичните промени в страната от 1989 г. фалшиви монети и предмети бързо са изкупени от азиатски дилъри и не е известно къде се намират.

Службите на Република България в процеса на своята работа установяват, че до 80% от оборота на артефакти на черния пазар са фалшификати. Това по своята същност е сериозен проблем за страната, защото създава условия както за търговия на местни и чужди дилъри, така и за изграждане на канали за трафик на културни ценности, включително на фалшификати, през нашата територия. Проблемите с наказателната част в българското законодателство, касаеща фалшификатите, предоставя възможност за развитие на подобен вид дейност. Дори при заловени артефакти с белези на античност, които са били обект на търговия, ако експертната оценка ги окачестви като фалшификати, търговците не подлежат на наказателно преследване (Papalezov, 2018, pp. 59–60).

Практиката в тези случи сочи, че аргументите, с които съдът освобождава подсъдимите лица, са, че тези фалшиви монети не са в обращение. Системно пренебрегван е фактът, че това са предмети, с които е направен опит за измама, което деяние подлежи на санкции според текстовете на Наказателния кодекс на Република България.

Проектите за промени в българското законодателство в посока криминализиране на дейността по производство на фалшификати далеч не са достатъчни, за да бъдат спрени трафикът и търговията с такъв тип изделия.

Един от начините за борба с измамите е проблемът да получава гласност. Тази гласност не трябва да бъде под формата на примери за работата на фалшификаторите в момента, а като реално съществуващ в ежедневието ни проблем.

За любителите на произведенията на нумизматиката от Античността и римската епоха, а и за музейните специалисти остава надеждата, че в техните колекции няма да попаднат изключителните творби на българските фалшификатори.

REFERENCES

Boneva, V. (2018). Manifest za muzeynia suvenir. [Manifesto for the Museum Souvenir] In N. Debruyne (ed). *Repliki – kopiya – falshifikati* (pp. 22–27) Zemya. [Бонева, В. (2018). Манифест за музейния сувенир. *Реплики-копия-фалшификати*. София: Земя.]

Debruyne, N. (in-print). Between the Original and the Forgery: On the Authenticity in Cultural Property. In *Savremenni izmerenia na evropejskoto obrazovatelno i nauchno prostranstvo – kulturni obshtuvania mezhdu Repubolika Balgaria r Suverennia Maltijski orden*. Za bukvite – O piesmeneh. [Дебрюне, Н. Между оригинала и фалшификата: за истинността при движимите културни ценности. В: *Съвременни измерения на европейското образователно и научно пространство – културни общувания между Република България и Суверенния Малтийски орден*. София: За буквите – О писменехъ.]

Entsiklopedia na balgarskia ezik (n.d.). Falshifikat [Forgery]. In *Entsiklopedia na balgarskia ezik*. Retrieved January 1, 2026, from https://dumite-bg.com/words/фалшификат [Енциклопедия на българския език (n.d.). Фалшификат. In *Енциклопедия на българския език*.]

Gaspar, R. (2015). Counterfeiting Roman Coins in the Roman Empire I – III A.D. Study On The Roman Provinces of Dacia and Pannonia. *Journal of Ancient History and Archaeology, 2*(4), 31–74. https://doi.org/10.1016/j.radphyschem.2016.08.013

Hložek, M., Trojek, T. (2017). Silver and tin plating as medieval techniques of producing counterfeit coins and their identification by means of micro-XRF. *Radiation Physics and Chemistry, 137*, 234–237. https://doi.org/10.1016/j.radphyschem.2016.08.013

Kmeta.bg. Nay-dobriyat falshifikator v sveta (2013). [The best counterfeiter in the world] *Kmeta. bg.* https://kmeta.bg/naj-dobriyat-falshifikator-v-sveta/#google_vignette. [Kmeta. bg. Най-добрият фалшификатор в света. (2013). https://kmeta.

bg/naj-dobriyat-falshifikator-v-sveta/#google_vignette]
Markowitz, M. (2022). Bad Money – Ancient Counterfeiters and Their Fake Coins. *Coin Week*. https://coinweek.com/bad-money-ancient-counterfeiters-and-their-fake-coins/
Mcculloch, D. (2024). The History of Currency Counterfeiting and Evolution of Counterfeiting Offences. *Sydney Criminal Lawyers*. https://www.sydneycriminallawyers.com.au/blog/the-history-of-currency-counterfeiting-and-evolution-of-counterfeiting-offences/
Naredba № N-00-0005 ot 8 yuli 2010 za usloviyata i reda za vazproizvezhdane na kulturni tsennosti, repliki i predmeti s targovsko prednaznachenie [Ordinance No. H-00-0005 of July 8, 2010 on the conditions and procedure for the reproduction of cultural values, replicas and objects for commercial purposes]. https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135684532 [Наредба № Н-00-0005 от 8 юли 2010 за условията и реда за възпроизвеждане на културни ценности, реплики и предмети с търговско предназначение. https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135684532]
Natsev, S. (2015). Parite- istoria za alchnost, lukavstvo i krav. [Money - a story of greed, cunning and blood]. *Duma.* https://duma.bg/parite-istoriya-za-alchnost-lukavstvo-i-krav-n107084. [Нацев, С. (2015). Парите-история за алчност, лукавство и кръв. Дума. https://duma.bg/parite-istoriya-za-alchnost-lukavstvo-i-krav-n107084
Papalezov, A. (2018). Prakticheski aspekti i problemi v opazvaneto na kulturnoto nasledstvo ot organite na MVR poradi slabostite v normativnata uredba za persledvane na falshifikatite [Practical aspects and problems in the monitoring of cultural heritage by the Ministry of Interior authorities due to the weaknesses in the regulatory framework for tracking counterfeits]. In N. Debruyne (ed). *Repliki - kopiya – falshifikati* (pp. 59–62). Zemya. [Папалезов, А. (2018). Практически аспекти и проблеми в опазването на културното наследство от органите на МВР поради слабостите в нормативната уредба за преследване на фалшификатите. *Реплики-копия-фалшификати.* София: Земя.]
Prokopov, I. (2014). *Ekspertiza na istoricheski i arheologicheski tsennosti v Republika Bulgaria*. [Expertise of historical and archaeological objects in Bulgaria]. Sofia: UI Kliment Ohridski. [Прокопов, И. (2014). *Експертиза на исторически и археологически ценности в Република България.* София: УИ Климент Охридски.]
Prokopov, I. (2016). *Falshifikati na antichni i srednovekovni moneti.* [Counterfeit ancient and medieval coins] Sofia: UI Kliment Ohridski. [Прокопов, И. (2016). *Фалшификати на антични и средновековни монети*. София: УИ Климент Охридски.]
Starck, J. (2014). Carl Wilhelm Becker among most prolific famous forgers. *Coin World.* https://www.coinworld.com/news/us-coins/carl-wilhelm-becker-among-most-prolific--famous-forgers.html
The History of Counterfeit Money (2023). *iTASTCASH*. https://www.itestcash.com/blogs/news/the-history-of-counterfeit-money
Topalov, S. (n.d.) Numizmatika, kolektsionerstvo i nyakoi problemi s otnoshenie

zakonodatelstvoto za opazvane na kulturnoto nasledstvo. [Numismatics, collecting and some problems related to the legislation for the protection of cultural heritage] https://www.gorgoni.info/index.php/blog/2-2018/2019-11-21-19-42-05/item/38-colekcionerstvo-i-zakonodatelstvo.html. [Топалов, С. Нумизматика, колекционерство и някои проблеми с отношение законодателството за опазване на културното наследство. https://www.gorgoni.info/index.php/blog/2-2018/2019-11-21-19-42-05/item/38-colekcionerstvo-i-zakonodatelstvo.html]

Williams, D. (2015). The scholarly correspondence of Joseph Eckhel (1737–1798): a new source for the history of numismatics. In *Haller Münzblätter*, 8 (2015: Akten des 6. Österreichischen Numismatikertags), 45–56. Österreichischen Numismatikertag.

Zhekova, Zh. (2023). Praveni li sa falshifikati na vizantiyski moneti kray Preslav? [Intervyu na Unimedia] [Were Byzantine coins forged near Preslav?] *Unimedia*. [https://unimedia.shu.bg/правени-ли-са-имитации-на-византийски/ Жекова, Ж. (2023). Правени ли са фалшификати на византийски монети край Преслав? [Интервю на *Унимедия*]. https://unimedia.shu.bg/правени-ли-са-имитации-на-византийски/]

REPLIES, COPIES, FAKES IN NUMISMATICS

Abstract: *Since the dawn of the millennial human history, with the emergence of the domonetary forms, there has been a desire to imitate and imitate them in the most complete form possible, for the purpose of deception. Nowadays, the desire to imitate the originals is still relevant and there is no evidence that this trend will subside.*

The method applied in this study is based on the historical analysis of the materials that treat the topic of the production and distribution of numismatic counterfeits on a global and local scale. The historical study also focuses on the methods of counterfeiting that have been applied on the territory of the Republic of Bulgaria in modern times.

The study systematizes and presents a comprehensive picture of the problem in historical terms, as well as traces the development of methods and technologies in the production of counterfeits in the field of numismatics. A brief overview of the workshops that deal with this type of production on the territory of the Republic of Bulgaria is made. A comprehensive study of the issue would help in the prevention and spread of counterfeit numismatic items both within the country and abroad.

Keywords: *replicas; copies; counterfeits; numismatics; workshops*

Ina Lazova, Student
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: 415-kz@unibit.bg

ИДЕОЛОГИЧЕСКИ ТРАНСФОРМАЦИИ И КОНСТИТУЦИОНЕН МОДЕЛ НА ВТОРАТА БЪЛГАРСКА РЕПУБЛИКА

Иван Петков
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Настоящият доклад изследва идеологическите трансформации в България след 1989 г. и тяхната връзка с конституционния модел на Втората българска република. Основната теза е, че демократичният преход не доведе до изграждането на стабилна и последователна идеологическа система, а до формирането на хибридна политическа среда, в която либерални, социалдемократически, националистически и популистки елементи се преплитат според стратегиите на политическите елити. Конституцията от 1991 г. институционализира принципите на парламентарната демокрация, политическия плурализъм, разделението на властите и правовата държава, но тяхното практическо приложение остава зависимо от качеството на институциите и поведението на политическите елити.*
Ключови думи: *държавна идеология; Конституция; демократичен преход; политически елити; парламентаризъм*

ВЪВЕДЕНИЕ

Политическите промени след 1989 г. доведоха до дълбока трансформация на българската държавност и политическа система. Преходът от държавен социализъм към парламентарна демокрация включва не само институционални реформи, но и промяна в политическите ценности и държавната идеология.

Разпадането на еднопартийната система отвори пространство за плурализъм. Антикомунизмът мобилизира опозицията, след което се появиха либерални, социалдемократически, националистически и популистки течения. Конституцията от 1991 г. постави основите на Втората българска република, като утвърди парламентарната демокрация и правовата държава. Въпреки това съществува ясно разминаване между нормативните принципи и реалната практика, обусловено от поведението на политическите елити.

Целта на доклада е да анализира връзката между идеологическите трансформации и конституционния модел и да защити тезата за хибриден политически ред.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Изследването комбинира историко-аналитичен, институционален и сравнителен подход. Проследява се развитието на идеологическите течения и тяхното отражение върху конституционния ред. Използвани са трудовете на Grzymala-Busse (2002) и Linz, Stepan (1996), както и доклади на Европейската комисия и Center for the Study of Democracy.

РЕЗУЛТАТИ

Идеологическите трансформации преминават през няколко етапа. В началото антикомунизмът служи като основен мобилизационен ресурс. Постепенно на преден план излизат либерални и социалдемократически идеи, които обаче се сблъскват с тежките социални последици от прехода.

След 2000 г. се засилват популизмът и национализмът. Популизмът се характеризира с противопоставяне между „народа“ и „елитите“ и силна персонализация на лидерството. Национализмът акцентира върху суверенитета и често се комбинира с евроскептични послания.

Характерна особеност е, че идеологиите често се адаптират към стратегиите на политическите елити. Това води до идеологическа гъвкавост и преминаване към лидерски модели на мобилизация.

Конституцията от 1991 г. институционализира парламентарната демокрация и правовата държава (чл. 1, ал. 2). Парламентаризмът цели баланс между институциите (Bliznashki, 2008). Въпреки това принципът на правовата държава се прилага непълно поради политическо влияние и неформални мрежи. Промените от 2005 г. отразяват адаптация към членството в Европейския съюз.

ДИСКУСИЯ

Българският преход формира хибриден модел, в който демократични принципи съжителстват с популистки практики и персонализация на властта. Поведението на политическите елити и приемствеността сред елита са ключови причини за разминаването между норма и практика.

В сравнителен план България се отличава със сравнително слаба институционална консолидация. Популизмът компенсира дефицита на доверие, но често възпроизвежда старите проблеми. Европейската интеграция допринася за нормативна модернизация, но не преодолява изцяло вътрешните слабости. Резултатът е частично консолидирана демокрация.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Идеологическите трансформации след 1989 г. доведоха до многопластов хибриден модел вместо до стабилна идеологическа система. Конституцията от 1991 г. остава основната нормативна рамка, но ефективността ѝ зависи от поведението на елита и способността за преодоляване на институционалните зависимости. Бъдещето на Втората българска република ще продължи да се определя от напрежението между демократични принципи и политическа реалност.

REFERENCES

Baeva, I. (2010). *Savremennata balgarska politika i prehodat kam demokratsia.* [Баева, И. (2010). *Съвременната българска политика и преходът към демокрация.*]

Bliznashki, G. (2008). *Parlamentarizmat v Bulgaria sled 1991 g.* [Близнашки, Г. (2008). *Парламентаризмът в България след 1991 г.*]

Center for the Study of Democracy. (2020). *Media ownership and democracy in Bulgaria.*

European Commission. (2019). *Cooperation and Verification Mechanism Report*.
Grzymala-Busse, A. (2002). *Redeeming the Communist Past*. Cambridge University Press.
Linz, J., Stepan, A. (1996). *Problems of democratic transition and consolidation*. Johns Hopkins University Press.

IDEOLOGICAL TRANSFORMATIONS AND THE CONSTITUTIONAL MODEL OF THE SECOND BULGARIAN REPUBLIC

Abstract: *This report examines the ideological transformations in Bulgaria after 1989 and their relationship with the constitutional model of the Second Bulgarian Republic. The main thesis is that the democratic transition did not lead to the establishment of a stable and coherent ideological system, but to the formation of a hybrid political environment in which liberal, social democratic, nationalist, and populist elements intertwine according to the strategies of political elites. The 1991 Constitution institutionalized the principles of parliamentary democracy, political pluralism, separation of powers, and the rule of law. However, their practical implementation remains dependent on the quality of institutions and the behavior of political elites.*
Keywords: *state ideology; Constitution; democratic transition; political elites; parliamentarism*

Ivan Petkov, PhD Student
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: ivan.petkov.bebeto@icloud.com

ЖИЗНЕН ПЪТ И ПРОФЕСИОНАЛНО РАЗВИТИЕ НА ХОРЕОГРАФА ПРОФ. ГЕОРГИ АБРАШЕВ

Иван Иванов
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Статията разглежда жизнения и професионалния път на проф. Георги Абрашев като значим пример за взаимодействие между творческа практика, педагогическа дейност и теоретично осмисляне на хореографското изкуство през XX век. Анализирани са сценичната и постановъчната му работа в България, приносът му за професионалното утвърждаване на ансамбловата практика и международната му дейност в Алжир, разгледана като модел на културен трансфер, институционално изграждане и адаптация на хореографски подходи в различна национална среда. Изследването акцентира и върху ролята му в развитието на хореографското образование чрез преподавателска и научна дейност. На тази основа се извежда мястото на Георги Абрашев като фигура с траен принос за утвърждаването на хореографията като самостоятелна художествена и академична област, чието значение се разгръща в национален и международен културен контекст.*

Ключови думи: *Георги Абрашев; българска хореография; хореографско образование; сценичен фолклорен танц; културен трансфер; Алжир*

ВЪВЕДЕНИЕ

Жизненият и професионалният път на проф. Георги Влайков Абрашев представлява обект на изследване в контекста на развитието на българското хореографско изкуство през XX век. Неговата дейност се разгръща в период, белязан от интензивни социални и културни трансформации, при които традиционните форми на художествено изразяване постепенно се адаптират към нови институционални и сценични условия. В този процес хореографията се утвърждава като самостоятелна професионална област, изискваща както практически умения, така и теоретично осмисляне. Развитието на сценичния танц през този период е тясно свързано с необходимостта от съхраняване и интерпретация на фолклорното наследство. Превръщането на традиционните танцови форми в сценично изкуство предполага създаване на нови художествени модели, при които автентичният материал се подлага на композиционна обработка и адаптация. Именно в тази среда се формира и развива професионалната дейност на Георги Абрашев, който се утвърждава като една от значимите фигури, допринесли за този процес. Към настоящия момент липсват самостоятелни научни изследвания, посветени изцяло на жизнения и професионалния път на проф. Георги Абрашев. Тази ограничена степен на научна разработеност обуславя необходимостта от цялостно изследване, което да обедини и анализира различните групи източници с цел по-пълно разкриване на неговия принос към развитието на българската хореография, хореографското образование

и международния културен обмен. Актуалността на настоящото изследване се определя както от ограничената научна разработеност на темата, така и от необходимостта от по-задълбочено осмисляне на личности, чиито принос оказва трайно влияние върху развитието на хореографската практика, образованието и културните институции. Обект на изследването е жизненият и професионалният път на Георги Абрашев, а предмет – неговият принос към развитието на хореографското изкуство, разгледан в единството между сценична практика, педагогическа дейност и теоретични разработки. Целта на изследването е да проследи основните етапи от жизненото и професионалното развитие на Георги Абрашев и да анализира факторите, които определят неговото утвърждаване като хореограф, педагог и изследовател. Особено внимание се отделя на трансформирането на натрупания практически опит в педагогически и теоретичен ресурс и влиянието му върху развитието на хореографската практика.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Настоящото изследване се основава на комплексен методологичен подход, който съчетава историко-аналитичен, сравнителен и интерпретативен метод. Историко-аналитичният метод се прилага при проследяване на основните етапи от развитието на личността и професионалната дейност на Абрашев. Анализират се ключови събития, институционални промени и културни процеси, които оказват влияние върху формирането му като хореограф, педагог и теоретик. Сравнителният метод се използва за съпоставяне на различни етапи от неговата дейност, както и за анализ на неговия принос в национален и международен контекст. Особено значение има при изследването на международната му работа в Алжир, където неговият опит се прилага в различна културна среда. Интерпретативният метод намира приложение при анализа на личностните характеристики, моралните ценности и педагогическите принципи на Абрашев. Изследването се основава на разнообразни източници, включително архивни документи от Централния държавен архив, автобиографични сведения, служебни характеристики, научни публикации и интервюта със съвременници и членове на семейството. Особено значение имат непубликуваните архивни материали от личния фонд на проф. Георги Абрашев, които предоставят информация относно неговото образование, професионална дейност и обществена реализация. Съпоставянето на архивни, официални и лични източници създава възможност за критичен анализ и проверка на информацията, което повишава достоверността на изследването.

РЕЗУЛТАТИ

Формиране и ранно развитие на Георги Абрашев

Формирането на Георги Абрашев като личност и бъдещ хореограф протича в специфична социално-културна среда, която оказва съществено влияние върху неговото развитие. Роден през 1924 г. в село Лясково, той израства в семейство, в което трудът, дисциплината и отговорността заемат централно мяс-

то в ежедневието (Autobiographical manuscript of Prof. Georgi Abrashev, n.d.). Тези ранни житейски условия изграждат у него устойчиви ценностни нагласи, които впоследствие се проявяват както в професионалната му дейност, така и в личното му поведение. В спомените на неговите близки тези качества се открояват ясно, като се подчертава, че той е предавал „ценности като трудолюбие, честност и отговорност“ (Baleva, 2026). Преместването на семейството му в Стара Загора създава нови възможности за културно развитие. Градската среда предоставя достъп до театрални и самодейни форми, които играят съществена роля за формирането на неговите художествени интереси. Участието му в училищни и читалищни инициативи разкрива неговите артистични заложби и създава първоначално усещане за сцената като пространство за изразяване и комуникация. Активното му участие в ученически организации и кръжоци допринася за изграждането на ясно изразена обществена позиция и чувство за отговорност. Военната служба и обучението в артилерийска школа допринасят за изграждането на организационни умения, способност за работа в колектив и чувство за структура и ред (Autobiographical manuscript of Prof. Georgi Abrashev, n.d.). Тези характеристики впоследствие намират отражение в неговата работа като ръководител на ансамбли и педагог, където дисциплината и ясната организация са ключови за постигане на художествен резултат. Паралелно с тези процеси още в ранните си години Абрашев проявява устойчив интерес към изкуството, като първоначално се насочва към драматичното изкуство. Този интерес обаче постепенно се трансформира и намира по-пълна реализация в областта на танца. Периодът между 1947 и 1950 г. се очертава като ключов за окончателното му ориентиране към хореографията. Участието му в национален курс за ръководители на танцови групи поставя основите на неговото професионално развитие. Този етап бележи прехода от любителска дейност към осъзнато и целенасочено развитие в областта на хореографското изкуство (Autobiographical manuscript of Prof. Georgi Abrashev, n.d.).

Образование и първоначална професионализация в България

Ранният етап от професионалното развитие на Абрашев е тясно свързан с процесите на културно възстановяване и институционално изграждане в България след Втората световна война. Паралелно с това неговата дейност постепенно придобива характер на призвание, а не просто професия: „изкуството не е било представяно просто като работа, а като мисия“ (Ivanov, 2026). В този контекст особено значение има създаването на обучителни форми, насочени към подготовка на кадри за разрастващата се мрежа от самодейни художествени колективи. Обучението му в първия национален курс за ръководители на танцови групи в София съчетава теоретични знания и практически умения, насочени към изграждане на основи в областта на хореографията, режисурата и работата с изпълнители (Professional evaluations and service records of Prof. Georgi Abrashev, n.d.). Именно тук се формира първоначалното му разбиране за танца като система, която изисква не само артистични способности, но и структурирано мислене и методически подход. Този етап има съществено зна-

чение, тъй като поставя началото на прехода от спонтанна сценична изява към осъзната професионална дейност.

Следващият и решаващ етап в професионалното развитие на Георги Абрашев е обучението му в Държавния институт за театрално изкуство (ГИТИС) в Москва (Professional evaluations and service records of Prof. Georgi Abrashev, n.d.). Обучението в ГИТИС се характеризира с висока степен на теоретична задълбоченост и практическа насоченост. В рамките на петгодишния период на обучение Абрашев усвоява дисциплини като хореографска композиция, режисура, драматургия на танца и актьорско майсторство. Тази интердисциплинарност допринася за изграждането му като творец, способен да мисли танца не изолирано, а като част от цялостно сценично произведение. Особено значение има формирането на неговото разбиране за танца като синтетично изкуство, в което движението, музиката и сценичното пространство функционират в органично единство. Този подход се превръща в основен принцип както в неговата сценична практика, така и в педагогическата му дейност. Завършването на института с пълно отличие свидетелства за високото ниво на неговата подготовка и за признанието, което получава в международна академична среда (Autobiographical manuscript of Prof. Georgi Abrashev, n.d.). Влиянието на обучението в ГИТИС се проявява в стремежа му към структурираност на хореографската форма, ясно изразена драматургична логика и високи професионални критерии. Тези характеристики се превръщат в отличителни белези на неговия стил и определят неговото място сред водещите фигури в българската хореография. Влиянието на съветската театрална традиция се проявява в ясната композиционна структура на неговите постановки и в стремежа към изграждане на цялостна сценична концепция, в която отделните елементи функционират в единство.

Сценична и хореографска дейност

Началото на сценичната и хореографската дейност на Георги Абрашев е свързана със създаването и ръководството на самодеен художествен колектив към системата на МВР в Стара Загора. В рамките на тази дейност той работи едновременно с драматична, певческа и танцова група, което изисква комплексен подход към сценичното изкуство. Този опит има съществено значение за изграждането на неговите умения за организация, работа с различни типове изпълнители и създаване на сценични композиции. Именно тогава започва ясно да се проявява неговият интерес към танца като водещо средство за художествено изразяване. Участието му в професионални ансамбли и работата с по-големи състави създават условия за развитие на неговия хореографски стил, който се характеризира със стремеж към структурираност, яснота на формата и логическа последователност в изграждането на танцовото действие. Особено важен етап в този процес представлява работата му като главен балетмайстор на Ансамбъла на Българската народна армия в периода 1958–1960 г. (Autobiographical manuscript of Prof. Georgi Abrashev, n.d.). През този период Абрашев създава редица танцови постановки, които демонстрират способ-

ността му да работи с фолклорен материал и да го трансформира в сценично произведение със завършена художествена структура. Работата му в ансамблите допринася за утвърждаването на неговия професионален авторитет и за разширяване на неговите творчески възможности. В този етап ясно се оформя и неговият подход към хореографията като система, която съчетава традиция и сценична интерпретация. Танцът не се разглежда като механично възпроизвеждане на фолклорни образци, а като процес на творческо осмисляне, при който се запазва връзката с първоизточника, но се постига ново художествено качество. Сценичната и хореографската дейност на Георги Абрашев в този период създава необходимата практическа и творческа основа, върху която се изграждат следващите етапи от неговия път, включително международната му дейност и педагогическата му реализация.

Международна дейност и принос в изграждането на хореографски структури

Международната дейност на Георги Абрашев представлява качествено нов етап в неговото професионално развитие, в който натрупаният в България опит намира приложение в различна културна и социална среда. Съществено място в неговата професионална биография заема работата му в Алжир в периода 1964–1971 г., която надхвърля рамките на обичайния културен обмен и се утвърждава като цялостен проект с дългосрочно въздействие (Autobiographical manuscript of Prof. Georgi Abrashev, n.d.). Този етап следва да бъде разглеждан в контекста на процесите на деколонизация и изграждане на национална идентичност в новоосвободените африкански държави. В този процес традиционният фолклор придобива ключова роля като носител на историческа памет и средство за утвърждаване на културна самостоятелност. Абрашев е изпратен като специалист по хореография с цел подпомагане на изграждането на националните културни структури. Неговата работа не се ограничава до създаване на отделни танцови постановки, а включва цялостен процес на изследване, обучение и институционално изграждане. Провеждането на теренни изследвания позволява събиране и анализ на местния танцов фолклор, който впоследствие се превръща в основа за сценична интерпретация. Особено съществен аспект от неговата дейност е създаването на условия за професионално обучение на изпълнители. Създаването на първото хореографско училище и работата с млади танцьори поставят началото на системно обучение, което съчетава традиционни елементи с принципите на сценичната композиция (Documents on the academic and teaching activities of Prof. Georgi Abrashev, n.d.). Обучението се характеризира с интегративен подход, който съчетава техническа подготовка, сценична култура и разбиране за фолклора като динамична система. Работата му протича в условия на специфични ограничения, свързани с традиционните норми и обществените нагласи – например ограниченото участие на жени в сценични форми. Дейността на Георги Абрашев в Алжир може да бъде разглеждана и като пример за културен трансфер, при който професионален опит, формиран в една национална среда, се адаптира и прилага в друга. Именно тази

адаптивност е ключова за устойчивостта на постигнатите резултати. Работата му показва, че изграждането на национална културна система изисква съчетание между уважение към традицията и въвеждане на професионални стандарти. В този смисъл неговият принос надхвърля рамките на конкретната дейност и придобива значение като стратегически модел за културно развитие, при който взаимодействието между различни културни практики води до създаване на устойчиви художествени форми.

Логично продължение на педагогическата работа е създаването на професионален държавен ансамбъл за национални танци на Алжир. Този ансамбъл функционира като практическа реализация на обучителния процес и създава възможност за представяне на националната култура на сцената. Репертоарът на ансамбъла включва редица танцови композиции, изградени върху автентичен фолклорен материал, но структурирани според принципите на сценичната композиция (Professional evaluations and service records of Prof. Georgi Abrashev, n.d.). Активната концертна дейност на ансамбъла и участието му в международни фестивали водят до значително признание. Получените отличия и положителните оценки от културните институции свидетелстват за високото художествено ниво на създадените продукции и за успешното представяне на националната култура на международната сцена.

Преподавателска и институционална дейност в България

Съществен принос на Абрашев е свързан със създаването и развитието на образователни структури, насочени към подготовка на хореографски кадри. Участието му в изграждането на Полувисшия институт за музикални и хореографски кадри в София поставя основите на системно обучение, което съчетава практика и теория. Институцията изпълнява важна функция в културната система, като осигурява подготовка на специалисти, способни да работят в ансамбли, културни институции и образователни структури. Преподавателската му дейност се отличава с ясно изразена методологическа насоченост (Documents on the academic and teaching activities of Prof. Georgi Abrashev, n.d.). Водените от него дисциплини – хореографска композиция, режисура и актьорско майсторство – формират цялостна представа за танца като сценично изкуство. Чрез тях студентите не само усвояват технически умения, но и развиват способност за анализ, структуриране и творческо осмисляне на танцовия материал. Важен аспект от неговата преподавателска дейност е подготовката на специалисти, които впоследствие заемат позиции в културния живот на страната. По този начин преподавателската му дейност придобива мултиплициращ ефект, който надхвърля рамките на прякото взаимодействие със студентите и се проявява в развитието на хореографската практика на национално ниво. Паралелно с образователната си работа Абрашев заема и ръководни позиции в културни институции, включително в Софийската народна опера. Тази дейност изисква съчетаване на художествени и административни функции и поставя неговата работа в сложна институционална среда. Въпреки предизвикателствата, той запазва високи професионални критерии и последователност в своите решения.

Научната дейност на Георги Абрашев е насочена към теоретичното осмисляне на хореографията като самостоятелна художествена и научна дисциплина. В своите трудове той се стреми да систематизира принципите на хореографската композиция, формата и сценичното изграждане на танцовото произведение. Този подход допринася за утвърждаването на хореографията не само като практика, но и като обект на научно изследване. Неговото академично израстване преминава през редица институционални предизвикателства, но въпреки това той успява да утвърди своето място в научната общност. Присъждането на научни степени и звания: доцент – 1981 г., и професор – 1998 г., представлява признание за дългогодишния му принос в областта на хореографията, педагогиката и културната практика (Documents on the professional and international activities of Prof. Georgi Abrashev, n.d.). Особено значение имат неговите публикации, които се използват като учебна литература и оказват влияние върху подготовката на бъдещи специалисти: „Камерните форми в хореографията“ – 1978 г., „Въпроси на хореографската теория“ – 1989 г., и „Композиция и форми на танца“ – 2001 г. Чрез тях той систематизира своя опит и го превръща в достъпна форма за обучение, което допринася за устойчивостта на неговото влияние и до ден днешен: „и до ден днешен при затруднение използвам учебниците на проф. Г. Абрашев“ (Petrov, 2026).

Личността на Георги Абрашев като фактор в професионалната му реализация

Изследването на професионалния път на Георги Абрашев не може да бъде разглеждано изолирано от неговите личностни характеристики, които играят съществена роля за начина, по който той реализира своята дейност. Негови близки и съвременници разкриват устойчива система от ценности, която се проявява както в личния му живот, така и в професионалната му дейност: „човек със силен характер, но с тиха сила“ (Ivanov, 2026). Сред най-често открованите характеристики са трудолюбието, високата лична взискателност и чувството за отговорност към поетите ангажименти. Тези качества формират постоянен модел на поведение, който определя неговия подход към работата и към хората около него. Особено показателна е неговата вътрешна нагласа към труда, при която всяка дейност се възприема като задължение, изискващо максимална отдаденост. Високите изисквания, които поставя към себе си, логично се пренасят и към неговите ученици и колеги, като създават среда, ориентирана към постигане на устойчиво качество. В същото време свидетелствата подчертават, че тази взискателност не се проявява като авторитарност, а като съчетание между дисциплина и уважение към другите. Неговото присъствие се възприема като обединяващо, а не като налагащо се, което показва способност за изграждане на работещи колективи и поддържане на професионални взаимоотношения, основани на доверие (Petrov, 2026). Съществен аспект от личността му е и отношението към образованието като ценност. Влиянието му се проявява и в междупоколенчески план. Свидетелствата на неговите наследници показват, че ценностите, които той отстоява, продължават да функционират и след него-

вото време. Това разширява значението на неговата личност извън рамките на професионалната му биография и го позиционира като фигура с трайно присъствие в културната и семейната памет.

ДИСКУСИЯ

Анализът на жизнения и професионалния път на проф. Георги Абрашев разкрива личност с разнообразни професионални проявления, чиято значимост се проявява не само чрез конкретни художествени реализации, а и чрез начина, по който различните аспекти на неговата дейност се обединяват в цялостна концепция за развитие на хореографското изкуство. Разглеждането на неговата дейност позволява да се постави акцент и върху процеса на утвърждаване на хореографията като самостоятелна професионална област. В рамките на разглеждания период този процес преминава от преобладаващо самодейни форми към изграждане на систематизирани образователни и сценични структури. Участието на Абрашев в този преход се изразява както в практическата му работа, така и в създаването на учебни модели, които отговарят на нуждите на културната практика. Неговият принос може да бъде разглеждан като пример за взаимодействие между традиция, творчество и образование, при което се създават модели с дългосрочно влияние.

Международната дейност на Георги Абрашев в Алжир има многопластово значение. От една страна, тя допринася за изграждането на конкретни културни институции – училище и ансамбъл, които продължават да функционират и след неговото заминаване. От друга страна, тя оказва влияние върху начина, по който фолклорът се осмисля и представя като сценично изкуство. Този етап от неговата дейност показва способността му да прилага натрупания опит в различен културен контекст и да адаптира своите методи към конкретни условия. Това го утвърждава не само като национален, но и като международно значим специалист в областта на хореографията. В по-широк план, тази дейност допринася и за утвърждаването на българската хореографска школа в международен контекст. Присъствието на български специалисти в процесите на културно изграждане на други държави показва нивото на развитие на националната културна система и нейния потенциал за участие в международен обмен. В обобщение, може да се каже, че работата на Георги Абрашев в Алжир представлява завършен модел на съчетание между изследване, обучение и сценична практика. Този модел има дългосрочно значение както за развитието на алжирската танцова култура, така и за утвърждаването на българската хореографска школа в международен контекст.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проследяването на жизнения и професионалния път на проф. Георги Абрашев разкрива последователно изградена система от дейности, в която творческата практика, педагогическата работа и теоретичното осмисляне на танца се допълват и развиват в тясна взаимовръзка. Анализът на различните етапи от

неговото развитие показва процес на постепенно натрупване и систематизиране на опит, който намира приложение в разнообразни професионални направления. Ранното формиране създава основа от ценности и нагласи, които впоследствие се проявяват в неговата работа, докато образованието и специализацията допринасят за изграждането на цялостна концепция за танца като сценично изкуство. Практическата му дейност в ансамбли и културни институции позволява реализиране на тази концепция в конкретни художествени форми. В същото време международната му работа разширява приложимостта на неговия подход, като го поставя в условия на различна културна среда и изисква адаптиране към нови социални и художествени реалности. Особено значение има педагогическата му дейност, чрез която натрупаният опит се предава на следващите поколения. Този процес създава условия за продължаване и развитие на неговите идеи, като ги превръща в част от по-широката професионална практика. Това позволява приносът му да бъде разглеждан като фактор за развитието на хореографската практика и образованието.

REFERENCES

Abrashev, G. (2001). *Kompozitsia i forma na tantsa* [Composition and forms of dance]. Vulkan-4. [Абрашев, Г. (2001). *Композиция и форма на танца.* София: Вулкан-4.]

Autobiographical manuscript of Prof. Georgi Abrashev [Manuscript]. (n.d.). Prof. Georgi Abrashev Papers (Fund 1363, Inventory 1, Archival Unit 1). Central State Archives, Sofia, Bulgaria.

Professional evaluations and service records of Prof. Georgi Abrashev [Archival documents]. (n.d.). Prof. Georgi Abrashev Papers (Fund 1363, Inventory 1, Archival Unit 2). Central State Archives, Sofia, Bulgaria.

Documents on the professional and international activities of Prof. Georgi Abrashev [Archival documents]. (n.d.). Prof. Georgi Abrashev Papers (Fund 1363, Inventory 1, Archival Unit 3). Central State Archives, Sofia, Bulgaria.

Documents on the academic and teaching activities of Prof. Georgi Abrashev [Archival documents]. (n.d.). Prof. Georgi Abrashev Papers (Fund 1363, Inventory 1, Archival Unit 6). Central State Archives, Sofia, Bulgaria.

Baleva, E. (2026, February 25). Personal interview conducted by the author.

Ivanov, I. (2026, February 17). Personal interview conducted by the author.

Petrov, K. (2026, February 5). Personal interview conducted by the author.

Stora, B. (2001). Algeria, 1830–2000: A short history. Cornell University Press.

LIFE AND PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF THE CHOREOGRAPHER PROF. GEORGI ABRASHEV

Abstract: *The article examines the life and professional trajectory of Prof. Georgi Abrashev as a significant example of the interaction between creative practice, pedagogical activity, and the theoretical conceptualization of choreographic art during the 20th century. Drawing on archival materials, oral history, and published sources, the study traces his stage and production work in Bulgaria, his contribution to the professionalization of ensemble practice, and his international activity in Algeria, interpreted as a model of cultural transfer, institutional development, and the adaptation of choreographic approaches within a different national environment. The study also highlights his role in the development of choreographic education through his teaching and scholarly work. On this basis, the place of Georgi Abrashev is articulated as that of a figure with a lasting contribution to the establishment of choreography as an autonomous artistic and academic field, whose significance unfolds within both national and international cultural contexts.*
Keywords: *Georgi Abrashev; Bulgarian choreography; choreographic education; stage folk dance; cultural transfer; Algeria*

Ivan Ivanov, Student
Scientific Advisor: Prof. Vera Boneva, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: vankobgcom@gmail.com

ДОСТЪПНИЯТ ТУРИЗЪМ И БЪЛГАРСКИЯТ ОПИТ: ПОСТИЖЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВИ

Радослав Христов
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Изследването анализира състоянието и развитието на достъпния туризъм в България, като подчертава значението му за хората със специални потребности. Разгледана е ключовата роля на организации като Сдружение „Клъстер за достъпен туризъм“ и Българската асоциация за рекреация и туризъм за премахването на физическите и информационните бариери. Специално внимание е отделено на международното сътрудничество и инициативи като Лигата на историческите и достъпни градове, в която Фондация „Созопол“ е активен участник. Методологичният подход е подчинен на целта да бъдат идентифицирани и систематизирани постиженията и перспективите в областта на достъпния туризъм в България с фокус върху реално осъществени инициативи и добри практики. Основен източник на емпирични данни са публично достъпни ресурси, публикувани в интернет пространството. Представени са иновативни проекти за подобряване на достъпността в селските и природните райони чрез съвместно проектиране на услуги. В заключение, са направени изводи, че са необходими по-голяма устойчивост на инициативите и превръщането на достъпността в национален приоритет. Успехът в тази сфера зависи от тясното сътрудничество между държавната администрация, бизнеса и неправителствения сектор.*
Ключови думи: *достъпен туризъм; туристически услуги; хора със специални потребности; НПО; България*

ВЪВЕДЕНИЕ

Предвид естеството и въздействието си, туризмът трябва да бъде достъпен за всички хора. Благодарение на универсалното прилагане на принципа на равните възможности, насоките и резолюциите, издадени от международните институции, както и на положителното законодателство, действащо в много страни, туризмът се разглежда като право на всички и следователно трябва да гарантира премахването на бариерите, които позволяват упражняването на тези права. Туризмът за всички е широко разпространен социален императив, който следва да бъде осъществен чрез публичните власти и от организациите, които по някакъв начин участват в предоставянето на туристически услуги. Лицата с увреждания или със специални нужди са пълноправни граждани, все по-важен сегмент от туристическото търсене за бизнеса на отрасъла и фактор за разнообразяване на дестинациите и продуктите в стратегиите за развитие на туризма (World Tourism Organization and Fundación ACS, 2015).

М. Карнейро и др. посочват, че днес различни организации (неправителствени и благотворителни, фондации, асоциации и др.) оказват ежедневна помощ в редица аспекти от ежедневието на хората със специални потребнос-

ти, включително подкрепа за участие в дейности, свързани с отдих и туризъм (Carneiro et al., 2022). Подобни организации могат да играят решаваща роля в насърчаването на дейности за такива лица, тъй като познават техните характеристики, нужди и ограничения. Поради това те са в състояние да идентифицират ограниченията, които възпрепятстват ефективното им участие, да подбират подходящи продукти и преживявания според профила на тези хора, а също така могат да получат средства за финансиране на туристически дейности (Loi et al., 2015). Освен това тези организации могат да стимулират желанието на хората да участват в дейности, които им дават възможност да развиват своите умения. Това е от особено значение за тези, които нямат възможност да участват в такива активности главно поради ограничени финансови средства, липса на придружител или невъзможност сами да планират и организират туристически пътувания (Carneiro et al., 2022).

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Настоящото изследване се основава на прилагането на общонаучните методи на анализ и синтез. Методологичният подход е подчинен на целта да бъдат идентифицирани и систематизирани постиженията и перспективите в областта на достъпния туризъм в България с фокус върху реално осъществени инициативи и добри практики. Основен източник на емпирични данни са публично достъпни ресурси, публикувани в интернет пространството. В рамките на проучването е извършен целенасочен анализ на официални уебсайтове, доклади, информационни материали и медийни публикации на български организации, ангажирани в сферата на достъпния туризъм. Анализът е осъществен чрез систематичен преглед на наличната информация, като са откроени целите, обхватът, насочеността и резултатите от конкретните инициативи в тази област. Проучването не си поставя за цел изчерпателно идентифициране и представяне на всички инициативи, реализирани в национален мащаб или в рамките на международно сътрудничество с българско участие. Подобна задача би изисквала значително по-широк емпиричен обхват и допълнителни методи за събиране на данни. То е насочено към селективен подбор на показателни примери, които могат да бъдат определени като добри практики поради своята иновативност или положително въздействие върху достъпа до туристически услуги за хора със специални потребности. Водещата изследователска задача е формулирането на обобщения и изводи, които да допринесат за по-доброто разбиране на значението на достъпния туризъм в български контекст. На тази база са предложени и насоки за бъдещо развитие в посока утвърждаването на достъпния туризъм като важен елемент от устойчивото развитие на туристическия сектор в България.

РЕЗУЛТАТИ

Сдружение „Клъстер за достъпен туризъм“

Сдружение „Клъстер за достъпен туризъм“ е първата организация в България, която развива този вид туризъм и първият клъстер в световен мащаб,

обединяващ бизнеса, НПО и институции в тази насока. То включва 13 фирми, 3 организации с нестопанска цел и 2 физически лица в перспективната и иновативна област на достъпния туризъм. Сдружението е създадено на 9 февруари 2011 г. и се финансира по спечелен проект по ОП „Конкурентоспособност“ на ЕС по схемата за подкрепа на развитието на клъстерите в България. Проектът приключва през 2013 г.

Създаването на клъстера през 2011 г., според неговите членове, е в резултат на това, че в България не се работи за усъвършенстване на туристическите бази, транспортните и туроператорските услуги, които да бъдат предназначени за всички хора съобразно техните специфики и различия. Също така в обосновката си за необходимостта от подобна организация те посочват, че туристическият сектор в България в сферата на достъпната среда за всички не е развит. Хората със специфични нужди нямат информация за налични достъпни места, няма достатъчно такива туристически обекти, а и липсва дискусия в публичното пространство. Членовете на клъстера са обединени около мнението, че подобряването на качеството на туристическите услуги в България и подсигуряването на лесен достъп до тази информация са път към създаване на пътуване без граници на европейско равнище. За да бъде решен този проблем, отбелязват те, са необходими първоначални проучвания, които да очертаят липсващите нива и необходимостта от развитие с цел изготвяне на стратегии и планове за действия, залагащи на обучения на персонала и включване на услуги, необходими за спецификите и нуждите на всички.

За своя мисия „Клъстер за достъпен туризъм“ приема развиването на туризма в България в синхрон с европейските и световните социални ценности за хората със специфични нужди, с идеята, че по този начин той ще стане по-конкурентен. За постигането на това той си поставя няколко основни цели, а именно: превръщането на България в по-популярна туристическа дестинация за клиентите на достъпния туризъм чрез повишаване на нивото на достъпност на услугите, средата и информацията за хората със специфични нужди; изграждане на силна структура, която развива този тип туризъм в страната и в резултат на това привлича все повече крайни потребители.

Основната дейност на клъстера е фокусирана върху популяризиране и развиване на достъпността в туризма като неизползван потенциал на туристическия продукт в страната с бранд „България за всички“. Наред с нея той работи също така за популяризиране на ползите от достъпния туризъм за бизнеса и обществото като цяло; разработва и предлага различни и подходящи туристически пакети; изучава нуждите на клиентите на достъпния туризъм; консултира бизнеса за повишаване на достъпността; популяризира България като подходяща дестинация за достъпен туризъм. България разполага с чудесни разнообразни природни, културни и исторически дадености, които благоприятстват развитието на достъпния туризъм, и затова организациите в „Клъстер за достъпен туризъм“ виждат голям потенциал за развитие на този неизползван ресурс.

Клъстерът за достъпен туризъм цели да развива достъпността във всичките

ѝ направления, свързани с туризма. Той предлага достъпни маршрути, обединяващи места и услуги, които да удовлетворят повечето хора със специфични нужди. Идеята е, че успехът в тази насока ще въздейства на бизнеса и държавната администрация по един убедителен начин, който е различен от законовите задължения, а именно посредством бизнес потенциала. Една от главните цели, която клъстерът си поставя да постигне, е изграждането на база данни за достъпността в страната, която да включва информация за всички звена от туристическата верига (Bulgaria for all, n.d.).

Българска асоциация за рекреация и туризъм (БАРТ)

Достъпният туризъм е акцент в дейността и на Българската асоциация за рекреация и туризъм. БАРТ е юридическо лице с нестопанска цел, осъществяващо дейност в обществена полза. Сдружението обединява на доброволен принцип физически лица, национални, регионални и местни организации и административни структури, национални и природни паркове, фондации, туроператори, туристически агенции, хотелиери, къщи за гости и семейни хотели, превозвачи, застрахователи и други лица от сферата на туризма, екологията, културата и производството, както и специализирани предприятия и кооперации на хора с увреждания, които споделят идеите за социален туризъм като двигател на местното и регионалното развитие, както и опазването и устойчивото използване на българското природно, културно и историческо наследство като средство за социалната интеграция на хората с увреждания. В Сдружението могат да членуват юридически и дееспособни физически лица, които споделят идеите на организацията.

БАРТ функционира за постигане на следните цели:

– подпомагане на своите членове и защита на техните интереси на национално, регионално и местно равнище;

– опазване и устойчиво използване на българското природно, културно и историческо наследство;

– повишаване на информираността и утвърждаване на социалния туризъм в България като средство за интегриране на хората с увреждания и лицата в рискови групи;

– издигане на нивото на професионална квалификация в сферата на туризма като цяло;

– утвърждаване на България като европейски значима дестинация за туризъм;

– интегриране на хората с увреждания и лицата в неравностойно социално положение чрез рекреация, спорт и туризъм.

За постигане на целите си БАРТ участва в комисии, комитети, технически конференции и е в контакт с политическите лидери, пред които лобира за достъпен туризъм, както и за достъпна градска и извънградска достъпна архитектурна среда, достъпен обществен транспорт, възможност за достъпни спортни, културни и развлекателни събития. От 2015 г. сдружението е член на Глобалния договор на ООН и Европейската мрежа за достъпен туризъм (ENAT). От 9

май 2018 г. с Решение № 309 на Министерския съвет БАРТ е призната за национално представителна организация на и за хора с увреждания.

Интернет платформата на БАРТ е полезен източник на ресурси в областта на достъпността както за лица с увреждания, така и за организациите, които работят в тази сфера. В отделна секция са представени български хотели, предлагащи достъп до своите услуги за хора в неравностойно положение. Към януари 2026 г. в списъка са включени 60 хотела, които са посочили в портфолиото си каква достъпност предоставят на своите клиенти. С амбицията да направи уебсайта си полезно място както за хората с увреждания, така и за всички, които желаят да улеснят тяхното ежедневие, в секция „Достъпни обекти“ екипът на БАРТ дава възможност на своите потребители да изпратят предложение за обект, който им е направил впечатление. Необходимо е да бъде посочен видът на обекта (хотел, ресторант, здравно заведение, търговски или туристически обект, образователна институция, гара/автогара, държавно учреждение, културен или спортен обект), като бъдат приложени местонахождение, кратко описание и снимков материал. Също така платформата предоставя актуална информация по теми, свързани с достъпната среда (БАРТ – Българска асоциация за рекреация и туризъм, б.г.).

Фондация „Созопол“

Фондация „Созопол“ е основана през 2002 г. за осъществяване на дейност в обществена полза и цели:

– насърчаване на съпричастността на обществото за опазване на околната среда, материалното и нематериалното културно наследство. Използване на добри изпитани практики и иновативни методи при изпълнение на тези цели;

– популяризиране на материалните и духовните ценности, провеждане на обучения на нива, отнасящи се до всички възрастови групи, и подпомагане на международното сътрудничество в полза на хората и развитието;

– сътрудничество с компетентните международни правителствени и неправителствени организации, свързани с дейности в сферата на образованието, културното наследство, опазване на природата, осигуряване на достъпна среда за възрастни хора и хора с увреждания;

– подпомагане на социалната интеграция и личностната реализация на възрастни хора и хора със специфични възможности.

Фондация „Созопол“ е първата българска неправителствена организация, приета на 9 септември 2011 г. в официално партньорство с Организацията на обединените нации за образование, наука и култура (ЮНЕСКО). От 3 февруари 2012 г. фондацията има статут на консултативен партньор на ЮНЕСКО. От 23 август 2016 г. тя е активен участник в **Проект „Zero“**, създаден от международната неправителствена организация – Фондация „ESSL“ (Sozopol Foundation, n.d.). Началото на Проект „Zero“ е дадено през 2008 г. Той се разработва в цял свят с политика на действие върху цялостно подпомагане и включване на хората с увреждания в дейности, касаещи активното им участие в обществения живот. През последното десетилетие проектът е създал глобална

мрежа от над 10 000 експерти, политици, корпорации, учени и други хора със и без увреждания, които работят по прилагането на Конвенцията за правата на хората с увреждания на ООН (Zero Project: For a world with zero barriers, n.d.).

От 2013 г. Фондация „Созопол“ е член на **Лигата на историческите и достъпни градове** към Европейския център на фондациите, Брюксел. В резултат на добре изпълнени национални и международни проекти от Фондация „Созопол“, касаещи дейности, активно включващи възрастни хора и хората с увреждания в обществения живот, град Созопол е един от шестте града в Европа, приети в Лигата на историческите и достъпни градове, заедно с Мюлуз (Франция), Торино (Италия), Авила (Испания), Виборг (Дания) и Лука (Италия). Стартирала през 2010 г., Лигата на историческите и достъпни градове е пилотен петгодишен проект, който се фокусира върху подобряването на достъпността на историческите градове, като в същото време насърчава развитието на устойчив туризъм и защитата на културното наследство. Основната цел на проекта е не само да позволи на хората с увреждания и техните семейства да се насладят напълно на свободното си време и културните дейности, но и да стимулира туризма сред хората с увреждания, живеещи в Европа. Също така проектът цели да допринесе за дългосрочното културно и социално развитие на градовете. Подобреният достъп до културното наследство на града го прави по-динамичен и привлекателен за неговите жители и туристи и по този начин увеличава неговата икономическа печалба и растеж.

В историческия център на всеки град член се разработва туристически маршрут, включващ интересни сгради, музеи, паркове, ресторанти, магазини и туристически информационни центрове. Важно е да се отбележи, че увреждането се разглеждат в най-широкия смисъл, включително сензорни и физически увреждания, и че като се следват критериите на универсалния дизайн, подобренията в достъпността са замислени за дългосрочна полза за всички посетители, жители и туристи. В резултат на това по тези маршрути всеки може не само да се разхожда и да изследва самостоятелно градския пейзаж, но и да се ориентира и да взаимодейства със заобикалящата го среда благодарение на информационни табели (като тактилни билбордове, гидове на езика на знаците и аудиогидове) и други интерактивни цифрови инструменти, които са достъпни за всички (LHAC, n.d.).

Проект „Access-IT – Иновации за достъпен туризъм в природни и селски райони“

Проектът „Access-IT – Иновации за достъпен туризъм в природни и селски райони“ се реализира в периода 2019–2022 г. с фокус преодоляване липсата на компетенции в областта на достъпния туризъм. Общата цел на проекта е да се изгради капацитет на европейските малки и средни предприятия в туризма за преодоляване на пропуските в достъпа чрез съвместно проектиране на иновативни решения за туристически продукти за клиенти със специфични изисквания за достъп. Партньор от българска страна е Европейски център за качество ООД, който реализира проекта съвместно с Университета за социални

науки – Полша, Местната инициативна група „Molise verso il 2000“ – Италия, Европейската федерация за селски туризъм (EuroGites), Европейската мрежа за достъпен туризъм (ENAT) и Автономния университет в Барселона (UAB).

Конкретните цели на проекта са:

– определяне на факторите за достъпност на туризма в природните и селските райони;

– разработване на казуси за достъпен туризъм в природните и селските райони, като се използват видео и други методи за заснемане и записване на подобрения в достъпа и потребителско преживяване от първа ръка;

– осигуряване на практическа подкрепа и насоки за бизнеса, повишаване на иновационната способност на туристическите малки и средни предприятия за разработване на достъпни туристически продукти в сътрудничество с ключови заинтересовани страни;

– създаване на солидна основа за използване и пренасяне на резултатите от проекта сред по-широка група от заинтересовани страни;

– повишаване на информираността за възможностите за бизнес на достъпния туристически пазар сред малките и средните предприятия от Европейския съюз, работещи в природните и селските райони.

По проекта „Access-IT – Иновации за достъпен туризъм в природни и селски райони“ са разработени няколко продукта, като първият от тях е Доклад относно определящите фактори за достъпност на туризма в природни и селски райони. Вторият продукт включва видео примери за достъпен туризъм, базирани на интервюта с представители на малки и средни предприятия, които внедряват иновативни решения за подобряване на достъпността на своите продукти или услуги. Интерактивен инструмент за подкрепа на бизнеса е друг продукт, разработен по проекта. Той включва насоки как да се предприеме стратегически подход към иновациите при разработването на достъпни туристически продукти, както и уеббазиран инструмент за оценка на достъпността и сценарии на сесии за съвместно проектиране. Продуктът предоставя дидактически ресурси за практически обучения, готови да бъдат интегрирани като част от предложения за обучение. Четвъртият продукт е книжка с препоръки, която обобщава добрите практики и успешните истории на заинтересованите страни за достъпни туристически предложения. Чрез нея целевите групи на проекта могат да се възползват от насоки за съвместно проектиране на предложения за достъпен туризъм (Иновации за достъпен туризъм в природни и селски райони, б.г.).

ДИСКУСИЯ И ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Достъпният туризъм бележи солиден напредък в световен мащаб през последните години, но въпреки това организациите, работещи в тази област, трябва да положат още усилия в посока премахването на ограниченията, с които се сблъскват хората със специфични потребности при извършването на дейности, свързани с отдиха и туризма. Както Е. Микопулу и др. отбелязват, подобряването на достъпността на съоръжения, транспорт, атракции и дестинации като

цяло изисква сътрудничество между широк кръг от заинтересовани страни. Достъпност може да бъде предоставена само когато те работят заедно и имат специално разработени стратегии, насочени към достъпния туристически пазар. Авторите посочват, че сътрудничеството е ключов фактор за предлагането на решения в областта на достъпния туризъм, признаването на стойността на този пазар и капитализирането му (Michopoulou et al., 2015).

България не прави изключение от тенденциите в глобален мащаб, макар и напредвайки с по-малки стъпки, като през последните години се наблюдава раздвижване с положителен знак по отношение на достъпността и достъпния туризъм. Благодарение на реализираните инициативи страната ни се превръща във все по-разпознаваем партньор на картата на достъпния туризъм, сътрудничейки си с някои от водещите организации, като Европейската мрежа за достъпен туризъм (ENAT) и Световната организация по туризъм към ООН (UN Tourism). Въпреки това следва да се обърне внимание на факта, че дейностите са базирани предимно на проектен принцип, с твърде ограничен във времето диапазон на действие. В голяма степен краткият живот на тези проекти не позволява извеждането на ясни и конкретни индикатори, които да очертаят трайни тенденции за перспективите пред достъпния туризъм у нас. Липсата на устойчивост и солиден обществен ангажимент – утвърдили се като незаобиколими фактори в глобалните политики за достъпност – възпрепятства потребителите на достъпен туризъм в получаването на точна и навременна информация преди, по време на пътуването и при пристигането до желаната от тях дестинация.

От друга страна, традиционното изключване на хора с увреждания от всички сфери на обществения живот, липсата на икономическа мотивираност, както и на дискусия по темата, които още преди повече от 10 години Клъстерът за достъпен туризъм очертава като основни проблеми в сферата (Bulgaria for all, n.d.), остават сериозна бариера пред пълноценното участие на тази група лица в туристически дейности. Преодоляването ѝ би било възможно единствено чрез поставянето на достъпността като приоритет на национално ниво и търсенето на по-широк кръг от възможности за кооперирane между администрациите по места и представителите на туристическия сектор. Не на последно място – а може би дори на първо по важност – трябва да бъде взето предвид по-активното участие на организациите на хората с увреждания, тъй като именно те са запознати най-добре с потребностите и търсенията на потребителите на достъпния туризъм.

REFERENCES

BART – Balgarska asotsiatsia za rekreatsia i turizam. (n.d.). https://www.bartbg.com/ [БАРТ – Българска асоциация за рекреация и туризъм. (б.г.). https://www.bartbg.com/]

Bulgaria for all. (n.d.). http://www.bulgariaforall.com

Carneiro, M.J. et al. (2022). The role of social organisations in the promotion of recreation and tourism activities for people with special needs. *European Journal of Tourism Research*, 30, 25 p. https://doi.org/10.54055/ejtr.v30i.2153

Inovatsii za dostapen turizam v prirodni i selski rayoni. (n.d.). http://accessitpro.eu/bg/home-page-bg/ [*Иновации за достъпен туризъм в природни и селски райони.* (б.г.). http://accessitpro.eu/bg/home-page-bg/]
LHAC. (n.d.) http://www.lhac.eu/
Loi, K.I. et al. (2015). People with disabilities (PwD) in the tourism industry – concepts and issues. *Critical Tourism Studies Conference VI "10 years CTS: Reflections on the road less travelled and the journey ahead"*, Opatija, Croatia, 26-30 June 2015, 17 p. https://wp.nyu.edu/cts2015/wp-content/uploads/sites/657/2015/06/Loi-and-Kong.pdf
Michopoulou, E. et al. (2015). Accessible tourism futures: the world we dream to live in and the opportunities we hope to have. *Journal of Tourism Futures, 1*(3), 179–188. https://doi.org/10.1108/JTF-08-2015-0043
Sozopol Foundation. (n.d.). https://sozopol-foundation.com/
World Tourism Organization and Fundación ACS. (2015). *Manual on Accessible Tourism for All – Public-Private Partnerships and Good Practices*. Madrid: UNWTO, 282 p. https://doi.org/10.18111/9789284416585
Zero Project: For a world with zero barriers. (n.d.). https://zeroproject.org/

ACCESSIBLE TOURISM AND THE BULGARIAN EXPERIENCE: ACHIEVEMENTS AND PROSPECTS

Abstract: *The paper examines the current state and growth of accessible tourism in Bulgaria, highlighting its importance for people with special needs. It explores the key role played by organizations like the Accessible Tourism Cluster Association and the Bulgarian Association for Recreation and Tourism in eliminating physical and informational barriers. Special emphasis is placed on international cooperation and initiatives such as the League of Historical and Accessible Cities, with Sozopol actively participating. The methodological approach is designed to identify and organize achievements and future opportunities in Bulgaria's accessible tourism sector, focusing on practically implemented initiatives and best practices. Empirical data mainly come from publicly available online resources. Innovative projects aimed at enhancing accessibility in rural and natural areas through co-designed services are also showcased. Overall, the findings suggest that for initiatives to be more sustainable, accessibility must be recognized as a national priority. Success relies on close collaboration between government agencies, the business community, and non-governmental organizations.*
Keywords: *accessible tourism; tourism services; people with special needs; NGOs; Bulgaria*

Assist. Prof. Radoslav Hristov, PhD
ORCID ID: 0000-0003-3386-4238
WoS ResearcherID: ABJ-2841-2022
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: r.hristov@unibit.bg

LEADERSHIP AS A SAFEGUARD AGAINST PURPOSE WASHING: A CONCEPTUAL MODEL

Antonia Zedler
University of Library Studies and Information Technologies

Abstract: *The research is aimed to conceptualize and define purpose washing by developing a theoretical model through theory synthesis and systematic analysis, resulting in testable propositions on leadership intervention. A theoretical model has been created that outlines purpose washing, identifies its antecedents and consequences. This has conceptually been supported by leadership acting as a protective mechanism. Purpose washing is defined as the discrepancy between the communicated corporate purpose and organizational reality. Through the definition and systematization, the research gap has been closed. A theoretical connection between purpose washing and leadership has been established for the first time, resulting in four propositions related to sense giving, ethical, and responsible leadership as protection against purpose washing. This paper provides a conceptual basis for future empirical research on purpose washing and offers an initial practical direction for leaders.*
Keywords: *Purpose Washing; Corporate Purpose; Leadership; Corporate Hypocrisy; Responsible Leadership*

INTRODUCTION

In contemporary society, many issues are socio-political, and this trend extends to organizations. The corporate purpose is central within organizations, which define themselves not only by profit goals but by their core objective (Henderson, van den Steen, 2015, p. 327). In purpose-driven organizations, it becomes central to strategy and a key communication tool to ensure legitimacy and stakeholder trust (Pope, Wæraas, 2016, p. 177). Stakeholders expect organizations to act in line with their purpose and show a socio-political stance (Vredenburg et al., 2020, p. 445).

There is a growing discrepancy between a stated corporate purpose and its actual behavior, a phenomenon known as purpose washing. The construct is poorly researched until now, but as purpose communication increases, risks of discrepancy between claim and reality increase, similar to established concepts (Aisy et al., 2025, p. 50). Meanwhile, stakeholders become more critical, and counter-signaling due to perceived hypocrisy leads to serious consequences for organizations (Lewin, Warren, 2025, p. 420).

While greenwashing, woke washing, and rainbow washing are established, purpose washing is not yet clearly defined. The named constructs are theme-specific, while purpose washing is overarching as it relates to corporate identity. Thus, the scope of purpose washing is broader. A connection to leadership research is lacking. The aim is to define purpose washing as a construct. This will be deepened by anchoring its antecedents and consequences, developing a conceptual model. Finally, leadership intervention will be conceptually developed, outlining four propositions to support further research.

RESEARCH METHODOLOGY

This research paper is conceived as a concept paper primarily exploring new relationships among the presented constructs (Jaakkola, 2020, p. 20). Purpose washing remains poorly defined and largely unexplored in qualitative research and fields like leadership.

This research uses theory synthesis and development to achieve conceptual integration of existing concepts, highlighting similarities to build coherence in fragmented research (Jaakkola, 2020, p. 21). The analogical derivation approach follows precedent in the washing literature. Vredenburg et. al. similarly derived woke washing by applying the decoupling logic of greenwashing (Delmas, Burbano, 2011, p. 65) to a new context (Vredenburg et al., 2020, p. 449). While research on corporate purpose is available, purpose washing has received little attention until now.

The theory synthesis involved three key methodological steps. Firstly, concept derivation extracted the dimensions of purpose washing by drawing parallels to established washing types such as greenwashing, woke washing, and rainbow washing. Secondly, the theoretical integration linked the antecedents and consequences of purpose washing to established models of corporate hypocrisy and stakeholder trust. A comprehensive framework was subsequently developed. Thirdly, propositions were formed based on existing research on sense giving, responsible, and ethical leadership. These propositions are essential for developing conceptual theory, as they increase the likelihood that subsequent studies will evaluate the argument's validity (Whetten, 1989, p. 492).

RESULTS

First, purpose washing is derived and established as a construct. Drawing on the literature on corporate hypocrisy and stakeholder trust, the antecedents and consequences of the construct are identified. Finally, the possibilities for leadership intervention are discussed and formulated as propositions.

Conceptualizing Purpose Washing

Washing phenomena is a growing research field where organizations claim societal values but often fail to implement them, revealing a gap between communication and action (Aisy et al., 2025, p. 37). Greenwashing was initially defined as the intersection of two organizational behaviors: poor environmental performance and, in parallel, positive communication about that performance (Delmas, Burbano, 2011, p. 65). While external stakeholders demand green products and services, organizations still need to be profitable, making competitive pressure the main driver for greenwashing (Delmas, Burbano, 2011, pp. 66–72).

Woke washing refers to the superficial promotion of progressive ideas without consistent support for them (Aisy et al., 2025, p. 50). Organizations with unclear social practice records try to appear socially engaged by decoupling communication from reality (Vredenburg et al., 2020, pp. 445–449). Consumers are the primary targets of woke washing, as the organization seeks to secure its legitimacy and respond to market pressures (Vredenburg et al., 2020, pp. 449, 451, 456).

Rainbow washing describes the support of LGBTQIA+ without true commitment (Aisy et al., 2025, p. 50). During Pride Month, logos turn rainbow-coloured, and collections emphasize Pride's profitability for organizations. The LGBTQIA+ community is a growing consumer segment, important to many organizations responding to social pressure in polarizing debates (Schopper et al., 2025, pp. 233–234). When an inconsistency between advertising and organizational reality is detected, and stakeholder attribute opportunistic, extrinsic motives, they assess the whole organization, causing disadvantages, boycotts or negative word-of-mouth (Schopper et al., 2025, pp. 236, 242–245).

Having introduced different washing phenomena individually, their shared dimensions will be systematically analyzed and subsequently summarized in Table 1. All phenomena describe a decoupling mechanism. There is a discrepancy between what an organization communicates and the organizational reality (Pope, Wæraas, 2016, p. 175). The decoupling mechanism was recognized in the initial greenwashing definition (Delmas, Burbano, 2011, p. 65) and picked up for woke and rainbow washing (Schopper et al., 2025, p. 243; Vredenburg et al., 2020, p. 449). Thus, discrepancy is the first shared attribute.

Washing occurs where stakeholders are deceived, mainly within organizational legitimacy to ensure actions align with social norms (Suchman, 1995, p. 574). It influences stakeholder behavior and perception, treating legitimacy as a resource and using communication to gain support but it can be undermined by decoupling (Suchman, 1995, pp. 575–578). All constructs target stakeholder groups as the main driver for washing, making stakeholder target the second attribute.

According to attribution theory, others' behavior is attributed to intrinsic or extrinsic motives, with washing perceptions occurring if extrinsic motives are attributed (Schopper et al., 2025, p. 236). The underlying motive is what distinguishes greenwashing from failure (Pope, Wæraas, 2016, p. 178). Washing assumes the organization does everything for benefits, with the decoupling of communication from reality, proving it is a conscious choice (Pope, Wæraas, 2016, pp. 178, 182), resulting in the underlying motive as the third attribute.

These three dimensions, discrepancy, stakeholder target, and underlying motive, are used as analytical categories systematically applied to each construct in Table 1. From this, purpose washing is then derived as a fourth construct, following the same logical approach.

Table 1. Systematization of washing concepts and the development of purpose-driven washing

Construct	Domain	Discrepancy	Stakeholder Target	Underlying Motive
Greenwashing	Environment	Gap between environmental claims and actual performance, selective disclosure of positive information while withholding negative(Delmas, Burbano, 2011, p. 65)	Consumers, investors, NGOs; response to external competitive pressure (Delmas, Burbano, 2011, p. 66)	Competitive pressure, legitimacy seeking, response to uncertain regulatory environment (Delmas, Burbano, 2011, p. 72)
Woke Washing	Social justice	Activist messaging detached from brand purpose and corporate practice (Vredenburg et al., 2020, p. 445); decoupling of communication from organizational reality (Vredenburg et al., 2020, p. 449)	Consumers (Millennials and Gen-Z) (Vredenburg et al., 2020, p. 456); broad sociopolitical communities, e.g. LGBTQIA+(Vredenburg et al., 2020, p. 451)	Brand equity and reputation management (Vredenburg et al., 2020, p. 444); response to market pressure, not values-driven (Vredenburg et al., 2020, p. 449)
Rainbow Washing	LGBTQIA+ rights	Use of LGBTQ+ symbols in advertising without genuine support through policies (Schopper et al., 2025, p. 234); inconsistency between messaging and organizational actions (Schopper et al., 2025, p. 243)	LGBTQ+ community as vested stakeholders and fastest-growing consumer segment (Schopper et al., 2025, p. 234); consumers with high identity salience credit as the most critical group (Schopper et al., 2025, p. 243)	Profiting from the „queer dollar" (Schopper et al., 2025, p. 234); responding to sociopolitical pressure (Schopper et al., 2025, p. 233); extrinsic, opportunistic motives (Schopper et al., 2025, p. 236)
Purpose Washing	Corporate identity	Gap between the communicated organizational purpose and the actual embedding in practices and decision-making	All stakeholder groups, particularly those evaluating alignment between purpose claims and organizational reality	Legitimacy seeking and stakeholder trust maintenance; strategic decoupling of purpose communication from organizational reality

Compared with the established constructs, purpose washing is generally broader in scope; corporate purpose is a superordinate concept and encompasses more than the other washing constructs. Henderson and van den Steen's simple defini-

tion of corporate purpose serves as a baseline for research, despite no universal definition. They defined corporate purpose as "a concrete goal or objective for the firm that reaches beyond profit maximization" (Henderson, van den Steen, 2015, p. 327).

The discrepancy arises from the gap between the communicated corporate purpose, measures, and practices, highlighting the contrast between purpose claims and organizational reality. Internal and external stakeholders, especially key ones like employees, are affected, mainly those assessing the alignment between claims and practices. Purpose washing is driven by the desire to build and sustain stakeholders' trust, aligning with legitimizing the organization amid ongoing environmental challenges.

Antecedents and Consequences of Purpose Washing

Organizations develop policies to meet corporate social responsibility, but incidents of irresponsible behavior rise (Wagner et al., 2009, p. 77). If an organization fails this requirement, claims of corporate hypocrisy arise, believing it claims something it doesn't truly uphold, due to inconsistent information on the communicated matter (Wagner et al., 2009, p. 79). The stakeholder thinks that perceived hypocrisy stems from a lack of motive, leading to negative views of the organization if malicious intent is suspected (Chen et al., 2020, p. 490).

Trust is a multidimensional key factor in the stakeholder-organization relationship (Pirson, Malhontra, p. 3). It refers to stakeholders' willingness to show themselves vulnerable in the face of the organization's actions (Schnackenberg, Tomlinson, 2016, p. 1799). Stakeholders' focus varies: internal stakeholders seek proof of leadership, external stakeholders prioritize technical competence (Pirson, Malhontra, pp. 11–12). Perceived hypocrisy reduces stakeholder trust (Smith, Rhiney, 2020, p. 4).

Drawing on corporate hypocrisy and stakeholder trust, four organizational-level antecedents and four corresponding consequences of purpose washing can be identified. Stakeholders pressure organizations to take stances on socio-political issues (Vredenburg et al., 2020, p. 445), which are not handled in daily operations. Securing organizational legitimacy is essential. Corporate purpose guides strategy and helps gain societal support and legitimacy (Suchman, 1995, p. 576), but this can lead to a loss of value orientation (Pope, Wæraas, 2016, p. 177). Reputation management uses corporate purpose to secure or boost reputation, with the main idea of the corporate purpose moving to the background (Lewin, Warren, 2025, p. 419). The decoupling mechanism precedes purpose washing. When communication disconnects from organizational reality, purpose lacks internal anchoring in structures and leadership (Pope, Wæraas, 2016, p. 182; Wagner et al., 2009, p. 79).

Purpose washing involves gaps between the corporate purpose and reality, affecting stakeholders and creating hypocrisy perceptions (Wagner et al., 2009, p. 83), which is connected to the erosion of stakeholder trust. Perceived hypocrisy is negatively linked to trust (Smith, Rhiney, 2020, p. 4), supporting this consequence of purpose washing. A stakeholder backlash is an expected consequence of pur-

pose washing. Extrinsic motives decrease stakeholder support, leading to boycotts (Schopper et al., 2025, p. 236) which is expected in the case of purpose washing. Finally, the loss of legitimacy stems from purpose washing. Organizational legitimacy can strongly support an organization but also endanger it if stakeholders perceive a discrepancy between communicated values and actual actions (Suchman, 1995, p. 578). Figure 1 consolidates these four antecedents and consequences into a conceptual model, showing how organizational conditions lead to purpose washing and the resulting stakeholder outcomes.

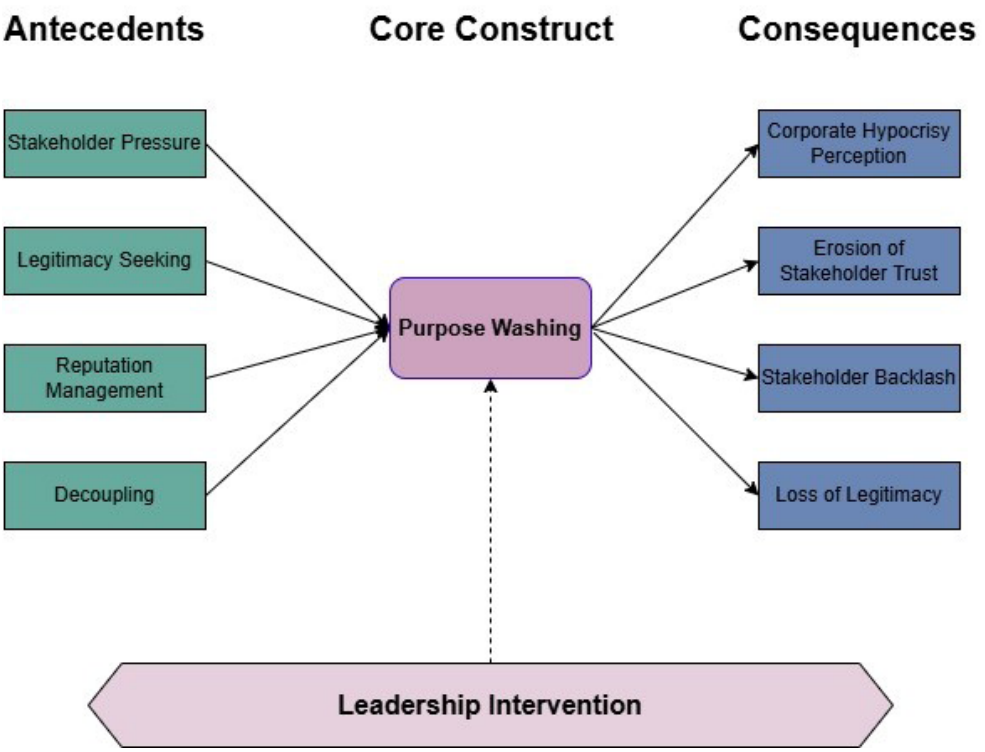

Figure 1. Conceptual Model of Purpose Washing: Antecedents, Consequences, and Leadership as a Safeguard Source: Own illustration

Leadership as Safeguard: Propositions

A leader establishes, communicates, and executes a corporate purpose to foster employee engagement. Based on research in sense giving, ethical, and responsible leadership, four propositions outline how leadership can prevent purpose washing.

The importance of leaders as sense givers has been highlighted, as shaping how people understand themselves and their work is a critical leadership task (Foldy et al., 2008, pp. 514–515). Every strategic change requires shifting thinking to seize op-

portunities or respond to environmental changes. Success depends on all members understanding this, with sense making and sense giving clarifying the vision (Gioia, Chittipeddi, 1991, p. 434). Sense making involves creating a meaningful framework to understand the nature of the intended change (Gioia, Chittipeddi, 1991, p. 442). Sense giving shapes how others interpret and reshape the organization's reality in the way that is preferred (Gioia, Chittipeddi, 1991, p. 442).

Purpose washing involves stating a corporate purpose without backing it up with action. Leaders, as sense givers, influence opinions to reshape organizational reality. They can actively shape and implement the corporate purpose. The first proposition is: The stronger and more effective leaders are in their role as sense givers, the less likely purpose washing is to occur within the organization.

Leadership ethics benefits from discussing organizational responsibility and corporate purpose (Voegtlin et al., 2012, p. 3). In globalization, leaders must balance social, financial goals and uphold legitimacy (Voegtlin et al., 2012, p. 6). In ethical leadership, leaders must cultivate ethical behavior to manage their businesses responsibly (Baba, 2014, p. 157). Ethical leadership can guide appropriate behavior, such as corporate purpose, through interpersonal relationships, personal actions, reinforcement, and shared decision-making (Baba, 2014, p. 157). Thus, it might prevent purpose washing if practiced correctly. Proposition two is: Ethical leadership reduces the likelihood of purpose washing through internal accountability and alignment between the communicated purpose and organizational behavior.

Responsible leadership can serve as a normative orientation for globally engaged leaders (Voegtlin et al., 2012, p. 7). It involves being aware of how one's actions affect all stakeholders and proactively engaging in dialogue with them (Voegtlin et al., 2012, p. 8). Responsible leaders should promote public engagement with stakeholders and use it as a foundation for developing organizational communication (Voegtlin et al., 2012, p. 8). Leaders must possess the ability to recognize ethical issues during decision-making (Voegtlin et al., 2012, p. 8).

The washing constructs cited shared stakeholder pressure as the reason for their emergence. As responsible leadership stresses communication, relationship-building, and stakeholder involvement in the organization's decisions, it naturally helps counteract washing, especially purpose washing. Maintaining ongoing stakeholder dialogue prevents purpose washing. The third proposition is: Responsible leadership acts as a buffer in the relationship between stakeholder pressure and purpose washing.

Responsible leaders engage broadly with stakeholders, building personal relationships and generating trust in open communication (Schnackenberg, Tomlinson, 2016, p. 1799). Leaders must justify their actions to both internal and external stakeholders. They must honor their commitments, as any disconnect would quickly become evident. The fourth proposition is: Authentic leadership communication strengthens stakeholder trust and counteracts purpose washing.

DISCUSSION

Purpose washing was established as a new construct, filling a conceptual gap in the literature on washing. By systematically deriving the construct from existing research on greenwashing, rainbow washing and woke washing, this study demonstrates greater methodological rigour than the ad hoc definitions previously found in the literature. Two additional strands of literature, corporate hypocrisy and stakeholder trust, were integrated to explain the mechanisms of the construct. This has not previously been applied to purpose washing.

The conceptual contribution lies in establishing a link between purpose washing and leadership research, which did not previously exist and is conceptually anchored for the first time. In practical terms, this clarifies that leaders are the main figures in preventing purpose washing. Authentic communication functions as a practical tool, with leaders encouraged to incorporate sense giving and responsible leadership as specific strategies. Leaders should actively influence the definition of purpose and continuously communicate with stakeholders as responsible leaders. Sense giving occurs through various internal communication formats, like Town Hall Meetings, where the purpose is clearly connected to daily decisions. Responsible leadership can be implemented through structured dialogue platforms, such as stakeholder advisory boards, that create continuous communication channels with external stakeholders.

Despite its conceptual contribution, the framework is subject to certain limitations that future research should address. As this is a conceptual paper, the propositions have not been empirically tested. The focus has been on the organizational level, meaning that the individual and societal levels have been excluded so far. The leadership types have not been considered exhaustively.

It is advisable to test the propositions empirically. A qualitative case study would be conceivable to examine how purpose washing arises in practice and how leadership intervenes. Measurement tools for purpose washing should be developed. Another option is to analyse the contextual factors related to purpose.

CONCLUSION

In the preceding sections, purpose washing was derived as a new construct, theoretically grounded and conceptually developed with leadership as a safeguard. Drawing on leadership research, four propositions were formulated as a basis for future studies on how leadership intervenes in purpose washing. The paper makes a conceptual contribution to both the washing literature and leadership research.

As organizations increasingly communicate their corporate purpose to secure legitimacy and stakeholder trust, the risk of purpose washing is growing. This paper provides a conceptual model for understanding and addressing this phenomenon, with leadership emerging as a key intervening factor. Further research is needed to test the proposed model and advance our understanding of purpose washing in practice.

REFERENCES

Aisy, R., Iqbal, M., Rahimah, A. (2025). Consumer perceptions of brand authenticity: a review of purpose-washing phenomena in branding. *BISMA (Bisnis Dan Manajemen)*, 35–65. https://doi.org/10.26740/bisma.v18n1.p35-65

Baba, C. (2014, May 14). Ethical Leadership and Accountability: Technology Innovation. *JURNAL KONSEP BISNIS DAN MANAJEMEN,* 2024(10).

Chen, Z., Hang, H., Pavelin, S., Porter, L. (2020). Corporate Social (Ir)responsibility and Corporate Hypocrisy: Warmth, Motive and the Protective Value of Corporate Social Responsibility. *Business Ethics Quarterly*, *30*(4), 486–524. https://doi.org/10.1017/beq.2019.50

Delmas, M. A., Burbano, V. C. (2011). The Drivers of Greenwashing. *California Management Review*, *54*(1), 64–87. https://doi.org/10.1525/cmr.2011.54.1.64

Foldy, E. G., Goldman, L., Ospina, S. (2008). Sensegiving and the role of cognitive shifts in the work of leadership. *The Leadership Quarterly*, *19*(5), 514–529. https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2008.07.004

Gioia, D. A., Chittipeddi, K. (1991). Sensemaking and sensegiving in strategic change initiation. *Strategic Management Journal, 12*(6), 433–448. https://doi.org/10.1002/smj.4250120604

Henderson, R., van den Steen, E. (2015). Why Do Firms Have "Purpose"? The Firm's Role as a Carrier of Identity and Reputation. *American Economic Review*, *105*(5), 326–330. https://doi.org/10.1257/aer.p20151072

Jaakkola, E. (2020). Designing conceptual articles: four approaches. *AMS Review*, *10*(1-2), 18–26. https://doi.org/10.1007/s13162-020-00161-0

Lewin, L. D., Warren, D. E. (2025). Hypocrites! Social Media Reactions and Stakeholder Backlash to Conflicting CSR Information. *Journal of Business Ethics*, *196*(2), 419–437. https://doi.org/10.1007/s10551-024-05700-4

Pirson, M., Malhontra, D. Unconventional Insights for Managing Stakeholder Trust, 2008.

Pope, S., Wæraas, A. (2016). CSR-Washing is Rare: A Conceptual Framework, Literature Review, and Critique. *Journal of Business Ethics, 137*(1), 173–193. https://doi.org/10.1007/s10551-015-2546-z

Schnackenberg, A. K., Tomlinson, E. C. (2016). Organizational Transparency. *Journal of Management, 42*(7), 1784–1810. https://doi.org/10.1177/0149206314525202

Schopper, T., Berbers, A., Vogelgsang, L. (2025). Pride or Rainbow-Washing? Exploring LGBTQ+ Advertising from the Vested Stakeholder Perspective. *Journal of Advertising, 54*(2), 233–250. https://doi.org/10.1080/00913367.2024.2317147

Smith, D., Rhiney, E. (2020). CSR commitments, perceptions of hypocrisy, and recovery. *International Journal of Corporate Social Responsibility*, *5*(1). https://doi.org/10.1186/s40991-019-0046-7

Suchman, M. C. (1995). Managing Legitimacy: Strategic and Institutional Approaches. *The Academy of Management Review, 20*(3), 571–610. https://doi.org/10.5465/amr.1995.9508080331

Voegtlin, C., Patzer, M., Scherer, A. G. (2012). Responsible Leadership in Global

Business: A New Approach to Leadership and Its Multi-Level Outcomes. *Journal of Business Ethics*, *105*(1), 1–16. https://doi.org/10.1007/s10551-011-0952-4
Vredenburg, J., Kapitan, S., Spry, A., Kemper, J. A. (2020). Brands Taking a Stand: Authentic Brand Activism or Woke Washing? *Journal of Public Policy & Marketing*, *39*(4), 444–460. https://doi.org/10.1177/0743915620947359
Wagner, T., Lutz, R. J., Weitz, B. A. (2009). Corporate Hypocrisy: Overcoming the Threat of Inconsistent Corporate Social Responsibility Perceptions. *Journal of Marketing*, *73*(6), 77–91. https://doi.org/10.1509/jmkg.73.6.77
Whetten, D. A. (1989). What Constitutes a Theoretical Contribution? *The Academy of Management Review*, *14*(4), 490–495. https://doi.org/10.5465/amr.1989.4308371

ЛИДЕРСТВОТО КАТО ЗАЩИТА СРЕЩУ РАЗМИВАНЕТО НА ЦЕЛИТЕ: КОНЦЕПТУАЛЕН МОДЕЛ

Резюме: *Целта на изследването е да се концептуализира и дефинира размиването на целите чрез разработване на теоретичен модел посредством синтез на теории и систематичен анализ, което да доведе до формулирането на тестваеми хипотези относно лидерската намеса. Създаден е теоретичен модел, който очертава размиването на целите, идентифицира неговите предикатори и последствия и е концептуално подкрепен от лидерството, действащо като защитен механизъм. Размиването на целите се дефинира като несъответствието между обявената корпоративна цел и организационната реалност. Чрез дефиницията и систематизацията е запълнена празнината в изследванията. За първи път е установена теоретична връзка между размиването на целите и лидерството, което довежда до четири предложения, свързани с придаването на смисъл, етичното и отговорното лидерство като защита срещу размиването на целите. Тази статия предоставя концептуална основа за бъдещи емпирични изследвания върху размиването на целите и предлага първоначална практическа насока за лидерите.*

Ключови думи: *размиване на целите; корпоративна цел; лидерство; корпоративна лицемерност; отговорно лидерство*

Antonia Zedler, PhD Student
ORCID ID: 0009-0003-3323-7979
Scientific Advisor: Prof. Mariela Modeva, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
Email: antonia.zedler@outlook.de

WHY LEADERSHIP IN KNOWLEDGE MANAGEMENT REMAINS ELUSIVE: A CONCEPTUAL ANALYSIS OF THE OPERATIONAL SPECIFICATION GAP

Julia Kuschel-Maricek
University of Library Studies and Information Technologies

Abstract: *Knowledge management (KM) is widely regarded as a key driver of innovation and organizational performance, yet it remains inadequately integrated into daily work processes. While previous research often attributes this implementation challenge to leadership, this article argues that the problem is more fundamental. Based on a systematic conceptual analysis a dependency perspective linking KM models, leadership and practice is developed. This perspective suggests that the implementation gap is structurally rooted in a conceptual limitation in existing frameworks lacking operational specification, leaving their implementation in everyday work largely implicit. As a result, leaders are expected to facilitate KM without a clear understanding of what specifically needs to be implemented. This paper contributes to the discussion by interpreting this tension not as a failure of individual leadership, but as a consequence of a lack of operational specifications at the employee level. This highlights the need for future empirical research on specific KM tasks, routines and roles.*
Keywords: *knowledge management; leadership; leadership in knowledge management; operational knowledge management*

INTRODUCTION

Knowledge is a vital resource for productivity, innovation and competitiveness. Therefore, knowledge management (KM) is indispensable for success in knowledge-intensive work environments (North, 2021; Torabi, El-Den, 2017). KM supports organizational learning, promotes transparency and drives innovation, thereby increasing organizational performance (Cristache et al., 2025; Weber, Berendt, 2017). Studies show that leaders play an important role in fostering a culture of learning and facilitating knowledge transfer. By promoting the use of knowledge, supporting knowledge processes and driving their further development, effective leadership contributes significantly to the success of KM (Coffie et al., 2023; Heisig, 2009; Nonaka, Takeuchi, 1995; Mas-Machuca, 2014; Wong et al., 2013; Quinn et al., 1996). Despite this broad consensus, a significant gap between theory and practice persists, as KM is still not sufficiently integrated into the day-to-day workflows of organizations (Koivisto, Taipalus, 2025; Ngwenya, Du Plessis, 2025; Torabi et al., 2025).

This article examines whether the persistent implementation limitation in KM can be explained by a conceptual deficiency: the lack of operational specifications in KM research.

AIM AND RESEARCH TASKS

The aim of this study is to examine whether the persistent implementation gap in KM can be explained by the limited operational specification of knowledge-related activities, roles and leadership practices in KM research. To address this aim, the study pursues three tasks:

1. To assess whether KM is sufficiently integrated into everyday organizational practice.

2. To analyze whether established KM models specify knowledge-related activities, roles, responsibilities and workflows at the employee level.

3. To examine whether leadership in KM is described in operational terms or mainly at a conceptual level.

RESEARCH METHODOLOGY

This study is based on a structured conceptual literature review. Relevant sources were identified using academic databases such as Google Scholar, Scopus, Web of Science, ScienceDirect, EBSCO and JSTOR with keywords related to KM models, KM implementation, leadership in KM and operational KM. Titles and abstracts were screened for relevance before a full-text analysis was conducted. The review included journal articles, conceptual papers and KM frameworks published between 1991 and 2026 that addressed KM implementation, leadership tasks or knowledge-related activities. Publications that focused exclusively on technical systems, without addressing organizational knowledge processes, knowledge-related activities or leadership aspects, were excluded.

Based on this review, eight KM models were selected for detailed analysis. The models were chosen because they represent widely cited frameworks and different theoretical perspectives on KM, encompassing both foundational and more recent approaches. Although they do not represent the entirety of KM research, they comprise influential frameworks that have significantly shaped subsequent KM theory and practice.

The analysis followed the three research objectives. Studies on KM implementation were evaluated to assess the extent to which KM is integrated into everyday organizational practice. KM models were analyzed in terms of their specification of knowledge-related activities, roles and responsibilities and operational guidance. The literature on leadership was examined to assess whether leadership is described in terms of specific leadership activities or primarily at a conceptual level.

RESULTS

Finding 1: KM is not sufficiently integrated into everyday practice

Empirical studies show that while KM is widely recognized as important, it is rarely implemented systematically (Migdadi, 2009). Dalkir (2005) emphasizes that KM within an organization is effective only if it is understood as an integral part of everyday work processes rather than as a separate activity. Conti et al. (2024) identify a wide range of KM practices but note that few studies examine their implementation in daily work. Koivisto and Taipalus (2025) confirm this observation; in an interview study conduct-

ed at an international IT company. They found that while employees recognize the importance of KM, they rarely translate this awareness into concrete actions.

Similarly, Ngwenya and Du Plessis (2025) report that KM practices in architectural firms are unsystematic, even though their importance is considered high. They attribute this to the lack of clear structures, standardized processes and integration into daily work. Torabi et al. (2025) also note a lack of operational integration, unclear responsibilities and insufficient qualifications.

KM is also often reduced to the implementation of software solutions, rather than being strategically integrated into organizational processes, structures and corporate culture (Zaied et al., 2012). Mohaghegh et al. (2024) show that knowledge often remains unused because of a lack of structures to integrate it into work processes. Besinger et al. (2025) illustrate the practical consequences. While 92% of organizations engage in some form of KM, only 65% rate its efficiency as high; 78% regularly lose important knowledge, which in 69% of these cases has a direct negative impact on business processes.

Finding 2: KM models and concepts remain insufficiently operationalized at the employee level

Eight KM models representing different theoretical perspectives on KM were analyzed (Nonaka, Takeuchi, 1995; Walsh, Ungson, 1991; Probst et al., 1999; McElroy, 2003; Gronau, 2009; North et al., 2021; Müller, 2022; Nakash, 2026). Three common characteristics can be identified in the analyzed models: (1) knowledge activities remain conceptual, (2) roles and responsibilities are implicit and (3) actionable workflows for daily practice are not defined.

Table 1. Operational characteristics of selected KM models.

Model	Primary focus	Knowledge activities	Roles and responsibilities	Workflows for daily practice
SECI	Knowledge creation and conversion	Conceptual	Not specified	Not specified
Organizational Memory	Knowledge storage and retrieval	Conceptual	Not specified	Not specified
Probst Knowledge Cycle	KM processes and objectives	Conceptual	Limited	Limited
Knowledge Life Cycle	Knowledge production and integration	Conceptual	Limited	Limited
Potsdam Model	Tasks, processes and structures	Partial	Limited	Partial
North et al.	Knowledge exchange and enabling conditions	Conceptual	Limited	Not specified
WM[4]	Integrated KM system	Conceptual	Not specified	Not specified
Nakash Model	Multidimensional KM framework	Partial	Partial	Limited

Despite their differing theoretical focuses, the models offer only limited operational guidance for day-to-day knowledge-related activities at the employee level. These findings are consistent with earlier research. Bougoulia and Glykas (2022) show that KM maturity models tend to focus on strategic aspects rather than operational aspects. The translation of these models into concrete tasks for employees is therefore left to the organizations. Yazdani et al. (2020) point to inconsistent definitions of activities that lack a connection to roles or processes. More recent research has begun to address these limitations. Nakash (2026) argues that existing KM frameworks are too abstract and insufficiently aligned with organizational realities and therefore proposes a multidimensional framework that integrates strategy, leadership, culture, processes, technology and evaluation. However, specific actions, responsibilities and operational procedures for employees remain only partially specified.

Finding 3: Leadership in KM is emphasized but not operationally specified

Research consistently highlights the central role of leadership in KM. Quinn et al. (1996) have already emphasized that the management of knowledge and intellectual capital is one of the most critical leadership competencies, particularly in knowledge-intensive contexts where the effective use of intellectual capital determines an organization's success. Similarly, Viitala (2004) describes KM as an integral part of managerial work, particularly at the operational level. Subsequent studies also emphasize that leadership behavior significantly influences the success of KM. Heisig (2009) argues that sustainable KM by executives requires the integration of strategic, organizational, cultural and technological aspects.

Carmeli, Gelbard, and Reiter-Palmon (2013) demonstrate that supportive leadership behavior promotes knowledge exchange and creative problem-solving. Lakshman (2007) shows that leaders improve access to knowledge by actively building knowledge networks. Leadership has also been associated with trust, collaboration and the exchange of knowledge, thereby facilitating the generation, sharing and application of knowledge within organisations (Abramczyk, 2020).

Recent studies confirm that leaders play a significant role in institutionalizing KM as a continuous and strategically integrated process (Coffie et al., 2023).

Despite the great importance attributed to the role of leadership, a significant knowledge gap remains, according to a systematic review by Pellegrini et al. (2020). They show that while leadership is widely recognized as an essential requirement for KM, understanding of how leaders implement KM in daily practice is limited. This lack is also confirmed by Kassa and Ning (2023), who note that while leadership is considered a key factor, little is known about how KM is actually handled in practice.

Previous research has often focused on leadership styles (Yukl, 2012; Bass, Avolio, 1990; Liu et al., 2024). Studies highlight the positive influence of strength-based leadership (Liu et al., 2024) as well as transactional and knowledge-oriented

leadership approaches on KM processes (Amiri et al., 2020, Gürlek, Çemberci, 2020).

DISCUSSION

This study examines the gap between abstract KM models and practice. The dependency perspective proposes a relationship between KM models, leadership and practice that contributes to implementation challenges (Table 2).

Table 2. Dependency perspective linking KM models, practice and leadership.

Level	Function	Missing	Mechanism	Gap
KM Models	Conceptual orientation	Tasks/roles/ routines	Abstraction → ambiguity	No translation
Practice	Daily KM integration	Defined structures	Individual interpretation	Inconsistent practice
Leadership	Concept-to-practice	Concrete actions	Responsibility shift	No guidance

Table 2 shows that the implementation challenge observed in organizations cannot be attributed to a single factor. Rather, it results from the combination of KM models, leadership and organizational practice. The dependency perspective suggests that abstraction at the model level leads to ambiguities regarding how KM should be implemented in practice.

Finding 1 shows that, despite decades of research and recognition of its importance, KM remains inadequately integrated into day-to-day work. One possible explanation for this implementation challenge emerges from Finding 2. The analysis of KM models indicates that knowledge processes are generally described in conceptual terms, while specific tasks, responsibilities and workflows are rarely defined. While this conceptual focus supports flexibility across different organizational contexts, it leaves organizations responsible for translating KM principles into concrete activities. The results also suggest that this limitation reflects a general structural tendency of KM research rather than a limitation of individual frameworks.

A similar pattern emerges in Finding 3. Although leadership is widely recognized as a critical success factor for KM, there is limited guidance on the specific actions through which leaders can implement KM. Research has focused on leadership styles and their relationship with KM outcomes. However, leadership styles typically describe general approaches to leadership rather than specific actions (Gandolfi, Stone, 2017; Frehner, 2023). Consequently, few studies specify the concrete leadership actions required to support KM in practice.

Taken together, the findings reveal a structural dependency between KM models, leadership and practice. Effective KM implementation requires clearly defined knowledge activities as well as leadership actions that support these activities. Without clearly defined knowledge activities, leaders have little basis for guiding KM im-

plementation. At the same time, without leadership guidance, employees have little direction for establishing and embedding KM activities in everyday work.

The study makes three key contributions. First, it introduces operational underdetermination as a potential explanation for the gap between KM theory and implementation. Second, it provides a comparative framework for assessing the degree of operational specification across KM models. Third, it highlights the practical need for an explicit operational layer for everyday KM. Therefore, future research should focus on identifying context-sensitive knowledge activities, routines and leadership actions and on developing KM frameworks that more explicitly integrate the operational level of implementation.

CONCLUSION

The results of this study show that the implementation gap in KM cannot be fully explained as a leadership problem but is closely linked to a lack of operational specifications in existing KM models. Using a dependency perspective, this paper demonstrates how abstract conceptual models, a lack of operational guidelines and expectations of leadership are structurally interlinked. The absence of clearly defined tasks, roles and routines leads to interpretive uncertainties at the operational level, resulting in inconsistent implementation of KM in daily work. This ambiguity carries over to the leadership level, which is expected to enable KM without receiving concrete guidance on how to do so. These findings suggest that closing the implementation gap requires a stronger focus on the operational level of KM.

Acknowledgements: AI was used to support language editing and translation to improve the readability of the manuscript. The author remains fully responsible for the content of the manuscript, including the literature selection, analysis, interpretations and conclusions.

REFERENCES

Abramczyk, J. (2020). Leadership and knowledge management: Systematic literature review. *Journal of Corporate Responsibility and Leadership*, *6*(4), 7. https://doi.org/10.12775/jcrl.2019.012

Amiri, N. A., Rahim, R. E. A., Ahmed, G. (2020). Leadership styles and organizational knowledge management activities: A systematic review. *Gadjah Mada International Journal of Business*, *22*(3), 250. https://doi.org/10.22146/gamaijb.49903

Bass, B. M., Avolio, B. J. (1990). Developing transformational leadership: 1992 and beyond. *Journal of European Industrial Training, 14*(5). https://doi.org/10.1108/03090599010135122

Besinger, P., Lichtenberg, A., Fuchs, B., Ansari, F. (2025). Wissensmanagement im Wandel - Eine Studie über den aktuellen Umgang mit Wissen in deutschsprachigen Unternehmen in Zeiten der künstlichen Intelligenz. *Fraunhofer Austria Research GmbH*. https://doi.org/10.13140/rg.2.2.18091.76329

Bougoulia, E., Glykas, M. (2022). Knowledge management maturity assessment frameworks: A proposed holistic approach. *Knowledge and Process Management, 30*(4), 355–386. https://doi.org/10.1002/kpm.1731

Carmeli, A., Gelbard, R., Reiter-Palmon, R. (2013). Leadership, creative problem-solving capacity and creative performance: The importance of knowledge sharing, *Human Resource Management*, 52(1), 95–121. doi:10.1002/hrm.21514.

Coffie, R. B., Boateng, K. A., Alhassan, A. U. (2023). Knowledge management practices for enhanced organisational performance: Can leadership style be a moderator? *Electronic Journal of Knowledge Management, 21*(1), 13–28. https://doi.org/10.34190/ejkm.21.1.2771

Conti, F. P., Dias, M. T., Marcelo, M., Gauthier, F. A. O., Santos, G. L. D., Bondan, G., Izidorio, G., Da Silva, D. C., Dezem, V., De Lira Roedel Botelho, L. (2024). Analysis of knowledge management practices for knowledge intensive organizations self-management. *Open Journal of Social Sciences, 12*(06), 1–23. https://doi.org/10.4236/jss.2024.126001

Cristache, N., Croitoru, G., Florea, N. V. (2025). The influence of knowledge management on innovation and organizational performance. *Journal of Innovation & Knowledge, 10*(5), 100793. https://doi.org/10.1016/j.jik.2025.100793

Dalkir, K. (2005). *Knowledge management in theory and practice*. Butterworth-Heinemann.

Frehner, T. (2023). Führung heute. *Springer*. https://doi.org/10.1007/978-3-662-67780-3

Gandolfi, F., Stone, S. (2017). The emergence of leadership styles: A clarified categorization. *Review of International Comparative Management, 18*(1), 18–30. https://econpapers.repec.org/article/romrmcimn/v_3a18_3ay_3a2017_3ai_3a1_3ap_3a18-30.htm

Gronau, N. (2009). *Wissen prozessorientiert managen: Methode und Werkzeuge für die Nutzung des Wettbewerbsfaktors Wissen in Unternehmen*. de Gruyter Oldenbourg.

Gürlek, M., Çemberci, M. (2020). Understanding the relationships among knowledge-oriented leadership, knowledge management capacity, innovation performance and organizational performance. *Kybernetes, 49*(11), 2819–2846. https://doi.org/10.1108/k-09-2019-0632

Heisig, P. (2009). Harmonisation of knowledge management: Comparing 160 KM frameworks around the globe. *Journal of Knowledge Management, 13*(4), 4–31. https://doi.org/10.1108/13673270910971798

Kassa, E. T., Ning, J. (2023): A systematic review on the roles of knowledge management in public sectors: Synthesis and way forwards. *Heliyon, 9(11).* doi:10.1016/j.heliyon.2023.e22293.

Koivisto, K., Taipalus, T. (2025). Pitfalls in effective knowledge management: Insights from an international information technology organization. *International Journal of Knowledge Management Studies, 16*(1), 27-60. https://doi.org/10.1504/IJKMS.2025.146084

Lakshman, C. (2007). Organizational knowledge leadership: a grounded theory ap-

proach. *Leadership & Organization Development Journal, 28*(1), 51–75. https://doi.org/10.1108/01437730710718245
Liu, Y., Yu, S., Ding, H. (2024). The effect of strengths-based leadership on knowledge sharing behavior: the mediating role of leader-member exchange and the moderating of age. *Current Psychology*. https://doi.org/10.1007/s12144-024-06417-3
Más-Machuca, M. (2014). The role of leadership: The challenge of knowledge management and learning in knowledge-intensive organizations. *International Journal of Educational Leadership and Management, 2*(1), 97–116. https://doi.org/10.4471/ijelm.2014.10
McElroy, M. W. (2003). *The new knowledge management: Complexity, learning and sustainable innovation*. Routledge.
Migdadi, M. (2009). Knowledge management enablers and outcomes in the small-and-medium sized enterprises. *Industrial Management & Data Systems, 109*(6), 840–858. https://doi.org/10.1108/02635570910968072
Mohaghegh, F., Zaim, H., Dzenopoljac, V., Dzenopoljac, A., Bontis, N. (2024). Analyzing the effects of knowledge management on organizational performance through knowledge utilization and sustainability. *Knowledge and Process Management, 31*(3), 261–272. https://doi.org/10.1002/kpm.1777
Müller, M. (2022). Wissensmanagement klipp & klar. *Springer*. https://doi.org/10.1007/978-3-658-38309-1
Nakash, M. (2026). The hidden layers of knowledge management processes: a multidimensional framework for organizational KM excellence. *Journal of Knowledge Management, 30*(11), 189–213. https://doi.org/10.1108/jkm-08-2025-1169
Ngwenya, L., Du Plessis, T. (2025). A knowledge management implementation strategy for architectural firms in Gauteng, South Africa. *South African Journal of Information Management, 27*(1). https://doi.org/10.4102/sajim.v27i1.2034
Nonaka, I., Takeuchi, H. (1995). *The knowledge-creating company: How Japanese companies create the dynamics of innovation*. OUP USA.
North, K. (2021). Wissensorientierte Unternehmensführung. *Springer*. https://doi.org/10.1007/978-3-658-32771-2
Pellegrini, M. M., Ciampi, F., Marzi, G., Orlando, B. (2020). The relationship between knowledge management and leadership: mapping the field and providing future research avenues. *Journal of Knowledge Management, 24*(6), 1445–1492. https://doi.org/10.1108/jkm-01-2020-0034
Probst, G. J. B., Raub, S., Romhardt, K. (1999). *Wissen managen: wie Unternehmen ihre wertvollste Ressource optimal nutzen*. Gabler.
Quinn, J. B., Anderson, P., Finkelstein, S. (1996). Managing professional intellect: Making the most of the best. *Elsevier eBooks*, 87–98. https://doi.org/10.1016/b978-0-7506-9850-4.50009-9
Torabi, F., El-Den, J. (2017). The impact of knowledge management on organizational productivity: A case study on Koosar Bank of Iran. *Procedia Computer Science, 124*, 300–310. https://doi.org/10.1016/j.procs.2017.12.159

Torabi, H., Maalmir, A., Ahmadi, H. (2025). Challenges and solutions for implementing knowledge management in knowledge-based companies supply chains. *Annals of Management and Organization Research, 7*(1), 97–109. https://doi.org/10.35912/amor.v7i1.2600

Viitala, R. (2004). Towards knowledge leadership. *Leadership & Organization Development Journal, 25*(6), 528–544. https://doi.org/10.1108/01437730410556761

Walsh, J. P., Ungson, G. R. (1991). Organizational memory. *Academy of Management Review, 16*(1), 57–91.

Weber, F., Berendt, J. (2017). Erfolgsfaktor: Wissensmanagement. In *Essentials* (pp. 27–37). https://doi.org/10.1007/978-3-658-18135-2_4

Wong, K. Y., Tan, L. P., Lee, C. S., Wong, W. P. (2013). Knowledge management performance measurement: measures, approaches, trends and future directions. *Information Development, 31*(3), 239–257. https://doi.org/10.1177/0266666913513278

Yazdani, S., Bayazidi, S., Mafi, A. A. (2020). The current understanding of knowledge management concepts: A critical review. *Medical Journal of the Islamic Republic of Iran, 34*, 127. https://doi.org/10.34171/mjiri.34.127

Yukl, G. (2012). Effective leadership behavior: What we know and what questions need more attention. *Academy of Management Perspectives, 26*(4), 66–85. https://doi.org/10.5465/amp.2012.0088

Zaied, A. N. H., Hussein, G. S., Hassan, M. M. (2012). The role of knowledge management in enhancing organizational performance. *International Journal of Information Engineering and Electronic Business, 4*(5), 27–35. https://doi.org/10.5815/ijieeb.2012.05.04

ЗАЩО ЛИДЕРСТВОТО В УПРАВЛЕНИЕТО НА ЗНАНИЯТА ОСТАВА ТРУДНО ДОСТИЖИМО: КОНЦЕПТУАЛЕН АНАЛИЗ НА ПРОПУСКИТЕ В ОПЕРАТИВНИТЕ СПЕЦИФИКАЦИИ

Резюме: *Управлението на знанията (KM) се счита широко за ключов фактор за иновациите и организационната ефективност, но все още не е достатъчно интегрирано в ежедневните работни процеси. Докато предишни изследвания често приписват това предизвикателство при внедряването на лидерството, в настоящата статия се излага тезата, че проблемът е от по-фундаментален характер. Въз основа на систематичен концептуален анализ е разработена перспектива на взаимната зависимост, свързваща моделите за управление на знанията, лидерството и практиката. Тази перспектива предполага, че пропускът в прилагането е структурно обусловен от концептуално ограничение в съществуващите рамки, които не разполагат с оперативни спецификации, което оставя тяхното прилагане в ежедневната работа до голяма степен имплицитно. В резултат на това от лидерите се очаква да улесняват управлението на знанията, без да имат ясно разбиране за това какво конкретно трябва да бъде приложено. Настоящата статия допринася към дискусията, като интерпретира това напрежение не като провал на индивидуалното лидерство, а като последица от липсата на оперативни спецификации на ниво служители. Това подчертава необходимостта от бъдещи емпирични изследвания върху конкретни задачи, рутинни дейности и роли в управлението на знанията.*

Ключови думи: *управление на знанията; лидерство; лидерство в управлението на знанията; оперативно управление на знанията*

Julia Kuschel-Maricek, PhD Student
ORCID: 0009-0003-6365-9523
Scientific Advisor: Assoc. Prof. Asen Zahariev, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: juliamaricek@gmx.de

ФАКТОРИ ЗА ТРУДОВА МОТИВАЦИЯ: СЪВРЕМЕННО СЪСТОЯНИЕ

Ина Коемджиева, Светослав Димитров
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Докладът представя резултати от емпирично изследване, проведено от студенти в задочна форма на обучение от специалностите „Библиотечен и информационен мениджмънт“ и „Библиотечни и информационни науки и управление на знания“ по време на занятията им по учебната дисциплина „Библиотечна социология“ (февруари 2026 г.).*
Проведено е сондажно анкетно проучване сред 1006 служители, работещи в България. Изследването анализира влиянието на външни (хигиенни) и вътрешни (мотивиращи) фактори върху тяхната мотивация за труд. Целта на проучването е да открие и систематизира водещите фактори за трудова мотивация на служителите с различен образователен статус, от различни възрастови групи, организации, населени места.
Удовлетвореността от работата е пряко свързана с общото качество на живот. Организациите, които познават специфичните нужди на различните служители, са по-ефективни в привличането и задържането на добри професионалисти.
Направени са изводи и препоръки към мениджърите с цел подобряване на управленските решения по отношение на персонала.
Ключови думи: *мотивация за труд; удовлетвореност от труда; фактори за трудова мотивация*

ВЪВЕДЕНИЕ

Мотивацията на служителите често се асоциира с възприятията им относно това до каква степен осъществяваната от тях трудова дейност им осигурява възможността да удовлетворят потребности от различен ранг и вид (Krasteva, Mukanova, 2025). На организационно ниво, когато се отчетат удовлетвореността и продуктивността, проличава, че организациите с по-мотивирани служители са по-ефективни от организациите с по-малко мотивирани или изцяло демотивирани служители (Robbins, Judge, 2013). В международен план са провеждани множество изследвания на редица аспекти, формиращи мотивираността на персонала. Голяма част от тези изследвания показват, че удовлетвореността от работата е силно и последователно свързана със субективното усещане за благополучие. Изследователите отчитат, че е възможно работният опит да прелива в житейския опит, и обратно (Eid, Larsen, 2008). Удовлетворението от постигнатите в работата резултати е свързано пряко с удовлетворението от живота, т.е. с качеството на живот (Tait et al., 1989). Формирано е и мнение, че удовлетвореността от работата е следствие от въздействието на вътрешни фактори, докато неудовлетвореността от работата е свързана с външ-

ни фактори. Редица автори се обединяват около становището, че посредством познаването на определящите фактори за удовлетвореността от работата на служителите могат да бъдат разработени по-ефективни стратегии за привличането и задържането им на съответните работни позиции за по-дълго време, с по-висок процент на полезност в изпълнение на работните задачи (Johnsrud, Heck, 1994; Seifert, Umbach, 2008; Smart, 1990; Weiler, 1985). Това способства за високо ниво на удовлетвореност и чувство за смисъл и признание както от ръководството, така и в обществото.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Целта на настоящото проучване е да се изготви актуална цялостна картина относно мотивацията за труд и професионалната удовлетвореност на служителите в България. Негови подцели са: да се представят значимите взаимовръзки между различните елементи на удовлетвореността от труда; да се проследят различията в ефектите на социодемографските фактори при мотивацията за труд. Анкетната карта е стандартизирана и валидирана. Тя включва въпроси, засягащи: 1) външни фактори за трудова мотивация; 2) вътрешни фактори за трудова мотивация. Модифицирана е за целите на настоящото изследване по време на упражненията със студенти от I курс, задочно обучение на специалност „Библиотечен и информационен мениджмънт“ към Университета по библиотекознание и информационни технологии (УниБИТ) по дисциплината „Библиотечна социология“. В реализацията на анкетното проучване и анализа на получените данни взеха участие следните колеги: Паулина Белева, Даниела Станкова, Диляна Караиванова, Ирина Отошенко, Снежана Хаджийска, Илона Василева, Вероника Данова, Първолета Младенова, Даниела Николова, Владимира Орлова, Пенка Стойчева, Кристиан Илиев, Биляна Нанкова, Денислав Гроздев, Боряна Иванова, Илиана Аврамова, Диана Христова, Надежда Стоилова, Владислав Колибарски, Мариана Китанова, Силвия Петрунова, Здравка Василева, Милена Трайкова-Манолова.

Обект на проучване са пълнолетни работещи лица, разпределени в съответни възрастови групи от 18 до над 66 години.

Предмет на проучване е както външната, така и вътрешната им мотивация за труд.

Настоящият доклад представя сондажно проучване на мотивацията на персонала в Република България. Събирането на емпиричните данни е проведено посредством електронна анкетна карта в периода 31.01.–05.02.2026 г. Проучването е проведено на принципа на случаен систематичен подбор. В него са взели участие 1006 служители от различни възрастови групи, населени места и организации. С цел постигане хомогенност на извадката сред респондентите присъстват представители и на двата пола, като анкетираните мъже и жени са с равен брой.

Сред участниците в проведеното анкетно проучване преобладават предимно лицата от възрастовата група на 31- до 45-годишните (391 анкетирани),

следвани от по-младите, до 30-годишна възраст (320), и респонденти на възраст 46 – 65 години (242). Анкетираните работещи в пенсионна възраст – над 65-годишни, са чувствително по-малко (53). Повечето от респондентите са висшисти в ОКС „бакалавър", следвани от хора с висше образование в ОКС „магистър". Разпределението на респондентите, групирани по години трудов стаж, отбелязва близки резултати. Същата принципна равномерност важи и за типа на организацията, в която се упражнява трудова заетост, и за населените места на анкетираните.

При ранжирането на отговорите е приложена 5-степенна ликертова скала, в която 0 – без значение, а 4 – много важен фактор.

Обработката на получените от респондентите данни е извършена със софтуерния продукт IBM SPSS Statistics, v21.

Използваните методи на статистическа обработка са: дескриптивна статистика; кростаблици; еднофакторен дисперсионен анализ. За проверка на надеждността на скалите и техните подскали е използван коефициентът алфа α на Кронбах (**α=0,85**).

РЕЗУЛТАТИ

Не са отчетени съществени статистически разлики между отговорите на жените и мъжете, участвали в проучването. Това вероятно се дължи на факта, че в България отдавна мъжете и жените работят на сходни позиции в много области.

По отношение на вижданията на респондентите, продиктувани от тяхната възраст, резултати са представени на таблица 1 и таблица 2. Приложената статистическа обработка на данните е посредством кростаблици, предвид непропорционалността на отделните групи от извадката.

Таблица 1. Външни фактори за трудова мотивация (по възрастови групи)

Възраст	Условия на труд					Общо
	0	1	2	3	4	
18–30 г.	9 (2,8%)	35 (10,9%)	64 (20,0%)	108 (33,8%)	104 (32,5%)	320 (100%)
31–45 г.	22 (5,6%)	41 (10,5%)	64 (16,4%)	141 (36,1%)	123 (31,5%)	391 (100%)
46–65 г.	21 (8,7%)	23 (9,5%)	55 (22,7%)	79 (32,6%)	64 (26,4%)	242 (100%)
над 65 г.	6 (11,3%)	5 (9,4%)	11 (20,8%)	18 (34,0%)	13 (24,5%)	53 (100%)
Престиж на професията в обществото						
18–30 г.	17 (5,3%)	25 (7,8%)	61 (19,1%)	117 (36,6%)	100 (31,3%)	320 (100%)
31–45 г.	19 (4,9%)	41 (10,5%)	80 (20,5%)	134 (34,3%)	117 (29,9%)	391 (100%)
46–65 г.	13 (5,4%)	30 (12,4%)	44 (18,2%)	96 (39,7%)	59 (24,4%)	242 (100%)
над 65 г.	3 (5,7%)	6 (11,3%)	11 (20,8%)	15 (28,3%)	18 (34,2%)	53 (100%)
Колегите, с които има възможност да се работи						
18–30 г.	13 (4,9%)	31 (9,7%)	68 (21,3%)	100 (31,3%)	108 (33,8%)	320 (100%)
31–45 г.	16 (4,1%)	43 (11,0%)	84 (21,5%)	136 (34,8%)	112 (28,6%)	391 (100%)

Възраст	Условия на труд					Общо
	0	1	2	3	4	
46–65 г.	8 (3,3%)	19 (7,9%)	38 (15,7%)	92 (38,0%)	85 (35,1%)	242 (100 %)
над 65 г.	4 (7,5%)	5 (9,4%)	11 (20,8%)	21 (39,6%)	12 (22,6%)	53 (100%)
Признание за добре свършена работа						
18–30 г.	8 (2,5%)	41 (12,8%)	62 (19,4)	92 (28,8%)	117 (36,6%)	320 (100%)
31–45 г.	26 (6,6%)	37 (9,5%)	77 (19,7%)	124 (31,7%)	127 (32,5%)	391 (100%)
46–65 г.	10 (4,1%)	22 (9,1%)	52 (21,5%)	85 (35,1%)	73 (30,2%)	242 (100%)
над 65 г.	4 (7,5%)	4 (7,5%)	12 (22,6%)	22 (41,5%)	11 (20,8%)	53 (100%)
Социалната реализация, която професията предполага						
18–30 г.	21(6,6%)	31 (9,7%)	66 (20,6%)	114 (35,6%)	88 (27,5%)	320 (100%)
31–45 г.	18 (4,6%)	47 (12,0%)	64 (16,4%)	142 (36,6%)	120 (30,7%)	391 (100%)
46–65 г.	8 (3,3%)	35 (14,5%)	52 (21,5%)	77 (31,8%)	70 (28,9%)	242 (100%)
над 65 г.	1 (1,9%)	6 (11,3%)	11 (20,8%)	18 (34,0 %)	17 (32,1%)	53 (100%)
Редовното изплащане на трудовото възнаграждение						
18–30 г.	12 (3,8%)	30 (9,4%)	53 (16,6%)	122 (38,1%)	103 (32,2%)	320 (100%)
31–45 г.	16 (4,1%)	39 (10,0%)	71 (18,2%)	144 (36,8%)	121 (30,9%)	391 (100%)
46–65 г.	13 (4,1%)	22 (9,1%)	45 (18,6%)	96 (39,7%)	66 (27,3%)	242 (100%)
над 65 г.	6 (11,3%)	5 (9,4%)	7 (13,2%)	24 (45,3%)	11 (20,8%)	53 (100%)
Размерът на трудовото възнаграждение						
18–30 г.	16 (5,0%)	36 (11,3%)	77 (24,1%)	89 (27,8%)	102 (31,9%)	320 (100%)
31–45 г.	14 (3,6%)	31 (7,9%)	83 (21,2%)	139 (35,5%)	124 (31,7%)	391 (100%)
46–65 г.	17 (7,0%)	20 (8,3%)	50 (20,7%)	80 (33,1%)	75 (31,0%)	242 (100%)
над 65 г.	2 (3,8%)	5 (9,4%)	12 (22,6%)	18 (34,0%)	16 (30,2%)	53 (100%)
Зачитане на моето мнение						
18–30 г.	12 (3,8%)	33 (10,3%)	58 (18,1%)	127 (39,7%)	90 (28,1%)	320 (100%)
31–45 г.	23 5,9%()	39 (10,0%)	60 (15,3%)	141 (36,1%)	128 (32,7%)	391 (100%)
46–65 г.	7 (2,9%)	18 (7,4%)	44 (18,2%)	97 (40,1%)	76 (31,4%)	242 (100%)
над 65 г.	4 (7,5%)	6 (11,3%)	12 (22,6%)	13 (24,5%)	18 (34,0%)	53 (100%)
Сигурността, която професията дава						
18–30 г.	14 (4,4%)	33 (10,3%)	62 (19,4%)	119 (37,2%)	92 (28,8%)	320 (100%)
31–45 г.	19 (4,9%)	41 (10,5%)	79 (20,2%)	121 (30,9%)	131 (33,5%)	391 (100%)
46–65 г.	11 (4,5%)	28 (11,6%)	49 (20,2%)	81 (33,5%)	73 (30,2%)	242 (100%)
над 65 г.	1 (1,9%)	9 (17,0%)	12 (22,6%)	21 (39,6%)	10 (18,9%)	53 (100%)
Възможност за дистанционна работа						
18–30 г.	13 (4,1%)	36 (11,3%)	55 (17,2%)	96 (30,0%)	120 (37,5%)	320 (100%)
31–45 г.	18 (4,6%)	43 (11,0%)	76 (19,4%)	141 (36,1%)	113 (28,9%)	391 (100%)
46–65 г.	7 (2,9%)	23 (9,5%)	52 (21,5%)	90 (37,2%)	70 (28,9%)	242 (100%)
над 65 г.	3 (5,7%)	4 (7,5%)	13 (24,5%)	12 (22,6%)	21 (29,6%)	53 (100%)

От представените в таблица 1 данни е видно, че:

1. Физическите условия на труд са от по-високо значение за по-младите респонденти. С повишаването на възрастта значението на условията на труд намалява.

2. Престижът на професията в обществото е с малко по-високо значение за младите респонденти от възрастова група 18–30 г., отколкото за по-възрастните респонденти.

3. Значението на размера на трудовото възнаграждение е фактор, който нараства с нарастването на възрастта.

4. Зачитането на мнението е по-важно за младите респонденти от възрастова група 18–30 г.

5. Сигурността, която професията дава – също.

Таблица 2. Вътрешни фактори за трудова мотивация (по възрастови групи)

Възраст	**Свободата да избирам собствен метод на работа**					**Общо**
	0	**1**	**2**	**3**	**4**	
18–30 г.	22 (6,9%)	29 (9,1%)	67 (20,9%)	114 (35,6%)	88 (27,5%)	320 (100%)
31–45 г.	12 (3,1%)	44 (11,3%)	68 (17,4%)	153 (39,1%)	114 (29,2%)	391 (100%)
46– 65 г.	22 (9,1%)	25 (10,3%)	34 (14,0%)	87 (36,0%)	74 (30,6%)	242 (100%)
над65 г.	7 (13,2%)	6 (11,3%)	11 (20,8%)	16 (30,2%)	13 (24,5%)	53 (100%)
Гъвкаво работно време						
18–30 г.	13 (4,1%)	23 (7,2%)	73 (22,8%)	117 (36,6%)	94 (29,4%)	320 (100%)
31–45 г.	22 (5,6%)	45 (11,5%)	67 (17,1%)	143 (36,6%)	114 (29,2%)	391 (100%)
46–65 г.	8 (3,3%)	27 (11,2%)	47 (19,4%)	90 (37,2%)	70 (28,9%)	242 (100%)
над 65 г.	6 (11,3%)	4 (7,5%)	7 (13,2%)	16 (30,2%)	20 (37,7%)	53 (100%)
Възможност да работя за благото на обществото						
18–30 г.	12 (3,8%)	29 (9,1%)	56 (17,5%)	114 (35,6%)	109 (34,1%)	320 (100%)
31–45 г.	18 (4,6%)	34 (8,7%)	79 (20,2%)	143 (36,6%)	117 (29,9%)	391 (100%)
46–65 г.	14 (5,8%)	22 (9,1%)	48 (19,8%)	90 (37,2%)	68 (28,1%)	242 (100 %)
над 65 г.	4 (7,5%)	4 (7,5%)	4 (7,5%)	25 (47,2%)	16 (30,2%)	53 (100%)
Възможност за професионално израстване						
18–30 г.	6 (1,9%)	29 (9,1%)	70 (21,9%)	118 (36,9%)	97 (30,3%)	320 (100%)
31–45 г.	18 (4,6%)	41 (10,5%)	85 (21,7%)	143 (36,6%)	104 (26,6%)	391 (100%)
46–65 г.	12 (5,0%)	25 (10,3%)	54 (22,3%)	79 (32,6%)	72 (29,8%)	242 (100%)
над 65 г.	3 (5,7%)	4 (7,5%)	11 (20,8%)	24 (45,3%)	11 (20,8%)	53 (100%)
Разнообразието от задачи, което професията предполага						
18–30 г.	18 (5,6%)	41 (12,8%)	77 (24,1%)	94 (29,4%)	90 (28,1%)	320 (100%)
31–45 г.	25 (6,4%)	32 (8,2%)	82 (21,0%)	130 (33,2%)	122 (31,2%)	391 (100%)
46–65 г.	13 (5,4%)	29 (12.0%)	43 (17,8%)	85 (35,1%)	72 (29,8%)	242 (100%)
над 65 г.	1 (1,9%)	6 (11,3%)	13 (24,5%)	16 (30,2%)	17 (32,1%)	53 (100%)
Възможността за независимост на работното място						
18–30 г.	22 (6,9%)	39 (12,2%)	55 (17,2%)	107 (33,4%)	97 (30,3%)	320 (100%)
31–45 г.	16 (4,1%)	38 (9,7%)	92 (23,5%)	132 (33,8%)	113 (28,9%)	391 (100%)
46–65 г.	13 (5,4%)	24 (9,9%)	43 (17,8%)	70 (28,9%)	92 (38,0%)	242 (100%)
над 65 г.	4 (7,5%)	6 (11,3%)	12 (22,6%)	13 (24,5%)	18 (34,0%)	53 (100%)

Разнообразието от задачи, което професията предполага, 57,5% от респондентите във възрастова група 18–30 г. отчитат като важен фактор. С нарастването на възрастта нараства и значението му.

При анализа на получените данни прави впечатление по-високата външна мотивация на респондентите във възрастова група 18–30 г.

Наблюдава се висок процент мотивирани да работят за благото на обществото (69,7% при 18–30-годишните; 77,4% – при анкетираните над 65 години, и над 65% от останалите две възрастови групи), което е добър знак, тъй като едно взаимно изграждано общество гарантира добруването и благосъстоянието на членовете си.

Не се наблюдават статистически значими разлики по отношение на външните фактори между респондентите с различна образователна степен. Значително по-високо е значението на вътрешните фактори за анкетираните докторанти.

Значими статистически разлики бяха отчетени и по следните параметри на изследването:

1) Трудов стаж

Вътрешни фактори – съществува значима статистическа разлика по отношение на значението на фактор гъвкавост на работното време между респондентите с трудов стаж 1–5 г. (54,1%) и тези с трудов стаж над 20 години (70,5%).

Същевременно респондентите с трудов стаж 1–5 г. са по-склонни да работят за благото на обществото (71,8%), отколкото тези с трудов стаж над 20 години (60,1%).

2) Населено място

Фактор, по който бяха отчетени значими статистически разлики в отговорите на респондентите, е населеното място, в което те живеят. Тъй като събраните данни са параметрични, приложеният метод на статистическа обработка на данните е еднофакторен дисперсионен анализ.

Таблица 3. Еднофакторен дисперсионен анализ на населено място/външни фактори

Населено място /брой на жителите/	**N**	**M**	**SD**	**F**	**Sig.**	**Min.**	**Max.**
Фактор „Физически работни условия“							
до 2000	154	3,64	1,21	3,99	,31	0	4
от 2001 до 5000	146	3,60	1,22			0	4
от 5001 до 10 000	182	3,67	1,21			0	4
от 10 001 до 50 000	196	3,78	1,10			0	4
от 50 001 до 350 000	178	3,74	1,15			0	4
над 1 000 000	150	3,90	1,06			0	4

Населено място /брой на жителите/	N	M	SD	F	Sig.	Min.	Max.
Фактор „Редовно изплащане на трудовото възнаграждение“							
до 2000	154	3,87	1,08	4,82	,02	1	4
от 2001 до 5000	146	3,89	1,04			0	4
от 5001 до 10 000	182	3,81	1,12			0	4
от 10 001 до 50 000	196	3,78	1,06			0	4
от 50 001 до 350 000	178	3,74	1,10			0	4
над 1 000 000	150	3,67	1,18			0	4

Таблица 4. Еднофакторен дисперсионен анализ на вид населено място/ външен фактор

Населено място/ брой на жителите/	N	M	SD	F	Sig.	Min.	Max.
Фактор „Независимост“							
до 2000	154	3,93	1,12	1,55	,17	0	4
от 2001 до 5000	146	3,70	1,29			0	4
от 5001 до 10 000	182	3,80	1,11			0	4
от 10 001 до 50 000	196	3,75	1,25			0	4
от 50 001 до 350 000	178	3,71	1,08			0	4
над 1 000 000	150	3,65	1,14			0	4

Представените в таблица 3 и таблица 4 данни показват, че по-чувствителни към физическите условия на труд са респондентите от по-големи населени места. Съществува известна статистически значима разлика между анкетираните, живеещи в населени места с по-малък брой жители, и тези с повече жители по отношение на фактор „Редовно изплащане на трудовото възнаграждение“.

По отношение на вътрешните фактори се наблюдава интересна тенденция – значението на фактор „Независимост“ нараства с намаляването на броя на жителите в населените места.

1) Форма на собственост на организацията – държавна, частна, друго

Таблица 5. Еднофакторен дисперсионен анализ на вид организация/външни фактори

Форма на собственост на организацията	N	M	SD	F	Sig.	Min.	Max.
Фактор „Физически работни условия“							
Държавна	349	3,79	1,13	1,13	,28	0	4
Частна	311	3,69	1,16			0	4
Друго	346	3,70	1,19			0	4
Фактор „Размер на трудовото възнаграждение“							
Държавна	349	3,71	1,16	1,14	,86	0	4
Частна	311	3,79	1,11			0	4
Друго	346	3,79	1,12			0	4
Фактор „Сигурността, която работата дава“							
Държавна	349	3,76	1,10	1,53	,94	0	4
Частна	311	3,70	1,19			0	4
Друго	346	3,78	1,10			0	4

По отношение на физическите условия на труд съществува статистически значима разлика между държавна и частна организация. За работещите в държавна организация те са фактор с по-голямо значение.

По отношение на размера на трудовото възнаграждение – макар и неголяма, съществува статистически значима разлика между работещите в държавна и частна организация. С по-голяма тежест е този фактор за работещите в държавна организация.

Сигурността, която професията дава, е с по-голямо значение за работещите в държавния сектор и тези в организации с държавно участие.

Таблица 6. Еднофакторен дисперсионен анализ на вид организация/вътрешни фактори

Форма на собственост на организацията	N	M	SD	F	Sig.	Min.	Max.
Фактор „Свободата за избирам собствен метод на работа“							
Държавна	349	3,75	1,13	1,19	,40	0	4
Частна	311	3,64	1,17			0	4
Друго	346	3,74	1,19			0	4
Фактор „Социална реализация“							
Държавна	349	3,88	1,16	7,03	,001	0	4
Частна	311	3,55	1,13			0	4
Друго	346	3,72	1,12			0	4
Фактор „Възможност за професионално израстване“							
Държавна	349	3,83	1,02	1,41	,24	0	4
Частна	311	3,72	1,05			0	4
Друго	346	3,70	1,17			0	4

Вътрешни фактори: свободата да избирам собствен метод на работа, е с по-голяма важност за работещите в държавния сектор.

Значима е статистическата разлика между работещите в държавната (3,88) и частната сфера (3,55) при фактор „Социалната реализация, която професията дава“. При възможността за професионално израстване – също (3,83 за държавна, 3,72 за частна).

АНАЛИЗ НА ПОЛУЧЕНИТЕ РЕЗУЛТАТИ

Равномерното разпределение по пол и балансираното участие на различни възрастови групи и работещи лица от различни типове населени места позволяват формулирането на устойчиви изводи. Прави впечатление липсата на значими разлики между половете, което е индикатор за хомогенизиране на трудовите роли в България.

Външните фактори, съгласно теорията на Херцберг, не мотивират директно, но липсата им води до неудовлетвореност. Основните различия по отношение на външните фактори в изследваната извадка са:

Заплащане: то остава водещ фактор, чието значение се увеличава с възрастта (натрупване на житейски отговорности).

Сигурност и условия: изненадващо, физическите условия на труд са по-критични за младите (18–30 г.), което може да се обясни с по-високите им очаквания за работната среда и технологичната обезпеченост.

Локация и сектор: работещите в държавния сектор отдават по-голямо значение на сигурността и редовното заплащане в сравнение с частния сектор, където вероятно се разчита на по-голяма динамика и лична инициатива.

По отношение на вътрешни фактори (мотиватори) ситуацията е следната:

Автономия: свободата на избор на метод на работа и независимостта са по-силно изразени при младите служители, които търсят себеизразяване чрез труда.

Обществена значимост: налице е изключително позитивна тенденция – висок процент от всички възрастови групи (над 65%) се мотивират от „благото на обществото". Това е признак за висока социална отговорност и търсене на смисъл в работата.

Гъвкавост: факторът „Гъвкаво работно време" е критичен за служителите с голям трудов стаж (над 20 г.), вероятно поради нуждата от баланс между работа и личен живот/здраве.

ДИСКУСИЯ

Въз основа на анализа може да се направят следните основни изводи:

Поколенческа трансформация на ценностите: Младото поколение (18–30 г.) премества фокуса от чисто материалното към субективното преживяване на труда – автономия, престиж, зачитане на мнението и качествена физическа среда.

Висока степен на сигурността в държавния сектор: държавната организация продължава да бъде възприемана като „остров на сигурността", където външните фактори (заплащане, условия) имат по-висока субективна тежест за служителите, отколкото в частния сектор.

Социалният принос като универсален стимул: работата „за общото благо" е мощен обединяващ фактор за анкетираните служители, независимо от възрастта. Това е стратегическа точка, която мениджърите могат да използват за повишаване на ангажираността чрез проекти за корпоративна социална отговорност.

Образованието като маркер за вътрешна мотивация: по-високата образователна степен (докторанти) корелира пряко с по-висока вътрешна мотивация, което потвърждава, че инвестицията в знание променя фундаментално отношението към работния процес.

Дигитализация и гъвкавост: популярността на дистанционната работа и гъвкавото време (особено при опитните кадри) показват, че българският пазар на труда се адаптира към глобалните тенденции за Work-Life Balance.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Въз основа на изложените данни от изследването мениджърите на човешки ресурси и ръководителите на организации в България могат да приложат следните стратегически препоръки, за да оптимизират ангажираността и задържането на персонала:

1. Стратегии за младите служители (18–30 г.)

Тъй като това поколение отдава голямо значение на средата и признанието, фокусът трябва да бъде върху:

Модернизация на физическото пространство: инвестиции в ергономични мебели, технологично обезпечени работни места и зони за почивка. За тази група физическата среда е символ на уважение към труда им.

Култура на „чутия глас“: въвеждане на редовни сесии за обратна връзка и платформи за идеи. Младите се мотивират, когато виждат, че мнението им влияе върху крайния резултат.

Брандинг на престижа: програми за „Служител на месеца“ или публично признание на постиженията, които подхранват нуждата им от социален престиж и професионално утвърждаване.

2. Управление на опитните кадри (над 20 г. стаж)

При служителите в зряла възраст фокусът се измества от кариерното израстване към баланса и сигурността. Подходящо за тях би било:

Индивидуални планове за гъвкавост: тъй като факторът „Гъвкаво работно време“ е критичен за тях (70,5%), предлагането на гъвкави графици или съкратена работна седмица би било по-силен стимул от еднократно парично бонус плащане.

Програми за менторство: използване на тяхната нужда от независимост и признание чрез поставянето им в ролята на наставници. Това им дава чувство за значимост и предава ценен опит на по-младите.

3. Интегриране на социалната кауза с оглед на високия процент служители (над 65%), които искат да работят за „благото на обществото“

Социално ориентирани проекти: организациите трябва активно да комуникират как техният продукт или услуга подобрява живота на хората.

Доброволчество в работно време: организиране на корпоративни събития с благотворителна цел. Това удовлетворява вътрешната мотивация на служителите и засилва лоялността им към работодателя.

4. Секторно специфични подходи

Получените резултати показват разлики между държавния и частния сектор, които изискват специфично отношение:

За държавния сектор: акцент върху сигурността и предвидимостта. Гарантирането на стабилност и ясни правила за професионално израстване са водещи фактори за тези служители.

За частния сектор: насърчаване на автономията и иновативните методи на работа. Премахване на микромениджмънта, за да се отговори на нуждата от свобода при избора на метод за изпълнение на задачите.

REFERENCES

Krasteva, R., Mukanova P. (2025). Klyuchovi determinanti za motivatsia i profesionalna udovletvorenost na prepodavatelite ot oblast na vissheto obrazovanie Sotsialni, stopanski i pravni nauki v balgarskite visshi uchilishta. *Obrazovanie i tehnologii*, Kn. 16, ch. 1, 150–154. https://doi.org/10.26883/2010.251.6633 [Кръстева, Р., Муканова, П. (2025) Ключови детерминанти за мотивация и професионална удовлетвореност на препода-

вателите от област на висшето образование. Социални, стопански и правни науки в българските висши училища. *Образование и технологии*, кн. 16, ч. 1, 150–154. https://doi.org/10.26883/2010.251.6633]

Eid, M., Larsen, R. J. (2008). *The Science of Subjective Well-being*. New York: Guilford Press.

Johnsrud, L. K., Heck, R. H. (1994). A University's Faculty: Predicting those who will Stay and those who Leave. *Journal for Higher Education Management*, 10, 71–84.

Robbins, S. P., Judge, T. A. (2024). *Organisational Behavior*. 19th ed. Boston: Pearson. Available from: http://121.121.140.173:8887/filesharing/kohasharedfolders/Organizational%20Behavior,%20Global%20Edition%20(Stephen%20Robbins,%20Timothy%20Judge)%20(2024).pdf

Seifert, T. A., Umbach, P. D. (2008). The Effects of Faculty Demographic Characteristics and Disciplinary Context on Dimensions of Job Satisfaction. *Research in Higher Education*, 49, 357–381. https://doi.org/10.1007/s11162-007-9084-1

Smart, J. C. (1990). A Causal Model of Faculty Turnover Intentions. *Research in Higher Education*, 31, 405–424. https://doi.org/10.1007/BF00992710

Tait, M., Padgett, M. Y., Baldwin, T. T. (1989). Job and Life Satisfaction: A Reevaluation of the Strength of the Relationship and Gender Effects as a Function of the Date of the Study. *Journal of applied psychology*, 74 (3), 502–512. Available from: https://doi.org/10.1037/0021-9010.74.3.502

Weiler, W. C. (1985). Why do Faculty Members Leave the University? *Research in Higher Education*, 23, 270–277. https://doi.org/10.1007/BF00973790

FACTORS OF WORK MOTIVATION: CURRENT STATE

Abstract: *The paper presents the results of an empirical study conducted by part-time students enrolled in the programs Library and Information Management and Library and Information Science and Knowledge Management during their coursework in the subject "Library Sociology" (February 2026).*

A pilot survey was carried out among 1,006 employees working in Bulgaria. The study examines the impact of external (hygiene) and internal (motivational) factors on their work motivation. Its aim is to identify and systematize the key factors influencing work motivation among employees with different levels of education, across various age groups, organizations, and places of residence.

Job satisfaction is directly related to overall quality of life. Organizations that understand the specific needs of their employees are more effective in attracting and retaining skilled professionals.

Conclusions and recommendations have been made for managers with the aim of improving managerial decisions regarding personnel.

Keywords: *work motivation; job satisfaction; factors of work motivation*

Ina Koemdzhieva, Student
Scientific Advisor: Assoc. Prof. Rositsa Krasteva, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: 2822@unibit.bg

Svetoslav Dimitrov, Student
Scientific Advisor: Assoc. Prof. Rositsa Krasteva, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: 253-bz@unibit.bg

„БАЛАНСИРАНА СИСТЕМА ОТ ПОКАЗАТЕЛИ“ ОТ РОБЪРТ КАПЛАН И ДЕЙВИД НОРТЪН – ЕФЕКТИВНОСТ ПРИ ВЗЕМАНЕ НА РЕШЕНИЯ

Анета Райкова
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Основната цел на разработката е да се представи същността, значението и приложението на Балансираната система от показатели (Balanced Scorecard – BSc), разработена от Робърт Каплан и Дейвид Нортън, като съвременен инструмент за стратегическо управление. Чрез използването както на финансови, така и на нефинансови показатели тя предоставя по-пълна и обективна картина на представянето на организацията. Това позволява своевременно идентифициране на проблеми, вземане на информирани управленски решения и предприемане на коригиращи действия. Изясняват се концепцията и ролята на BSc в управлението на организациите; анализират се четирите основни направления: финансово, клиентско, вътрешни бизнес процеси и обучение и растеж, като основа за изграждане на ефективна управленска система, както и тяхното практическо приложение в съвременните организации; оценява се приложимостта на модела в съвременната динамична и конкурентна среда; обосновава се ролята на BSc като средство за постигане на устойчиво организационно развитие. Чрез теоретичен анализ на научната литература се цели да се изведат основните принципи и предимства на модела, както и да се подчертае неговото значение за постигане на устойчиво развитие и конкурентно предимство.*

Ключови думи: *Балансирана система от показатели; управление; организация; ефективност*

ВЪВЕДЕНИЕ

Времето, в което живеем, условията на нарастваща несигурност, киберрискове, икономически кризи и засилена глобална конкуренция, динамиката на събитията в световен план налагат стратегически, ефективни методи на управление в организациите и административните структури. Основната цел е максимална ефективност, финансова стабилност, удовлетвореност на потребителите и развитие на човешкия фактор в организацията, устойчиви във времето.

Сериозната конкуренция и трудните условия поставят компаниите в ситуация, в която да разберат и осмислят мисията си, целите и начините за постигането им.

В този контекст Балансираната система от показатели придобива значение не само като инструмент за стратегическо планиране, но и като средство за гарантиране на организационната сигурност. Чрез системното наблюдение на ключови показатели, свързани с финансовата стабилност, управлението на риска, удовлетвореността на клиентите, човешките ресурси и вътрешните процеси, организациите могат своевременно да идентифицират потенциални

заплахи и да предприемат превантивни действия. Това прави модела особено приложим както в корпоративната сигурност, така и в управлението на публични и административни структури.

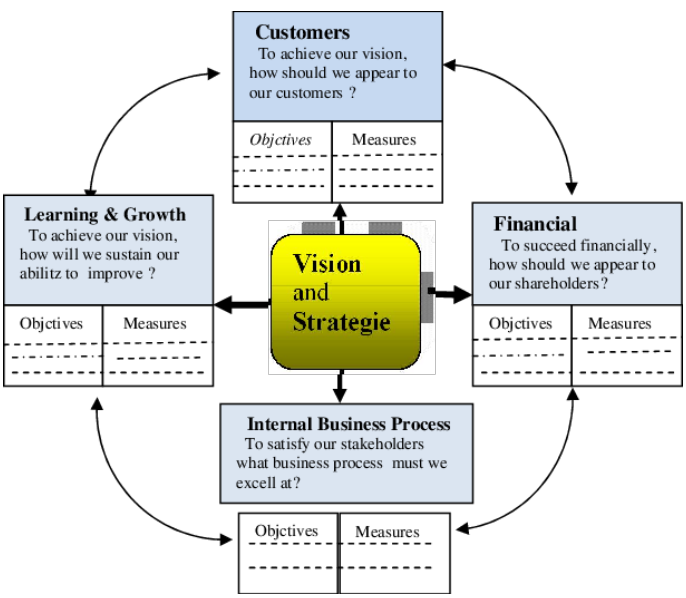
Основната цел на настоящия доклад е да се представят същността и значението на Балансираната система от показатели, като се разгледат нейните основни перспективи, причинно-следствени връзки и приложение в съвременните организации.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Използван е основно теоретичен анализ на изследването чрез проучване и анализиране на научна литература, свързана с разглеждане на тематиката. Структурирането на част от елементите в разработката е постигнато с помощта на изкуствен интелект.

РЕЗУЛТАТИ

Балансираната система от показатели за ефективност (The Balanced Scorecard – BSc), разработена от Робърт Каплан и Дейвид Нортън, предлага ефективен инструментариум за постигане на необходимите резултати във всеки един аспект на управление на дадена организация. Тя дава визията и стратегията в конкретни измерими цели и показатели. Системата оценява дейността на компанията на четири взаимносвързани направления: финансово, взаимоотношения с клиентите, вътрешни бизнес процеси и придобиване на познания и растеж (Kaplan, Norton, 2005).

Фиг. 1. Балансирана система от показатели за ефективност (Sunhild, 2009)

1. Финансово направление

Според етапите на развитие на дадена компания се наблюдават няколко фази:

– растежна фаза – фокусът е върху увеличаване на приходите, инвестиции в нови продукти и иновации, като това генерира и по-ниска печалба;

– стабилна фаза – характеризира се с оптимизация и ефективност на процесите в организацията, стремеж към намаляване на разходите и подобряване на печалбата;

– фаза на „жътва" – тук целта са максимални парични потоци към организацията, намаляване на инвестицията и извличане на стойност.

2. Направление „Взаимоотношения с клиентите"

Съвременното общество изисква стоките и услугите да се предоставят в най-кратки срокове. Тук ключово значение има способността на организацията да задоволи своевременно всички изисквания на соите клиенти. За постигане на високи резултати в обслужването компанията е длъжна да бъде подготвена с с компетентни, обучени и интуитивни служители, бърз достъп до информация и бързо и качествено обслужване. Именно така се градят растежът и репутацията на организацията, а оттам и добрата оценка в обратната връзка с клиентите.

Това взаимодействие създава доверие и устойчиви взаимовръзки между компаниите и техните потребители. Установява се едно своеобразно партньорство, изградено от диалог, достъп до процесите, споделяне на отговорност и прозрачност.

3. Направление „Вътрешни бизнес процеси"

Това направление разглежда три основни процеса в организацията. Те са основни и се разглеждат като критични за стратегията, създаващи стойност.

– иновационни процеси – включват изучаване и разработка на нови продукти и услуги, разучаване на потребностите на клиентите и привличане на нови потенциални клиенти;

– оперативни процеси – свързани са с производството, транспорта и доставката на продукта или услугата до крайния потребител;

– следпродажбено обслужване – тук на фокус са обратнатната връзка с клиените, гаранционните и ремонтните отношения и предотвратяването на евентуални неизправности и недоразумения. Обратната връзка е от изключително значение.

Именно тази интеракция и диалогичност с потребителите дават възможност на компанията да отстранява трудности в производството и същевременно да си гарантира устойчивост във времето на пазара сред други фирми с подобна дейност.

4. Направление „Придобиване на познания и растеж"

Това направление се фокусира върху възможностите на служителите, на информационните системи, мотивацията, пълномощията и синхронизирането

на личните цели. Човешкият капитал – знанията, уменията, опитът и компетенциите на служителите в дадена организация, са от ключово значение за нейното развитие. Тук важна роля има и лидерът на компанията, чийто стремеж е стабилна работа в екип, минимално текучество и удовлетвореност на персонала. Важно е служителите да бъдат оценени и поощрени за своята работа, при необходимост, да бъдат стимулирани и мотивирани. За да се постигнат максимална ефективност в работния процес и обща визия на ръководител и служители, е необходимо пълно познаване от страна на екипа на желанията и стремежите на клиентите и техните потребности. Допълнителните обучения дават нови стимули и мотивация, надграждат познанията на екипа и дават удовлетвореност от извършените процеси.

Балансираната система от показатели намира широко приложение и в сферата на сигурността, тъй като позволява интегриран подход при наблюдението и управлението на организационните рискове. В условията на динамична среда организациите трябва да реагират своевременно на различни заплахи – финансови, технологични, информационни и репутационни.

Във финансовото направление може да бъдат проследявани показатели, свързани със загуби от инциденти, разходи за защита на информацията и инвестиции в системи за сигурност. В клиентската перспектива важни индикатори са доверието на клиентите, защитата на личните данни и качеството на комуникацията при кризисни ситуации.

Направлението „Вътрешни бизнес процеси“ има особено значение за сигурността, тъй като включва контрол върху процедурите, управлението на риска, вътрешния одит и механизмите за реакция при инциденти. Чрез ясно дефинирани процеси организациите могат да намалят вероятността от грешки, злоупотреби и оперативни нарушения.

Перспективата „Обучение и растеж“ също има ключова роля, тъй като подготовката на служителите и изграждането на организационна култура на сигурност са сред основните фактори за устойчивостта на организацията. Редовните обучения, развитието на дигитални компетентности и способността за адаптация към нови рискове повишават ефективността на управленските решения.

По този начин Балансираната система от показатели подпомага не само стратегическото управление, но и изграждането на устойчива система за организационна сигурност и контрол.

Успешно приложение на Балансираната система от показатели може да се открие в големи международни компании и публични организации, които използват модела за синхронизиране на стратегическите цели с ежедневните дейности. Чрез въвеждането на измерими показатели организациите успяват да подобрят комуникацията между отделите, да повишат контрола върху изпълнението на стратегиите и да оптимизират процесите на вземане на решения.

В практиката моделът често се използва в банковия сектор, здравеопазването, образованието и публичната администрация. Например банковите институции прилагат системата за наблюдение на финансовия риск, удовлетворе-

ността на клиентите, качеството на обслужване и ефективността на вътрешните процеси. Това позволява по-добро управление на ресурсите и повишаване на организационната устойчивост.

Един от основните приноси на Балансираната система от показатели е възможността да превърне стратегическите цели в конкретни измерими действия. По този начин се подобрява процесът на управление, намалява се рискът от неефективни решения и се създават предпоставки за устойчиво развитие и конкурентоспособност.

ДИСКУСИЯ

Анализът на четирите перспективи – финансова, клиентска, вътрешни бизнес процеси и обучение и развитие – показва, че тяхната взаимовръзка е ключова за създаването на устойчива стойност. Особено важно е разграничението между водещи и изоставащи показатели, което позволява не само оценка на постигнатите резултати, но и прогнозиране на бъдещото развитие.

Съществен принос на модела е възможността за интегриране на стратегическото управление със системите за контрол и сигурност в организацията. Това позволява по-ефективно управление на ресурсите, по-добра координация между структурните звена и повишаване на адаптивността към промените във външната среда. В този смисъл Балансираната система от показатели се превръща не само в инструмент за измерване на резултати, но и в механизъм за организационна устойчивост и превенция на рискове.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Ефективното управление в съвременните организации изисква балансиран подход между стратегическото планиране, контрола на процесите и управлението на риска.

Балансираната система от показатели за ефективност предоставя възможност за навременно идентифициране на проблеми, подобряване на организационната сигурност и повишаване на качеството на управленските решения. Тя се утвърждава като един от най-значимите съвременни инструменти за стратегическо управление и оценка на организационното представяне. Чрез интегрирането на финансови и нефинансови показатели тя предоставя цялостен и балансиран поглед върху дейността на организацията. Системата е цялостна философия на управление, която свързва стратегията с практиката. Моделът е актуален и широко приложим в условията на динамична и конкурентна среда, като създава основа за дългосрочен успех.

REFERENCES

Dorf, R. C., Raitanen, M. (1997). The Balanced Scorecard: Translating Strategy Into Action [Book Reviews]. *IEEE transactions on engineering management, 44*(3), 330–331. https://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?arnumber=618174

Isoraite, M. (2008). The balanced scorecard method: From theory to practice. *In-*

telektine ekonomika, (1). https://www3.mruni.eu/~int.economics/3nr/Isoraite.pdf
Kaplan, R., Norton, D. (2005). The Balanced Scorecard: Translating Strategy Into Action. Izdatelstvo Klasika i Stil.
Sunhilde, CUC. (2009). *Balanced Scorecard And The Management Intrumentscomplementarity.* https://www.researchgate.net/publication/46525583_BALANCED_SCORECARD_AND_THE_MANAGEMENT_INTRUMENTS_COMPLEMENTARITY

"BALANCED SCORECARD" BY ROBERT KAPLAN AND DAVID NORTON – DECISION-MAKING EFFICIENCY

Abstract: *The main objective of the paper is to present the essence, significance and application of the Balanced Scorecard (BSc), developed by Robert Kaplan and David Norton, as a modern tool for strategic management. By using both financial and non-financial indicators, it provides a more complete and objective picture of the organization's performance. This allows for timely identification of problems, making informed management decisions and taking corrective actions. The concept and role of BSc in the management of organizations are clarified; the four main areas are analyzed: financial, customer, internal business processes and learning and growth as the basis for building an effective management system, as well as their practical application in modern organizations; the applicability of the model in the modern dynamic and competitive environment is assessed; the role of BSc as a means of achieving sustainable organizational development is substantiated. Through a theoretical analysis of the scientific literature, the aim is to derive the main principles and advantages of the model, as well as to emphasize its importance for achieving sustainable development and competitive advantage.*
Keywords: *Balanced Scorecard; management; organization; efficiency*

Aneta Raykova, PhD Student
Scientific Advisor: Assoc. Prof. Rositsa Krasteva, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: 3524710-1@unibit.bg

DOCUMENTATION AS A LEGAL REQUIREMENT: THE ROLE OF KNOWLEDGE PROCESSES IN THE IMPLEMENTATION OF THE EU AI ACT

Saskia Prause
University of Library Studies and Information Technologies

Abstract: *The use of artificial intelligence in companies is often discussed primarily from a technological perspective. At the same time, increasing regulatory requirements show that the implementation of such systems is closely linked to questions of documentation and accountability. This raises the question of how organizations are able to generate and maintain the knowledge required to meet these obligations.*
The EU Artificial Intelligence Act further intensifies this issue. Requirements relating to documentation, risk management and record-keeping make it necessary to systematically capture information about data, model development and decision-making processes. These requirements cannot be addressed through technical solutions alone. Their implementation depends on whether the relevant knowledge is available and can be accessed in practice.
In this context, documentation is less a formal requirement than a question of how knowledge is handled within the company. Where knowledge is fragmented or incomplete, legal requirements remain difficult to implement in a consistent way. Structured knowledge processes, by contrast, enable traceability and support accountability.
Keywords: *knowledge management; documentation obligations; EU artificial intelligence act; organizational knowledge processes; AI governance*

INTRODUCTION

The use of artificial intelligence in companies has expanded considerably in recent years. In many cases, such systems are already embedded in everyday organizational processes, even if this is not always immediately visible. They structure information or support decisions, and in some cases they also replace tasks that were previously carried out manually. This development is often associated with efficiency gains or technological progress. Questions relating to how these processes are organized tend to receive less attention.

At the same time, regulatory requirements are becoming more detailed. With the EU Artificial Intelligence Act (EU, 2024, Arts. 9, 11, 12, 13), obligations concerning documentation, transparency and risk management are formulated more explicitly. These obligations do not only relate to the results of a system, but also to the process through which these results are produced. In this sense, documentation is not limited to describing outcomes.

What becomes apparent at this point is a certain discrepancy. Organizations are expected to provide comprehensive information about their AI systems. At the same time, the knowledge required for this is often distributed, not always consistently structured and sometimes dependent on individual actors. Under these conditions, documentation cannot simply be assumed.

This paper examines how documentation requirements under the EU AI Act depend on the way knowledge is generated, structured and maintained within organizations. The question is therefore not only what needs to be documented, but under which organizational conditions such documentation can be produced in a consistent and reliable manner.

In the context of this study, knowledge processes refer to the way knowledge is generated, captured, structured, stored and applied within an organization (Nonaka, Takeuchi, 1995; Probst, Raub, Romhardt, 1999). In the case of AI systems, these processes include, for example, the documentation of data sources, the recording of model development steps, the maintenance of decision logs and the communication of relevant information across organizational units. Such processes determine whether relevant knowledge is available and can be accessed when documentation is required.

A distinction can be made between structured and unstructured knowledge processes. Structured processes are formalized, traceable and consistently maintained over time, for example through data documentation, version control or decision logs. They ensure that relevant knowledge remains available when documentation is required (Probst, Raub, Romhardt, 1999). Unstructured processes, by contrast, are often fragmented and dependent on individual actors (Probst, Raub, Romhardt, 1999). As a result, documentation remains incomplete and legal requirements relating to traceability and accountability are more difficult to implement (Probst, Raub, Romhardt, 1999).

Documentation, in this respect, depends on underlying processes that are usually discussed under the concept of knowledge management (Nonaka, Takeuchi, 1995; Probst, Raub, Romhardt, 1999), even if this connection is not always explicitly addressed.

From this perspective, documentation cannot be understood solely as a formal requirement, but appears to be closely linked to the organization of knowledge processes within the company.

The aim is not to provide a complete legal analysis, but to approach the question from an organizational perspective. This seems particularly relevant in the context of the EU AI Act, as its implementation may depend, to a certain extent, on whether corresponding knowledge structures exist within the organization.

RESEARCH METHODOLOGY

The study applies a conceptual and legal-analytical approach, combining the interpretation of regulatory requirements under the EU AI Act (EU 2024) with perspectives from knowledge management theory. The research is exploratory in nature, as it addresses a relationship that is not explicitly conceptualized in the existing literature.

Conceptual analysis is used to clarify the relationship between documentation requirements and knowledge processes, drawing on established approaches in knowledge management (Nonaka, Takeuchi 1995; Probst, Raub, Romhardt, 1999).

The legal-analytical method supports the interpretation of selected provisions of the EU AI Act, particularly those related to documentation, risk management and accountability.

This approach is appropriate, as the research problem lies at the intersection of legal obligations and organizational practices. While the legal framework defines what needs to be documented, it does not specify the organizational conditions under which such documentation can be consistently generated and maintained.

The analysis proceeds on two levels. Firstly, selected legal provisions related to documentation, risk management and accountability are examined under the EU AI Act. A related perspective can be found in the GDPR, particularly in the principles of accountability and transparency (EU, 2016, Art. 5), which require that information processing remains comprehensible and can be reconstructed.

Secondly, the analysis examines how these requirements relate to internal knowledge processes within organizations. This includes the ways in which knowledge about data sources, model development and decision-making processes is generated, structured and maintained over time. Such processes are not always formalized and may differ considerably between organizations, which makes their assessment less straightforward.

By combining these perspectives, the study relates abstract legal requirements to their practical implementation and identifies how documentation depends on the availability, structure and continuity of organizational knowledge.

RESULTS

The analysis shows that documentation under the EU Artificial Intelligence Act cannot generally be produced as an isolated compliance activity at the end of the development or procurement process. For high-risk AI systems, the relevant obligations concern information that arises throughout the system's lifecycle. Consequently, compliance depends on whether this information is continuously generated, attributed to responsible actors and maintained in an accessible form.

This becomes particularly apparent in relation to the risk-management system required under Article 9 of the EU AI Act. Risk management is conceived as a continuous and iterative process extending throughout the lifecycle of a high-risk AI system. Article 9 requires providers to examine the risks associated with a high-risk AI system throughout its lifecycle. The assessment covers risks that are already known, risks that may emerge during use, and risks linked to reasonably foreseeable misuse. Where such risks are identified, appropriate steps must be taken to address them (EU, 2024, Art. 9). The fulfilment of this obligation presupposes more than a final risk assessment Providers must therefore retain information concerning identified risks, testing procedures, mitigation decisions and subsequent changes to the system. Where this knowledge is distributed across technical, legal and operational units without a common structure, the continuity required by Article 9 becomes difficult to demonstrate.

Article 11 establishes a separate but closely connected requirement concerning

technical documentation. For high-risk AI systems, such documentation must be prepared before the system is placed on the market or put into service and must subsequently be kept up to date (EU, 2024, Art. 11). Annex IV specifies that the technical documentation must contain information on, among other matters, the intended purpose of the system, its development methods, system architecture, data requirements, testing and validation procedures, performance characteristics and the risk-management system. These information categories correspond to different forms of organizational knowledge. Some originate from developers and data specialists, while others arise within legal, compliance, quality-management or operational functions. The legal requirement therefore creates a need to combine knowledge that would otherwise remain separated across organizational units.

The record-keeping obligation under Article 12 adds a temporal dimension to this structure. High-risk AI systems must technically permit the automatic recording of events over the lifetime of the system, insofar as this is necessary to ensure an appropriate level of traceability (EU, 2024, Art. 12). Although logs may help reconstruct how a system behaved in a specific case, their mere existence does not make the documentation sufficiently informative. They must be linked to contextual information, including the system version, the relevant input conditions, identified anomalies and any subsequent human intervention. From an organizational perspective, effective record-keeping therefore depends not only on technical logging capabilities, but also on processes through which recorded events are retained, interpreted and connected to the decisions taken by responsible actors.

A further knowledge-related requirement follows from Article 13. High-risk AI systems must be accompanied by instructions for use containing information that enables deployers to interpret the system's output and use it appropriately (EU, 2024, Art. 13). This includes information on the system's intended purpose, level of accuracy, known limitations, foreseeable risks and the human-oversight measures required. Such information must be presented in a form that is comprehensible to deployers. The requirement therefore involves a transfer of knowledge from the provider to the deploying organization. If the information supplied cannot be translated into internal procedures, allocated responsibilities and practical user guidance, the formal provision of instructions does not by itself ensure that the system can be operated in a sufficiently informed and traceable manner.

The analysis also reveals that documentation obligations differ according to the role of the organization. Providers are primarily responsible for establishing and maintaining the technical documentation required under Article 11. They must also retain the documentation referred to in Article 18 for a period of ten years after the high-risk AI system has been placed on the market or put into service (EU, 2024, Art. 18). Deployers, by contrast, must use high-risk systems in accordance with the instructions for use, assign human oversight to appropriately competent persons and, where logs are under their control, retain those logs for a period appropriate to the intended purpose and generally for at least six months (EU, 2024, Art. 26). A company may therefore require different knowledge processes depending on

whether it develops, substantially modifies, supplies or deploys an AI system.

This distinction is particularly relevant in organizational practice because the necessary information is often held by different actors. Providers may possess detailed knowledge of the model, its development and the validation procedures applied. Deployers, by contrast, are more familiar with the operational environment, the persons affected and the outcomes observed during use. Neither perspective is sufficient on its own. Effective documentation therefore depends on structured interfaces between the documentation provided by the provider and the knowledge generated during deployment.

The findings further indicate that documentation deficits often arise not because no information exists, but because information cannot be connected across time and organizational boundaries. Risk assessments may be stored separately from technical documentation; logs may not be linked to the version of the system that generated them; and operational incidents may not be incorporated into later risk evaluations. Under these circumstances, individual documents may formally exist while the overall decision and development process remains difficult to reconstruct.

From a knowledge-management perspective, the legal obligations can therefore be translated into several interconnected processes: knowledge identification determines which information is legally relevant; knowledge capture records data sources, design choices, risks and changes; knowledge storage preserves documentation and logs; knowledge distribution ensures that providers, deployers and oversight personnel receive the information necessary for their respective functions; and knowledge application enables this information to influence risk mitigation and human oversight. The EU AI Act does not explicitly describe these activities as knowledge management. Nevertheless, its documentation architecture presupposes that they are performed in a structured and continuous manner.

Taken together, the results show that documentation under the EU AI Act is not merely the production of individual records. It constitutes an organizational knowledge infrastructure through which technical development, risk assessment, operational experience and human decisions become traceable. Where these knowledge processes are fragmented or dependent on individual actors, compliance remains vulnerable even where formal documentation templates exist. Structured knowledge processes, by contrast, help organizations preserve the continuous chain of information needed for traceability, accountability and regulatory supervision.

DISCUSSION

The results outlined above go beyond documentation as such. They also point to a connection that is not always immediately visible, namely the way in which legal requirements and organizational structures interact. Legal provisions are often formulated at a relatively abstract level. How they are implemented, however, seems to depend on conditions that remain in the background and are not always explicitly addressed.

One of these conditions concerns the availability of knowledge. Documenta-

tion presupposes that information about data, models and processes exists in a form that can be accessed and interpreted (Probst, Raub, Romhardt, 1999; EU, 2024, Arts. 11, 12). This is not always the case in practice. Knowledge may be distributed across different units, stored in different formats or tied to specific individuals. Under such circumstances, even clearly formulated requirements can be difficult to implement in a consistent way.

This changes how documentation can be understood. Rather than being an additional step that follows the development or use of AI systems, it appears to be linked to processes that need to be in place from the beginning. In this sense, documentation does not start at the point where information is recorded, but earlier, where knowledge is generated and structured. Documentation does not operate as an isolated activity. It emerges from underlying knowledge processes and therefore reflects how knowledge is organized within the organization (Nonaka, Takeuchi, 1995; Probst, Raub, Romhardt, 1999).

At the same time, this perspective has implications for how legal requirements are interpreted. If compliance is linked to such organizational conditions, the effectiveness of regulation cannot be considered in isolation. This does not necessarily call the legal framework itself into question. It rather indicates that its practical impact may differ, depending on how knowledge is structured and maintained within the organization.

This highlights a connection that is not always made explicit. Legal requirements and knowledge management do not operate separately, but intersect in ways that become visible when looking at how documentation is actually carried out in practice. This intersection becomes particularly relevant in the context of AI systems, where decisions are often difficult to reconstruct (Pasquale, 2015) without a corresponding knowledge base and where structured knowledge processes are required to ensure traceability and accountability (EU, 2024, Arts. 11, 12; EU, 2016, Art. 5).

CONCLUSION

The considerations above indicate that documentation requirements in the context of artificial intelligence cannot be understood in isolation. They are closely linked to the way knowledge is generated, structured and maintained within organizations. Where such structures are missing or only partially developed, legal obligations remain difficult to implement in a consistent manner.

Documentation does not operate as a separate requirement. It depends on underlying knowledge processes that must already be in place, even if they are not always explicitly visible. In this sense, knowledge management does not merely accompany the use of AI systems, but forms part of the conditions under which legal requirements can be fulfilled. It can therefore be understood as a prerequisite for ensuring traceability and accountability in the use of AI systems (EU, 2024, Arts. 11, 12; EU, 2016, Art. 5).

At the same time, this perspective points to a limitation that is not always ad-

dressed explicitly. Regulatory frameworks define what needs to be achieved, but they do not fully account for the organizational conditions on which their implementation depends. How these conditions are shaped may therefore have a significant influence on the practical effectiveness of such regulation.

Against this background, the relationship between documentation and knowledge processes emerges as a central element of regulatory implementation. It does not resolve all open questions, but it indicates a direction in which further consideration may be necessary, particularly in view of the increasing integration of AI into organizational practice.

NOTES

1. The EU Artificial Intelligence Act refers to Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council.
2. The term "documentation" is used here in a broad sense, including not only formal records, but also internal processes of capturing and maintaining information over time.
3. References to organizational knowledge processes include, for example, the handling of data sources, model development and decision-making procedures within companies.
4. The analysis focuses on organizational implementation and does not aim to provide a complete doctrinal interpretation of the relevant legal framework.

REFERENCES

Nonaka, I., Takeuchi, H. (1995). *The knowledge-creating company: How Japanese companies create the dynamics of innovation*. Oxford University Press.

Pasquale, F. (2015). *The black box society: The secret algorithms that control money and information*. Harvard University Press.

Probst, G., Raub, S., Romhardt, K. (2000). *Managing knowledge: Building blocks for success*. Wiley.

Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC [General Data Protection Regulation]. (2016). *Official Journal of the European Union*, L 119, 1–88. https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng

Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence [Artificial Intelligence Act]. (2024). *Official Journal of the European Union*, L 2024/1689. https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng

ДОКУМЕНТАЦИЯТА КАТО ПРАВНО ИЗИСКВАНЕ: РОЛЯТА НА ПРОЦЕСИТЕ НА УПРАВЛЕНИЕ НА ЗНАНИЕТО ПРИ ПРИЛАГАНЕТО НА ЗАКОНА НА ЕС ЗА ИЗКУСТВЕНИЯ ИНТЕЛЕКТ

Резюме: *Използването на изкуствен интелект в организациите често се разглежда предимно от технологична гледна точка. В същото време нарастващите регулаторни изисквания показват, че внедряването на такива системи е тясно свързано с въпроси на документацията и отчетността. Това поставя въпроса как организациите са в състояние да създават и поддържат знанието, необходимо за изпълнение на тези задължения.*

Законът на ЕС за изкуствения интелект допълнително засилва този проблем. Изискванията, свързани с документацията, управлението на риска и воденето на записи, налагат систематично събиране и структуриране на информация относно данните, разработването на модели и процесите на вземане на решения. Тези изисквания не могат да бъдат изпълнени единствено чрез технически решения. Тяхното прилагане зависи от това дали съответното знание е налично и може да бъде достъпно на практика.

В този контекст документацията се явява по-малко като формално изискване и повече като въпрос за начина, по който знанието се управлява в рамките на организацията. Когато знанието е фрагментирано или непълно, правните изисквания остават трудни за последователно прилагане. За разлика от това, структурираните процеси на управление на знанието осигуряват проследимост и подпомагат отчетността.

Ключови думи: *управление на знанието; задължения за документация; регламент на ЕС за изкуствения интелект; организационни процеси на знание; управление на изкуствения интелект*

Saskia Prause, PhD Student
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: prause.saskia@gmail.com

DIGITAL SOVEREIGNTY AS A LEADERSHIP RESPONSIBILITY: LEADERSHIP STRATEGY FOR SMES

Alexander Boschuk
University of Library Studies and Information Technologies

Abstract: *This article analyzes the possibilities that Kotter's eight-step model offers for change management processes in the context of the European Union's (EU) efforts toward digital sovereignty for small and medium-sized enterprises (SMEs), as well as the arising leadership requirements. Methodologically, the article follows a conceptual approach based on a structured review of academic literature on leadership, change management, and digital transformation. The results show that Kotter's model is particularly well-suited due to its concrete approach, yet it also encounters limitations in SMEs when it comes to operationalization. The limited resources of SMEs prove to be a constraint when it comes to carrying out transformation processes in parallel with day-to-day business operations. The scientific contribution lies in the application of Kotter's model to the context of digital sovereignty, as well as in the identification of new leadership requirements that go beyond traditional change management competencies. This contribution remains conceptual and points to the need for a more in-depth empirical analysis.*
Keywords: *digital sovereignty; leadership; leadership strategy; Kotter's eight-step-model; SME*

INTRODUCTION

Leadership has undergone a fundamental transformation (Kruse, Schomburg, 2016, p. 4). Moving away from traditional leadership models that relied primarily on directives and control (Lippold, 2019, p. 1), leadership is now increasingly shifting toward a more complex and digital world (Lippold, 2019, p. 24; Petry, 2024, pp. 13–14). Digital transformations are most often driven by market changes and technological advancements (Henderikx, Stoffers, 2022, p. 1; Klein, 2020, p. 884).

The shift from a bipolar to a multipolar world order, with new competing systems and markets, creates uncertainties that have a direct impact on global and European economic life (Hotz-Hart et al., 2023, p. 4). This gives rise to a new driver for corporate digital transformation: the need for digital sovereignty. For companies within the European Union (EU), there are potential risks arising when digital infrastructure is not subject to European law, and a threat exists of possible restrictions, extraterritorial access, and government-mandated data sharing. In February 2025, the U.S. government sanctioned, among others, the Chief Prosecutor of the International Criminal Court (ICC), which led the U.S. company Microsoft to block the prosecutor's digital access. As a result, the ICC switched to a European solution (Kerkmann, 2025). This example demonstrates that digital dependencies can impact digital transformations and give rise to new demands on leaders and leadership.

Small and medium-sized enterprises (SMEs) in the EU are particularly affected by these developments. Recent studies in Germany show that SMEs are less likely

to have adequate protection and sovereignty strategies in place (BSI, 2025, p. 2; Richter, 2025, p. 419).

The European Commission defines SMEs as companies with fewer than 250 employees and an annual turnover of up to 50 million euros or a balance sheet total of no more than 43 million euros (European Commission, 2025, p. 11). They have only limited resources to implement strategic decisions on this scale alongside their existing day-to-day operations.

Kotter's eight-step model provides an established framework that offers structured guidance for complex transformation processes (Kotter, 2011). The aim of this article is to examine how this model can be applied to the specific context of sovereignty transformation in SMEs and what new leadership requirements emerge in this context.

RESEARCH METHODOLOGY

The findings of this paper are based on a purely theoretical research approach and draw upon relevant academic literature on the topics of leadership, change management, and digital transformation. Since the aim of the article is to conceptually apply an established model to a new context, this research approach is methodologically appropriate. In addition to these sources, the study drew on articles identified through searches using relevant keywords (including "Digital Sovereignty," "Digital Transformation," "Change Management," "Eight-step Model," and "SMEs in Europe") in relevant databases. As a whole, the literature review relied primarily on articles from academic journals, conferences, and anthologies. Reports from government or European institutions were also incorporated.

RESULTS

One of the key tasks of leadership is to guide people or subordinates in a specific direction (Paschen, Dihsmaier, 2014, p. 7) and in this context, it represents a process of mutual influence (Yukl, 2013, p. 7). Leadership is particularly challenging in complex change situations because the emotions and fears of employees must be taken into account to a significant degree. It is therefore not surprising that Firican concludes that transformations rarely fail because of technology, but more often because of leadership and culture (Firican, 2023, p. 793).

The EU declared digital sovereignty as a goal in order to become less dependent on non-European companies. This weakens economic competitiveness and jeopardizes European values (Kagermann, Wilhelm, 2020, p. 7). The urgent need for action has been recognized at both the national and European levels (Kagermann, Wilhelm, 2020, p. 7). In its 2025 status report, the German Federal Office for Information Security explicitly recommends reducing dependencies on non-European providers (BSI, 2025). This political will has led to a reassessment and replacement of existing solutions, which can only be carried out through a transformation process.

The literature describes several leadership concepts for transformation process-

es. Lewin's three-step approach can be considered one of the best-known theoretical frameworks for change management (Burnes, 2019). It serves as the basis for many subsequent models. The models proposed by Jick and by Mento, Jones and Dirndofer offer additional frameworks for structuring change processes (Pryor et al., 2008, p. 8). Another approach was developed by Kotter (2011).

A concrete approach is particularly advisable for change processes in SMEs, as they have only limited resources available for technical migrations and cultural change. Kotter refined his eight-step model by analyzing the failures of real-world transformation processes to facilitate operational implementation in SMEs (Fig. 1).

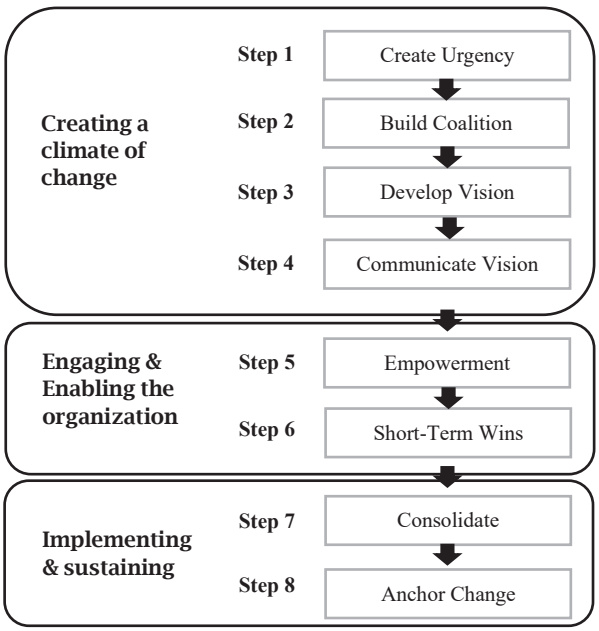

Fig. 1. Kotter's eight-step-Model

Figure 1 illustrates the different steps of the model and, following Lewin's approach, divides them into three phases. The eight steps are explained below in the context of digital sovereignty.

Step 1

Kotter assumes that complacency must be overcome at the start of any change process. Therefore, the first step focuses on creating a sense of urgency (Kotter, 2011, p. 31). A sense of distress must be present in order to allow for change (Gergs, 2016, p. 195). The EU's political will toward digital sovereignty is increasingly reflected in regulatory requirements and guidelines, as demonstrated by the Data Act (European Parliament and Council, 2023) and the AI Act (European Parliament and Council, 2024). Organizations must address these and the associated changes in a timely manner. A "sense of urgency" can thus be derived from this dimension.

Step 2

In this step, Kotter emphasizes the need to establish a committed and energetic group to drive the change process forward. This leadership coalition takes charge of steering the processes and identifying key figures (Kotter, 2011, p. 45). Change processes follow a clear principle when it is necessary to bring about change in organizations: "Processes depend on people" (Doppler, Lauterburg, 2019, p. 202). Four *"essential characteristics"* are of great importance here. In terms of hierarchical significance, there must be a sufficient number of key players in the team. The expertise of the members is also crucial to success. Furthermore, the team members must have a good reputation in order to project credibility. Last but not least, there must be *"sufficient leadership"* within the group driving the change process (Kotter, 2011 p. 50).

For SMEs, this step means that it is not solely the responsibility of the IT department to implement this shift in sovereignty. The author's practical experience with change management processes shows that, in addition to senior management – which plays a central role in transformation processes – It is also necessary to select members from all departments affected by the change who appear suitably qualified based on their expertise, credibility, and connections within the organization.

Step 3

Developing a vision and a strategy derived from it are central components of effective leadership in change processes. This instills motivation and conviction in the employees involved in the transformation process (Kraus et al., 2004, p. 131). Particularly in the context of digital transformation, a vision provides guidance and gives employees the necessary direction for change (Kotter, 2011, p. 68). According to Stolzenberg and Heberle, a vision must be clearly defined in order to be successfully implemented and to derive effective measures from it (Stolzenberg, Heberle, 2009, p. 49).

For SMEs undergoing the transformation toward digital sovereignty, a vision can be created that points to the organization's future ability to act independently. Additionally, communicating a European pathway can complement the vision and provide employees with overarching guidance for the upcoming transformation.

Step 4

One of the key tasks of leadership – and therefore also of leadership in a transformation process – is communication. Communication is a critical success factor (Lauer, 2019, p. 125). It is only through communication that a vision can reveal its *"true power,"* as it lays the foundation for a shared understanding of the vision and its goals (Kotter, 2011, p. 73). It plays a central role, particularly in the context of digital transformation, where changes happen rapidly and uncertainty is often high.

For SMEs as well, this step is a major success factor in transformation. Communication should be adapted to existing and familiar communication channels and supplemented with elements that demonstrate the value of each phase of the transformation process. Especially suitable are a town hall meeting as a kick-off event – where both the vision and the rationale for the transformation are communicated – and regular updates in the form of digital messages.

Step 5

Transformation processes in organizations succeed only when as many employees as possible actively participate in them. To achieve this, employees must be empowered (Kotter, 2011, p. 87). When a large number of employees participate in the change process, acceptance and motivation increase, while resistance and the potential for conflict are reduced (Lauer, 2019, p. 153). Ensuring appropriate employee involvement in the development of new structures and processes is also a major task at this stage. To drive the change process forward, training can strengthen the necessary competencies; at the same time, initiative and a willingness to take risks should be consciously encouraged among all participants (Kotter, 2011, pp. 95–98).

For SMEs, this means striving for genuine participation. It requires clarity regarding the structure of participation opportunities (Lauer, 2019, p. 156). The leadership coalition can specifically plan for the involvement of key employees in a manner tailored to the target group, in order to account for the additional workload resulting from ongoing day-to-day business. The author finds that internal and external training sessions, seminars, or so-called peer-learning formats – in which an experienced employee shares their knowledge – are suitable measures for closing competency gaps.

Step 6

According to Kotter, achieving quick and, above all, visible results is a core part of transformation that fulfills several important functions (Kotter, 2011, p. 103). These results serve as proof that the efforts in the change process are paying off, while also acting as a reward for those involved. Quick results also provide the leadership coalition with rapid feedback regarding the feasibility of the vision and the strategy. When those people who remain skeptical or resistant witness these quick wins, they may abandon their resistance and embrace the transformation (Kotter, 2011, p. 103).

For SMEs, a quick win could be celebrated with the first successful migration of a subsystem, such as moving to a GDPR-compliant cloud that meets regulatory requirements or the completion of an initial training module. These milestones are clearly measurable and can therefore be communicated with credibility.

Step 7

In the second-to-last step, individual achievements and what has been accomplished so far are consolidated. The growing confidence in the results can now be leveraged to initiate changes in other systems that are not yet aligned with the desired vision (Kraus et al., 2004, p. 136). According to Kotter, only those individuals who can contribute to the realization of the vision should be promoted and trained for key positions, as this is the only way to generate new momentum within the change process (Kotter, 2011, p. 121). This step is especially relevant in the context of digital transformation, because technological transformation continuously creates new requirements and opportunities. The successful consolidation of initial results allows organizations to build on the progress achieved and target further ar-

eas, such as the migration of additional systems to European infrastructure or the expansion of sovereignty-conscious procurement strategies.

Kotter's call for targeted training and development of employees heavily involved in the transformation process means, specifically for SMEs, that existing positions may be filled by new hires or that other employees may be overlooked. This step can generate dissatisfaction and create a winner-loser dynamic. These risks can only be mitigated through clear communication and one-on-one conversations. A remaining risk of losing key employees cannot be completely ruled out at this stage. This makes it all the more essential for the leadership coalition to manage the entire process with respect and particular care.

Step 8

According to Kotter, the eighth and final step in the change process aims at anchoring and consolidating new processes and behaviors through a cultural transformation within the company. Furthermore, these successes serve as proof that the path to change was the right one. The task now is to permanently embed the changes achieved in the corporate culture. This cannot simply be reshaped or forced into existing forms (Kotter, 2011, p. 132). Instead, this requires the conscious integration of the new values, processes, and behaviors into all levels of the organization (Kotter, 2011, p. 132).

With regard to digital sovereignty, this final step for SMEs means that awareness of digital dependencies and the commitment to making technology decisions with sovereignty in mind must be firmly anchored in the corporate culture.

DISCUSSION

Digital sovereignty is not a traditional IT project, but rather a critical leadership issue. It is a policy priority and is becoming increasingly relevant for SMEs, meaning that organizations, their leaders, and thus leadership itself are also affected by it. Kotter's eight-step model serves as a suitable framework for a transformation process in the context of digital sovereignty, but reveals three additional implications for SMEs:

In the context of digitalization and digital sovereignty, additional specific leadership competencies are required that go beyond traditional change management skills (Henderikx, Stoffers, 2022, pp. 1–3; Petry, 2024, pp. 13–14). In addition to an understanding of digitalization and new regulatory requirements, a basic knowledge of geopolitics is also helpful for contextualizing and weighing decisions. The ability to translate abstract risks (digital sovereignty, Data Act, AI Act) into a sense of urgency also requires new skills. These additional leadership competencies must be developed before or during the transformation process, following the measures proposed by Lauer (2019) or comparable human resources development initiatives.

Given its concrete steps, Kotter's model appears to be an approach well-suited for SMEs. However, SMEs are not a homogeneous group: the EU definition alone covers micro-enterprises right up to medium-sized enterprises with up to 250 employees, which differ considerably in terms of sector and available resources. Kot-

ter's model follows a largely linear logic, and Pryor et al. (2008) emphasize in this context that such step-by-step models cannot be applied uniformly. Their effectiveness also depends heavily on the pace and complexity of the specific change context. It can be particularly difficult for resource-constrained SMEs to maintain a strictly sequential process alongside their day-to-day business operations.

This is all the more true given that this approach to change management also requires enormous human and time resources (Lauer, 2019, p. 201), which must be made available alongside day-to-day business. This can lead to resource bottlenecks, a lack of structure and a double workload. From personal experience, the author can confirm that an organization can reach the limits of its capacity when day-to-day business and the transformation process overlap.

Step eight of the model shows that digital sovereignty is not a one-time migration but an ongoing process. Changes in the digital environment are constant due to the dynamics and drivers of digitalization. As a result, decisions must be regularly reevaluated and adjusted. Once the project is completed, this can – or must – evolve into an ongoing management process (Petry, 2024, p. 25).

The aim of this article was to examine whether Kotter's model for change management processes is suitable in the context of digital sovereignty in SMEs and what new leadership requirements arise in this process. The model proves its applicability, however, the three dimensions described above must be considered. Future studies could use empirical research to provide further insights and deepen this strictly literature-based foundation.

For managers in SMEs, concrete priorities can be derived from these findings: the transformation is not only the responsibility of the IT department, but is relevant across the entire organization, as decisions regarding data sovereignty affect all departments equally (Step 2). Furthermore, early and visible quick wins, such as migrating a subsystem to a GDPR-compliant European cloud, can make the abstract goal more tangible (Step 6). Finally, targeted approaches such as peer learning or external coaching are realistic ways of closing skills gaps, as SMEs rarely have large HR departments (Step 5).

CONCLUSION

This article examined the extent to which Kotter's eight-step model can be successfully applied in the specific context of a transformation related to digital sovereignty in SMEs. The analysis revealed that this model generally meets the requirements of such a change management process. The model offers a clear structure and a concrete, practical framework that provides understandable guidance for SMEs. The analysis further shows that digital sovereignty poses new requirements to leaders that go beyond traditional change management competencies. The additional requirements for leaders include digital competencies, an understanding of regulations, geopolitical judgment, as well as the ability to translate highly abstract concepts into organizational urgency and communication.

The results confirm that also Kotter‘s model, among others, cannot solve a

fundamental problem for SMEs in terms of transformation processes: namely that structural, temporal, and human resources must be allocated in parallel with day-to-day operations, which shows the practical limitations of this and other change management models. Furthermore, digital sovereignty should not be viewed as a one-time project, but rather as an ongoing process that must be anchored in corporate values.

If SMEs are able to view transformation not as a necessary evil but as an opportunity for new possibilities and growth, then digital sovereignty becomes an expression of modern leadership responsibility that goes far beyond technological migration.

This paper is based on a literature review without empirical validation. Future research should test the assumptions developed here through qualitative or quantitative studies in SMEs and, if necessary, further develop the model.

REFERENCES

Bundesamt für Sicherheit in der Informationstechnik. (2025). Die Lage der IT-Sicherheit in Deutschland 2025 [The state of IT security in Germany 2025]. https://medien.bsi.bund.de/lagebericht/de/index.html

Burnes, B. (2019). *The origins of Lewin's three-step model of change*. The Journal of Applied Behavioral Science, 56(1), 32–59. https://doi.org/10.1177/0021886319892685

Doppler, K., Lauterburg, C. (2019). *Change Management: Den Unternehmenswandel gestalten* [Change management: Shaping organizational change] (Vol. 14). Campus Verlag.

European Commission. (2025). *Annual report on European SMEs 2024/2025*. https://doi.org/10.2760/7714438

European Parliament and Council. (2023). *Regulation (EU) 2023/2854 on harmonised rules for fair data access and use (Data Act)*. Official Journal of the European Union. http://data.europa.eu/eli/reg/2023/2854/oj

European Parliament and Council. (2024). *Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024.* Official Journal of the European Union. http://data.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj

Firican, D. A. (2023). Digital transformation and digital culture: A literature review of the digital cultural attributes to enable digital transformation. *Proceedings of the International Conference on Business Excellence*, 17(1), 791–799. https://doi.org/10.2478/picbe-2023-0073

Gergs, H.-J. (2016). Neue Herausforderungen an das Change Management [New challenges for change management]. In O. Geramanis & K. Hermann (Eds.), *Führen in ungewissen Zeiten [Leading in uncertain times]* (pp. 189–203). Springer Fachmedien Wiesbaden. https://doi.org/10.1007/978-3-658-11227-1_12

Henderikx, M., Stoffers, J. (2022). An exploratory literature study into digital transformation and leadership: Toward future-proof middle managers. *Sustainability*, 14(2), 687. https://doi.org/10.3390/su14020687

Hotz-Hart, B., Bucher, J., Werder, H. (2023). Über Systemwettbewerb zu einer neuen

Weltordnung? [On system competition toward a new world order?] *Springer Fachmedien Wiesbaden*. https://doi.org/10.1007/978-3-658-42016-1
Kagermann, H., Wilhelm, U. (2020). European public sphere. Towards digital sovereignty for Europe (acatech IMPULS). Acatech – Deutsche Akademie der Technikwissenschaften. https://www.acatech.de/publikation/european-public-sphere/
Kerkmann, C. (2025, October 30). Software: Strafgerichtshof ersetzt Microsoft durch deutsche Lösung [Software: Criminal court replaces Microsoft with German solution]. *Handelsblatt*. https://www.handelsblatt.com/technik/it-internet/software-strafgerichtshof-ersetzt-microsoft-durch-deutsche-loesung/100166382.html
Klein, M. (2020). Leadership characteristics in the era of digital transformation. *Business & Management Studies: An International Journal,* 8(1), 883–902. https://doi.org/10.15295/bmij.v8i1.1441
Kotter, J. P. (2011). Leading change (Vol. 1). *Vahlen*. https://doi.org/10.15358/9783800646159
Kraus, G., Kolle-Becker, C., Fischer, T. (2004). Handbuch Change-Management [Change management handbook]. *Cornelsen*.
Kruse, P., Schomburg, F. (2016). Führung im Wandel: Ohne Paradigmenwechsel wird es nicht gehen [Leadership in transition: There is no way around a paradigm shift]. In O. Geramanis, K. Hermann (Eds.), *Führen in ungewissen Zeiten* [Leading in uncertain times] (pp. 3-15). Springer Fachmedien Wiesbaden. https://doi.org/10.1007/978-3-658-11227-1_1
Lauer, T. (2019). Change Management (3rd ed.). *Springer Berlin Heidelberg*. https://doi.org/10.1007/978-3-662-59102-4
Lippold, D. (2019). Führungskultur im Wandel [Leadership culture in transition]. *Springer Fachmedien Wiesbaden*. https://doi.org/10.1007/978-3-658-25855-9
Paschen, M., Dihsmaier, E. (2014). Psychologie der Menschenführung [The psychology of leadership]. *Springer Berlin Heidelberg*. https://doi.org/10.1007/978-3-642-41052-9
Petry, T. (2024). Digital leadership mastery (1st ed.). Haufe.
Pryor, M. G., Taneja, S., Humphreys, J., Anderson, D., Singleton, L. (2008). Challenges facing change management theories and research. *Delhi Business Review*, 9(1), 1–20.
Richter, B. (2025). Cybersicherheit für KMU [Cybersecurity for SMEs]. In A. Kohne, D. Bauer (Eds.), *Die Mittelstandstransformation* [The transformation of the German Mittelstand] (pp. 419–439). Springer Fachmedien Wiesbaden.
Stolzenberg, K., Heberle, K. (2009). Change Management: Veränderungsprozesse erfolgreich gestalten – Mitarbeiter mobilisieren [Change management: Successfully shaping change processes – mobilizing employees]. *Springer*. https://doi.org/10.1007/978-3-662-61895-0
Yukl, G. A. (2013). *Leadership in organizations*. Pearson.

ДИГИТАЛНИЯТ СУВЕРЕНИТЕТ КАТО ЛИДЕРСКА ОТГОВОРНОСТ: ЛИДЕРСКА СТРАТЕГИЯ В МАЛКИТЕ И СРЕДНИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ

Резюме: *В тази статия се разглеждат възможностите, които осемстепенният модел на Котър предлага за процесите на управление на промяната в контекста на стремежите на Европейския съюз (ЕС) към дигитален суверенитет за малките и средните предприятия (МСП), както и конкретните изисквания към лидерството, които произтичат от това. От методологична гледна точка статията следва концептуален подход, основан на структуриран преглед на академичната литература в областта на лидерството, управлението на промените и цифровата трансформация. Резултатите показват, че моделът на Котър е особено подходящ и поради своя ориентиран към действие и конкретен подход, но при операционализирането си се сблъсква с типичните ограничения на МСП. Ограничените ресурси на МСП, особено по отношение на времевите, кадровите и структурните капацитети, се оказват основна пречка при едновременното провеждане на трансформационни процеси и оперативната ежедневна дейност. Научният принос се състои в концептуалното пренасяне на модела на Котър в контекста на цифровата суверенност, както и в идентифицирането на нови изисквания към лидерството, които надхвърлят класическите компетенции за управление на промяната и изрично засягат геополитическите и регулаторните измерения на лидерството. Този принос остава концептуален и посочва необходимостта от задълбочен емпиричен анализ.*

Ключови думи: *цифров суверенитет; лидерство; стратегия за лидерство; осемстепенен модел на Котър; МСП*

Alexander Boschuk, PhD Student
https://orcid.org/0009-0008-6290-1767
Scientific Advisor: Prof. DSc Stoyan Denchev
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: alexander@boschuk.de

AGENTIC AI – A CURRENT EXAMINATION OF ITS IMPACT ON ORGANISING AND MANAGING MARKETING-RELATED INFORMATION PROCESSES IN ENTREPRENEURSHIP

Holger Walter Ehrsam
University of Library Studies and Information Technologies

Abstract: *This article examines the influence of agentic artificial intelligence (AI) on entrepreneurial marketing information processes. It provides a structured, conceptual overview of the technological, organizational, and cultural requirements necessary for entrepreneurs to utilise agentic AI effectively. The study is based on a comprehensive literature review of scientific publications and selected sources from consultancies and institutions. After presenting an overview of the foundations of information processes, the article conceptualizes the basis of agentic AI in the management of information processes and its implications for entrepreneurship. Furthermore, the paper synthesizes existing research on the management of marketing-related information processes and the impact of agentic AI on entrepreneurship. Finally, the article discusses the impact of agentic AI on marketing. This article contributes to a deeper understanding of how agentic AI transforms marketing-related information processes in entrepreneurial contexts.*
Keywords: *Information processes; entrepreneurship; marketing information; agentic AI*

INTRODUCTION

AI agents are not a new phenomenon. They have been around since the 1990s. When cloud technologies became available via the internet, the concept of agentic AI arose (Voudouris, 2025). In this article, the term agentic AI is understood as a system that is able to steer and execute tasks autonomously with limited human intervention towards objectives.

Unlike generative AI, agentic AI enables entrepreneurs to delegate complex digital tasks to autonomous systems. Consequently, even micro-enterprises may gain access to capabilities that were previously available mainly to larger enterprises (Shay et al., 2025). This development represents a new stage in the digital transformation process, as agentic AI can plan, reason, and independently perform information processes (Siebert, 2025) and this 24/7, which saves time for customers (Harris, 2025). It is estimated that productivity could increase by between 20% and 60% through the use of agentic AI (Sukharevsky et al., 2025). However, companies face the challenge of meeting the particular expectations of their customers (Kshetri, 2025).

Around 82%, or approximately 2.6 million, of all companies in Germany are classified as micro-enterprises (Destatis, 2026). These are defined as companies with fewer than ten employees and an annual turnover or balance sheet total of no more than two million euros, in line with the definition used by the European Union Commission (European Union Commission, 2003). It is worth mentioning that around 50% of entrepreneurs are self-employed and have no employees (Institut für Mittelstandsforschung, 2026).

This article contributes to a deeper understanding of agentic AI in entrepreneurship by developing a conceptual framework. The framework integrates defined and optimized information processes with agentic AI mechanisms, entrepreneurial governance, marketing execution, and enhanced information-process effectiveness.

RESEARCH METHODOLOGY

This article rests upon a comprehensive literature search, which can be considered appropriate due to the dynamic development of the field. It focuses on understanding the role of information processes in agentic AI within entrepreneurship in order to support future research. It was derived from a broader database as part of an ongoing doctoral research project. As shown in Table 1, the review is based on scientific books and papers and on publications from consultancies and institutions. Sources were selected because of their relevance to information processes, agentic AI, entrepreneurship, and marketing. Most of them were published in English and between 2024 and 2026.

Table 1. Reviewed literature

Characteristic	Category	Number
Source	Scientific books and papers	21
	Publications from consultancies and institutions	18
Language	Published in English	28
	Published in German	11
Publication Year	Up to 2023	10
	2024 to 2026	29
Total reviewed literature		39

The analysis was structured in three steps. Firstly, the relevant literature on the foundations of information processing, agentic AI in the management of information processes, and entrepreneurial marketing was identified and selected on the basis of thematic fit, conceptual relevance, and publication quality. Secondly, a review of the extant literature was conducted and the findings were grouped in accordance with the main themes of this paper, namely information processes, agentic AI mechanisms, entrepreneurship, marketing execution, and organizational requirements. Finally, the author synthesized the results in order to identify recurring concepts, connections, and implications for marketing in entrepreneurship. DeepL Write was used for language correction and stylistic improvement; the intellectual content remains the author's own.

RESULTS

Foundations of information processes

Data consist of characters, which are symbols. When placed in a rule-based context, they form meaningful data (Krcmar, 2015). Raw data alone have no mean-

ing and become information after being interpreted (Elliot et al., 2024), which can differ depending on the person and the context (Heinzl et al., 2024).

Information is an intangible resource for a company and possesses certain characteristics. It can be duplicated at low cost and shared. Furthermore, its value does not decrease with use (Krcmar, 2015). Processing can be executed manually or automatically and is called an information system. The conversion of information includes the steps of recording, structuring, and transforming data (Ali, 2023).

Information systems support decision-making processes, steering, and controlling. When components of an information system exchange information, communication begins (Krcmar, 2015). The design of processes has a significant influence on the organizational structure of a company, and vice versa (Farina, de Fátima Pina, 2025).

Foundations of agentic AI in management of information processes and implications in entrepreneurship

Agentic AI collects, processes, interprets, and acts upon information. Therefore, its entrepreneurial value depends on the quality and structure of the underlying information processes. The management of a company determines the fundamental framework of an organization, which includes the business process, data model (Krcmar, 2015) and the identification of which manual tasks can be automated (Fischer et al., 2023). One option is the use of agentic AI (Huang, 2025).

According to the European Union (2025), these are software systems that interact autonomously with virtual environments and are not directly controlled by humans. They are organized systems consisting of a program (Russell, Norvig, 2022). They collect data, process it, and produce an outcome (Ertel, 2025). In addition, they are capable of evaluating situations and reaching a conclusion (Jäger, Jensen, 2025). The integration of agentic AI into the workflow of a company impacts the organization and its business processes profoundly (Huang, 2025). It changes systems from reactive to active with the capability of reasoning and adapting (Jäger, Jensen, 2025) and includes platforms and tools (Thibaud et al., 2025). Agentic AI combines one or more AI agents (den Hamer et al., 2025).

Figure 1 illustrates the information processing organization within an agentic AI system incorporating AI agents. The workflow involves input going to the Large Language Model (LLM) to generate output. There is also a retrieval process involving queries and results, as well as tools for calling and responding, and a memory function involving reading and writing. AI agents can use external tools and resources. They can also plan final goals and break these down into smaller, more manageable tasks. Agents can collaborate with specialised agents and reflect on their own output.

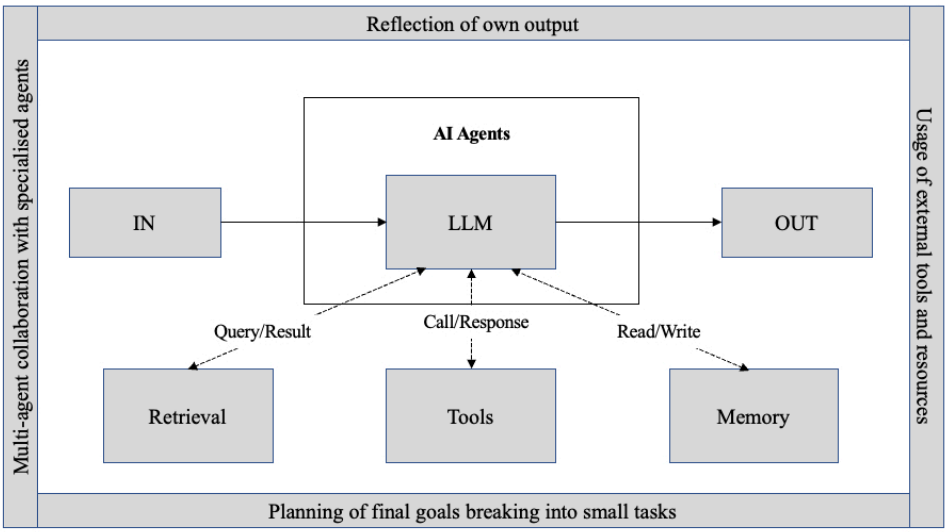

Fig. 1. Agentic AI workflow and AI agent architecture (adapted from Ranjan/Chembachere/Lobo, 2025)

Entrepreneurship is the ability to not only identify opportunities, but also realize them and achieve economic success (EU, 2007). The implementation of business opportunities is approached in three principal ways (Kriedel, 2017). The first is the classical causation process, which begins with the identification of an opportunity arising from information asymmetries and alternative interpretations of market situations (Shah, Tripsas, 2007). This is followed by effectuation processes involving a given set of means, from which entrepreneurs derive multiple potential opportunities (Sarasvathy, 2001). Finally, there are bricolage processes, which build on readily available resources that entrepreneurs can combine in creative ways to achieve their goals (Baker, Nelson, 2005). Economic success is not primarily derived from innate personality traits, but rather from competencies such as personal, action, subject-specific, methodological, and social and communicative competence (Kriedel, 2017).

The findings suggest that agentic AI may support all three entrepreneurial approaches. The utilization of information analysis in the identification of business opportunities may facilitate the classical causation process. Furthermore, within the effectuation process, agentic AI may support the generation and evaluation of multiple business opportunities based on a given set of means. Finally, within the bricolage approach, agentic AI may facilitate the creative recombination of available resources in order to develop new solutions and business opportunities.

To use agentic AI, it is recommended to reorganize company processes, and connect systems, and make memory available, as well as up-to-date data (Ranjan et al., 2025). Furthermore, stakeholders like clients or regulators expect transparency of processes (Fuchs, 2025). Entrepreneurs who recognize and leverage the potential

of agentic AI will be better positioned to adapt to changing market environments. In order to realize their full potential, companies must adopt comprehensive strategies that integrate infrastructure, talent development, and organizational culture (Ranjan et al., 2025).

Managing marketing-related information processes and the impact of agentic AI on entrepreneurship

Marketing is defined as "the activity, set of institutions, and processes for creating, communicating, delivering, and exchanging offerings that have value for customers, clients, partners, and society at large" (American Marketing Association, 2007). Beginning in the 2000s, marketing has been transformed fundamentally as a result of technological innovations like the internet (Wecke, 2024).

The modern marketing process contains six steps. As shown in Figure 2, it begins with the initial step of gathering, analyzing, and evaluating information to assess the market position of the enterprise. The second step is the definition of the long-term marketing objectives and, after that, continues with the development of the marketing strategy. This is followed by the fourth step, which involves creating the marketing mix for the business based on the available information. This involves defining the product, price, place, and promotion processes. The fifth step involves orchestrating the implementation of the defined marketing activities, including assigning responsibilities and coordinating processes and departments within the organization. The final step is controlling with the support of an information system (Meffert et al., 2024).

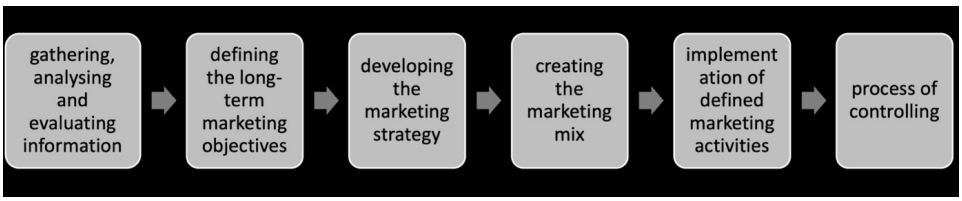

Fig. 2. Marketing process

Agentic AI can autonomously perform process steps such as trend identification, customer segmentation, personalized content creation, dynamic pricing, real-time customer support, and selecting the most promising communication channels. This enables the entrepreneur to focus more on strategy instead of spending time on repetitive tasks (Fuchs, 2025).

A simple example is the processing of marketing information for a social media post. As shown in Figure 3, whether the machine answers the question 'Find my best-performing blog posts from last quarter and draft social media updates for each' depends on whether it is a chatbot or an AI agent. The chatbot provides instructions on the steps that the human must follow to complete the task. By contrast, an AI agent carries out the process. The process starts with searching for information con-

nected to the analytics Application Programming Interface (API) in order to access the database (DB) and find relevant metrics such as clicks. After this, it analyses the information of the top posts. Then, the AI agent connects to the relevant blog post in the Content Management System (CMS) and drafts the social media posts. The final step in this marketing-related information process is to schedule the post for the optimal time on the chosen social media channel. Therefore, agentic AI can process tasks without involving humans (Mindstream, Futurepedia, 2026).

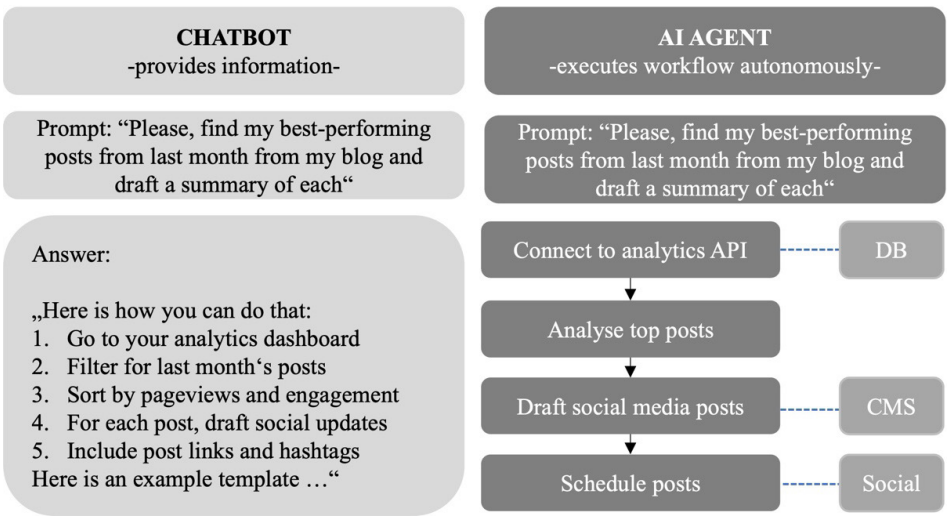

Fig. 3. Process step comparison chatbot and AI agent (adapted from Mindstream & Futurepedia, 2026)

AI represents a paradigm shift in the organization and management of marketing-related information processes in entrepreneurship. When implemented effectively, it offers substantial growth potential (Kumar et al., 2024). Entrepreneurial firms can gain a competitive advantage through strategic analysis, hyper-personalization, customer experience, smart automation of information processes, and execution processes (Fuchs, 2025).

As presented in Table 2, the results of the literature review indicate that agentic AI exerts a primary influence on entrepreneurship through its effect on information processes. The enhancement of information acquisition, processing, interpretation, and execution facilitates the execution of more effective marketing activities. Furthermore, technological capabilities alone are insufficient. It is becoming increasingly apparent that organizational readiness, entrepreneurial competencies, and human oversight remain significant prerequisites for the successful implementation of the processes.

Table 2. Main findings of the literature review

Dimension	Main findings	Implications for entrepreneurship
Information processes	Information supports decision-making, and enables steering and control processes	Better information quality can improve entrepreneurial decisions
Agentic AI	Acts autonomously towards defined objectives, and can execute information-related tasks	Increased automation, speed, and scalability of business processes
Marketing	Agentic AI supports personalisation, customer interaction, and process automation	Improved marketing execution may contribute to competitive advantages
Entrepreneurship	Successful implementation requires organizational, technological, and human capabilities	Entrepreneurial competencies remain critical despite automation

Agentic AI enhances entrepreneurial marketing not only by generating content or automating specific tasks. The core of its contribution is the transformation of information processes in terms of their organization and management. Nevertheless, it is only in the context of clearly defined information processes, technical accessibility, entrepreneurial governance, and strategic alignment with marketing execution that this transformation can generate value.

Consequently, as shown in Figure 4, it can be concluded that the effective definition and optimization of information processes are of critical importance. These form the basis to make use of the potential of agentic AI, which leads to marketing execution and produces an outcome. It is part of the responsibility of the entrepreneur to define the goals and provide the oversight with his expertise.

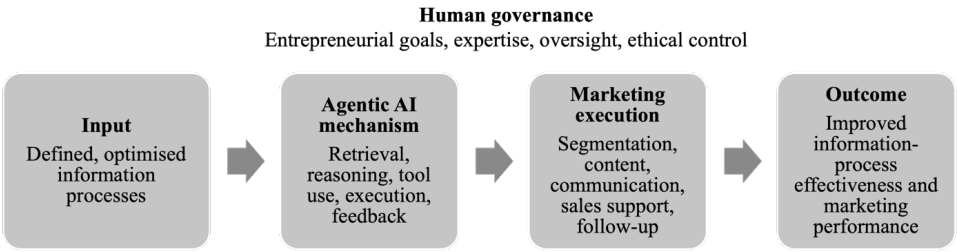

Fig. 4. Framework for the use of agentic AI in entrepreneurial marketing

DISCUSSION

AI is considered a major transformation and organizational paradigm shift since the Industrial Revolution, when 90% of people worked in agriculture and, 17 decades later, only 4% did. However, it is predicted that the change in office work will happen faster with agentic AI, and that companies will have to move

quickly in order to survive (Sukharevsky et al., 2025).

The results suggest that agentic AI should not be considered only a technological topic. The successful adoption of such technologies is determined by the interaction between technological capabilities, organizational structures, and entrepreneurial capabilities. This underscores the necessity of incorporating both technological opportunities and organizational challenges when implementing agentic AI in the context of entrepreneurial marketing.

As a result, agentic AI does support entrepreneurs in their marketing processes with low effort. However, it is still their responsibility to define the goal and strategy, as well as to evaluate the results. Furthermore, this technology consumes a high volume of energy, which could lead to limited growth (Schmiedchen et al., 2026).

Moreover, if information processing is scalable and machines generate far more social media posts, concerns arise as to whether humans will be able or willing to read them or remain interested (Schmiedchen et al., 2026).

CONCLUSION

Data alone have no meaning. They become valuable when they are interpreted, a process known as information. This information is processed by machines and humans, leading to an information system. The design of the system influences organizational structure, which in turn influences the system.

Marketing has evolved from simple exchange processes into a systematized discipline centered on understanding and meeting market needs.

Agentic AI as a concept has gained in importance since 2024 due to the technological development of large language models. It encompasses tools and platforms that are based on AI agents.

The term entrepreneurship can be defined as the competence to recognize business opportunities and use them. With agentic AI, the potential of marketing processes can be transformed through the reorganization of existing processes. If done in an effective way, this leads to new growth opportunities. Based on the literature review, there are three main conclusions:

1. Firstly, entrepreneurial firms that use agentic AI for marketing purposes can gain a competitive advantage in terms of strategic analysis, hyper-personalization, customer experience, and automation.

2. Secondly, entrepreneurs require process knowledge, implementation skills, and platform literacy in order to define relevant tasks, integrate systems, and evaluate outcomes.

3. Thirdly, entrepreneurial culture plays a critical role, particularly with respect to transparency, human oversight, and accountability in AI-driven decision-making processes.

This article makes a contribution to a more profound understanding of the impact of agentic AI on marketing-related information processes in entrepreneurship.

Overall, the results suggest that agentic AI transforms the management of marketing-related information processes in entrepreneurship. To successfully imple-

ment these technologies in entrepreneurship depends, on the one hand, on individual skills and, on the other hand, on entrepreneurial competencies. In addition, leadership and defined information processes are important, too.

REFERENCES

Ali, M. (2023). *Information Systems Research.* Springer Nature.

American Marketing Association (2007). *Definitions of Marketing*. https://www.ama.org/the-definition-of-marketing-what-is-marketing.

Baker, T., Nelson, R.E. (2005). Creating Something from Nothing: Resource Construction through Entrepreneurial Bricolage, *Administrative Science Quarterly,* 50 (3), pp. 329-366. https://doi.org/10.2189/asqu.2005.50.3.329.

den Hamer, P., Ramos, L., Brethenoux, E. (2025). *When to use or not to use AI Agents.* https://www.gartner.com/doc/reprints?id=1-2LGD9OT5&ct=250715&st=sb&mkt_tok=OTk1LVhMVC04ODYAAAGfAAlPzBTauupFGmd7TdjcrKTIDJDExJofJiPBQXU7amzxZmy7l-hcnHX5fj5abtEGCCLaaiOAfnvcpGMbDWgXwgj8tZHll6qogRz7jRzAT91Lyriv (Accessed at 20.03.2026).

Destatis. (2026). *Kleine und mittlere Unternehmen - 55% in kleinen und mittleren Unternehmen tätig.* https://www.destatis.de/DE/Themen/Branchen-Unternehmen/Unternehmen/Kleine-Unternehmen-Mittlere-Unternehmen/aktuell-beschaeftigte.html.

Elliot, M., Mandalari, A.M., Mourby, M., O'Hara, K. (2024). *Dictionary of Privacy, Data Protection and Information Security*. Edward Elgar.

Ertel, W. (2025). *Grundkurs Künstliche Intelligenz,* 6th edition, Springer Vieweg.

European Union. (2025). *AI Agents and Virtual Agents*. https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/virtual-worlds-agents.

EU (2007). Entrepreneurship in Europe. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3An26023

European Union Commission. (2003). *Commission Recommendation concerning the definition of micro, small and medium-sized enterprises*. Annex Title 1, Article 2, 2003/361/EC.

Farina, J., de Fátima Pina, M. (2025). *Theoretical Frameworks for Organisational Design: A Conceptual Model* in Ricciardelli, A. and Valeri, M. (eds.): Organisational Behaviour and Design, pp. 129-145. Springer Nature.

Fischer, N., Lauer, M., Daniel, N. (2023). *Organisation & IT* in Gleich, R. (ed.): Data Driven Controlling, pp. 159-177. Haufe.

Fuchs, A. (2025). *MarTech, KI und Automatisierung. Die Zukunft des Marketings*. Springer Gabler.

Harris, B. (2025). *Agentic AI in marketing: Opportunities, risks, & next steps.* https://www.lunio.ai/blog/agentic-ai-in-marketing.

Heinzl, A., Mädche, A., Riedl, R. (2024). *Wirtschaftsinformatik*. 5th edition. Springer Gabler.

Huang, K. (2025). *AI Agents and Business Workflow* in Huang, K. (ed.): Agentic AI-Theories and Practices, (editor): *Agentic AI – Theories and Practices*, Cham/

Switzerland: Springer Nature, pp. 135-166. Springer Nature.
Institut für Mittelstandsforschung. (2026). *Selbstständige / Freie Berufe*. https://www.ifm-bonn.org/statistiken/selbststaendigefreie-berufe/selbststaendige.
Jäger, K., Jensen, J.-C. (2025). *Next level Künstliche Intelligenz: Warum KI-Agenten die Spielregeln verändern.* https://www.bvdw.org/wp-content/uploads/2025/06/Definition_KI_Agenten.pdf? highlight=next+level+k%C3%BCnstliche+intelligenz&_rt=MXwxfG5leHQgbGV2ZWwga8O8bnN0bGljaGUgaW50ZWxsaWdlbnp8MTc2NDc4ODQ0Mw&_rt_nonce=f06ad655f0.
Krcmar, H. (2015). *Informationsmanagement.* 6th edition, Springer.
Kriedel, R. (2017). *Systemkompetenz für Entrepreneure*, Springer Gabler.
Kshetri, N. (2025). From Predictive and Generative to Agentic AI: Shaping the Future of Marketing Operations and Strategies, *IEEE Computer*, Vol. 58, No. 4, April 2025, S. 121-129. DOI: 10.1109/MC.2025.3530304.
Kumar, V., Ashraf, A.R., Nadeem, W. (2024). AI-powered marketing: What, where and how?, *International Journal of Information Management*, 77 (2024). https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2024.102783.
Meffert, H., Burmann, C., Kirchgeorg, M., Eisenbeiß, M. (2024). *Marketing, Grundlagen marktorientierter Unternehmensführung*. Konzepte-Instrumente-Praxisbeispiele. 14. Edition, Springer Gabler.
Mindstream Futurepedia. (2026). *AI agents unleashed: Playbook for 2026 success*. https://offers.hubspot.com/view/ai-agents-unleashed-playbook.
Ranjan, S., Chembachere, D., Lobo, L. (2025). *Agentic AI in Enterprises*, Springer Science + Business Media.
Russell, S., Norvig P. (2022): *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. 4th edition. Pearson Education.
Sarasvathy, S. D. (2001): Causation and Effectuation: Toward a Theoretical Shift from Economic Inevitability to Entrepreneurial Contingency. *Academy of Management Review*, Vol. 26, no. 2, pp. 243-263. https://doi.org/10.2307/259121.
Schmiedchen, F., von Gernler, A., Hafner, M., Kratzer, K.P. (2026). *Künstliche Intelligenz und Wir.* Springer Vieweg.
Shah, S. K., Tripsas, M. (2007). The Accidental Entrepreneur: the Emergent and Collective Process of user Entrepreneurship. *Strategic Entrepreneurship Journal*, Vol.1, pp. 123-140. http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1022358.
Shay, J. P., Kelley, D., Majbouri, M., Davenport, T. H. (2025). *How Ambitious Entrepreneurs Can Use AI to Scale Their Startups*, Harvard Business Review. https://hbr.org/2025/08/how-ambitious-entrepreneurs-can-use-ai-to-scale-their-startups.
Siebert, J. (2025). *Agentic AI – Multi-Agenten-Systeme im Zeitalter generativer KI.* https://www.iese.fraunhofer.de/blog/agentic-ai-multi-agenten-systeme.
Sukharevsky, A., Kerr, D., Hjartar, K., Hämäläinen, L., Bout, S., Di Leo, V., Dagorret, G. (2025). *Seizing the agentic AI advantage*, McKinsey & Company. https://www.mckinsey.com/capabilities/quantumblack/our-insights/seizing-the-agentic-ai-advantage.
Thibaud, A-L., Patsko, S., Brier, P., Goicoechea-Martinez, I., Wenderich, M., Jones,

S., Engels, R., Rittmeier, D., Buvat, J., Khadikar, A., Ananth, V., Masurkar, A. (2025). *Rise of agentic AI*, Capgemini. https://www.capgemini.com/wp-content/uploads/2025/07/Final-Web-Version-Report-AI-Agents.pdf.
Voudouris, C. (2025): *Autonomic Business Transformation,* Springer Nature.
Wecke, B. (2024). *Generative KI als neues Teammitglied im Marketing – Ein Leitfaden für Marketingsmanager:innen.* Springer Gabler.

ИЗКУСТВЕН ИНТЕЛЕКТ НА БАЗАТА НА АГЕНТИ – АКТУАЛЕН АНАЛИЗ НА ВЛИЯНИЕТО МУ ВЪРХУ ОРГАНИЗИРАНЕТО И УПРАВЛЕНИЕТО НА ПРОЦЕСИТЕ, СВЪРЗАНИ С МАРКЕТИНГОВАТА ИНФОРМАЦИЯ В ПРЕДПРИЯТИЯТА

Резюме: *В тази статия се разглежда влиянието на агентен изкуствен интелект (ИИ) върху маркетинговите информационни процеси в предприемачеството. Тя предоставя структуриран, концептуален преглед на технологичните, организационните и културните изисквания, необходими на предприемачите за ефективното използване на агентния ИИ. Изследването се основава на изчерпателен преглед на научната литература, включващ научни публикации и подбрани източници от консултантски фирми и институции. След като представя обзор на основите на информационните процеси, статията концептуализира основите на агентния ИИ в управлението на информационните процеси и неговите последици за предприемачеството. Освен това статията синтезира съществуващите изследвания относно управлението на информационните процеси, свързани с маркетинга, и въздействието на агентния ИИ върху предприемачеството. Накрая, статията обсъжда въздействието на агентния ИИ върху маркетинга. Тази статия допринася за по-задълбочено разбиране на това как агентният ИИ трансформира информационните процеси, свързани с маркетинга в предприемачески контекст.*
Ключови думи: *информационни процеси; предприемачество; маркетингова информация; агентен изкуствен интелект*

Holger Walter Ehrsam, PhD Student
ORCID 0009-0001-3170-8664
Scientific Advisor: Prof. DSc Ivan Garvanov
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: holger_ehrsam@yahoo.de

INFORMATION GOVERNANCE AS A COMPLIANCE AND EVIDENCE ARCHITECTURE OF INFORMATION PROCESSES IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Konstantin Bischoff
University of Library Studies and Information Technologies

Abstract: *In educational institutions, regulatory compliance is often treated as a documentation task carried out retrospectively in the run-up to audits, rather than being embedded in organizational information processes from the outset. This paper argues that such an approach is structurally limited, as compliance tends to remain reactive, resource-intensive and difficult to sustain if governance obligations are not systematically integrated into process design. Based on an integrative literature review and conceptual modelling, the paper reconceptualizes information governance as a proactive compliance and evidence architecture that structures regulatory obligations directly into institutional process design. Drawing on information processing theory, information governance and organizational theory, it develops a Compliance-by-Process framework that translates multi-level regulatory requirements into process logic, role structures and documentation routines, enabling educational institutions to integrate regulatory demands into their information architecture in an audit-ready and transferable manner.*
Keywords: *Information governance; compliance architecture; information processes; educational institutions; regulatory requirements*

INTRODUCTION

The regulatory environment of educational institutions is neither simple nor static. Data protection law, accreditation standards, quality frameworks and internal accountability obligations together generate a documentation demand that no single administrative unit can absorb without structural preparation. The problem is less the volume of regulations than how they can be integrated into an organization's day-to-day operations. In practice, many view compliance as an external burden rather than an integral part of the organization's information management.

If regulatory requirements are treated separately from process design, organisations concentrate effort on retrospective documentation, parallel data systems and short-cycle audit preparation. Information structures remain fragmented, and compliance workloads expand without commensurate gains in quality or organizational learning (Galbraith, 1973; vom Brocke, Rosemann, 2015; Olt, 2020).

Whether institutions satisfy regulatory requirements is less important than how they do so: the "how" determines whether compliance is structurally embedded or carried as a costly add-on. This intersection remains theoretically underdeveloped; information governance, process management and organisational design in educational settings have received limited combined attention in the literature (Wilmers et al., 2021; Eickelmann et al., 2024).

This paper contributes to the literature on information governance and edu-

cational management by developing a prescriptive framework that translates multi-regime regulatory obligations into scalable process design specifications for educational institutions. The paper addresses the following research question: How can multi-level regulatory requirements be translated into the process design of educational institutions in such a way that compliance is built into organizational information processes as a structural feature, instead of being handled downstream as an added burden?

RESEARCH METHODOLOGY

Methodologically, the paper combines an integrative literature review with conceptual modelling. Findings are not only synthesized; they are carried forward into a prescriptive framework from which governance principles can be derived. Technically oriented articles and sources focused exclusively on commercial enterprises were excluded. The following table (Table 1) summarizes the key parameters of the literature search.

Table 1. Literature Review Parameters (own illustration)

Parameter	Details
Databases	EBSCO, SpringerLink, Google Scholar
Search period	2014–2024, plus foundational works (pre-2014)
Languages	English, German
Source types	Journal articles, monographs, standards (ISO, GDPR), handbooks
Inclusion criteria	Empirical or conceptual relevance to educational context
Exclusion criteria	Technically oriented articles; studies exclusively on commercial enterprises
Search enrichment	Backward and forward citation searches

The theoretical basis combines Galbraith's (1973) information processing theory, neo-institutionalist approaches (DiMaggio, Powell, 1983; Scott, Davis, 2006), concepts of organisational adaptability (Cohen, Levinthal, 1990; Teece et al., 1997) and information governance as defined by Smallwood (2014) and ISO/IEC 38500. The five components of the framework are derived from the regulatory logic of evidence (Art. 5(2) GDPR, ISO/IEC 38500), the structural design options of information processing theory and the core functions of business process management, and each address specific processing gaps described in the literature on compliance failures in educational institutions (vom Brocke, Rosemann, 2015; Dumas et al., 2018; Wilmers et al., 2021). The framework development followed a three-step procedure:

1. Systematic mapping of compliance gaps identified in the literature;
2. Theoretical grounding of each component in information processing theory, neo-institutionalism, and information governance;
3. Prescriptive specification of five interlocking components (Jaakkola, 2020).

The conceptual model is based on the distinction between descriptive and prescriptive models proposed by Jaakkola (2020). The present framework for process compliance is prescriptive: it demonstrates how information processes should be designed if compliance is to be a structural property rather than an additional activity.

RESULTS

Information as an organisational resource under regulatory pressure

In educational institutions, information is simultaneously an operational resource and a regulatory artefact. As a resource, it enables planning, coordination and service delivery; as evidence, it documents that an organisation has met its obligations toward external authorities. The two functions are not inherently at odds, yet they run on different logics. Governance architectures that collapse them into one risk carrying persistent structural tension and tend to underperform as a result (Krcmar, 2015; Davenport, 1993). Operational information management is organized around availability, whereas evidence-based management is organized around completeness and traceability. A governance design that holds both together is therefore not an optional feature, but a structural precondition for sustainable compliance management (Meyer, Rowan, 1977).

Galbraith's (1973) information processing theory makes this structural tension analytically legible. Organizations are confronted with an information processing capacity that, as environmental complexity and regulatory pressure increase, often falls short of actual processing needs. There is a gap between what compliance requires in terms of documentation and what an organization can actually achieve on a sustained basis in day-to-day operations, given its organizational capacity. This gap is particularly pronounced in small and medium-sized educational institutions. Their personnel resources and infrastructural conditions are often insufficient to accommodate additional compliance obligations alongside existing duties (Wilmers et al., 2021; Olt, 2020).

An additional perspective is provided by neo-institutionalism. According to DiMaggio and Powell (1983), organizations in the same regulatory field frequently develop comparable structures and patterns of action. The main driver of this homogenization is not demonstrated effectiveness, but the normative expectations that prevail within the respective organizational field. Compliance can thus be understood not primarily as a decision made by the organization, but rather as a condition of operation – and the central question is how regulatory requirements can be translated into process architecture without permanently tying up resources.

Information Governance: Concept and Architectural Logic

Information governance is the overarching framework within which an organization defines roles, responsibilities, policies and controls for the management of its information assets (Smallwood, 2014). The ISO/IEC 38500 standard (International Organization for Standardization, 2024) defines governance in this sense as the system by which an organization aligns and monitors the use of IT against its principles.

According to Smallwood (2014), information governance operates at a meta-level: it does not directly control individual units of information but rather defines the framework within which information management operates. In doing so, information governance aligns all three areas of information management (information economics, information systems and ICT infrastructure) with regard to regulatory compliance (Krcmar, 2015). ISO/IEC 38500 stays at the level of principles and refrains from prescribing how processes should be designed. The GDPR sets legal obligations without specifying how organizations are to realize them internally in procedural terms. Both instruments, in short, define the "what" but leave the "how" at the process layer open. The Compliance-by-Process framework picks up precisely at this implementation gap, which IS and organizational design research has begun to treat as a design challenge in its own right (Hoess et al., 2024).

In conceptual terms, the framework extends existing approaches rather than replacing them. Unlike Privacy-by-Design (Cavoukian, 2009; Art. 25 GDPR), which embeds data protection into technical system design, the Compliance-by-Process framework generalizes this logic to the full regulatory spectrum at the level of organizational processes. Unlike COBIT 2019 (ISACA, 2018), which presupposes an IT department absent in most educational institutions, the framework is grounded in organizational theory and scalable for institutions with limited administrative capacity.

The need for such an implementation-focused governance architecture becomes particularly apparent under the GDPR: organizations must not only comply but continuously demonstrate compliance – a governance obligation that requires documentation architecture and defined responsibilities embedded in normal operations. Quality assurance frameworks (ISO 9001, ESG) and accreditation standards follow the same evidence-oriented logic: whether requirements are met through forward-looking process design or retrospective documentation largely determines their resource intensity.

The Compliance-by-Process Framework

The Compliance-by-Process framework differs from additive compliance systems through a consistent principle of derivation. Each component is traceable to one of the three theoretical perspectives outlined above. The structuring reference is Galbraith's (1973) distinction between demand reduction and capacity expansion; each component serves one or both of these strategies. The neo-institutionalist perspective explains why the framework relies on explicit role structures and accountability mechanisms – institutional pressure alone may not be sufficient to generate procedural internalization (DiMaggio, Powell, 1983; Sandholtz, 2012). Finally, information governance provides the architectural language in which regulatory requirements are translated into manageable structures (Smallwood, 2014). The following description of the five components is thus also an operationalization of these theoretical premises. As an original contribution of this paper, the framework was developed inductively from identified literature gaps and deductively grounded in the three theoretical perspectives outlined above.

1. Regulatory Needs Analysis

The framework begins with a regulatory needs analysis. Before any requirement can be embedded into process design, it has to be captured, sorted, and weighted in a systematic way. The analysis charts the regulatory environment, including data protection, quality assurance, and accreditation, together with its points of contact with core processes. What emerges is a structured inventory that makes visible which processes fall under which obligations, as well as what is at stake if those obligations are ignored.

2. Creation of process profiles

Building on this analysis, the second component involves the creation of process profiles with embedded compliance logic. A process profile is developed for each core process, linking the operational dimensions (purpose, inputs, outputs, roles, interfaces, systems and timeframes) with the compliance dimensions. The profile documents legal provisions, retention requirements and documentation obligations, fulfilling a dual function: operational reference and basis for demonstrating compliance

3. Role and responsibility structure with explicit accountability

The third framework component defines a structure of roles and responsibilities with clearly assigned tasks and corresponding accountability mechanisms. This is an important component because compliance failures usually arise not from technical errors but from unclear responsibilities. The framework therefore stipulates that a defined role with binding responsibilities is assigned to every process and every compliance obligation. This principle corresponds to the established principle of process ownership from business process management (vom Brocke, Rosemann, 2015; Dumas et al., 2018).

4. Audit trail architecture

The subsequent component is the audit trail architecture. Auditability calls for compliance evidence that is produced as a structural by-product of process execution, rather than being assembled in hindsight. Logging logic, version control, access records and documentation logs must be built into the process design. In digital environments, this is largely a matter of system configuration; in hybrid or analogue environments, it requires explicit procedural design. The guiding principle: the audit trail must be granular enough to trace who did what, when, and on what basis.

5. Monitoring and review cycle

The process concludes with a monitoring and review cycle. Static process designs become non-compliant as soon as regulatory requirements change, structures shift and new systems are introduced. A structured review cycle assesses the regulatory needs analysis and the process profiles at defined intervals and whenever significant changes occur and is therefore an integral part of process governance.

The following table (Table 2) maps each component to its primary function and operational benefit.

Table 2. Compliance-by-Process Framework: Components and Functions (own illustration)

Component	Primary function	Operational benefits
Regulatory needs analysis	Mapping of compliance obligations to information processes	Structured inventory; basis for prioritization
Process profiling	Documentation of operational and compliance-related aspects for each process	Dual-use reference document and compliance artefact
Role and responsibility structure	Explicit assignment of responsibilities for each process and obligation	Reduced ambiguity; defined escalation procedures
Audit trail architecture	Generation of structural evidence through process execution	Audit readiness as standard operating procedure
Monitoring and review cycle	Ongoing reassessment of compliance status	Continuous compliance rather than ad hoc mobilization

The overall architecture of the framework, including the iterative feedback loop between component 5 and component 1, is depicted in the following figure (Fig. 1).

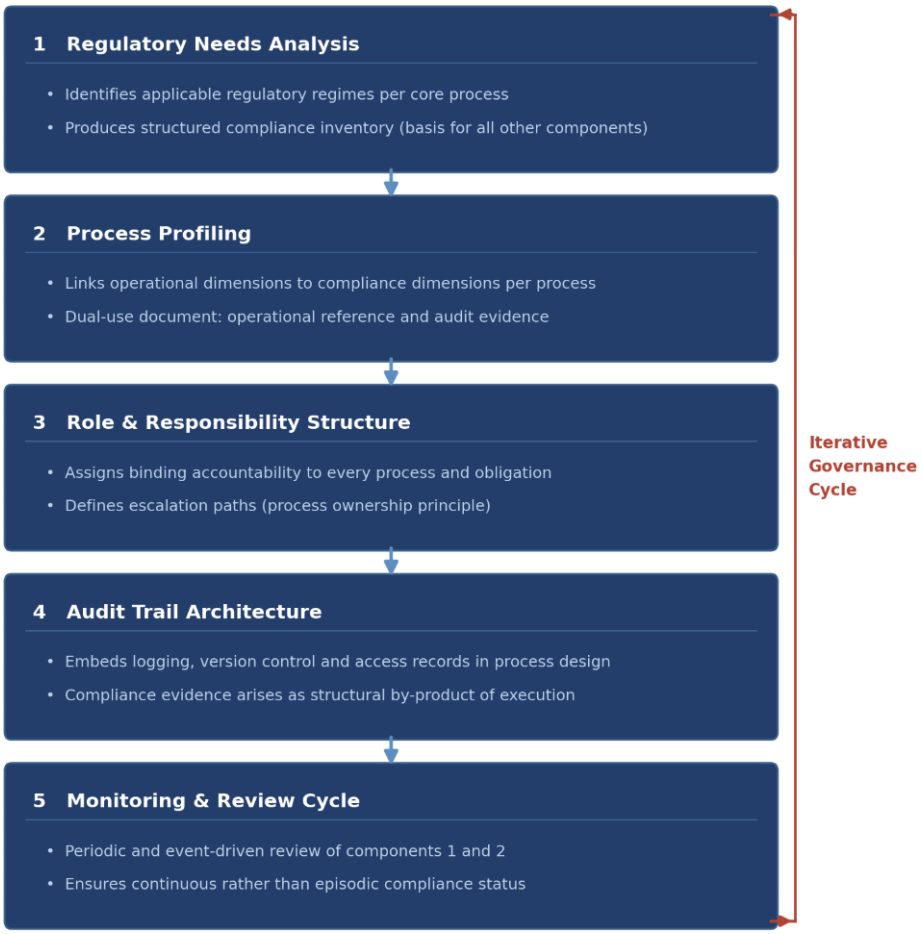

Figure 1. The Compliance-by-Process Framework (own illustration)

Illustrative Application: Introduction of a New Training Program

An educational institution launching a new course applies the framework sequentially across all five components. The regulatory needs analysis captures both the admission requirements laid down in the applicable educational legislation and the associated GDPR data processing obligations for applicant and learner records, producing a structured inventory that maps each requirement to the affected core processes.

Process profiling translates this inventory into the design of teaching, assessment and administrative workflows: retention periods, legal bases for data sharing and documentation obligations of instructors are defined as embedded process parameters, so that compliance arises as a structural by-product of normal operations.

The role and responsibility structure assigns explicit ownership for each compliance-relevant process step, with defined escalation paths for regulatory changes

mid-cycle. The audit trail architecture ensures that evidence required for accreditation reviews and data protection audits is generated continuously through process execution rather than assembled retrospectively.

Finally, the monitoring and review cycle specifies annual reviews and event-driven reassessments whenever applicable legislation or GDPR guidance is updated, feeding findings back into a revised regulatory inventory and keeping the compliance architecture current without requiring a separate mobilization effort.

Theoretical integration: information processing capacity and governance design

Within Galbraith's framework, the individual components can be mapped to various organizational strategies. Process profiling and audit trail architecture complement one another by reducing compliance-related processing demands and thus minimizing the resulting workload. If documentation is integrated directly into process execution, compliance costs fall, consistent with the findings of process-integrated governance approaches. At the same time, responsibility is distributed across several organizational units, so that compliance is no longer tied to a single department and the institution's responsiveness to regulatory changes increases. Institutions with a structured information governance architecture therefore develop greater absorptive capacity (Cohen, Levinthal, 1990) and can translate regulatory shifts into process adjustments in a systematic way. Teece et al. (1997) supplement this with the notion of dynamic capabilities: adaptability is not the product of isolated moments, but of the capacity to reconfigure internal structures deliberately in response to environmental change. The framework's modular architecture is calibrated for exactly that capacity.

DISCUSSION

The analysis suggests that compliance is primarily a matter of design and only secondarily a matter of documentation. „Compliance-by-Process" bridges these two aspects without pushing organisations into reactive measures – an advantage particularly relevant for small and medium-sized educational institutions, where scarce resources structurally intensify regulatory pressure (Freeman, 2010; DiMaggio, Powell, 1983).

The argument is not without controversy. Some in the field of organizational sociology remain sceptical as to whether approaches of this kind actually provide relief in environments characterized by significant regulatory heterogeneity. Brunsson (2002), for example, shows that organizations under strong institutional pressure often introduce governance structures on paper without truly embedding them in day-to-day operations – a pattern he describes as "organized hypocrisy". Power (1997) takes a similar line and warns that audit architectures tend to generate legitimacy whilst the underlying information processes remain largely unaffected. The Compliance-by-Process framework responds to this critique not by simply dismissing it, but by structurally incorporating precisely those conditions, such as procedural embedding, assigned responsibility and iterative review whose absence

gives rise to organised hypocrisy and audit formalism. Whether these conditions prove sufficient to prevent decoupling remains an empirical question for future research. This susceptibility may be compounded by the loose coupling characteristic of educational organizations (Weick, 1976), which renders them structurally prone to decoupling formal compliance from operational practice.

The application of the framework to a concrete institutional context – the introduction of a new training program – is discussed as an illustrative use case in the Results section above.

The limitations of the framework must be clearly defined. Resource constraints are not eliminated but redistributed. The effort required to comply with regulations is no longer concentrated on audit cycles, but shifts to the initial design of the processes. A reduction of preparatory effort and error rates only becomes apparent in the medium term. Whether such a reallocation is practicable depends on the institutional capacity of the respective organisation. The framework is therefore primarily suitable for institutions that are simultaneously subject to several regulatory regimes, such as universities and educational training institutions. Its modular layout allows less well-resourced institutions to start with the needs analysis and the role structure and to build out the full process profiles incrementally. Empirically grounded implementation experience is still missing; case-study research in educational training institutions would be well placed to close that gap.

CONCLUSION

The Compliance-by-Process framework proposed here offers a transferable structural basis, one in which regulatory requirements are carried over into design specifications through five interlocking components: regulatory needs analysis, process profiling, role and responsibility structure, audit trail architecture, and a monitoring and review cycle.

The theoretical case against reactive compliance is not merely normative: Galbraith's capacity model, neo-institutionalist decoupling theory and the concept of dynamic capabilities all converge on the same structural diagnosis: organizations that treat compliance as a downstream task tend to under-invest in the governance architecture that would make it sustainable. The tension between regulatory information requirements and organizational processing capacities is unlikely to be sustainably resolved through retrospective compliance measures alone. Once governance is anchored structurally, compliance loses its character as an externally imposed load and turns into something else, namely a readable, verifiable property of the organization itself.

Acknowledgments: During the preparation of this manuscript, digital writing tools were used in a limited manner, primarily for linguistic revision and in support of literature searches. The content, analysis and conclusions were developed and reviewed exclusively by the author, who assumes full responsibility for the integrity of the work.

REFERENCES

Brunsson, N. (2002). *The organization of hypocrisy: Talk, decisions and actions in organizations* (2nd ed.). Abstract.

Cavoukian, A. (2009). *Privacy by design: The 7 foundational principles*. Information and Privacy Commissioner of Ontario.

Cohen, W. M., Levinthal, D. A. (1990). Absorptive capacity: A new perspective on learning and innovation. *Administrative Science Quarterly*, *35*(1), 128–152. https://doi.org/10.2307/2393553

Davenport, T. H. (1993). *Process innovation: Reengineering work through information technology*. Harvard Business School Press.

DiMaggio, P. J., Powell, W. W. (1983). The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields. *American Sociological Review*, *48*(2), 147–160. https://doi.org/10.2307/2095101

Dumas, M., La Rosa, M., Mendling, J., Reijers, H. A. (2018). *Fundamentals of business process management* (2nd ed.). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-662-56509-4

Eickelmann, B., Gerick, J., Hauck-Thum, U., Maaz, K. (2024). *Navigator Bildung Digitalisierung*. Forum Bildung Digitalisierung e.V.

European Association for Quality Assurance in Higher Education. (2015). *Standards and guidelines for quality assurance in the European Higher Education Area (ESG)*. EURASHE. https://www.enqa.eu/wp-content/uploads/2015/11/ESG_2015.pdf

European Union. (2016). Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data (General Data Protection Regulation). *Official Journal of the European Union*, *L 119*, 1–88.

Freeman, R. E. (2010). *Strategic management: A stakeholder approach*. Cambridge University Press.

Galbraith, J. R. (1973). *Designing complex organizations*. Addison-Wesley.

Hoess, A., Pocher, N., Roth, T. H., Fridgen, G. (2024). Towards a design science research process for legal compliance by design. In *PACIS 2024 Proceedings (Paper 3)*. https://aisel.aisnet.org/pacis2024/track04_dessci/track04_dessci/3

International Organization for Standardization. (2015). *ISO 9001:2015: Quality management systems – Requirements*. https://www.iso.org/standard/62085.html

International Organization for Standardization. (2024). *ISO/IEC 38500:2024: Information technology – Governance of IT for the organization*. https://www.iso.org/standard/88538.html

ISACA. (2018). *COBIT 2019 framework: Introduction and methodology*. https://www.isaca.org/resources/cobit

Jaakkola, E. (2020). Designing conceptual articles: Four approaches. *AMS Review*, *10*(1–2), 18–26. https://doi.org/10.1007/s13162-020-00161-0

Krcmar, H. (2015). *Informationsmanagement* (6. Aufl.). Springer.

Meyer, J. W., Rowan, B. (1977). Institutionalized organizations: Formal structure as myth and ceremony. *American Journal of Sociology*, *83*(2), 340–363. https://doi.org/10.1086/226550
Olt, P. A. (2020). The implicit costs of regulatory compliance in higher education: A case study. *Journal of Higher Education Management*, *35*(2), 28–43.
Power, M. (1997). *The audit society: Rituals of verification*. Oxford University Press.
Sandholtz, K. W. (2012). Making standards stick: A theory of coupled vs. decoupled compliance. *Organization Studies*, *33*(5–6), 655–679. https://doi.org/10.1177/0170840612443623
Scott, W. R., Davis, G. F. (2006). *Organizations and organizing: Rational, natural, and open systems perspectives*. Pearson Prentice Hall.
Smallwood, R. F. (2014). *Information governance: Concepts, strategies, and best practices*. Wiley.
Teece, D. J., Pisano, G., Shuen, A. (1997). Dynamic capabilities and strategic management. *Strategic Management Journal*, *18*(7), 509–533. https://doi.org/10.1002/smj.4250180709
vom Brocke, J., Rosemann, M. (Eds.). (2015). *Handbook on business process management 1* (2nd ed.). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-642-45100-3
Weick, K. E. (1976). Educational organizations as loosely coupled systems. *Administrative Science Quarterly*, *21*(1), 1–19. https://doi.org/10.2307/2391875
Wilmers, A., Achenbach, M., Keller, C. (Eds.). (2021). *Bildung im digitalen Wandel: Organisationsentwicklung in Bildungseinrichtungen*. Waxmann.

УПРАВЛЕНИЕТО НА ИНФОРМАЦИЯТА КАТО АРХИТЕКТУРА ЗА СЪОТВЕТСТВИЕ И ДОКАЗАТЕЛСТВА НА ИНФОРМАЦИОННИТЕ ПРОЦЕСИ В ОБРАЗОВАТЕЛНИТЕ ИНСТИТУЦИИ

Резюме: *В образователните институции спазването на нормативните изисквания често се разглежда като задача по документиране, изпълнявана ретроспективно в навечерието на одити, вместо да бъде вградена в организационните информационни процеси от самото начало. Настоящата статия предполага, че такъв подход може да бъде структурно ограничен, тъй като спазването на нормативните изисквания вероятно ще остане реактивно, ресурсоемко и потенциално уязвимо, ако задълженията по управлението не бъдат по-систематично интегрирани в проектирането на процесите. Въз основа на интегративен преглед на литературата и концептуално моделиране статията преосмисля информационното управление като проактивна архитектура за съответствие и доказателства, която структурира регулаторните задължения директно в дизайна на институционалните процеси. Опирайки се на теорията за обработката на информация, информационното управление и организационната теория, тя разработва рамка за „Съответствие чрез процеси", която превръща многостепенните регулаторни изисквания в логика на процесите, структури на ролите и процедури за документиране, позволявайки на образователните институции да интегрират регулаторните изисквания в своята информационна архитектура по начин, готов за одит и преносим.*

Ключови думи: *управление на информацията; архитектура за осигуряване на съответствие; информационни процеси; образователни институции; нормативни изисквания*

M. Sc. Konstantin Bischoff, PhD Student
https://orcid.org/0009-0000-4893-8776
Scientific supervisors: Assoc. Prof. Ralitsa Yuri Yotova, PhD
Prof. DSc. Vlado Buchkovski
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: konstantin.bischoff@t-online.de

ИНФОРМАЦИОННИ РЕСУРСИ ЗА ОБУЧИТЕЛИ ПО ПРЕДПРИЕМАЧЕСКИ УМЕНИЯ НА МЛАДЕЖИ СЪС СПЕЦИАЛНИ ПОТРЕБНОСТИ

Галя Мадарова
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Настоящият доклад представя систематичен обзор на информационните ресурси за обучители, развиващи предприемачески умения у младежи със специални образователни потребности (СОП), с фокус върху платформата PowerUP Programme. Чрез качествен подход изследването анализира обучителни модули, насоки и материали посредством съдържателен анализ, структуриран по категории, като цели, целева аудитория, педагогически методи, форми на работа, адаптивност и очаквани резултати от обучението. Резултатите показват, че платформата предлага цялостна, модулна и приобщаваща рамка, която интегрира предприемаческото образование с приобщаващата педагогика, ученето чрез преживяване и подходите, основани на силните страни на обучаемите. Ресурсите насърчават постепенното развитие на умения, активното участие, социално-емоционалното овластяване и практическото приложение чрез проекти и симулации. Приносът на изследването се изразява в критичния анализ на тези ресурси като модел за приобщаващо предприемаческо образование, като се откроява техният потенциал за подобряване на пригодността за заетост, автономността и социалната интеграция на младежите със СОП, както и условията за ефективното им прилагане в образователна среда.*

Ключови думи: *предприемаческо образование; специални образователни потребности; приобщаващо образование; младежка заетост; ресурси за обучители*

ВЪВЕДЕНИЕ

Глобалната демографска картина показва, че около 1,3 млрд. души по света живеят с увреждания, което е около 16% от населението, увеличено заради хронични заболявания и по-дълга продължителност на живота (WHO, 2023). Между 180 и 220 млн. младежи с увреждания съществуват глобално, много от тях в развиващите се страни, където достъпът до образование и работа е ограничен (UN 2025). Тази група има нужда от специализирано обучение по предприемачество, което да подпомага социалната и икономическа интеграция, да разширява възможностите за самостоятелност и участие на пазара на труда. Без подкрепа тези младежи са изложени на риск от социално и икономическо изключване, тъй като традиционните системи не отговарят на техните нужди, водейки до ниски нива на заетост и включване (UN 2025). Инвестициите в предприемаческо обучение за младежи със СОП имат съществено значение, тъй като създават условия за развитие на практически умения, увереност, инициативност и по-висока степен на социална и икономическа самостоятелност.

ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКА МЕТОДОЛОГИЯ

Целта на проучването е да се направят систематичен обзор и критичен анализ на информационните ресурси за обучители по предприемачески умения за младежи със специални потребности, с фокус върху материалите в платформата PowerUP Programme (https://powerup-programme.eu/). Докладът цели да идентифицира обучителните модули, инструменти и насоки, да оцени тяхната приложимост и ефективност за различните видове СОП, както и да даде препоръки за практично прилагане и развитие с цел подобряване на капацитета на обучителите и подкрепа на младежите в предприемаческите умения.

За постигане на целта се изпълняват следните задачи:

1. Да се уточнят понятийно-теоретичната рамка за предприемаческите умения при младежи със СОП и педагогическите предпоставки за тяхното развитие.

2. Да се идентифицират основните информационни и обучителни ресурси в платформата, насочени към обучители по предприемачество за тези групи.

3. Да се систематизира съдържанието според функцията и предназначението – методически насоки, модули, инструменти и подпомагащи материали.

4. Да се анализират акцентите и подходите в ресурсите, включително принципите, очакваните резултати, методите и формите на обучение, съобразени със СОП.

5. Да се опишат възможностите за използване в различни образователни контексти (формално, неформално, приобщаващо) и потенциалните ограничения.

6. Да се обобщят изводите и да се дадат препоръки за практическото им приложение.

Използваната методология включва документален и съдържателен анализ. Процесът обхваща систематичен преглед на ресурсите в платформата PowerUP Programme, разглеждани като интерпретативни документи. Извършва се качествен анализ на съдържанието чрез идентифициране на тематични ядра, ключови понятия, педагогически принципи, целеви групи, дейности и инструменти, като се използват предварително дефинирани категории, като цели, аудитория, подход, форми и адаптация към нуждите на младежите със СОП.

Прилага се също сравнителен описателен анализ за проследяване на сходствата и разликите между ресурсите. Методологията включва и интерпретативен подход за разглеждане на съдържанието в контекста на предприемаческото образование и приобщаващата педагогика.

РЕЗУЛТАТИ

В платформата PowerUP Programme са разработени редица информационни ресурси, насочени към подкрепа на обучители по предприемачески умения за младежи със специални образователни потребности (таблица 1).

Таблица 1. Систематизация на ресурсите на платформата PowerUP Programme според тяхната функция и предназначение

Категория ресурс	Съдържание	Функция	Предназначение за обучителя
Методически насоки	Теоретична рамка на предприемаческото обучение; принципи на приобщаващото образование; анализ на потребностите на младежи със СОП; препоръки към обучители и фасилитатори	Осигуряват концептуална и педагогическа основа.	Подпомагат планирането на обучението, адаптирането на съдържанието и избора на подходящи методи спрямо профила на обучаемите.
Обучителни модули (шест микрокурса)	Структурирани тематични единици; цели и очаквани резултати; теоретични обяснения; практически задачи; въпроси за обратна връзка; активности	Основен образователен инструмент	Служат като основа за провеждане на обучения по предприемачество и развитие на ключови компетентности.
Инструменти за планиране и провеждане на обучения	Насоки за структуриране на сесии; предложения за дейности; упражнения за екипна работа; шаблони за работа по идеи; модели за минипроекти	Организационна и дидактическа подкрепа	Улесняват подготовката на уроци, управлението на групова динамика и практическата реализация на обучителния процес.
Инструменти за оценка и самооценка	Въпроси за рефлексия; задания за самооценка; дискусионни въпроси; индикатори за постигане на резултати	Проследяване на напредъка	Подпомагат оценяването на развитието на предприемачески умения и насърчават осъзнатото учене.
Подпомагащи материали	Допълнителни четива; примери; казуси; дигитални ресурси; видеоматериали; препратки към външни източници	Разширяване и обогатяване на съдържанието	Позволяват надграждане на обучението, адаптиране към различни нива и използване в различни образователни контексти.
Дигитална платформа	Онлайн достъп до материалите; структурирана навигация; мултиезичност	Осигуряване на достъпност и гъвкавост	Позволява използване както във формално, така и в неформално образование, включително дистанционно обучение.

Основният комплект представлява дигитален обучителен курс с шест микрокурса (microlearning), покриващи предприемачество, дигитална грамотност и социални умения. Модулите са PDF ръководства, структурирани с обучителни потребности, теоретичен контекст, активности и материали за обратна връзка, насочени към практическо приложение (WP3 Training Course, PowerUP Programme).

Модул 1 разглежда предприемачеството като социален ресурс и фактор за развитие, като акцентира върху „меки“ и „твърди“ умения, интегрирани във всички образователни нива, с активности за рефлексия.

Модул 2 подпомага приобщаването на младежи със СОП, фокусирайки се върху техните силни страни, създаване на подходяща среда и социално-емоционално овластяване, с практически насоки за педагогическа работа.

Модул 3 се занимава с преподаване на предприемачество за младежи със СОП, адаптиране на методи, разпознаване на силните им страни и използване на ролеви игри за реалистична подготовка.

Модул 4 разглежда възможностите за предприемачество с акцент върху устойчивост, иновации и дигитални платформи, като предлага практически дейности и симулации.

Модул 5 е за развиване на предприемачески умения и компетентности, като се работи върху личните силни страни, самонаемане, финанси и практическа приложимост за младежи със СОП чрез конкретни примери и рутини.

Модул 6 се фокусира върху творческото мислене и решаването на проблеми, предоставяйки инструменти за развитие на идеи и решения, подходящи за младежи със СОП, чрез визуализация и стъпкови процеси.

Освен микромодулите, платформата предлага стратегически документи и насоки за адаптиране на съдържанието, базирани на предварителни изследвания. Ресурсите включват видео, интерактивни упражнения, шаблони и насоки за подпомагане на приобщаващото обучение по предприемачество. Те са достъпни и адаптивни за различни формални и неформални среди, като насърчават развитие на креативност, бизнес умения, лидерство и дигитална грамотност сред младежите със СОП.

ДИСКУСИЯ

Анализът на ресурсите в PowerUP Programme показва, че платформата предлага относително цялостна педагогическа рамка за приобщаващо предприемаческо образование, насочено към младежи със специални образователни потребности. Официално проектът е ориентиран към подобряване на образователните и професионалните перспективи на младежи със СОП чрез адаптирани образователни решения, които намаляват разликата между потенциала на обучаемите и реалните им възможности за участие в обучение и трудова реализация. В този смисъл предприемачеството е представено не само като икономическа дейност, а и като средство за социално включване, личностно овластяване, автономност и преход към заетост. Тази постановка съответства на разбирането на EntreComp, според което предприемаческата компетентност включва създаване на стойност в личен, социален, културен и икономически план, а не се свежда единствено до създаване на бизнес (Bacigalupo et al., 2016).

Педагогическата логика на PowerUP Programme се основава на приобщаване, адаптивност, практическа приложимост и фокус върху силните страни на обучаемите. Разработеният дигитализиран курс включва шест microlearning

модула и допълнителни интерактивни ресурси, насочени към развитие на предприемачески умения при младежи със СОП. Този подход е съобразен с принципите на приобщаващото образование, според които образователните системи трябва да отчитат различието между учащите и да осигуряват достъпни, гъвкави и подкрепящи условия за участие (UNESCO, 2020; European Agency for Special Needs and Inclusive Education, 2021). Постепенното структуриране на съдържанието на малки обучителни единици има потенциал да подпомогне усвояването на по-сложни понятия, особено когато се комбинира с визуализация, повторение, обратна връзка и индивидуален темп на работа.

В сравнение с утвърдени рамки като EntreComp, PowerUP Programme има по-тясна и практически ориентирана насоченост, тъй като адаптира предприемаческото обучение към специфична целева група – младежи със СОП. Докато EntreComp предлага общоевропейска компетентностна рамка с три области и 15 компетентности, приложима към различни образователни и професионални контексти, PowerUP Programme се стреми да преведе част от тези идеи в достъпни обучителни дейности, упражнения, ролеви ситуации, казуси и минипроекти. Това е съществена силна страна на платформата, защото предприемаческото образование е по-ефективно, когато не се ограничава до теоретично преподаване „за“ предприемачество, а включва учене „чрез“ предприемачески процеси, действие, решаване на проблеми и създаване на практически резултат (Lackéus, 2015; Bacigalupo et al., 2016).

Очакваните резултати от използването на ресурсите са свързани с развитие на креативност, решаване на проблеми, работа в екип, комуникационни умения, дигитална и финансова грамотност, самооценка и увереност. Тези резултати са значими, защото при младежите със СОП предприемаческите умения могат да изпълняват не само икономическа, но и социално-педагогическа функция – да подкрепят самостоятелността, участието, чувството за компетентност и прехода към по-активна социална роля. Подобна интерпретация се подкрепя и от изследванията върху приобщаващото предприемаческо образование, според които хората с увреждания могат да бъдат подкрепени чрез предприемачески подходи, основани на съвместно създаване, универсален дизайн, социални иновации и изграждане на подкрепяща екосистема (Krüger, David, 2020).

Методите, заложени в платформата, са предимно активни и практико-приложни – дискусии, ролеви игри, симулации, казуси, задачи за рефлексия, работа по идеи и минипроекти. Тяхното предимство е, че позволяват учене чрез действие и създават по-добра връзка между знанието и реални житейски ситуации. В същото време самото наличие на практически дейности не гарантира автоматично ефективност. В литературата се подчертава, че „ученето чрез преживяване“ има висока педагогическа стойност само когато дейностите са целенасочени, рефлексивни и водят до осъзната промяна в мисленето, а не само до изпълнение на задачи (OECD, 2024; Lackéus, 2015). Затова прилагането на PowerUP Programme изисква добре подготвени обучители, които могат да

адаптират съдържанието, да управляват груповата динамика и да подкрепят различни темпове и стилове на учене.

Ограниченията на платформата са свързани с няколко аспекта. На първо място, ресурсите са добре структурирани методически, но липсват достатъчно публично представени данни за емпирична валидация на ефективността им чрез проследяване на реални обучителни резултати при различни групи младежи със СОП. На второ място, адаптацията е формулирана по-скоро общо към категорията „специални образователни потребности", без ясно разграничаване на подходите при интелектуални затруднения, сензорни увреждания, обучителни трудности, аутистичен спектър или комплексни потребности. На трето място, дигиталният характер на платформата повишава достъпността, но създава зависимост от техническа инфраструктура, дигитална грамотност и подкрепа от възрастен, което може да бъде проблем в уязвими общности. Тези ограничения са важни, защото изследванията върху предприемаческото образование за хора с увреждания показват, че бариерите пред достъпа, участието и практическата реализация все още са недостатъчно изследвани и изискват по-конкретни доказателства и адаптации (Tiasakul et al., 2024).

Във формалното образование ресурсите могат да се използват като допълващ инструмент в учебни предмети, занимания по интереси, кариерно ориентиране или индивидуални програми за подкрепа. В неформалното образование те са приложими в младежки центрове, НПО, социални услуги и програми за преход към заетост, където по-гъвкавата среда позволява по-лесно адаптиране към потребностите на участниците. Най-висок потенциал обаче платформата има, когато се използва не самостоятелно, а като част от по-широка подкрепяща екосистема, включваща учители, ресурсни специалисти, психолози, родители, социални работници, кариерни консултанти и партньори от местната общност. Това съответства на съвременните разбирания, че приобщаването не е само методика на преподаване, а системен процес, който изисква координирана институционална и общностна подкрепа (UNESCO, 2020; European Agency for Special Needs and Inclusive Education, 2021).

Научният принос на изследването се изразява в това, че PowerUP Programme не се разглежда само описателно като набор от дигитални материали, а се анализира като пример за адаптирана рамка за оценка на приобщаващи предприемачески програми. Предложеният анализ извежда няколко критерия за такава оценка: яснота на педагогическите цели, съответствие с принципите на приобщаващото образование, наличие на практически и рефлексивни дейности, адаптивност към различни профили обучаеми, възможност за оценка на напредъка, дигитална достъпност и потребност от институционална подкрепа. По този начин изследването допринася за систематизиране на подход, чрез който съществуващи модели на предприемаческо образование могат да бъдат адаптирани към младежи със СОП, като едновременно се открояват техните силни страни и ограничения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проучването показва, че ресурсите на платформата са структурирана система за подкрепа на обучители, работещи с младежи със СОП в предприемачеството. Те съчетават теоретична рамка, практични модули и насоки, които подпомагат развитието на икономически, социални и личностни умения. Подходът акцентира върху приобщаващи принципи, силните страни на обучаемите и постепенното усвояване на знания.

Ресурсите надхвърлят традиционното разбиране за предприемачество и го позиционират като инструмент за социална интеграция и личностно овластяване. Чрез активни методи, като ролеви игри и проектна дейност, се създават условия за учене, подходящо при работа с младежи със СОП. Платформата предлага модел за приобщаващо предприемаческо обучение.

Ефективността обаче зависи от подготовката на обучителите и институционалната подкрепа. Без адаптация и подкрепа потенциалът на материалите може да остане неизползван. Това изисква допълнителни обучения и интеграция в широка подкрепяща система.

Обобщено, ресурсите допринасят за развитие на приобщаващо предприемаческо образование, като предоставят структурирана и адаптивна рамка за работа с младежи със СОП. Те могат да увеличат социалната и икономическа активност, ако се прилагат професионално и в подкрепяща среда.

Препоръчва се ресурсите да се адаптират към индивидуалните нужди на обучаемите чрез анализ на потребностите и използване на визуални и структурирани дейности. Включването на реални предприемачески ситуации и проекти ще засили практическата им стойност и мотивацията.

Работата с младежи със СОП изисква междудисциплинарен екипен подход, включващ учители, специалисти и родители, за по-добри резултати. Необходима е и допълнителна квалификация за обучителите чрез обучения, обмен на добри практики и супервизии.

Важно е да се въведат механизми за проследяване на напредъка, като рефлексия, портфолиа и обратна връзка, за да се осигурят устойчивост и развитие на процеса. При наличие на подготовка и подкрепа ресурсите могат да станат ефективен инструмент за развитие на предприемачески умения и социална интеграция на младежи със СОП.

REFERENCES

Bacigalupo, M., Kampylis, P., Punie, Y., Van den Brande, L. (2016). *EntreComp: The entrepreneurship competence framework*. Publications Office of the European Union. https://doi.org/10.2791/593884

European Agency for Special Needs and Inclusive Education. (2021). *Key principles – Supporting policy development and implementation for inclusive education: Policy brief*. https://www.european-agency.org/sites/default/files/KeyPrinciples-policybrief-EN.pdf

Global Education Monitoring Report Team. (2020). *Global education monitoring report 2020: Inclusion and education: All means all*. UNESCO. https://unes-

doc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373718
Krüger, D., David, A. (2020). Entrepreneurial education for persons with disabilities—A social innovation approach for inclusive ecosystems. *Frontiers in Education, 5*, Article 3. https://doi.org/10.3389/feduc.2020.00003
Lackéus, M. (2015). *Entrepreneurship in education: What, why, when, how* (OECD Local Economic and Employment Development (LEED) Papers No. 2015/06). OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/cccac96a-en
OECD. (2015). *From creativity to initiative: Building entrepreneurial competencies in schools: Entrepreneurship360 guidance note for teachers and school managers*. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/about/programmes/cfe/skills-for-smes-and-entrepreneurs/e360/E360-guidance-note-teachers.pdf
PowerUp! (n.d.). *PowerUp!: Empowering young adults*. https://powerup-programme.eu/
Tiasakul, S., Abdulzaher, R., Bazan, C. (2024). Accessibility of entrepreneurship training programs for individuals with disabilities: A literature review. *Administrative Sciences, 14*(8), Article 187. https://doi.org/10.3390/admsci14080187
United Nations. (n.d.). *Youth with disabilities*. https://www.un.org/development/desa/youth/youth-with-disabilities.html
World Health Organization. (2023, March 7). *Disability*. https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/disability-and-health

INFORMATION RESOURCES FOR TRAINERS IN ENTREPRENEURIAL SKILLS FOR YOUTH WITH SPECIAL NEEDS

Abstract: *This paper provides a systematic review of informational resources for trainers developing entrepreneurial skills among youth with special educational needs (SEN), focusing on the PowerUP Programme platform. Using a qualitative approach, the study analyzes training modules, guidelines, and materials through content analysis, structured by categories such as objectives, target audience, pedagogical methods, work forms, adaptability, and learning outcomes. Results show that the platform offers a cohesive, modular, and inclusive framework integrating entrepreneurial education with inclusive pedagogy, experiential learning, and strengths-based strategies. The resources promote gradual skill development, active participation, social-emotional empowerment, and practical application via projects and simulations. The contribution lies in critically analyzing these resources as a model for inclusive entrepreneurial education, highlighting their potential to improve employability, autonomy, and social integration for youth with SEN, and outlining conditions for effective implementation in educational settings.*
Keywords: *entrepreneurship education; special educational needs; inclusive education; youth employability; trainer resources*

Galya Madarova, PhD Student
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: gmadarova@rcsf.bg

THE EFFECTS OF DIGITAL STIMULUS OVERLOAD ON ATTENTION, PERCEPTION, AND INFORMATION PROCESSING IN CHILDREN

Rolain Amin-Othman
University of Library Studies and Information Technologies

Abstract: *Digital media increasingly expose children to rapidly changing visual and auditory stimuli and to a high density of simultaneously available information. Against this backdrop, this study investigates the extent to which digital sensory overload influences attentional control, visual and auditory perception processing, and the selection, processing and organisation of information in childhood. Furthermore, it examines whether highly stimulating digital environments favor stimulus-driven bottom-up processes whilst simultaneously placing greater demands on controlled, goal-directed top-down processes.*

The study is based on a structured literature search in the PubMed, Web of Science and PsycINFO databases. Peer-reviewed publications in German and English published from 2021 onwards have been included. The analysis encompassed systematic reviews and literature reviews, as well as experimental, cross-sectional and longitudinal studies involving child samples. A total of 14 studies have been summarized into a study matrix and evaluated with regard to attention, perception, executive control, sensory processing and cognitive overload.

The findings show that intensive and unstructured patterns of digital media use may be associated with increased distractibility, attention problems and greater processing of task-irrelevant stimuli. Furthermore, there is evidence of reduced executive control and difficulties in the targeted selection and organized processing of relevant information. Individual studies also point to differences in auditory and visual perceptual processing, as well as to neurobiological correlates. Overall, the findings suggest that digital stimulus environments may amplify bottom-up processes, whilst placing a greater strain on top-down processes such as inhibition, sustained attention and goal-directed information selection.

However, the available evidence is heterogeneous. The effects depend largely on the content, the structure of the stimuli, the duration of use, the child's stage of development, and the context of use. Passive, excessive, and age-inappropriate forms of use are more frequently associated with adverse consequences, whereas interactive, age-appropriate, and socially supported activities show more mixed and context-dependent associations. As a large proportion of the research to date is based on observational studies, causal conclusions can only be drawn to a limited extent. Digital sensory overload should therefore be regarded as a relevant, yet context-dependent, factor associated with children's information processing.

Keywords: *digital media; attention; perception; information processing; cognitive overload*

INTRODUCTION

Attention, perception and information processing are key prerequisites for children's learning and developmental processes. Attention enables the selection of

relevant information, the maintenance of focus, and the suppression of irrelevant stimuli. A distinction is made between stimulus-driven bottom-up processes and controlled top-down processes. Controlled top-down processes are particularly important for the targeted selection and processing of information (Reynolds, Romano, 2016).

During childhood, the systems involved in attention, perception, and cognitive control are still developing. At the same time, children are increasingly exposed through digital media to rapidly changing, visually and auditorily salient stimuli. Perception can be understood as an active process of selecting, organising, and interpreting sensory information. This presents particular challenges for children, as they must distinguish relevant from irrelevant information and process new content in an organized manner (Barr, 2019).

Against this background, this study investigates the extent to which a high density of rapidly changing digital stimuli influences children's attentional control and auditory and visual perceptual processes, and whether digital sensory overload hinders the age-appropriate organisation and processing of information. This leads to the following hypotheses:

H1: A high density of rapidly changing digital stimuli is associated with reduced attentional control and altered auditory and visual perceptual processing in children.

H2: Digital sensory overload is associated with difficulties in the age-appropriate organisation and processing of information because it may reinforce stimulus-driven bottom-up processes and place greater strain on controlled, goal-directed top-down information selection and processing

RESEARCH METHODOLOGY

Search strategy

The literature review was developed based on the key elements of the research question. The focus was on studies concerning children as a target group, digital exposure in the form of screen-based media and rapidly changing stimuli, as well as cognitive and perceptual outcome variables. As this work is not an intervention study but rather a structured evaluation of the current state of research, the search strategy was based on the core thematic concepts of the research question. The aim was to identify studies relating to attention control, auditory and visual perception, sensory processing, and information-related processing in the context of digital media use. The results were combined across databases, checked for duplicates, and subsequently screened at the title, abstract, and full-text levels in a multi-stage process.

Databases

The search was conducted in the international databases PubMed, Web of Science and PsycINFO. These databases were selected on the basis of their relevance to issues in developmental psychology, medicine, cognitive science and neuroscience. This approach enabled us to identify a wide range of relevant publications that were both interdisciplinary and thematically focused.

Keywords and truncation

The search terms were selected in English, as the research relevant to the topic is predominantly published internationally. Terms were used from the fields of population, digital exposure, stimulus characteristics and outcome variables. The keywords were digital media, attention, perception, information processing, cognitive overload. The terms were organized into thematic blocks and linked using the Boolean operators AND and OR. Where supported by the respective databases, truncations such as screen* or child* were also used to include different word forms and conceptual variants. The search strategy was designed to capture both broader studies on digital media use and more specific works on stimulus density, rapid stimulus switching and cognitive load.

Inclusion and exclusion criteria

The analysis included peer-reviewed publications from 2021 onwards in German or English. Systematic reviews, experimental studies, and cross-sectional and longitudinal studies were considered. A prerequisite for inclusion was that the studies examined samples of children and assessed variables relevant to the research question. These included, in particular, attention, perception, sensory processing, information processing, cognitive performance, and aspects of digital sensory overload. Non-peer-reviewed works and studies whose primary outcomes lay outside the thematic focus were excluded. This applied in particular to publications on health, psychological development, motor skills or language development, provided there was no discernible link to attention, perception or information processing. Older studies were considered only if they served to provide a theoretical foundation for key concepts; however, they were not included in Appendix A (Table 1. Study matrix) as included studies.

The selection of the included studies was based on the relevance of their content to the research question. Priority was given to studies examining the effects of digital stimuli on attention, perceptual processing or the cognitive organisation of information in childhood. In addition to primary studies, systematic reviews were also included in order to take into account both individual findings and overarching trends in the research. Fourteen studies were included in the study matrix. Further theoretical or conceptual publications were used for conceptual classification but were not listed as included studies. The selection was carried out in a multi-stage process based on title, abstract and full text. Duplicates were removed. Studies that did not meet the inclusion criteria were excluded during the screening process.

RESULTS

The effects of digital stimuli on attention

Several of the studies included demonstrate links between exposure to digital media and changes in children's attention. In their systematic review, Santos et al. show that the majority of the included studies associated longer screen time with attention problems, whilst only one study reported improved attention performance. Given the heterogeneous nature of the findings, the authors emphasize the need for

further long-term studies (Santos et al., 2022). Jourdren et al. also conclude that high screen exposure during the pre-school years is associated with attention problems. All the included cross-sectional studies reported significant associations, and some of the longitudinal studies showed that early screen exposure was linked to later attention problems (Jourdren et al., 2023). In their review, Rizzo et al. show that passive and excessive digital use, in particular, is more frequently associated with attention problems, sleep disturbances, emotional dysregulation and neurobiological abnormalities. One of the fNIRS studies included in the review described reduced inhibitory control and reduced activation of the prefrontal cortex (Rizzo et al., 2025). In their systematic review, Presta et al. also highlight that increased use of digital devices during childhood is associated with various health and developmental issues, including behavioral problems, academic and socio-emotional difficulties, as well as reduced physical activity and sleep problems (Presta et al., 2024). Wetzel et al. provide experimental evidence of increased distractibility. In their EEG study, children reacted more strongly to irrelevant noises whilst playing on a tablet than during face-to-face interaction. The authors interpret this as heightened stimulus processing and increased attentional focus on auditory information irrelevant to the task, suggesting that it is more difficult to distinguish relevant stimuli from irrelevant ones (Wetzel et al., 2021). In addition, Nustad and Abrahamsson report that active screen time is associated with improved bottom-up and orientational attention, but at the same time with weaker executive and top-down attention. They interpret this as an indication that digital use may favor rapid, stimulus-driven attentional processes (Nustad, Abrahamsson, 2026). Vedechkina and Borgonovi also conclude that fast, conspicuous and highly stimulating media stimuli can reinforce bottom-up processes and thereby hinder the targeted top-down control of attention (Vedechkina, Borgonovi, 2021).

Strain on information processing

Several studies suggest that high-stimulus digital media can also place a strain on executive functions. Information is often taken in more quickly, but processed in a less organized manner. Clemente-Suárez et al. describe cognitive overload within the framework of Cognitive Load Theory as a consequence of limited working memory capacity, which can be exceeded by multiple streams of information presented simultaneously. Digital devices can contribute to such overload when parallel stimuli, constant shifts in attention and large amounts of information hinder children's processing, learning and memory formation (Clemente-Suárez et al., 2024). Namazi and Sadeghi demonstrate that fast-paced and fantasy-based television programmes can have differing effects on attention and executive functions in pre-school children. Evidence is found primarily for effects on bottom-up attention, as well as for an adverse influence of fantasy content on inhibitory control. At the same time, the authors take a critical view of the evidence, as the results remain inconsistent due to methodological differences between the studies and therefore do not allow for clear conclusions (Namazi, Sadeghi, 2024). Hinten et al. conducted two meta-analyses with moderator analyses using robust variance estimation

(RVE). A total of 21 studies were included, comprising 19 studies involving 1,431 children on media pace and 16 studies involving 1,297 children on fantasy content. Theoretically, the study is based on assumptions of limited cognitive resources. The results show that media pace had no consistent short-term effect on attention and executive functions, whilst fantasy content was associated with poorer cognitive performance after viewing. The authors attribute this to the fact that fantasy content can be particularly cognitively demanding, as it draws less on existing knowledge of real-world events and therefore requires more processing resources (Hinten et al., 2025).

Perception, sensory processing and neurobiological correlates

In addition to attention and executive functions, several studies also provide evidence of changes in perceptual processing. Wetzel et al. show that children using tablets reacted more strongly to irrelevant auditory stimuli than during analogue social interaction, suggesting altered sensory selection and increased distractibility (Wetzel et al., 2021). Hutton et al. report that higher levels of digital media use in pre-school children are associated with structural differences in the occipital, parietal, temporal and fusiform regions of the brain, which support primary visual and higher-order processing (Hutton et al., 2022). Furthermore, Rizzo et al. point to neurobiological abnormalities associated with excessive digital screen use, including reduced activation of the prefrontal cortex (Rizzo et al., 2025). Taken together, these findings suggest that digital stimuli can influence not only perception but also the depth and organisation of processing.

Information processing and cognitive overload

Another key focus of the findings concerns the extent to which digital information overload hinders the orderly processing of information. Parra-Medina and Álvarez-Cervera define information overload as a state in which the volume or intensity of information exceeds limited cognitive processing capacity. They cite confusion, delayed decision-making, a lack of critical evaluation, loss of control, stress and anxiety as possible consequences (Parra-Medina, Álvarez-Cervera, 2021).Within the framework of Cognitive Load Theory, Clemente-Suárez et al. describe how digital devices can contribute to cognitive overload when parallel stimuli, frequent shifts in attention and large amounts of information make processing, learning and memory formation more difficult (Clemente-Suárez et al., 2024). Vedechkina and Borgonovi, as well as Nustad and Abrahamsson, also point out that digital use can become problematic when stimulus-driven bottom-up processes are reinforced and controlled top-down processes are weakened. This makes it more difficult to prioritize relevant information and places a strain on the organisation of information processing (Vedechkina, Borgonovi, 2021; Nustad, Abrahamsson, 2026).

DISCUSSION

The available findings suggest that digital sensory overload has a significant impact on children's information-processing abilities. Correlations are particularly evident in the areas of attention, perceptual processing and executive control. Overall,

the studies indicate that children in digital environments are more strongly oriented towards conspicuous and immediate stimuli, whilst controlled, goal-directed processing is impaired.

H1 can thus be largely confirmed on the basis of a predominantly supportive, albeit not entirely consistent, body of evidence, particularly with regard to attention and visual perception. H2 is supported somewhat more clearly, especially in the areas of executive control, information selection and organized information processing.

At the same time, the findings show that digital media should not be viewed as inherently negative. Rather, it is the content, structure and context of use that are decisive. Whilst passive, excessive and developmentally inappropriate use is more frequently associated with adverse cognitive and attention-related outcomes, interactive, educational and socially embedded forms of use point to more nuanced and, in some cases, more favorable associations (Arabiat et al., 2023; Bal et al., 2024; Mallawaarachchi et al., 2024; Zosh et al., 2023). It should be noted, however, that a large proportion of the existing evidence is based on observational, cross-sectional and longitudinal studies. It is therefore difficult to draw causal conclusions. Furthermore, differences in the operationalisation of screen time, media content and outcome measures make it difficult to compare the studies. The results should therefore be interpreted with caution and highlight the need for more methodologically consistent longitudinal and experimental studies.

CONCLUSION

Digital sensory overload appears to be a relevant, context-dependent factor associated with attention, perception, and structured information processing in childhood. Rapid, intensive, and unsupervized media use, as well as passive and poorly structured formats, appear to be particularly problematic (Bal et al., 2024; Mallawaarachchi et al., 2024; Massaroni et al., 2023). The findings show that the effects of digital media depend largely on content, stimulus structure, context of use, and developmental appropriateness. Under favorable conditions, interactive and age-appropriate content can also be associated with positive cognitive outcomes (Arabiat et al., 2023). This highlights the need for both research and practice to take a nuanced approach to assessing children's use of digital media and to place greater emphasis on developing high-quality, child-friendly content.

Appendix A *Table 1. Study matrix*

Title/Author	Type of study / Year	Variable	Methodology	Results
The Association between Screen Time and Attention in Children: A Systematic Review. Santos et al.	Systematic review (2022)	Screen time, attention/attention problems in childhood	Systematic search; 498 hits, 41 full-text articles reviewed, 11 studies included	Most studies showed an association between higher screen time and attention problems.
The Impact of Screen Exposure on Attention Abilities in Young Children: A Systematic Review Jourdren et al.	Systematic review (2023)	Screen exposure in pre-school children; attention abilities	15 studies: 5 cross-sectional and 10 longitudinal studies involving children under 7 years of age	High screen exposure in cross-sectional studies consistently associated with attention problems (significant). 6 out of 10 longitudinal studies found negative long-term effects of early exposure. 7 out of 8 studies suggest a bidirectional relationship.
Molecular and Neurobiological Imbalance from the Use of Technological Devices During Early Child Development Stages Rizzo et al.	Systematic review (PRISMA) (2025)	Digital device use; age; motor skills, cognition, language, sleep, behaviour, emotional regulation	PRISMA review; literature search in PubMed, Scopus, Web of Science; age-stratified analysis	Passive and excessive use was more frequently associated with negative consequences such as attention problems, language delays, sleep disorders, emotional dysregulation and neurobiological abnormalities.
The Impact of Digital Devices on Children's Health: A Systematic Literature Review Presta et al.	Systematic literature review (2024)	Exposure to digital devices; physical and mental health outcomes; physical activity, obesity, motor skills, sleep, behaviour, vision; COVID-19/lockdown	PROSPERO-registered; PRISMA; PICO; JBI Critical Appraisal Tool; SWiM synthesis 40 studies; a total of 75,540 children, aged 2–12 years	During the COVID-19 pandemic, exposure continued to increase and was associated with additional adverse effects. Lower academic performance, socio-emotional dysregulation and lower cognitive development were also reported
Tablet PC use directly affects children's perception and attention Wetzel et al.	Experimental EEG study (2021)	Interaction mode (tablet vs. human interaction); auditory distraction, perception, attention	37 children performed the same memory task either on a tablet or with a person; parallel auditory oddball paradigm with EEG	Under tablet conditions, children responded more strongly to irrelevant sounds – indicating increased processing of task-irrelevant stimuli and heightened distractibility
Passive and active screen time relate differently to attention in preschool children Nustad & Abrahamsson	Review (2026)	Passive vs. active screen time; bottom-up/orientational attention vs. executive/top-down attention	Literature review; 13 relevant publications (10 empirical studies, 3 reviews).	Passive screen time detrimental to attention vs. active screen time more favourable associations with bottom-up and orientational attention, weaker associations with executive/top-down attention.
A Review of Evidence on the Role of Digital Technology in Shaping Attention and Cognitive Control in Children Vedechkina & Borgonovi	Review (2021)	Digital media stimuli; attention, cognitive control, bottom-up vs. top-down processes	Literature on television, video games and digital multitasking	Fast, eye-catching media stimuli can reinforce stimulus-driven bottom-up processes and thereby hinder controlled top-down regulation; effects vary depending on the medium and context of use.

Title/Author	Type of study / Year	Variable	Methodology	Results
Digital Device Usage and Childhood Cognitive Development: Exploring Effects on Cognitive Abilities Clemente-Suárez et al.	Review (2024)	Digital device use; cognitive development, attention, learning, memory, cognitive load	Peer-reviewed publications in PubMed, Embase, Scopus, SciELO, ScienceDirect and Web of Science; PRISMA flow chart; incorporation of theoretical frameworks from cognitive development and media psychology	Cognitive overload, reduced attention, executive and social impairments; effects dependent on content, context, duration and parental supervision; structured use and parental involvement as protective factors.
The immediate impacts of TV programs on preschoolers' executive functions and attention: a systematic review Namazi & Sadeghi	Systematic review (2024)	Media pace, fantastical content; attention and executive functions in pre-school children	15 experimental studies involving 1,855 children aged 2–7 years.	Effects on bottom-up attention; fantastical content ⊔ associated with weaker inhibitory control. Findings inconsistent due to methodological differences
Meta-Analytic Review of the Short-Term Effects of Media Exposure on Children's Attention and Executive Functions Hinten et al.	Meta-analyses with moderator analyses (RVE) (2025)	Media speed and fantasy content; short-term effects on attention and executive functions	Two meta-analyses – moderator analyses – RVE – 21 studies in total - Speed: 19 studies / 1,431 children - Fantasy: 16 studies / 1,297 children	Speed: no significant overall effect - Fantasy: significant negative effect - high heterogeneity
Associations between digital media use and brain surface structural measures in preschool-aged children Hutton et al.	Cross-sectional study (MRI) (2022)	Digital media use; brain structure in areas involved in visual and higher-order processing	Parent questionnaire, structural MRI, whole-brain and ROI analyses 52 children, aged 3–5 years	Higher media use was associated with structural differences in occipital, parietal, temporal and fusiform regions, which support primary visual and higher-order processing.
Examining the relationship between language development, executive function, and screen time: A systematic review Bal et al.	Systematic review (2024)	Language development, executive functions and screen time in early childhood	14 included articles; focus on children aged 0–78 months	Passive screen time was more frequently associated with adverse language and executive function outcomes; interactive content and parental involvement were assessed in a more nuanced manner.
Early Childhood Screen Use Contexts and Cognitive and Psychosocial Outcomes: A Systematic Review and Meta-analysis Mallawaarachchi et al.	Systematic review and meta-analysis (2024)	Context of screen use (content, co-use, background TV, parental use); cognitive and psychosocial outcomes	100 studies 176,742 participants including 64 observational studies in meta-analyses	Greater programme use and background TV were associated with poorer cognitive outcomes; shared use with caregivers showed more favourable cognitive associations
The Relationship between Language and Technology: How Screen Time Affects Language Development in Early Life - A Systematic Review Massaroni et al.	Systematic review (2024)	Screen time; passive/active use; TV; age at exposure; parent-child interaction; attention; executive functions	PRISMA-P; literature search in PubMed and Scopus; narrative review 18 studies; 32,274 pre-school children, 414 school-age children	high screen time associated with attention problems early TV exposure; background TV interferes with concentration on environmental stimuli - reduced parent-child interaction impairs attention control

REFERENCES

Arabiat, D., Al Jabery, M., Robinson, S., Whitehead, L., Mörelius, E. (2023). Interactive technology use and child development: A systematic review. *Child: Care, Health and Development, 49*(4), 679–715. https://doi.org/10.1111/cch.13082

Bal, M., Kara Aydemir, A. G., Tepetaş Cengiz, G. Ş., Altındağ, A. (2024). Examining the relationship between language development, executive function, and screen time: A systematic review. *PLOS ONE, 19*(12), e0314540. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0314540

Barr, R. (2019). Growing up in the digital age: Early learning and family media ecology. *Current directions in psychological science, 28*(4), 341–346. https://doi.org/10.1177/0963721419838245

Clemente-Suárez, V. J., Beltrán-Velasco, A. I., Herrero-Roldán, S., Rodriguez-Besteiro, S., Martínez-Guardado, I., Martín-Rodríguez, A., Tornero-Aguilera, J. F. (2024). Digital Device Usage and Childhood Cognitive Development: Exploring Effects on Cognitive Abilities. *Children, 11*(11), 1299. https://doi.org/10.3390/children11111299

Hinten, A. E., Scarf, D., Imuta, K. (2025). Meta-Analytic Review of the Short-Term Effects of Media Exposure on Children's Attention and Executive Functions. *Developmental Science, 28*(6), e70069. https://doi.org/10.1111/desc.70069

Hutton, J. S., Dudley, J., DeWitt, T., Horowitz-Kraus, T. (2022). Associations between digital media use and brain surface structural measures in preschool-aged children. *Scientific Reports, 12*(1), 19095. https://doi.org/10.1038/s41598-022-20922-0

Jourdren, M., Bucaille, A., Ropars, J. (2023). The Impact of Screen Exposure on Attention Abilities in Young Children: A Systematic Review. *Pediatric Neurology, 142*, 76–88. https://doi.org/10.1016/j.pediatrneurol.2023.01.005

Mallawaarachchi, S., Burley, J., Mavilidi, M., Howard, S. J., Straker, L., Kervin, L., Staton, S., Hayes, N., Machell, A., Torjinski, M., Brady, B., Thomas, G., Horwood, S., White, S. L. J., Zabatiero, J., Rivera, C., Cliff, D. (2024). Early Childhood Screen Use Contexts and Cognitive and Psychosocial Outcomes. *JAMA Pediatrics, 178*(10), 1017–1026. https://doi.org/10.1001/jamapediatrics.2024.2620

Massaroni, V., Delle Donne, V., Marra, C., Arcangeli, V., Chieffo, D. P. R. (2023). The Relationship between Language and Technology: How Screen Time Affects Language Development in Early Life – A Systematic Review. *Brain Sciences, 14*(1), 27. https://doi.org/10.3390/brainsci14010027

Namazi, S. A., Sadeghi, S. (2024). The immediate impacts of TV programs on preschoolers' executive functions and attention: A systematic review. *BMC Psychology, 12*, 226. https://doi.org/10.1186/s40359-024-01738-1

Nustad, S. H., Abrahamsson, L. M. (2026). Passive and active screen time relate differently to attention in preschool children. *Frontiers in Psychology, 17*. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2026.1737937

Parra-Medina, L. E., Álvarez-Cervera, F. J. (2021). [Information overload syndrome: A bibliographic review]. *Revista De Neurologia, 73*(12), 421–428. https://doi.org/10.33588/rn.7312.2021113

Presta, V., Guarnieri, A., Laurenti, F., Mazzei, S., Arcari, M. L., Mirandola, P., Vitale, M., Chia, M. Y. H., Condello, G., Gobbi, G. (2024). The Impact of Digital Devices on Children's Health: A Systematic Literature Review. *Journal of Functional Morphology and Kinesiology*, *9*(4), 236. https://doi.org/10.3390/jfmk9040236

Reynolds, G. D., Romano, A. C. (2016). The Development of Attention Systems and Working Memory in Infancy. *Frontiers in Systems Neuroscience, 10,* 15. https://doi.org/10.3389/fnsys.2016.00015

Rizzo, R., Fusto, G., Marino, S., Castagnola, I., Parano, C., Pappalardo, X. G., Parano, E. (2025). Molecular and Neurobiological Imbalance from the Use of Technological Devices During Early Child Development Stages. *Children*, *12*(7), 909. https://doi.org/10.3390/children12070909

Santos, R. M. S., Mendes, C. G., Marques Miranda, D., Romano-Silva, M. A. (2022). The Association between Screen Time and Attention in Children: A Systematic Review. *Developmental Neuropsychology, 47*(4), 175–192. https://doi.org/10.1080/87565641.2022.2064863

Vedechkina, M., Borgonovi, F. (2021). A Review of Evidence on the Role of Digital Technology in Shaping Attention and Cognitive Control in Children. *Frontiers in Psychology, 12,* 611155. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.611155

Wetzel, N., Kunke, D., Widmann, A. (2021). Tablet PC use directly affects children's perception and attention. *Scientific Reports, 11,* 21215. https://doi.org/10.1038/s41598-021-00551-9

Zosh, J. M., Jing, M., Shawcroft, J., Starks, A. (2023). Moving beyond quality and quantity: Approaching children's digital media use with more nuance. *Translational Issues in Psychological Science, 9*(3), 181–185. https://doi.org/10.1037/tps0000378

ВЛИЯНИЕТО НА ПРЕНАСИЩАНЕТО С ДИГИТАЛНИ СТИМУЛИ ВЪРХУ ВНИМАНИЕТО, ВЪЗПРИЯТИЕТО И ОБРАБОТКАТА НА ИНФОРМАЦИЯ ПРИ ДЕЦАТА

Резюме: *Дигиталните медии все повече излагат децата на бързо променящи се визуални и слухови стимули, както и на голяма концентрация от информация, достъпна едновременно. На този фон настоящото проучване изследва до каква степен дигиталното сензорно претоварване влияе върху контрола на вниманието, зрителното и слуховото възприятие, както и върху подбора, обработката и организирането на информацията в детска възраст. Освен това то проучва дали силно стимулиращите цифрови среди благоприятстват стимулирано ориентираните процеси от долу нагоре, като едновременно с това поставят по-големи изисквания към контролираните, целенасочени процеси от горе надолу. Проучването се основава на структурирано проучване на литературата в базите данни PubMed, Web of Science и PsycINFO. Включени са рецензирани публикации на немски и английски език, издадени от 2021 г. насам. Анализът обхваща систематични прегледи и литературни прегледи, както и експериментални,*

напречни и проследяващи проучвания с участието на извадки от деца. Общо 14 проучвания бяха обединени в матрица на проучванията и оценени по отношение на вниманието, възприятието, изпълнителния контрол, сензорната обработка и когнитивното претоварване. Резултатите показват, че интензивното и свободно структурирано използване на дигиталните медии може да бъде свързано с повишена разсеяност, проблеми с вниманието и по-голяма обработка на стимули, които не са свързани с текущата задача. Освен това има данни за нарушения в изпълнителния контрол и затруднения при целенасочения подбор и организираната обработка на адекватна информация. Отделни проучвания сочат също така промени в слуховата и зрителната перцептивна обработка, както и невробиологични корелации. Като цяло резултатите сочат, че средите с дигитални стимули могат да усилват процесите „от долу нагоре", като същевременно натоварват повече процесите „от горе надолу", като инхибиране, устойчиво внимание и целенасочен подбор на информация. Резултатите обаче не са еднозначни. Ефектите зависят до голяма степен от съдържанието, структурата на стимулите, продължителността на употребата, етапа на развитие на детето и контекста на употреба. Пасивните, прекомерните и неподходящи за възрастта форми на употреба по-често се свързват с неблагоприятни последици, докато интерактивните, подходящи за възрастта и подкрепяни от социалната среда дейности изискват по-нюансирана оценка. Тъй като голяма част от проведените досега изследвания се основава на наблюдателни проучвания, причинно-следствени заключения могат да се правят само в ограничена степен. Следователно дигиталното сензорно претоварване трябва да се разглежда като значим, но зависим от контекста фактор, влияещ върху обработката на информация при децата.
Ключови думи: *дигитални медии; внимание; възприятие; обработка на информация; когнитивно претоварване*

Rolian Amin-Othman, PhD Student
Scientific Advisor: Assoc. Prof. Sasho Wodenicharsky, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: nnnhhha@hotmail.de

HOMO LEGENS В ЕРАТА НА AI: РАЗЛИЧНИ ВЪЗПРИЯТИЯ НА ИЗКУСТВЕНИЯ ИНТЕЛЕКТ И ВЛИЯНИЕТО МУ ВЪРХУ РАЗЛИЧНИ АСПЕКТИ ОТ СЪВРЕМЕННИЯ ЖИВОТ

Деми Райкова, Катя Митова,
Ирена Станкулова, Александра Рангелова
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *В доклада се разглеждат наблюдения върху влиянието на изкуствения интелект в различни области, като библиотечна среда, образование, емоционална подкрепа и изкуство. Направените изводи показват, че изкуственият интелект безспорно е полезен инструмент, който може да подпомага обучението, работата и личното развитие. Въпреки това той не може да замени човешкото мислене, креативността и автентичността. Истинската му стойност е в това да бъде използван като средство и помощник, а не като заместител на собствените идеи. Всеки човек притежава уникалност и творчески потенциал, които не могат да бъдат възпроизведени от машина. Изкуственият интелект може да подпомага усъвършенстването на човека, но вдъхновението и творческият импулс винаги произхождат от самия човек.*
Ключови думи: *изкуствен интелект; интерпретации; ползи; рискове; достоверна информация; учене; емоционална подкрепа; изкуство; библиотеки*

ВЪВЕДЕНИЕ

В ерата на генеративния изкуствен интелект данните са „горивото“ на дигиталната трансформация. Достоверността на информацията, подавана към и генерирана от AI моделите, е определяща за успеха на всяко технологично решение. Докладът разглежда причината *точността* и *достоверната информация* да са критични, и как те променят работните процеси.

Когато говорим за четящи хора (Homo Legens), нямаме предвид само читателите на художествена литература, а и всички онези, които използват четенето за образователни цели – като ученици, студенти, изследователи и хора, които се стремят към самоусъвършенстване. В ерата на изкуствения интелект (AI) неговото включване в тази сфера е неизбежно. Всеки човек възприема, разбира и запаметява информацията по различен начин – някои чрез четене, други чрез слушане, а трети чрез визуално представяне. Затова тук изкуственият интелект идва като помощно средство. При учащите, които използват писането като начин за по-лесно запаметяване, AI може да генерира текстове или задачи за писане, като дава обратна връзка за написаното. За тези с визуалната памет е възможно генерирането на мисловни карти или изображения. За усвояващите добре информацията чрез слушане той може да генерира разговор, чрез който информацията ще се усвои по-добре. Взаимодействието между човек и машина придобива нови измерения, които надхвърлят чисто функционалната употреба на технологиите. Все по-често AI се използва като форма на емоционална

подкрепа, което се обяснява както с особеностите на човешката психика, така и с начина, по който езиковите модели оперират чрез самия език. Както отбелязва Левчев, езикът е система от символи, чрез която „съхраняваме личния си сетивен и екзистенциален опит“ (Levchev, 2024), а без него не би могло да съществува и индивидуалното ни съзнание. Именно защото AI функционира в тази езикова среда, той успява да създаде впечатление за разбиране и съпричастност, макар да не притежава истински чувства.

Бързото навлизане на генеративния изкуствен интелект в художествените практики чрез инструменти на OpenAI, Midjourney и Stability AI предпоставя нови възможности за създаване на изображения, текст, музика и видео без традиционна художествена подготовка. Тази технологична промяна обаче поражда дълбок философски и естетически въпрос: ако художественият резултат може да бъде генериран алгоритмично и мигновено, какво остава от артистичността като човешко качество, свързано с интенция, преживяване, стил и културна памет? Артистичността в класическия смисъл предполага продължителен процес на формиране на личен стил, емоционална ангажираност и биографична обусловеност. Генеративният ИИ поставя под съмнение тези предпоставки, тъй като предлага резултат без личен творчески път.

Навлизането на изкуствения интелект в библиотечното дело променя начина, по който се съхраняват, обработват и предоставят информационните ресурси. Библиотеките, които традиционно са пространства за знание, култура и човешко взаимодействие, постепенно интегрират AI технологии, за да подобрят достъпа до информация и да оптимизират работните процеси. Тази трансформация е част от по-широката промяна в информационната среда, в която дигиталните инструменти се превръщат в естествено продължение на човешките умения и потребности.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Докладът е изготвен от екип от студенти, работили по темата за въздействието на изкуствения интелект в различни области, в часовете по дисциплината „Нови форми на управление на знанието“ при доц. Л. Парижкова. Основава се на анализ на литература, свързана с темата, на собствен опит на всеки един от участниците и разсъждения върху темата. Няколко ракурса са представени – използването на изкуствен интелект в библиотеките, в творческата дейност, в процеса на учене и пр.

РЕЗУЛТАТИ

Ползи от използването на AI

Когато говорим за въздействие от използването на изкуствен интелект, на първо място трябва да се има предвид достоверността на информацията. Безспорно използването на достоверни източници води до елиминиране риска от дезинформация или поне намаляване на рискd от „халюцинации“ (когато AI измисля факти), което е жизненоважно в сектори като медицина, право и фи-

нансите. Защото, когато потребителят може да се довери на резултатите, времето за ръчна проверка (fact-checking) се съкращава с до 70%, а това съответно повишава оперативната ефективност. Основните методи за осигуряване на достоверност включват:

1. RAG (Retrieval-Augmented Generation): технология, при която AI търси информация в конкретна, затворена база от надеждни документи, преди да отговори;

2. Прозрачност на източниците: изискване AI винаги да цитира източника на всяко твърдение;

3. Human-in-the-loop: принципъ при който крайната проверка винаги се извършва от човек експерт (Stanford University, 2025).

Не на последно място, използването на достоверна информация гарантира, че решенията на AI не са базирани на пристрастия или фалшиви новини, което помага за спазването на регулации като EU AI Act (Evropeyska komisia, 2024). Голямата отговорност, която поема ЕС, е да бъде лидер в международните дискусии относно изкуствения интелект, да задава стандарти и регулации за него (Parizhkova, 2025a, p. 221). Въпреки напредъка критичното мислене остава водещо.

В таблица 1 са показани ползите от използването на AI в различни сектори.

Таблица 1

Сектор	**Приложение на достоверния AI**
Корпоративно управление	Автоматизирано изготвяне на отчети въз основа на реални счетоводни данни
Научни изследвания	Анализ на огромни бази данни с патенти и научни публикации за откриване на нови съединения
Клиентско обслужване	Интелигентни чатботове, които отговарят на клиенти само на базата на официалната документация на компанията
Публичен сектор	Предоставяне на точна административна информация на гражданите относно закони и процедури

Ползи от използването на AI *в процеса на учене*

Етапите, през които учащият минава за изпълнение на възложена задача или за научаване на даден урок, са: запознаване със задачата и материала, подбиране на информация за изпълнението ѝ, *сглобяване* на подбраната информация.

Ролята на учителя в образованието е да оказва помощ на учениците си в развиването на знанията им. В ерата на изкуствения интелект той може да помогне на четящия да разбере трудната за него информация, като я обяснява чрез контекст спрямо нуждите и предпочитанието на човек. Така използването му подпомага по-лесното разбиране на информация, като може да се задълбочава с различни допълнителни въпроси и да се получи повече информация.

Потребителят може също да го използва за самопроверка на знанията си, чрез изготвяне на тест или чрез водене на диалог по изучавана тема. Така ще може да получи обратна връзка за това какво знае и какво може да допълни към тях. Ако има пасаж от твърде много информация, AI може да организира информацията под форма на мисловни карти и кратки обяснения към тях.

В изследването си Ethan Mollick и Lilach Mollick посочват как изкуственият интелект може да бъде използван ефективно, като му се възлагат определени роли, така че да подпомага по-бързото развитие на учащия. Тези подходи трябва да се използват с цел развиване на умения във воденето на диалог и развиването на когнитивни умения (Mollick, Mollick, 2023).

Изкушението да не се използва мозъкът за обработка на информация, за запомняне на данни и факти, и съответно тяхното анализиране и синтезиране, както и за по-специфични процеси, като извеждане на изводи и тенденции, води до „копипействане", директно плагиатство, а през последните две години (особено през 2025 г.) до публикуване на неформатиран отговор от генеративни езикови модели (Parizhkova, 2025a, p. 225). За ефективното използване на AI трябва да се следват дадени стъпки: предоставяне на ясна и подробна информация, задаване на определена роля и правилно формулирани промптове[1]. Това само по себе си е умение на човека, което трябва да се развива. Самият ChatGPT невинаги успява да определи дали един текст е написан от естествен, или изкуствен интелект. Софтуерът strikeplagiarism, предоставен от МОН на университетите, отскоро дава индикации при проверка на курсови работи, че открива използване на изкуствен интелект.

AI в изкуството

Традиционният художествен процес е продължителен, натрупващ и дълбоко личен. Той включва обучение, грешки, експериментиране, търсене на изразни средства и постепенно изграждане на индивидуален стил. Творбата е не само краен продукт, а свидетелство за вътрешен процес. При генеративните модели художественият „процес" се редуцира до текстова инструкция (prompt). Алгоритъмът анализира статистически зависимости в огромни масиви от съществуващи изображения и генерира нова комбинация, която визуално наподобява човешко творчество, в което липсват личната мотивация, емоционална интенция, културна и биографична обвързаност, съзнателен избор, основан на преживяване. Така се измества центърът на художествената дейност от вътрешния творчески процес към външния визуален резултат.

AI като инструмент в библиотечната среда

Изкуственият интелект предлага нови възможности за обслужване на читателите и за управление на библиотечните ресурси. Генеративният изкуствен интелект като ChatGPT и други модели могат да подпомагат търсенето на книги, да създават резюмета, да предлагат тематични препоръки и да улесняват ориентацията в големи информационни масиви. Тези технологии не заместват библиотекаря, а разширяват неговите възможности, като поемат рутинни задачи и освобождават време за по-сложни дейности, свързани с консултиране, обу-

чение и критично оценяване на информацията. В България вече се наблюдават конкретни примери за внедряване на подобни решения. Регионална библиотека „Пенчо Славейков“ – Варна интегрира AI асистент в своя официален сайт, а библиотеката на Нов български университет предлага услугата „AI Librarian“, която подпомага потребителите при търсенето на ресурси. Библиотечно-информационният център на УниБИТ също предлага на своите потребители AI чатбот, който да съдейства при търсене на информация. Все по-често се използват чатботове за обслужване на читатели, както и технологии за дигитализация, съхранение и възстановяване на културно наследство. Тези практики показват, че AI може да бъде ценен помощник в модерната библиотека, особено за хора с различно ниво на дигитална грамотност.

Според международните препоръки библиотеките и библиотечните асоциации могат да си взаимодействат с изследователи и разработчици на ИИ, за да създават приложения, предназначени специално за библиотечна употреба и за нуждите на потребителите, включително чрез разработване на достъпни услуги, които досега не са били възможни (IFLA, 2020). Това подчертава ролята на библиотеките като активни участници в технологичното развитие, а не просто като институции, които реагират на него.

РИСКОВЕ

AI не е истински наставник, като един от най-големите рискове е да се появи така нареченото „халюциниране“, при което той сам да си измисля информация с цел да задоволи потребностите на ползвателя си (Mollick, Mollick, 2023). Ето къде се включва и нуждата от критично мислене и защо е препоръчително тези методи да се използват под наблюдението на преподавател. Прекомерната употреба може да доведе до развиване на зависимост и отслабване на способността да се мисли самостоятелно. Тук идва и функцията за диалог с изкуствения интелект, който предотвратява когнитивната атрофия и стимулира критичното мислене.

Важно е да се подчертае, че въпреки убедителната симулация на емпатия, AI не притежава съзнание, чувства или личен опит. Той анализира езикови модели и генерира статистически подходящи реакции, но не преживява емоциите, които изразява. Това създава риск от заблуда и прекомерно доверие. Прекомерната употреба на AI като емоционална опора може да доведе до зависимост и до отслабване на способността за автентична човешка комуникация. Левчев (Levchev, 2024) предупреждава, че опасността идва тогава, когато забравим, че „машината не чувства“, и започнем да ѝ приписваме качества, които принадлежат единствено на човека. Съществува и риск от манипулация, тъй като AI може да възпроизвежда емоционални модели, които влияят подсъзнателно. Липсата на истински морал, ценности и отговорност прави взаимодействието с него потенциално уязвимо, особено в моменти на емоционална слабост.

Рисковете за изкуството са обезценяване на художествения труд. Когато визуално убедителни изображения могат да бъдат създадени за секунди, стойност-

та на дългогодишното обучение и практика намалява в очите на пазара. Професии като илюстратор, концептуален артист и дизайнер се оказват в конкуренция с алгоритми. Генеративните модели се обучават върху огромни масиви от човешки произведения, често без изрично съгласие на авторите и полученото изображение не може да бъде ясно приписано на конкретен творец, тъй като представлява статистическа компилация от хиляди стилове. Затова може и пресилено да звучи, но има риск от загуба на културна и емоционална автентичност.

Изкуството носи културен контекст и памет. Когато ИИ възпроизвежда „традиционни" или „исторически" стилове, те се свеждат до визуални характеристики без преживян контекст, превръщайки културата в естетически шаблон. Тъй като моделите се обучават върху масово разпространени изображения, резултатите често следват популярни естетики. Това води до унификация на визуалния език и потискане на радикалната оригиналност. Не е за пренебрегване и психологическият ефект върху творците. Това кара много художници да изпитват демотивация и усещане за заменимост. Творческият път, изискващ години усилия, изглежда обезсмислен в среда, където алгоритъм постига сходни визуални ефекти мигновено.

По отношение на използването на AI в библиотеките трябва да се подчертае, че въпреки значителния потенциал на AI, неговото използване в библиотеките крие и редица рискове. Най-съществените сред тях са свързани с възможността за предоставяне на неточна или непроверена информация, както и с опасността от прекомерна зависимост от автоматизирани системи. Библиотекарската професия включва не само предоставяне на ресурси, но и изграждане на критично мислене, насочване и подкрепа на читателите. Ако AI бъде използван без необходимия контрол, съществува риск тези ключови човешки функции да отслабнат.

Друг важен аспект е етичната отговорност. Алгоритмите могат да възпроизвеждат пристрастия, заложени в обучителните данни, което поставя въпроси за достоверността и неутралността на предоставяната информация. Освен това автоматизираните системи не могат да заменят човешката преценка в ситуации, които изискват чувствителност, контекстуално разбиране или морална отговорност. Навлизането на AI в библиотеките се приема неоднозначно и поставя въпроси, свързани с трансформацията на професията, етиката и баланса между технологиите и традиционните услуги. В България вече се провеждат обучения за библиотечни специалисти и се разработват модели за прилагане на AI в обществените библиотеки. Това показва, че секторът активно търси начини да интегрира новите технологии по отговорен и устойчив начин. Библиотеката на XXI век вече не е само място за заемане на книги, а динамичен информационен и културен център. Подобно на дигитализацията на изданията в миналото, внедряването на AI първоначално среща скептицизъм, но постепенно се утвърждава като необходима стъпка в развитието на информационната среда. В дългосрочен план изкуственият интелект вероятно ще остане важен помощник на библиотеките, докато човешкият фактор ще продължи да бъде

незаменим, защото библиотеката е пространство, в което знанието, културата и човешкото взаимодействие се преплитат.

Човекът по природа е емоционално същество, създадено да търси разбиране, внимание и диалог. В дигиталната комуникация бързият и последователен отговор често се възприема като знак за интерес, а AI предоставя именно това – постоянна наличност, незабавна реакция и адаптиране към емоционалния тон на събеседника. Тази способност да отразява езика и настроението на човека създава усещане за близост, което лесно може да бъде интерпретирано като емпатия. Психологическият механизъм зад това явление е дълбоко човешки. Мозъкът ни е устроен да разпознава намерения и чувства дори в неодушевени обекти – от детските играчки до произведения на изкуството. Пример за това е инсталацията Can't Help Myself, където зрителите изпитват съчувствие към робот, който няма съзнание, но чрез движенията си напомня на живо същество. Подобен механизъм действа и при AI: когато езикът звучи човешки, хората естествено приписват човешки качества. Езиковите модели като ChatGPT използват огромни масиви от данни, за да симулират емпатия. Те разпознават емоционални сигнали, анализират контекст и генерират реакции, които звучат съпричастно. Левчев подчертава, че подобни системи могат да бъдат „манипулативни в разговор с хора, да имитират човешки емоции (без реално да ги притежават!)" (Levchev, 2024), което означава, че емоционалният ефект върху човека е реален, макар източникът му да е алгоритмичен.

В съвременната среда, в която голяма част от общуването се случва чрез чатове, AI се вписва органично в модела на дигиталната комуникация. Той е винаги наличен, не съди, не се уморява и отговаря с тон, който потребителят сам задава. Това създава усещане за безопасно пространство, което може да бъде особено привлекателно за хора, които се чувстват самотни или неразбрани. Така се формира силна емоционална връзка, основана не на истинска емпатия, а на убедителна симулация на човешко поведение.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Ядрото на настоящата работа е образът на съвременния четящ човек и неговото взаимодействие със знанието в дигиталната епоха. Днес съдържанието, което достига до нас, не е просто средство за осведоменост, а основа за обучение, творчество и личностно развитие. Развитието на изкуствения интелект разширява възможностите за достъп до различни ресурси, но поставя нови изисквания към критичното мислене, етичната употреба на технологиите и оценяването на надеждността на източниците.

Съвременният човек живее в среда на постоянен поток от данни, което улеснява намирането на сведения, но затруднява преценката кое е достоверно. Именно затова критичното мислене е ключово. Както отбелязват Пол и Елдър, то представлява „самонасочващо се, самодисциплинирано, самонаблюдаващо се и самокоригиращо се мислене" (Pol, Eldar, 2008, p. 4), което позволява на човека да анализира и оценява постъпващите твърдения, вместо да ги приема механич-

но. Знанието, с което работим, е резултат от културни, професионални и исторически практики. Стоян Денчев подчертава, че „натрупаният опит, специфичните културни характеристики, традицията и националните специфики" трябва да се отразяват в управлението и защитата на тези ресурси (Denchev, 2019, p. 20). Това показва, че технологиите не могат да бъдат разглеждани изолирано от човешкия контекст. В този процес библиотеките запазват своята роля като „образователни, информационни и културни институти" (Zakon za obshtestvenite biblioteki, chl. 2). Те осигуряват достъп до проверени материали и подпомагат развитието на умения за ориентиране в сложната дигитална среда – умения, които са особено важни в епоха на бързо генерирано съдържание и алгоритмични препоръки. Изкуственият интелект, определян като „наука за концепциите, които позволяват на компютрите да правят такива неща, които за хората изглеждат разумни" (П. Уинстън), както и като система от принципи за създаване на интелигентни програмни решения (Nisheva, Shishkov, 1995, p. 11), е мощен инструмент, но изисква внимателна и критична употреба. Той може да подпомага обучението, творческите процеси и обработката на различни данни, но не може да замени човешката преценка и отговорност. В заключение, взаимодействието между Homo Legens и изкуствения интелект е многопластово и динамично. Технологиите разширяват възможностите на съвременния човек, но критичното мислене, библиотеките и умението за работа с надеждни източници остават основните опори, които гарантират осъзнато и отговорно използване на знанието в дигиталната епоха.

БЕЛЕЖКИ

1. Промпт – текстово описание, което включва въпроси и инструкции.

REFERENCES

Denchev, S. (2019). *Informatsiya i sigurnost* [Information and security]. Akademichno izdatelstvo "Za bukvite – O pismeneh". https://www.unibit.bg/files/opismeneh-digital/Information%20and%20Security.pdf [Денчев, С. (2019). *Информация и сигурност*. Академично издателство „За буквите – О писменехъ".]

International Federation of Library Associations and Institutions. (2020). *Deklaratsiya na IFLA otnosno bibliotekite i izkustveniya intelekt* [IFLA statement on libraries and artificial intelligence]. https://lib.bg/images/consult-files/ifla_ai.pdf [Международна федерация на библиотечните асоциации и институции. (2020). *Декларация на ИФЛА относно библиотеките и изкуствения интелект*. https://lib.bg/images/consult-files/ifla_ai.pdf]

Levchev, V. (2024, January 23). ChatGPT i Bog [ChatGPT and God]. *Kultura*. https://www.kultura.bg/article/1614-chatgpt-i-bog [Левчев, В. (2024, 23 януари). ChatGPT и Бог. *Култура*. https://www.kultura.bg/article/1614-chatgpt-i-bog]

Mollick, E., Mollick, L. (2023). *Assigning AI: Seven approaches for students, with prompts*. arXiv. https://doi.org/10.48550/arXiv.2306.10052

National Institute of Standards and Technology. (2023). *Artificial intelligence risk man-*

agement framework (AI RMF 1.0) (NIST AI 100-1). U.S. Department of Commerce. https://doi.org/10.6028/NIST.AI.100-1

Nisheva, M. M., Shishkov, D. P. (1995). *Izkustven intelekt* [Artificial intelligence]. Integral. https://schupen.net/lib/tu/KST_all/Semesters/semestar%207/izkustven%20int.pdf [Нишева, М. М., Шишков, Д. П. (1995). *Изкуствен интелект*. Интеграл.]

Parizhkova, L. P. (2025a). Domashnoto duhche Dobi ili metlata ot poemata na Gyote "Chirakat magyosnik": Izsledvane na rolyata na generativniya izkustven intelekt v savremennoto obrazovanie: Polzi, ogranicheniya i etichni predizvikatelstva [The house genie Dobi or the broom from Goethe's poem "The Sorcerer's Apprentice": Exploring the role of generative artificial intelligence in contemporary education: Benefits, limitations and ethical challenges]. *Obrazovanie i tehnologii, 16*, 220–226. https://www.edutechjournal.org/wp-content/uploads/2025/09/1_2025_220-226.pdf [Парижкова, Л. П. (2025а). Домашното духче Доби или метлата от поемата на Гьоте „Чиракът магьосник": Изследване на ролята на генеративния изкуствен интелект в съвременното образование: ползи, ограничения и етични предизвикателства. *Образование и технологии, 16*, 220–226. https://www.edutechjournal.org/wp-content/uploads/2025/09/1_2025_220-226.pdf]

Parizhkova, L. P. (2025b). Kompetentnosten model na savremenniya uchitel v usloviyata na Obrazovanie 4.0 [A competence model of the contemporary teacher in the conditions of Education 4.0]. In P. Valcheva (Ed.), *Obrazovanie, ezik, literatura – traditsii i novi posoki: Sbornik v chest na 65-godishninata na prof. dpn Margarita Terzieva* [Education, language, literature: Traditions and new directions: Collection in honour of the 65th anniversary of Prof. Margarita Terzieva] (pp. 218–227). Libra Scorp. [Парижкова, Л. П. (2025б). Компетентностен модел на съвременния учител в условията на Образование 4.0. В П. Вълчева (съст.), *Образование, език, литература – традиции и нови посоки: Сборник в чест на 65-годишнината на проф. дпн Маргарита Терзиева* (с. 218–227). Либра Скорп.]

Paul, R., Elder, L. (2008). *Kratak narachnik po kritichno mislene: Ponyatiya i sredstva* [The miniature guide to critical thinking: Concepts and tools]. Foundation for Critical Thinking. https://www.criticalthinking.org/data/pages/85/26389479f0ef50d-461dea9add836b648616f7c59c6bca.pdf [Пол, Р., & Елдър, Л. (2008). *Кратък наръчник по критично мислене: Понятия и средства*. Foundation for Critical Thinking.]

Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence [Artificial Intelligence Act]. (2024). *Official Journal of the European Union*. https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng

Stanford Institute for Human-Centered Artificial Intelligence. (2025). *Artificial Intelligence Index Report 2025*. Stanford University. https://hai.stanford.edu/ai-index/2025-ai-index-report

Zakon za obshtestvenite biblioteki [Public Libraries Act]. (2009). Darzhaven vestnik [State Gazette], 42. https://lex.bg/laws/ldoc/2135636021

HOMO LEGENS IN THE ERA OF AI: DIFFERENT PERCEPTIONS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ITS INFLUENCE IN CURRENT LIFE

Abstract: *The report examines observations on the impact of artificial intelligence in various areas such as the library environment, education, emotional support and art. The conclusions drawn show that artificial intelligence is undoubtedly a useful tool that can support learning, work and personal development. However, it cannot replace human thinking, creativity and authenticity. Its true value is in being used as a tool and assistant, not as a substitute for one's own ideas. Every person has uniqueness and creative potential that cannot be reproduced by a machine. Artificial intelligence can support human improvement, but inspiration and creative impulse always come from the person themselves.*
Keywords: *artificial intelligence; interpretations; benefits; risks; reliable information; learning; emotional support; art; libraries*

Irena Stankulova, Student
University of Library Studies and Information Technologies
Ostrov, Bulgaria
E-mail: 296-br@unibit.bg

Katya Mitova, Student
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: 295-br@unibit.bg

Alexandra Rangelova, Student
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: 291-br@unibit.bg

Demi Raykova, Student
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: 241-bz@unibit.bg

Scientific Advisor: Assoc. Prof. Lubomira Parijkova, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: l.parizhkova@unibit.bg

РОЛЯ НА СТАТИСТИЧЕСКАТА ГРАМОТНОСТ В ЕРАТА НА ИЗКУСТВЕНИЯ ИНТЕЛЕКТ – НОВ ЕТАП В РАЗВИТИЕТО НА ОБРАЗОВАНИЕТО

Петя Субева
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *След навлизането на изкуствения интелект (AI) в образователната система и научната практика, статистическата грамотност се утвърждава като основна компетентност за задълбочено разбиране и критична оценка на резултатите от статистическия анализ в научните изследвания в различните области. От много важно значение за изследователите в научните среди е да се прави разлика между обективните доказателства и личните убеждения.*
Настоящият доклад разглежда значимата роля на базовите статистически знания и умения за интерпретация на данни, генерирани или обработени чрез системи с изкуствен интелект. Получените резултати от научните изследвания, които са статистически значими, невинаги доказват наличието на причинно-следствена връзка, а дори могат да отразяват зависимости, които са случайни, или влиянието на външни фактори. Отчетена е и вредата от прекомерната употреба на автоматизирани инструменти без нужното разбиране на използваните методи. По този начин е възможно да се направят напълно погрешни изводи, и това е една от причините за разпространението на псевдонаучни твърдения.
Докладът е с теоретичен характер и се основава на анализ на научна литература. Целта е да подчертае необходимостта от развитие на критично мислене и отговорно използване на изкуствения интелект като помощно средство, а не като заместител на научното познание.
Ключови думи: *статистическа грамотност; статистически анализ; причинно-следствена връзка; изкуствен интелект; псевдонаука*

ВЪВЕДЕНИЕ

Генеративният и разговорен изкуствен интелект (AI) все по-активно се интегрира в образователните практики, особено в дейности, които са свързани с читателската и академичната компетентност. Систематичният преглед на изследвания от периода 2018–2025 г. показва, че AI може да функционира като когнитивна и диалогична подкрепа, която подпомага критичното четене и рефлексивното разбиране на текстове при наличие на целенасочен педагогически дизайн. В същото време некритично използване на изкуствения интелект може да доведе до прекомерно доверие в автоматизирани системи, намалена способност за самостоятелна и критична преценка на информацията и зависимост от технологиите (Hariyanti et al., 2025).

В съвременната информационна среда разпространението на дезинформация и псевдонаучни твърдения поставя нови предизвикателства пред образованието. С развитието на изкуствения интелект се увеличават както възможност-

ите за генериране на съдържание, така и рискът от създаване на недостоверна информация. Това от своя страна налага необходимостта от развитие на критично мислене и умения за оценка на достоверността на данните (Barman et al., 2024; Osborne, Pimentel, 2023).

Във връзка с това статистическата грамотност се утвърждава като ключова компетентност, която позволява на обучаващите се да разбират, анализират и интерпретират данни, както и да разграничават научнообоснованите изводи от манипулативни или невалидни интерпретации (Rodliyah et al., 2025).

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Настоящият доклад има теоретичен характер и се основава на систематичен обхватен преглед на научната литература, която е подбрана по три основни принципа: връзка с темата, актуалност и научна обоснованост. Включени са източници в периода 2018–2025 г., които разглеждат статистическата грамотност, AI грамотността и приложението им в образованието. Анализирани са изследвания, които са свързани със статистическата грамотност, грамотността в областта на изкуствения интелект и тяхното приложение в образованието.

Публикацията представлява систематичен преглед на научната литература, а не метаанализ, тъй като обобщава и представя съществуващите изследвания върху грамотността в областта на изкуствения интелект, без да се извършва статистическа обработка и количествено обединяване на резултатите.

При подготовката на настоящия доклад е използван инструмент, базиран на изкуствен интелект, с цел редактиране и структуриране на текста.

РЕЗУЛТАТИ

Разгледаните изследвания показват няколко повтарящи се тенденции: както способността за критично и отговорно използване на AI, така и статистическата грамотност се утвърждават като ключови компетентности в съвременното образование, но развитието им при ученици, студенти и учители остава с различна степен на развитие и често недостатъчно.

Макар разгледаните изследвания да очертават сходни тенденции относно значението на статистическата и AI грамотността, различията в техния обхват и контекст изискват внимателно обобщаване на резултатите.

По отношение на компетентността в областта на изкуствения интелект резултатите показват, че при студентите тя най-често е на умерено ниво. Те обикновено разпознават базовите теоретични концепции и проявяват интерес към използването на съвременни технологии, но срещат затруднения при критичната оценка на генерирано от AI съдържание, етичното използване на системите с изкуствен интелект и прилагането им за решаване на по-сложни проблеми (Salhab, Aboushi, 2025; Sari et al., 2025). Това показва, че познаването на инструментите не е достатъчно условие за задълбочено усвояване на компетентности в областта на изкуствения интелект и често се наблюдава повърхностно овладяване на базовите функции на технологиите

без достатъчно развити умения за тяхното критично и отговорно използване.

Същевременно резултатите сочат, че по-високата AI грамотност и по-добре развитите умения на XXI век са свързани с по-голяма готовност за приемане и употреба на генеративен изкуствен интелект в обучението (Salhab, Aboushi, 2025). Това показва, че употребата на AI в образованието не зависи единствено от наличието на достъп до технологиите, а и от качеството на подготовката на обучаващите се, включително от критичното мислене, способността за анализ, комуникация и решаване на проблеми. Следователно AI грамотността представлява елемент от по-широк компетентностен профил на учащите, а не отделна и изолирана способност.

Друго устойчиво заключение е, че нивото на AI грамотност се влияе от редица външни фактори – достъп до технологични ресурси, практически опит, инфраструктурни различия и качество на образователната среда (Sari et al., 2025). Това въвежда важен социален аспект, тъй като не всички обучаеми стартират от еднакви условия, а неравният достъп до технологии може да задълбочава различията в образователните резултати и готовността за участие в общество в условията на дигитализация.

Изследванията, насочени към учителите, показват сходна тенденция. Макар да съществува нарастваща осведоменост за AI инструменти като ChatGPT, реалното им педагогическо приложение остава ограничено поради липса на увереност, системна подготовка и професионална подкрепа за интегрирането на AI в обучението (Philippakos, Rocconi, 2025). В литературата ясно се подчертава, че AI грамотността включва не само техническо познаване на инструментите, а когнитивни, социални, етични и практически приложни компетентности, без които използването на изкуствения интелект остава повърхностно (Tofiq, Latif, 2025).

В допълнение към това резултатите относно статистическата грамотност показват, че тя, въпреки липсата на еднозначна концептуална рамка, е широко разпознавана като способност за разбиране, интерпретация, критична оценка и аргументирано представяне на данни (Habibie et al., 2025). Именно тази многокомпонентност я прави особено значима в ерата на изкуствения интелект, когато алгоритми и генеративни системи създават обобщения, анализи и визуализации, а човекът трябва да оценява надеждността на данните, валидността на заключенията и ограниченията на използваните методи.

Редица изследвания показват, че студентите обикновено владеят базови статистически понятия, но срещат сериозни трудности при инференциалната статистика, избора на подходящ метод, интерпретацията на p-стойности, работата със статистически софтуер и аргументирането на заключения (Addison et al., 2025; Serquiña, 2025). Тези ограничения подчертават разликата между механичното прилагане на процедури и същинското разбиране на статистическите принципи.

Подобни резултати се наблюдават и при бъдещите учители, при които чес-

то се отчита ориентация към механичното изчисление за сметка на осмислянето на данните. Те могат да използват инструменти като Excel и да изчисляват основни статистически показатели, но изпитват затруднения при избора на подходящо графично представяне, контекстуалната интерпретация и формулирането на аргументирани изводи (Rodríguez-Alveal, Aguerrea, 2025). Това е особено значимо, тъй като подготовката на бъдещите учители влияе пряко върху начина, по който статистиката ще бъде преподавана в училище.

Изследванията при ученици потвърждават, че проблемите се проявяват още в ранните образователни етапи. Установява се ниско ниво на статистическа грамотност, особено при интерпретацията на таблици, диаграми и графики, както и при тълкуването на резултати от числова и визуална информация (Hasanah et al., 2024). Това показва необходимостта от по-ранно въвеждане на работа с данни, графики и практически ориентирани ситуации.

Един от най-често потвърждаваните изводи в разгледаната литература е, че активните и контекстуално ориентирани методи на обучение имат значим принос за развитието на статистическата грамотност. Проектно базираното обучение, работата с реални данни и анализът на статистически текстове подпомагат усвояването на понятия и развитието на умения за критична оценка, аргументация и вземане на решенията въз основа на данни (Addison et al., 2025; Friansah et al., 2025; Hariyanti et al., 2025; Koga, 2024).

Също така е особено важен изводът, че AI грамотността и изследователската грамотност не гарантират автоматично формирането на статистическа грамотност (Serquiña, 2025). Това показва, че статистическата грамотност не следва да се разглежда като вторичен резултат на дигиталната или AI подготовката, а като самостоятелна и целенасочено развивана компетентност.

Според прегледаните резултати от български проучвания може да се каже, че те допълват международната картина, но внасят и важни специфики. Българските изследвания показват дефицити в статистическата подготовка на учениците, като учебното съдържание често се въвежда късно, представя се абстрактно и не е достатъчно свързано с реални практически ситуации (Sugareva, Murgova, 2018).

Освен това българските изследвания поставят по-ясен акцент върху социално-икономическите фактори. Данните показват, че доходите и социалната среда влияят върху участието в различни форми на обучение, което означава, че достъпът до развитие на нови компетентности не е равномерно разпределен (Barbova, 2020).

Българските публикации подчертават и значението на статистическите данни за вземането на управленски решения в образованието, тъй като статистиката е незаменим инструмент за проследяване на тенденции, прогнозиране и формиране на политики (Alexieva, 2020).

Едновременно с това значението на добре анализираната статистическа информация за управленските решения в образованието (Alexieva, 2020), както и подчертаната нужда от социална компетентност, STEAM ориентирано

обучение и ранно формиране на умения за критическо и творческо мислене (Belomorska, 2024; Evtimova-Zheleva, 2025; Ilieva, 2025) показват, че статистическата грамотност не трябва да се развива изолирано, а като част от по-широка образователна рамка.

Особено важен в условията на българската образователна среда е и фактът, че страната остава с висока уязвимост към дезинформация, което подчертава значението на критичното мислене, медийната и статистическата грамотност (Open Society Institute – Sofia, 2026). В съчетание с международните изследвания (Barman et al., 2024; Osborne, Pimentel, 2023) този резултат показва, че в условията на AI не е достатъчно да се учат само технологии; необходимо е да се развива способност за разпознаване на манипулативни интерпретации и псевдонаучни твърдения.

Като обобщение, чуждестранните и българските изследвания са в значителна степен съгласувани по отношение на основните дефицити и потребности: налични са базови знания, но липсват по-задълбочени умения за интерпретация, критична оценка, етично използване и пренасяне на знанието в практическо приложение.

ДИСКУСИЯ

Различията в обхвата, методологията и образователния контекст на разгледаните изследвания налагат изводите да се тълкуват предпазливо – като очертаване на общи тенденции, а не като еднозначни и универсални заключения. От получените резултати може да се каже, че в условията на ускорено развитие на изкуствения интелект статистическата грамотност вече не може да се разглежда като тясно специализирано умение, ограничено до работата на изследователи, анализатори или преподаватели по математика. Тя се утвърждава като фундаментална компетентност за участие в общество, в което решения, твърдения и обществени дебати все по-често се основават на данни, алгоритмични модели и автоматично генерирани интерпретации. Именно поради тази причина връзката между статистическата грамотност и AI грамотността става все по-съществена: първата осигурява инструментите за критично разбиране на данните, а втората – рамката за осмисляне на технологиите, които ги обработват и представят.

Разгледаните изследвания показват напрежение между технологичната достъпност и реалната когнитивна готовност за работа с AI. Студентите и учителите имат достъп до генеративни инструменти и познават част от техните функции, но това не означава, че могат надеждно да оценяват качеството на генерираната информация, методологичната валидност на резултатите или рисковете от пристрастия и грешни интерпретации (Salhab, Aboushi, 2025; Sari et al., 2025; Philippakos, Rocconi, 2025). Оттук следва важен аналитичен извод: технологичната употреба не е равна на грамотност.

Във връзка с това статистическата грамотност придобива нова значимост. Ако участниците в образователната дейност не разбират ключови понятия като

„вероятност“, „вариативност“, „статистическа значимост“ и „ограничения на извадката“, те трудно биха могли да оценят коректно резултатите, които AI системите им предоставят. Изкуственият интелект може да ускори обработката на информация, но не може автоматично да замени човешката преценка относно нейната надеждност и валидност, особено когато генерира убедително звучащи обяснения, визуализации или статистически обобщения, които могат да бъдат формално коректни, но контекстуално подвеждащи или непълни.

В този смисъл трябва ясно да се подчертае, че статистически значимите резултати не са тъждествени на причинно-следствени връзки. Тази добре позната методологична позиция придобива още по-голямо значение в условията на развитието на изкуствения интелект, тъй като автоматизираните системи могат бързо да откриват зависимости и закономерности, без това непременно да означава наличие на причинно-следствена връзка. При липса на задълбочено статистическо разбиране съществува риск учащите и дори преподавателите да приемат алгоритмично генерирани изводи като обективна истина, което създава склонност към безкритично доверие в автоматизирани системи.

Данните от международните изследвания показват, че най-ефективни са образователни подходи, които съчетават активно учене, работа с реални данни, проектна дейност и целенасочено развиване на критична оценка (Addison et al., 2025; Friansah et al., 2025; Hariyanti et al., 2025; Koga, 2024). Това е логично, тъй като нито статистическата, нито AI грамотността може да се развива устойчиво чрез механично усвояване на правила; и двете изискват работа в контекст, аргументация и разбиране на ограниченията на използваните подходи.

Съпоставката между чуждестранните и българските изследвания показва, че се откриват сходни дефицити в по-задълбоченото разбиране, критичната оценка и практическото приложение на знанията. Различието е, че българският контекст поставя по-категорично въпроса за структурните ограничения – абстрактното преподаване, късното въвеждане на статистическите теми, социално-икономическите неравенства и уязвимостта към дезинформация (Barbova, 2020; Open Society Institute – Sofia, 2026; Sugareva, Murgova, 2018).

Това е особено важно по отношение на дезинформацията. Високата уязвимост към фалшиви новини показва, че статистическата грамотност трябва да се разглежда не само като учебно съдържание, а като гражданска компетентност. В ерата на генеративния изкуствен интелект подвеждаща информация може да бъде създавана и разпространявана по-бързо, поради което способността да се задават въпроси като: Какви данни стоят зад това твърдение? Как е формиран изводът? Има ли ограничения? Подкрепят ли доказателствата заключението?, се превръща във важен елемент от обучението, което подготвя хората да участват активно и отговорно в съвременното общество (Barman et al., 2024; Osborne, Pimentel, 2023).

От това следва, че е необходим интегриран образователен подход, който да съчетава статистическа грамотност, AI грамотност, медийна грамотност и развитие на умения на XXI век. Учениците и студентите трябва не само да из-

ползват технологични инструменти, но и да разбират как числата могат да бъдат манипулирани, как визуализациите могат да внушават подвеждащи интерпретации и как AI може да възпроизвежда грешки или пристрастия.

Особено значима е ролята на учителя в този процес. Ако преподавателите не получат системна подготовка и институционална подкрепа, съществува риск AI да бъде използван по несигурен и методически неподготвен начин (Philippakos, Rocconi, 2025). Поради тази причина професионалното развитие на учителите следва да включва подготовка за работа с технологични инструменти, както и знания в области като етика, защита на личните данни и интерпретация на статистически резултати.

Следователно резултатите от разгледаните изследвания не следва да се възприемат единствено като констатация за дефицити, а като насока за бъдещи действия. Необходимо е образованието да се насочи към критична интерпретация, работа с реални данни и отговорно използване на изкуствения интелект.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Статистическата грамотност придобива стратегическо значение в условията на нарастващата употреба на изкуствен интелект в образованието и научната практика. Тя се утвърждава като значима основа за коректна интерпретация на данни, разграничаване на валидни научни изводи от подвеждащи интерпретации и отговорно използване на технологиите.

Резултатите от анализа показват необходимост от системно развитие на статистическата грамотност като самостоятелна компетентност, която следва да бъде интегрирана в образователния процес чрез съвременни методи на обучение.

Благодарности: Авторът изразява признателност към организаторите на конференцията за предоставената възможност за представяне на настоящия научен доклад.

REFERENCES

Alexieva, A. (2020). Statistichesko izsledvane na vissheto obrazovanie v Balgariya ot uchebnata 1989/1990 g. do 2018/2019 g.: Pregled na osnovni pokazateli, harakterizirashti deynostta na vissheto obrazovanie za izbrani godini [Statistical study of higher education in Bulgaria from academic year 1989/1990 to 2018/2019: Review of main indicators characterizing higher education activity for selected years]. In *Novite informatsionni tehnologii i golemite danni: Vazmozhnosti i perspektivi pri analizite i upravlenskite resheniya v biznesa, ikonomikata i sotsialnata sfera.* Izdatelski kompleks – UNSS.

Addison, L. M., Ramdial, P. T., Brito, D. S., Addison, P. (2025). Enhancing statistical literacy: Transformative learning for non-STEM tertiary students. *Journal of Statistics and Data Science Education.* https://doi.org/10.1080/27684520.2025.2573373

Barbova, D. (2020). Statistichesko izsledvane na vliyanieto na sotsialno-ikonomicheski faktori varhu obrazovanieto i obuchenieto na vazrastnite v Balgariya [Statistical study of the influence of socio-economic factors on adult education in Bulgaria]. *In Novite informatsionni tehnologii i golemite danni: Vazmozhnosti i perspektivi pri analizite i upravlenskite resheniya v biznesa, ikonomikata i sotsialnata sfera* (pp. 294–300). Izdatelski kompleks – UNSS.

Belomorska, D. (2024). *Sotsialnata kompetentnost na pedagogicheskite spetsialisti v protsesa na profesionalnata podgotovka vav vissheto uchilishte* [*Social competence of pedagogical specialists in the process of professional training in higher education*]. https://www.researchgate.net/publication/387190389

Barman, D., Guo, Z., Conlan, O. (2024). The dark side of language models: Exploring the potential of LLMs in multimedia disinformation generation and dissemination. *Machine Learning with Applications*, 15, 100545. https://doi.org/10.1016/j.mlwa.2024.100545

Evtimova-Zheleva, M. (2025). Prilozhenie na STEAM podhoda v igrovite deynosti na 6–7-godishnite detsa [Application of the STEAM approach in play activities of 6–7-year-old children]. In R. Engels-Kritidis (Ed.), *Preduchilishnoto obrazovanie v Balgariya: Natsionalni prioriteti i mezhdunarodno satrudnichestvo v podkrepa na shtastlivoto detstvo* (pp. 427–428). Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Okhridski".

Friansah, D., Putri, R. I., Hartono, Y., Somakim (2025). The importance of statistical literacy: A systematic literature review. *AIP Conference Proceedings.* https://doi.org/10.1063/5.0290003

Habibie, Z., Kartono, K., Wardono, W., Kharisudin, I. (2025). The challenge of learning statistical literacy in higher education: A systematic literature review. *Hipotenusa: Journal of Mathematical Society,* 7(1), 1–17.

Hariyanti, F., Budayasa, I. K., Setianingsih, R. (2025). Design and evaluation of a guided discovery learning model to enhance junior secondary students' statistical literacy. *Journal of Education Culture and Society*. https://doi.org/10.15503/jecs2025.3.685.708

Hariyanti, F., Budayasa, I. K., & Setianingsih, R. (2025). The role of AI in enhancing statistical literacy: A systematic review in education. *Multidisciplinary Reviews, 8*(12), e2025376. https://doi.org/10.31893/multirev.2025376

Hasanah, U., Putrawangsa, S., Setiawati, F. A., Purwanta, E. (2024). Statistical literacy in primary education: An analysis of Indonesian fifth-graders' data interpretation and analysis skills. *Journal on Mathematics Education, 15*(4), 1335–1356. https://doi.org/10.22342/jme.v15i4

Ilieva, Y. (2025). Pedagogat i STEAM obuchenieto v detskata gradina [The teacher and STEAM education in kindergarten]. In R. Engels-Kritidis (Ed.), *Preduchilishnoto obrazovanie v Balgariya: Natsionalni prioriteti i mezhdunarodno satrudnichestvo v podkrepa na shtastlivoto detstvo* (pp. 421–426). Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Okhridski".

Koga, S. (2024). Lessons to demonstrate statistical literacy skills: A case study of

Japanese high school students on reading statistical reports. *Journal of Statistics and Data Science Education, 33*(1), 77–89. https://doi.org/10.1080/26939169.2024.2334903

Open Society Institute – Sofia. (2026, January 21). *Indeks za mediyna gramotnost 2026: Balgariya ostava nay-uyazvima kam dezinformatsiya v ES* [*Media literacy index 2026: Bulgaria remains most vulnerable to disinformation in the EU*]. https://osis.bg/?p=5744

Osborne, J., Pimentel, D. (2023). Science education in an age of misinformation. *Science Education*, 107, 553–571. https://doi.org/10.1002/sce.21790

Philippakos, Z. A. T., Rocconi, L. (2025). AI literacy: Elementary and secondary teachers' use of AI tools, reported confidence, and professional development needs. *Education Sciences, 15*(9), 1186. https://doi.org/10.3390/educsci15091186

Rodríguez-Alveal, F., Aguerrea, M. (2025). Statistical literacy and thinking in future mathematics teachers. *Educação & Realidade*, 50, e131123. https://doi.org/10.1590/2175-6236131123vs02

Rodliyah, I., Budayasa, I. K., Khabibah, S. (2025). Statistical literacy: A hybrid systematic literature review and bibliometric analysis. *Multidisciplinary Reviews, 9*(4), 2026171. https://doi.org/10.31893/multirev.2026171

Salhab, R., Aboushi, M. (2025). Influence of AI literacy and 21st-century skills on the acceptance of generative artificial intelligence among college students. *Frontiers in Education*, 10. https://doi.org/10.3389/feduc.2025.1640212

Sari, D. K., Supahar, S., Rosana, D., Dinata, P. A. C., Istiqlal, M. (2025). Measuring artificial intelligence literacy: The perspective of Indonesian higher education students. *Journal of Pedagogical Research, 9*(2). https://doi.org/10.33902/JPR.202531879

Serquiña, M. A. (2025). Predictors of statistical literacy among teacher-education graduate students. *International Journal of Research and Innovation in Social Science, 10*(6), 144–232. https://doi.org/10.51584/IJRIAS.2025.10060013

Sugareva, M., Murgova, M. (2018). Obrazovanieto po statistika v uchilishtata v Balgariya – predpostavka za statisticheskata gramotnost sred naselenieto [Statistics education in Bulgarian schools – a prerequisite for statistical literacy among the population]. *Matematika i matematichesko obrazovanie*, 47, 259–265.

Tofiq, S. F., Latif, D. A. (2025). Educating for the algorithmic age: Mapping AI literacy. *World Journal of Advanced Research and Reviews, 27*(2), 2170–2180. https://doi.org/10.30574/wjarr.2025.27.2.3045

THE ROLE OF STATISTICAL LITERACY IN THE ERA OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE – A NEW STAGE IN THE DEVELOPMENT OF EDUCATION

Abstract: *Following the entry of artificial intelligence (AI) into the educational system and scientific practice, statistical literacy has established itself as a fundamental competence for an in-depth understanding and critical evaluation of the results of statistical analysis in scientific research across different fields. It is of great importance for researchers in academic communities to distinguish and differentiate between objective evidence and personal beliefs.*

The present paper examines the significant role of basic statistical knowledge and skills for interpreting data generated or processed through artificial intelligence systems. The obtained results from scientific studies, even when they are statistically significant, do not always prove the existence of a cause-and-effect relationship, and may even reflect relationships that are random or the influence of external factors. The harm caused by the excessive use of automated tools without the necessary understanding of the methods used is also addressed. In this way, completely erroneous conclusions may be drawn, and this is one of the reasons for the spread of pseudoscientific claims.

The paper is theoretical in nature and is based on an analysis of scientific literature. Its aim is to emphasize the need for the development of critical thinking and the responsible use of artificial intelligence as an auxiliary tool, rather than as a substitute for scientific knowledge.

Keywords: *statistical literacy; statistical analysis; cause-and-effect relationship; artificial intelligence; pseudoscience*

Petya Subeva, Postdoctoral Researcher
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-2299-3402
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: 0196-bmd@unibit.bg; petya@subeva.com

КАКВО Е ГЕОПОЛИТИКА

Мартина Тодорова
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Основната цел на доклада е синтезирано и аналитично да представи същността на науката геополитика. Една от задачите на доклада е да обясни защо думата „геополитика“ е така застъпена днес в медийното пространство. И защо прекомерното ѝ използване от хора, които не са експерти в областта на геополитиката, оставя у аудиторията едно погрешно и повърхностно тълкуване за геополитиката, лишавайки я от нейната комплексност. В доклада са използвани примери от историята – за това как една държава може да промени образа, който са създали другите държави за нея, възприемайки я по нов начин и така променяйки нейната култура и културно влияние. Дадени са също примери от съвремието и създалата се вследствие на развитието и усъвършенстването на информационните технологии действителност. Заключенията, направени в доклада, са изградени въз основа на сравнителен анализ на концепциите, развити в най-известните трудове на бащите на геополитиката – бащата на атлантизма – Халфорд Макиндер, и бащата на континенталиста – Карл Шмит.*
Ключови думи: *геополитика; информационни технологии; културно влияние*

ВЪВЕДЕНИЕ

Самият акт на говорене, слушане и виждане е много важен за човека. Защото хората сме социални и емоционални същества, които събираме знания, впечатления, идеи, създаваме свое познание и образуваме свои идеи. Хората сме дарени и с разум, както и със свойството да разсъждаваме, но изграденият опит показва, че за нас, хората, остава водеща нашата емоционална природа. Бащата на теорията за психоанализата, Зигмунд Фройд, отива още по-далеч от това твърдение и казва, че човекът се влияе много повече от подсъзнателните, неосъзнатите чувства, отколкото от осъзнатите. Повечето анализи показват, че човекът, като социално същество, съставя своето мнение чрез интеракция с външния свят, посредством впечатленията и преживяното, наученото, споделеното, съпреживяното. Разбира се, ние, хората, имаме и вътрешен свят, но неговата функция е съвсем различна и се изразява в това, че вътрешният свят прави свой анализ и синтез на външния свят. Съответно така придобиваме своите представи за добро и лошо, правилно и грешно, или, казано иначе – външният свят се пречупва през нашия собствен светоглед. А какво е външният свят – това е всичко, което не съм Аз. И ако в предишните епохи споделянето на идеи, виждания и информация е ставало чрез написаното, запазеното и разпространеното, то днес начинът за разпространение става посредством развитите информационни технологии – от радиото и телевизията до телефоните и всички онлайн платформи за масово споделяне. А човек, дори да не е най-отдаденият зрител на новините, каквато съм и аз самата, ще забележи, че в телевизията бива

повтаряна една и съща тема. Повтарянето ѝ си има и своето обяснение. В ранните часове на 24 февруари 2022 г. започна масираното настъпление на Русия в Украйна, а на 7 октомври 2023 г. Хамас нападна Израел от ивицата Газа. Тези две събития дадоха началото на темата за геополитиката, която и до днес остава основна за българските медии. Но от това повтаряне на думата „геополитика" възниква и проблем – колко хора всъщност разбират същността на геополитиката. Аз също бях от мнозината, които си мислят, че разбират какво е геополитика – разбирането, че геополитиката е това как една държава управлява своите ресурси, как води своята политика, така че да подчинява другите, как държавите влияят на другите държави. Това са законите на природата и света и те не са грешни, но това е повърхностно разбиране, което ми беше предадено от заобикалящата ме среда – новините, подкастите, интервютата.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

За да мога да изпълня основната цел на моя доклад – синтезирано и аналитично да изградя същността на науката геополитика, ще използвам метода на сравнителния анализ. Концепциите, които ще ползвам за този сравнителен анализ, принадлежат на хората, които в средите на геополитиката са смятани за бащите на геополитиката – бащата на атлантизма, Халфорд Макиндер, и бащата на континенталзима, Карл Шмит.

РЕЗУЛТАТИ

В наименованието, което дава науката на геополитиката, има две градящи думи – „гео" и „политика". И ако съединим тези две думи, думата „геополитика" би значела управление на земята. Което не е грешно, грешно би било геополитиката да се представи като дял на географията. Да, геополитиката работи с географски термини, но това е неизбежно, защото геополитиката разглежда характеристиката на отделните държави. Но това, че геополитиката работи с географски термини, не я прави дял от географията. Тя си служи с тези термини, за да може да опише с какви първоначални характеристики започва една държава.

Например в труда си „Земя и море" Карл Шмит описва възхода на Англия като мореплавателна сила през периода XVI–XVIII век. Но защо чак тогава, като норманите, водени от Уилям Завоевателя, още през 1066 г. в битката при Хейстингс постигат успех и се установяват много по-рано на острова? Това има и логично обяснение – превръщането им в „истински деца на морето" няколко века по-късно е следствие на това, което се случва в Западна Европа (Schmitt, 1942).

Ренесансът е именно онази епоха, която променя Европа, а после и света. Започнала в Италия, където продължава почти три века, епохата на Ренесанса залива почти цяла Европа като стихийно море. Но Ренесансът не е само епоха на извисяване на човешката воля, от тази голяма воля и дух се раждат купища други големи неща – заражда се една богата веществена, умствена, нравствена и естетична култура, която преобразява Западна Европа. Тази интеракция между вътрешния и външния свят, която води до промяна в светогледа на хората, ги кара

да достигнат и да създадат нов външен свят. Така се откриват нови земи, ново пространство за хората, морето също се оказва едно пространство, неизследвано и необуздано до онзи момент. Защото историята на света, която до голяма степен е свързана с Европа, до онзи момент се е въртяла около Средиземноморието. Появата на голямото, необятно, необозримо море е нова страница в историята на човечеството. Изведнъж морето се оказва едно ново пространство, което трябва да бъде обхванато и подчинено на човека. Въпреки че холандците са първи в това да усъвършенстват корабоплаването, в крайна сметка се оказва, че биват изпреварени като мореплаватели от португалците, испанците и англичаните. Впоследствие тези три държави стават и основни колонизиращи сили на Европа, разпространявайки своята култура и език по света. Но тук, както казах, ще се концентрирам върху възхода на Англия и нейното превръщане в държава на мореплаватели (Schmitt, 1942).

Анализът на литературата по тази тема показва, че компонентите, които постигат този възход, са няколко. Първо, разположението на Англия е ключово, разбира се. Много по-лесно е да изградиш живот, свързан с морето, когато си заобиколен от него. Но разположението не е всичко, както отбелязах – норманите установяват властта си много по-рано на острова, тоест, за да се стигне до идеята за морето, трябват още няколко компонента. Следващият компонент е промяната в мисленето на хората – ренесансовите идеи, които освобождават хората от оковите на Средновековието. Идеята, че човекът е способен на всичко, че светът е негов и той е свободен, води до голяма промяна в мисленето на хората, те вече чувстват, че могат да сътворят нещо, че и в тях има творческа сила, а не само в Бог. Това мислене довежда и до писането и разпространението на теории и учения, които са противоречиви на тези, които църквата е налагала за единствени и правилни. Усъвършенстването на корабите, появата на компаса, промяната в разположението на платната, изобретяването на корабния рул, начертаването на първите звездни карти носят много повече увереност на хората, за да могат най-накрая да оставят каботажното плаване. След това идва и икономическата страна на нещата, било е в интерес на хората да пътуват, да търгуват по море, да плячкосват даже. Пътуването по море и до новите земи е донесло големи богатства – толкова големи, че законът е защитавал пиратите, а даже някои от тях е превръщал във важни особи. Тоест тук идва и въпросът какво може да направи държавата, за да е успешна тя самата. Английските благородници са усетили много бързо, че е по-добре да „яхнат“ тази вълна на пиратство, отколкото да се борят с нея. Вече се намесва и политиката в този въпрос. Именно тя подкрепя и колонизацията, и последващата индустриална революция на Англия. Накратко, факторите са няколко, за да се превърне Англия от страна на овцевъди в страна на големи мореплаватели, силни и успешни колонизатори и индустриалци.

Материалните успехи са неоспоримо нещо, както и откритията, които тласкат човечеството напред, но нека оставим тяхната икономическа оценка за малко, защото те са преходни. Тези успехи и открития носят веществена стойност, но истинското им богатство се крие в тяхната нематериална стойност, в духовния

свят, който те строят. Защото Англия и до днес не се свързва с предишното си минало на страна на овцевъди, а напротив – като кажеш „Англия", и си представяш страна на мореплаватели, хората, колонизирали Индия, свързваш я с първия парен локомотив, с големи изобретатели като Нютон, Фарадей, Бел. С тези първоначални успехи в морето Англия написва друг, нов наратив за себе си, следващите поколения се раждат в една нова, променена среда, възпитават се в едно различно мислене, те разбират, че е имало велики хора преди тях, и съответно и те самите искат да станат такива. Средата променя съзнанието, вграждат се нови идеали и образи в него. Създава се у хората чувство на гордост, на принадлежност, на цялост. Тези чувства укрепват знанията на индивида за него самия, за неговото семейство, за неговия народ и неговата държава.

В труда „Номосът на света" Шмит разглежда темата за номоса. Карл Шмит описва „номос", първо – като акт на вземане, завземане, завладяване, второ – разделяне и разпределяне на заграбеното, трето – експлоатация, използване на завзетото. Хората първо завзели земята, после морето, а накрая и небето. Но той описва тези три места не с техните наименования, а говори за пространство (Schmitt, 1950). По-горе казах, че връзката е между политиката и територията, а не казах пространство. Защото смятам, че пространството е нещо, което се ражда при взаимодействието на политиката и територията. Пространството не е задължително да е нещо, което виждаш, което можеш да пипнеш, което притежаваш като веществено доказателство, с което доказваш, че го има. Разбира се, мога да дам и пример с нещо, което се появи в края на миналия век и се усъвършенства през последните две десетилетия – информационните технологии. Нима интернет пространството не създаде едно невидимо пространство? То не се вижда, а е във всяка точка на света. Неговото влияние се усеща навсякъде по света, намеси се и във всички сфери на нашето съществуване. Всеки ден това пространството гради идеи, образи, виждания у нас, потребителите, и макар да си мислим, че това пространство би следвало да е неутрално, то напротив, модерните технологии изграждат едно пространство, което е напълно субективно. Това пространство създава наративи в полза или ущърб на дадени държави, ситуации, личности, политики.

Интернет пространството поднася на потребителите предимно видеа, снимки, картинки и анимации, защото са много по-лесни за разбиране – потребителите получаваме нужната информация почти веднага, което не би се случило, ако трябва да прочетем дадена статия, проучване или новина. Но видяното силно влияе на човека, понякога, а даже и често – много повече от прочетеното. Хората от дълбока древност разказват и предават знанието си за света, за заобикалящата ги среда чрез образите и цветовете, като започнем от намерените пещерни рисунки, митовете и легендите, рисуваната керамика, мраморните статуи, народните облекла – материалното и нематериалното винаги се свързват с цвят, с образ, с чувство, с мисъл, с личност, с идея. Много от старите географски карти също са разчитали на образното представяне на света. В прочетената от мен литература също засякох да се повтаря темата за образното представяне на света – за това

как образът променя битието на една държава, народ или култура. Когато образът е положителен, държавата има и последващ просперитет. Образите, които се създават, могат да бъдат и негативни и това би довело неприятни представи за една държава. С това искам да кажа, че смятам, че геополитиката работи много и с образното представяне, например на една държава или ситуация, тези образи вкореняват в съзнанието на хората един свой прочит на случващото се.

Пространството винаги се свързва и с надмощие на едните над другите, взаимодействие на няколко идеологии, което напуска границата на държавата. Примерът с Англия и завземането на морското пространство е също пример за овладяване на едно ново пространство, защото Англия не просто превзема морето и новите територии, тя оставя своя отпечатък в тези нови пространства, своята политика, култура. Тя излиза извън себе си, но не само териториално. Затова може да се каже, че днес се е появил един нов, четвърти номос в лицето на интернет пространството, защото той позволява на държавите отново да се борят за надмощие в едно ново пространство, а неговото овладяване би значело едно ново господство на силните над по-слабите.

В геополитиката конфликтите са нещо напълно неизбежно, защото геополитиката не вярва в равенството, такова равенство е невъзможно. Територията никога не е разпределена поравно, ресурсите също, политиката също променя територията и реалността на една държава и когато тя е силна, завзема още повече територия и власт, а когато е слаба, губи власт и територия (Dodds, 2007). Това неравенство поражда конфликтите, а конфликтите пораждат следващо неравенство; може символично да се каже, че тази повторяемост и неизбежност в геополитиката, вечният конфликт, могат да бъдат описани чрез символизма на спиралата (Mackinder, 1904).

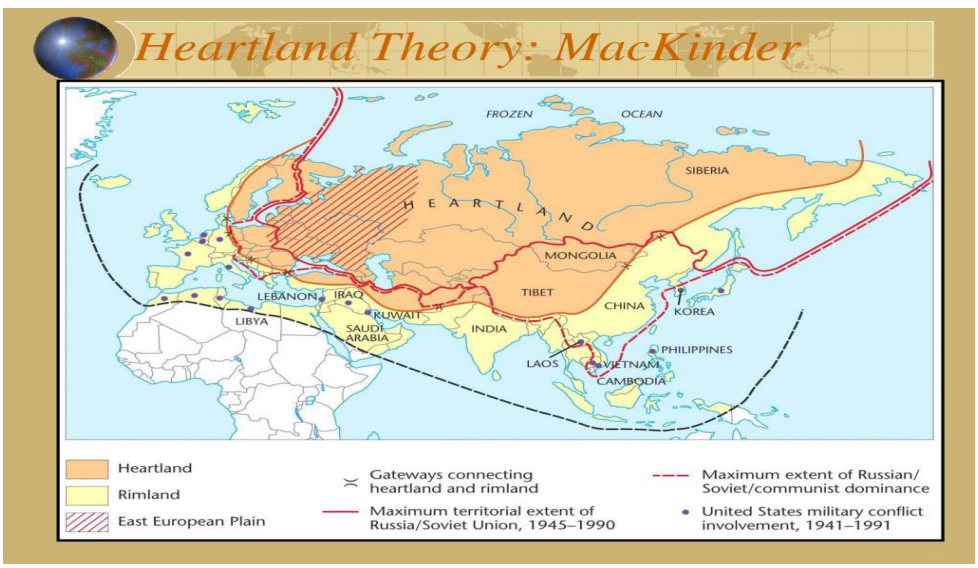
Сър Халфорд Макиндер в труда си „Географската ос на историята“ описва конфликтите като нещо основополагащо и градящо. Конфликтите карат хората да правят големи стъпки, и те водят до развитието на света. Като той дава пример с номадските нашествия на конници в Европа, което кара варварите, превзели Рим, да създадат свои кралства и съюзи с цел предпазване от тези нашествия. Другият логичен отговор, който дава Европа на тези нашествия, се изразява в това, че тя най-накрая напуска Средиземноморието и налага влиянието си на всички нови земи, морета и океани. Разбира се, не всички нашествия са градящи за всяка страна в конфликта, има страни, които търпят загуби, но това е нормално явление и е по-важно да се гледа цялостната картина.

Този сблъсък на две сили, които повечето пъти са с противоположни възгледи и идеи, ражда нещо ново. За много неща, смятам, сър Макиндер е бил един проницателен и добър пророк – вече няма нови земи за откриване, но пък държавите и до днес се борят, за да могат да управляват земите си ефективно; светът стана глобален; един трус на властта някъде по света ще води до друг, дори на другия край на земята, и по-слабите ще си отидат с тези трусове; той до някаква степен предрича и създаването на НАТО (изразено в желанието на силите на атлантизма да спрат влиянието на бившия СССР) и помага на Хитлер да оформи своите идеи

за превземане на Източна Европа, защото, който контролира Източна Европа, той контролира хартленда, а който контролира хартленда – той ще контролира и света (Mackinder, 1904).

В геополитиката човекът е един от основните фактори, които променят хода на събитията. Това разсъждение се вижда отчетливо и в труда „Земя и море“ на Карл Шмит. В него Шмит говори за античните философски теории за произхода на земята, като казва, че има четири първоначални елемента в света, но с напредването на естествените науки те са зачеркнати като първични и основни, но Шмит казва, че не това е важното, а че човек не може да бъде сведен само до един или до друг елемент, това би значело, че той е част от заобикалящата го среда. Човекът има собствена воля и решава как да моделира света около себе си. Човекът може да овладее собственото си съществуване и съзнание в процеса на историческото осъществяване. Той, когато растенията и животните погиват, може да се прероди за нов живот чрез мисълта си, волята си, равносметката, която си дава, и умозаключенията, които прави. Човекът притежава свободно пространство за собствения си авторитет и собствената си историческа сила и когато трябва, той може да насочи усилията и действията си към избрана от него стихия, създавайки нова форма на историческото си съществуване, в която се установява (Schmitt, 1942).

В заключение, мога да кажа, че географията присъства в геополитиката, но само като способ, с който работи геополитиката. Тя работи и с много други науки. Може да се каже, че геополитиката проследява и как различните фактори си взаимодействат, как от това взаимодействие на няколко фактора се ражда нещо ново и различно.

Фиг. 1. Хартлендът на света – центърът на историята

ДИСКУСИЯ

Първа тема на дискусия – взаимодействие на човека със заобикалящата го среда.

Втора тема на дискусия – могат ли държавите, които: 1. са бедни на ресурси; 2. имат неблагоприятно географско положение, да намерят начин да бъдат сред успелите държави?

1. Япония е страна, която е бедна на природни ресурси, но това не пречи да е сред основните производители на автомобили, кораби, високоскоростни влакове, роботи, електроника, медицинска апаратура, микрочипове. Политическият елит на Япония е намерил начин да компенсира липсата на ресурси чрез тяхното импортиране, създавайки от импортираните продукти високотехнологична стока.

2. Исландия има субарктичен океански климат, но почти през цялата година тази държава произвежда домати и краставици, което е трудно постижима задача за държава с неблагоприятен климат. Понякога държавите с благоприятен климат не могат да се справят така добре с производството на зеленчуци.

Трета тема на дискусия – от какво зависи формирането на националното самочувствие – историческото минало или как е представено то? Всяка държава има правото да избере върху кои моменти ще наблегне от своята история, това в никакъв случай не означава дадена държава да се отрича от историята си, напротив – колкото по-добре я познаваме, толкова по-добре ще знаем върху какво е важно да се концентрираме.

Четвърта тема на дискусия – колко е важна земята, територията за един народ? Защо националното самосъзнание и идентичност се градят именно на това – връзката на хората с тяхната земя? Земята за хората е образ на тяхната принадлежност, тя ги оформя като личности, тя пази историята им, те я свързват с миналото, родовата памет, обичаите, традициите, легендите, езика си. Земята е събирателен образ на тяхната култура и историческо минало.

Пета тема на дискусия – отмират ли националните езици, отстъпвайки на монопола на английския език? Експанзията на английския език има логично обяснение: 1. Колонизаторското минало на Великобритания, което прави английския език официален език на говорене в Северна Америка, Австралия, Индия и Африка; 2. Индустриалната революция, която кара английския да се развие и обогати, най-често с гръцки и латински корени на думите; 3. Създаването на първите компютърни изчислителни машини и по-късното развитие на компютрите и информационните технологии в САЩ; 4. Влиянието на филмовата индустрия, музикалната индустрия, социалните мрежи и стрийминг платформите.

Шеста тема на дискусия – фалшивите новини, изкуственият интелект и преправените снимки и видеа – случайност или работещи за определени личности/държави? Дезинформацията се появява в моменти на конфликт, напрежение, скандал, голямо събитие, често стремейки се да преобърне мнението на масовия потребител. Алгоритъмът, по който интернет предлага съдържание и

продукти на потребителите, също смятам, че следва, в доста голям процент, интересите на определени компании. Много често, когато говоря по определена тема или за определен продукт, след това, в моите социални мрежи, започват да се появяват статии, свързани с темата, за която съм говорила, както започват да се появяват и реклами на продукти, потенциално желани от мен. А компаниите не съществуват сами по себе си, зад компаниите стоят собственици, които подкрепят икономиката на определени държави, определени политики и личности.

Седма тема на дискусия – политиката като новата вяра на човечеството? Вярата на хората във висша сила, която е по-голяма от тях, която налага правилата, моралните норми и идеалите, винаги е съществувала, просто е променяла формата си. Древните хора са вярвали в силата на природата, стихиите, животните, античните хора построяват свои пантеони, Средновековието налага вярата в един всемогъщ Бог, чиято воля се разпространява от духовниците и съответно каноните са различни за различните видове религии, Ренесансът вярва в силата на човека, Просвещението – в силата на разума. Създаването на националните държави и техните политики се явяват за хората като новия образ на вярата. Днес ние вярваме в определени лидери и политики, възлагаме нашите очаквания на тях. Те са висшият закон, който следваме днес, те определят идеалите, ценностите и нормите, а ние, хората, следваме тях и вярваме в тях. Тази тема за политиката като новата теология на света е разгледана и от Карл Шмит в неговата студия „Политическа теология".

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

След направения сравнителен анализ на основните концепции, развити в най-известните трудове на бащите на геополитиката, стигнах до заключението, че геополитиката е напълно самостоятелна наука, която не е част от географията, защото геополитиката само борави с географските термини, за да зададе първоначалните стойности, с които работят държавите. Ролята на геополитиката е да покаже една възможна симбиоза между притежаваното (географско положение) и възможното (политиката), която води до нови реалности.

Може да се твърди, че геополитиката работи с две константи – географско положение и политика, но нейната комплексност произлиза от факта, че тези две константи са придружени от много променливи. Географското положение включва в себе си променливи като природни ресурси, климат, граници, излаз на море, търговски пътища, докато политиката работи с променливи като население, стратегия, планиране, интереси, влияние, оптимизирано използване на природните ресурси и търговските пътища, сигурност, развитие. Когато променливите бъдат сведени до някакви приблизителни стойности, тогава остава да се реши как двете константи ще работят – в полза една на друга, така че държавата да е успешна и силна, или една срещу друга, така че държавата да е слаба и зависима. Доброто географско положение не значи непременно успехи и просперитет – лошо водената политика може да направи и най-облагодетелстваната държава слаба, но пък стабилната и логична политика може да

направи силна и просперираща държава от малката и бедната на ресурси държава. Геополитиката е възможна тогава, когато всички стойности са до голяма степен ясни, когато те работят заедно и следват логика.

Именно защото стигнах до заключението, че геополитиката е комплексна наука, която работи с много стойности, които следват определена логика, чието взаимодействие води до световни промени понякога – смятам, че употребата на думата „геополитика" в медийното пространство е грешна. Не всеки конфликт и всяко действие могат да бъдат наречени „геополитически", това би било неправилно.

Опирайки се на концепцията на Карл Шмит за „номоса на Земята", стигнах до извода, че днешният номос, който хората се борим да завземем, е интернет пространството. То се явява новото пространство, в което държавите могат да демонстрират силата и превъзходството си, влияейки на международната обстановка. Интернет, който трябва да е устроен като свободно и неутрално пространство, се оказва новото поле, на което държавите отново воюват една с друга, всяка борещa се да се докаже като по-устроена, по-успешна, по-културна, по-добра за живеене от останалите. Определени политики и идеологии също биват натрапвани на масовия потребител чрез интернет и социалните мрежи. Това да можем да подлагаме предоставената информация на съмнение, е все по-рядко срещано сред масовите потребители. Консуматорското общество, което се зароди последните две десетилетия, е проблем, който също бива изместван от фокус. Защото отново казвам – големите компании печелят капитал, но къде отива той? За какви цели е използван? Собствениците на големите компании в какво вярват, на кого вярват? Чия политика и идеология следват…

REFERENCES

Dodds, K. (2007). *Geopolitics*. A Very Short Introduction. Oxford University Press.
Mackinder, H. (1904). *The Geographical Pivot of History*. Cosimo Classics.
Schmitt, C. (1938). *The Leviathan in the State Theory of Thomas Hobbes*. Chicago University Press.
Schmitt, C. (1942). *Land and Sea*. Telos Press Publishing.
Schmitt, C. (1950). *The Nomos of the Earth*. Telos Press Publishing.

WHAT IS GEOPOLITICS

Abstract: *The main goal of the report is to present the essence of the study of geopolitics in a synthesised and analytical manner. One of the tasks of the report is to explain why the word 'geopolitics' is so prevalent today in the media space. And why its excessive use by people who are not experts in the field of geopolitics leaves the audience with a mistaken and superficial interpretation of geopolitics, depriving it of its complexity. The report uses historical examples – about how a state can change the image that is created by other states of it, having it perceived in a new way and thus changing its culture and cultural influence. Examples from contemporary times and the reality shaped by the development and advancement of information technologies are also provided. The conclusions made in the report are based on a comparative analysis of the concepts developed in the most famous works of the fathers of geopolitics – the father of Atlanticism, Halford Mackinder, and the father of Continentalism – Carl Schmitt.*
Keywords: *geopolitics; information technologies; cultural influence*

Martina Todorova, Student
ORCID: 0009-0002-2219-9949
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: 031-zkr@unibit.bg

UKRAINE: IN SEARCH OF AN ELUSIVE PEACE

Avduljselam Selami
University of Library Studies and Information Technologies

Abstract: *After more than four years of bloody clashes, several failed attempts to peacefully resolve the dispute such as the Minsk Agreements, Ukraine is still stuck in a military stalemate. In 2024, presidential candidate Donald Trump promised to end the Russo-Ukrainian war within 24 hours. A year later, US Vice President Owens admitted that ending the war in Ukraine was "much more difficult" than Trump had previously believed. On the occasion of the fourth anniversary of the Russian invasion, Ukrainian President Zelensky stressed that Russia had failed to seize Ukrainian territory or change the country's geopolitical course, and declared a "victory" for Kiev. On the other hand, President Putin, in his speech on May 9, 2026, said that the war would soon end in victory. Will the next February 24, 2027, be marked by peace, guaranteed security and stability for Ukraine? Will the greatest geopolitical challenge since World War II be resolved? This military conflict, without delving into the epistemological debate "what is war", realizes Brzezinski's dangerous thesis "that the most unfavorable bad news for the United States is the possible Alliance between China and Russia". Europe is excluded from this global trilogy of great powers. In Kiev and Europe, they hope that time is working against Putin. However, after the crisis in Iran, sanctions against Russia disappeared. Moreover, Xi Jinping emphasized that "Russia must not lose this war". Several scenarios are circulating in this direction, from the most optimal for one or the other side to the most catastrophic. And is it even possible for a nuclear power to lose a war today? Honestly, it seems that D. Trump shares this opinion. The stakes for all leaders are significant. Xi and Putin dream of a new world order. Trump dreams of the exploitation of Ukrainian rare earth and energy resources. Discreetly, the EU also hopes for the Ukrainian cake.*
Keywords: *Ukraine; Russia; peace negotiations; possible scenarios*

INTRODUCTION

Is a peace agreement between Russia and Ukraine possible in conditions when both sides are acting with maximalist positions? Russia seeks to annex the entire Donbas and to make Ukraine's membership in NATO impossible. (Galeotti, 2024) Ukraine has no intention of giving up even a single inch of Donbas, and at the same time it demands solid security guarantees, regardless of the fact that the Russian army controls 90% of the territory of Donbas. The US believes that a peaceful solution is possible, but the European troika led by Macron, Merz and Stammer do not accept such a scenario. The war has entered its fifth year and several possible scenarios for a peaceful epilogue are circulating among experts. I believe that this war cannot be treated as an ordinary bilateral conflict between Russia and Ukraine, but as the beginning of new restructurings of the international order. (Duclos, 2023, pp. 4–9) Therefore, the epilogue of this conflict is not only a question of concluding peace between Moscow and Kiev, but also implies determining the positions of the other

actors who are directly or indirectly involved in this conflict. Xi Jinping's meetings with Trump and Putin in Beijing (May 2026) indicate a new design of international relations in which the EU is completely marginalized. After the events of Euromaidan (February 2014), the expulsion of pro-Russian President Yanukovych (February 22, 2014), Russia annexed Crimea (March 2014) and a month later the war in Donbas began (April 2014), between the Ukrainian army and separatists supported by Moscow. This dynamic turn was followed by several attempts to peacefully resolve the dispute, which did not result in success. In the fall of 2014, the Minsk I Agreement was signed between Russia and Ukraine, along with the "Package of Implementation Measures" (Minsk II). This agreement was very similar to the Ohrid Agreement of 2001, which overcame interethnic tensions in North Macedonia. (Marolov, 2013, pp. 134–154) When everyone was convinced that the situation would calm down, the Prime Minister of the United Kingdom Boris Johnson, assessed the text as a "masquerade". Then, during the peace talks in Istanbul (April 2022), he convinced President Zelensky to block the negotiations. Despite the military truces, Belarus and Israel alternately tried to organize peace meetings between Putin and Zelensky, but without success. After Donald Trump was elected president of the United States, the question arose about the fulfillment of the campaign promise that he would "pacify Russia and Ukraine in 24 hours". From the very beginning of his term, Donald Trump put pressure on both sides. In August 2025, he met with President Putin in Alaska, and later prepared a 28-point peace plan. Donald Trump initiated peace talks between Russia and Ukraine in Abu Dhabi, United Arab Emirates, and in Geneva. All attempts ended in failure, and the war in Iran marginalized the Russian-Ukrainian conflict. At this point, it is difficult to predict when peace will prevail? What the epilogue will be is not yet known, but several scenarios are in circulation. One scenario in which Putin would be the big loser is "Europe, together with the US, unites against Russia and, similarly to the fall of 2022, the Russian army withdraws. Donbas would grow into a frozen conflict with possible guerrilla actions by Russophones". The second scenario is: "Putin and Trump manage to force Zelensky to make concessions. Russia keeps Donbas and Crimea." Putin fulfills his plans. However, Ukraine switches to partisan warfare in Donbas. The third scenario is a war of attrition, which is practically happening now. Trump withdraws from peacekeeping missions. Drones and ballistic missiles on both sides attack sensitive targets without control. The war could degenerate in another direction if one of the Baltic states, due to its geographical proximity to Russia, allows Ukraine to bomb from its territory. That would mean a direct clash between NATO and Russia, and possibly the activation of Article 5 of the Washington Treaty. Finally, the question of the depletion of resources and human capacities is out of place, given that their allies do not deviate from military and financial assistance. The Iranian crisis has shown that the West and China, despite sanctions, have increased imports of energy from Russia. Although this idea is realistic, Paris, Berlin and London, under the pretext that Russia will attack Europe and faced with the "so-called Thucydides Trap", are financing the war in Ukraine, dreaming of the geopolitical space and rare earth and energy resources of Ukraine.

METHODOLOGICAL APPROACH

The methodological approach to this geopolitical analysis relies on a multidisciplinary approach, through which a combined analysis of the significance of the territory around which the war is being fought, an analysis of the main actors Russia, Ukraine, Europe, the USA and their interests is carried out. It generally includes three different phases: document analysis, remote investigation and legal or peacebuilding assessment. The main steps of this methodology are: Data collection and triangulation, Desk research, Analysis of secondary sources, Field work. This is followed by Contextual and strategic analysis and System analysis as well as Legal and ethical assessment.

FOUR YEARS OF THE RUSSO-UKRAINIAN WAR – GEOPOLITICAL STAKES

In February 2026, the four-year anniversary of the war was marked, which entered a new phase of increased brutality and mutual exhaustion. Ukraine's military losses reach between 500,000 and a million killed/wounded. Over 20% of the territory in eastern Ukraine (Donbas) is under Russian occupation, with two new separatist states, the Luhansk People's Republic and the Donetsk People's Republic. According to estimates by The Center for Strategic and International Studies (CSIS- https://www.csis.org/topics/ukraine-war), approximately 1.2 million people have been killed, wounded, or missing on both sides. Russian forces, despite their slow progress and territorial acquisitions, are on a constant offensive thanks to their powerful ballistic missiles and the size of their army. Ukraine, initially supported by the US and the EU, with large financial, military, intelligence, satellite, and digital technology, has built an efficient army. After four years of military conflict, Ukraine is facing exhaustion and a large human deficit. Zelensky says he is ready to compromise and meet with Putin, but that greater pressure from the United States and Europe on Moscow is necessary to end the conflict. (2026) In 2026, the balance of power between Ukraine and Russia has changed, but remains favorable to Russia, which has potentially greater reserves. In April 2026, Russia controls approximately 20% of Ukrainian territory. These acquisitions were won in the first phase of the war. In 2024 and 2025, Russia won only about 1% of the territory. The war in Ukraine led to a decline in Russia's power. The country has proven incapable of defending its partners around the world, whether it be Venezuela, Syria or Iran. At the same time, Moscow is unable to challenge the unilateral and interventionist policies of Donald Trump, which Putin so fiercely opposed. With the favorable peace with Ukraine, Putin seeks to revive Russia's imperial ambitions that in The 1990s were underestimated and marginalized by the West. Russia and Ukraine have more or less relied on their allies in the past four years. China's contribution to Russia, despite its alleged neutrality, has been fundamental. Its partnership is permanent and ideological, and is based on confrontation with the West. North Korea and, to a lesser extent, Iran played a significant role in the critical periods of the war. Ukraine, for its part, is completely dependent on Europe. European governments have done much to com-

pensate for the absence of American military assistance. I believe that the interest of Russia's allies stems primarily from their anti-Americanism, the BRICS stance on dedollarization and the establishment of a new world order. Claude Meyer in his latest monograph emphasizes that Xi dreams of establishing a new world order dominated by China (Claude Meyer, 2025, p. 25) Europe, in its desire to strengthen its geopolitical position and resource handicap, sees Ukraine as a future member of the EU and an important raw material partner. Enlargement has acquired a geopolitical perfume, while the principle of enlargement through the Copenhagen criteria is reserved for the Western Balkans.

PEACE INITIATIVES: FROM MINSK VIA ALASKA TO GENEVA

Since the worsening spiral of the war between the separatist forces of Donbas supported by the Russian army and the regular forces of Ukraine in 2014, no more attempts have been initiated to calm the situation. In September 2014, at the initiative of the Trilateral Contact Group for Ukraine (Russia, Ukraine and the OSCE), under the auspices of the OSCE, the Minsk I and Minsk II Agreements were signed. The agreements were also signed by representatives of the self-proclaimed "People's Republics" of Donetsk and Lugansk. Practically, these agreements are a partial copy of the Ohrid Agreement of 2001, which resolved the interethnic conflict in North Macedonia. It was about the right to use the Albanian language at universities and in the majority Albanian-speaking municipalities with greater decentralization. The demands of the Russophones from Donbas were similar. However, despite good intentions, the Minsk Agreements failed because the West sought to gain time to stabilize the front line in order to prevent the collapse of Ukraine, and at the same time to provide Kiev with funds for armament, Angela Merkel noted. (Merkel, 2024) For the Russian side, this was interpreted as evidence that the West never intended to implement the agreements, but was preparing Ukraine for war. On February 21, 2022, Russia recognized the independence of Donetsk and Lugansk, which practically destroyed the Minsk Agreements. (Tervé, 2022). After Russia's invasion on February 22, 2022, Belarus and Israel (March 2022) alternately tried to organize peace meetings between Putin and Zelensky, but all attempts were unsuccessful. In March 2022, the international community convinced the warring parties to negotiate in Istanbul from March 2022. This meeting resulted in a draft framework agreement on the neutrality and security guarantees of Ukraine. (Charap, Radchenko, 2024). Zelensky accepted the process of "denazification", "demilitarization and giving up the dream of NATO membership", as well as the recognition of Crimea as Russian territory. However, this attempt to peacefully resolve the dispute will also fail due to the sabotage of the negotiations, primarily by Boris Johnson. (Ashford, 2024) Other analysts believe that the Russian demands were maximalist, although the Kremlin did not re-claim the secession of Donbas from Ukraine as it is today. Others pointed out that after the successful counter-offensive, Ukraine, encouraged by Western leaders, hoped for victory. Minsk I and II have gone down in history, and both Ukraine and the EU probably regret these agreements. (Hynek, Šenk, 2025)

The first optimistic peace visions were initiated by US presidential candidate Donald Trump. On July 17, 2024, at the Republican Party Convention in Milwaukee, he promised that he would "bring peace to the world and reconcile Russia and Ukraine in 24 hours". Two days later, in a telephone conversation with Volodymyr Zelensky, he confirmed that he would end the war in Ukraine. After his inauguration in the White House, Donald Trump tried to force Ukraine, Europe and Russia to conclude a peace agreement. However, his illusions did not work because he underestimated the resilience of Ukraine, the unity of the EU and Russia's intentions. In March 2025, Donald Trump admitted that "his promise was sarcastic that he would end the war in 24 hours". For the Kremlin, Trump's election was an unexpected blessing. Putin hoped that Trump would cut off military aid to Ukraine and conclude an economic agreement with Russia. He did indeed cut off the massive military aid but maintained sanctions on Russia. In February 2025, US Secretary of State Marco Rubio met with Russian Foreign Minister Sergei Lavrov in Riyadh. This was the first diplomatic dialogue between the US and Russia since the Russian invasion of Ukraine in 2022. In August 2025, Trump and Putin met in Alaska, which marked a symbolic collapse of Putin's isolationism by the West. On November 21, 2025, the 28-point Russian-American plan for ending the war in Ukraine was revealed. (Chance, Walsh, 2025) This plan was assessed as unbalanced and in favor of Russia. Therefore, at the meeting in Geneva between representatives of the United States, Ukraine and Europe, it was revised into 20 points. (Verdo, 2025) Finally, after the talks in Abu Dhabi and the United Arab Emirates between Russia and Ukraine, they continued on February 18, 2026 in Geneva with the mediation of the United States but without visible results. The territory of Donbas remained the main obstacle to greater progress in the peace process. Meanwhile, Russia, having learned from the experience of the ceasefire during the first peace talks in Istanbul in 2022, did not accept Europe's proposals for a ceasefire. "For us, these are parallel processes." The most difficult obstacle in the negotiations is Russia's claim to the entire territory of Donbas, given that 10% is under Ukrainian control and security guarantees.

POSSIBLE SCENARIOS

At the Geneva talks, the delegations of Russia and Ukraine confronted their strategic interests in order to find compromise solutions. In terms of Kiev's territorial concessions, the "demilitarization" of the Donbas regions from which the Ukrainians would withdraw was proposed. However, no consensus has been reached on this issue. Russia's annexation of 20% of Ukrainian territory would be recognized "de facto" by the United States, which, according to international law, would have little meaning if Ukraine did not accept these provisions. At the same time, a paradox is evident. However unfavorable it may be for Ukraine's interests and sovereignty, this "plan" still contains elements that should logically make it difficult for the Kremlin to accept it. For example, the lifting of sanctions would be gradual. Russia cannot return its assets abroad (100 billion dollars have been allocated to a US-Ukrainian investment fund, 50% of which goes to the US). At the same time,

the upper limit for the Ukrainian armed forces would remain in accordance with the Kremlin's demands (85,000), while Ukraine is demanding 250,000 soldiers. From a European perspective, a kind of paradox of the Vitkoff-Dmitriev plan is that a large number of provisions refer to European countries, although they were not consulted during the preparation. Europe has certain arguments. Most of the frozen Russian assets are kept in Europe, and a large part of the sanctions also depend on the decisions of Brussels and London. If a ceasefire is achieved, Ukraine will have to make territorial concessions and give up its membership in NATO. Therefore, it is the Europeans who should guarantee its security. The Americans took into account the Ukrainian and European proposals, and the plan for which negotiations are currently underway now contains only 19 points. (Tallès, 2026). What epilogue is possible if these negotiations fail? In this context, three possible scenarios arise: First scenario: if the Europeans and Ukrainians manage to establish a more or less united front with the United States against Russia, which is unlikely in the Trump era, Russia will find itself in a defensive role. But is this alliance strong enough to collapse the Moscow-China axis, which has become even more stable after the war in Iran? And can a nuclear power be defeated in general, especially since D. Trump has shown great respect for V. Putin? Second scenario, which is more likely, is that Putin will have the last word in this war. In this sense, a parallel can be drawn with the American plan for Gaza. It is worth recalling that on the sidelines of the UN General Assembly (September 2025), Trump met with the leaders of a group of Arab and Muslim countries. They were able to redirect the initial plan conceived by the White House, until the American president met with Netanyahu. By including Netanyahu's demands, Trump has largely destroyed the concessions he made to the Arab states just days earlier. Following this precedent, it is quite realistic for Putin and Xi, together with Trump, to toughen their relationship with Zelensky and find a common position for the United States and Russia on peace in Ukraine. The third scenario: if the Moscow-Washington agreement, for one reason or another, collapses. D. Trump decides to completely exclude the United States from the conflict. Trump has often said, "If they want to continue the war, let them do it without us." This scenario would be the most dangerous for Ukraine, which desperately needs a ceasefire in the near future, as well as for Europe, which is forced to bear the burden of the conflict alone. It should be added that, regardless of which scenario ultimately prevails, the "Witkoff plan" will represent a turning point not only for Ukraine, but also for transatlantic relations. In fact, point 4 of the "plan" indicates that the discussions will be conducted "between NATO and Russia, with the mediation of the United States." It could not be clearer that the current US administration no longer sees itself as a pillar of European security alongside the Allies, but at best as a "trusted third party" between Europeans and Russians. (Sabriu Bexheti, 2026, pp. 159–164) How does Russia view the final outcome of this war? According to Russia's UN Ambassador Nebenzia, "European support for Kiev only prolongs the war. Zelensky does not need peace as he stated in Munich 2025. For Zelensky, war is a matter of politics and survival of power." Russia is against temporary solutions.

"Any agreement must be comprehensive, take into account our concerns about the root causes of the conflict."

CONCLUSION

All elements indicate that the negotiations to end the war in Ukraine are at a standstill. Since the time of the Minsk I and II peace negotiations (2014/5), it has become clear that Ukraine and the West have avoided establishing a peace solution according to the model of the Ohrid Framework Agreement of 2001, which accepted the demands of the Albanian minority in North Macedonia. Bilingualism was introduced, the use of the Albanian language in higher education institutions, greater decentralization. Let us recall that the Russophones in Donbas demanded autonomous status, the use of the Russian language, which was previously banned, without demanding secession from Ukraine. In parallel with the military actions, several peace initiatives for the war in Ukraine were noted, but without much success. One of the key dilemmas is: what could be the epilogue of this war? Several scenarios are considered in this direction. One scenario is the unification of the entire West together with the USA against Russia, which would weaken Russian military power. But the strengthening of the Beijing-Moscow axis and the closeness of Putin, Xi and Trump make such a scenario impossible. The second scenario is Putin's victory, the fall of the entire Donbas under Russian control, as well as a moderate acceptance of the remaining demands, which Zelensky considers a capitulation that no Ukrainian will sign. The third scenario is a "continuation of the war" that could degenerate into a loss of control of the so-called "Thucydides Trap", which could also involve a military conflict between NATO and Russia. What characterizes this conflict is the great rapprochement of the two great powers from the "Heartland" China and Russia, according to Mackinder's classic theory. This danger to American interests is also pointed out by geo-politician Zbigniew Brzeziński in his major work The Grand Chessboard (1997). The dilemma remains whether behind this conflict lies the great project of China, Russia and the BRICS to establish a new world order from which the USA and the EU would step aside in favor of China?

REFERENCES

Ashford, E. (2024, April 22). *Did Boris Johnson really sabotage peace talks between Russia and Ukraine? The reality is more complicated. The Guardian.* https://www.theguardian.com/commentisfree/2024/apr/22/boris-johnson-ukraine-2022-peace-talks-russia

Brzezinski, Z. (1997). The grand chessboard: American primacy and its geostrategic imperatives. *Basic Books.*

Chance, M., Paton Walsh, N. (2025, November 21). The 28-point peace proposal for Ukraine, annotated. *CNN*. https://edition.cnn.com/2025/11/21/europe/peace-proposal-russia-ukraine-annotated-intl-vis

Charap, S., Radchenko, S. (2024, April 16). The talks that could have ended the war in Ukraine. *Foreign Affairs.* https://www.foreignaffairs.com/ukraine/talks-could-have-ended-war-ukraine

Galeotti, M. (2024). Forged in war: A military history of Russia from its beginnings to today. *Osprey Publishing.*

German, T., Tyushka, A. (2024). Ukraine's 10-point peace plan and the Kyiv Security Compact: An assessment: In-depth analysis. *European Parliament.* https://doi.org/10.2861/53540

Hynek, N., Šenk, M. (2025). Ukraine–Russia peace plans: Historical lessons, operationalising criteria, and comparative assessment. Peacebuilding. *Advance online publication.* https://doi.org/10.1080/21647259.2025.2585235

Marolov, D. (2013). Understanding the Ohrid Framework Agreement. In S. P. Ramet, O. Listhaug, A. Simkus (Eds.), Civic and uncivic values in Macedonia (pp. 134–154). *Palgrave Macmillan.* https://doi.org/10.1057/9781137302823_8

Merkel: "Klar, dass ich etwas Besonderes erlebte" [Merkel: "Clearly I was experiencing something special"]. (2024, November 21). Zeit Online. https://www.zeit.de/news/2024-11/21/merkel-wollte-keinen-schnellen-nato-beitritt-der-ukraine

Meyer, C. (2025). La Chine de Xi Jinping, menace pour la paix et l'ordre mondial [Xi Jinping's China, a threat to peace and the world order]. *Éditions de l'Aube.*

Sabriu Bexheti, M. (2026). US National Security Strategy 2025: As an ideological manifesto for divorce with Europe. *Knowledge: International Journal,* 74(1), 159–164. https://ojs.ikm.mk/index.php/kij/article/view/8086

Tallès, O. (2026, March 21). "Thomas Gomart: Qui contrôle qui ?", analyse des nouveaux bras de fer géopolitiques ["Thomas Gomart: Who controls whom?", an analysis of new geopolitical power struggles]. *La Croix.* https://www.la-croix.com/international/qui-controle-qui-analyse-des-nouveaux-bras-de-fer-geopolitiques-20260321

Tervé, C. (2022, February 22). Ukraine: Poutine a fini d'achever les accords de Minsk (qui n'ont jamais réussi à installer la paix) [Ukraine: Putin has finished off the Minsk agreements, which never succeeded in establishing peace]. *HuffPost.* https://www.huffingtonpost.fr/international/article/ukraine-poutine-a-fini-d-achever-les-accords-de-minsk-qui-n-ont-jamais-reussi-a-installer-la-paix_192761.html

Troianovski, A., Schwirtz, M. (2024, June 15). The sticking points that kept Russia and Ukraine apart. *The New York Times.* https://www.nytimes.com/2024/06/15/world/europe/ukraine-russia-ceasefire-deal.html

Verdo, Y. (2025, December 14). Guerre en Ukraine: Ce que propose Zelensky à Trump pour sauver ses "forteresses" du Donbass [War in Ukraine: What Zelensky proposes to Trump to save his "fortresses" in Donbas]. *Les Echos.* https://www.lesechos.fr/monde/enjeux-internationaux/guerre-en-ukraine-ce-qu

Duclos, M. (2023) *Guerre en Ukraine et nouvel ordre du monde.* pp. 4–9. https://institutmontaigne.org/publications/guerre-en-ukraine-et-nouvel-ordre-du-monde

УКРАЙНА: В ТЪРСЕНЕ НА НЕУЛОВИМ МИР

Резюме: *След повече от четири години кървави сблъсъци, няколко неуспешни опита за мирно разрешаване на спора, като например Минските споразумения, Украйна все още е заседнала във военна патова ситуация. През 2024 г. кандидатът за президент Доналд Тръмп обеща да сложи край на руско-украинската война в рамките на 24 часа. Година по-късно вицепрезидентът на САЩ Оуенс призна, че прекратяването на войната в Украйна е „много по-трудно", отколкото Тръмп е смятал преди. По повод четвъртата годишнина от руската инвазия украинският президент Зеленски подчерта, че Русия не е успяла да завземе украинска територия или да промени геополитическия курс на страната и обяви „победа" за Киев. От друга страна, президентът Путин в речта си на 9 май 2026 г. заяви, че войната скоро ще завърши с победа. Ще бъде ли следващият 24 февруари 2027 г. белязан от мир, гарантирана сигурност и стабилност за Украйна? Ще бъде ли разрешено най-голямото геополитическо предизвикателство след Втората световна война? Този военен конфликт, без да се задълбочава в епистемологичния дебат „какво е война", реализира опасната теза на Бжежински „че най-неблагоприятната лоша новина за Съединените щати е евентуалният съюз между Китай и Русия". Европа е изключена от тази глобална триангулация на Великите сили. В Киев и Европа се надяват, че времето работи срещу Путин. След кризата в Иран обаче санкциите срещу Русия изчезнаха. Нещо повече, Си Дзинпин подчерта, че „Русия не трябва да губи тази война". Няколко сценария циркулират в тази посока, от най-оптималния за едната или другата страна до най-катастрофалния. И възможно ли е изобщо ядрена сила да загуби война днес? Честно казано, изглежда, че Д. Тръмп споделя това мнение. Залозите за всички лидери са значителни. Си и Путин мечтаят за нов световен ред. Тръмп мечтае за експлоатацията на украински редкоземни ресурси и енергийни ресурси. Дискретно ЕС също се надява на парче от украинската баница.*

Ключови думи: *Украйна; Русия; мирни преговори; възможни сценарии*

Avduljselam Selami, PhD Student
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: Avduljselam.selami@gmail.com

SYSTEMIC WEAKNESS OF THE JUDICIAL AUTHORITY IN THE REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA

Mira Jovanovska
University of Library Studies and Information Technologies

Abstract: *The judicial system in every country has a central role in maintaining justice and the rule of law. In North Macedonia, as in many other countries, the judiciary is important in protecting the rights of citizens, in the fight against corruption and crime. However, this system faces serious challenges that affect its efficiency and integrity. Problems in the judiciary, the Judicial Council, the Prosecutor's Office and the Council of Public Prosecutors have significant consequences for the functioning of the judicial system, but also for the overall fair and democratic structure of the state. According to the report by Transparency International – Macedonia-NSI (2024), 15 factors that play a leading role in society in the fight against weaknesses in the judicial system were evaluated. The judiciary was rated with an index of 50.68, taking the low 12th place out of a total of 15 institutions. The Public Prosecutor's Office was rated with an index of 38.9, or the last 15th place. which is shocking, considering that the Public Prosecutor's Office is responsible for submitting indictments to the criminal court for the initiation of court proceedings. What are the vectors for such situations? How can these weaknesses be resolved?*
Keywords: *Judicial system; Judicial Council; Council of Public Prosecutors; N. Macedonia*

INTRODUCTION

In accordance with the Copenhagen criteria, the reform of the judiciary in N. Macedonia began with the adoption of the Law on the Court Budget in September 2003. In 2004, the Government adopted the first Strategy for the Reform of the Judicial System. In 2005, North Macedonia was granted candidate status for the European Union (EU). In 2008, the Council of the EU supported the country's preparations for future accession and the harmonization of its legislation with the acquis communautaire. The EC's 2011 report noted "limited progress in the independence and efficiency of the judicial system and in the area of anti-corruption policy". The judicial system has become the Achilles' heel of N. Macedonia's European ambitions. In order to analyze the weaknesses and recommend the necessary tools to improve the judicial system, the former Director of the European Commission, Reinhard Priebe, visited North Macedonia (2015–2017) and concluded that "the rule of law and the judicial system are in collapse, deeply politicized, inefficient and corrupt. In order to crack down on corruption in the state public prosecution. In 2015, the Special Public Prosecutor's Office (SPO) was established but it remained immobilized due to political obstacles of the then VMRO-DPMNE government that had been ruling the country for ten years. After the change of government in 2017, R. Priebe published the Second Report (2017). It recommended a thorough reform of the judicial system, increased accountability of judges and an end to polit-

ical interference. However, in 2019, the head of the SPO, Katica Janeva, was arrested for corruption. Six years later, the EC Report on N. Macedonia (2025) concluded that "there has been no progress in the fight against corruption, the independence of the judiciary, the insufficient budget, regardless of the newly adopted Judicial Reform Strategy 2023–2028". Starting from the 26 basic courts and the Basic Criminal Court Skopje, through 4 appeal courts to the Supreme Court and the Basic Public Prosecutor's Office (PPO) together with the remaining 27 basic public ones, bribery, corruption, political pressure, inefficiency with numerous "forgotten" and outdated cases are present everywhere. The main weaknesses are the lack of judges and prosecutors, their corrupt nature, trading interests, voluntary or oppressive submission to political pressure, lack of professionalism and efficiency, ethics and transparency. The Judicial Council and the Council of Public Prosecutors are dysfunctional; the selection of judges is political. Therefore, the first and most important reform is to free the judicial and prosecutorial system from political influence.

METHODOLOGY

The scientific-methodological approach to research in the domain of legal sciences is a structured process. The basic parameters of the research in this topic are the quantitative and qualitative research of the rule of law in N. Macedonia, as well as other weaknesses of the judicial system. In the domain of documentary research, it is important to collect primary sources and secondary sources. When choosing the positivist method, a "rigorous analysis of existing texts" is carried out, with the implementation of the comparative method, a comparison is made between the EU Copenhagen criteria and the dysfunctionality of the judicial system in N. Macedonia.

STRUCTURAL ISSUES AND PROBLEMS OF THE JUSTICE SYSTEM

The separation of powers has been established since the time of the great philosophers Montesquieu and John Locke. the foundations of the functioning of the state and the limitation of its power. The judiciary is independent of the executive and legislative branches. The basic parameters of the independence of the judiciary are a) Prohibited removal of judges. b) The careers of judges are managed by the High Judicial Council (HJC). c) The principles of impartiality d) Judges should not be subject to threats and controversies. e) In countries with a developed system of separation of powers and the rule of law, the status of the Public Prosecutor's Office is particularly important. It is hierarchically subordinate to the Ministry of Justice and therefore in illiberal regimes its independence is questionable. f) Political pressures affect the autonomy of judges and disrupt the balance of power between political authorities and the judiciary. g) The budget in the field of justice is an important parameter for the implementation of a free and efficient judiciary (Safjan, 2006). The independence of the judiciary is an essential component of democracy, which ensures that each party to the dispute has the right to a fair trial (Ackerman, Bastard, 1988, pp. 19–48). The fundamental principles of the Judiciary of the three branches

of government are guaranteed by the Constitution of N. Macedonia. However, the judicial system in the country faces serious structural problems that affect its efficiency and independence.

THE DISCUSSED INDEPENDENCE OF THE JUDICIAL SYSTEM

N. Macedonia, as an aspirant for EU membership, was under monitoring by the EC for the independence of the judiciary, in accordance with the Copenhagen criteria. The EC expert Reinhard Priebe, after his visits in 2015 and 2017, concluded that "the rule of law and the judicial system are in collapse, deeply politicized, inefficient and corrupt. In order to crack down on corruption in the state public prosecution, the Special Public Prosecutor's Office (SPO) was established in 2015, but the real shock came in 2019 when the head of this institution was arrested for corruption. In N. Macedonia, the Judicial Council, the Public Prosecutor's Office, the Supreme Court, the Court of Appeals and the Basic Criminal Court have proven to be dysfunctional. The Transparency International report concludes that judges are often susceptible to voluntary or increased political influence, trading interests, lack of ethics and transparency. (https://transparency.mk/wp) Regardless of which political party is in power, there is no developed awareness among the political elites about the essential importance of the judiciary and the public interest in society. Often under political pressure, trials are not objective or are postponed and dragged out until the case becomes statute-barred. As a result of such a practice, doubts are created in public opinion about the fairness and objectivity of court decisions, and citizens' trust in the judicial system is reduced to 4%. The impression is that the judiciary in N. Macedonia functions as an elitist association between the executors of different authorities, similar to that in Africa (Vanderlinden, 1983, p. 128). In such a context, the ordinary citizen cannot exercise his rights when he has a famous opponent or a successful businessman against him. This type of dysfunctionality of the judicial system is accompanied by corruption and trading interests. In this dirty game, each involved entity can be an initiator or beneficiary of corruption in order to gain privileges in relation to the other side. There are other forms of influence of individuals from the political sphere on the judiciary. First of all, this refers to blackmail and pressure that can be threatening. In conditions where there are judges with a lack of integrity, they can succumb to pressure. In such conditions, the biggest victim is justice and the citizen (Ouimet, 2012, pp. 75–92).

LACK OF PROFESSIONALISM AND EFFICIENCY

One of the most important pillars of the rule of law is the professionalism and efficiency of the judicial system. The assessments are determined by the ability of the courts to resolve disputes within reasonable time limits. For this purpose, the EC for the Efficiency of Justice (CEPEJ) was established in the EU in 2002. This institution plays a key role in assessing performance and strengthening public trust through modern methods of governance in the EU. One of the questions that arises is: how is judicial professionalism and competence achieved? It is considered nec-

essary to encourage continuous education (Ackermann, Bastard, 1988, pp. 19–48). The quality of justice depends on the training of judges, prosecutors and lawyers, the provision of technical expertise and increased independence. However, it is wrong to think and act according to the principle "that in the name of efficiency all tools are allowed". Efficiency must not be built at the expense of ethical standards and the rights of the parties to the dispute. An integral part of the efficiency of the judicial system is its modernization. With the acceleration of scientific discoveries with digitalization and the use of artificial intelligence, the introduction of digital technology (e-justice) for resolving disputes is also desirable. In N. Macedonia, professionalism and efficiency in the judiciary are often compromised due to the inefficient management of court processes by judges and the lack of appropriate mechanisms that can control inefficiency. Court proceedings are often delayed, and judges do not resolve cases within a reasonable time. This problem reduces citizens' trust in the judicial system and increases the impression that justice is not available to everyone, but only to those with power and resources (https://transparency.mk/2025/). In general, the lack of professionalism among judges stems from decisions that do not contain an explanation of the reasons for their adoption or do not offer detailed explanations. Who is to blame for such a situation? Is it the Judicial Council that selects judges based on political affiliation? Is it the AKMIS system that manipulates the small number of honest judges and removes them? (Blaževska, 2017, p. 2)

FINANCES – A GUARANTEE OF THE INDEPENDENCE OF THE JUDICIARY

In the judiciary, the main legal basis for budgeting is the percentage of the gross domestic product allocated to the judiciary. In N. Macedonia, the percentage of GDP allocated to the judiciary has been 0.8% for decades. By 2025, this minimum was not respected and fell to 0.3% of GDP. Due to lack of financial resources, many courts are unable to fulfill their daily obligations due to the insufficient number of judges and administrative staff. This handicap negatively affects the judicial procedure, slows down the judicial process and leads to corruption (Djurovski, 2025).

SHORTAGE OF HUMAN RESOURCES

The next major handicap facing the judicial system in S. Macedonia is the lack of human resources. This deficit is primarily reflected in the lack of judges and court officials without whom judicial power cannot be effectively realized. According to the EC Report on S. Macedonia for 2925, it is emphasized that the Macedonian judicial system lacks at least 160 judges. Due to the age structure of judges, it is estimated that by 2028, about 40 judges will retire (EC Progress Report on Macedonia for 2024). The most relevant indicator of the crisis surrounding the shortage of judges was the scandal surrounding the illegal selection of 130 candidates to the Academy of Judges and Public Prosecutors during the parliamentary and presidential elections in the spring of 2024. This competition was soon annulled, and the director of the Academy of Judges and Public Prosecutors resigned (Trpčevska-Zafirovska, 2025).

ETHICS AND TRANSPARENCY

Transparency and ethics in the judicial system assume that this professional system guarantees independence, transparency and impartiality, which are guaranteed by law. Transparency and professionalism imply transparent external communication to strengthen public trust and internal communication for harmonization of practices. In the EU, these issues are under the jurisdiction of the EC for the Efficiency of Justice (CEPEJ), while in N. Macedonia this function is performed by the Judicial Council, which is completely dysfunctional. The general conclusion is that many court decisions are challenged by citizens and often end up in the European Court of Human Rights in Strasbourg. The most common observation of European experts is that a large number of judges and legal professionals are not sufficiently transparent in their work. In this regard, corruption and nepotism in the judiciary are often pointed out. When it comes to the integrity of the person of a judge or prosecutor, it means respecting physical and moral integrity. Moral integrity presupposes respect for human dignity, the right to honor, respect for privacy, the right to one's own image, the right to one's own voice, the right to privacy, the right to silence, the right to respect, the right to the presumption of innocence, the right to the inviolability of the home (Ouimet, 2012, pp. 75–92). Unfortunately These qualities are not found among the majority of judges in N. Macedonia.

INTEGRITY OF JUDGES AND PROSECUTORS

Article 11 of the United Nations Convention against Corruption emphasizes the central role of judicial integrity. The Convention states that, in order to effectively discharge its functions, the judiciary must be free from corruption, its members must be independent and must act with integrity and impartiality. This presupposes the fulfillment of several imperatives: a) Identifying priority issues and challenges related to judicial integrity and the prevention of corruption; b) Linking local and regional initiatives on judicial integrity; c) Creating an online library of useful resources, publications, guides; d) Promoting the exchange of best practices and lessons learned, advisory services, ethics training, etc.; and e) Supporting the strengthening of oversight and accountability mechanisms. Integrity should be a fundamental value for every judge. Without integrity, justice can be jeopardized, and judicial decisions can be suspected of bias or corruption. A judge with high integrity will not allow external factors or corruption to influence his work. The judicial system in S. Macedonia is filled with numerous scandals, bribery, corruption, political influence, where the integrity of the judge has been destroyed, from the basic, appellate to the Supreme Court (Geroski, 2025, p. 3).

THE NON-FUNCTIONALITY OF THE JUDICIAL COUNCIL AND THE COUNCIL OF PUBLIC PROSECUTORS

The Judicial Council has a central role in the management of the judiciary. It is responsible for the selection, promotion, disciplinary liability and dismissal of judges. In S. Macedonia, the Judicial Council faces a lack of transparency and professionalism in its functioning. The selection of judges is often subject to political

pressure, which reduces the independence of the judiciary. Regardless of the fact that according to the law, the Judicial Council is an independent and autonomous body of the judiciary with the status of a legal entity (https://jorm.gov.mk/). This institution fails to effectively implement its competencies. Some judges behave unprofessionally and with a high level of corruption. Such an atmosphere of impunity undermines the credibility of the Judicial Council. The prosecution in North Macedonia plays an important role in protecting the legal order and preventing crime. The Council of Public Prosecutors is an institution that appoints and disciplines prosecutors, but it also faces numerous problems such as: the lack of independence and professionalism in the prosecution often leads to selective administration of justice and favoritism of certain individuals or groups. Prosecutors are susceptible to political and other external influences, which undermines their independence and increases corruption. The shortage of judges and public prosecutors is a serious problem that must be resolved as soon as possible if effective and efficient courts and public prosecutors are to be established. The Academy for Judges and Public Prosecutors is not adequate to provide the necessary number of judicial and prosecutorial personnel to fill the gaps in a short time. Therefore, it is much more useful to approach a combined selection of judges and public prosecutors. This means that they should be recruited primarily from among those who graduated from the Academy for Judges and Public Prosecutors, but also from other profiles such as legal professionals, people from the field of advocacy, law professors and the like, for whom a legally established length of service and experience of more than 15 years in the profession would be required.

CONCLUSION

The judicial system of N. Macedonia is collapsing and needs an infusion. The first and most important reform is to free the judicial and prosecutorial system from political influence. Independent bodies are needed for the selection of judges and prosecutors, and transparency in the selection and appointment. In the fight against corruption, it is necessary to conduct checks on the property status of judges and prosecutors, as well as transparency and accountability. The leading role is played by the Judicial Council, the Council of Public Prosecutors and the State Commission for the Prevention of Corruption. However, the three mentioned institutions are dysfunctional and in a state of "stroke". Legislative amendments are necessary for greater accountability and control of judges and public prosecutors. The personnel deficit of judges and public prosecutors is a serious problem. The Academy for Judges and Public Prosecutors is not adequate to provide the necessary number of judicial and prosecutorial personnel. A combined selection of judges and public prosecutors is needed, recruited from the Academy of Judges and Public Prosecutors, as well as legal professionals and experts in the field of advocacy, law professors, etc. Reforms need to be swift and decisive, in order to create a stable and fair judicial system that will reduce the level of corruption. Modernization through digital networking will enable a rapid flow of information to the State Commission for the

Prevention of Corruption. This is an important condition for the efficient functioning of this institution in the fight against corruption. New mechanisms are needed to promote the education and professional development of judges and prosecutors, training in ethics and independence, as well as redefining the profile of members of the Judicial Council and the Council of Public Prosecutors. The judicial system must be subject to regular audits and public reports that will improve its transparency. The accountability of judges and prosecutors should be based on clear and verifiable standards.

REFERENCES

Ackermann, W., Bastard, B. (1988). Efficacité et gestion dans l'institution judiciaire. *Revue interdisciplinaire d'études juridiques, 20*(1), 19–48. https://doi.org/10.3917/riej.020.0019

Ben-Meir, A., Xharra, A. (2019, 25 февруари). *La corruption dans les Balkans : Un frein à l'adhésion à l'UE*. Alon Ben-Meir. https://alonben-meir.com/writing/la-corruption-dans-les-balkans-un-frein-a-ladhesion-a-lue/?lang=fr

Блажевска, К. (2017, 7 декември). *Денеска извештај – какви тајни крие системот АКМИС?* Deutsche Welle. https://www.dw.com/mk/денеска-извештај-какви-тајни-крие-системот-акмис/a-41687055

Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations. (2024, October 30). *North Macedonia report 2024* (Commission staff working document SWD(2024) 693 final). European Commission. https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/5f0c9185-ce46-46fc-bf44-82318ab47e88_en?filename=North%20Macedonia%20Report%202024.pdf

Героски, Б. (2025, 26 септември). *Една опасна шема на влијание во правосудството допрва треба да се расветли: Зошто случајот на Наќе Георгиев и Ицет Мемети е критично важен за разбирање на манипулациите со правдата?* Plusinfo.mk. https://plusinfo.mk/edna-opasna-shema-na-vli-anie-vo-pravosudstvoto-doprva-treba-da-se-rasvetli-zoshto-slucha-ot-na-na-e-georgiev-i-i-et-memeti-e-kritichno-vazhen-za-razbira-e-na-manipulaciite-so-pravdata/

Јавно обвинителство на Република Северна Македонија. (2024, 15 август). *Постигната предлог-спогодба за затворска казна и забрана за вршење професија, дејност или должност*. https://jorm.gov.mk/postignata-predlog-spogodba-za-zatvorska-kazna-i-zabrana-za-vrshene-profesija-dejnost-ili-dolzhnost/

Ouimet, A. (2012). L'indépendance du juge comme devoir déontologique au Québec. *Les Cahiers de la Justice*, (2), 75–92. https://doi.org/10.3917/cdlj.1202.0075

Ризаов, Е. (2023, 7 ноември). *Хаос во правосудниот систем*. Deutsche Welle. https://www.dw.com/mk/haos-vo-pravosudniot-sistem/a-67326375

Safjan, M. (2007). Justice transitionnelle : L'exemple polonais, le cas de la lustration. *European Journal of Legal Studies, 1*(2), 235–253. https://hdl.handle.net/1814/7711

Транспаренси Интернешнл – Македонија. (2025, 11 февруари). *Индекс на перцепција на корупцијата 2024: Погубна улога на корупцијата во кризата со*

климатските промени. https://transparency.mk/2025/02/11/indeks-na-percepcija-na-korupcijata-2024-pogubna-uloga-na-korupcijata-vo-krizata-so-klimatskite-promeni/
Трпчевска-Зафировска, Д. (2025, 24 март). *Македонија прва во регионот доби пари од Планот за раст на ЕУ – префрлени 52,4 милиони евра за реформи*. Deutsche Welle. https://www.dw.com/mk/makedonija-prva-vo-regionot-dobi-pari-od-planot-za-rast-na-eu-prefrleni-524-milioni-evra-za-reformi/a-72019295
Vanderlinden, J. (1983). *Les systèmes juridiques africains*. Presses Universitaires de France.
Gjurovski, K. (2025). Judges' salaries are up to 86 thousand denars, and non-legally binding court verdicts are not commented on – The Association of Judges responded to the Prime Minister, 23/09/2025, https://a1on.mk/macedonia/platite-na-sudiite-se-do-86-iljadi-denari-a-nepravosilni-sudski-presudi-ne-se-komentiraat-zdruzhenieto-na-sudii-mu-odgovori-na-premierot/

СИСТЕМНА СЛАБОСТ НА СЪДЕБНАТА ВЛАСТ В РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЯ

Резюме: *Съдебната система във всяка страна играе централна роля в поддържането на правосъдието и върховенството на закона. В С. Македония, както и в много други страни, съдебната система е важна за защитата на правата на гражданите, в борбата с корупцията и престъпността. Тази система обаче е изправена пред сериозни предизвикателства, които засягат нейната ефективност и почтеност. Проблемите в съдебната система, Съдебния съвет, Прокуратурата и Съвета на прокурорите имат значителни последици за функционирането на съдебната система, но и за цялостната справедлива и демократична структура на държавата. Според доклада на Transparency International-Macedonia-NSI (2024) са оценени 15 фактора, които играят водеща роля в обществото в борбата срещу слабостите в съдебната система. Съдебната система е оценена с индекс от 50,68, заемайки ниското 12-то място от общо 15 институции. Прокуратурата е оценена с индекс от 38,9, или последното 15-то място, което е шокиращо, като се има предвид, че прокуратурата е отговорна за внасянето на обвинителни актове в наказателния съд за образуване на съдебни производства. Какви са посоките на действие за подобни ситуации? Как могат да бъдат отстранени тези слабости?*
Ключови думи: *съдебна система; съдебен съвет; Съвет на прокурорите; Северна Македония*

Mira Jovanovska, PhD Student
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: mirajovanovska@yahoo.com

THE ETHICAL AND UNETHICAL SIDE OF LOBBYING

Aleksandar Ruzhin
University of Library Studies and Information Technologies

Abstract: *Periodic scandals that arise from the domain of lobbying have influenced the negative treatment of many Americans and Europeans, when it comes to the honesty, ethics and principledness of lobbying and lobbyists. In this way, lobbying is considered to negatively affect democracy. However, the right to influence legislation is protected by the First Amendment to the US Constitution. Congress may not adopt a law that would curtail the right of people to "petition the government for legislative solutions". It is similar with EU countries, which regulate the right to lobby by mandatory registration in the Transparency Register at the EU level or at the national level. In this way, the deontology of lobbying is affirmed through the basic principles of ethics: Integrity and honesty Transparency, Respect for institutions, Fairness, Sanctions, Codes of conduct. Unethical lobbying refers to excessive influence over public decision-makers, the spread of influence, corruption and conflict of interest, the priority of private interests (wealth, power) at the expense of the public interest, threatening democratic transparency.*
Keywords: *Lobbying; Lobbying Ethics; Transparency Register; USA; EU*

INTRODUCTION

The terms "ethics" and "morals", which are compatible with the term deontology, are in a certain way equivalent or very close. In everyday use, they are often identified as identical in content. Although they are different categories, their equivalence from an etymological point of view is somewhat justified. The terms originate from the Greek expression ethos or the Latin expression (mores) and generally refer to customs, that is, to the social relations that people maintain with each other within a group. On the other hand, according to Jeremy Bentham (1834), the term deontology represents the "science of morality". However, it is necessary to distinguish between them if we want to gain a clearer understanding of what these relations actually represent. Morality is primarily a normative system, often perceived as absolute, that is, "what must be done". Morality allows us to distinguish between good and evil. On the other hand, ethics is a reflection of customs, centered on "good" and "bad" in specific contexts. In short, morality is a set of rules ("what"), and ethics is a reflection of these rules ("why"). (Jolibert, 2020, p. 45–55) Being ethically oriented means cultivating a relationship that is reflective and thoughtful about one's own behavior and actions that are oriented according to values such as: respect, integrity, justice and responsibility, in the name of the common good. Ethics is a personal and collective prism of behavior outside of ordinary rules, in order to act consciously and justly. The antithesis of ethical is unethical behavior. It presupposes a type of behavior that is contrary to moral standards, contrary to integrity and professional rules. Immoral or unethical behavior is considered dishonest, corrupt or unscrupulous behavior in both private and business life. Such behavior may result in

harmful, unfair, improper or illegal actions, in the professional or non-professional environment. (Lagarrigue, Lebe, 1997). The issue of honesty, ethics, morality, and principle are taking on increasing space and importance in lobbying and the behavior of lobbyists. It is known that in the USA, the homeland of lobbying, the right to influence legislation is protected by the First Amendment to the US Constitution. Congress may not prohibit the right of people "to petition the government and to influence the design, passage or repeal of laws". Similar experiences are practiced in the EU, where the right to lobby is regulated by prior mandatory registration in the Transparency Register at the EU level or at the national level. All these improvements are aimed at building and respecting the Code of Conduct for Lobbyists and affirming deontology through respecting the basic principles of ethics: Integrity and honesty, Transparency, Respect for institutions, Fairness, etc.

METHODOLOGY

The methodology of research in the field of lobbying is eclectic. It is interdisciplinary and includes economic, legal-political, sociological approaches in analyzing the research question. The methodology of scientific research relies on mapping stakeholders, analyzing the impact of policy and monitoring legislation. Research methods include interviews, analyzing official documents, and strategies for "scientific lobbying". The main focus of the research relies on mapping stakeholders. This process involves determining decision-makers, identifying influential people, competitors and potential allies. From the perspective of public authorities, the following activities are in the focus of research: studying legal texts, detailed analysis of the content of green and white papers and monitoring the position of expert committees. The dynamics of lobbying impose political intelligence, monitoring of parliamentary debates, amendments and regulatory decisions. Accordingly, modern research in the field of lobbying is aimed at creating and mobilizing scientific data to legitimize a position, a method that is sometimes considered controversial according to "scientific lobbying". Qualitative methods are focused on understanding decision-making processes and analyzing stakeholders. The focus of interest of the analysis may also be indirect lobbying through media monetization, public demonstrations, public opinion, etc.

ETHICS, MORALS AND DEONOTOLOGY – VALUE AXES OF RESPONSIBLE LOBBYING

Business ethics have become a central issue today. Economic imperatives and competitive pressures can sometimes conflict with fundamental values. The ethical challenge is particularly pronounced for companies that want to reconcile economic development with social, environmental and human responsibility. Multinational corporations, faced with more flexible regulations or different political contexts, may be tempted to adopt questionable practices to maximize profits, such as the exploitation of cheap labor or the pollution of natural resources. Consumers and investors are demanding more transparent and responsible practices.

This social pressure is leading to a shift towards more ethical models, even in competitive global markets. Companies must therefore deal with the need to maintain a balance between their economic performance and their obligations to society (Lavorata, 2009, p. 53–64). Beyond companies themselves, business ethics are increasingly attracting and affecting consumers and investors. Some research shows that younger generations, especially Generation Z, are particularly sensitive to ethical issues. According to a 2024 Deloitte study, 63% of consumers prefer to buy products from brands they consider responsible and ethical. Investors, for their part, are increasingly interested in environmental, social and governance (ESG) criteria to assess the long-term profitability of companies. In 2023, a Morningstar study found that ESG investment funds outperformed conventional funds, highlighting the growing interest in responsible business practices (Dynamique Entrepreneuriale, 2025). The issue of ethics, morality and deontology is one of the value axes of modern responsible lobbying. Although negative references to lobbying as a "domain of scandals, corruption, trade in interests" are still present, over time this issue has become significantly transparent and under the control of the developed legal instruments of the state, especially in the UK, the USA or in regional communities such as the European Union. The domain of lobbying encompasses the activities of pressure groups to influence legislators, regulations, the establishment of standards and decisions to promote their own interests. Ethical lobbying is characterized by conscientious action in favor of the collective interest. At the intersection between "digital" and "traditional" lobbying, ethical lobbying aims not only to influence, but also to persuade, raise awareness and propose solutions and alternatives. The concept of "responsible lobbying" seeks to reconcile two managerial approaches. On the one hand, the lobbying of companies, interest groups, NGOs is positioned, on the other hand, the principles of corporate social responsibility (CSR) are set. Responsible "social" lobbying that carries the label of "public interest" would strengthen the regulatory capacities of public authorities and encourage public policies that promote sustainable development. However, this vision seems relatively naive, sometimes out of touch with the reality of lobbying practices, especially when it comes to profit in the economic sphere. However, given that lobbying exists to defend certain interests, the question is how to find compatibility with the public interest (Rival, 2006, pp. 20–27). Adherence to the ethical dimensions of lobbying assumes that people should be involved in decisions that affect them and that advocacy for different causes is a key part of good decision-making. The implementation of ethics in lobbying has initiated numerous public debates that are useful for informing decision-making by public authorities. Ethical dilemmas related to lobbying tend to arise when different behaviors of lobbyists and legislators undermine the fairness and transparency of that process and do not contribute to the common good (Attarça, Rouet, Urrutia, 2025, pp. 30–46).

PRINCIPLES OF FAIRNESS, TRANSPARENCY AND THE COMMON GOOD

The principle of fairness presupposes fair competition in lobbying, which aims to guarantee equality, transparency and integrity in influencing public decisions. It seeks to ensure equal access to decision-makers for all interest groups, preventing monopolization by powerful groups and corruption or conflicts of interest. The most obvious unethical (and illegal) practice associated with lobbying is to pay a policymaker to vote in a favorable way or to reward him after voting with valuable gifts. If these practices were allowed, people and organizations with money would always fulfill their lobbying goals. But apart from direct gifts to lawmakers, which are prohibited and almost never practiced, there are subtler ways to "buy" the influence of legislators. For example, lobbyists organize free expensive trips and lavish meals for lawmakers. At the local level, authorities face similar temptations – tickets to games or concerts, dinners at expensive restaurants, tourist trips, etc. Issues of fairness also arise when some lobbyists have easier access to MPs than others. The violation of the principle of fairness is often discussed when former public officials appear as lobbyists who then go into the private sector and work to influence their former colleagues. In addition to the advantages that rely on their authority in relations with MPs, former officials may still have access codes to offices, use MPs' training facilities or otherwise gain easier access to the corridors of power. In addition to collegiality, fairness can be compromised in other ways. Especially at the local level, policymakers are often lobbied by people they know socially. Public officials have a duty to avoid influence that may arise from their friendships (Boye, 2013).

Transparency - One way to improve the fairness of the lobbying process is to ensure that potential sources of influence are visible to the public. This goal is behind various state and federal requirements for lobbyists to register and submit reports on the issues they discussed with lawmakers. The principle of transparency in lobbying aims to regulate in a visible way the influence of private interests on public decisions in order to guarantee democratic integrity. The principle of transparency imposes several rules that lobby groups and lobbyists are obliged to adhere to. First of all, identification or registration of lobbyists is necessary, then visibility of exchanges with decision-makers (public registers) and publication of information, through which citizens are informed which lobbyist or group influenced legislation. In this sense, the importance of registers of lobbyists in the state or a higher form of association (Federation, regional organization) stands out as a mandatory obligation. From the perspective of normative regulations, transparency in lobbying allows for monitoring of decisions and information about which lobbyists participated in the development of policies. Finally, transparency allows for respect for ethical standards, promotion of integrity, as opposed to collusion. However, despite improving the legitimacy of lobbying, it is considered that transparency is not sufficient to balance the influence of lobbyists against the public interest of society (Zerbini, 2023).

The Common Good – Lobbyists are advocates. This means that they represent a

particular side of an issue. The role of lobbyists in the legislative arena can be compared to that of lawyers in the judicial arena. Just as lawyers provide views to a judge or jury before a judge or jury on legal issues relevant to a case, so lobbyists provide local, state, and federal policymakers with views on public policy issues. . In a courtroom, two equally powerful lawyers go before an impartial judge. In the halls of Congress or the State Assembly or City Hall, a lobbyist often represents powerful interests, while the people have no representation. An ethical approach to lobbying must ensure that one is advocating for the common good. Lawmakers have an obligation to seek the views of those not represented by powerful lobby groups. Can a modern democracy function without lobbying and lobbyists? Lobbying is an integral part of liberal democracy and is often seen as a complementary part of a democratic society, but its dark sides are not ignored. Therefore, the contribution of lobbyists to the common good is the subject of numerous debates. Lobbying is perceived either as providing technical expertise necessary for democracy or as defending private interests that take precedence over the general interest. Although lobbying provides valuable information to decision-makers, it is primarily a strategic activity aimed at influencing public policy on behalf of certain clients. This means that the ambition of lobbying is not directly aimed at the common good. On the contrary, as the philosopher Ayn Rand points out, she believes that selfishness is a virtue for achieving one's own happiness and "the highest moral goal of man." It is about a selfish sense of personal development and self-preservation (Jennifer, 2009). Lobbying helps to foster dialogue between civil society and decision-makers. In a democratic society, every individual or organization has the inalienable right to defend themselves if their interests are threatened and to propose improvements to legislation. On the other hand, public authorities also face criticism if they pass laws without consulting those directly affected. It is important not to block lobbying but to encourage it in a renewed dynamic. In short, as state institutions weaken and under new external pressures (non-financial reporting, sustainable investments, the rise of the citizen-consumer), companies increasingly see themselves as part of a larger whole or community and strengthen their convictions and become increasingly engaged (De Royer, 2026).

HOW TO REACH THE ETHICS OF LOBBYING IN THE EUROPEAN UNION?

The ethics of lobbying faces two major challenges. On the one hand, there is the phenomenon of selfishness, which is perceived as excessive attachment to oneself and one's own interests, to the detriment of others. Selfishness is rooted in human nature as a form of individualism, narcissism or egocentrism. On the other hand, the ethics of lobbying is the opposite of individual selfishness and presupposes action for the common good of the nation. Balancing these two prototypes is difficult and almost far from reality. Therefore, in order to establish regulation and control of lobbying, lobbyists and lobbies must adhere to certain rules. In the EU, for decades, transparency has been presented as one of the most important tools for protecting

democracy from negative lobbying methods. In parallel, the Council of Europe, the OECD, NGOs such as the Corporate Europe Observatory, the Alliance for Transparency and Ethics (Alter EU) and Transparency International play a significant role in promoting transparency. Gradually, transparency objectives have been institutionalized at European level and transparency measures have been elaborated. These measures cover members of the EU Commission, the EU Parliament and officials and staff of EU agencies and parliamentary assistants, etc. The rules aim to prevent risks at three different points in their careers: 1) preventing conflicts of interest after taking up their duties (retrospective rules), 2) guaranteeing the integrity of their actions. 3) Strengthening integrity through transparency. I) The rules on retrospective transparency aim to detect conflicts of interest after taking up their duties. These rules and practices focus on the past, i.e. on events and actions that occurred before the beginning of the electoral or executive mandate and the analysis of the official's situation after taking office. To this end, the codes and regulations on employment relations of the European institutions provide for: A declaration of interests, for Commissioners, Members of the European Parliament and all employees of the EU institutions and agencies to declare any financial interest that could create a conflict of interest in the performance of their duties. II) Rules on transparency regarding the present – ensuring integrity in the performance of duties Another set of rules aims to ensure the integrity of officials and decision-makers during the performance of their duties within the institutions. These rules cover: first, control of lobbying activities; second, acceptance of gifts; and third, conflict of interest. a) Lobbying regulation has been subject to increasingly intensive regulation since 1996, with the idea of creating a Transparency Register in the European Parliament. At the initiative of the Commission, the Connect database was created in 2002 and contains information on lobby groups at European level. In 2005, the EU Commission launched the European Transparency Initiative, which led to the creation of a new register in 2008. In 2011, the Transparency Register was established, which also included the Council of the EU in 2021. This regulation aimed to encourage transparency in the activities of interest groups by requiring them to declare their objectives and missions, the budget allocated to lobbying, the number and names of persons involved in lobbying activities, targeted legislative and policy proposals, etc. In accordance with Article 7 of the Code of Conduct for Members of the Commission, Commissioners and their cabinets may only meet with lobbyists registered in the Transparency Register. In addition to their obligation to check whether a lobbyist is registered or not, they must publish information related to these meetings. Several weaknesses have been identified regarding the Register. The most serious concerns are its scope and the accuracy of the declarations it contains. In terms of scope, significant improvements could be made by including more staff in the Council. However, transparency in the EU faces several weaknesses, among which the most notable is that permanent representations have committed to comply with the register only during the period in which their Member State holds the presidency of the Council of the EU. The second weakness concerns the relative

accuracy of the data provided by lobbyists. According to a study by the NGO Corporate Europe, as many as 71% of the declarations of the highest annual expenses in the Register were not reliable (Vauchez, Avril, Fauchon, Korkea-Aho, Lelieur, 2023). Finally, the issue of gifts has found a certain legal framework. In this sense, there are restrictions on accepting gifts. Commissioners and Members of the European Parliament, in accordance with Article 6(4) of the Code of Conduct, provide that Commissioners may not accept a gift worth more than EUR 150 and that any gift exceeding this value must be handed over to the Commission. Gifts are recorded in a public register identifying the donor. As for European civil servants, they may not accept from governments, or from any source outside the institution to which they belong, any honor, favor, gift or remuneration unless the value of the gift does not exceed EUR 50 and provided that the gifts are not cumulative (Vauchez, Avril, Fauchon, Korkea-Aho, Lelieur, 2023, p. 9.).

CONCLUSION

Long treated as a suspicious, scandalous and corrupt and illegal activity, lobbying still suffers from a negative reputation. Key characteristics of illegal lobbying are bribery, corruption, conflict of interest and lobbying without registration. Illegality arises from human selfishness for greater earnings and the emphasis on personal interests over the interests of society. Modern democracy cannot be imagined without lobbying. However, the ideal image of liberal democracy complements the ethics of lobbying. It is based on honesty, transparency and integrity, regulated by codes of conduct and public registers to prevent excessive pressure on public authorities. Lobbyists are obliged to provide accurate information, respect institutions and avoid conflicts of interest. The goal is to exert influence constructively without resorting to corruption. The fundamental principles of lobbying ethics are: Integrity and honesty, Transparency, Respect for institutions, Fairness, Non-interference, Codes of conduct, Sanctions. The EU has been trying to legally regulate lobbying since the mid-1990s. Since 2021, with the adoption of the Transparency Register, 12,600 lobby groups have been identified. Today, anyone with ambitions to lobby in the EU is obliged to register in the Register. However, despite these strict rules, certain weaknesses have emerged, such as the unfair and preferential treatment of former EU officials who have since become lobbyists, as well as false information about their business results provided by lobby groups in the Register.

REFERENCES

Attarça, M., Rouet, G., Urrutia, O. (2025). Le lobbying responsable : Mirage ou catalyseur ? In P. Jacquinot, A. Janand, & K. Said (Eds.), *Management durable : Des raisons d'espérer ? Regards croisés de chercheurs en sciences de gestion de l'Université Paris-Saclay* (pp. 30–46). EMS Éditions. https://doi.org/10.3917/ems.jacqu.2025.01.0030

Boye, A. (2013, April 11). Pour une définition juridique du lobbying. *La Lettre juridique*, (523), Article N6652BTK. https://www.lexbase.fr/article-jurid-

ique/8061016-le-point-sur-pour-une-definition-juridique-du-i-lobbying-i-
Burns, J. (2009). *Goddess of the market: Ayn Rand and the American right*. Oxford University Press.
De Royer, G. (2023). Faut-il stopper les lobbies ? *Démocratie Ouverte*. https://www.democratieouverte.org/blog/faut-il-stopper-les-lobbies
L'équipe Dynamique Entrepreneuriale. (2025, April 4). L'éthique dans le business : Comment rester fidèle à ses valeurs ? *Dynamique Entrepreneuriale*. https://www.dynamique-mag.com/article/l-ethique-dans-le-business-comment-rester-fidele-a-ses-valeurs
Jolibert, B. (2020). Éthique, morale et déontologie : Trois approches du "devoir être". *L'Enseignement philosophique, 70*(1), 45–55. https://doi.org/10.3917/eph.702.0045
Lagarrigue, J., Lebe, G. (1997). Éthique ou morale ? *Recherche & Formation, 24*, 121–130. https://doi.org/10.3406/refor.1997.1405
Lavorata, L. (2009). Intégrer l'éthique dans l'entreprise : Un moyen d'impliquer les commerciaux et de les dissuader de la quitter. *Décisions Marketing, 55*(3), 53–64. https://doi.org/10.3917/dm.055.0053
Rival, M. (2006). Vers un lobbying éthique ? Ou comment pratiquer l'influence sans corruption. *Entreprise Éthique, 24*, 20–27. https://shs.hal.science/hal-shs-00258309
Vauchez, A., Avril, L., Fauchon, C., Korkea-Aho, E., Lelieur, J. (2023, December). *Un an après le Qatargate : Comment mieux protéger l'Union européenne contre les conflits d'intérêts et la corruption ?* [Livre blanc]. Observatoire de l'Éthique Publique. https://hal.science/hal-04512058
Zerbini, A. (2023). *The case for lobbying transparency* [Preprint]. SocArXiv. https://doi.org/10.31219/osf.io/w6vam

ЕТИЧНАТА И НЕЕТИЧНАТА СТРАНА НА ЛОБИРАНЕТО

Резюме: *Периодичните скандали, произтичащи от сферата на лобирането, са повлияли на негативното отношение на много американци и европейци, когато става въпрос за честността, етиката и принципността на лобирането и лобистите. По този начин се счита, че лобирането влияе негативно на демокрацията. Правото на влияние върху законодателството обаче е защитено от Първата поправка на Конституцията на САЩ. Конгресът не може да приема закон, който би ограничил правото на хората да „издават петиции до правителството за законодателни решения". Подобно е и със страните от ЕС, които регулират правото на лобиране чрез задължителна регистрация в Регистъра за прозрачност на ниво ЕС или на национално ниво. По този начин деонтологията на лобирането се утвърждава чрез основните принципи на етиката: почтеност и честност, прозрачност, уважение към институциите, справедливост, санкции, кодекси за поведение. Неетичното лобиране се отнася до прекомерно влияние върху вземащите публични решения, разпространение на влияние, корупция и конфликт на интереси, приоритет на частните интереси (богатство, власт) за сметка на обществения интерес, заплашвайки демократичната прозрачност.*

Ключови думи: *лобиране; етика на лобирането; Регистър за прозрачност; САЩ; ЕС*

Aleksandar Ruzhin, PhD Student
Scientific Advisor: Prof. DSc Stoyan Denchev
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: alexandre.ruzin@gmail.com

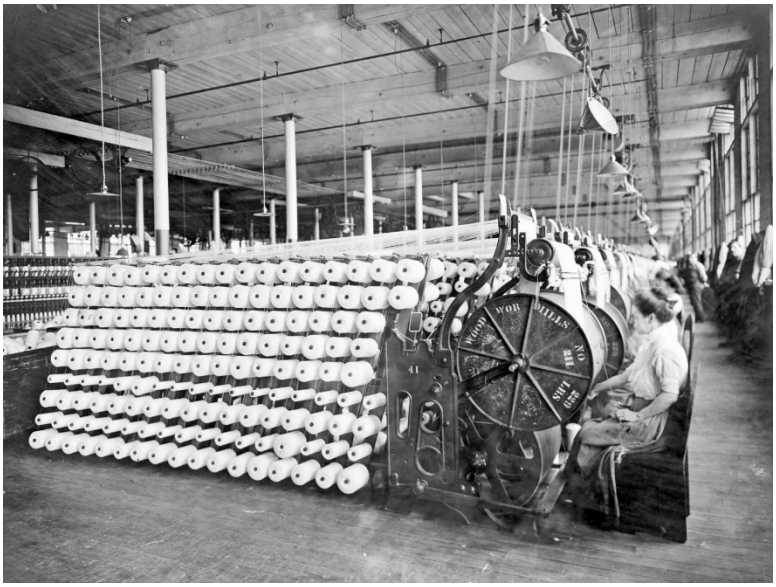
КАЧЕСТВОТО НА ВЪЗДУХА – ОСНОВЕН ПРОБЛЕМ НА МОДЕРНОТО ОБЩЕСТВО

Алекс Радев
Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: *Замърсяването на атмосферния въздух е сред водещите екологични предизвикателства в съвременните градове, с доказани негативни последици за човешкото здраве и околната среда. Целта на настоящата публикация е да адресира важността на проблема с качеството на атмосферния въздух и неговите последици, да систематизира основните замърсители на въздуха, техните източници и въздействие, както и да представи съществуващите подходи за мониторинг и контрол.*
Изследването е проведено чрез литературен обзор на научни публикации, нормативни документи и данни на официални институции в областта на качеството на въздуха.
Анализът показва, че основните замърсители в градска среда включват прахови частици (ФПЧ$_{2.5}$ и ФПЧ$_{10}$), азотни оксиди, въглероден оксид и летливи органични съединения (VOC), произхождащи основно от транспорт, производство на енергия и битово отопление. Разгледани са съвременни технологии за мониторинг, включително IoT базирани сензорни мрежи и автоматизирани измервателни станции и цифровия двойник като data-driven подход към мониторинга и контрола на качеството на атмосферния въздух.
Ключови думи: *фини прахови частици; замърсители; качество на въздуха; общественозначим проблем*

ВЪВЕДЕНИЕ

С технологичния напредък на човечеството множество проблеми се решават и човекът става все по-ефективен и все по-усъвършенстван. Един от най-големите пробиви за човечеството е изобретяването на двигателите с вътрешно горене (ДВГ). Изобретяването на парната машина води до Първата индустриална революция, която е изключително важен период на икономически и социален подем на човечеството и еволюцията на труда от ръчен и времеемък към поточна линия за масово производство на стоки.

Фиг. 1. Жена работи на тъкачна машина (1912)
*(*Encyclopædia Britannica, n.d.-a)[1]

В продължение на векове масовото внедряване на ДВГ в различни отрасли на икономиката води до революция в тежката и леката промишленост, но не само в тях; един от най-тежко засегнатите и съответно развити отрасли на икономиката от развитието на ДВГ е транспортът. С развитието на транспорта и машиностроенето се бележи Втората индустриална революция, като най-отличително развитие има в автомобилостроенето, железопътното строителство и енергетиката. Създаването на железопътен превоз и масов автомобилен транспорт води до сериозно развитие на световните икономики, като Великобритания, САЩ, Германия и др., и отваря възможност за по-големи и по-достъпни търговски взаимоотношения на вътрешните и външните пазари и повишаване на качеството на живот на хората, а развитието на енергетиката води до сериозно развитие на комуналните услуги и съответно пряко повишаване на качеството на живот на развиващите се и силно развитите държави.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Методологията на изследването се състои от литературен обзор, насочен към систематизиране, анализ и синтез на информация и знания от множество популярни, научнопопулярни и статистически източници, както и официални документи, с цел да се покаже и осъзнае важността на лошото качество на въздуха и неговите последици. Подбрани са и са прегледани множество научни публикации и различни ведомствени източници на информация, свързани с предмета на изследването.

Събраните материали са подбрани по следните основни критерии: (1) те-

матична релевантност към проблематиката с качеството на въздуха и неговите последствия; (2) достоверност на информацията; (3) достъпност и проследимост на пълния текст на източниците. Достоверността на информацията се състои от следните критерии: дали изданието е рецензирано, ако е научна литература; достоверност на източниците на данни и информация, като с приоритет са официални или ведомствени източници; проверимост на данните или резултатите, като част от (3).

Анализът и синтезът на информацията от източниците в извършения литературен обзор на разработката са категоризирани тематично по следния начин: социална значимост; здравни ефекти от замърсяването на въздуха; видове и източници на замърсители на качеството на въздуха; предложения за технологични решения за мониторинг на качеството на въздуха.

РЕЗУЛТАТИ

Въпреки несъмнените ползи от машините, задвижвани на различни видове гориво (например въглища, дизел, природен газ и др.), и прогресирането на модерната цивилизация несъмнено се подлагат под въпрос прякото и непрякото въздействие на употребата на гориво като основен метод за производство на енергия. Основните остатъчни продукти (емисии) от преобразуването на гориво в различни видове енергия са озон (O_3), киселинни газове, като основен принос имат серни (SO_x)[2], азотни оксиди (NO_x), въглеродни оксиди (CO,CO_2) сажди (Tan, 2014; Toshev, Petkov, 2003) и фини прахови частици (ФПЧ) с различни размери – от 10 микрона до 1 микрон (PM_{10}/ФПЧ$_{10}$ – PM_1/ФПЧ$_1$) (World Health Organization, n.d.-a).

Виден пример за силно замърсяване на въздуха е Големият смог в Лондон, показан по-долу.

Фиг. 2. Полицейски офицер носи маска по време на Големият смог в Лондон (декември 1952 г.) (Encyclopædia Britannica, n.d.-b)[3]

Замърсяването на въздуха е основен и често пренебрегван проблем, който пряко засяга здравето и благополучието. Множество изследвания и литературни източници показват положителна корелация между наличието на замърсители на въздуха и повишен риск от хронични заболявания на различни органни системи в тялото ни, включително повишен риск от смърт. Най-съществен принос за хронични и високорискови заболявания имат финитe прахови частици (ФПЧ). Според Световната здравна организация (СЗО) именно ФПЧ допринасят най-съществено за повишената смъртност от хронични и високорискови заболявания, като заболявания на сърдечносъдовата система, дихателната система и различни видове онкологични заболявания, пряко повлияни от вредата на ФПЧ (World Health Organization, n.d.-a).

Адресирането на проблема със замърсяването на въздуха е критичен за оцеляването на живите организми, включително хората. Според СЗО (World Health Organization, n.d.-a) и множество изследвания (Landrigan, 2016; Tan, 2014; World Health Organization, n.d.-a) замърсяването на въздуха е основна причина за смъртност. Според последното издание на IQAir от 2025 г. (IQAir, 2025) за качеството на въздуха в глобален мащаб само 14% от населените места в обхвата на изследването са в допустимите норми на СЗО, което представлява спад с 3% спрямо 17% за 2024 г. Държавата с най-замърсен въздух според IQAir е Пакистан, а столицата с най-замърсен въздух според IQAir е Ню Делхи, Индия; София е на 71-во място (IQAir, 2025). Скорошно изследване от 2025 г. (Khomenko et al., 2025) на територията на град София показва, че всички жители на град София живеят или са живели в условия с влошено качество на въздуха, където емисиите ФПЧ и NO_2 са превишавани многократно спрямо установените норми на СЗО, а именно силното замърсяване и влошеното качество на въздуха са причината за приблизително 16,1% от смъртността за годишна база, което представлява приблизително 244 на 100 000 души жители на града (Khomenko et al., 2025). Според същото изследване само $ФПЧ_{2.5}$ са допринесли за приблизително 15–25% от случаите на сърдечносъдови заболявания и допринасят за приблизително 9,3% от случаите на смъртност за град София (Khomenko et al., 2025). Борбата със замърсяването на въздуха и контролирането му трябва да е основна движеща сила в различните политики за намаляване на високата заболеваемост, смъртност, повишаване на качеството на живот и дълголетие.

Фиг. 3. Смог в центъра на София (Телеграф, 2024)[5]

Основни видове замърсители на въздуха

Както е споменато по-горе, основните замърсители на въздуха са най-често различни съединения, остатъчни продукти от горенето на различни видове гориво и отделени в атмосферата под формата на вредни емисии. Най-често срещаните емисии са под формата на вредни газове, парникови газове, фини прахови частици (ФПЧ), летливи органични съединения (VOC).

Най-значими вредни газове според Националния статистически институт (НСИ) (Natsionalen statisticheski institute, n.d.) и множество източници (Izpalnitelna agentsia po okolna sreda, n.d.-a; Izpalnitelna agentsia po okolna sreda, n.d.-b; Natsionalen statisticheski institute, n.d.; Landrigan, 2016; Tan, 2014; Toshev, Petkov, 2003; World Health Organization, n.d.-a) са серни оксиди (SO_x), азотни оксиди (NO_x), въглеродни оксиди (CO, CO_2).

Серните оксиди (SO_x) са киселинни оксиди, основен остатъчен продукт от изгарянето на горива с високо сярно съдържание. Представителите на тази група, които основно се измерват, са SO_2 и SO_3. Според ИАОС представителите на тази група съединения, заедно с азотните оксиди, са основни компоненти на киселинни дъждове (Izpalnitelna agentsia po okolna sreda, n.d.-b).

Серният диоксид (SO_2) е безцветен отровен газ, лесно разтворим във вода. Основен източник на тези емисии е горенето на петролни горива с високо съдържание на сяра и въглища. Изгарянето на обогатени въглища от ТЕЦ е най-големият източник на емисии серен диоксид във въздуха (Harrison, 2014).

Азотните оксиди (NO_x), са киселинни оксиди, основен остатъчен продукт от изгарянето на петролни горива. Основни представители в атмосферата на тази група съедниения са диазотният оксид и азотният диоксид. Основна причина за наличието на азотни оксиди в атмосферата е непълното изгаряне на петролните горива и други въглерод-съдържащи материали (Izpalnitelna agentsia

po okolna sreda, n.d.-a). Според ИАОС представителите на тази група съединения, заедно със серните оксиди, са основни компоненти на киселинните дъждове (Izpalnitelna agentsia po okolna sreda, n.d.-a). Също така азотните оксиди (NO_x) са основен компонент при формирането на смога, заедно с летливите органични съединения (VOC) и ФПЧ (Warneck, 1999).

Фините прахови частици (ФПЧ) представляват смес от твърди или течни частици, суспендирани във въздуха. Те биват различни размери, като най-обстойно и най-често се наблюдават и изследват ФПЧ с размери между 1 микрон и 10 микрона[4]. Едрите ФПЧ (например 10 микрона) най-често представляват полени, морски аерозоли и прах от различни дейности като земеделие, строителна дейност, минно дело. Фините ФПЧ (най-често изследвани са 2,5 микрона) са най-често продукт на изгарянето на горива, като най-голям принос в градската среда имат моторните превозни средства, отоплението на ТЕЦ и дърва и промишлеността. Саждите са виден представител на ФПЧ с размер около 2,5 микрона и се получават вследствие на непълното изгаряне на различни видове гориво, като дизел, биомаса, дърва, въглища и др. (World Health Organization, n.d.-a).

ДИСКУСИЯ

Изводите от настоящия обзор ясно очертават един от най-големите проблеми и парадокси на модерната цивилизация – от едната страна стоят технологичният и индустриален подем и стремежът за развитие на човечеството, съответното повишаване на качеството на живот, а от другата страна възниква проблемът от внезапното влошаване на качеството на живота именно от стремежа на човечеството към прогрес и действията, които модерната цивилизация извършва към постигането на целите си.

Конкретно, масовото внедряване на двигатели с вътрешно горене, тяхното усъвършенстване и достъпност водят до значителна трансформация на всички социалнозначими сфери на модерното общество – търговия, енергопроизводство, транспорт, комунални услуги, лека и тежка промишленост, селско стопанство и др. – но в същото време тази трансформация води до жизненоважна заплаха за здравето и самото бъдеще на човечеството, като цяло – на всеки жив организъм на нашата планета. Историческите примери, като Големия смог в Лондон пред 1952 г., служат като мрачна концептуална отправна точка, показваща преките катастрофални последици от тежката индустриализация и безконтролното експлоатиране на ДВГ в градска среда и преките последици за живота на гражданите. Тази ретроспекция налага необходимостта от преосмисляне на концепцията за „прогрес“ – освен измерването на основни икономически показатели, са необходими краткосрочна и дългосрочна оценка на риска и последиците за здравето, живота и околната среда и водите.

Разгледаните основни замърсители, като ФПЧ, вредни газове като серни оксиди (SO_x), азотни оксиди (NO_x), озон (O_3), въглеродни оксиди, летливи органични съединения (VOC) и др., не са просто емисии, а преки причинители

на висока заболеваемост. Данните от СЗО, НСИ и цитираната литература категорично свързват тези емисии с животозастрашаващи хронични заболявания. Това превръща качеството на въздуха от незначителен и тясно специализиран казус в значим и генерален обществен проблем, изискващ незабавни мерки за минимизирането на последствията от влошеното качество на въздуха.

Въпреки фокуса върху социалния аспект на проблема с качеството на въздуха и неговото адресиране, голям фактор представлява технологичният принос към контрола и повишаването на вниманието към качеството на въздуха. Интеграцията на технологични решения прави преход от общо познание, че въздуха може да бъде замърсен, към проактивно управление на ключовите фактори, които допринасят най-значително за влошаването на въздуха. Предвид, че вредните газове, като серни оксиди и азотни оксиди, отделяни от непълното изгаряне на гориво, и ФПЧ около 2,5 микрона са невидими за човешкото око, внедряването на технологични решения като интернет на нещата (IoT), автоматични измервателни станции (АИС), различни мрежи от сензори изграждането на информационни системи, свързани с мониторинга на качеството на въздуха в градската среда, позволяват да „видим" замърсителите на въздуха под формата на данни и съответно агрегация и интерпретация на техните резултати в различна дълбочина – от данни за локалното замърсяване на един микрорайон или участък от градската среда до големи данни (Big Data) за умния град и цели региони и съответно изграждане на различни модели, включително цифров двойник на съответния район, като се позволява навременно идентифициране, проследяване и анализиране на точки, където има съществено влошаване на качеството на въздуха или аномалии в зони, за които е от съществено значение чистотата на въздуха, или такива, където има значителни отклонения от нормите. Идеята за цифров двойник, с цел анализ на качеството на въздуха, би допринесла значително за по-ефективното контролиране и вземане на информирани решения от страна на различни частни и държавни предприятия, общини и общински служби и държавни институции.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Развитието на различните социално значими отрасли, като търговия, енергопроизводство, транспорт, комунални услуги, лека и тежка промишленост, селско стопанство, води до повсеместно развитие и повишаване на качеството на живота. Въпреки ползите от индустриализацията, се появяват множество проблеми, които касаят пряко като цяло всеки жив организъм на нашата планета.

В тази разработка е разгледан един от многото, но недооценени проблеми на модерното общество – качеството на въздуха и неговото влошаване. Важен акцент на този труд са основните замърсители на въздуха, които практически са невидими за човешкото око, но допринасят изключително за влошаването на качеството на въздуха и са основен причинител на високата заболеваемост от хронични заболявания в резултат на изгарянето на гориво от двигателите с

вътрешно горене за различните предназначения на обществото – значителна част от този проблем е например емисиите от транспорт на течно (например бензин, дизел, керосин) и твърдо гориво (най-често въглища), производство на електроенергия и топлоенергия от ТЕЦ (например въглища, битуминозни шисти, кокс, отпадъци).

Решаването на проблема с качеството на въздуха в градската среда е от голямо значение за благоденствието на модерното общество. Освен адресирането на проблема е необходимо да се вземат адекватни мерки за противодействие и подобряване на качеството на въздуха. Едни от начините за противодействие са интеграцията на технологични решения за мониторинг на качеството на въздуха в градска среда и преходът от пасивно към проактивно управление и контрол на качеството на въздуха, както и фокус върху симбиозата между човешките потребности и технологичните решения. Интегрирането на различни технологични решения, като интернет на нещата (IoT), автоматични измервателни станции (АИС), различни мрежи от сензори, изграждането на информационни системи, свързани с мониторинга на качеството на въздуха в градската среда, са необходими за адекватната оценка и анализ на състоянието на въздуха, който всички живи създания дишат. Изграждането на различни модели за оценка на качеството на въздуха и дори на цифров двойник на градската среда би позволило навременно проследяване, идентифициране и анализиране на рисковите фактори и аномалии в множество критични точки.

Бъдещи изследвания по темата биха могли да се насочат към по-задълбочен анализ на конкретни технологични решения, перспективите за разработка и внедряване на IoT решения с цел контрол и мониторинг на качеството на въздуха, тяхната практическа приложимост и интеграция, разработването на модели и цифров двойник на различни среди за анализ и оценка на текущия контрол; информирано вземане на решения за повишаване на качеството на въздуха и усилия за по-строг граждански и институционален контрол и дългосрочни политики за устойчиво развитие.

БЕЛЕЖКИ

1. Encyclopædia Britannica. (n.d.-a). *Industrial Revolution: factory workers*. https://www.britannica.com/event/Industrial-Revolution#/media/1/287086/216431
2. В този случай се визира и ще се обсъжда по-нататък основно серният диоксид (SO_2) като най-често изследван замърсител в мнозинството от разглежданата литература.
3. Encyclopædia Britannica. (n.d.-b). *Great Smog of London*. https://www.britannica.com/event/Great-Smog-of-London#/media/1/2090595/15830
4. Микронът представлява 1 микрометър (μm). 1 микрон = 1 μm = $1x10^{-6}$ m
5. Телеграф. (2024). *СМОГ ОБВИ СТОЛИЦАТА: Два пъти над нормата е нивото на фини прахови частици в София.* https://telegraph.bg/bulgaria/novini/smog-obvi-stolicata-dva-pyti-nad-normata-e-nivoto-na-fini-prahovi-chastici-v-sofiia.-opasno-mrysen-e-vyzduhyt-v-11-grada-ot-stranata-snimki-400252

REFERENCES

Landrigan, P. J. (2016). Air pollution and health. *The Lancet Public Health*, *2*(1), e4–e5. https://doi.org/10.1016/s2468-2667(16)30023-8

Harrison, R. M. (2013). *Pollution: causes, effects and control*. https://doi.org/10.1039/9781782626527

Tan, Z. (2014). Air pollution and greenhouse gases : From basic concepts to engineering applications for air emission control. In *Zenodo (CERN European Organization for Nuclear Research)*. https://doi.org/10.5281/zenodo.4456989

Warneck, P. (1999). *Chemistry of the natural atmosphere*. Elsevier.

World Health Organization. (n.d.-a). *Ambient (outdoor) air pollution*. Retrieved April 11, 2026, from https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/ambient-(outdoor)-air-quality-and-health

World Health Organization. (n.d.-b). *Types of pollutants*. https://www.who.int/teams/environment-climate-change-and-health/air-quality-and-health/health-impacts/types-of-pollutants

Izpalnitelna agentsia po okolna sreda. (n.d.-a). *Azoten dioksid*. Retrieved April 11, 2026, from https://eea.government.bg/bg/output/daily/pollutants/n2o.html [Изпълнителна агенция по околна среда. (n.d.-a). *Азотен диоксид*. Retrieved April 11, 2026, from https://eea.government.bg/bg/output/daily/pollutants/n2o.html]

Izpalnitelna agentsia po okolna sreda. (n.d.-b). Seren dioksid. Retrieved April 11, 2026, from https://eea.government.bg/bg/output/daily/pollutants/s2o.html [Изпълнителна агенция по околна среда. (n.d.-b). *Серен диоксид*. Retrieved April 11, 2026, from https://eea.government.bg/bg/output/daily/pollutants/s2o.html]

Natsionalen statisticheski institut. (n.d.). Emisii na vredni veshtestva vav vazduha. https://www.nsi.bg/statistical-data/73/268 [Национален статистически институт. (n.d.). *Емисии на вредни вещества във въздуха*. https://www.nsi.bg/statistical-data/73/268]

Toshev, A., Petkov, Y. (2003). Zamarsyavane na vazduha ot transporta. [Air pollution from transport] *Mehanika Transport Komunikatsii – Nauchno spisanie, 16* [Тошев, А., & Петков, Й. (2003). Замърсяване на въздуха от транспорта. *Механика Транспорт Комуникации – Научно списание, 16*. https://mtc-aj.com/article.16.htm]

Khomenko, S., Burov, A., Dzhambov, A. M., De Hoogh, K., Helbich, M., Mijling, B., Hlebarov, I., Popov, I., Dimitrova, D., Dimitrova, R., Markevych, I., Germanova, N., Brezov, D., Iungman, T., Montana, F., Chen, X., Gehring, U., Khreis, H., Mueller, N., . . . Nieuwenhuijsen, M. (2025). Health burden and inequities of urban environmental stressors in Sofia, Bulgaria. *Environmental Research*, *279*(Pt 1), 121782. https://doi.org/10.1016/j.envres.2025.121782

IQAir. (2025). *IQAir World Air Quality Report 2025*. Retrieved May 23, 2026, from https://cdn.shopify.com/s/files/1/0065/4780/0182/files/2025_IQAir_World_Air_Quality_Report_3.26.2026.pdf?v=1774541325

AMBIENT AIR QUALITY – A MAIN PROBLEM OF THE MODERN SOCIETY

Abstract: *Air pollution is among the leading environmental challenges in modern cities, with proven negative consequences for human health and environment. The aim of this publication is to address the importance of air quality problem and its consequences, to systematize the main air pollutants, their sources and impacts, as well as to present existing approaches to monitoring and control of the air quality.*

The research is conducted through literature review of scientific publications, official and regulatory documents, and documents and data from official institutions in the field of air quality.

The analysis shows that the primary pollutants in an urban environment include particulate matter ($PM_{2.5}$ and PM_{10}), sulfur oxides, nitrogen oxides, carbon monoxide, and volatile organic compounds (VOCs), originating mainly from transport, energy production and domestic heating. Modern monitoring technologies are reviewed, such as IOT-based sensor networks, automated measurement stations and digital twin as a data-driven approach to air quality monitoring and control.

Keywords: *air pollutants; ambient air quality; particulate matter; socially significant problem*

Alex Radev, Student
Scientific Advisor: Prof. Magdalena Garvanova, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: 301sr@unibit.bg

INFORMATION STRATEGIES FOR ENHANCING THE EFFECTIVENESS OF PHYSICAL ACTIVITY IN THE MANAGEMENT OF DEPRESSIVE SYMPTOMS

Yue Ruan
University of Library Studies and Information Technologies

Abstract: *Depression represents one of the leading causes of disability worldwide and significantly impacts the quality of life, productivity, and overall health of individuals. Scientific literature indicates a growing body of evidence supporting the effectiveness of physical activity in reducing depressive symptoms through a variety of neurobiological, psychological, and behavioral mechanisms. The recent advances in digital health technologies and medical information systems provide new opportunities to enhance the effectiveness of exercise therapy in managing depressive symptoms. Specifically, information strategies can significantly enhance the effectiveness of exercise therapy in managing depressive symptoms. The present paper gives an analytical overview of scientific works concerning the use of information approaches and digital health technologies to improve the efficacy of exercise therapy applied to patients with depression, paying special attention to adherence, personalization, and effectiveness of intervention. As long as information strategies are used responsibly and ethically, digital health technologies could enhance the efficacy of exercise-based interventions and improve mental health outcomes for individuals.*
Keywords: *depression; physical activity; digital health; health information systems; wearable technologies*

INTRODUCTION

It has been estimated by the World Health Organization that more than 280 million individuals worldwide suffer from depressive disorders, making it one of the most common mental health conditions. Depression not only results in emotional distress but also increases the risk of acquiring other chronic conditions, impairs cognitive abilities, social isolation, and affects work performance (Liu et al., 2024).

The usual treatment modalities for depression have been pharmacotherapy and psychotherapy. Antidepressant drugs and psychological interventions like cognitive behavioral therapy have been found to be effective in managing depression in a significant number of patients (Cuijpers et al., 2021). However, these treatment modalities have not been effective in all patients with depression. While in a few patients, only partial relief from symptoms has been observed, in others, the treatment has been stopped due to adverse effects or due to lack of access to mental health services. In recent times, complementary and lifestyle-based interventions have been in the spotlight for managing depression. Physical activity has been found to be the most promising intervention in managing depression (Merlo et al., 2026).

There is a growing body of clinical studies that support the efficacy of physical activity interventions in reducing depressive symptoms among various populations (Yang et al., 2025). Exercise interventions have been associated with improved

mood states, cognitive functioning, and overall psychological well-being (Pujari, 2024). However, one of the biggest challenges that individuals with depression experience is maintaining regular adherence to physical activity interventions. These depressive symptoms make it difficult for patients to adhere to regular physical activity interventions (Duina et al., 2025). Therefore, there is a need to develop innovative solutions that can support patients in maintaining regular adherence to physical activity interventions (Cody et al., 2022). In this context, information technologies and information-based intervention strategies can help in improving the efficacy of physical activity interventions. Advances in information technologies and information systems can help monitor various behavioral and physiological parameters. These information systems can help healthcare providers monitor patients' physical activity levels and develop appropriate intervention strategies (Popescu et al., 2022).

Past literature has already confirmed the efficiency of engaging in physical exercises as an alternative treatment strategy to reduce depression symptoms. At the same time, there is increasing evidence that demonstrates the importance of using digital health technologies, such as mobile applications, wearables and health care systems, to enhance mental well-being services. The problem is that both topics were explored independently from each other. Although there is a vast amount of literature that confirms the antidepressant benefits of exercising and the use of information technology, there is a notable lack of information-on-information strategies that combine the above-mentioned concepts. Thus, the current gap in literature refers to the development of a theoretical foundation for integrating digital technologies with physical activities in the treatment and management of depression.

The purpose of this study is to analyze how information technologies can help improve the efficacy of physical activity interventions in reducing depressive symptoms. By reviewing existing literature on information technologies and physical activity interventions, this study aims to identify the potential mechanisms that can help improve the efficacy of physical activity interventions.

RESEARCH METHODOLOGY

This paper utilizes the structured literature review approach to investigate the contribution of information-based strategies to the efficacy of physical activity-based interventions aimed at improving depressive symptoms. The relevant scientific literature was found through online searching in major scientific databases, including PubMed, Scopus, Web of Science, and Google Scholar. These databases are considered to be some of the most comprehensive sources of literature in these areas.

The search strategy involved the use of keywords such as "depression", "depressive symptoms", "physical activity", "exercise", "digital health", "wearable technology", "health information systems", and "behavioral monitoring". Literature published during the period from 2015 to 2025 was selected as the search covered recent trends in digital health applications.

Once the articles were selected, their content was evaluated to reveal patterns in scientific research and uncover evidence of the contribution of information to depression treatment via exercise therapy. The selection of the relevant literature was performed through a three-phase process (Fig. 1).

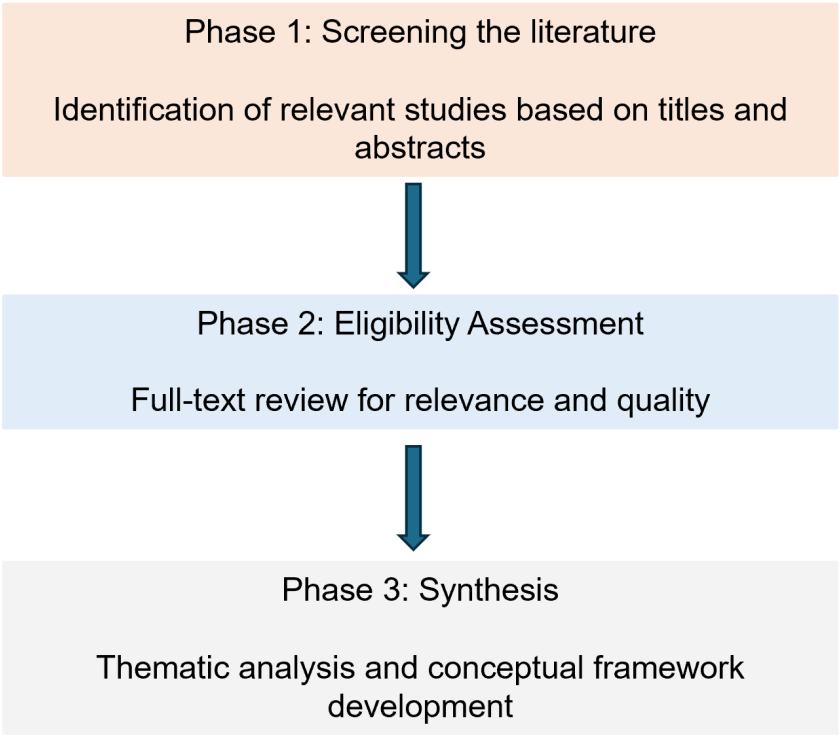

Fig. 1. Three-phase process of selection of the relevant literature

RESULTS

Overview of the benefits of physical exercise on depressive symptoms

The literature has consistently demonstrated that physical activity is associated with significant improvements in symptoms of depression. Exercise has been found to influence various biological pathways, which are closely associated with the pathophysiology of depression (Gujral et al., 2017). The exercise effect on one of these pathways has been examined in considerable depth. The pathway is centered on the regulation of brain-derived neurotrophic factor (BDNF), which is an essential factor in various functions such as neuroplasticity, neuronal survival, and cognitive functioning (Romero Garavito et al., 2024). Lower levels of BDNF have been observed in individuals with major depressive disorder. Physical exercise has been demonstrated to enhance BDNF levels, which in turn is likely to improve neural functioning and consequently mood and cognitive performance (Romero Garavito et al., 2024).

Exercise has also been demonstrated to influence other pathways such as neurotransmitter functioning, which is essential in mood regulation. Physical exercise has been found to release neurotransmitters such as serotonin, dopamine and endorphin, which are associated with positive mood states (Alizadeh Pahlavani, 2024). In addition, exercise has also been demonstrated to influence pathways such as inflammation, which is increasingly being recognized as an essential factor in depression. Physical exercise has been demonstrated to decrease pro-inflammatory cytokines and modulate stress hormones such as cortisol (Carrera-Bastos et al., 2025). These pathways suggest that exercise has the potential to influence various physiological pathways, which are essential in the development and maintenance of depression. Apart from physiological effects, exercise interventions have also been found to have significant psychological and behavioral effects, which can contribute to mental health recovery (Sharma et al., 2006). Exercise interventions can improve sleep quality. Improving sleep patterns can contribute to improvements in emotional and cognitive functioning (Bojarska et al., 2024). Exercise interventions in groups can improve social interactions, thus reducing feelings of social isolation. Social support is an essential factor in recovery from mental illness and can improve behavioral changes.

Despite all these positive effects, it is often found that it is difficult for individuals with depression to adhere to exercise interventions (Mahmood et al., 2023). Adherence is an essential factor in improving the effectiveness of exercise interventions. Digital health technologies offer innovative tools for behavioral interventions that encourage individuals suffering from depression to be physically active (Philippe et al., 2022).

Wearable technologies offer a range of benefits, including objective monitoring of physical activity, which allows both individuals suffering from depression and healthcare practitioners to monitor adherence to exercise regimens in real-time (Jafleh et al., 2024). Mobile health technologies offer a range of benefits, including exercise recommendations, monitoring of mood swings, and motivation for individuals suffering from depression to be physically active (Leong et al., 2022). These technologies can encourage individuals to be physically active by offering motivation for exercise, goal-setting, and tracking of activity (Fig. 2).

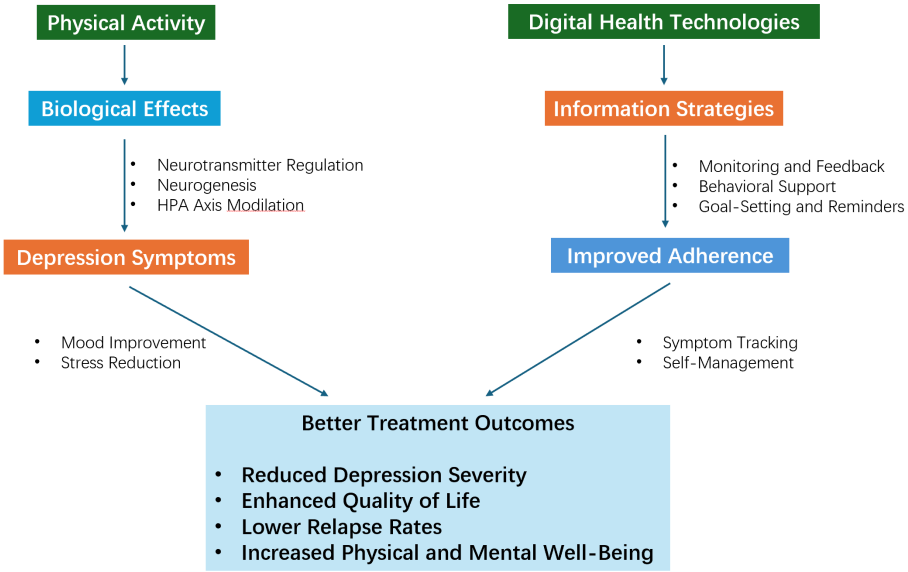

Fig. 2. Digital Health-Exercise-Depression Framework

Information Strategies for Improving Exercise Adherence

Information strategies are considered critical in promoting the effectiveness of exercise interventions aimed at addressing depression. Information strategies are defined as a set of organized approaches that are used to collect and analyze information and apply this information to improve health. Digital monitoring systems can be used to monitor patient behavior continuously. Once a decline in physical activity is detected, a message can be sent to motivate the patient. Personalization is another critical information-based intervention strategy that can be used to improve patient engagement and compliance (Chen et al., 2016). Digital systems can be used to collect information and provide personalized feedback that is unique to each patient's behavioral patterns. Some digital systems can be used to provide gamification elements that can be used to improve patient engagement and increase their willingness to participate in physical exercises.

Integration with Health Information Systems

The incorporation of information related to physical exercises within a general framework of health information systems is an important step in the field of digital health care. Electronic health records enable healthcare providers to access clinical information, behavioral information, and lifestyle information within a single electronic platform (Evans, 2016). This facilitates a more holistic understanding of a patient's health status and can facilitate more individualized treatment planning (Jandaghian-Bidgoli et al., 2025).

Psychiatrists, psychologists, physiotherapists, and general physicians can work together using information sharing systems to coordinate patient care and monitor treatment outcomes (Fleury et al., 2012).

The information sharing systems can facilitate the creation of decision support tools that help healthcare providers identify appropriate candidates for physical interventions and assess the outcomes of such interventions.

Digital Phenotyping and Behavioral Data Analysis

Another area in digital health research is the concept of digital phenotyping. The concept is based on the idea of continuous measurement of behavioral and physiological data through personal digital devices (Oudin et al., 2023). These include smartphones and other connected health technologies. They can be used to passively gather information regarding physical activities, sleep patterns, mobility, and social interactions (Sheikh et al., 2021).

Regarding depression management, digital phenotyping is an essential tool for understanding behavioral patterns in mental health conditions. Changes in physical activities, such as reduced mobility and sleep patterns, can be an early warning system for depression. By understanding these behavioral patterns, it is possible to develop an early warning system for mental health deterioration. For example, wearable technology can be used to monitor step count, heart rate, and physical activity intensity. These can be used to develop large data sets regarding daily behavioral patterns (Huhn et al., 2022). These data can be analyzed to understand correlations between exercise engagement and mood swings.

Digital phenotyping can be used to look beyond self-reporting methods, which are often biased and based on interpretation. The objective nature of behavioral data can be used to develop an accurate understanding of physical activities and exercise engagement (Yoon et al., 2018).

Using digital phenotyping in exercise-based depression interventions can be an effective tool for improving depression management (Price et al., 2023). The objective nature of behavioral data can be used to develop effective intervention strategies for depression. The data can be used by healthcare professionals to develop effective intervention strategies for improving exercise engagement in patients.

DISCUSSION

The incorporation of digital health technologies in exercise-based interventions for depression offers tremendous opportunities to enhance treatment outcomes. However, this transformation also brings about various challenges that need to be addressed to ensure that information-based health strategies are implemented effectively.

One of the major challenges associated with this transformation is that there is a possibility that such a shift could result in overdependence on digital health technologies. Although digital monitoring systems, wearable devices, and mobile health technologies can offer tremendous benefits in terms of providing information on individual behaviors and enabling individuals to make better health-related decisions, they cannot replace the role of healthcare professionals. This is because only a healthcare professional can interpret various behaviors and emotions of an individual. Therefore, it is important that such information is used in conjunction with digital health technologies. The other major challenge associated with this transformation is that such a shift

could result in overdependence on digital infrastructures and technological platforms. Healthcare providers that heavily depend on proprietary digital health systems could find it difficult to cope with changing market dynamics. Therefore, it is essential that information is made available to healthcare providers about the importance of maintaining transparency in terms of data management.

Ethical issues also appear to be playing an increasingly important role in this regard. In fact, information strategies often involve the collection and analysis of sensitive information. Even though such information can be very useful in understanding the behavior and mental health status of patients, it is also important to ensure that ethical issues regarding privacy, data protection, and informed consent are addressed through appropriate regulations and ethical guidelines. In fact, appropriate regulations and ethical guidelines need to be put in place to ensure that information strategies in healthcare settings are implemented in an ethical fashion and patient privacy is completely protected.

Thus, it is very clear that addressing these issues requires collaborative efforts from multiple stakeholders. Collaborative efforts from multiple stakeholders are very important in designing information strategies in healthcare settings. In fact, it is clear that information strategies in mental healthcare settings will be playing an increasingly important role in the future. Information strategies in mental healthcare settings might be able to monitor patients‘ behavior in a very precise fashion. In addition, inter-disciplinary collaboration is likely to be more significant in developing digital mental health interventions. There will be a need for mental health professionals, exercise scientists, physiotherapists, data scientists, and information technology experts to collaborate in developing integrated care models that bring together behavioral interventions and digital monitoring systems. In this changing healthcare environment, healthcare professionals will be required to act as a bridge linking complex digital technologies and end-users. They will be required to interpret digital health data, translate technological insights into actionable advice, and facilitate end-users in effectively harnessing digital technologies for self-management.

In conclusion, the incorporation of information strategies in exercise-based interventions is a significant move toward more personalized, data-driven, and preventative models of mental health care. If information strategies are used responsibly and ethically, digital health technologies hold promise for enhancing the efficacy of exercise-based interventions and improving mental health outcomes for individuals suffering from depression.

CONCLUSION

This paper attempts to fill the research gap through an examination of the use of information-based techniques and exercise interventions in order to alleviate depression. The literature review has shown that physical activity is a significant intervention that can be used in combination *with traditional interventions* to treat depression. Exercise has a potential influence on a number of biological, psychological, and behavioral factors that can improve mental health outcomes. One of the main challenges that people suffering

from depression face is how to maintain long-term adherence to exercise intervention. Information technologies offer a potential solution for addressing this challenge.

In the light of this contribution, the article can help advance information processes in the field of mental health by bringing together information about physical activity interventions and digital health technologies, as well as introducing a framework for improved adherence and behavioral tracking. Digital monitoring systems, wearable technologies, and personalized feedback mechanisms offer a potential for more adaptive intervention strategies. These technologies may offer potential benefits in terms of patient engagement and long-term adherence to physical activity intervention. The combination of physical activity intervention and digital health information technologies is a significant move towards more personalized and technology-based mental health care. Future research should be conducted to assess the long-term effectiveness of this intervention strategy and how information technologies can be further used in a comprehensive mental health care model.

REFERENCES

Pahlavani, A. H. (2024). Possible role of exercise therapy on depression: Effector neurotransmitters as key players. *Behavioural Brain Research, 459*, 114791. doi:https://doi.org/10.1016/j.bbr.2023.114791

Bojarska, et al. (2024). Role of Sleep in Depressive Disorders and the Potential Therapeutic Role of Short-Term Sleep Deprivation and Light Therapy: A Review. *Med Sci Monit, 30*, e945319. doi:10.12659/msm.945319

Carrera-Bastos, et al. (2025). Inflammation and depression: an evolutionary framework for the role of physical activity and exercise. *Front Psychol, 16*, 1554062. doi:10.3389/fpsyg.2025.1554062

Chen, et al. (2016). Personalized Strategies to Activate and Empower Patients in Health Care and Reduce Health Disparities. *Health Educ Behav, 43*(1), 25–34. doi:10.1177/1090198115579415

Cody, et al. (2022). The experience of a physical activity counseling intervention among people with major depression within the PACINPAT trial – A reflexive thematic analysis. *Mental Health and Physical Activity, 23*, 100464. doi:https://doi.org/10.1016/j.mhpa.2022.100464

Cuijpers, et al. (2021). Psychologic Treatment of Depression Compared With Pharmacotherapy and Combined Treatment in Primary Care: A Network Meta-Analysis. *Ann Fam Med, 19*(3), 262–270. doi:10.1370/afm.2676

Duina, et al. (2025). Barriers and facilitators of physical activity for individuals with depression: a systematic review within the socio-ecological model framework. *Front Sports Act Living, 7*, 1569335. doi:10.3389/fspor.2025.1569335

Evans. (2016). Electronic Health Records: Then, Now, and in the Future. *Yearb Med Inform, Suppl 1*(Suppl 1), S48–61. doi:10.15265/IYS-2016-s006

Fleury, et al. (2012). Collaboration between general practitioners (GPs) and mental healthcare professionals within the context of reforms in Quebec. *Ment Health Fam Med, 9*(2), 77–90.

Gujral, et al. (2017). Exercise effects on depression: Possible neural mechanisms. *Gen Hosp Psychiatry, 49*, 2–10. doi:10.1016/j.genhosppsych.2017.04.012
Gusenbauer, et al. (2025). How to search for literature in systematic reviews and meta-analyses: A comprehensive step-by-step guide. *Technological Forecasting and Social Change, 212*, 123833. doi:https://doi.org/10.1016/j.techfore.2024.123833
Huhn, et al. (2022). The Impact of Wearable Technologies in Health Research: Scoping Review. *JMIR Mhealth Uhealth, 10*(1), e34384. doi:10.2196/34384
Jafleh, et al. (2024). The Role of Wearable Devices in Chronic Disease Monitoring and Patient Care: A Comprehensive Review. *Cureus, 16*(9), e68921. doi:10.7759/cureus.68921
Jandaghian-Bidgoli, et al. (2025). Personalized nursing as the missing link of providing care: A systematic review. *BMC Nurs, 24*(1), 239. doi:10.1186/s12912-025-02855-x
Leong, et al. (2022). Characteristics of Mobile Health Platforms for Depression and Anxiety: Content Analysis Through a Systematic Review of the Literature and Systematic Search of Two App Stores. *J Med Internet Res, 24*(2), e27388. doi:10.2196/27388
Liu, et al. (2024). Estimation of the Global Disease Burden of Depression and Anxiety between 1990 and 2044: An Analysis of the Global Burden of Disease Study 2019. *Healthcare (Basel), 12*(17). doi:10.3390/healthcare12171721
Mahmood, et al. (2023). Measurement, determinants, barriers, and interventions for exercise adherence: A scoping review. *Journal of Bodywork and Movement Therapies, 33*, 95–105. doi:https://doi.org/10.1016/j.jbmt.2022.09.014
Merlo, et al. (2026). Lifestyle Interventions for Major Depressive Disorder (MDD): An Expert Consensus Statement From the American College of Lifestyle Medicine. *Am J Lifestyle Med*, 15598276251408353. doi:10.1177/15598276251408353
Oudin, et al. (2023). Digital Phenotyping: Data-Driven Psychiatry to Redefine Mental Health. *J Med Internet Res, 25*, e44502. doi:10.2196/44502
Philippe, et al. (2022). Digital Health Interventions for Delivery of Mental Health Care: Systematic and Comprehensive Meta-Review. *JMIR Ment Health, 9*(5), e35159. doi:10.2196/35159
Popescu, et al. (2022). Implementation of Health Information Systems to Improve Patient Identification. *Int J Environ Res Public Health, 19*(22). doi:10.3390/ijerph192215236
Price, et al. (2023). Using digital phenotyping to capture depression symptom variability: detecting naturalistic variability in depression symptoms across one year using passively collected wearable movement and sleep data. *Translational Psychiatry, 13*(1), 381. doi:10.1038/s41398-023-02669-y
Pujari. (2024). Moving to Improve Mental Health - The Role of Exercise in Cognitive Function: A Narrative Review. *J Pharm Bioallied Sci, 16*(Suppl 1), S26–s30. doi:10.4103/jpbs.jpbs_614_23
Romero Garavito, et al. (2024). Impact of physical exercise on the regulation of brain-derived neurotrophic factor in people with neurodegenerative diseases. *Front Neurol, 15*, 1505879. doi:10.3389/fneur.2024.1505879
Sharma, et al. (2006). Exercise for mental health. *Prim Care Companion J Clin Psychiatry,*

8(2), 106. doi:10.4088/pcc.v08n0208a
Sheikh, et al. (2021). Wearable, Environmental, and Smartphone-Based Passive Sensing for Mental Health Monitoring. *Front Digit Health, 3*, 662811. doi:10.3389/fdgth.2021.662811
Yang, et al. (2025). Efficacy of vigorous physical activity as an intervention for mitigating depressive symptoms in adolescents and young adults: a comprehensive systematic review and meta-analysis. *Front Behav Neurosci, 19*, 1479326. doi:10.3389/fnbeh.2025.1479326
Yoon, et al. (2018). Using Behavioral Analytics to Increase Exercise: A Randomized N-of-1 Study. *Am J Prev Med, 54*(4), 559–567. doi:10.1016/j.amepre.2017.12.011

ИНФОРМАЦИОННИ СТРАТЕГИИ ЗА ПОВИШАВАНЕ НА ЕФЕКТИВНОСТТА НА ФИЗИЧЕСКАТА АКТИВНОСТ ПРИ ЛЕЧЕНИЕТО НА ДЕПРЕСИВНИ СИМПТОМИ

Резюме: *Депресията е една от основните причини за функционални увреждания в световен мащаб и оказва значително влияние върху качеството на живот, производителността и общото здраве на хората. Научната литература сочи все по-голям брой доказателства в подкрепа на ефективността на физическата активност при намаляване на депресивните симптоми чрез различни невробиологични, психологически и поведенчески механизми. Последните постижения в областта на цифровите здравни технологии и медицинските информационни системи предоставят нови възможности за повишаване на ефективността на двигателната терапия при управлението на депресивните симптоми. По-конкретно, информационните стратегии могат значително да повишат ефективността на упражненията при лечението на депресивни симптоми. Настоящата статия представя аналитичен преглед на научни трудове, свързани с използването на информационни подходи и цифрови здравни технологии за подобряване на ефективността на упражненията, прилагани при пациенти с депресия, като обръща специално внимание на спазването на режима, персонализацията и ефективността на интервенцията. Стига информационните стратегии да се използват отговорно и етично, цифровите здравни технологии биха могли да повишат ефективността на интервенциите, базирани на упражнения, и да подобрят резултатите за психичното здраве на хората.*
Ключови думи: *депресия; физическа активност; цифрово здравеопазване; информационни системи в здравеопазването; носими (аксесоарни) технологии*

Yue Ruan, PhD Student
Scientific Advisor: Assoc. Prof. Steliana Yordanova, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, Bulgaria
E-mail: ruanyue06@gmail.com

Р Е Ц Е Н З И Я
на сборник с доклади от XXIV национална научна конференция с международно участие „Обществото на знанието и хуманизмът на XXI век“

Сборникът с доклади от XXIV научна конференция „Обществото на знанието и хуманизмът на XXI век“ представя научен синтез между традиционния хуманизъм, дигиталната трансформация, управлението на знанието и предизвикателствата пред сигурността. Чрез свързване на класическата филология, културната памет, изкуствения интелект, сигурността и управлението на информацията читателят може да осъзнае, че именно хуманистичните ценности, завещани ни от будителите, са необходимата основа за управление на сложни обществени системи в ерата на технологична, политическа и социетална трансформация.

Пряка теоретична основа на тази обширна институционална структура откриваме още в началото на сборника – в задълбочените текстови, филологични и епистемологични изследвания, представени в **Първа секция „Книжовност и хуманизъм“**. В нея категорично е демонстрирано как класическата филология, литературната теория, текстовата критика, епистемологията и дигиталната трансформация на културните институции се сближават, за да дефинират културната идентичност и класификацията на знанието в рамките на една все по-дигитализирана глобална инфосфера. Александра Куманова представя амбициозна теоретична рамка, оценяваща естествената параметрична класификация на метазнанието за информационните пространства без граници през XXI век. Куманова се фокусира върху последния, незавършен тривиум от кратки исторически енциклопедии на проф. Милен Куманов (1942–2021) и демонстрира как познанието за присъствие и знанието чрез съответствие могат да бъдат интегрирани в холистична, необвързана с парадигми система за търсене на информация, проследявайки патрологичното и онтологичното единство на наративите за вярата в българската история. Мюмюн Тахиров прави сравнителен философски преглед, противопоставяйки класическия научен детерминизъм, подкрепен от първопричината на Аристотел, математическите теореми на Декарт и отхвърлянето на квантовата случайност от Айнщайн, на квантовия индетерминизъм (Хайзенберг, Планк, Бор) и теорията на хаоса („ефекта на пеперудата“ на Лоренц и „структурирания безпорядък“ на Йорк). Тахиров се застъпва за мултидисциплинарна образователна интеграция, където хуманитарните науки са вградени редом с природните науки, за да се насърчи единна културна матрица, способна на етично технологично управление. Инна Димитрова представя текстова, числена и криптографска критика на пророческия надпис върху Соломоновата чаша в църквата „Света София“ въз основа на глава XIII от Пространното житие на Константин-Кирил Философ. Димитрова показва, че в глаголическата система числото 909 функционира като символично твърдение: „Царство Божие на Земята“. Съпоставяйки тези ценности с ранните

еврейски/самарянски акростишни модели, открити в ранните патристични източници (Климент Александрийски, Йероним, Евсевий), Димитрова защитава тезата, че преводът на Кирил от староеврейски/самарянски е екзегеза, предназначена да легитимира славянската писменост като свещено средство за библейско тълкуване. Мая Горчева изследва живота, образователните реформи и революционните траектории на Тодор Пеев (1842–1904). Чрез анализ на архивни документи и мемоари Горчева картографира географските маршрути на Пеев през девет ключови градски центъра: Етрополе, Ловеч, София, Константинопол (Бебек), Силистра, Кюстендил, Браила, Букурещ и Скопие, и категоризира неговата пространствена мобилност чрез пет основни двигателя: образование, преподаване и педагогическа реформа, революционна мобилизация, принудително изгнание и държавна служба. Горчева подчертава, че личната история на Пеев илюстрира динамичната пространствена и социална мобилност на интелектуалеца от епохата на Възраждането, оспорвайки традиционните представи за изолация в османската епоха. Димитрина Хамзе представя когнитивно-психологическа и юнгианска критика на деградацията на идентичността по време на война в литературните произведения на Нобеловия лауреат Олга Токарчук, фокусирайки се върху творбите „Правек и други времена“ и „Емпузион“. Хамзе анализира как войната функционира като психологически провал на индивидуацията, задействайки проекция на сянка, токсичен нарцисизъм и разрушителен пуерилизъм, и разкрива как военният конфликт разрушава дълбоката биологична и културна идентичност, заместващи истинското себепознание с колективна травма, морален колапс и психологически регрес. Иван Крачанов и Димитър Минев оценяват технологичната и институционална трансформация на Народна библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив. Авторите описват подробно миграцията на дигиталните активи на библиотеката към подобрена, модулна версия на платформата CultIS, както и интеграцията на библиотеката в националната изследователска инфраструктура КЛаДА-БГ и участието ѝ в европейския проект PressMint. Това сътрудничество преобразува историческите български печатни колекции в машинно приложими, семантично обогатени текстови корпуси, използвайки специализирани модели за нормализация на оптично разпознаване на символи (OCR). Божидара Борисова представя емпирични данни за навиците за четене на децата, библиотечните услуги и моделите за ангажиране с грамотността в съвременната градска среда на Софийската градска библиотека. Александра Иванова, Русана Гаджанова и Надежда Денева подробно описват емпирично педагогическо проучване, тестващо екологични артмодели, които интегрират екологична осведоменост, рециклиране на отпадъчни материали и творческо артистично изпълнение в ранното образование. Мариана Атанасова анализира социално-психологическата динамика, груповото поведение и комуникационните канали, които оформят политическите послания и колективното политическо поведение в съвременните общества.

Филологическите, литературните и дигиталните инфраструктурни изследвания в Първа секция показват, че запазването на текстовата памет изисква актив-

ни технологични и институционални платформи. Тези теоретични и дигитални изследвания естествено са продължени във **Втора секция „Културно наследство – история, съвремие и перспективи“**, която разглежда консервацията, документирането и икономическото съживяване на материални и нематериални културни ценности. Подредена традиционно, тематико-хронологично, секцията е открита с преглед на статуарната полихромия в Античността от Димитър Иванов и Гергана Кюркчиева. Стъпвайки върху възприети професионални тези за хроматографията в античната скулптура и архитектура, авторите убедено аргументират ползата от научнообосновани визуални цветови реконструкции за коригирането на широко възприети исторически погрешни схващания за монохромното класическо изкуство. В историческите изследвания Жоржета Назърска проследява развитието на публичния образ и увековечаването на възрожденската фигура на Райна Княгиня от 80-те години на XIX век до 40-те години на XX век. Назърска показва как общественото възприятие на Райна Княгиня се трансформира от революционен знаменосец в национален символ на майчината жертвоготовност и гражданския дълг. Едновременно с това Мила Кръстева изследва военния архив на полковник Петър Дървингов, обхващащ периода 1892–1913 г. Кръстева предоставя документални доказателства, описващи приноса на Дървингов като военен стратег, историк и офицер по време на Балканските войни и Междусъюзническата война. Светла Шапкалова изследва морално-философските измерения на новозаветната литература за мъдростта, подчертавайки нейното трайно въздействие върху източноевропейската етика и културна идентичност. В специализирана историческа библиография Стилианос Капатос представя систематична библиографска таксономия на Ордена на Змея, каталогизирайки редки първични източници и средновековни европейски коментари. Обръщайки внимание на приложното образование в областта на културното наследство, Поли Муканова и колектив от преподаватели в УниБИТ (Тина Петрова, Светла Шапкалова, Нина Дебрюне, Христо Христов и Нарцис Торбов) представят интердисциплинарна учебна теренна практика, проведена в района на Монтана. Инициативата комбинира археологически, архивни и етнографски методи, за да предостави на студентите практически опит в управлението на регионалното културно наследство. Румяна Стоянова оценява Международния фестивал на маскарадните игри „Сурва“ в Перник като нематериален културен актив и успешна национална марка. Стоянова демонстрира как традиционните народни ритуали могат да бъдат използвани за глобална културна дипломация и регионално икономическо развитие. Румен Драганов предлага цялостен модел за реинженеринг на регионализацията на българския туризъм. Драганов пледира за преструктуриране на националния туристически маркетинг около исторически автентични културно-географски клъстери (Мизия, Тракия и Североизточна Македония и Сердика), а не около административни области. В края на секцията Бела Бенова и Юлия Лазаркова представят технически протокол, комбиниращ регулаторна, техническа и визуална фотограметрия, използвайки безпилотни летателни апарати (дронове) за

документиране на морското наследство, като се фокусират върху историческите български фарове по крайбрежието на Черно море.

Трета секция „Информационни технологии и дигитални трансформации в обществото на знанието“ очертава критичната пресечна точка на изкуствения интелект, правните рамки за публично достояние, парадоксите на потребителското изживяване и заплахите за организационната киберсигурност. Стоян Стойчев разглежда фундаменталното философско пренасочване на човешкото съзнание към изкуствения интелект, предупреждава срещу прекомерното делегиране на когнитивната автономия на алгоритмични системи и призовава за онтологично повторно утвърждаване на волята и самостоятелността на човека. Прилагайки това предизвикателство към образованието, Тотко Симеонов предоставя емпирична оценка на променящата се роля на изкуствения интелект (ИИ) в учителската професия. Симеонов твърди, че макар ИИ да може да автоматизира административната рутина и да персонализира пътищата на обучение, той не притежава разбиране, морална отговорност, социална интуиция и екзистенциална ангажираност и затова изграждането на по-гъвкава, критична и хуманна образователна система принадлежи на взаимодействието между човека и машините. Евелина Здравкова и Елена Симова представят интердисциплинарен доклад, изследващ концепцията за „алгоритмичния логос“ в рамките на съвременните медийни екосистеми. Авторите разглеждат стеганографията чрез богословски и философски рамки за езика в ерата на изкуствения интелект. Те изследват дълбокото епистемично напрежение между автоматизираното стеганографско скриване и богословската езикова истина, като твърдят, че поради начина, по който системите с изкуствен интелект манипулират и затъмняват езиковото значение зад автоматизираните представяния, обществото изисква обновени интерпретативни модели, за да запази семантичната цялост и истинността в публичната комуникация. Даниела Симеонова-Коруджиева анализира теоретичните и правните параметри, регулиращи статута на публично достояние в институциите за културно наследство, като се фокусира върху прилагането на Директива (ЕС) 2019/790 относно авторското право в цифровия единен пазар. Авторката оценява как културните институции (библиотеки, архиви и музеи) се справят с изключенията от авторското право, произведенията извън търговска употреба и правата за цифрово възпроизвеждане. Тя демонстрира, че ясните рамки за публично достояние са от съществено значение за осигуряване на безпрепятствен достъп до дигитализирани културни активи в европейските дигитални мрежи. Мария Видева предоставя критика на потребителското изживяване относно „парадокса на ускорението“ в съвременния UX/UI дизайн. Видева твърди, че тъй като интерфейсите, задвижвани от изкуствен интелект, стават по-гладки и по-безпроблемни, за да се увеличи максимално ангажираността на потребителите, те неволно ерозират критичното мислене и рефлективното вземане на решения. В приложната компютърна сигурност Димитър Йончев и Ива Костадинова представят сравнителен технически преглед на известни фамилии софтуер,

предназначен за кражба на идентификационни данни, история на браузъра и портфейли с криптовалута, като картографират тези вектори на атака директно към рамката MITRE ATT&CK. Авторите заключават, че киберпрестъпността представлява цялостни екосистеми от технически, психологически и организационни подходи за максимално въздействие. Надграждайки върху организационната сигурност, Сергей Модев, Николай Атанасов, Мирослав Шалев и Бойко Велков представят рамка за управление на корпоративната сигурност. Те разглеждат съвременните заплахи, структурните уязвимости и защитните механизми, като наблягат на приемането на архитектури с нулево доверие, непрекъснатото наблюдение и обучението за повишаване на осведомеността на служителите.

Уязвимостите в цифровата инфраструктура, манипулациите с потребителския интерфейс и предизвикателствата пред автоматизираната обработка на данни, анализирани в Трета секция, се пресичат с по-широките рамки за отбрана, контраразузнаване и геополитическа сигурност на държавно ниво, оценени в **Четвърта секция „Сигурност – предизвикателства в XXI век“**. Секцията определя императива на стратегическата сигурност в множество оперативни области в спектъра от отбраната и контраразузнаването на държавно ниво до вътрешната социална устойчивост, корпоративната икономика и обществената стабилност. Иво Великов анализира доктрината за вътрешна сигурност на САЩ, концептуализирайки я като основна съвременна парадигма на човешката сигурност. Великов показва как структурните реформи след 11 септември 2001 г. интегрират управлението на границите, реагирането при извънредни ситуации и защитата на критичната инфраструктура в единен отбранителен апарат, фокусиран върху устойчивостта на цивилното население. Константин Казаков представя сравнително изследване на стратегиите за контраразузнаване и реакциите на хибридни заплахи в шест държави – членки на Европейския съюз. Казаков подчертава различията в правните дефиниции, междуведомствената координация и готовността за киберзащита сред страните от ЕС. Той призовава за стандартизирани протоколи за споделяне на разузнавателна информация, за да се противодейства на хибридни тактики, като манипулиране на чужда информация, кибершпионаж и скрит икономически натиск. Пламен Богданов и Марио Маринов оценяват текущото състояние и бъдещите траектории за европейска стратегическа автономия в областта на отбраната. Анализирайки геополитическите промени в източния фланг на ЕС, авторите завършват с песимистична нотка за „отдавна планирано амбициозно, но нереализирано настояще и още по-амбициозно бъдеще“. Благослава Минчева разглежда вътрешната национална сигурност, като представя емпирични изследвания върху превенцията на младежката престъпност като стълб на националната сигурност в България. Минчева анализира обществените нагласи, социално-икономическите рискови фактори и институционалните политики, демонстрирайки, че ранната социална интервенция, образователната подкрепа и програмите за младежка общност са съществени компоненти на държавна-

та сигурност. В областта на историческите изследвания на сигурността Марияна Стамова анализира „Случая Вевчани“ от 80-те години на миналия век в Социалистическа република Македония. Стамова изследва как съпротивата на местната общност срещу държавните проекти за отклоняване на вода се е трансформирала в мощен символ на антибюрократично неподчинение, разкривайки крехката легитимност на късносоциалистическата власт и силата на местната идентичност в дестабилизирането на централизираните режими за сигурност. Сашо Воденичарски представя оригинална методология, прилагаща класически гръцки митологични архетипи към съвременните стратегически комуникации. Воденичарски демонстрира как наративи и фигури (Одисей, Хермес и др.) могат да бъдат използвани от специалисти по отбрана за структуриране на кризисната комуникация, противодействие на чуждестранната дезинформация и формиране на общественото възприятие по време на кризи със сигурността. Светослав Велков установява концептуалните основи на корпоративното стратегическо управление като ключов фактор за националната икономическа сигурност, като детайлно представя модели за защита на веригите за доставки на предприятията от външни геополитически сътресения. Накрая, Димитър Боботилов разглежда физическата спортна инфраструктура във въоръжените сили, представяйки количествени доказателства, че добре поддържаните спортни съоръжения подобряват физическата готовност и служат като пряк фактор за задържане на личния състав в съвременните армии.

Пета секция „Студенти, докторанти, постдокторанти и млади учени“ представлява най-голямата тематична секция на тома, съдържаща 25 статии на автори, които представят бъдещето на науката. Техните разнообразни емпирични изследвания предоставят съществен интелектуален капитал, който се влива директно в по-широкия интердисциплинарен синтез на тома. В направление „Книжовност и хуманизъм“ Изабела Кръстева анализира променящите се предпочитания за четене, сравнявайки хартиени книги и дигитални формати по отношение на когнитивното запаметяване, материалната естетика и достъпността на информацията. Стела Ангелова разглежда обърнатата динамика на властта, женската активност и социалното насилие в пиесите „Счупената вяра“, „Анхелика в Катай“ и „Презряната хубост“ на Лопе де Вега. Ивет Стефанова проследява историческото развитие на образите на боговете на смъртта „шинигами“ от класическите народни вярвания до съвременното японско аниме и манга. В направление „Културно наследство“ Ина Лазова представя типологична методология за разграничаване на автентични древни монети от реплики, копия и фалшификати. Иван Петков деконструира конституционните структури и политико-идеологическите промени на Втората българска република. Иван Иванов документира кариерата и творческия принос на българския хореограф проф. Георги Абрашев към националната танцова педагогика. Радослав Христов оценява инфраструктурата, спазването на законовите изисквания и икономическите възможности на достъпния туризъм в България, като предлага институционални мерки за подобряване на достъпа до пътувания за хора

с увреждания. В направление „Информационни технологии и цифрови трансформации в обществото на знанието“ Антония Цедлер предлага концептуален модел на лидерство, целящ да предотврати практиките на „размиване на целите“ чрез съгласуване на корпоративните послания с автентичните оперативни практики. Юлия Кушел-Маричек анализира пропуските в оперативните спецификации в лидерството, като идентифицира структурни причини за неуспехи в изпълнението на управление на знанието в предприятието. Ина Коемджиева и Светослав Димитров анализират съвременните фактори за мотивация на служителите, като сравняват външните финансови стимули с присъщите награди на организацията. Анета Райкова оценява оперативната ефективност на методологията на Каплан и Нортън за балансирана система от показатели при оптимизиране на вземането на решения от ръководството. Саския Праузе оценява прилагането на Закона на ЕС за изкуствения интелект, демонстрирайки, че формалното картографиране на процесите служи като задължително изискване за одит за внедряване на изкуствен интелект с висок риск съгласно европейското законодателство. Александър Бошчук определя насоките за дигитален суверенитет за малките и средните предприятия, като установява стратегически приоритети за облачна автономност и контрол на данните. Холгер Валтер Ерзам разглежда разрушителното въздействие на агентния изкуствен интелект върху автоматизирането на вземането на решения и работните процеси с данни в предприемачески маркетингови среди. Константин Бишоф изгражда архитектура за управление на информацията, съобразена с образователните институции, за да осигури съответствие и готовност за одит. Галя Мадарова разглежда специализирани информационни ресурси и инструменти за обучение на преподаватели, създаващи предприемачески умения у младежи със специални нужди. Ролен Амин-Отман изследва когнитивните последици от претоварването с дигитални стимули върху обхвата на внимание, перцептивната обработка и консолидацията на паметта в детското развитие. Деми Райкова, Катя Митова, Ирена Станкулова и Александра Рангелова оценяват обществените възприятия за навиците за четене и когнитивна трансформация в информационна екосистема, доминирана от изкуствен интелект. Петя Субева защитава тезата, че статистическата грамотност е жизненоважно образователно изискване за критично тълкуване на резултатите от изкуствен интелект и твърденията, основани на данни. В направление „Сигурност“ Мартина Тодорова предоставя теоретичен синтез на класически и съвременни геополитически парадигми, картографирайки пространствената динамика на властта. Авдулселам Селами анализира дипломатическите пътища, условията за регионална сигурност и институционалните пречки пред разрешаването на въоръжения конфликт в Украйна. Мира Йовановска идентифицира институционални пречки, политическа намеса и структурна корупция, които нарушават независимостта на съдебната система в Северна Македония. Александър Ружин разграничава прозрачното представителство на интереси от корумпираното използване на влияние в политическото лобиране. Алекс Радев анализира показателите за

замърсяване на градския въздух и тяхното въздействие върху общественото здраве, като призовава за по-строг общински мониторинг. Юе Руан синтезира емпирични доказателства, показващи как целенасочените стратегии за здравна комуникация повишават ефективността на физическите упражнения, за да се облекчат клиничните депресивни симптоми.

Материалите от XXIV международна научна конференция „Обществото на знанието и хуманизмът на XXI век“ съставляват научен том, който определя крайното академично и обществено въздействие на интегрираните хуманитарно-технологични изследвания. Публикациите отговарят на строги академични стандарти. Включен в Националния референтен списък на Националния център за информация и документация, сборникът предоставя справка за изследователи в областта на хуманитарните, обществените и информационните науки и сигурността. Сборникът категорично демонстрира, че българските традиции – завещание от народните будители, остават фундамент на обществото на знанието през XXI век. Далеч от това да е остаряла историческа реликва, техният пример предоставя необходимия морален и критичен компас, необходим за справяне с технологичните сложности на дигиталната епоха. Чрез съчетаване на техническата изтънченост с хуманистичната критика томът потвърждава, че човешката дейност, историческата памет и етичното стопанисване трябва да останат основните стълбове, водещи дигиталната трансформация, управлението на сигурността и глобалните общества на знанието.

Научен рецензент
доц. д-р Нина Дебрюне

ОБЩЕСТВОТО НА ЗНАНИЕТО
И ХУМАНИЗМЪТ НА XXI ВЕК

XXIV национална научна
конференция
с международно участие
1 ноември 2026 г.

Българска
Първо издание

Съставител
доц. д-р Нина Дебрюне

Редактор и коректор
Невелин Иванов

Превод и редакция
на английски език
доц. д-р Веселин Чантов

Графичен дизайн
Елисавета Закова

Университет по библиотекознание
и информационни технологии
1784 София,
бул. „Цариградско шосе“ № 119

Академично издателство
„За буквите – О писменехъ“

ISSN 3033-2621
София, 2026

buditeli.unibit.bg

KNOWLEDGE SOCIETY
AND 21ST CENTURY HUMANISM

24rd International Scientific
Conference
Scientific Conference
1st November 2026

Bulgarian
First Edition

Compiler
Assoc. Prof. Nina Debruyne, PhD

Editor and Proofreader
Nevelin Ivanov

Translation into English and Editors
of the English Texts
Assoc. Prof. Veselin Chantov, PhD

Graphic Design
Elisaveta Zakova

University of Library Studies
and Information Technologies
1784 Sofia,
119 Tsarigradsko Shosse

Academic Publisher
“Za Bukvite – O Pismeneh”

ISSN 3033-2621
Sofia, 2026

buditeli.unibit.bg